ВІД РЕДАКТОРІВ ТОМУ

В українській археології є багато знаменних дат, пов'язаних із видатними особистостями та інституціями. Однак ювілейна дата НТШ —125-річчя з часу заснування — є для усіх нас справді поважною. Уже понад сто років минуло відтоді, як „Записки НТШ" — основний друкований орган Товариства — гідно репрезентують українську науку в Європі та інших країнах світу. І 235 томів наукових напрацюванъ — вагоме тому підтвердження.

Чи багато знайдемо сьогодні наукових установ в Україні і за кордоном, чиї періодичні видання могли б похвалитися такою тяглістю і стабільністю серії, як НТШ. І це починаючи з 1892 р. по нинішній день.

Уже на ранніх етапах становлення Товариства археологічні студії почали відігравати в ньому помітну роль. Спершу як елемент музейництва з метою наочного висвітлення найдавнішої історії усіх українських земель від Сяну до Кубані (у Статуті НТШ 1892 р. записано: „[...] збирати матеріали до музеїв" і підкреслено: „з обох боків кордону")[1]. З приходом в НТШ М. Грушевського були започатковані і перші широкомасштабні археологічні розкопки, які Товариство провадило на високому фаховому рівні. Докладність, з якою НТШівці здійснювали, наприклад, фіксацію похованъ на Висоцькому некрополі у 1898 р., отримала визнання також серед учених інших археологічних шкіл[2]. До того часу принаймні на теренах Східної Галичини подібного рівня і масштабу розкопок не проводилося. Археологічні студії ранішого часу, а саме 1860—1880 рр., мали, як правило, епізодичний і поверховий характер. Однак що стосується виявлення та картографування пам'яток археології, а також оперативности вміщення інформації про них у різних виданнях, то цього можуть повчитися навіть деякі сучасні дослідницькі інституції. Основна заслуга у цій справі належала таким яскравим особистостям, як А. Шнайдер, І. Шараневич, В. Гребеняк, Б. Януш та ціла когорта інших.

У справі охорони старожитностей на західноукраїнських землях багато зробила австрійська консерваторська служба, яка після реформи 1873 р. зобов'язана була, окрім усього іншого, наглядати за збереженням

---

[1] Крушельницька Л. Бібліотека Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові — феномен національної культури // Бібліотека Наукового Товариства ім. Т. Шевченка: книги і люди.— Львів, 1996.— С. 5—6.

[2] Sulimirski T. Kultura wysocka.— Kraków, 1931.— S. 58.

[...] предметів з доісторичних часів, а також речей стародавнього класичного мистецтва (Давньої Греції і Риму)[3]. *Першим осідком археологічних студій у Східній Галичині стало Археологічне Товариство, пропозицію про створення якого було внесено 30 листопада 1876 р., а остаточне рішення проголошено 17 лютого 1877 р. на засіданні Археологічної комісії у Кракові*[4]. *Членом Виділу (Президії) Товариства було обрано відомого українського історика й археолога Ізидора Шараневича, а бібліотекарем — знаного усім архіваріуса Антонія Шнайдера — нащадка баварських німців-переселенців родом з-під Золочева. Постать А. Шнайдера і зокрема його вклад у розбудову археологічної науки на заході України явно недооцінені. До речі, ще напередодні утворення Археологічного Товариства А. Шнайдер, як він сам писав, „ [...] підготував археологічну карту Галичини в 10 таблицях, вживши різнорідних комбінованих позначень, уклав також археологічний словник, в який увійшло кілька тисяч місцевостей і який почато від 1780 року“*[5].

Отже, пам'ятки ранньої історії України збиралися і вивчалися на наших землях ще задовго перед тим, як НТШ почало проводити свої масштабні археологічні розкопки. А сталі традиції їх дослідження були не лише у Львові, але й у Луцьку, Тернополі, Чернівцях, Кам'янці-Подільському, Мукачеві, Холмі та Перемишлі. Майже кожне з цих міст і містечок наприкінці минулого століття вже мало принаймні по одному невеличкому музеєві. Значну частину матеріалів до таких музеїв було закуплено на кошти меценатів. Наприклад, у той час на Тернопіллі десятки археологічних пам'яток врятував український магнат Ф. Федорович. Цей усе ще малознаний на сьогодні меценат, окрім того що мав високий титул і великі маєтності, оплачував українським студентам навчання, організовував виставки старожитностей (у селах Вікні та Товстому він мав власні музеї) і навіть сам провадив розкопки та фахово опрацьовував і публікував виявлені речі.

Промовистим є той факт, що видання археологічного тому „Записок НТШ“, яке збіглося зі святкуванням 125-річчя Товариства, водночас є ювілейним з нагоди ще однієї, але вже суто археологічної дати — 100-річчя з часу відкриття висоцької культури. Остання — одна з найяскравіших археологічних культур Центральної і Південно-Східної Європи кінця бронзової — початку ранньозалізної доби. І спричинилися до її відкриття дві видатні постаті історичної науки — Михайло Грушевський і Ізидор Шараневич. Ми тепер не можемо відповісти, чому саме вони. Відомо лише, що одразу після приїзду до Львова у 1894 р. М. Грушевський раптово розпочав археологічні розкопки біля села Чехів (тепер Лугове) Бродівського повіту на Львівщині[6], *а в 1895—*

---

[3] Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych.— Kraków, 1886.— S. 67.

[4] Posiedzenie komisyi archeologicznej dnia 14 lipca // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności.—Kraków, 1876.— T. V.— N 16.— S. XIX.

[5] S[chneider] A. Badania i poszukiwania archeologiczne w Galicji w ostatnich latach // Przegląd archeologiczny.— Lwów, 1876.— N 1.— S. 16.

[6] Грушевський М. Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Брідський) // Записки НТШ.— 1895.— Т. VI.— С. 11—12; його ж. Дальші розкопки в с. Чехах // Записки НТШ.— 1895.— Т. VII.— С. 1; його ж. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. XXXI—XXXII.— С. 1—22+31 іл.

1898 рр. продовжував свої дослідження спільно з І. Шараневичем. Результатом праці обидвох учених стало відкриття понад 370 інгумаційних поховань, у яких знайдено останки людей незнаної до того часу археологічної культури. Поселення та могильники нововідкритої культури М. Грушевський та І. Шараневич запропонували називати „культура Чехи-Висоцько“ (від назв місцезнаходження двох епонімічних могильників, на яких проводились розкопки). Правильність висновків згодом підтвердив Любор Нідерле, який на підставі публікацій цих українських учених визначив згадану групу пам'яток як самостійну висоцьку культуру[7].

Розкопки в Чехах та Висоцьку, які збагатили М. Грушевського досвідом археологічної роботи в польових умовах, дали йому підстави абсолютно по-новому оцінити роль і місце археологічних досліджень у справі пізнання минулого України. Так наш учений уже тоді застерігав проти ще й сьогодні актуального „[...] передчасного приліплювання етнічних титулів до археологічних типів, [що] не тільки безплодно забирає енергію дослідників, а і вносить часом непотрібну заплутанину в археольогічний матеріал та відсуває те, що передовсім на його підставі має бути і може бути зроблене — образ розвою культури на певній території, незалежно від етнічної номенклатури її [...] Увага дослідників передовсім мусить бути звернена не так на роблення далеких виводів, як на уліпшення методів і системи досліду, бо ні в одній иньшій сфері ненауковість досліду не являється таким непростимим і непоправним гріхом, як власне в археольогії [...] недокладно проведена розкопка безповоротно нищить дорогоцінний і, може бути, — одинокий в своїм роді матеріал, даючи замість цінного факту з історії культури малоцінні bibelots“[8]. Сьогодні, через сто років після відкриття висоцької культури, можемо радіти з того, що, по-перше, наше Товариство і його друкований орган „Записки НТШ“ спромоглися вийти як щодо обсягу, так і наукової цінности своїх праць на той рівень, який був закладений у них від самого початку ще М. Грушевським; по-друге, видання цього спеціалізованого тому свідчить про поступове, після півстолітньої перерви, відродження археологічних досліджень в НТШ. Є, мабуть, ще один — найважливіший — аспект у самій появі археологічних праць у серії „Записок НТШ“: на сторінках цього видання опубліковані роботи дослідників практично з усіх найвідоміших українознавчих центрів нашої держави. Такий всеукраїнський підхід до науки був і надалі залишається засадничим для НТШ (цю ідеологію сповідували наші попередники, про що свідчить уже цитований нами Статут НТШ від 1892 р.[9]) Аналогічних засад дотримувалося й наступне після М. Грушевського покоління археологів, зокрема Я. Пастернак, який у своїй фундаментальній праці „Археологія України“ в однаковій мірі використав матеріали з різних українських земель: від Сяну на заході до Дону включно на сході, без надання переваги котро-

[7] Niederle L. Slovanské starožitnosti.— Praha, 1904.— T. I.— Sv. 2.— S. 494.

[8] Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археольогічні типи в сучасних студиях Східної Європи // Статьи по славяноведению.— СПб., 1904.— № 1.— С. 4— 5,8 (окремий відбиток).

[9] Крушельницька Л. Бібліотека Наукового Товариства ім. Т. Шевченка — феномен національної культури.— С. 4—8.

мусь із реґіонів. Цінним й на нинішній день залишається його аналіз роботи в провідних тогочасних археологічних осередках: Одеському, Київському та Львівському, а також низці периферійних — на Волині, Холмщині, Підляшші, Буковині, Закарпатті та на еміґрації[10].

Той факт, що сьогодні тримаємо в руках окремий том „Записок НТШ", в який увійшли праці Археологічної комісії НТШ, напевне втішив би дослідників минулого, які у міру своїх сил і можливостей сприяли розвиткові археологічної науки в Україні, хоч не завжди мали змогу бачити результати своїх досліджень опублікованими. До цієї когорти талановитих учених належав молодий і обдарований, але, на жаль, призабутий, археолог Володимир Гребеняк, який перед Першою світовою війною працював аплікантом у Музеї НТШ і окрім впорядкування знахідок писав фахові статті про скіфські й висоцькі старожитності, віднайдені у ті роки. Він, зокрема, першим подав інформацію про Гончарівський могильник. На підставі аналізу і порівнянь здобутих у Гончарівському могильнику речей з іншими синхронними пам'ятками Європи пізніше В. Канівець виділив ознаки раннього періоду висоцької культури. Можна лише щиро пошкодувати, що продовжити розпочаті студії В. Гребенякові не судилося. Маючи усього 23 роки, він геройськи загинув у лавах Січових стрільців, обороняючи Галичину від Брусиловської навали 1915 р. С. Томашівський, високо цінуючи науковий хист В. Гребеняка, писав з приводу його смерти, що „українська нація стратила в сім молоденькім вояку вже не кандидата на якусь там величину in spe, а вже готову розцвитаючу індивідуальність, на місце якої може й за ціле людське поколінє не знайде рівного кандидата на його місце"[11]. *Те, що встиг за своє коротке життя цей молодий НТШівець, належно оцінили і певним чином розвинули уже його ровесники. Ось що писав у 1923 р. з Праги колега В. Гребеняка, тоді 26-річний Я. Пастернак: „[...] від смерти Гребеняка нема ні слова про археольогію в „Записках НТ[Ш]", і цю прогалину хотівби я тепер виповнити [...], я думавби пересилати до „Записок" раз сумарично-оглядові статі, як це робив Гребеняк („Нові досліди над праісторією Галичини..."), по друге бібліографію „археольогічна Ukrainica в чужій літературі ..." розумієсь при кождім коротенький реферат, а вкінци короткі реферати з важнішої чужої археольо[гічної] літератури [...] В сусідніх народів археольогія вже досить добре розвинена, хронольогічна система поставлена на ноги, а у нас? Дуже богато необхідної праці чекає на своїх людий [...] Прочі сусіди (чехи, німці) стають чим раз то більше звертати увагу на доісторію Галичини, на злуку в ті часи зі Сходом через Україну, а в нас нажаль, і літера-*

---

[10] Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 16—28. У вступному слові автор писав: „Свою працю „Археологія України" передаю молодим археологам і любителям української старовини з побажанням добитися все нових і кращих успіхів у виявленні правди про ролю українського народу в Східній Європі, його повну національну і культурну окремішність уже з праісторичних часів і тим підтвердити його повне право на вільне, самостійне життя у своїй батьківщині". Цитовану монографію Я. Пастернака професор М. Міллер оцінив як „найвидатніше явище за останні десятиріччя в розвитку української науки".

[11] Томашівський С. Володимир Гребеняк — 7.VI.1915 // Діло.— 1915.— 10 лип.— Ч. 27.— С. 4—6.

тури своєї археольогічної (маю на увазі лиш Галичину) доси дуже мало; все польське та німецьке“[12].

У той час археологічні дослідження проводилися в основному у двох інституціях: Музеї НТШ, який від 30 жовтня 1920 р. став називатися Українським національним музеєм НТШ, та Львівському університеті. На Волині тоді ж активно працював О. Цинкаловський, на Закарпатті — брати Затлукали та Л. Янкович, у Верхньому Подністров'ї — Т. Сулімирський, а також розпочав свою роботу аспірант університету М. Смішко.

Після повернення у 1928 р. Я. Пастернака з Праги до Львова, де він проводив розкопки романської катедри на Градчанах, археологічна праця НТШ набрала цілком іншого характеру і темпу. Одразу ж по приїзді Я. Пастернак очолив Музей Товариства, а наступного року був обраний дійсним членом НТШ. Відтоді і аж до початку Другої світової війни „Записки НТШ“, а також періодичні видання („Діло“, „Новий Час“, „Наша Батьківщина“ та інші) рясніли численними оглядами, рецензіями, розвідками та статтями за підписом Я. Пастернака.

У передвоєнний час окупаційна влада всіляко перешкоджала українським вченим у проведенні археологічних розкопок. Так, незважаючи на неодноразові письмові звернення Голови НТШ К. Студинського до відділу мистецтв при воєводському уряді у Львові з просьбою дати дозвіл на розкопки Я. Пастернакові та Ю. Полянському, відповіді не було отримано. І тільки після того, як керівництво НТШ вдалося в останній надії до Міністерства віровизнань і освіти у Варшаві, справа дещо зрушила з місця. Проте навіть при наданні дозволу на розкопки начальник воєводського відділу громадської безпеки у кореспонденції з грифом „таємно“ цинічно заявляв, що „[...] Оскільки минулі і сучасні ідеологічні погляди обидвох осіб, яких пропонує Наукове Товариство ім. Шевченка для розкопок, не дають підстав довіряти їм працю такого роду, яка завжди дає підстави для акцій незадоволення до існуючих уявлень та правил, однак з огляду на дуже корисну наукову опінію обидвох — як д-р. Полянського, так і д-р. Пастернака, — не заперечую проти надання згаданим особам дозволу на проведення запланованих розкопок“. Такий документ, по-сучасному „Відкритий лист на право проведення розкопок“, виданий Я. Пастернакові та Ю. Полянському у вересні 1932 р., був чинний лише протягом одного року і тільки на території Львівського воєводства[13]. *Натомість тим українським ученим, які в основному своєю поведінкою і своїми науковими працями доводили вірність окупаційному режимові (і це в час пацифікації) надавалися особливі пільги, дозвіл на розкопки видавався одразу на п'ять років і поширювався на усі п'ять воєводств Західної України*[14].

Нагадаємо, що на той час Я. Пастернак — учень всесвітньовідомого ученого-славіста Л. Нідерле — ще у 1925—1928 рр. очолював наймасштабніші на той час на території Чехо-Словаччини розкопки

---

[12] Романюк Т. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. Праці Секції етнографії та фольклористики.— 1995.— Т. CCXXX.— С. 461.

[13] Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 105.

[14] Там само.— Спр. 42-д, арк. 52, 55.

королівського замку на Градчанах, де відкрив фундаменти двох романських храмів XI—XII ст. та дослідив укріплення княжого дитинця. За це він отримав подяку з канцелярії президента Т. Масарика, а крім того, йому запропонували прийняти чеське підданство і стати громадянином міста Праги[15]*. Але з цілком зрозумілих причин Я. Пастернак зіґнорував ці пропозиції і переїхав до Львова, де вже через три роки вийшла у світ його монографія „Коротка археольоґія західно-українських земель“ (Львів, 1931). Починаючи з 1934 р. Я. Пастернак досліджує Княжий Галич. Розкопки в Крилосі стали епохальними для українців Галичини, мали велике не лише наукове але й політичне значення.*

Гідним для наслідування прикладом є також постать талановитого і напрочуд працьовитого ученого-археолога О. Цинкаловського, який понад 60 років свого нелегкого і неспокійного життя присвятив дослідженню старожитностей Волині. О. Цинкаловський завдяки своїй невсипущій енергії врятував незчисленну кількість археологічних знахідок: він ходив від села до села, збираючи про них відомості, і постійно вчив людей шанувати та оберігати пам'ятки давнини. Більшість зі ста залишених дослідником праць опублікована в „Записках НТШ“, а вже на еміґрації вийшли друком дві його монографії — „Матеріали до праісторії Волині“ (Варшава, 1961) та „Старовинні пам'ятки Волині“ (Торонто, 1975). Підготований О. Цинкаловським двотомник „Стара Волинь і Волинське Полісся“, до якого включено понад 10 тисяч місцевостей і який спершу був запропонований для видання в Україні, не викликав чомусь зацікавлення. І лише після смерти автора цей гарно ілюстрований каталог пам'яток археології та історії вийшов друком у Канаді[16]*.*

Вересневі події 1939 р. корінним чином змінили ситуацію у справі археологічних досліджень та й в усьому суспільному житті західноукраїнських земель взагалі. Лише півроку знадобилося новій владі, щоб змусити до саморозпуску цілу низку українських організацій, у тому числі й НТШ, та націоналізувати збірки львівських музеїв. НТШ тоді інкримінували те ж саме, що й у попередні роки Академії наук на Східній Україні. Мовляв, „[...] з утворенням Української Академії наук, яка визнана у сій ролі культурним світом, Наукове Товариство може вважати, що виповнило свою історичну місію“. Це зобов'язувало здати все на Всеукраїнську Академію та інші установи всеукраїнського значення“[17]*. Керуючись подібними нормативними документами, в останній рік перед війною у кількох обласних центрах Західної України були створені різнопрофільні академічні інститути. Так, у Львові в лютому 1940 р. було організовано Львівський відділ Інституту археології АН УРСР, діяльність якого поширювалася на п'ять західноукраїнських областей (з 1951 р. Львівський відділ*

---

[15] Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 419.

[16] Крушельницька Л. Олександр Цинкаловський — археолог та історик Волині // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наукового симпозіуму.— Львів, 1990.— С. 88—89.

[17] Купчинський О. 230 томів „Записок НТШ“ // Записки НТШ. Праці Секції етнографії та фольклористики.— Львів, 1995.— Т. CCXXX.— С. 30.

археології перейшов у підпорядкування новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР)[18].

Мусимо визнати, що співробітниками відділу археології за часів існування Інституту проведено значні, передусім польові дослідження. Відкрито численні пам'ятки від епохи палеоліту до стародавньої Руси. Згадати б хоча унікальні багатошарові стоянки кам'яного віку в с. Молодове на Дністрі (О. Черниш), в с. Куличівці на Волині (В. Савич), розкопки поселень трипільської культури та культури лійчастого посуду (К. Черниш, М. Пелещишин); масштабні дослідження культури шнурової кераміки на усій території західних областей України (І. Свешніков). Тоді вперше відкритий могильник культури Ноа в с. Острівці Городенківського району (Е. Балагурі). Водночас велися дослідження пам'яток кінця бронзового та ранньозалізного віків, насамперед, були відкриті численні солевиробничі центри в Карпатах, поселення та могильники культур Гава-Голіградм, висоцької, чорнолісської культур та ранньоскіфського часу, вперше в Прикарпатті виявлено поселення кельтів й ін. (Л. Крушельницька). Значний внесок в археологію дали дослідження липецької культури та культури карпатських курганів (М. Смішко, В. Цигилик), численні розкопки пам'яток черняхівської культури, серед яких виділяються поселення в с. Ріпнів Буського району на Львівщині, де вперше простежено перехідний етап від черняхівської до культури ранніх слов'ян (В. Баран) та поселення з прекрасно збереженою скляною майстернею римського типу в с. Комарів на Буковині (М. Смішко). Серед пам'яток раннього середньовіччя одною з найбагатших є городище VII—VIII ст. в с. Зимне на Волині (В. Ауліх). Широко досліджувалися поселення та городища періоду стародавньої Руси в тому числі літописних міст: Пліснеськ, Звенигород, Судова Вишня, Перемиль, Тустань Стільсько і багато інших (І. Старчук, О. Ратич, В. Терський, С. Багрій, В. Ауліх, В. Петегирич, М. Рожко, О. Корчинський і ін.)

Втім, щодо публікацій здобутих матеріалів і їх етно-історичної інтерпретації, збоку керівних радянських чинників завжди відчувалася певна упередженість. Кожна стаття чи монографія проходила значну чистку (викидалися небажані прізвища, коригувалися рисунки, зокрема — картосхеми, скорочувався текст). Достатньо сказати, що навіть городище в с. Зимне, що безумовно є еталонною пам'яток раннього середньовіччя — на передодні становлення Київської держави; удостоїлося лише однієї невеличкої книжечки. Тому ваговим внеском у науку було започаткування в ІСН АН УРСР наприкінці 1950-х рр. періодичного видання „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині". Вийшло друком п'ять випусків. Останній з них датований 1964-м роком. З різних причин цей збірник не виходив понад тридцять років. Лише у 1995 р. побачив світ його шостий випуск[19]. *Не увінчалася успіхом спроба організувати у Львові на базі цього ж Інституту ще одне періодичне видання — „Studia archeologica". На виході його першого числа*[20],

[18] Смішко М. Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі — МДАПВ).— К., 1959.— Вип. 2.— С. 5—28.

[19] МДАПВ.— Львів, 1995.— С. 3—263. Збірник присвячений пам'яті М. Смішка.

[20] Studia archeologica.— Львів, 1993.— № 1.

яке, мабуть, не матиме в найближчому часі продовження, усе й зупинилося. Подальші спроби академічних установ відродити або створити періодичне археологічне видання поки що безрезультатні.

І знову ж таки усі ці біди мають одну спільну причину, що пояснюється фінансовою скрутою у незнаних досі масштабах.

Сьогодні перед українською археологією стоїть чимало проблем, розв'язання яких внесе суттєві зміни у наші теперішні уявлення не лише про найдавніше минуле України, але й Європи у цілому. Показовими у цьому плані є розробки українськими вченими проблем, що стосуються часу та шляхів заселення земель нашої держави. Як відомо, ці питання дискутувались ще в радянській науці з кінця 1950-х рр. І щойно відкриття В. Гладиліним найдавнішої палеолітичної стоянки в Україні біля села Королевого на Закарпатті (датується приблизно 1 млн. років) частково розв'язало основні спірні питання. Однак, відповідаючи на одні питання, ми тут же виходимо на цілу низку інших, окремі з яких усе ще важко однозначно пояснити. Наприклад, у тому ж Королевому, товщина культурних напластувань якого сягає 12 м, між шарами з мустьєрською індустрією залягав шар пізньопалеолітичних комплексів ранньовюрмського часу. У момент відкриття це виглядало майже неймовірним. Однак подібні стратифіковані пам'ятки на сьогодні вже відкриті на Балканах і Близькому Сході. Отже, не всюди процеси становлення первісної людини відбувалися однаково, були й своєрідні реґреси. Особливий поступ зроблено у вивченні однієї з яскравих культур енеолітичної Європи — трипільської. Донедавна ніхто, мабуть, не сподівався, що у трипільській культурі, яка проіснувала близько 1300 років, будуть віднайдені величезні протоміста. Одне з найкраще досліджених таких поселень-гігантів біля Тальянок на Уманщині налічувало приблизно 14 тисяч чоловік. Особливо ретельної розробки вимагають питання, пов'язані з визначенням ролі трипільців у подальшій генезі населення. Чим раз більше матеріалів маємо про культуру кімерійців та скіфів. Помітні досягнення у дослідженні інших епох ранньої України, наприклад, черняхівської, а також переддня утворення Київської держави.

Свідченням особливого інтересу до української археології є створення протягом останніх років низки спільних наукових експедицій із зарубіжними фахівцями. Одна з них, українсько-німецька (В. Мурзін, Р. Ролле), досліджує найбільше в Європі Більське городище раннього залізної доби, підсумком досліджень якого нещодавно була присвячена Міжнародна наукова конференція[21]. Ще одна українсько-німецька експедиція під керівництвом члена НТШ В. Барана провела розкопки одного із західних давньослов'янських градів — Старіґарда біля міста Ольденбурґа у Німеччині.

Ми не маємо тут на меті перераховувати найважливіші досягнення української археологічної науки. Вони безумовно значні, і це визнано у нашій країні і за кордоном. Нерідко саме зарубіжні колеги нагадують про це та переконують нас у цінності таки наших пам'яток.

---

[21] Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Збірник наукових праць.—Полтава, 1996.— С. 5—407; Мурзин В., Ролле Р., Херц В., Махортых С., Белозер В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г.— К., 1998.

Хоч мало би бути навпаки. Це, мабуть, від того, що ми ще не завжди правильно можемо оцінити ту далеко не пересічну роль, яку відігравали терени нашої держави у минулі історичні епохи. Така оцінка значною мірою зумовлена браком нової зарубіжної наукової літератури з цих питань — у бюджетних інституціях не вистачає коштів не лише на неї, але навіть на звичайну кореспонденцію. Проте навіть у таких умовах українська археологія знаходить можливість (завдяки фінансовому сприянню міжнародних благочинних фондів та спонсорській допомозі) демонструвати свої надбання цілому світові. Так, з великим зацікавленням і успіхом сприймається у Європі виставка „Золото степів України", вийшов друком дуже гарно ілюстрований науковий збірник праць українською і німецькою мовами[22].

До основних завдань української археології на сьогодні належить виявлення і освоєння нових місць пам'яток вітчизняних старожитностей, забезпечення збереження і використання надбаних матеріалів. Потрібне також освоєння і безпосереднє застосування з допомогою відповідної апаратури нових методів атрибуції викопаних матеріалів.

Чи не найтривожніше стоїть справа з археологією на західних теренах України. І мова йде не лише про відсутність коштів на експедицію чи оплату постійного місця праці — то хрест, який несемо сьогодні ми всі. Маються на увазі передовсім кадри і збереження фондів. Ми в нинішніх умовах не маємо змоги належно виховувати молоду генерацію фахівців. Відсутність державної програми підтримки молодих обдарувань у сфері археології, цілковита відсутність державного фінансування археологічних розкопок зводять цю професію до рівня непрестижних. Непомітно, а іноді навіть болісно й трагічно відбувається зміна поколінь дослідників. У чиї руки потрапить те, що було здобуте тяжкою працею десятків експедицій протягом півстоліття? Чи не станеться так, що через відсутність своїх власних археологів на заході України незабаром розбиватимуть польові табори зарубіжні спеціалісти? І тоді весь здобутий на наших теренах матеріал вивозитиметься (як колись до Москви і Ленінграда) за межі України. Так, уже сьогодні вивезені до Кракова матеріали з розкопок кургану енеолітичного часу біля села Сіде Самбірського району на Львівщині, які були віднайдені спільною українсько-польською експедицією протягом 1995—1997 рр. І дуже прикро, що необхідний у таких випадках дозвіл на вивезення музейних цінностей від Міністерства культури України не був отриманий, тобто вивезення відбулось незаконно, а отже — нелегально. Звернення у цій справі Польового комітету Інституту археології НАН України до Львівської облдержадміністрації нічого позитивного не дало.

Поки що перебуває у стадії розробки державна програма повернення в Україну особливо цінних археологічних раритетів, віднайдених у минулому на її території. Чи не найбільше знахідок з наших земель має у своїх фондах та експозиції Археологічний музей у Кракові (Збруцький ідол, пам'ятки трипільської культури з Більча Золотого,

---

[22] Gold der Steppe Archeologie der Ukraine.— Schleswig, 1991.— S. 13—423; Толочко П., Мурзін В. Виставка ІА АН України „Золото степу. Археологія України" у м. Шлезвігу (ФРН) // Археологія.— 1992.— № 1.— С. 147—151.

Вертеби, бронзові скарби гальштатської доби, унікальні знахідки з Михалкова та інші). В окрему тему необхідно виділити питання про те, у який спосіб за часів німецької окупації, а згодом у 50—70-х рр. нашого століття більшість найцінніших експонатів покидала сховища львівських музеїв, щоб незадовго дістати нові інвентарні номери у такій собі „Книзі надходжень Краківського музею". Мабуть, вірус колаборантства, який пробували прищепити в українському науковому середовищі ще у 20—30 рр., віднаходив потрібних йому осіб серед музейних та інститутських працівників не лише в роки війни та повоєнного лихоліття. Як бачимо, він успішно пошукує за ними й тепер.

Є й інші численні причини наших негараздів, як-от відсутність лабораторій, фондів для зберігання здобутого матеріалу, некоординованість праці різних дослідницьких груп. Зараз усі ми є свідками, в яких муках народжується Археологічний музей у Львові. А тим часом у Постанові від 20 січня 1993 р. Президія НАН України, санкціонувавши створення такого музею, забула передбачити асиґнування на його роботу. Тому сьогодні музей створюється фактично за рахунок ентузіазму його працівників. Маємо й інші добрі приклади, коли навіть у час безгрошів'я вдалося розшукати при розкопках останки одного з найславніших давньоукраїнських князів — Ярослава Осмомисла, а також виявити в одному з львівських підземель скарб із 26 золотих французьких монет. Однак не ці відкриття були метою розкопок Археологічної комісії НТШ. Це лише принагідні знахідки, на віднайдення яких ніхто не сподівався і яких ніхто не шукав. Мета комісії полягає в іншому, і серед цього іншого — перевидання монографій Я. Пастернака „Княжий Галич" (Краків, 1944), яка й досі є раритетом; опублікування рукописів О. Ратича про розкопки в Судовій Вишні і В. Терського про дослідження давньоруського Звенигорода. Усе ще чекають публікації матеріали І. Старчука з розкопок славного Пліснеська та багато іншого. А теоретичні засади для нашої діяльности подали ще наші попередники, ніби передбачаючи час, у який живемо.

Так, Я. Пастернак, писав, що ми мусимо „[...] виправити різні тенденційні замовчування, викривлювання, одностороннє насвітлення явищ, а то й фальшування історичних фактів в некористь українського давноминулого в совєтських, а вслід за тим і чужомовних археологічних працях. Необхідним виявилося надати всім проявам життя людини на землях України в праісторичних і ранньоісторичних часах об'єктивне насвітлення, без догматизування висновків, головне в ділянці етнічного й часового визначення окремих культурних комплексів"[23].

* * *

Видання праць Археологічної комісії окремим томом „Записок НТШ" здійснене Товариством уперше. Назбиралось стільки матеріалу, що подати його в одному розділі серед „Праць Історично-філософської секції", як це практикувалось раніше[24] *не було змоги. Це з одного*

---

[23] Пастернак Я. Археологія України...—С. 9.

[24] Див.: Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. CCXXV. — С. 9—103.

боку свідчить про широке зацікавлення проблематикою, а з другого — про щораз більшу заанґажованість археологів у конкретній науковій роботі Товариства.

В опублікований том увійшли статті й матеріали з різних періодів ранньої історії України. Значну увагу приділено населенню і території України стародавнього кам'яного віку (палеоліту), нового кам'яного віку (неоліту), а також мідного і бронзового віків. Цінним явищем серед пропонованих праць є те, що на основі комплексних історичних археологічних матеріалів робиться спроба розгляду формування генетичного підґрунтя індоєвропейського континууму у період неоліту на території України. Ряд статей присвячено окремим аспектам скіфського і сарматського укладів життя та різним проміжним культурам. На окрему увагу заслуговують статті і матеріали, які розкривають побут стародавніх східних слов'ян періоду антів, черняхівської культури, далі періоду утворення і розвитку Київської Руси. Серед останніх — дослідження „городів" Червна, Галича, Звенигорода, Луцька та інших, у яких заторкнуто питання ремесла, торгівлі, суспільно-політичних відносин узагалі між князівствами. До цього тому „Записок" увійшли також повідомлення про працю українських археологів Лева Чикаленка, Вадима Щербаківського, Івана Борковського та їх внесок у дослідження зарубіжних країн, коротка інформація про археолога Михайла Клапчука, різне листування, бібліографічні матеріали, які торкаються досліджень Галича останніх років, нарешті рецензії на праці, присвячені історично-археологічній проблематиці.

Для ілюстрації сказаного подаємо перелік праць у послідовності розділів, що увійшли до „Записок НТШ".

Розділ ***„Статті"*** *складають такі праці: Олександра Ситника „Пластини мустьєрської стоянки Пронятин і питання еволюції леваузьких індустрій", Юрія Колосова та Вадима Степанчука „Новий тип середньопалеолітичної індустрії у Східному Криму", Вадима Степанчука „До питання про просторову класифікацію мустьєрських індустрій", Дмитра Нужного „Експерименти з використання вкладеневої метальної зброї пізньопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму", Леоніда Залізняка „Неолітизація України та проблема формування генетичного підґрунтя індоєвропейців", Тамари Мовші „Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами (До проблеми індоєвропеїзації Європи)", Тараса Ткачука „Мальований орнамент посуду Трипілля-Кукутені як джерело вивчення світосприймання населення доби енеоліту (етапи BII—CII, γII). Методологічні аспекти проблеми", Миколи Пелещишина „Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу та Дністра", Миколи Бандрівського та Лариси Крушельницької „Основні періоди розвитку висоцької культури (За матеріалами поховальних пам'яток)", Надії Гаврилюк „Базова галузь економіки степових скіфів", Івана Поповича „Хронологія куштановицьких пам'яток", Віктора Войнаровського „Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації" і друга — „Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури", Богдана Строценя „Житла пізньоримського часу у Південно-західній Волині та Західному Поділлі", Павла Пеняка „Заселення слов'янами*

Тисо-Дунайської улоговини", Володимира і Святослава Терських „З історії дослідження літописного Звенигорода".

*Розділ **„Матеріали"** репрезентують наступні дослідження: Олександра Колесника і Юрія Коваля „Фінальнопалеолітична кременеобробна майстерня у Вислій Балці на Дінці", Олександра Ситника та Миколи Левчука „Виробничий комплекс пізньопалеолітичного шару стоянки Ігровиця І", Юрія Кухарчука „Нові матеріали до археологічної карти палеоліту Житомирського Полісся", Йона Винокура, Анатолія Гуцала і Валерія Мегея „Дослідження курганів доби бронзи в селі Дорогощі на Волині", Миколи Бандрівського „Парні поховання висоцької культури", Сергія Махортиха і Ігоря Тупчієнка „Скіфські кургани біля села Молдовки на Кіровоградщині", Миколи Бандрівського та Володимира Захар'єва „Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил в Україні", Ігоря Ґерети „Поховання поморської культури в Чернелеві-Руському", Володимира Цигилика „Залізоплавильні горни перших століть нашої ери на поселеннях біля сіл Ремезівці та Липівці Львівської области", Юрія Диби „Ротонда 961—962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі", Юрія Лукомського „Невідомі церкви на подолі княжого Галича" та „Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича", Святослава Терського „Храм Івана Хрестителя на Ринковій площі княжого Лучеська", Юрія Лукомського і Володимира Петегирича „Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича".*

*Крім праць, написаних на матеріалах розкопок із різних теренів України, у розділі **„Матеріали"** вміщені статті з історії археологічних досліджень, в яких розглядаються питання життя і діяльности окремих археологів, а також роботи, присвячені спеціально історико-археологічним дослідженням міст тощо. Їх автори Володимир Петегирич, Михайло Филипчук, Лариса Крушельницька, Дорота Шкромида, Людмила Пекарська, Лариса Кулаківська.*

*Розділи **„Статті"** та **„Матеріали"**, поділ яких щодо змісту та викладу матеріалу часто доволі умовний, репрезентують у першому випадку 16, а в другому — 18 статей і повідомлень. Ряд авторів подали роботи до обидвох розділів, що ми, безперечно, вітаємо. Варто також відзначити, що в опублікованому томі „Записок НТШ" взяли участь учені різних міст України — Львова, Києва, Тернополя.*

*Том завершується розділом **„Критика і бібліографія"**. До нього увійшли один огляд історично-археологічної літератури про Галич за 50 останніх років Тараса Романюка та п'ять рецензій на праці різних авторів Миколи Анісюткіна, Олександра Ситника, Лариси Кулаківської, Михайла Станкевича, Олега Антоновича, Миколи Пелещишина.*

Вагомим доповненням до тому є ілюстрації, картосхеми та таблиці з додатком фотографій на окремих вклейках.

Висловлюємо щиру вдячність усім, хто брав участь у підготовці і сприяв виходу у світ цього, уже 235-го тому „Записок НТШ". Особлива подяка належиться п. Любі Бачинській за прецизійне сканування і підготовку до друку малюнків, а також п. Роксоляні Зорівчак, Олегові Войтовичу, Ірині Ковальській, Іванові Тепломy та Ользі Федоренко за переклади резюме до статей англійською мовою.

Олександр СИТНИК

ПЛАСТИНИ МУСТЬЄРСЬКОЇ СТОЯНКИ ПРОНЯТИН І ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЕВАЛУАЗЬКИХ ІНДУСТРІЙ

У вирішенні багатьох проблем середньопалеолітичного населення Східної Європи значну роль відіграють „чисті" левалуазькі комплекси, які мають стратиграфічну прив'язку, геологічне датування і багаті колекції кам'яного матеріалу. На жаль, такі пам'ятки трапляються доволі рідко. Не враховуючи окремих підйомних колекцій (Скубова Балка[1], Тернопіль I, Бережани V[2]), на території Руської рівнини відомо лише п'ять стратифікованих місцезнаходжень левалуазького шляху розвитку. Всі вони знаходяться на заході України. Це відомі мустьєрські горизонти Молодово I і Молодово V[3], Кетроси[4], Королево, шар III[5], Пронятин[6]. Серед них Пронятин — одна з найбільш виразно левалуазьких пам'яток, матеріали якої мало висвітлені в науковій літературі.

Пронятин. Коротка довідка. Стоянка відкрита автором у 1977 р. Досліджувалась Тернопільською палеолітичною експедицією Тернопільського краєзнавчого музею у 1977—1981, 1984, 1985 рр.[7] Знаходиться у південно-західній частині Волино-Подільської височини, на правому березі річки Серет, лівої притоки середньої течії Дністра, в околицях села Пронятина Тернопільського району.

Розкопано 500 м² на суцільній ділянці і 20 м² на площі п'яти шурфів. Виявлено 6410 екземплярів крем'яних виробів, окремі остеологічні залишки викопних тварин (мамонта, шерстистого носорога, первісного зубра, північного оленя), розсіяні вуглики від вогнищ. Також виявлено кілька виробничих центрів поселення — інтенсивні скупчення кременів.

---

[1] Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя.— К., 1973.— С. 49—60.

[2] Сытник А.С. Палеолит Приднестровской Подолии // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.

[3] Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Поднестровья.— М., 1965; його ж. Палеолит и мезолит Приднестровья.— М., 1973.

[4] Анисюткин Н.К. Мустьерская стоянка Кетросы в Среднем Приднестровье // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода.— М., 1978.— № 48; його ж. Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре.— М., 1981.

[5] Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна.— К., 1989.

[6] Ситник О.С. Мустьєрська стоянка Пронятин // Археологія.— 1985.— № 50.

[7] Сытник А.С. Палеолит Приднестровской Подолии...; його ж. Мустьєрська стоянка Пронятин...

Культурний шар залягав у верхній частині схилу гори на глибині від 2,3—2,45 до 2,7—3,1 м. Умови залягання четвертинних відкладів вивчались геологом А. Богуцьким. Згідно з його спостереженнями, культурний горизонт приурочений до надгорохівської соліфлюкції, яка відповідає надмезинській соліфлюкції мезинського викопного комплексу (рисс—вюрм). Над ним залягають: нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів — 20 см, дубнівський викопний ґрунт (паудорф) — 20 см, верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів — 30 см, сучасний ґрунт — 200 см. Під культурним шаром простежуються суглинки горохівського (мезинського) викопного комплексу і середньоплейстоценові леси.

Таким чином культурний шар Пронятина геологічно датується часом від кінця микулинського міжльодовиков'я (рисс—вюрм) до інтерстадіалу амерсфорт Вюрму I включно.

Усі вироби виготовлені з місцевого високоякісного чорного і сірого кременю туронського ярусу верхньокрейдяних відкладів. Колекція складається з таких категорій інвентаря: нуклеуси цілі — 91 екземпляр, уламки нуклеусів — 157, заготовки левалуа без повторної обробки — 434, пластини — 584, відщепи — 2743, знаряддя праці — 295, дрібні скалки і уламки (менше 2 см) — 2106 екземплярів.

На поздовжньо розчленованій променевій кістці первісного зубра трапилось контурне зображення (гравірування) фігури тварини у профіль[8]. Ця унікальна знахідка — одне з перших свідчень існування натуралістичного мустьєрського мистецтва.

Знаряддя праці репрезентовані в основному ножами і скреблами-ножами (понад 70 відсотків), приземкуватими вістрями левалуа, поодинокими зубчастими, виїмчастими і стамескоподібними знаряддями, різцями і скребачками, а також комбінованими виробами. Повторна обробка цих знарядь виражена, як правило, дрібною крайовою дорсальною ретушшю, яка не змінювала форми левалуазької заготовки.

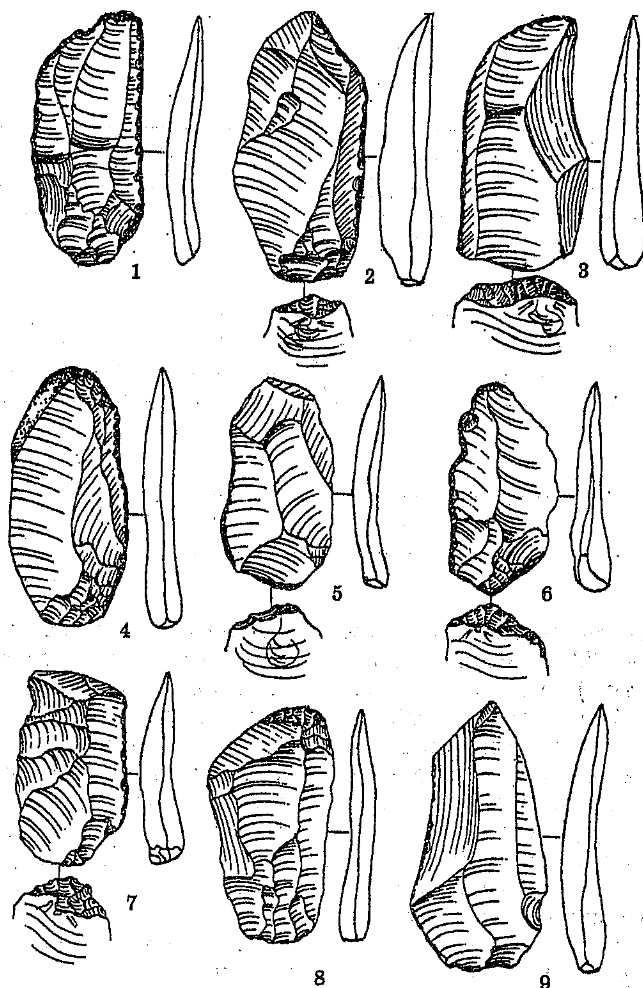
Головні індекси індустрії: левалуа технічний (строгий) — 16,2, левалуа типологічний — 76,6, пластин на рівні всієї колекції — 9,9, пластин на рівні сколів — 9,9, гостроконечників — 4,0, ножів і скребел-ножів — 70,4, пізньопалеолітичних типів знарядь — 5,0, зубчастовиїмчастої обробки — 3,8, фасетування вузький — 34,5, фасетування широкий — 64,3, плоских площадок — 14,1. Коефіцієнти: видовжености — 140, масивности — 16,6.

Отже, комплекс Пронятина є левалуазьким, середньопластинчастим, фасетованим. Розміри знарядь перевищують 6—7 см у довжину. В типологічному списку різко переважають ножі і частково скребла. Зубчастовиїмчаста обробка трапляється епізодично, а двостороння відсутня. Пізньопалеолітичні форми малочисельні і атипові.

Пластини Пронятина.
Метрико-морфологічний і типологічний аналіз

Пластини (635 екземплярів — 9,9 відсотка) за функціональним призначенням діляться на знаряддя праці (51 екземпляр — 8 відсотків),

[8] Сытник А. С. Гравированный рисунок на кости с мустьерской стоянки под Тернополем // Пластика и рисунки древних культур.— Новосибирск, 1983.— С. 39—46.

Мал. 1. Пронятин.
Пластини — знаряддя праці

тобто вироби з повторною обробкою чи виразними слідами використання у трудових операціях, і відходи виробництва (584 екземплярів — 92 відсотки), тобто вироби без помітних слідів утилізації та вторинної обробки.

Пластини — знаряддя праці. Знаряддя на пластинчастих заготовках становлять 17,2 відсотка усіх знарядь Пронятина. Їх метрико-морфологічні особливості простежуються в сумі таких ознак, як розміри, форма, пропорції, спосіб підправки відбивних площадок і оформлення дорсальних площин.

Таблиця 1

Розміри пластин-знарядь

А. Довжина

см	6—7	7—8	8—9	9—10	10—11	11—12
Кількість	8	14	12	9	5	2
Відсоток	16	28	24	18	10	4

Б. Ширина

см	2—3	3—4	4—5	5—6
Кількість	4	34	11	1
Відсоток	8	68	22	2

В. Товщина

	0,5—1,0	1,0—1,5	1,5—2,0	2,0—2,5
Кількість	8	34	6	3
Відсоток	16	68	12	6

Як свідчить таблиця 1, основна маса пластин-знарядь має довжину від 7 до 10 см — 70 відсотків. Зауважимо при цьому, що більшість нуклеусів (до 90 відсотків) мають максимальну довжину робочих площин сколювання у межах 5—7 см. Вірогідно, пластини сколювались, як правило, на початкових стадіях розщеплення ядрищ, у той час як наявні нуклеуси документують завершальну стадію утилізації жовен і не можуть характеризувати весь цикл технології розщеплення. Про те, що заготовки для знарядь пластинчастого типу продукувались на початкових етапах сколювання, свідчить також доволі високий відсоток виробів із залишками жовняної кірки — 44 відсотки; тобто майже кожна друга пластина виготовлялась під час початкового оживлення ядрища.

Серійність пластин-знарядь найбільш яскраво відображена в параметрах ширини. 90 відсотків пластин групуються у межах 3—5 см, що може вказувати на наявність стандартизованого підходу при сколюванні і оформленні таких пластин під знаряддя.

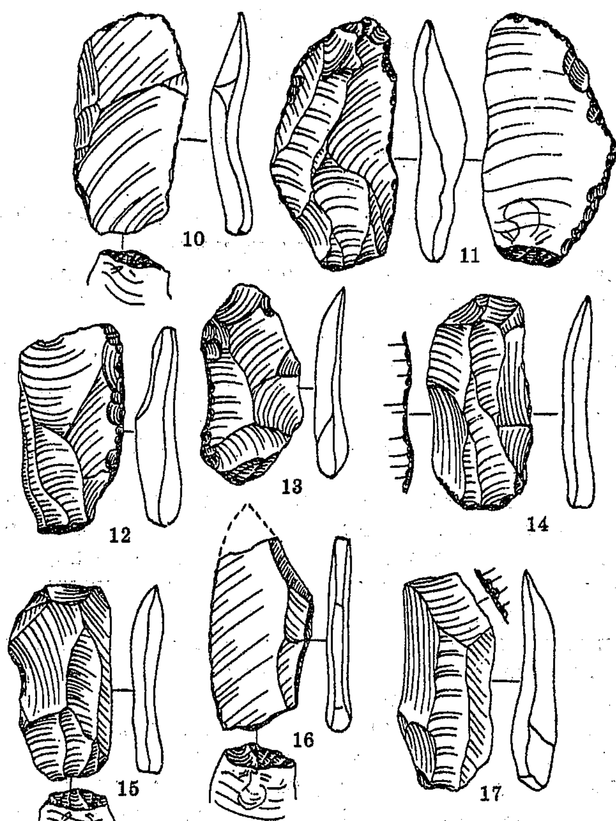
Чітке групування простежується також при вимірах максимальної товщини. 68 відсотків усіх пластинчастих заготовок мають масивність від 1,0 до 1,5 см.

Таким чином, за розмірами пластини-знаряддя демонструють стандартизовану серію виробів довжиною 7—10 см, шириною 3—5 і товщиною 1,0—1,5 см.

Таблиця 2

Пропорції пластин-знарядь

Пропорції	2,51 > L > 21	31 > L > 2,51	L > 31	Невизначені
Кількість	39	9	2	1
Відсоток	76,4	17,6	3,9	1,9

Мал. 2. Пронятин. Пластини — знаряддя праці *(продовження)*

Згідно з таблицею 2, переважна більшість пластин (76,4 відсотка) належать до злегка видовжених виробів. Два предмети, які мають довжину утричі більшу від ширини, слід вважати випадковими.

У технічному відношенні пластинчасті заготовки для знарядь поділяються на пластини левалуа (27 екземплярів — 52,9 відсотка) і пластини нелевалуа (24 екземпляри — 47,1 відсотка).

За способом оформлення дорсальної поверхні левалуазькі пластини можна розкласти на такі групи:

радіальних — 9 (мал. 1, *3, 5, 6*; мал. 2, *13, 14, 17*; мал. 5, *36, 39*);
радіально-крайових — 5 (мал. 1, *4*; мал. 3, *22, 24*; мал. 4, *6, 7*);
конверґентних — 3 (мал. 1, *2*; мал. 4, *29*; мал. 5, *42*);
конверґентно-крайових — 1 (мал. 4, *30*);
поздовжніх — 1 (мал. 5, *37*);
біпоздовжніх — 2 (мал. 1, *1*; мал. 2, *12*);
поздовжньо-радіальних — 6 (мал. 1, *7—9*; мал. 2, *11*; мал. 5, *41*).

Нелевалуазькі пластини-знаряддя представлені такими групами:
безсистемних — 2 (мал. 2, *10, 16*);

безсистемно-крайових — 4 (мал. 3, *21, 26*; мал. 5, *38*; мал. 6, *45*);
радіальних — 2 (мал. 5, *40*; мал. 6, *53*);
радіально-крайових — 2 (мал. 6, *46, 52*);
поздовжніх — 1 (мал. 4, *35*);
поздовжньо-крайових — 6 (мал. 3, *19, 25*; мал. 4, *27, 31, 28*; мал. 6, *49*);
біпоздовжньо-крайових — 5 (мал. 3, *18, 20, 23*; мал. 5, *44*; мал. 6, *48*).

Помітно, що серед левалуазьких пластин, використаних під знаряддя, домінують радіальні, радіально-крайові і поздовжньо-радіальні вироби. Вони складають 74 відсотки пластин левалуа. „Чисті" паралельні — поздовжні і біпоздовжні пластини трапилися лише в трьох екземплярах. Ці факти спростовують твердження, що в усіх левалуазьких комплексах переважають паралельно ограновані пластини.

Нелевалуазькі пластини-заготовки характерні наявністю на спинці незначних ділянок жовняної кірки (70,8 відсотка), які у більшості випадків є природними обушками ножеподібних знарядь. Основну масу таких пластин складають поздовжньо- і біпоздовжньо-крайові та безсистемно-крайові пластини.

Відбивні площадки як левалуазьких, так і нелевалуазьких пластин-знарядь поділяються таким чином: плоскі — 7, поздовжньо підправлені — 2, двогранні — 4, багатогранні — 7, фасетовані — 28, мікроплощадки — 2, невизначені — 1. Отже, індекс вузького фасетування дорівнює 54,9, широкого — 81,9, плоских площадок — 13,9.

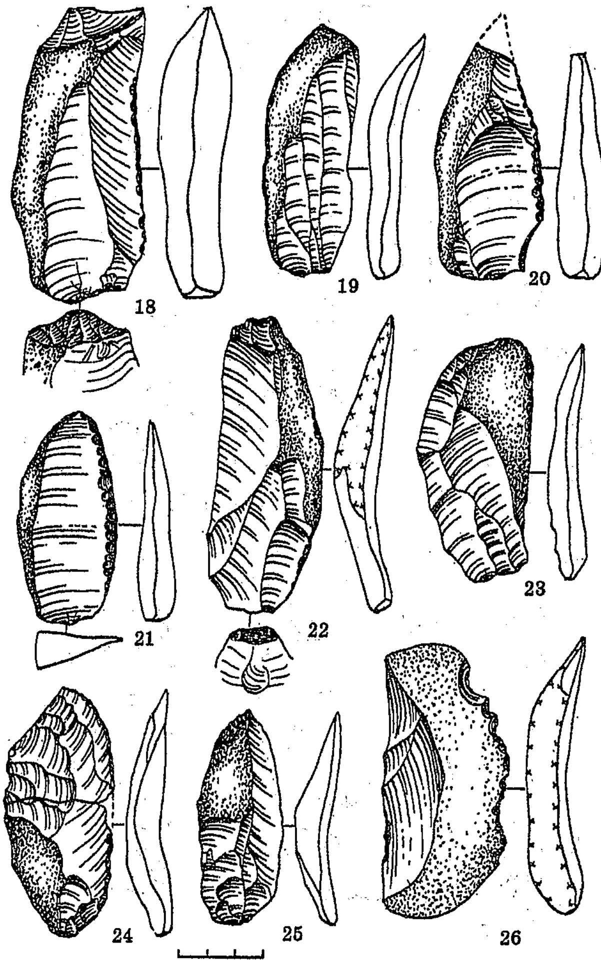
З наведених характеристик слід зробити висновок, що для зняття пластинчастих заготовок, запланованих під знаряддя, проводилось обов'язкове попереднє оформлення нуклеуса — радіальне конверґентне огранування, а також фасетування чи підправка ударних площадок. У результаті таких підготовчих актів заготовки мали загалом стабільну стандартизовану форму: овально-видовжену — 30, овально-стрілчасту — 7, овально-серповидну — 4, овально-звивисту — 2, овально-підчотирикутну — 4. Невизначену форму мають 4 екземпляри пластин.

У типологічному аспекті більшість левалуазьких і нелевалуазьких заготовок-пластин являють собою ножеподібні знаряддя з обушком чи без обушка — 43 екземпляри (86 відсотків).

Для повнішого висвітлення питання подаємо список знарядь на пластинчастих заготовках Пронятина:

ножі звичайні — 34 (68 відсотків) — мал. 1, *1—7*; мал. 2, *10—17*; мал. 3, *18, 19, 23, 24*; мал. 4, *27, 28, 30, 34, 35*; мал. 5, *36—39*; мал. 6, *46, 48, 49, 52, 53*;
ножі зубчасті — 2 (4 відсотки) — мал. 3, *20, 26*;
ножі скреблоподібні — 3 (6 відсотків) — мал. 3, *21*; мал. 4, *31, 32*;
ножі скребачкоподібні — 4 (8 відсотків) — мал. 1, *8*;
стамескоподібні вироби — 2 (4 відсотки) — мал. 3, *22*; мал. 4, *29*;
скобелі — 2 (4 відсотки) — мал. 5, *43*; мал. 6, *45*;
різець — 1 (2 відсотки) — мал. 3, *25*;
проколка-провертка атипова — 1 (2 відсотка) — мал. 5, *40*;
скобель-різець — 1 (2 відсотки) — мал. 5, *42*.

Серед ножеподібних знарядь обушкового типу можна виділити кілька серій виробів: ножі з натуральним (природним) обушком — 10 екземплярів, ножі з частково натуральним, частково підправленим обушком — 5, ножі з обушком у вигляді багатогранної площадки — 3, ножі з обушком у вигляді поздовжнього краю, притупленого крутою ретушшю — 4 екземпляри. Необушкові ножі

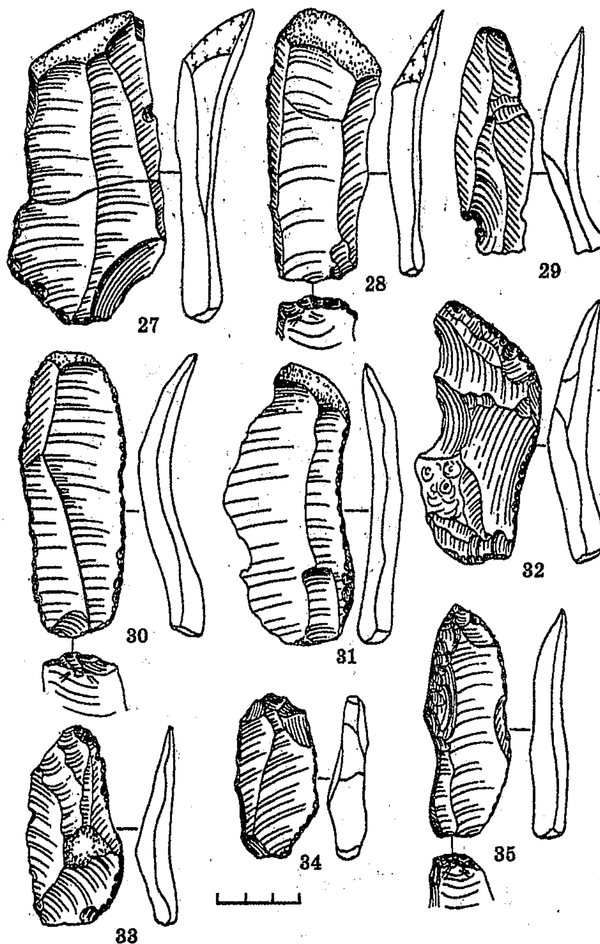

Мал. 3. Пронятин. Пластини — знаряддя праці *(продовження)*

представлені одно- і дволезовими формами. Інші типи знарядь маловиразні. У скреблоподібних інструментах випуклі робочі ділянки не круті, а похилі (менше 45°) і нагадують поперечні леза ножів. Типових крутих скребел не відзначено.

Повторна обробка на знаряддях виражена майже виключно дрібною крайовою дорсальною ретушшю. У кількох випадках фіксується вентральна і альтернативна ретушна підправка. Один обушковий ніж (мал. 5, *38*) має часткове оформлення сколами підтески термінального краю з боку животика.

Очевидно, такий високий відсоток ножів на пластинчастих заготовках — явище невипадкове. Воно є результатом панування традиційної техніки первинного розщеплення — леваллуа.

Мал. 4. Пронятин. Пластини — знаряддя праці *(продовження)*

Пластини без слідів обробки і використання — відходи виробництва. Для всебічного аналізу використано 301 екземпляр повністю збережених виробів. Інші — надщерблені, фраґментовані чи сумнівні.

Абсолютні розміри довжини і ширини цілих пластин подано на мал. 9. Для зрозуміння специфіки комплексу пластин за розмірами всі предмети розкладено на три групи: великих (довжина понад 7 см) — 57 екземплярів (18,9 відсотка), середніх (довжина більше 4 і менше 7 см) — 170 екземплярів (56,4 відсотка), дрібних (довжина більше 2 і менше 4 см) — 74 екземпляри (24,7 відсотка). Найбільш характерні пластини середніх розмірів зображено на мал. 7, дрібних — на мал. 8. На нашу думку, таке відсоткове зіставлення великих, середніх і дрібних пластин є закономірним результатом для індустрії поселення-майстерні.

Під знаряддя використано 43 пластини великих розмірів і 8 пластин середніх. Таким чином, найбільша кількість виробів припадає на долю середніх пластин (56 відсотків), з яких знаряддя становлять лише 4,4 відсотка, у той час як на долю великих (18,9 відсотка) припадає 43 відсотки знарядь праці. Це може означати лише те, що середні і дрібні пластини не становили господарсько-виробничого інтересу для поселенців Пронятина і сколювались випадково як необхідний супроводжувальний продукт відходів виробництва. Основна увага майстрів була націлена на продукування пластин великих розмірів, з яких майже кожен другий виріб має сліди використання у трудових операціях чи повторної обробки.

Таблиця 3

Пропорції пластин-відходів виробництва

Пластини	2,51 > L > 21	31 > L > 2,51	41 > L > 31	L > 41	Усього
Великі	21	27	9	-	57
Середні	82	59	25	4	170
Дрібні	42	27	5	-	74
Усього	145	113	39	4	301
Відсоток	48,1	37,5	12,9	1,3	100

Цікаво відзначити, що серед великих пластин-знарядь різко домінують вироби лише злегка видовжених пропорцій (2,51 > L > 21) — 76,4 відсотка, а серед великих пластин-відходів переважають сколи пропорціями L > 2,51 — 63,1 відсотка. Така ж картина спостерігається у групі пластин середніх розмірів. Видовжені пластини (L> 31) серед відходів виробництва складають 14,2 відсотка, серед знарядь — 3,9. Усі ці факти наводять на думку, що виготовлення пластин значно видовжених пропорцій не входило в коло традицій техніки розщеплення пронятинської індустрії. Головну роль відігравали крупні розміри, правильна геометрична форма, прямоосність і загальна грацийність виробу з гострими поздовжніми краями. Особливості техніки сколювання найбільш виразно простежуються в характері оформлення дорсальних боків сколів.

Таблиця 4

Характер огранування спинок пластин-відходів

Групи	Пластини			Кількість	Відсоток
	Великі	Середні	Дрібні		
Первинних	7	3	2	12	4,3
Дорсально-плоских	-	1	1	2	0,5
Безсистемних	1	5	7	17	4,6
Безсистемно-крайових	6	22	-	28	9,5
Радіальних	2	10	7	19	6,4
Радіально-крайових	-	-	1	1	0,3

Конверґентних	-	-	8	8	2,7
Поздовжніх	2	30	27	59	20,6
Поздовжньо-крайових	34	33	23	90	30,5
Біпоздовжніх	3	3	-	6	2,2
Біпоздовжньо-крайових	4	5	-	9	3,0
Ребристих	4	36	7	47	15,9
Усього	63	148	83	294	100

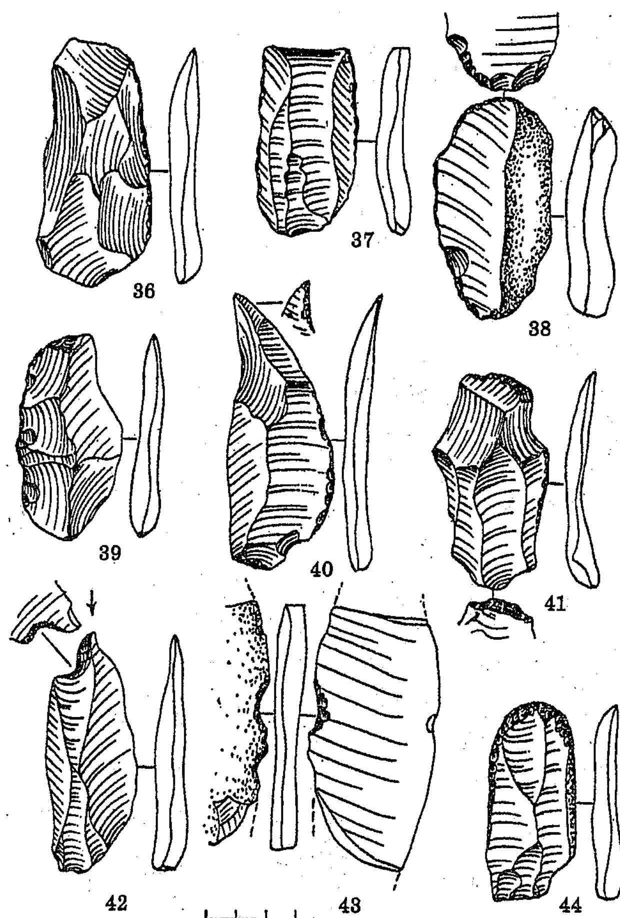
Останнім часом окремі дослідники цілком справедливо ставлять питання про поділ пластин на „справжні" — типові і атипові. Типовими вважають пластини, які мають поздовжнє паралельне огранування спинок. Усі інші пластини є просто сколами видовжених пропорцій. Серед пластин великих розмірів 43 вироби типові, 20 — атипові; серед середніх 71 екземпляр — типові, 77 — атипові; серед дрібних 50 — типові, 33 — атипові. Загалом же „справжні" пластини складають 164 екземпляри (55,7 відсотка), атипові — 130 екземплярів (43,3 відсотка). Отже, майже кожен другий скол видовжених пропорцій був знятий з робочої площини ядрища, оформленого непаралельним способом.

146 пластин (49 відсотків) мають на спинках різні ділянки кіркового покриття. З них сколи, повністю вкриті кіркою, складають лише 8,2 відсотка (така ж картина спостерігається і серед відщепів). Цей факт може свідчити про те, що самостійної окремої „техніки оживлення" нуклеуса не існувало. Продукування заготовок для знарядь починалось уже після відокремлення першого первинного сколу. Оскільки половина сколів мають залишки кірки, то, очевидно, слід говорити про два цикли розщеплення ядрищ Пронятина. Перший — сколювання заготовок з частковим кірковим покриттям, відщепів і пластин з натуральним обушком, окремих левалуазьких сколів з кіркою у центрі спинки. Другий цикл — сколювання „чистих" левалуазьких пластин і відщепів, заготовок з одногранними і багатогранними обушками. Перший і другий етапи супроводжувались постійною підправкою площадок і площин сколювання.

Таблиця 5

Характер відбивних площадок пластин-відходів

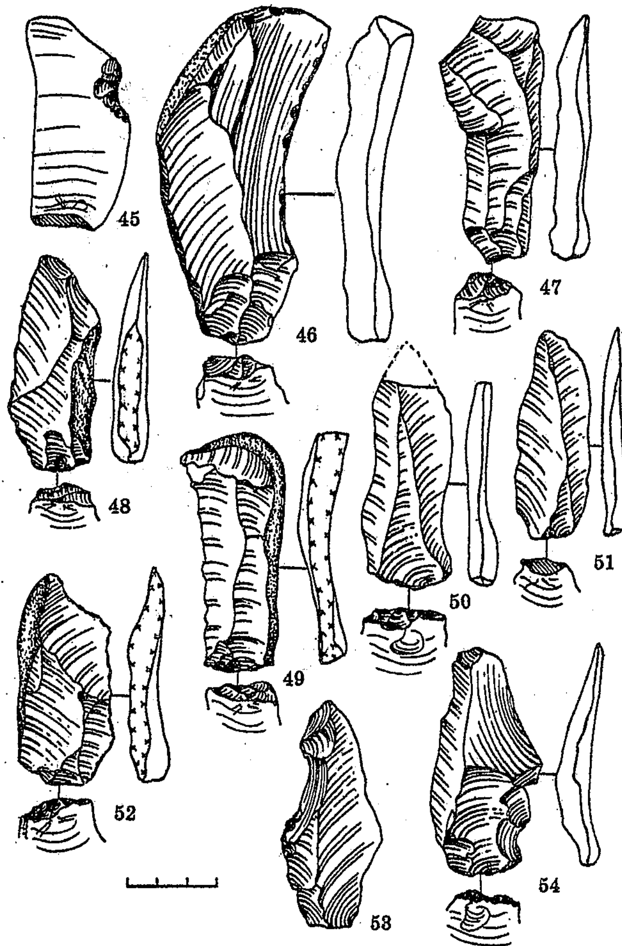
Групи пластин	Площадки							
	Природні	Плоскі	Поздовжньо-підправлені	Двогранні	Грубосколені	Фасетовані	Мікроплощини	Невизначені
Великі	-	11	10	4	-	25	9	4
Середні	13	21	5	13	11	35	31	19
Дрібні	3	10	6	3	7	20	23	12
Фраґментовані	1	3	1	2	-	6	-	-
Усього	17	46	22	22	18	86	63	35
Відсоток	4,7	14,7	6,7	7,6	6,9	31,6	18,0	10,0

Мал. 5. Пронятин. Пластини — знаряддя праці *(продовження)*

Індекс фасетування вузький — 31,6, широкий — 62,6. Індекс плоских площин — 14,7. Коефіцієнти: видовженості — 237, масивності — 12,5.

Підсумовуючи характеристику пластин Пронятина, слід зробити висновок, що загалом у техніці первинного розщеплення пластин відігравали помітну, але не основну роль (15,7 відсотка пластинчастих заготовок на рівні усіх сколів і лише 17,2 відсотка знарядь на пластинах). З-поміж пластин-заготовок для знарядь праці більшість складають левалуазькі сколи радіального і радіально-крайового огранування. Нелевалуазькі пластини характерні поздовжньо-крайовим і біпоздовжньо-крайовим оформленням спинок, тобто типовими обушковими формами сколів, які використовувались як ножі з натуральними площадками. Переважна більшість великих пластин (усі левалуазькі і частково нелевалуазькі) були відколені як наперед заплановані заготовки — знаряддя ножеподібного

Мал. 6. Пронятин. Пластини — знаряддя праці і заготовки левалуа *(продовження)*

типу (86 відсотків). Можна, очевидно, вважати, що технологія розщеплення пластин являла собою традиційний спосіб отримання інструментів для різання — плоских сколів з гострими поздовжніми краями. Це левалуазькі радіальні, конверґентні і паралельні пластини, а також видовжені паралельні пластини з натуральними обушками.

Пластини середніх і дрібних розмірів сколювались незаплановано і були випадковим продуктом оформлення і переоформлення ядрищ.

У технології розщеплення Пронятина не помітно прагнення майстрів до виготовлення максимально видовжених пластин. Навпаки, такі вироби, маючи переважно вигнутий профіль, не використовувались для виробничих цілей. Середні пропорції пластин-знарядь характерні співвідношенням довжини до ширини як 2,3 до 1.

Порівняльна характеристика. Щодо „левалуа" у вітчизняній науковій літературі існують дві точки зору. Згідно з першою, левалуазькі комплекси характеризуються переважанням паралельного способу розщеплення і домінуванням правильних пластинчастих заготовок[9]. Друга точка зору зводиться до того, що левалуа — це насамперед відщепна технологія радіального і конверґентного сколювання[10]. Проте, як свідчить практика, левалуа — це і перше, і друге. У даному випадку питання полягає в тому, чи левалуа — щось єдино дане і законсервоване в незмінному вигляді протягом усієї доби мустьє, чи це технологія продукування специфічних заготовок-знарядь, яка розвивалась у часі і просторі. Якщо дотримуватись другої тези, то слід визнати, що левалуазькі комплекси повинні мати значні відмінності як у хронологічному, так і в територіальному аспектах.

Еволюція палеолітичної техніки розщеплення у загальних рисах так чи інакше зводиться до проґресивного розвитку в формі, пропорціях і товщині заготовки — від масивного аморфного відщепу до призматичної тонкопрофільної пластини[11]. Ми абстрагуємось від питань нерівномірности культурного розвитку первісних етно-соціальних об'єднань у різних екологічних умовах[12].

Насправді ж у межах однієї епохи ми не знаходимо такої прямолінійної еволюції. За словами Г. Григор'єва, усі спроби виділити раннє, середнє і пізнє мустьє, вказати типологічні особливості цих підрозділів завжди закінчувались невдачею[13]. А отже, на його думку, типологія і аналіз технології виробництва неспроможні визначити хронологічні періоди епохи мустьє. Згідно з міркуваннями дослідника, у мустьєрську добу основним структурним підрозділом був „шлях розвитку" тієї чи іншої індустрії. Шлях розвитку як структурна одиниця не має місцевих своєрідних рис, а відображає загальні тенденції розвитку кам'яних знарядь мустьє[14]. Левалуа і є одним з таких „шляхів розвитку". З цими твердженнями можна частково погодитись лише в тому випадку, якщо допустити еволюцію технології розщеплення каменю на рівні окремо взятого шляху розвитку. Адже в самому терміні „шлях розвитку" передбачається розвиток

---

[9] Любин В. П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий // Материалы и исследования по археологии.— М.; Л., 1965.— № 131.— Т. 5; Смирнов С. В. Значение леваллуазской техники в древнекаменном веке // Советская археология.— 1978.— № 4; його ж. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— С. 143—153.

[10] Сулейманов Р. Х. О нуклеусах из пещерной стоянки Оби-Рахмат // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— 1968.— № 114.— С. 124—130; Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона // Материалы и исследования по археологии.— М.; Л., 1968.— № 157.— С. 28, 29; Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 9, 19.

[11] Ефименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953; Палеолит СССР.— М., 1984.

[12] Гладилин В. Н. Роль народонаселения в процессе взаимоотношения человека и природы в каменном веке // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 71—78.

[13] Григорьев Г. П. Эпохи палеолита как показатель развития // Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы.— Л., 1988.— С. 15.

[14] Григорьев Г. П. К различению признаков генетического родства, диффузии и синстадиальности // VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР.— М., 1966.

явища чи об'єкта „від" і „до". Аналіз стратифікованих горизонтів левалуа західноукраїнських земель дає нам підставу допустити, що розвиток левалуазької техніки здійснювався загалом від відщепного до пластинчастого способу продукування заготовок.

Найбільш яскраво документує це припущення порівняльна характеристика пластинчастих виробів усіх п'яти геологічно датованих пам'яток левалуазького шляху розвитку: Молодово I (шари мустьє I—V), Молодово V (шари 11—12), Кетроси, Королево (шар III) і Пронятин. На жаль, провести деталізоване зіставлення неможливо, оскільки відсутні публікації метрико-морфологічних особливостей пластин цих індустрій.

Щодо Королево (шар III), то є лише свідчення, що пластин мало — 9 відсотків[15]. Очевидно, у відношенні до загальної кількости кам'яних виробів поселення (2757 екземплярів). „Серед них багато масивних, які зберігають на спинці залишки кірки. Практично всі вони фраґментовані"[16]. У наведених ілюстраціях зображено одну біпоздовжню пластину з крайовою ретушшю, атрибутовану Л. Кулаківською як скребло пряме просте[17].

Левалуазькі вироби шару III Королево мають стандартизовану форму і розміри. Як приклад подані малюнки класичних округло-овальних черепахоподібних відщепів[18]. Дослідник вказує також, що левалуазькі зняття представлені й пластинами, проте невідомо, якого типу. Знаряддя праці на 45 відсотків — скребла, виготовлені на масивних відщепах. Інші знаряддя малочисельні і невиразні: зубчасті, чопери, сікачі, обушкові ножі[19].

Отже, в III шарі Королево пластини не складають серії стандартизованого вигляду; є поодинокими, фраґментованими, нетиповими. Під знаряддя вони використовувались рідко. Левалуа цієї індустрії має своєрідні риси, які полягають у наявності незначної кількости класичних черепахоподібних відщепів типу „розколених навпіл рубил", що характерне для початкового етапу розвитку левалуазької техніки.

У Кетросах (основний комплекс) індекс пластин складає 12 відсотків, тобто відношення пластин до загальної кількости сколів. „Багато дійсних пластин з паралельним огрануванням спинок, є поодинокі пластинки. Переважають видовжені відщепи, які по співвідношенню довжини до ширини можуть бути названі пластинками. Серед них є напівкрайові сколи"[20]. Ілюстративниий матеріал з Кетросів показує лише пластини паралельного поздовжнього і біпоздовжнього розщеплення[21]. А це означає, що Кетроси мають більш розвинену технологію сколювання пластинчастих заготовок, серед яких помітне місце, за М. Анісюткіним, займають левалуазькі пластини. Так, з усіх 480 кам'яних виробів відщепи левалуа складають 80 одиниць, пластини левалуа — 20. Отже, кожен п'ятий скол левалуа мав вигляд пластини (згадаймо, що у Пронятині на 553 відщепи

---

[15] Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры...— С. 29.

[16] Там само.

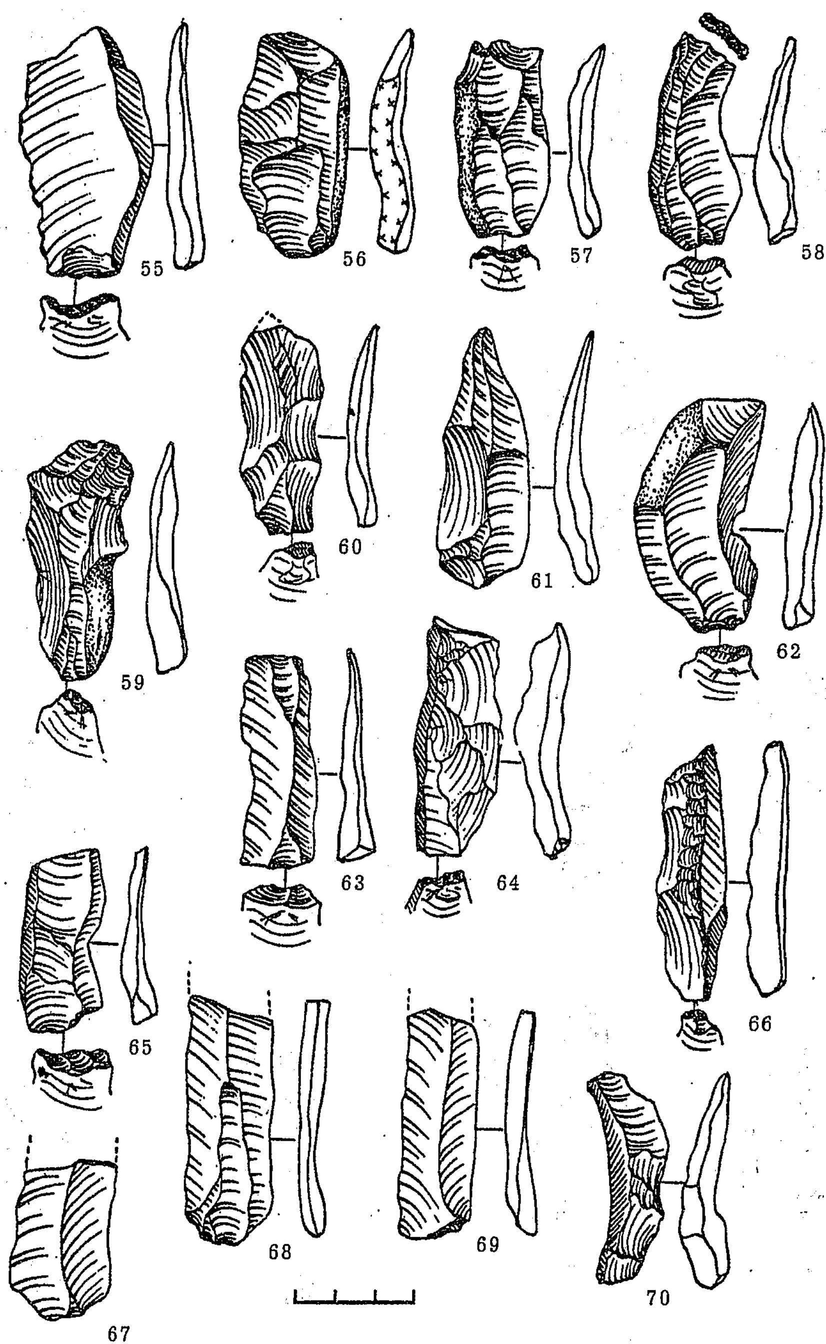
[17] Там само. — С. 30, рис. 21, *3*.

[18] Там само.— С. 28, рис. 20, *1—3*.

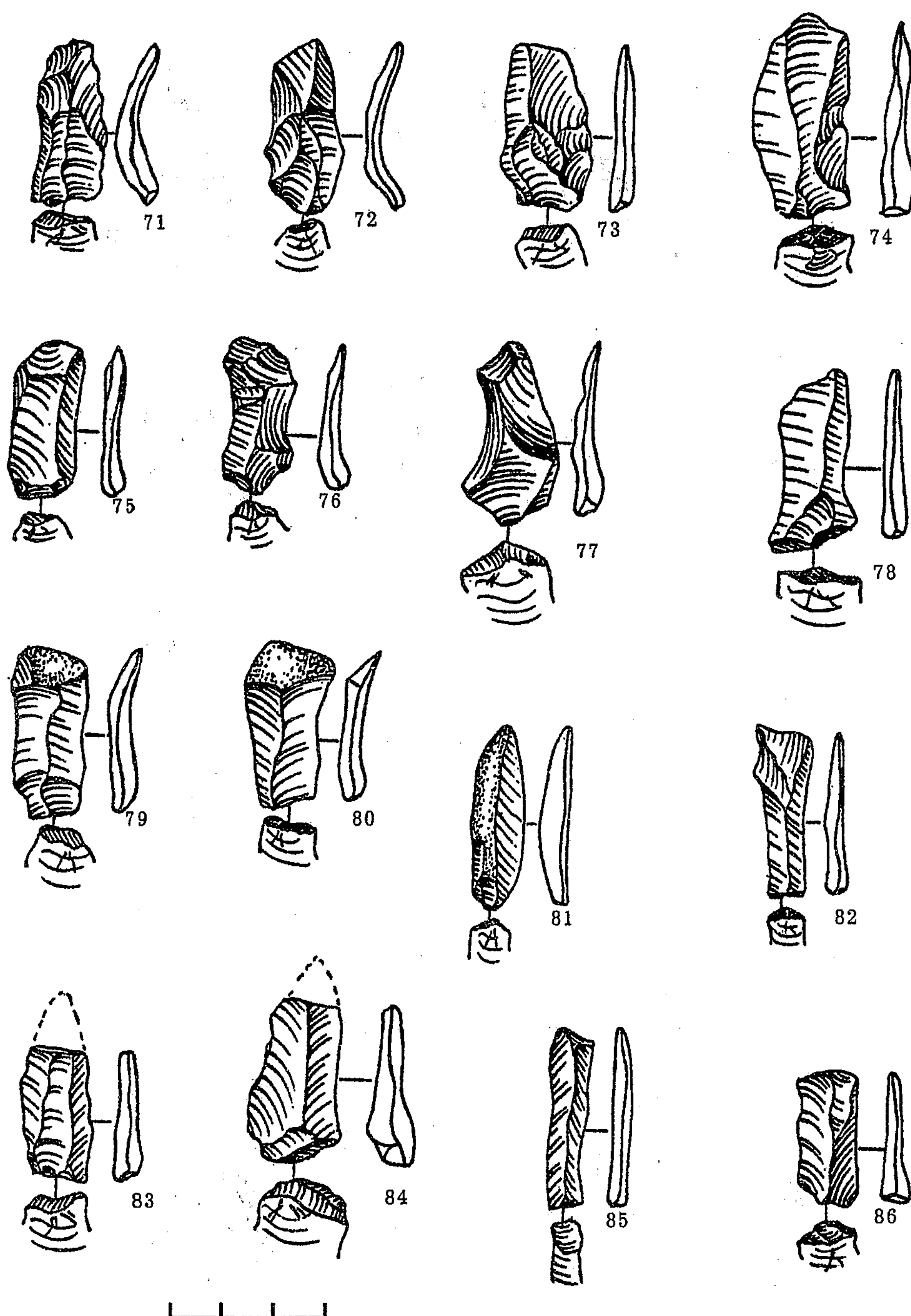
[19] Там само.— С. 29—34.

[20] Анисюткин Н. К. Археологическое изучение...— С. 24.

[21] Там само.— Рис. 7—9.

Мал. 7. Пронятин. Пластини середніх розмірів

Мал. 8. Пронятин. Дрібні пластини

левалуа припадає лише 31 пластина левалуа[22]). У типологічному списку знарядь Кетросів помітну роль відіграють скребла мустьєрського типу і різноманітні зубчасті вироби, які були виготовлені на невеликих, але масивних і здебільшого аморфних заготовках нелевалуазького типу.

Таким чином, індустрія Кетросів у техніці первинного розколювання пластин значно „випереджає" комплекс III шару Королево, але під знаряддя пластинчасті заготовки використовувались рідко. Загалом крем'яний матеріал Кетросів має вигляд „грубого", нерозвиненого, хоч і пластинчастого левалуа.

З-поміж молодовських мустьєрських горизонтів, технічно і типологічно однокультурних, для порівняння використаємо матеріали IV шару Молодово I і 11—12 шарів Молодово V[23].

Як пише О. Черниш, пластини IV шару (6169 екземплярів) частково мають пізньопалеолітичні, а частково архаїчні риси. Частина пластин (2369 екземплярів) мають грубу або тонку підправку країв ударних площадок[24]. Далі він вказує, що в пластинах пізньопалеолітичного вигляду підправка ударних площадок відсутня, ударні горбики невеликі, пластини тонкі в перерізі, мають правильні обриси з паралельним огрануванням спинок. Пластини складають 15 відсотків усіх крем'яних виробів, індекс їх у відношенні до загальної кількости відщепів і пластин складає 20 відсотків. Вони широко використовувались мустьєрською людиною для виготовлення знарядь шляхом нанесення ретуші[25].

У численних ілюстраціях матеріалів IV шару мустьє Молодово I спостерігаємо майже виключно пластини пізньопалеолітичного вигляду. Це виняткова правильні дво- і трисхилі призматичні пластини з дрібною крайовою ретушшю на поздовжніх краях[26].

Те, що більшість знарядь поселення складають ножеподібні знаряддя (657 екземплярів з усіх 975 інструментів), також вказує на досить розвинену паралельну техніку сколювання і застосування пластин. Про це ж свідчить значне число паралельних поздовжніх (одноплощадкових) і біпоздовжніх (двоплощадкових) нуклеусів і такі знаряддя в комплексі інвентаря, як пластини зі слідами двосторонньої обробки, — 75 екземплярів, пластини з виїмками чи зубцями — 53 екземпляри, пластини з плоскою ретушшю, пластини зі стесаним кінцем, пластини зі скошеним ретушшю краєм, пластини з бічним виступом та інші[27].

Колекція артефактів з кременем 12-го шару Молодово V (2281 екземпляр) складається з 112 нуклеусів, 1113 відщепів, 444 пластин, 60 знарядь і відходів виробництва (552 екземпляри)[28]. А пластини 12-го шару складають 19 відсотків від загальної кількости крем'яних виробів. Частина пластин має підправку країв ударних площадок (111 з 446), деякі пластини, які

---

[22] Сытник А. С. Палеолит Приднестровской Подолии...— С. 91.

[23] Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре.— М., 1982; його ж. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.— М., 1987.

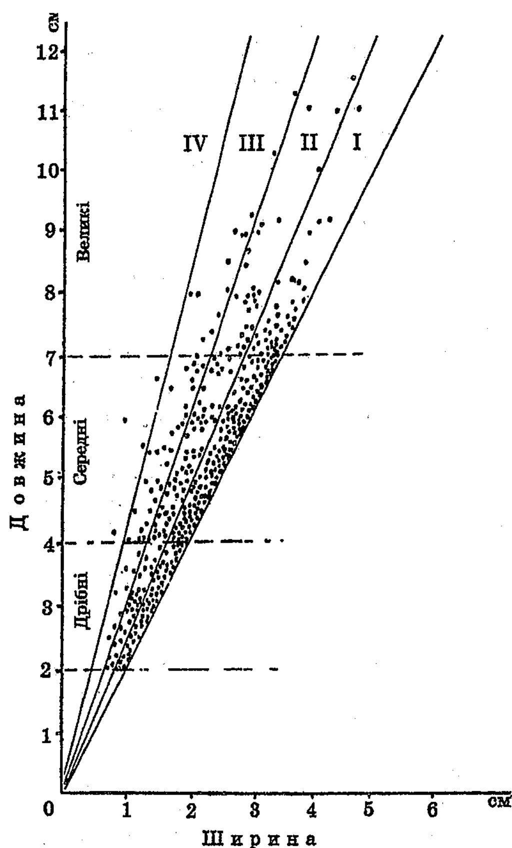
[24] Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I...— С. 42.

[25] Там само.— С. 42.

[26] Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Поднестровья...— Рис. 28, 29, 31, 33, 35.

[27] Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I...— С. 44.

[28] Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V...— С. 15.

Мал. 9. Графік обліку абсолютних величин довжини і ширини та пропорційности цілих пластин мустьєрської стоянки Пронятин

I — пропорції: 2,51 > L > 21; II — пропорції: 31 > L > 2,51;
III — пропорції: 3,51 > L > 31; IV — пропорції: L > 3,51;
(L — довжина, I — ширина пластин)

сколювалися з одноплощадкових і двоплощадкових нуклеусів у їх поздовжньому варіанті, мають пізньопалеолітичний вигляд[29].

Про пластини 11-го шару мустьє Молодово V дослідник поселення О. Черниш свідчить, що вони належать до видовжених, овальних, листоподібних, прямокутних. Пластин пізньопалеолітичного вигляду тут більше, ніж, наприклад, у IV мустьєрському шарі стоянки Молодово І. Відсоток пластин у відношенні до загальної кількости інвентаря дорівнює 20. Розміри їх різноманітні: від 30—35 до 100—110 мм. Спинки пластин мають переважно паралельне огранування, трапляються пластини з двогранною, а також тригранною спинкою[30].

---

[29] Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V...— С. 15.
[30] Там само. — С. 20.

Отже, на основі техніки первинного розщеплення і типологічного співвідношення знарядь можна зробити висновок, що молодовські комплекси є генетично пов'язаною індустрією з досить розвинутою левалуазькою технологією сколювання і застосування у господарстві пластин — паралельних сколів видовжених пропорцій.

У цьому ряду левалуазьких пам'яток Західної України комплекс Пронятина за техніко-типологічними характеристиками пластинчастих заготовок займає проміжне місце між Королево (шар III) і Молодово I (шар мустьє IV). Кетроси і Пронятин — пам'ятки, очевидно, одночасові, але різні за функціонально-господарським призначенням.

Вимальовується такий еволюційний ряд проґресивного розвитку пластинчастої технології і використання пластин-заготовок під знаряддя: Королево (шар III) — Пронятин — Кетроси — Молодово I (шари I—IV) — Молодово V (шари 11—12). Підтвердження запропонованої схеми знаходимо в геологічному датуванні вказаних пам'яток: Королево — рисс-вюрм, Пронятин — рисс-вюрм — амерсфорт, Кетроси — амерсфорт, Молодово I і Молодово V — бреруп.

Зрозуміло, що розвиток левалуа і пластинчастої технології не відбувався так прямолінійно й індустрії пам'яток аж ніяк не переростали одна в іншу. У даному випадку ми фіксуємо горизонтальні зрізи одного індустріального стовбура, які позначені геологічним датуванням від рисс-вюрму до бреруна вюрму I і знаходяться на порівняно обмеженій території Карпатського басейну.

Техніко-типологічний аналіз інвентаря пам'яток левалуазького шляху розвитку дозволяє в гіпотетичному плані стверджувати, що в межах одного технологічного варіанту протягом епохи мустьє простежується проґресивна еволюція левалуазьких заготовок: від масивних черепахоподібних радіально оформлених відщепів округлої форми (Королево, шар III) до видовжених паралельно огранованих „пізньопалеолітичного вигляду" пластин (Молодово I і Молодово V).

Oleksandr SYTNYK

PLATES OF THE MOUSTERIAN SITE "PRONIATYN" AND THE PROBLEM OF LEVALLOISIAN INDUSTRIES

The article analyses the stratified locations pertaining to the Levalloisian way of development (Rus' Plain). There are five of them, all told, each one situated in the West of Ukraine (Molodovo I, V; Ketrosy; Korolevo, Layer III; Proniatyn). The technical and typological analysis done on the monuments pertaining to Levalloisian way of development gives the author every reason to maintain that within one of the technological variants of the Mousterian epoch one can observe the progressive evolution of the Levalloisian half-finished products ranging from the rounded massive turtle-shaped radially mounted chips (Korolevo, Layer III) to the oblong parallelly mounted plates, supposedly of the late Palaeolithic period (Molodovo I, V).

Юрій КОЛОСОВ, Вадим СТЕПАНЧУК

НОВИЙ ТИП СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ У СХІДНОМУ КРИМУ

Пропонована стаття присвячена попередній характеристиці результатів двох перших років вивчення нової середньопалеолітичної пам'ятки у Східному Криму. Пам'ятку відкрито 1994 р. Юрієм Колосовим і введено в науковий обіг під назвою „Альошин Ґрот". У 1995 р. роботи на пам'ятці були продовжені авторами цієї статті за участю палеозоолога Г. Баришникова із Зоологічного інституту Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі.

Локалізація. Альошин Ґрот розташований у долині річки Біюк-Карасу в урочищі Червона Балка поблизу скелі Ак-Кая біля села Вишенного Білогорського району Криму — в епіцентрі місцезнаходжень кримського мікоку (мал. 1). На даний час у Червоній Балці відомо до 15 окремих місцезнаходжень середньопалеолітичного віку, найбільш відомі з яких Заскельне V, Заскельне VI[1]. Найповніше зведення середньопалеолітичних пам'яток у Червоній Балці подано у спеціальній праці[2].

Історія дослідження. У 1970-х — на початку 80-х рр. паралельно з дослідженням стоянки Заскельне V було проведено спеціальні розкопки у 15 м нижче по схилу від названої стоянки[3]. Завдяки цьому накопичено колекції палеофауністичних матеріалів і крем'яних виробів, що походять з дернового горизонту та підстелюючого шару світлого суглинку, в якому було зафіксовано два рівні археологічних знахідок. Ці колекції відомі, як матеріали з „траншеї під Заскельним V", ще не опрацьовані належним чином, проте, безсумнівно, можуть бути визначені як мікокські та аналогічні основним колекціям стоянок Заскельне V та Заскельне VI. Залишається неясним і потребує додаткового вивчення питання генезису культуровміщуючих горизонтів „траншеї під Заскельним V", нижній з яких був насичений фауністичними залишками та доставив розрізнені залишки скелету неандертальця. У своїй верхній по схилу частині „траншея під Заскельним V" і так звана „західна траншея схилу Заскельної V" у 10 м на захід від першої межували з великою вапняковою плитою (плитами?), частково розкритою та оконтуреною у процесі робіт на схилі. У 1978 р. в західній траншеї, а в 1985 р. в основній траншеї робились спроби вивчити

---

[1] Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983; його ж. Аккайская мустьерская культура.— К., 1986.

[2] Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.

[3] Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки...— С. 108—111.

шурфами товщу відкладів під вапняковою плитою, край якої було оконтурено роботами попередніх років. Але через нестачу часу і коштів ці шурфи було доведено до незначної глибини, і вони не дали свідчень про наявність нових культуровміщуючих горизонтів. У 1994 р. роботи в західній траншеї схилу Заскельної V було поновлено. Зондажем площею 2 м^2 (квадрат 7,8 А) у товщі глауконітового супіску відкрито культурні залишки середньопалеолітичного віку. 1995 р. у глибину схилу в напрямку під плиту було прирізано ще 2 м^2 (квадрат 7,8 Б). Зондаж 1995 р. було доведено, за припущенням, до скельної підлоги, завдяки чому виявлено чотири інсітні горизонти середньопалеолітичного часу, а також у верхній частині колонки горизонт перевідкладених оброблених кременів.

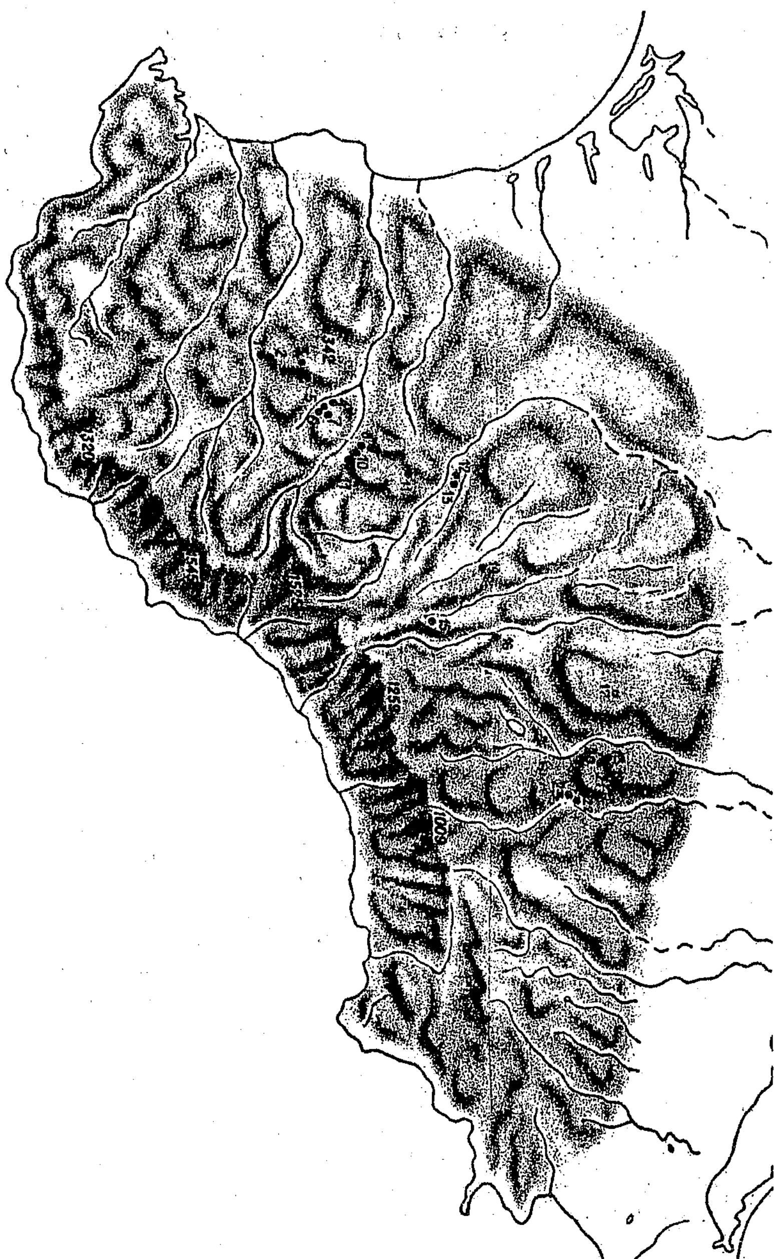
Тип місцезнаходження та стратиграфія. Альошин Ґрот являє собою повністю поховане скелясте сховище у 18 м нижче по схилу від підніжжя уступу куести правого борту Червоної Балки та підняте на 25 м над тальвегом цієї балки (мал. 2). Висота стоянки над рівнем річки Біюк-Карасу сягає 55 м. Здогадна орієнтація входу — на південь.

Початково Альошин Ґрот був повністю перекритий схиловими відкладеннями. На даний час розкритий доступ до краю козирка скелястого сховища лише на смузі завширшки 2 м, тому докладних розмірів похованого ґроту (навісу) не можна зробити. Недовивченими залишаються також відклади на площадці перед похованим скелястим сховищем. Розкопками 1995 р. виявлено таку стратиграфічну послідовність під скелястим козирком (мал. 3).

1. Верхня пачка відкладів складена прошарками світло-палевого суглинку, насиченого у різній мірі більш чи менш еродованим вапняковим щебенем. Прошарки суглинку різняться також кількістю глинистих часток, забарвленням, розмірами та збереженістю щебеню. Зафіксовано й окремі лінзи глауконітового супіску та прошарки гумусованого темно-сірого суглинку з чіткою шаруватою структурою. Генезис цієї пачки відкладів неоднорідний. Седименти являють собою суміш продуктів розкладення скелястого склепіння та схилових відкладів, що потрапляли у незаповнений простір під скелястою стелею сховища. Ситуація додатково ускладнюється процесами водної ерозії. З верхньої пачки відкладів походять знахідки кременю та окремі фраґменти кісток. Ці знахідки, явно неінсітні, найімовірніше, є зсунутими вниз по схилу залишками життєдіяльности мешканців стоянки Заскельне V. Потужність пачки — 30—100 см.

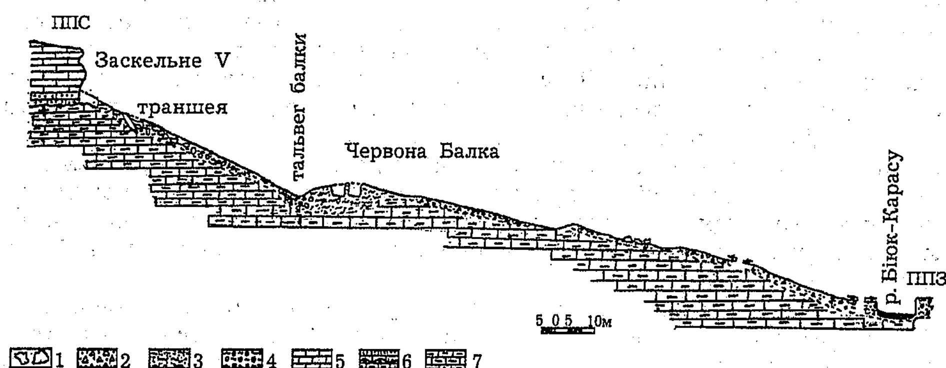
2. Обвальний горизонт. Складений щільно, майже без зазорів, залягаючими блоками нумулітового вапняку. Окремі блоки досягають об'єму 1,5 м^3. Заповнювач — гострокутний нееродований щебінь. Потужність цієї пачки відкладів — 60—140 см.

3. Товща глауконітового супіску. Контакт з вищезалягаючими вапняковими блоками сильно профільований, з перепадом висот до 40 см. Ця пачка включає кілька горизонтів, що вміщують невеликі злегка обкатані щебені з домішкою глауконіту. Зафіксовані окремі суглинисті лінзи у верхній частині товщі глауконітового супіску та суглинисто-глинисті прошарки — у нижній частині. Верхня частина описуваної пачки седиментів більш насичена домішкою глауконіту, колір її зеленкувато-сірий. Нижня товща пачки має відчутний коричневий відтінок. Потужність цілої пачки — 170—220 см. Вона включає три окремі горизонти залягання археологічних знахідок.

Мал. 1. Основні стратифіковані середньопалеолітичні стоянки Криму:

1. Старосілля; 2. Бахчисарайська; 3. Улакли; 4. ГАБО; 5. Тав-Бодрак; 6. Шайтан-Коба I; 7. Шайтан-Коба IV; 8. Кабазі II; 9. Кабазі I; 10. Кабазі III; 11. Кабазі V; 11А. Холодна Балка; 12. Чокурча I; 13. Чокурча II; 14. Вовчий Грот; 15. Кіїк-Коба; 16. Буран-Кая III; 17. Сари-Кая; 18. Заскельне V; 19. Заскельне VI; 20. Альошин Грот; 21. Заскельне IX; 22. Пролом I; 23. Пролом II

Мал. 2. Геолого-геоморфологічний розріз Червоної Балки *(за В. Душевським)*. Альошин Ґрот знаходиться на рівні траншеї:
1. Блоки нумулітових вапняків; 2. Вапняково-мергелистий щебінь з вапняковим піском та суглинком; 3. Лесоподібний суглинок, карбонатний, зі щебенем та дресвою з нумулітових вапняків; 4. Вапнякова галька з вапняковим піском та суглинком; 5. Нумулітові вапняки середнього еоцену; 6. Глауконіто-фосфоритові вапняки та мергель у зоні контакту вапняків середнього еоцену та мергелів верхньої крейди; 7. Піскуваті мергелі верхньої крейди

У межах пачки глауконітового супіску виділяється літологічний горизонт, що вміщує значну кількість щебеню та уламків вапняку до 25—30 см у перетині. Поверхня уламків еродована. Цей придонний (?) літологічний горизонт потужністю до 25—30 см включає знахідки ще одного горизонту археологічних матеріалів.

4. Мергелистий горизонт. У верхній частині м'який, донизу щільніший, розшаровується на плитчасті уламки до 3—5 см завтовшки. Найімовірніше, є материковим горизонтом скелястого сховища. Поверхня літогоризонту сильно профільована. Прослідкована потужність — 30 см.

Усі відзначені літографічні пачки (за винятком обвального горизонту) залягають більш-менш однаково і мають кут падіння зі заходу на схід близько 18°. Варто відзначити, що й кут нахилу скелястого козирка має приблизно таке ж значення. Залягання літогоризонтів на вивченій ділянці у напрямку південь—північ є практично горизонтальним з легким нахилом у бік схилу борту Червоної Балки.

Культуровміщуючі горизонти. У колонці відкладів стоянки Альошин Ґрот виявлено чотири інсітні горизонти археологічних знахідок; усі вони пов'язані з підобвальною товщею седиментів. Надобвальні відклади доставляють розрізнені перевідкладені середньопалеолітичні знахідки. Коротко охарактеризуємо ці горизонти відповідно до їх стратиграфічної послідовності.

*Горизонт 0**. У результаті робіт 1994 і 1995 рр. у верхній пачці відкладів на квадратах 7, 8 А, Б було зібрано невелику кількість патинованих сколів, уламків кременю, поодиноких знарядь. Дещо більше число

* Горизонт 0 цього опису відповідає горизонтові 1 згідно зі звітом про роботи 1994 р.

артефактів, включаючи окремі уламки кісток тварин, виявлено під час робіт 1994 р., пов'язаних з вивченням товщі світло-палевих суглинків, що являють собою верхній літологічний шар відкладів на площадці перед входом у Альошин Грот. Ці суглинки залягають на великих вапнякових блоках, які корелюються з обвальним горизонтом під скельним козирком сховища. Детальний техніко-типологічний аналіз крем'яних матеріалів, з огляду на їх нечисельність, неможливий. Однак належність цієї колекції до мікокської індустрійної традиції не викликає сумнівів, оскільки тут поряд зі знаряддями на сколах виявлено типові форми двобічно оброблених виробів, у тому числі ножів центральноєвропейських типів та листоподібних форм.

Горизонт 1. Верхня частина товщі глауконітового супіску, починаючи безпосередньо під обвальними блоками, включає завислі фрагменти кісток тварин, кісткові вуглики, розщеплені кремені. Орієнтуючись на положення великих знахідок, вдалося простежити здогадний основний рівень залягання матеріалів цього горизонту, слабо насиченого кременями, кістковим вугіллям та окремими фрагментами кісток тварин. Основні знахідки цього горизонту виявлено у квадраті 7 Б, у північно-західній частині якого було відзначено компактне скупчення кількох десятків лусочок. Горизонт залягає відповідно до загального падіння літологічних шарів і має глибинні відмітки по західній частині квадратів лінії 7 -170 см, а по східній частині квадратів лінії 8 -210 см від умовної нульової точки, нанесеної на внутрішню поверхню скелястого козирка.

Горизонт, з урахуванням завислих знахідок, доставив 188 оброблених кременів. Серед них такі: 4 уламки однолезових знарядь, 2 пластинчастих сколи з ретушшю використання, 17 цілих та 23 фрагментованих відщепи, 1 фрагментована пластина, 129 лусок, 3 нуклеподібних уламки невеликих розмірів, 9 уламків кременю, 2 з яких з'єднуються по давньому зламу. Цих матеріалів недостатньо для розгорнутої характеристики комплексу. Відзначимо лише, що, можливо, через свою нечисельність комплекс горизонту 1 мало відрізняється від серії кам'яних виробів горизонту 2. Але в майбутньому, з накопиченням матеріалів, він, ймовірно, доставить аналогічну індустрію.

Горизонт 2. Чітко виражений планіграфічно та у профілі, цей десятисантиметрової потужности горизонт глауконітового супіску, завдяки великій кількості кісткового вугілля, кременю та палеофауністичних знахідок, отримав назву „вогнищний шар". Залягає відповідно до загального падіння літологічних шарів і має глибинні відмітки поверхні: по західній частині квадратів лінії 7 -198 см та по східній частині квадратів лінії 8 -248. Середня частина прирізки 1995 р. на межі квадратів 7, 8 Б доставила заглиблення округлої форми, заповнене великою кількістю кісткового вугілля, розщепленими кременями, обпаленими фрагментами кісток тварин. Західна стінка заглиблення була виражена більш чітко, східна прослідковувалася гірше. Діаметр заглиблення вогнища (?) — до 1 м; своєю північною частиною воно заходить на недосліджені ділянки. Вогнище заглиблене від рівня „підлоги" вогнищного шару на 5—8 см. Вогнищний шар доставив понад 1300 артефактів, серед яких є нуклеуси, знаряддя, а також сколи, кількість яких достатня для статистичної обробки, інші знахідки. Технологічні та типологічні аспекти цієї індустрії описані далі.

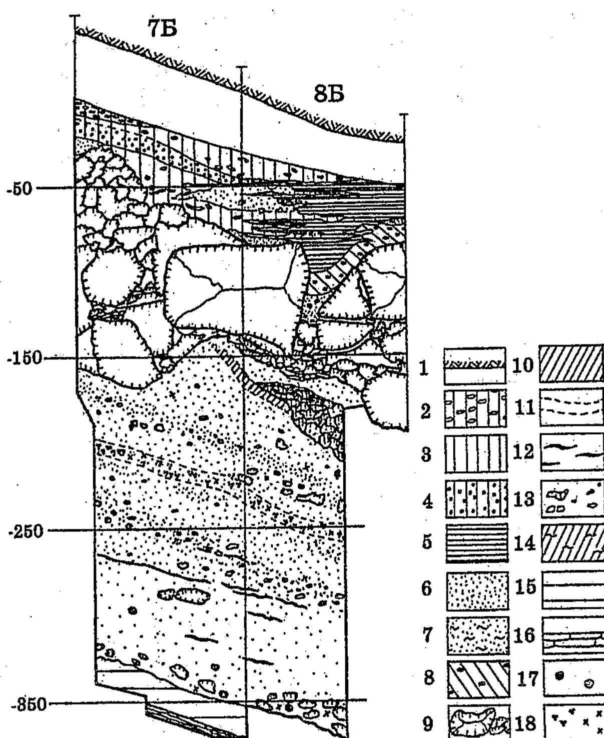
Горизонт 3. Зафіксований у середній частині товщі зеленкувато-сірого глауконітового супіску. Доставив поодинокі кремені та фраґменти кісток тварин. Його рівень встановлюється за глибиною залягання знахідок. На квадраті 7 Б він становить -255 см, на квадраті 8 Б -285 см. Серед знахідок обробленого кременю: 7 лусок, 2 цілих і 4 фраґментованих відщепи та уламок базальної частини однолезового знаряддя з плаcкою підтескою горбика.

Горизонт 4. Поодинокі знахідки обробленого кременю були виявлені у придонному шарі глауконітового супіску в горизонті, насиченому щебенем та вапняковими уламками. У напрямку зі заходу на схід глибинні відмітки горизонту знахідок падають від -330 до -355 см. Серед знахідок є 5 цілих та фраґментованих відщепів, у тому числі скол — наслідок ретушування двобічного знаряддя (??), нуклеподібний уламок, луска та поздовжньолезове скребло на первинному відщепі.

Фауна. За попереднім визначенням Г. Баришникова, вогнищний шар (горизонт 2) доставив залишки первісного бика, коня, мамонта та сайги. Промивка відкладів з верхньої частини пачки глауконітового супіску доставила слабодіагностичні фраґменти кісток гризунів. У горизонтах 0, 1, 3 та 4 не було знайдено кісток, придатних для визначення.

Опис кам'яної індустрії вогнищного шару. Сировина. Для виготовлення знарядь праці використовувався високоякісний тонкозернистий крейдовий кремінь туронських відкладів. Забарвлення — від сірого з білястими вкрапленнями до однорідного матово-чорного. Судячи з чисельности сколів з кіркою, сировина доставлялася на стоянку в слабомодифікованому вигляді. Частина виробів має насичену карбонатом „свіжу" жовневу кірку. Стан збережености поверхні іншої частини вихідної сировини свідчить про тривале експонування та переміщення водяними потоками. За морфологією відтворюється два типи сировини: плитчаста та у вигляді жовен з кавернистою поверхнею. Можна припускати, що сировина частково підбиралася в алювії пра-Біюк-Карасу, а частково добувалася безпосередньо на корінних виходах, віддалених від стоянки на мінімальну відстань до 2 км по прямій. У колекції практично відсутні вироби з інших видів сировини. Представлений лише один фраґмент крем'янистого вапняку, найближчі виходи якого відомі сьогодні у 10 км на південний захід від стоянки — в районі середньопалеолітичних стоянок Пролом I та Пролом II.

Стан збережености знахідок, склад колекції, сумарні техніко-типологічні показники. Фізична збереженість кременів дуже висока. Повністю відсутні предмети з патиною та люстром. Непрямим показником умов, у яких знаходився матеріал, є два індекси: фраґментованости сколів, що становить 47,4 (по відщепах), та лусок — 53. Оцінити рівень першого індексу допомагають наступні дані. Для практично непотривожених культурних шарів печерних стоянок показник фраґментованости сколів становить від 10 до 15 відсотків (приклад ГАБО та Шайтан-Коба IV), а для матеріалів, які перенесли інтенсивне переміщення, — до 80 відсотків (приклад Тав-Бодрака I). Таким чином, інвентар Альошиного Ґрота документує середній рівень збережености за цим показником. Індекс лусок в умовах добре законсервованого культурного шару досягає 70 відсотків (дані за ГАБО). В умовах виносу невеликих артефактів цей показник може падати до 20—26 відсотків (приклад 7-го літологічного шару Шайтан-Коби IV та Сари-Кая I). Показник Альошиного Ґрота досить високий і

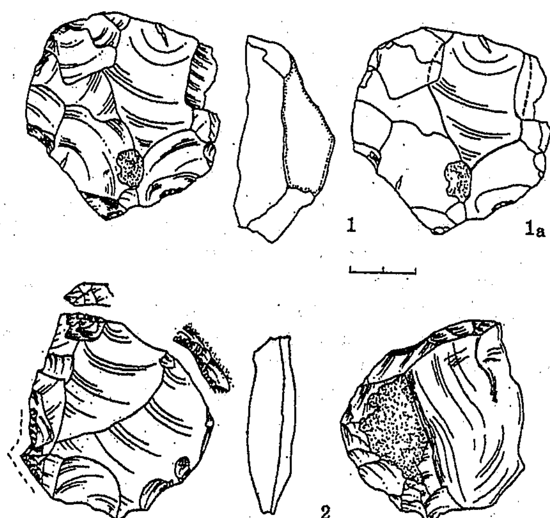

Мал. 3. Профіль північної стінки розкопу стоянки Альошин Ґрот:

1. Нижня поверхня скелястого козирка та незаповнений седиментами простір під ним; 2. Світло-палевий суглинок з еродованим щебенем; 3. Те ж, без щебеню; 4. Те ж, з дрібним еродованим щебенем; 5. Гумусований темно-сірий суглинок з шаруватою структурою; 6. Глауконітовий супісок; 7. Те ж, з більшою домішкою глинистих часток; 8. Коричнюватий суглинок з дрібним еродованим щебенем; 9. Вапнякові блоки; 10. Тонкоструктурний суглинок; 11. Нечіткі границі між шарами; 12. Глинисті лінзи; 13. Вапняковий щебінь; 14. Тонкоструктурний суглинок з глинистою домішкою; 16. Мергелеподібний седимент; 16. Щільний мергелеподібний седимент, розшарований на плитчасті уламки; 17. Залізисті стяжіння; 18. Кремені та кісткове вугілля

наближається до показника для ГАБО, більш високого на останній стоянці через широке застосування розповсюдженої ретуші та наявність двобічно оброблених знарядь.

Стан збережености кам'яного інвентаря Альошиного Ґрота вказує на швидке захоронення культурних залишків у товщі седиментів та (або) перебування в умовах малої інтенсивности зовнішніх впливів. Розташування залишків на похилій площині житлового рівня сприяло підвищеній фраґментації сколів і в той же час механічному виносові частини маленьких сколів та лусок. Переміщення артефактів, проте, не було інтенсивним, як про це свідчать численні (до 25) фраґменти зламаних сколів, що поєднуються, а також 4 випадки ремонтажу сколів (мал. 7, *8*) й розбитого відбійника з пісковику.

Мал. 4. Альошин Ґрот, вогнищний шар.

Нуклеуси левалуа: 1 — типу réccurent centripète (на окремій виносці показано контури неґатива сколу, який, можливо, можна було б віднести до левалуазьких вістер); 2 — типу réccurent centripète (або réccurent unipolaire), (після зламу реутилізований у знаряддя, яке нагадує дзьобоподібне. Ретушована ділянка показана штриховою лінією). На виносках: ділянки тонкопідправленої та оббитої площадки *(в останньому випадку асоціюється з підправкою „опорядження" на латералі робочої поверхні нуклеуса).*

Колекція вогнищного шару, добута за два роки робіт на пам'ятці, становить 1348 предметів. Серед них знаряддя, цілі та фраґментовані, представлені 53 екземплярами, відщепи й пластини з ретушшю — 17, відщепи — 444, пластинчасті сколи — 27, пластини — 24, луски — 714, нуклеподібні уламки, найчастіше розмірами менше 4 см — 21, уламки кременю — 30, нуклеусів цілих і фраґментованих — 12.

Серія сколів має наступні технічні показники: IFs — 28,6; IF — 45,3; Itr — 23,3*; Ilam — 4,8; показник видовжених сколів (пластин + пластинчастих сколів) дорівнює 10,3 відсотка; точкових п'яток — 14,2; сколів з доцентровою огранкою спинки — 12,8; паралельно та субпаралельно огранованих — 53,5; перпендикулярними зняттями — 12,8; первинних — 20,9 відсотка.

Серед нуклеусів рівними частками представлені вироби „дископодібні однобічні", „підпаралельні одноплощадкові" (мал. 4; 5, *1*, *3*). Кількома екземплярами представлені атипові „класичні" левалуазькі нуклеуси (мал. 6), а також нуклеус на масивному сколі (мал. 5, *2*).

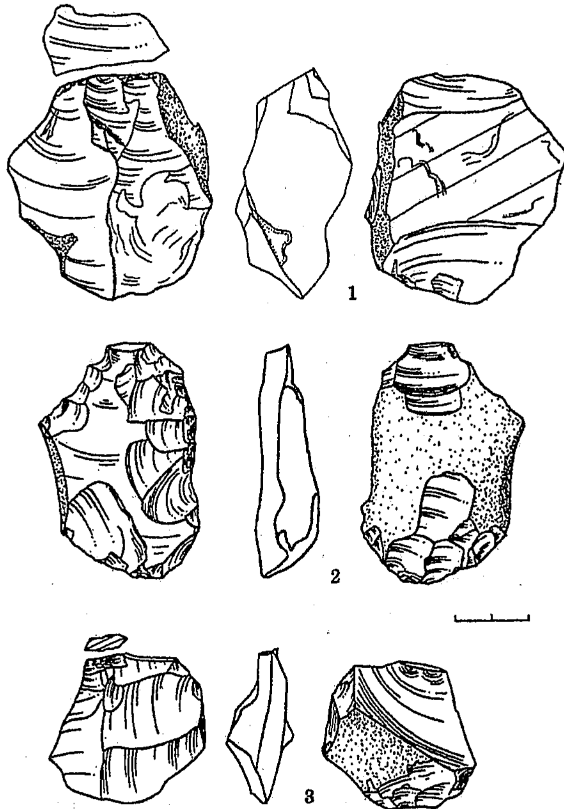
Знаряддя, враховуючи цілі та фраґментовані артефакти, левалуазькі вістря та відщепи й пластини з ретушшю, становлять 70 екземплярів, чи 5,2 відсотка) до загальної кількости знахідок кременю. 35 з 495 (тобто 7,1 відсотка), сколів, крім того, мають інтенсивний „макрознос", що з'явився

* Itr=Iof trimming та вказує на кількість сколів зі специфічною підправкою краю дорсальної поверхні, що межує з п'яткою (мал. 11, *2*; 12, *3*), до загального числа сколів.

у результаті використання артефакту як знаряддя. Якщо враховувати їх, то частка знарядь у колекції вогнищного шару Альошиного Ґрота сягне 7,6 відсотка. Серія морфологічно виражених виробів характеризується наступними індексами: група I дорівнює — 13,8; II — 75,7; III — 3,5; IV — 3,5; IC — 36,8; IQ — 0; IAt — 0; IAu — 0; IB — 0.

Технологія обробки каменю. Можна розглядати два аспекти технології обробки каменю, яка застосовувалася на пам'ятці. По-перше, можна зробити спробу реконструкції кінцевої мети технології. По-друге, охарактеризувати засоби та прийоми, застосуванням яких ця мета досягалася.

Прийнято вважати, що виріб з ретушованою кромкою є завершуючою ланкою технологічного ланцюжка обробки кам'яної сировини. У цьому випадку технологічну мету розщеплення можна з'ясувати, реконструювавши параметри „ідеальної заготовки“ знаряддя на сколі. Реконструкції параметрів такої ідеальної заготовки знаряддя на сколі допомагає вста-

Мал. 5. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження)*:
1 — нуклеус підпаралельний *(використана одна з двох підготовлених одним зняттям протилежних площадок)*; 2 — нуклеус на масивному первинному сколі; 3 — фраґмент нуклеуса левалуа réccurent centripète *(підперехресне розщеплення ?). Підправка „оporядження“ латералі асоційована з непідправленою площадкою*

новлення направлености відбору сколів, намічених для вторинної обробки із загальної маси сколів колекції. Порівняння характеристик сколів ретушшю та сколів без вторинної обробки можна проводити на основі багатьох параметрів: сировина, розміри, пропорції, форма, профіль поздовжнього та поперечного перетину, тип підправки, огранка та інше.

Для реконструкції технології розщеплення корисним видається застосування концепції chaîne operatoire[4]. Виправдано використовувати розробки французьких колег[5] та, дещо видозмінивши їх, розрізняти кілька фаз технологічного ланцюга утилізації нуклеуса: 0) випробування сировини; 1) первинна підготовка робочої поверхні та робочої площадки нуклеуса; 2) утилізація робочої поверхні; 3) переоформлення робочої поверхні і площадки. Фаза 4 — ретушування кромок знаряддя — не має прямого відношення до утилізації нуклеуса, але є завершуючою у технологічному ланцюгу виготовлення знарядь на сколах. Доцільно якнайточніше визначити обсяги серій сколів, які розрізняються за їх місцем у технологічному ланцюгу утилизації кам'яної сировини, та з'ясувати їх специфіку.

Сколи будь-якої середньопалеолітичної колекції можуть бути розбиті на чотири групи.

Група 1: сколи випробування та первинної підготовки (мал. 7,*8*; 10,*3,4*; 11, *4,6*; 12, *7*; 13, *3, 5*). Сюди відносяться сколи — відходи первинного оформлення нуклеусів та двобічно оброблюваних знарядь, тобто сколи, які зберігають на спинці ділянки кірки. Важко розрізняти сколи початкової оббивки двобічної заготовки та відходи фази початкового оформлення робочих поверхонь і площадок нуклеуса.

Група 2: сколи-заготовки (мал. 8; 9, *2—5*; 10, *1, 6* та інші). Складається зі сколів, практично позбавлених кірки та отриманих у процесі утилізації підготовленої робочої поверхні і площадки нуклеуса. Сюди ж частково відносяться сколи поточної підправки (переоформлення) нуклеуса та завершальної (чистової) оббивки двобічної заготовки.

Група 3: сколи переоформлення (мал. 7, *1—6*; 9, *1,6*; 10, *2,7*; 12,*4*). Складена з різнотипових сколів управління латеральним рельєфом робочої поверхні нуклеуса, ребристих сколів.

Група 4: сколи ретушування (мал. 7,*7*). Складається зі сколів, що є відходами ретушування та оформлення робочих лез однобічних та двобічних знарядь.

Віднесення скола до конкретної групи часом, на жаль, занадто суб'єктивне, але навіть така диференціація сколів колекції, безумовно, виправдана та допомагає краще усвідомити специфіку процесу утилізації кам'яної сировини[6].

---

[4] G e n e s t e J.-M. Analyse lithique d'industries moustériennes du Périgord: une approche technologique du comportement des groupes humaines au Paléolithique moyen. Thèse doctorat, université de Bordeaux, 1985; й о г о ж. Les industries de la grotte Vaufrey: technologie du débitage, économie et circulation de la matière première lithique // La grotte Vaufrey-Paléoenvironment, chronologie, activités humaines. Mémoires de la Societe Prehistorique Française.— 1988.— T. XIX; B o e d a E., G e n e s t e J.-M., M e i g n e n L. Identification de chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen // Paléo, 1990.— № 2.

[5] G e n e s t e J.-M. Les industries de la grotte...— T. XIX; M e i g n e n L. Les industries lithiques de l'abri des Canalettes: couche 2 // L'abri des Canalettes.— Paris, 1993.— CNRS editions.

[6] С т е п а н ч у к В.Н. Зависимость технологии и типологии среднепалеолитических индустрий от особенностей использованного сырья (на примере восточно-крымских памятников Пролом I, Пролом II, Сары-Кая I). Рукопис планової теми.— 1995.

Сколи вогнищного шару стоянки Альошин Ґрот. З 226 цілих сколів до групи 1 відносяться 124 (54,9 відсотка), до групи 2 — 60 (26,5 відсотка), до групи 3 — 41 (18,1 відсотка) та до групи 4 — 1 (0,5 відсотка).

Такий поділ доволі нетиповий, зокрема це проявляється у великій чисельності сколів групи 1 й у практичній відсутності сколів групи 4, про що свідчить таблиця 1.

Таблиця 1

Альошин Ґрот, вогнищний шар; Пролом І; Пролом ІІ, ІІІ культурний шар; Сари-Кая І. Частка сколів різних груп відповідно до їх місця у технологічному ланцюгу утилізації кам'яної сировини

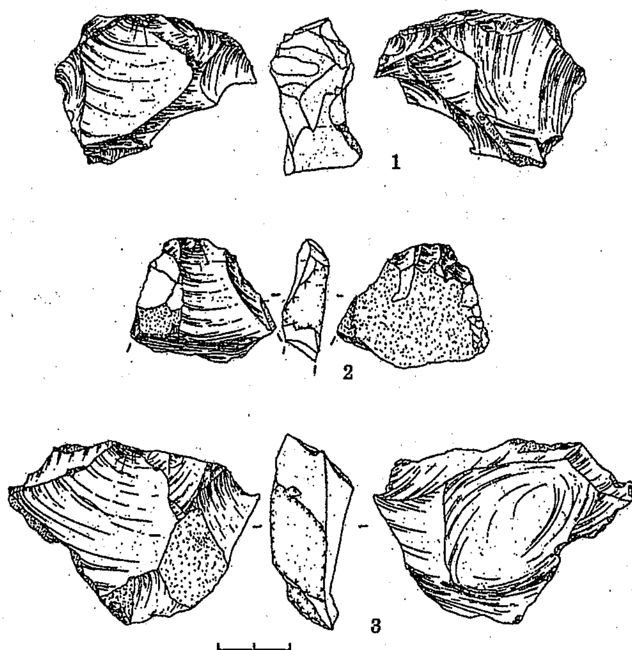
	Пам'ятка, шар				
	Альошин Ґрот, вогнищний шар	Пролом І	Пролом ІІ, ІІІ культурний шар	Пролом ІІ, ІІІ культурний шар	Сари-Кая І
Палеокультурна традиція	типове мустьє	парамікок	мікок	мікок	мікок
Сировина	туронський кремінь	крем'янистий вапняк	крем'янистий вапняк	туронський кремінь	туронський кремінь
Сколи групи 1	54,9	38,7	38,0	38,9	43,5
Сколи групи 2	26,5	38,7	47,0	35,0	31,6
Сколи групи 3	18,1	19,0	14,5	14,7	31,6
Сколи групи 4	0,5	3,5	0,9	11,4	24,9
Усього	226	142	216	212	253

Досить суттєвою виявилася різниця у технічних показниках між сколами, отриманими на різних етапах утилізації сировини (табл. 2).

Таблиця 2

Альошин Ґрот, вогнищний шар. Технічні показники сколів групи 1 (випробування сировини та первинна підготовка робочої поверхні і площадки нуклеуса) та сколів групи 2 (утилізація підготовленого нуклеуса)

Показник; тип сколу	Сколи групи 1	Сколи групи 2
Непідправлені п'ятки	44,7	12,5
Точкові п'ятки	18,8	7,1
IF	28,2	75,0
IFs	8,2	60,7
Itr	23,5	23,2
Ilam	4,6	4,8
Видовжені сколи	10,8	9,5
Доцентрово огранені сколи	4,7	20,9
Паралельно та субпаралельно огранені сколи	46,5	60,5
Неогранені сколи	37,2	4,2
Перпендикулярно огранені сколи	11,6	13,9

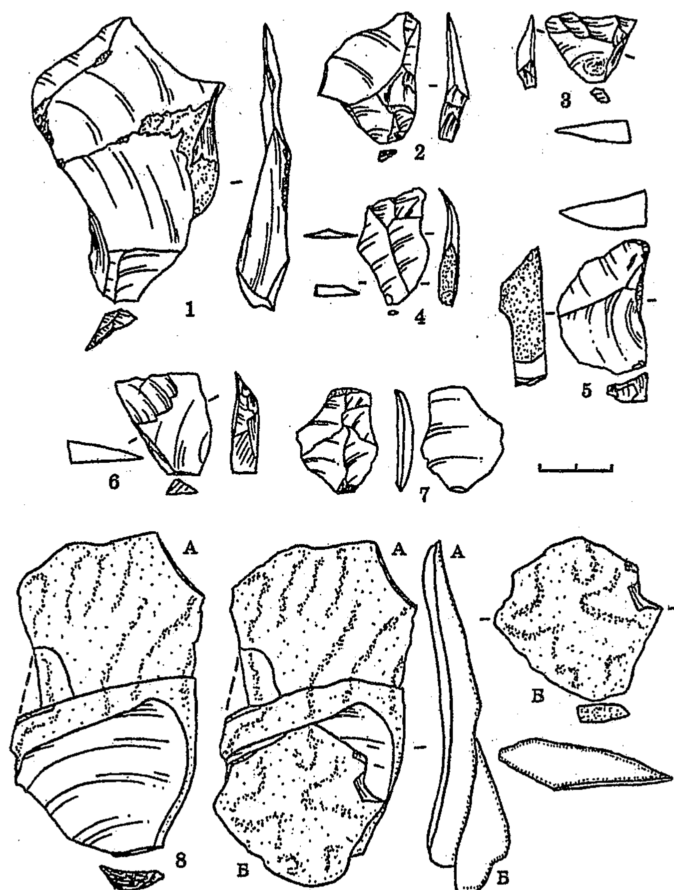

Мал. 6. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження):*
1—3 — атипові нуклеуси левалуа a éclat préférentiel; 2 — нуклеус виготовлений на реутилізованому предметі *(неґативи без хвиль — давніші, патиновані)*

При цьому практично на одному рівні залишилися показники пластин, видовжених сколів та так званого „опорядження" (від англ. trimming). Суть цього прийому полягає у підправці краю робочої поверхні нуклеуса маленькими пласкими лускуватими зняттями на ділянці, наміченій для зняття сколу. Формально цей прийом нагадує практику зняття так званого „карнизу" при призматичному розщепленні. Застосування прийому „опорядження" жорстко взаємопов'язане з прийомом фасетування площадки нуклеуса: випадки поєднання фасетованої п'ятки та прийому „опорядження" на одному сколі є рідкісними винятками з правила. Так, із 43 фасетованих сколів лише 3 (6,9 відсотка) мають „опорядження". У той же час із 36 грубопідправлених сколів 15 (41,6 відсотка), а з 65 непідправлених сколів 15 (23 відсотки) демонструють застосування цього прийому.

Заготовки знарядь на сколах вогнищного шару стоянки Альошин Ґрот. Серія знарядь на сколах характеризується такими показниками: IFs — 45,0; IF — 75,0; Itr — 12,5; Ilat — 3,1; індекс видовжених сколів — 18,8. У якості заготовок використовувалися сколи групи 1 — 27,5 відсотка знарядь; групи 2 — 60,0; групи 3 — 12,5 відсотка.

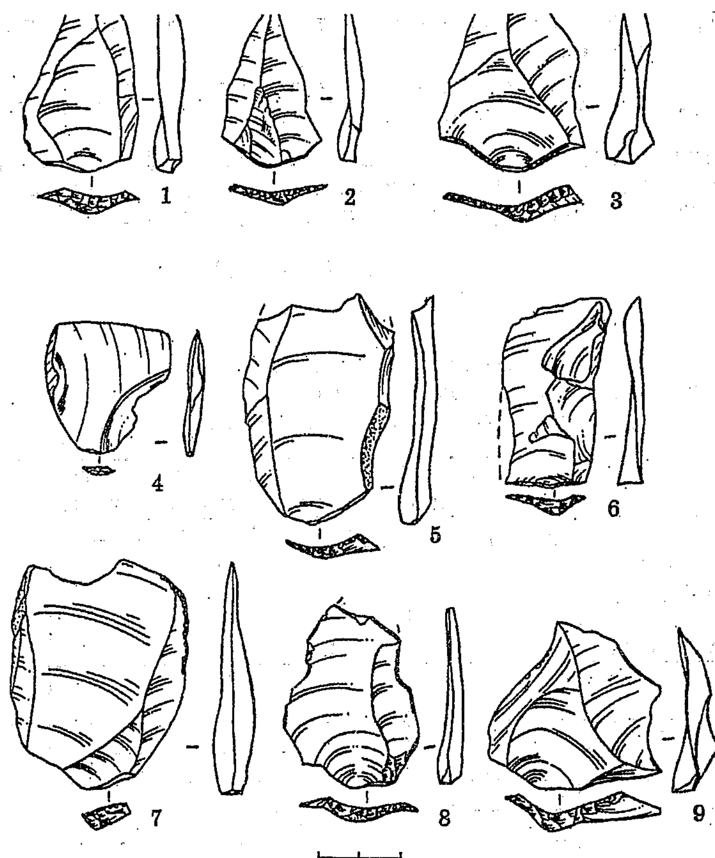
Технічна індексація сколів з вторинною обробкою, які розрізнюють за їх місцем у технологічному ланцюгу утилізації нуклеуса, також відмінна. Так, наприклад, для сколів групи 1 та групи 2, перетворених у знаряддя, IFs становить, відповідно, 18,2 та 62,5; IF — 54,5 та 87,5; Itr — 9,1 та

Мал. 7. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження):*
1—6 — сколи групи 3; 7 — сколи групи 4; 8 — сколи групи 1

16,7. Загалом знаряддя та сколи з ретушшю характеризуються переважанням паралельної та субпаралельної огранки — 63,4 відсотка; доцентрові та перпендикулярні — по 14,6 відсотка; одного зняття — 7,3 відсотка.

Тенденції відбору сколів для вторинної обробки. Розглянемо лише деякі з можливих аспектів, а саме метрику, ступінь підправки площадок, показники видовжености, а також направленість відбору за типом сколу відповідно до його місця у технологічному ланцюгу утилізації нуклеуса. Дані, наведені в таблицях 3 та 4, ілюструють наступні тенденції. У знаряддя перетворено майже третину сколів групи 2 та до 1/10 сколів груп 1 та 3. Перетворювалися у знаряддя в першу чергу сколи з підправленими п'ятками, але перевага віддавалась сколам-заготовкам (група 2) і тим, що не залежать від ступеня підправки п'ятки. Відбір видовжених сколів (пластини і пластинчасті сколи) не був особливо інтенсивним. Так, із загальної кількости таких сколів відібрано лише 22 відсотки.

Мал. 8. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження):*
1—3, 8, 9 — леваluазькі вістря; 4 — відщеп комбева; 5, 6 — пластинчаті сколи левалуа; 7 — відщеп левалуа з ретушшю використання

Таблиця 3

Альошин Ґрот, вогнищний шар.
Показники відбору за ознакою „тип сколу“

	Тип сколу відповідно до його місця у технологічному ланцюгу утилізації кам'яної сировини			
	„первинний“ (група 1)	„заготовка“ (група 2)	„переоформлення“ (група 3)	„ретушування“ (група 4)
Показники відбору сколів для вторинної обробки	8,2	28,6	10,9	0
Кількість знарядь	11	24	5	-
Кількість сколів	124	60	41	1

Тут і далі показник відбору обчислюється аналогічним чином і знаходиться за формулою:

$$\frac{\text{кількість виробів даного виду у знаряддях}}{\text{кількість таких виробів сумарно в сколах та знаряддях}} \times 100\%$$

Так, наприклад, у колекції вогнищного шару є 24 знаряддя, виготовлених на сколах групи 2 („заготовки“); число неретушованих сколів цієї групи — 60. Показник відбору, таким чином, становить

$$\frac{24}{24 + 60} \times 100\% = 28{,}6$$

Таблиця 4

Альошин Ґрот, вогнищний шар.
Показники відбору сколів для вторинної обробки за ознаками „тип підправки площадки“ та „видовженість“

	Показники відбору по групах сколів відповідно до їх місця у технологічному ланцюгу утилізації сировини			
	сколи групи 1	сколи групи 2	сколи групи 3	сколи групи 4
Тонкопідправлені (фасетовані)	22,2	30,6	29,4	-
Грубопідправлені (дво-, багатогранні)	14,2	24,0	21,0	-
Підправка „опорядження“	4,8	23,5	0	-
Непідправлені	6,7	33,3	9,8	-
Точкові	15,8	0	0	-
Лінійні	0	0	0	-
Пластини	0	25,0	0	-
Пластинчасті сколи	33,3	0	39,0	-

Порівняння показників основних типів огранки спинок для серії сколів без ретуші та сколів знарядь (табл. 5) демонструє тенденцію відбору передовсім сколів з доцентровою та паралельною і субпаралельною огранкою.

Таблиця 5

Альошин Ґрот, вогнищний шар.
Частка по-різному огранених сколів серед виробів без ретуші та з ретушшю

	Сколи без ретуші, загалом	Сколи з ретушшю, загалом
Доцентрові	12,8	14,6
Паралельно та субпаралельно огранені	53,5	63,4
Покриті кіркою, з природною гранню, одного зняття	20,9	7,3
Перпендикулярні	12,8	14,6

Серія індексів відбору за метричним показником ілюструє орієнтацію на переважне перетворення у знаряддя сколів, що мають розміри від 5 до 7 см (табл. 6).

Таблиця 6

Альошин Ґрот, вогнищний шар.
Показники відбору сколів для вторинної обробки за ознакою „розміри"

Метрична група, см	Сколи без ретуші	Знаряддя	Показники відбору
2—3	27	1	3,6
3—4	41	6	12,8
4—5	37	6	13,9
5—6	7	12	63,2
6—7	4	4	50,0
7—8	3	1	25,0
8—9	—	1	100,0
9—10	—	—	—
10—11	1	—	0

Варті уваги також дані, що вказують на відбір сколів за ознакою „пропорції". Укорочені сколи, тобто ті, ширина яких перевищує довжину, становлять 1/5 сколів без ретуші групи 1 та дещо більше 1/20 сколів групи 2. У той же час серед сколів, перетворених у знаряддя, наявний лише один укорочений (група 2: сколи-заготовки). Таким чином, показник відбору сколів за пропорціями становить для „укорочених"— 2,0 відсотки; „нормальних"— 11,6; „подовжених"— 16,4 відсотка.

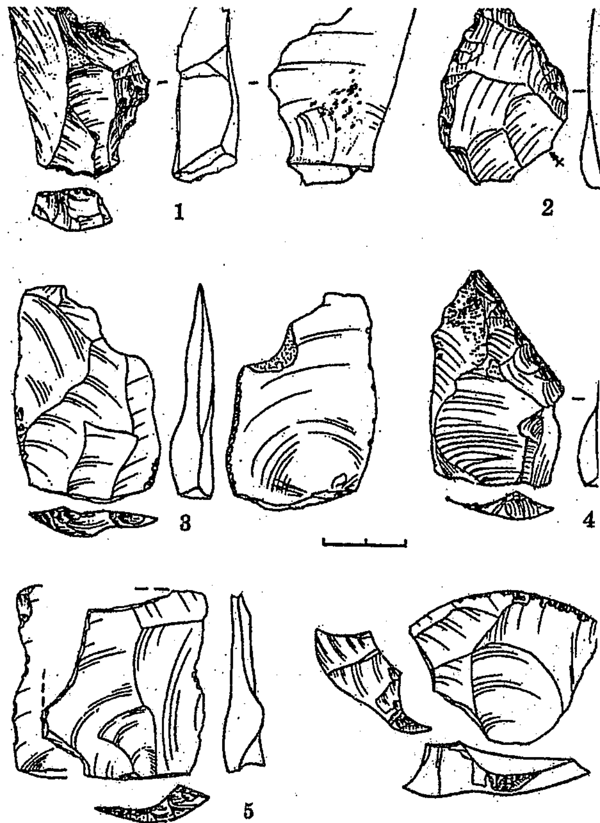
Параметри „ідеальної заготовки". Тенденції відбору сколів, намічених для наступного ретушування, зі загальної маси сколів дають змогу визначити ідеальну заготовку як великий, понад 5 см, тонкопідправлений, паралельно і субпаралельно та доцентрово огранений скол, без кірки, бажано нормальних і подовжених пропорцій. Спеціальні статистичні підрахунки вказують також на переважний відбір прямоосних у профілі та немасивних і симетричних у перетині сколів. Така характеристика „ідеальної заготовки" дуже нагадує характеристику сколів левалуа[7].

Індустрія вогнищного шару Альошиного Ґрота була орієнтована виключно на отримання заготовки-скола. У матеріалах стоянки на сьогодні абсолютно відсутні будь-які вказівки на застосування мешканцями шару технології виготовлення двобічно оббитої заготовки.

Технологічний ланцюг утилізації сировини. Фаза 0: випробування сировини. Судячи з відсутности в матеріалах шару зразків сировини, операції початкового випробування сировини проводилися поза межами стоянки, безпосередньо на родовищах або вторинних виходах.

Фаза 1: первинна підготовка робочої поверхні та робочої площадки нуклеуса. Велика кількість первинних та напівпервинних сколів (понад 50 відсотків) свідчить про значне число операцій, пов'язаних з цією фазою. Про це ж свідчить і значна кількість лусок з ділянками кірки (32 відсотки від їх загальної кількости). Підправка площадок застосовувалася доволі

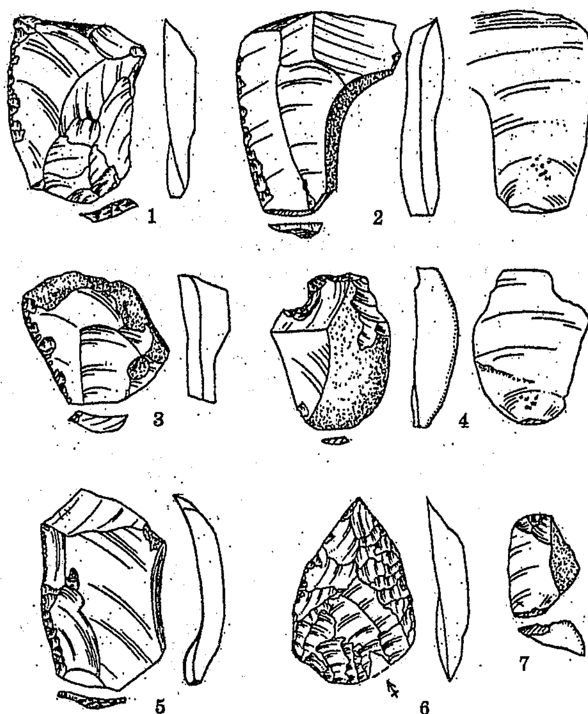
[7] Ранов В. А. Парадокс леваллуа // Каменный век. Памятники, методика, проблемы.— К., 1989.

Мал. 9. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження):*
1 — гостроконечник-ретушер; 2, 4 — гостроконечники; 3, 5 — відщепи левалуа з ретушшю використання; 6 — відщеп переоформлення нуклеуса з поперечним ретушованим лезом

рідко: IF — 28,2; IFs — 8,2 (мал. 7,*8*). Помітно переважають сколи з непідправленими п'ятками (44,7 відсотка), високим є відсоток виробів з точковою п'яткою (18,8). На цьому етапі з'являлось багато укорочених сколів — до 1/5. Переважаючою є субпаралельна схема розщеплення; рідше трапляються сколи з перпендикулярною огранкою. Доцентровоогранені сколи поодинокі. Розщеплення проводилося, судячи з рельєфу вентральної поверхні, а також виявлених поодиноких характерних пошкоджень поверхні відбивних площадок, за допомогою жорсткого відбійника.

Фаза 2: утилізація підготовлених робочої поверхні та площадки нуклеуса. Продукти цієї фази чисельно майже удвоє поступаються продуктам фази використання нуклеусів. Утилізація підготовленого нуклеуса була орієнтована на отримання „ідеальної заготовки", реконструйовані параметри якої наведені вище. Отримання такого скола досягалося різними способами. Використовувалися доцентрова, конверґентна („віялоподібна"), підпаралельна, підперехресна схеми розщеплення, а також, можливо, схема зняття сколу préférentiel. При цьому площадки нуклеусів, судячи з

Мал. 10. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження)*:
1, 2, 3, 5 — скребла однолезові поздовжні; 4 — виїмчасте знаряддя;
6 — гостроконечник з модифіксуючою ретушшю; 7 — атиповий скребок;
2, 4 — у тому числі ретушери

наявних зразків, здебільшого оббивалися, рідше — фасетувалися або ж, як у випадку з нуклеусами підпаралельної схеми розщеплення, залишалися непідправленими (мал. 5,*1*). Застосовувався також прийом „оспоряджения" (мал. 4,*2*; 5,*3*). Загалом же, як можна встановити на основі серії сколів, обсяги підправки різко зросли у порівнянні з розщепленням фази 1. Так, IF становить 75,0, а IFs — 60,7. Різко падає число предметів з непідправленими і точковими п'ятками — відповідно 12,5 та 7,1 відсотка. Винятковими є укорочені сколи, число ж подовжених, включаючи пластини, залишається на тому ж рівні.

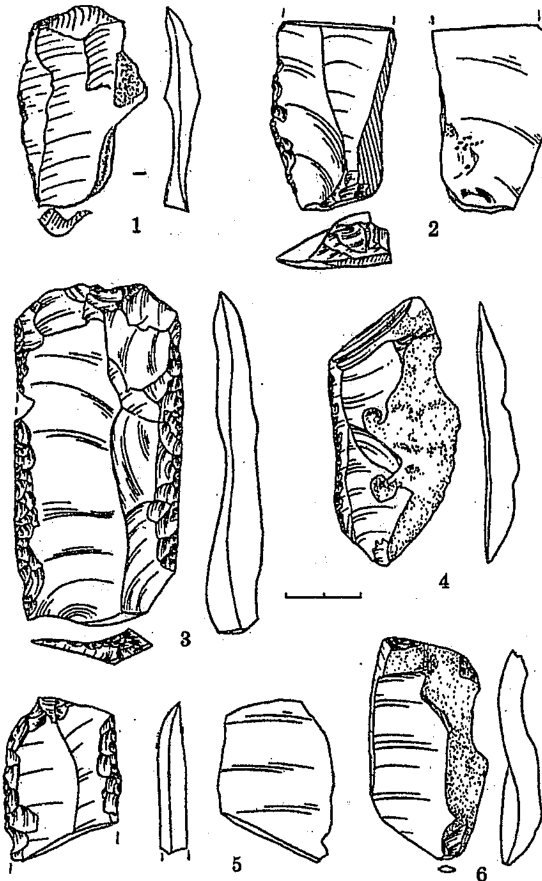
Нуклеуси дають змогу стверджувати, що мешканці шару були обізнані з левалуазькими методами розщеплення: Levallois récurrent centripéte (мал. 4; 5,*3*) та, можливо, Levallois a éclat préféntiel (мал. 6). Сколи левалуа, що є в колекції, не суперечать цьому висновкові (мал. 8 та ін.). У той же час сколи, а можливо й нуклеуси, вказують на використання техніки Levallois récurrent unipolaire (мал. 4,*2*; 11,*3*), а також техніки сколу комбева (мал. 8,*4*), яку ряд авторів[8] також відносять до левалуазьких.

[8] Кухарчук Ю. В. Палеолит Юго-Запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. — К., 1989 (Репринт).

Левалуазькі методи розщеплення, судячи з нуклеусів, переважали на стоянці, хоч застосовувалося і нелевалуазьке розщеплення (мал. 5,*1*).

Наявність у матеріалах шару левалуазьких вістер (мал. 8,*1—3, 8, 9*) не є обов'язковою вказівкою на розщеплення, спеціально орієнтоване на таку продукцію. Такі сколи цілком могли з'являтися і при розщепленні типу Levallois récurrent centripéte, як на те вказують негативи деяких ядрищ (мал. 4, *1,2*). Левалуазькі сколи загалом становлять до 15 відсотків усієї маси сколів-заготовок. Розщеплення на етапі фази 2 проводилося, судячи із ряду ознак, за допомогою жорсткого відбійника.

Фаза 3: переоформлення робочої поверхні і площадки нуклеуса. Управління випуклістю робочої поверхні нуклеуса здійснювалося за допомогою різнотипних крайових сколів (мал. 7, *1—6*; 9,*6* та ін.). Рівні підправки площадок при знятті таких сколів є доволі високими і можуть порівнюватися з відповідними показниками розщеплення фази 2. Представлена деяка

Мал. 11. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження):*

2, 4 — скребла однолезові поздовжні; 3, 5 — скребла дволезові поздовжні; 6 — сколи групи 1; 1 — сколи групи 3 *(з ретушшю використання)*; 2 — в тому числі ретушер

кількість досить великих таких сколів, у тому числі й видовжених пропорцій. У той же час основна маса сколів фази 3 має невеликі розміри. Очевидно, і на цьому етапі розщеплення використовувався жорсткий відбійник.

Фаза 4: ретушування сколів та переоформлення знарядь. Сколи цієї фази дуже нечисельні у матеріалах вогнищного шару Альошиного Ґрота. Це пояснюється двома причинами. По-перше, тут проявилася недосконалість критеріїв виділення подібних сколів зі загальної маси відходів, особливо зі серії лусок без кірки. По-друге, знаряддя шару демонструють, як правило, легку немодифікуючу ретуш, відходами якої в основному були найдрібніші луски, більшість з яких, у силу різних причин, відсутня в колекції. Ретушування кромок могло здійснюватися кістяними, кам'яними, крем'яними ретушерами та кам'яними відбійниками. Перші два типи знарядь відсутні у матеріалах розкритої ділянки шару. Крем'яні ретушери представлені п'ятьма екземплярами (мал. 9,*1*; 10, *2*, *4*; 11, *2*), відбійники — двома екземплярами (один — у кількох фраґментах). До відходів переоформлення знарядь іноді відносять фраґменти термінальних частин (мал. 12,*5*) та сегментоподібні у плані фраґменти — виломи ретушованих лез. Ми, проте, відносили їх до фраґментів знарядь і не враховували їх у групі відходів фази 4.

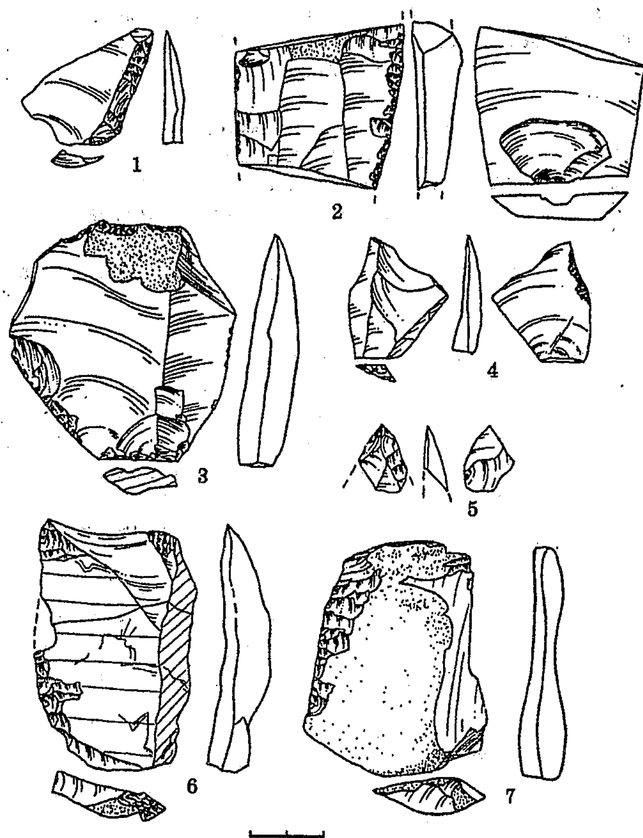
Типологія ретушованих знарядь. Знаряддя являють собою головним чином групу виробів з мінімальною вторинною обробкою. Робочий край здебільшого гострий, менше 30°. Через те розрізнення за цією ознакою умовних груп „ножів“ та „скребел“ не має для індустрії вогнищного шару Альошиного Ґрота практичного сенсу.

Ретуш часто крайова, пласка, дорсальна. Може бути визначена як субпаралельна, дрібна лускова та, як правило, не розповсюджена. Вироби з ретушшю кіна відсутні, а з ретушшю напівкіна одиничні і є скоріш винятковими. Відсутні також предмети з двобічною ретушшю та підтескою вентральної поверхні, хоч і є деякі вказівки на застосування останнього різновиду вторинної обробки. Численними є сколи з дрібною крайовою напівкрутою ретушшю, віднесені в основному до сколів „з ретушшю використання“ (мал. 8—13).

Типологічна структура серії знарядь виглядає таким чином:

Вістря левалуазькі	4
Гостроконечники мустьєрські	1
Гостроконечники dejete	3
Скребла однолезові поздовжні	12
Скребла дволезові поздовжні	2
Скребла однолезові поперечні	2
Скребла dejete дволезові	2
Скребло dejete трилезове, атипове	1
Скребок атиповий	1
Виїмчасте знаряддя	1

У наведеній статистиці навмисно враховані лише абсолютно цілі форми. З урахуванням уламків загальне число скребел може збільшитися на 14 екземплярів, як правило, однолезових, а до числа конверґентних знарядь можуть бути зараховані три фраґменти термінальних частин, у тому числі одного безсумнівного гостроконечника.

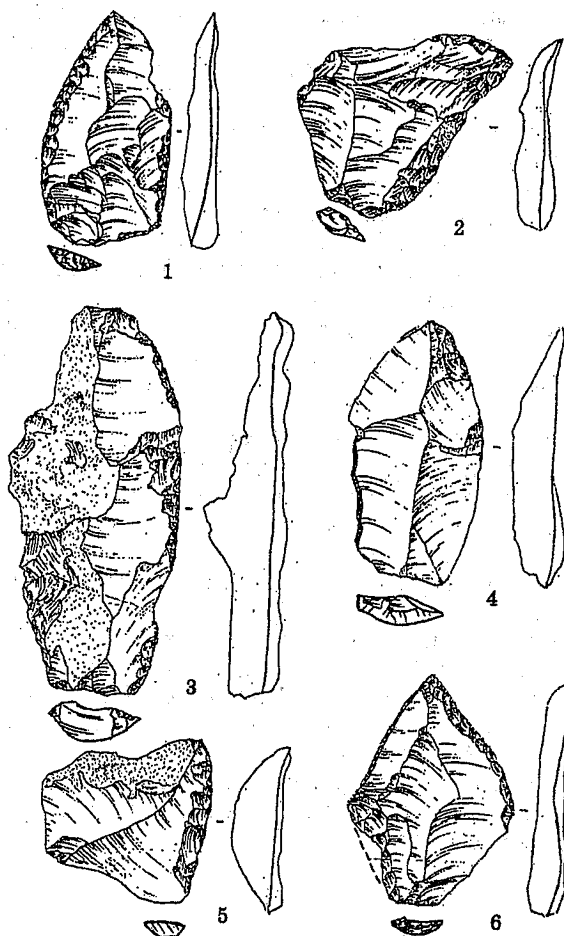
Мал. 12. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження):*

1, 4, 6, 7 — скребла однолезові поздовжні; 3 — скребло дволезове (?); 2 — уламок дволезового скребла (?), використаний для зняття відщепу комбева; 5 — уламок вістря гостроконечника

Узагальнена характеристика індустрії вогнищного шару. Індустрія може бути описана як атипово-леваluазька, середньофасетована, з низькою пластинчастістю і повною відсутністю ознак застосування технології виготовлення двобічних знарядь (IL дорівнює 13,8; IFs — 28,6; Ilam — 4,8; IB — 0).

Невелика кількість цілих ретушованих форм не дає підстав вважати наведені далі показники безумовно надійними, але вони достатньо характерні. Так, показник гостроконечників дорівнює 16 відсотків, скребел — 76, виїмчастих та верхньопалеолітичних форм — по 3,4 відсотка. Серед скребел безсумнівно переважають однолезові поздовжні форми — більше 3/5 їх загальної кількости. Показник „простих“ форм (одно- та дволезові знаряддя з кромками, що не зведені в одну точку) — 72, „складних“ (гостроконечники, скребла) — 28. IC дорівнює 36,8; IQ — 0.

На основі суми цих показників, а також виходячи з типології знарядь індустрія шару може бути визначена як наближена до типово мустьєрських.

Мал. 13. Альошин Ґрот, вогнищний шар *(продовження)*:
1, 6 — скребла дволезові поздовжні; 3, 4, 5 — скребла однолезові поздовжні;
2 — скребло dejete

Аналогії та висновки. Треба підкреслити до певної міри попередній характер висновків, що випливають з аналізу матеріалів дослідження Альошиного Ґрота у 1994 — 1995 рр., оскільки вивчення пам'ятки лише розпочато.

Перший, третій та четвертий горизонти археологічних знахідок доставили нечисленні або й поодинокі артефакти, і тому вони не можуть бути належно техніко-типологічно охарактеризовані.

Щодо другого горизонту археологічних знахідок, так званого „вогнищного шару", то, відповідно до технічних, технологічних та типологічних показників, його індустрія має бути віднесена до типового мустьє, що базується на застосуванні левалуазької техніки.

Найближчою аналогією матеріалам вогнищного шару на території Криму можуть слугувати колекції Шайтан-Коби[9]. Поза територією Криму найближчі технічні та типологічні показники доставляють Пронятин[10] та Кетроси[11]. Ці пам'ятки мають доволі ранній вік у рамках мустьєрського вюрму. Не виключено, що приблизний вік має і індустрія вогнищного шару Альошиного Ґрота.

Левалуа — орієнтоване типове мустьє Альошиного Ґрота — може порівнюватися і з рядом інших пам'яток Східної та Південно-Східної Європи, які відомі на території України, Молдови, Румунії, Болгарії. Але детальний аналіз цієї подібности передчасний. Порівняння з іншими пам'ятками треба відкласти до моменту накопичення нових археологічних та природничо-наукових даних відносно індустрій Альошиного Ґрота.

У післяемський час на території Криму співіснували принаймні чотири індустрійні традиції: ак-кайська, кіік-кобинська, старосільська, кабазійська[12].

Якщо скористатися європейською термінологією, перша з них може бути визначена як мікок, друга — парамікок (шарантоїдний парамікок); третя — східний шарантьєн, збагачений двобічними листоподібними вістрями; черверта — типове мустьє. Досить усталеним було ґрунтоване на доступних даних уявлення про розповсюдження пам'яток перших двох традицій лише на території Східного Криму, а двох останніх — тільки у південно-західній частині гірського Криму.

Відкриття індустрії типового мустьє у Східному Криму коректує ці уявлення. Завданням майбутнього є дослідження ступеня подібности індустрій півострова, які сьогодні об'єднуються в групу типово мустьєрських. Не виключено, що це приведе до виділення ще одного різновиду індустрійних традицій середнього палеоліту Криму.

З виявленням нового індустрійного типу на території Східного Криму уявлення про генезис і еволюцію середнього палеоліту Криму значно змінюються та ускладнюються.

---

[9] Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму.— К., 1972.

[10] Ситник О. С. Мустьєрська стоянка Пронятин поблизу Тернополя // Археологія.— 1985.— № 50; Сытник А. С. Мустьерская стоянка Пронятин и ее место в палеолите Восточной Европы // Археологический альманах (Донецк).— 1994.— № 3.

[11] Анисюткин Н. К. Мустьерская стоянка Кетросы в Среднем Приднестровье // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода.— М., 1978.— № 48; його ж. Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре.— М., 1981.

[12] Kolossov Yu. Les débuts du paléolythique en Crimée // L'Anthropologie.— 1988. — № 92; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993; Степанчук В. Н. Индустрии среднего палеолита Крыма (в друку); Stepanchuk V. The Middle Palaeolithic of the Crimea: variability, evolution and plausible explanation (в друку).

Yuriy KOLOSOV, Vadym STEPANCHUK

A NEW TYPE OF THE MIDDLE PALAEOLITHIC INDUSTRY IN THE EASTERN CRIMEA

The authors summarize their first two-years-long research into the Late Palaeolith monument "Alioshin Grot" (Aliosha's Grotto). The discovery of the typical Mousterian industry in the Eastern Crimea sheds some new light on the generally adopted view in regard to the spread of just four types of monuments there. The discovery of the new type of industries in the Eastern Crimea is going to drastically change the views on the genesis and evolution in the Middle Palaeolithic Crimea.

Вадим СТЕПАНЧУК

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОСТОРОВУ КЛАСИФІКАЦІЮ МУСТЬЄРСЬКИХ ІНДУСТРІЙ

Систематичний опис і класифікація серії артефактів палеолітичної пам'ятки є першою і необхідною умовою підготовки археологічного джерела до наступного етапу його дослідження. Оскільки йдеться про пам'ятки кам'яної доби, і тим більше мустьєрського часу, то завдання археологічної процедури підготовки джерела полягає в описі і класифікації інвентаря, головним чином кам'яного.

Загальною практикою став облік якнайбільшої кількости ознак та особливостей кам'яного інвентаря, найдетальніша характеристика його технічних, технологічних, типологічних аспектів. Проте серед науковців немає одностайности щодо того, в який спосіб проводити таку характеристику, які показники вважати більш істотними, наслідком яких причин треба вважати ті чи інші ознаки та особливості кам'яних артефактів. І все ж таки на початковому етапі систематичної підготовки джерела на перший план виступає питання „яким чином" класифікувати. Питання інтерпретації стає вагомішим на наступному етапі класифікації палеолітичних колекцій, а саме на етапі класифікування уже не в межах однієї пам'ятки, а групи пам'яток локального або ширшого реґіону.

В археології кам'яної доби принаймні на нинішній день неможливе вироблення єдиної універсальної і водночас детальної та докладної мови. Це давно вже стало зрозумілим у відношенні до типологічних розробок, а внаслідок застосування методики „технологічних ланцюгів" щораз виразніше проявляється і у відношенні до технологічних досліджень. Запропонована у Франції типологічна „мова" здається занадто спрощеною нам на Сході. Це, закономірно, веде до вироблення нового лексикону. У той же час очевидною є необхідність „мови", зрозумілої дослідникам навіть дуже віддалених територій. Нам здається виправданим, продовжуючи „лінґвістичну" аналогію, іти шляхом розробки власних реґіональних „говірок" у типології, але разом з тим не забувати, що ці „говірки" навряд чи будуть повністю зрозумілі дослідникам інших країн. Їх треба паралельно „перекладати" і на загальнозрозумілу, хоч і багато в чому спрощену „мову" типлиста Ф. Борда.

Систематизація і впорядкування уже не матеріалів окремого комплексу, а низки таких комплексів логічно випливає з першого етапу класифікування: усередині окремого інвентаря конкретної пам'ятки. Мета ж

другого етапу класифікування може бути визначена як пошук угруповань типологічно і технічно подібних пам'яток у часі й просторі.

Розглянемо ближче наявні у колишньому радянському палеолітознавстві підходи до просторового поділу середньопалеолітичних пам'яток.

Найбільш арґументовано і детально розроблена просторова класифікація пам'яток запропонована В. Гладиліним[1]. Він розрізняє три рівні такого просторово-описового поділу[2]. Найвищий рівень — „варіант" — характеризується загальними рисами техніко-типологічного виду індустрій. Критерієм виділення варіантів є, за В. Гладиліним, поєднання трьох хронологічно стабільних ознак: розмірів знарядь, рівня двобічної обробки, рівня зубчасто-виїмчастих знарядь. Принагідно відзначимо, що найчастіше піддається критиці твердження про надійність при класифікації пам'яток ознаки „розмір знарядь"[3]. Для кожної з перелічених ознак встановлено критичний рівень. Так, для метричного критерію він становить величину, що дорівнює 5 см, унаслідок чого належність індустрій до так званих „мікро" або „звичайних" вирішується простим кількісним переважанням виробів з розмірами менше або більше 5 см. Для другої ознаки — рівня двобічної обробки — критичний рівень становить 5 відсотків. Віднесення індустрії до зубчастого варіанту вирішується позитивно, якщо показник зубчасто-виїмчастих знарядь перевищує 50 відсотків.

Як бачимо, віднесення конкретної індустрії до того чи іншого варіанту має значною мірою штучний, механічний характер, який задається жорстко встановленими кількісними критичними величинами. Це в деяких випадках призводить до досить складних ситуацій.

Так, труднощі виникають із визначенням індустрій, що балансують на межі переходу від мікро- до звичайних, від однобічних — до двобічних, від звичайних — до зубчастих. Виразним прикладом може слугувати комплекс другого мустьєрського шару кримської стоянки Пролом II, зі 195 знарядь якого 96 мають розміри до 5 см, а 99 — більше 5 см[4]. Аналогічний приклад, але вже у площині з'ясування „двобічности" індустрії, демонструють матеріали нещодавно відкритої стоянки ГАБО у південно-західній частині Криму[5].

Очевидно, що при інтерпретації таких „прикордонних" індустрій кожен раз необхідний індивідуальний підхід, якісь додаткові дані та міркування, які б дали змогу зробити вибір. Бо хоч належність індустрій до одного варіанту не обов'язково означає генетичну спорідненість, але віднесення споріднених індустрій (як у випадку з інвентарями багатошарової стоянки

---

[1] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— 230 с.

[2] Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 21—37; його ж. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 12—54; його ж. Проблемы раннего палеолита. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— Новосибирск, 1989.— 53 с.

[3] Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983.— 207 с.; Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. Археология СССР.— М., 1984.— С. 94—134; Степанчук В. М., Чабай В. П. Про критерії виділення мікроіндустрій в мустьє // Археологія.— 1986.— Вип. 56.— С. 1—13.

[4] Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом II // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 61—72.

[5] Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Мустьерская стоянка им. Глеба Анатольевича Бонч-Осмоловского // Российская археология.— 1993.— № 3.— С. 119—129.

Пролом II) до різних варіантів схиляє до думки про недосконалість критеріїв класифікації пам'яток.

Наступний рівень просторово-описової класифікації індустрій В. Гладиліна — „фація". Під цим поняттям маються на увазі сукупності індустрій, які, можливо, мають спільне походження і не завжди характеризуються чіткою територіальною локалізацією[6]. Ці сукупності встановлюються завдяки збігові рівнів найбільш масових типологічних класів знарядь та прийомів їх виготовлення[7]. На практиці у деяких випадках вони виділяються за технологічними особливостями індустрій (наприклад, орієнтовані на левалуазьке розщеплення пам'ятки Карпатської фації варіанту звичайного мустьє) або за особливостями типологічної структури набору знарядь (наприклад, Кіік-Кобинська фація варіанту мікромустьє двобічного, в інвентарях якої переважають гостроконечники та ножі з конверґентними лезами).

Основний рівень класифікації індустрій — „тип". Належність до того чи іншого типу індустрій визначається за сукупністю техніко-типологічних показників комплексів з наголосом на специфічних формах та стійкому поєднанні звичайних типів[8]. На практиці це з'ясовується шляхом порівняння відсоткового вмісту знарядь на рівнях класів, відділів та типів. У більшості випадків тип індустрії характеризується чіткою територіальною та хронологічною локалізацією.

Класифікація індустрій за В. Гладиліним являє собою, на наш погляд, найбільш розроблену та арґументовану схему локального поділу пам'яток середнього палеоліту. На нинішній момент викристалізувалося кілька інших подібних схем[9], які в тій чи іншій мірі увібрали в себе та підсумували уявлення про можливості локального поділу пам'яток середнього та нижнього палеоліту. Основним засобом, за допомогою якого проводилося з'ясування ступеня подібности пам'яток, було поняття культури, яке широко увійшло у вжиток палеолітознавства у 70-ті рр.[10] Більш узагальнюючими рівнями поділу пам'яток, поряд із варіантами і фаціями, виступають також шляхи розвитку і лінії розвитку.

„Шлях розвитку" було запропоновано як поняття, що дає змогу встановлювати загальні закономірності у розмаїтій палітрі палеолітичних індустрій. За Г. Григор'євим, який запропонував це поняття, шлях розвитку характеризує подібність індустрій, що не локалізуються у часі і просторі. Загальна причина такої подібности вбачається у збігові завдань, що

---

[6] Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения...— С. 21—37; його ж. Ранний палеолит...— С. 12—54.

[7] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита...— С. 3—7.

[8] Там само.— С. 96.

[9] Борисковский П. И. Введение. Краткая история изучения палеолита. Обзор источников // Палеолит СССР. Археология СССР.— М., 1984.— С. 9—16.

[10] Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens.— Л., 1968.— 220 с.; Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1968.— № 157.— 156 с.; Колосов Ю. Г. Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельне V в Криму // Археологія.— 1971.— Вип. 3.— С. 50—58; Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы...; Анисюткин Н. К. Об археологических культурах мустье (по материалам Поднестровья) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.— 1977.— № 18.— С. 5—9; Любин В. П. Мустьерские культуры Кавказа.— Л., 1977.— 224 с.

постають перед суспільством на певному етапі його розвитку[11]. Подібність індустрій проявляється у наявності специфічної з'єднуючої групи знарядь, яка має оригінальний склад для кожного окремого шляху розвитку.

Для мустьєрської доби Г. Григор'єв розрізняє шість шляхів розвитку: левалуазький, типовомустьєрський, понтійський, прондницький, бокштайнський, зубчастий. Як випливає уже з наведеного переліку, в основу виділення шляхів розвитку покладено різні критерії. В одних випадках це технологічні (левалуазький та понтійський шляхи розвитку), в інших — типологічні ознаки.

Не зовсім ясним є співвідношення шляху розвитку з палеолітичною культурою. Початково шлях розвитку розглядався як вищий, ніж культура, рівень класифікації палеолітичних індустрій. Пізніше була запропонована теза про більшу характерність для мустьєрської доби не культур, а шляхів розвитку[12]. Іноді терміни „культура" і „варіант" застосовуються Г. Григор'євим як синоніми поняття „шлях розвитку"[13].

Наступне аналогічне за рівнем узагальнення поняття „лінія розвитку" було запропоноване В. Любіним. Лінії розвитку визначаються як територіально нецілісні, близькі в техніко-типологічному відношенні індустрії. Причини такої подібности, за В. Любіним, можна вбачати у генетичній спорідненості, в дії процесів дифузії в умовах тривалого спільного перебування на одній території, в подібності екологічних умов[14].

Запропоноване поняття було застосоване В. Любіним для поділу палеолітичних пам'яток Кавказу. В мустьє цього регіону виділяються три лінії розвитку, а саме: мустьє зубчасте, мустьє типове, мустьє шарантське. У рамках ліній розвитку можуть виділятися окремі культури[15].

Таким чином, у 70—80-ті рр. в тодішньому радянському палеолітознавстві було запропоновано три основних варіанти підходів до просторової класифікації пам'яток середнього палеоліту. Ці підходи подібні до коротко охарактеризованих нами вище, але не ідентичні. Найбільшу подібність, на наш погляд, можна вбачати між „лініями розвитку" В. Любіна та „фаціями" В. Гладиліна. Вони виділяються на однаковій основі загальної подібности техніко-типологічних показників, описуються порівняльними характеристиками, та, на думку дослідників, які їх запропонували, подібними є причини їх виникнення. Певну подібність В. Гладилін вбачає між запропонованим ним поняттям „варіанту" та „шляхом розвитку" Г. Григор'єва[16].

Схеми В. Гладиліна, Г. Григор'єва та В. Любіна, що впорядковують різноманітність техніко-типологічних проявів мустьє, мають спеціальний,

---

[11] Григорьев Г. П. К различению признаков генетического родства, диффузии и синстадиальности // VII международный конгресс до- и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР.— М., 1966.— С. 27—35.

[12] Григорьев Г. П. Развитие классификации палеолита и восстановление общественного устройства по данным археологии // Преемственность и инновации в развитии древних культур.— Л., 1981.— С. 27—31.

[13] Григорьев Г. П. Палеолит Африки // Палеолит Мира...— Л., 1977.— С. 45—193.

[14] Любин В. П. Мустьерские культуры...— С. 224; його ж. Ранний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. Археология СССР.— М., 1984.— С. 45—93.

[15] Любин В. П. Мустьерские культуры...— С. 1—224; його ж. Ранний палеолит...— С. 60—62; його ж. О проявлениях локальных различий в нижнем палеолите // Успехи средне-азиатской археологии.— 1972.— Вып. 2.— С. 19—29.

[16] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы...— С. 114.

як підкреслює В. Гладилін, „суто класифікаційний" сенс[17]. Така, за його словами, „систематизація пам'яток створює необхідну базу для виділення конкретних культурно-історичних спільностей"[18]. Варто погодитися з В. Гладиліним щодо тричленної ієрархії варіанта — фації — типу, запропонованої ним для встановлення подібности пам'яток, тобто засобу, що надає необхідні дані для інтерпретаційних культурно-історичних розвідок.

Для позначення такого роду культурно-історичних спільностей запропоновані поняття „культура", „культурна область", „реґіон", „зона", „провінція"[19]. Не вдаючись до детального розгляду складних питань взаємовідносин і семантичного наповнення цих понять у працях різних дослідників, зокрема О. Формозова[20], зупинимось на запропонованих В. Гладиліним зв'язках-переходах від просторово-описового, класифікаційного до інтерпретаційного, культурно-історичного рівня досліджень.

В. Гладилін розрізняє для мустьєрського часу три категорії культурно-історичної спільности пам'яток, а саме: культура, культурна область, зона[21] (у ранішій праці „зона або провінція" [22]). Загалом, з поправкою на історичний характер цих спільностей, тобто на несталий характер їх показників, вони розглядаються як аналоги подібних підрозділів, виділених для більш пізнього часу — епохи пізнього палеоліту. „Тип індустрії" загалом співвідноситься з „археологічною культурою епохи палеоліту", „фація" — з „культурною областю". Найбільш узагальнююча категорія просторової класифікації — „варіант" — може характеризувати „зону". Але, на відміну від „фації" і „типів", „зона" характеризується не одним варіантом, а цілою їх сукупністю.

Зупинимося детальніше на зв'язці „тип індустрії" — „культура".

Суто класифікаційна категорія „тип індустрії" фіксує якусь культурно-історичну спільність первісного суспільства, для означення якої використано поняття „археологічна культура".

Що являє собою культура середнього (раннього) палеоліту з погляду В. Гладиліна? Це, за його словами, вузьколокальні групи одночасових або різночасових, але генетично пов'язаних пам'яток, які розташовані на одній порівняно невеликій території і мають значний ступінь подібности у наборі виробів, передусім у специфічних формах та своєрідних сукупностях тих чи інших звичайних типів інвентаря[23]. Чи можна погодитись

---

[17] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита...— С. 34.

[18] Там само.— С. 34.

[19] Замятнин С. Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Труды Института этнографии АН СССР.— Новая серия.— 1951.— Т. XVI.— С. 89—152; Рогачев А. Н. Основные итоги изучения палеолита Русской равнины // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— 1962.— Вып. 92.— С. 3—11; Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук.— М., 1964.— 10 с.

[20] Формозов А. А. Время возникновения локальных вариантов и археологических культур в каменном веке // Антропологическая реконструкция и проблемы палеоэтнографии.— М., 1973.— С. 115—126; його ж. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР.— М., 1977.— 142 с.

[21] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита...; його ж. Ранний палеолит...

[22] Гладилін В. М. Категорії культурної спільності в ранньому палеоліті // Археологія.— 1972.— Вип. 8.— С. 3—8.

[23] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита...— С. 35.

з тим, що це визначення характеризує культурно-історичну спільність? Якщо враховувати, що поняття культури у даному випадку розглядається як оперуюче явищами, які відносяться до кола культурно-історичних (тобто треба думати, що „культурне" має на увазі весь спектр проявів „соціального", а не виступає як синонім „комплексу матеріальної культури"), то тоді, очевидно, у визначенні такого поняття повинні прозвучати ті характеристики, які й складуть специфіку поняття і розкриють його зміст у цій площині. Але такі характеристики у визначенні не звучать; цитоване визначення археологічної культури палеоліту несе не інтерпретаційний, а класифікаційний заряд. Об'єктивно воно націлене на розв'язання того ж завдання, що й поняття „тип індустрії", а саме на пошук рис подібности чи розбіжности між пам'ятками.

Основні вимоги, що висуваються до пам'ятки для віднесення її до археологічної культури, ті ж самі, що й при віднесенні пам'ятки до певного типу індустрії, як про це пише В. Гладилін[24]. Ця подібність спонукала ученого викласти докази неідентичности понять „тип індустрії" та „археологічна культура раннього палеоліту"[25].

Перший доказ пов'язаний з тим, що типи індустрій часто представлені поодинокими пам'ятками, другий полягає у міркуванні, що окремі типи індустрій можуть являти собою хронологічні етапи єдиної культури.

Обидва ці арґументи до певної міри умовні. Теоретично навіть одна пам'ятка може характеризувати культуру, тим більше якщо ця пам'ятка вже достатньо своєрідна для встановлення високого ступеня її відмінности від інших, які входять до інших культур (тут доречно порівняти також думку І. Каменецького)[26]. У зв'язку з цим справедливим здається твердження, що „тип пам'ятки", тобто окрема, поки що єдина, але своєрідна пам'ятка — це у джерелознавчому сенсі „ембріон" культури. А щоб цей ембріон „розвинувся" в культуру, не вистачає інших подібних пам'яток. Тобто усе впирається у недостатність фактичних вихідних даних.

Уразливий і другий доказ неідентичности „типу індустрії" та „культури". Цей арґумент по суті зводиться до проблеми встановлення міри подібности чи відмінности при визначенні певних груп пам'яток або як етапів однієї культури, або як проявів різних культур. Чіткої і арґументованої такої міри немає. І сумніви в тому, що вона принципово може бути встановлена, доволі великі. Але в такому разі, якщо, з одного боку, розмежування на етапи в межах однієї культури чи різних культур об'єктивно не обґрунтоване, а, з другого боку, застосована на сьогодні міра подібности змушує відносити аналізовані пам'ятки до різних типів індустрії (тобто до тих підрозділів, які звичайно мають зв'язку-перехід на культуру), то хіба тим самим тип не прирівнюється до культури і в цьому випадку?

Таким чином, визначення культури раньопалеолітичного часу, вироблене В. Гладиліним, має класифікаційний характер. І в цьому плані воно найбільш детальне і найбільш вдале з усіх запропонованих у ра-

---

[24] Гладилин В. М. Проблемы раннего палеолита...— С. 35.

[25] Там само.

[26] Каменецкий И. С. Археологическая культура — ее определение и интерпретации // Советская археология.— 1970.— № 2.— С. 18—36.

дянській літературі[27]. Тут можна приєднатися до думки Л. Кулаковської про докладність визначення В. Гладиліна[28].

Праці, пов'язані з полемікою стосовно археологічної культури[29], досить наочно демонструють той факт, що термін „археологічна культура" характеризується двома часто не чітко розмежованими аспектами. Перший аспект класифікаційний — тут інструмент „культури" забезпечує систематизацію окремих пам'яток, причому використовуються спеціально розроблені критерії подібности археологічних комплексів згідно з рядом ознак. У цій сфері було напрацьовано вимогу повного залучення усіх доступних ознак при з'ясуванні культурної своєрідности пам'яток. Другий аспект — інтерпретаційний. Тут у сфері проблеми археологічної культури лежать питання співвідношення тієї чи іншої, відомої з етнографічних даних або гіпотетично гаданої, соціальної спільности з тією реальною спільністю людей, фактичним доказом якої є археологічна культура.

Таким чином, у тих випадках, коли термін „культура" вживається не як соціально-історична категорія, а як просторово-класифікаційне поняття, для розкриття його змісту повністю може бути прийняте формулювання В. Гладиліна. Саме в цьому розумінні термін застосовується, наприклад, при виясненні внутрішніх закономірностей або специфіки крем'яного інвентаря мустьєрських пам'яток Криму[30]. Таке розуміння і вживання терміну не суперечить традиції. Уявлення про археологічну культуру як класифікаційну одиницю широко розповсюджене[31].

Друга площина поняття археологічної культури раннього палеоліту підводить до проблеми з'ясування дійсного історичного наповнення цього поняття у межах конкретної історичної епохи. Ранньопалеолітична (або краще середньопалеолітична) культура розглядається як термін, який адекватно відображає певний дискретний прояв минулого соціуму і при цьому є достатньо самобутнім, аби відбитися у своєрідності матеріальних залишків. У той же час це поняття виступає як інструмент, що дає змогу

---

[27] Анисюткин Н. К. Об археологических культурах...— С. 5—9; Любин В. П. Мустьерские культуры...— С. 1—224.

[28] Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. — К., 1989.— С. 10, 11.

[29] Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре // Советская археология.— 1964.— № 4.— С. 3—10; Клейн Л. С. Проблема определения археологической культуры // Там само.— 1970.— № 2.— С. 37—51; Каменецкий И. С. Археологическая культура...— С. 18—36; Генинг В. Ф. Специфический предмет и некоторые актуальные задачи советской археологии // Вопросы археологии Урала.— 1975.— Вып. 13.— С. 5—16; Захарук Ю. Н. Об одной концепции археологической культуры // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 256—259; Аникович М. В. Археологическая культура: последствия определения понятия для процедуры археологического исследования // Советская археология.— 1989.— № 4.— С. 115—126.

[30] Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.— 222 с.

[31] Артанмонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— 1949.— Вып. 29.— С. 3—16; Смирнов А. П. К вопросу аб археологической...— С. 3—10; Клейн Л. С. Проблема определения...— С. 37—51; Клейн Л. С., Миняев С. С., Пиотровский Ю. Ю., Хейфец О. И. Дискуссия о понятии „археологическая культура" в проблемном археологическом семинаре Ленинградского университета // Советская археология.— 1970.— № 2.— С. 298—302; Григорьев Г. П. Развитие классификации палеолита...— С. 27—31.

деталізувати реконструкцію соціально-історичного процесу давнини. Але залишається невстановленою типологічна приналежність соціального організму, відображенням якого є локальна середньопалеолітична культура. Уявлення про історичний характер явищ, що криються за археологічною культурою, не дозволяють вбачати жорстких аналогій уже в культурах верхнього палеоліту, а можливо, і в одночасних проявах різних територій.

Отже, виникає необхідність визначення того, що мається на думці під явищем, яке фіксується за допомогою інструменту археологічної культури. У цьому випадку найбільш прийнятним і обґрунтованим здається визначення В. Любіна. За археологічною культурою мустьєрського часу дослідник вбачає територіально відокремлені, самостійні, стійкі виробничі осередки етносоціального розвитку, які об'єднувалися силою споріднености, мови, соціально-економічних інституцій, усвідомленням антитези „ми — вони"[32]. Треба, проте, відзначити практично повну нерозробленість в археологічній літературі методики реконструкції соціально-історичних процесів у рамках відносно невеликих територій і, як наслідок, відсутність арґументованих результатів, отриманих для конкретних палеолітичних реґіонів.

Vadym STEPANCHUK

ON THE MOUSTERIAN INDUSTRIES: SPATIAL CLASSIFICATION

The article analyses the generally accepted practice of registering peculiar features of the Mousterian stone inventory, providing a detailed characterization of its technical and typological aspects. Much attention is devoted to the approaches adopted in the former Soviet Palaeolithic Studies concerning the spatial division of the Middle Palaeolithic monuments.

The conclusion arrived at is that of the impossibility to elaborate nowadays an adequate universal and detailed meta-language of description.

[32] Любин В. П. Мустьерские культуры...— С. 203.

Дмитро НУЖНИЙ

ЕКСПЕРИМЕНТИ З ВИКОРИСТАННЯ ВКЛАДЕНЕВОЇ МЕТАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ І МЕЗОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ ГІРСЬКОГО КРИМУ

Пізнавальні проблеми експериментального вивчення метальної мисливської зброї та стародавніх знарядь праці. Експериментальні дослідження стародавніх знарядь праці, визначення й зіставлення ефективности їх використання, а також уживання слідів зносу на них як еталонів для порівняння із археологічними зразками мають цілу низку серйозних методичних і пізнавальних проблем. По-перше, сучасна людина й навіть фахівець у галузі вивчення давніх технологій не володіє у повному обсязі тією сумою технологічних прийомів і навичок, які були у розпорядженні стародавнього майстра. По-друге, й останній, значно детермінований певними етнічними традиціями, не розумів більшости об'єктивних законів природи і відповідно не був обізнаний зі сучасними технічними знаннями, що значно розширюють межі пошуків альтернативних технологічних рішень. З цього погляду важко не погодитися з міркуваннями деяких фахівців про сумнівність цілковитої об'єктивности висновків щодо відновлених прийомів виготовлення та зіставлення ефективности стародавніх знарядь[1]. На цілком слушну думку В. Щелінського, цей метод не може враховувати всіх конкретних умов використання знарядь, оскільки вони просто невідомі сучасному дослідникові, тим більше за умов вивчення знарядь архантропів — істот зі ще не остаточно сформованою розумовою діяльністю.

На наш погляд, принципова проблема експериментального вивчення знарядь полягає саме у різній меті та кінцевих цілях використання знарядь сучасними дослідниками-експериментаторами і стародавньою людиною. Висловлюючись фіґурально, метою експериментаторів є насамперед експеримент, тоді як трудова діяльність давньої людини була спрямована на отримання певної конкретної продукції з мінімальними затратами часу, зусиль і сировини. Якщо використання знарядь першими полягає, наприклад, у „виготовленні" певної кількости слідів зносу на знарядді відповідно до конкретного матеріалу і протягом певного часу, то метою останнього було виконання цілком конкретної трудової операції, пов'язаної із виготовленням іншого знаряддя, добуванням ресурсів, їжі тощо. Сліди

[1] Щелинский В. Е. Каменные орудия труда ашельской эпохи из пещеры Азых // Экспериментально-трасологические исследования в археологии.— СПб., 1994.— С. 23.

використання є основною метою експерименту, і ставлення до знаряддя у процесі роботи дослідника принципово відрізняється від аналогічного ставлення до знаряддя у давньої людини, де воно сприймалося лише як засіб для виконання цілком конкретної роботи. Наприклад, за свідченням А. Фіпіппова[2], у разі виконання комплексу конкретних трудових операцій, пов'язаних із виготовленням певного виробу з кістки або рогу, час активного використання робочих окрайок крем'яного знаряддя унаслідок його затуплення складає усього 3—20 хв.[3]

Саме тому спроби виготовлення на підставі таких експериментів загальних „атласів еталонного макрозносу" для певних функціональних категорій знарядь з різним терміном їх використання, на наш погляд, мають досить сумнівну наукову і пізнавальну цінність[4]. Так, термін утворення зносу, загальні обриси макрофасеток зносу і ризик повного їх пошкодження за параметрами робочих окрайок, наприклад, скобеля по кості, будуть дуже відмінними при скоблінні рівної, пласкої і вже оброблеНої поверхні, необроблених країв зламів трубчастих кісток, прорізуванні жолобів і отворів різної глибини і конфіґурації тощо. Крім того, на згаданий процес дуже відчутно впливають як індивідуальні навички майстра, його досвід і сила рук, так і терміновість роботи, наявність запасу вже готових напівфабрикатів для заміни зламаних знарядь та інше.

Виходячи з окреслених методичних підходів, експерименти, пов'язані із використанням метальної зброї, повинні були максимально відтворювати умови стрільби давньої людини у той чи інший об'єкт полювання. Одноактність цієї „трудової операції", що мала на меті „виготовлення" лише одного поранення на тілі об'єкта полювання, полегшувала цю справу. Експериментальні наконечники використовувались до тих пір, поки вони не отримували пошкодження, яке унеможливлювало їх подальше застосування. Після попадання в об'єкт вони не вирізувались обережно з рани, а просто висмикувались разом із древком або навіть протикались навиліт з протилежного боку тіла тварини. Попередні експерименти автора у 1988—1992 рр. зі стрільби з лука стрілами із мікролітичними наконечниками у мішені з дерева, різних кісток і трупи померлих тварин[5] засвідчили значне збільшення (у 2—3 рази) щільности і міцности м'яких тканин унаслідок задубіння тіла вже через 8—10 год. після загибелі залежно від хутра, наявности жиру й температурно-погодних умов. Через незначне заглиблення наконечників такі експерименти дозволяли досліджувати процес пошкодження лише власне наконечників метальної зброї, а не їх різних допоміжних елементів — зубців, шипів, бічних лез тощо, розташованих позаду них іноді на значній відстані. Крім того, дослідження ефективности та порівняння експансивної дії різних їх типів були також

---

[2] Филиппов А. К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 46.

[3] Там само.

[4] Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР.— Л., 1987.— С. 27—34.

[5] Nuzhnyi D. Projectile Damage on Upper Palaeolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in Ukraine // Proceedings of the International conference on Lithic Use-Wear analysis, 15th—17th February 1989 in Uppsala, Sweden. AUN, N. 14.— Uppsala, 1990.— P. 113—124; його ж. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 94—99.

практично неможливими. Саме тому експерименти повинні були проводитись відразу після загибелі тварини і в якомога стисліший термін.

Іншою проблемою функціонально-трасологічного методу на сучасному етапі є нерозробленість питань, пов'язаних із вивченням слідів використання на метальних мисливських знаряддях. Унаслідок цього з поля зору фахівців практично випала ціла функціональна категорія знарядь праці, що обслуговувала мисливство — одну з провідних галузей первісної економіки. Більшість трасологів „ленінградської школи" у разі відсутности в комплексах морфологічно визначених наконечників стріл або списів практикує вже традиційний, „спрощений" підхід, відносячи до категорії елементів метальної зброї лише вкладені без будь-яких слідів ужитку взагалі[6]. Некоректність таких визначень щодо геометричних мікролітів уже неодноразово обґрунтовувалась автором цієї статті[7]. Разом з тим деякі фахівці вищезгаданої школи також визнають, що специфічні пошкодження, властиві виключно кам'яним елементам метальної зброї, таки існують, але вони є дуже складними для ідентифікації[8].

Така ситуація була пов'язана насамперед з фактично повним припиненням експериментів у сфері вивчення метальної зброї, які здійснював С. Семенов у 50—60-ті рр.[9], й елементарною відсутністю еталонів пошкоджених вкладенів дистанційної зброї, необхідних для зіставлення з археологічними зразками. Так, за останні два десятиліття серед опублікованих трасологічних визначень комплексів кам'яного віку, де фіґурують „вкладені мисливської зброї", що здійснили фахівці „ленінградської трасологічної школи", не наведено жодного опису макро- чи мікрозносу, притаманного цій функції[10]. Як уже відзначалося, у якості останніх тут звичайно фіґурує відсутність на знаряддях будь-яких слідів спрацьованости взагалі. Але для кам'яних вкладенів метальної зброї властивий цілком діагностичний та специфічний комплекс макро- і мікрозносу, заснований на вивченні експериментальних зразків подібних знарядь.

Саме такий напрямок функціонально-трасологічного методу від 70-х рр. почав інтенсивно розроблятись деякими фахівцями зарубіжних країн, передовсім США і Канади. Тоді ж на підставі експериментів та реальних

---

[6] Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии // Материалы и исследования по археологии СССР.— Л., 1969.— № 158.— С. 24; Сапожникова Г. В., Сапожников И. В. О функциях геометрических микролитов (по материалам стоянки Гиржево) // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 40.

[7] Нужный Д. Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 23—36; його ж. Розвиток мікролітичної техніки... — С. 90—93.

[8] Скакун Н. Н. Результаты исследования производственного инвентаря неолитического поселения Усое I (Болгария) // Экспериментально-трассологические исследования в археологии.— СПб., 1994.— С. 113.

[9] Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств (мезолит-энеолит).— Л., 1983.— С. 60—62.

[10] Станко В. Н. Мирное (Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.).— К., 1982.— С. 40—41; Сапожникова Г. В., Сапожников И. В. О функциях геометрических микролитов...— С. 36—41; Петренко В. Г., Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Геометрические микролиты усатовской культуры // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества.— Одесса, 1994.— С. 43.

еталонів пошкоджених кам'яних наконечників була запропонована перша загальновизнана система опису макрозносу метального походження (мал. 1, *1*), так звана „Хо-Хо класифікація“[11]. Протягом останніх двох десятиліть численні серії кам'яних виробів з подібними пошкодженнями (як серед морфологічно визначених наконечників або різноманітних мікролітів, так і просто призматичних сколів) були виявлені в комплексах багатьох різночасових пам'яток кам'яного віку Старого світу і Америки[12].

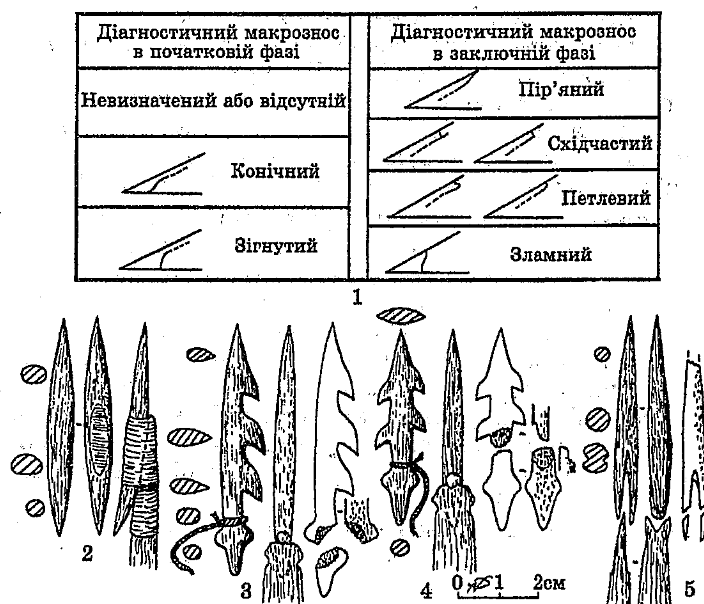
Загальні умови здійснення експериментів. Експерименти щодо відтворення процесу пошкоджень і отримання еталонів на вістрях стріл здійснювалися з наконечниками, властивими пізньопалеолітичним і мезолітичним культурам Гірського Криму: епіграветській, шанкобинській, свідерській, шпанській, кукрекській та мурзаккобинській[13]. У якості наконечників стріл були також використані окремі зразки такої зброї з культур суміжних територій Європи (оріньякської, солютрейської та мадленської). Необхідність залучення такого розмаїття типів метальної зброї пояснюється другою метою експериментів, пов'язаною з порівнянням експансивної дії та ефективности принципово різних за конструкцією наконечників стріл (мал. 1—6).

Експерименти здійснювались у два етапи і відбувались відповідно у грудні 1991 — січні 1992 рр. у Загорському районі Московської области (Росія) та у січні 1993 р. в містечку Трень провінції Валонь (Бельґія). Під час першого експерименту з цією метою використовувались тіла виключно свіжозабитих тварин — підсвинка дикого кабана (Sus scrofa) 7—8-місячного віку вагою до 30 кг та дорослого кабана-сікача 3—4-річного віку вагою близько 100 кг. За мішені у другому експерименті слугувало тіло також свіжозабитої молодої домашньої кози (Capra hircus) вагою до 30 кг. Потреба у використанні тіл свіжозабитих тварин виникла після першої серії аналогічних експериментів автора з тілами щойно забитих тварин і вже задубілих трупів, коли було підтверджено значне зростання щільности

[11] Hayden B. Lithic Use-Wear Analysis.— New York, 1979.— P. 133—135; Fischer A., Hansen P. V., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points // Journal of Danish Archaeology.— 1984.— Vol. 3.— P. 22—24.

[12] Barton R. N. E., Bergman C. A. Hunters at Henginstbury: some experimental archaeology // World Archaeology.— 1982.— Vol. 14.— N 3.— P. 236—248; Bergman C. A., Newcomer M. H. Flint Arrowhead Breakage: Examples from Ksar Akil, Lebanon// Journal of Field Archaeology.— 1983.— Vol. 10.— N 2.— P. 238—243; Odell G. H., Cowan F. Experiments with Spears and Arrows on Animal Targets // Journal of Field Archaeology.— 1986.— Vol. 13.— P. 195—212; Plisson H., Geneste J.-M. Analyse technologique des pointes à cran solutréennes du Placard (Charente), du Fourneau, du Diable, du Pech, de la Boissiere et de Combe Sauniere (Dordogne) // Paleo.— 1989.— N 1.— P. 65—105; Shea J. Lithic use-wear evidence for hunting in the Levantine Middle Paleolithic // Traces et fonction: les gestes retrouvés.— Liege, 1993.— № 50.— Vol. 1.— P. 21—30.

[13] Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1966.— № 126.— С. 147—148; Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— 1950.— № 31.— С. 115—119; Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія.— 1987.— № 58.— С. 7—18; Яневич А. А. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали).— Херсон, 1992.— С. 20—31; Яневіч О. О. Шпанська мезолітична культура // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 3—15.

Мал. 1. Класифікація діагностичного метального макрозносу на кам'яних наконечниках зброї:

1 — „Хо-Хо класифікація"; 2—5 — експериментальні кістяні та рогові наконечники стріл до і після пострілів

останніх, що значно впливало на процес пошкодження зброї та оцінку її експансивної дії[14]. Саме тому в останньому експерименті з метою корекції попередніх даних та оцінки впливу будови тіла дичини на процес пошкодження метальної зброї були використані дуже різні (за вагою, віком, розмірами та щільністю верхніх покривів) види свіжозабитих тварин — підсвинка, сікача та домашньої кози.

Експерименти зі свіжовбитими кабанами відбувались при температурі -10°С через 20 хв. після загибелі підсвинка та при температурі +2 — +4° С через 4 год. 30 хв. після загибелі сікача. Показово, що після стрільб в останнього, що мали місце приблизно протягом 3 год. 30 хв., напевно, через густе хутро і товстий шар жиру процес задубіння кінцівок почав простежуватись лише приблизно через 7 год., а м'які тканини тіла через досить потужний калкан товщиною 1—1,5 см були ще теплими навіть вранці наступного дня, тобто приблизно через 20 год. після його загибелі. Еспериименти з тілом домашньої кози здійснювались при температурі +12 — 14°С; вони розпочались з 3-ї год. після загибелі тварини і тривали близько 2-х год.

Під час експериментів з дикими кабанами постріли здійснював автор цього дослідження із пластикового спортивного лука потужністю 20 кг, а стрільби в кіз — пан Р. Катлен, директор музею Малгр-Ту (Бельгія), з тисового лука простого типу потужністю 22 кг. Останній був виготовлений

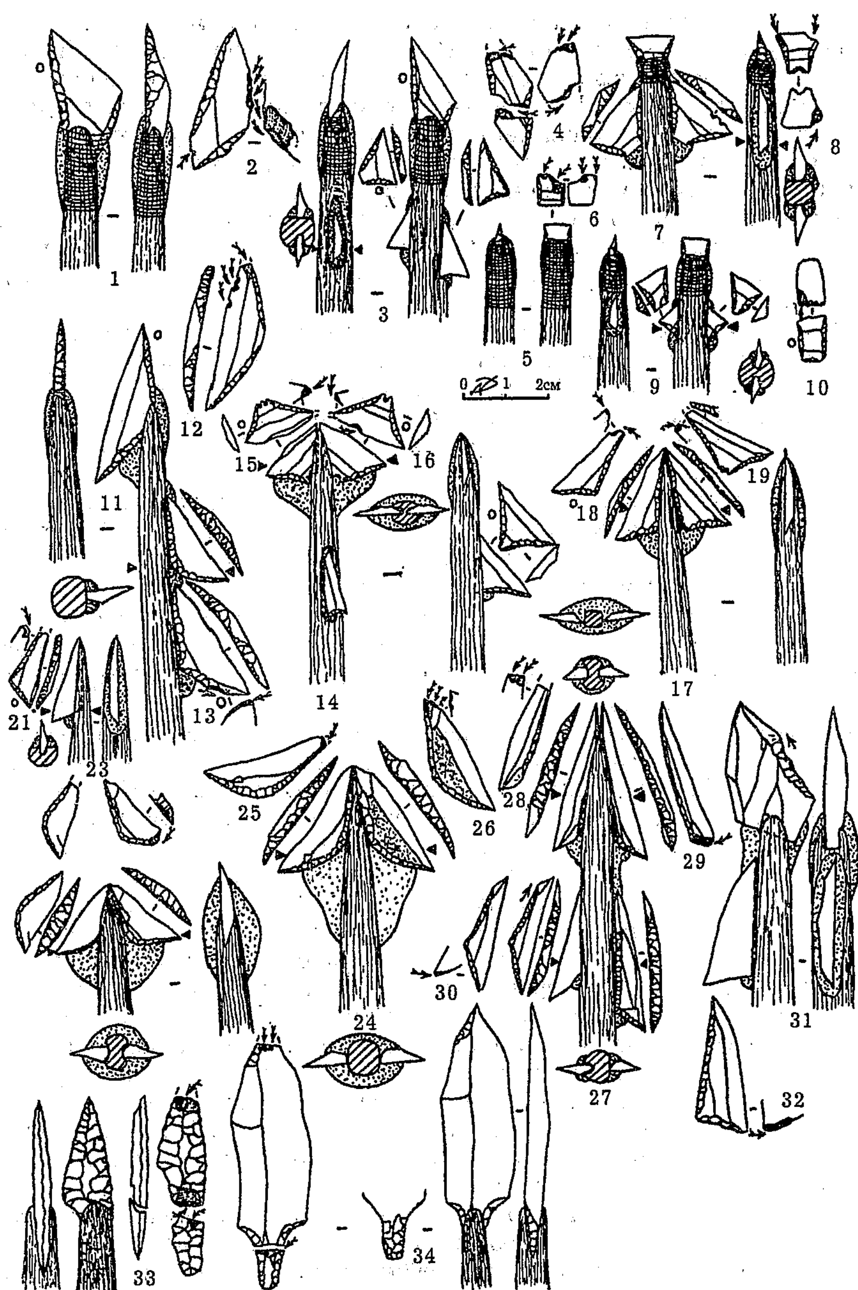
[14] Nuzhnyi D. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths...— P. 113—124; його ж. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці...— С. 94.

відповідно до відомих зразків такої зброї, знайденої на мезолітичній стації Холмегард у Данії співробітником Кельнського університету Й. Тіннесом. Постріли здійснювались з дистанції 5—8 м головним чином сосновими та березовими стрілами, оформленими ще й трьома або двома пір'яними стабілізаторами у хвостовій частині. У випадках застосування суцільнодерев'яних стріл із крем'яними вкладенями використовувалась деревина бука. Кістяні елементи наконечників були виготовлені нами в основному зі свіжих рогів північного оленя і лося, а також частково із стінок трубчастих кінцівок лося та домашніх корів. Сировиною для дерев'яних переддревок та пазових дерев'яних наконечників слугувала деревина глоду та бука, що поширені на теренах Гірського Криму.

Копії крем'яних елементів давніх наконечників було виготовлено з відтискних платівок, сколених нами та Є. Гірею, співробітником лабораторії первісної техніки ІІМК РАН у Санкт-Петербурзі, з високоякісного свіжого донецького, кримського і дністровського кременю. Крем'яні вкладені закріплювались у пазах кістяних оправ або передніх бойових частин древок стріл, а також просто на їх плоскій чи загостреній поверхні за допомогою сплаву соснової живиці і воску у пропорціях, що варіювали між 1:3 та 1:2. Тим самим розчином, зміцненим ще й обмоткою з конопляної мотузки, фіксувались і черенкові частини кістяних та крем'яних наконечників у розщепах або конічних отворах древок стріл.

Характер експансивної дії наконечників стріл різних типів та залежність від конструкції вістер і специфіки використовуваних мішеней. Під час експериментів з тілами кабанів було відстріляно 60 стріл різних конструкцій, озброєних: 6 — суцільнокістяними наконечниками, 25 — суцільнокрем'яними та 29 — композиційними вкладеневими вістрями з кістяними (23 екземпляри) й дерев'яними (6 екземплярів) оправами. Загалом у трьох останніх категоріях наконечників було використано 239 крем'яних вкладенів у вигляді розмаїтих геометричних мікролітів, платівок й вістер зі затупленою спинкою і мікроплатівок, а також 3 наконечники стріл на платівках з бічною виїмкою або черенком. Протягом експериментів з тілом домашньої кози було відстріляно ще 23 стріли, оснащених 1 суцільнокістяним, 1 крем'яним наконечниками та 21 композиційним вкладеневим вістрям з кістяними (17 екземплярів) та дерев'яними (4 екземпляри) оправами. Загалом же у трьох останніх категоріях наконечників було випробувано 147 різноманітних мікролітів і мікроплатівок, з яких 19 вкладенів застосовувались вторинно при стрільбі в сікача. Ці вкладені застосовано у 4 наконечниках, що цілковито або повністю збереглися після попередніх випробувань. Під час експериментів з козою були також використані уже випробувані на кабані кістяні та дерев'яні пазові оправи, озброєні новими мікровкладеневими елементами на місцях тих, що випали або були зрушені зі своїх місць.

Цікаво, що після двох пострілів у підсвинка двома стрілами з трансверсальними наконечниками, озброєними двома бічними шипами (у вигляді трьох трапецій) та кістяними голкоподібними вістрями із розщепами, один шип першого було вибито у внутрішню порожнину тіла тварини після значного заглиблення власне наконечника, а на кістяному вістрі, що пробило ребро наскрізь, виявлено невелику зім'ятість бойової частини. Значно більше пошкоджені вістря у ході стрільби по сікачеві через наявність калкану. Так, після 60 пострілів з 6 суцільнокістяних вістер

Мал. 2. Експериментальні мікролітичні наконечники стріл до і після пострілів *(штрихуванням і стрілками позначено напрямки діагностичного макрозносу)*

абсолютно цілими залишилось 3, із 25 суцільнокрем'яних наконечників — лише 5, а з 23 кістяних і 6 дерев'яних композиційних пазових — відповідно 3 і жодного. Показово, що серед зламаних суцільнокістяних наконечників 2 були гарпуни, характерні для мурзаккобинської культури (мал. 1, *3, 4*), та вже згадуване голкоподібне оріньякське вістря з розщепом (мал. 1, *5*).

Варто зазначити, що основною причиною руйнування вкладеневих композиційних наконечників, як дерев'яних, так і кістяних (загалом 29 вістер), було або повне вибивання їх у рану чи внутрішню порожнину кабана (23 екземпляри), або, рідше, втрата одного-двох мікролітів, яка допускала їх подальше використання (2 зразки). А з 23 відстріляних композиційних наконечників із рогу та кістки усього три оправи дістали серйозне пошкодження (мал. 4, *5*; 5, *1*). Показово й те, що всі дерев'яні оправи залишилися цілими. Загалом із 54 композиційних та крем'яних наконечників стріл лише 8 зостались цілими вже після першого пострілу у сікача.

Певну тенденцію до зменшення питомої ваги зруйнованих наконечників засвідчили експерименти з домашньою козою, де, як зазначалось, були використані вже уживані цілі наконечники, що збереглися після попередніх експериментів, та ті ж самі пазові оправи, озброєні новими вкладенями. Крім того, в обох експериментах випробувались практично однакові типи наконечників — як за конструкцією та уживаними смолистими речовинами, так і за морфологічними особливостями крем'яних вкладенів. Слід відзначити й те, що з 4 вторинно використаних тут наконечників 2 також залишились цілими, а 2 інших отримали пошкодження аналогічного характеру. Хоч потужність лука під час експериментів з козою була більшою, що, напевно, й відбилося у невеликому зростанні відносної кількости зламаних кістяних оправ — 3 з 17 уживаних виробів, загальна чисельність абсолютно цілих наконечників, композиційних і крем'яних, склала вже 9 зразків із 23 відстріляних вістер.

Згадана тенденція зберігається і щодо зменшення відносної кількости мікролітів, які після пострілів у козу було вибито з оправ чи переддревків або вкладенів, що отримали макропошкодження. Перших налічується усього 30 із загального числа 147 відстріляних мікролітів, а вкладені, що не зберегли свого первинного положення після пострілу у сікача, нараховують 180 з 242 зразків, тобто значну їх більшість. Відносна кількість мікролітів з макрозносом у наконечниках, що були відстріляні у козу, складає 13 з усього числа 147 вкладенів, тоді як вони налічують 90 з 242 зразків, що мали контакт із тілом кабана. Таким чином, наші експерименти не підтверджують висновків А. Фішера, П. Расмуссена та П. Гансена про тенденцію до зниження відсотка наконечників, пошкоджених макрозносом при стрільбі у більш масивні об'єкти полювання, через зменшення ймовірности їх зіткнення з кістками більшої тварини[15].

На наш погляд, це пояснюється специфікою конструкції випробуваної нами зброї, а саме двох різновидів наконечників стріл — черенкових на платівках лінгбійського типу і трансверсальних трапецій культури Ертебелле. У ході наших експериментів було з'ясовано, що пошкодження

---

[15] Fischer A., Hansen P., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces...— P. 42—43.

мікролітів у вкладеневих наконечниках здебільшого відбувається не через їх безпосередній контакт з кісткою, а внаслідок виламування з пазів та зіткнення з іншими вкладенями під час просування оправи або переддревка у м'яких тканинах. У цьому випадку жорсткість хутра та щільність і товщина шкіри тварини, особливо у випадку наявности калкану у сікача, розрахованого на сексуальні бійки в період гону, значно більше впливають на збереження мікролітів у первинній позиції під час удару вістря і його проходження у м'яких тканинах. Показово, що вперше виділений А. Фішером та його колегами характерний мікрознос, властивий крем'яним наконечникам метальної зброї (у вигляді специфічних довгих подряпин, які визначають траєкторію руху знаряддя), на їх думку, також утворювався унаслідок сильного, але короткотермінового контакту власне вістря з його вже відламаними дрібними фрагментами безпосередньо у рані[16].

Суцільнокістяні та рогові вістря стріл (6 екземплярів), що були випробувані під час експериментів з кабанами та козами (8 пострілів), складалися з 3 стрижнеподібних наконечників із розщепленим насадом оріньякської культури (мал. 1, *5*), різної масивности і довжини, 1 асиметричного голкоподібного вістря, загостреного з двох боків, що побутувало у багатьох культурах кам'яного віку починаючи з часів європейського мадлену і до сучасних етнографічних суспільств зони (мал. 1, *2*), та 2 гарпунів з одним та двома рядами зубців і виступами на черенковій частині (мал. 1, *3*, *4*), характерних для мурзаккобинської культури Гірського Криму. Стрільба у кабана стрижне- і голкоподібними вістрями показала трохи меншу (порівняно з наконечниками, озброєними ще й крем'яними вкладенями) глибину проникнення, але більшу міцність.

У ході ж експериментів з козою різниця в експансивній дії таких наконечників майже не спостерігалась, а от перевага у міцності загалом була помітною. Характерно, що одне з таких кістяних вістер, яке залишилось практично цілим під час попадання у ребро підсвинка, пробивши його майже наскрізь, зламалось після зіткнення з тазовою кісткою сікача. Таким чином, фактор міцности кісток тварин, що залежить від їх віку, досить серйозно впливає на процес руйнування навіть кістяних наконечників. Останній висновок підтвердили й експерименти зі стрільби з лука і списометалки стрілами та дротиками, озброєними масивними граветськими вістрями та стрижнеподібними кістяними наконечниками[17], які проводили з тілами молодих кіз у 1993 р. Р. Катлен (Бельгія), М. Перпере (Франція) та Й. Тіннес (Німеччина). За характером дії та глибиною проникнення останні майже не відрізнялись від крем'яних вістер, але отримували пошкодження значно рідше.

Набагато нижчими виявились міцність та експансивна дія гарпунів мурзаккобинського типу, що заглибились у тіло сікача всього на 5 см (попадання у живіт та задню частину) і зламались на місці черенка у м'яких тканинах вже після першого ж пострілу (мал. 1, *3*, *4*). На наш

---

[16] Fischer A., Hansen P., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces...— P. 27—34.

[17] Cattelain P., Perpere M. Tir experimental de sagaies et de flèches emmanchées de pointes de la Gravette // Les sites de reconstitutions archéologiques (Actes du colloque, Aubechies, 2—5 septembre 1993).— Patrimoine, 1994.— P. 94—100.

погляд, це наочно засвідчує низьку ефективність можливого їх застосування при полюванні на копитних[18] і підтверджує традиційну думку про зв'язок цих знарядь із биттям риби[19]. У ході експериментів було також підтверджено високу ефективність кріплення оріньякських вістер до древків у розщеплених насадах та принципову можливість асиметричного закріплення голкоподібних вістер мадленської культури безпосередньо на поверхні переддревків метальної зброї за допомогою смоли і конопляної обмотки (мал. 1, *2*).

Випробувані під час експериментів 25 суцільнокрем'яних наконечників стріл (28 пострілів) були озброєні 2 пізньосолютрейськими наконечниками з бічною виїмкою, 1 черенковим наконечником на платівці свідерського типу і 54 геометричними мікролітами та вістрями зі затупленим краєм, властивим для шанкобинської, шпанської і мурзаккобинської культур Гірського Криму (мал. 2). Останні закріплювались смолою у розщепах чи без них у різних позиціях — як симетричні багатолезові (мал. 2, *14—27*) й асиметричні колючі вістря стріл (мал. 2, 11, 20, 31), скіснолезові (мал. 2, *1—3*) і трансверсальні наконечники (мал. 2, *5—10*), а також їх бічні зубці (мал. 2, *3, 7, 9, 13, 30, 32*) відповідно до археологічних і етнографічних знахідок мікролітичної зброї[20]. У ході експериметів з-поміж 57 крем'яних елементів, застосованих у таких наконечниках стріл, 21 зберегли своє первинне положення і зв'язок з древком, а 25 мікролітів і наконечників дістали пошкодження, причому 21 з них отримав діагностичний макрознос „зігнутих" і „зламно-фасеткових" різновидів, властивий тільки для метальної функції (мал. 1, *1*). Мікроліти, що вживались як трансверсальні та скіснолезові наконечники, мали традиційні пошкодження у вигляді „зігнутих" фасеток і сколів, спрямованих перпендикулярно до їх різаної окрайки (мал. 2, *2, 4, 6, 8, 10*). Вістря колючого типу мали аналогічний макрознос, зорієнтований уздовж або по діагоналі до їх гострої окрайки (мал. 2, *12, 21*). З трьох випробуваних наконечників стріл загостреного типу у вигляді двох пізньосолютрейських наконечників з бічною виїмкою (мал. 2, *23*) та одного свідерського черенкового наконечника (мал. 2, *34*) двоє зламались уже після першого ж пострілу.

Серед цікавих різновидів макрозносу, корисних для висвітлення проблеми ідентифікації пошкоджених мікролітів із певними типами наконечників стріл, є „зігнуті" фасетки і різцеві сколи, що утворились на багатолезових симетричних колючих наконечниках, складених з двох мікролітів (мал. 2, *14, 17, 22, 24, 27*). Такий тип багатолезових наконечників, відповідно до залишків смоли і знахідок зброї, був доволі поширеним у кам'яному віці в Африці та Стародавньому Єгипті, а також зберігся у бушменів майже до XIX ст.[21] Під час експериментів були підтверджені висновки попередніх наших досліджень[22], що морфологія мікрограветських вістер дуже слабо відповідає їх використанню як простих (тобто озброєних лише одним вкладенем) наконечників стріл загостреного типу. Бо тоді

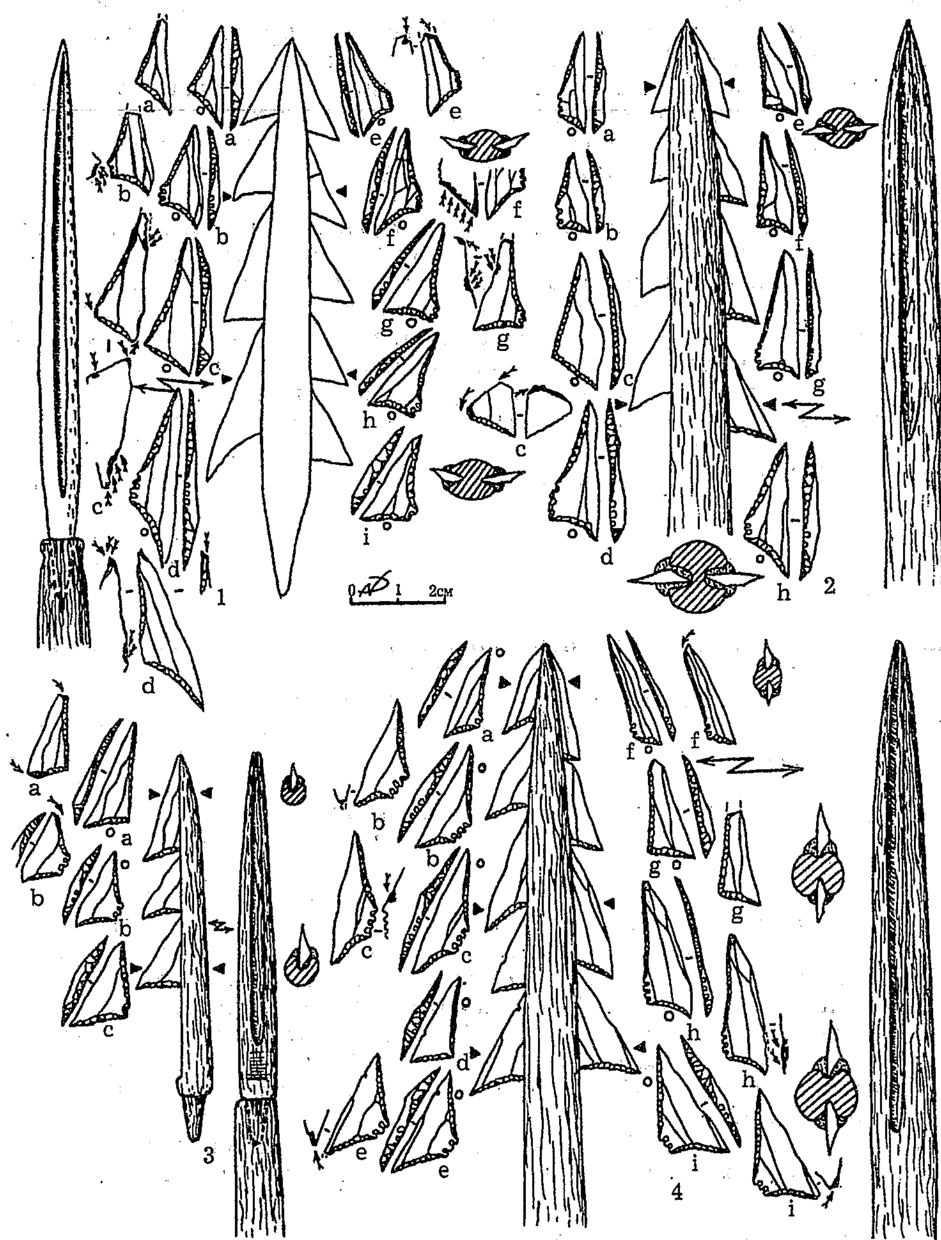
[18] Залізняк Л. Л., Яневич А. А. Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія.— 1987.— № 60.— С. 15.

[19] Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // Краткие сообщения Института Археологии АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 21.

[20] Нужний Д. Розвиток мікролітичної техніки...— С. 114—151.

[21] Там само.— С. 117—118.

[22] Там само.— С. 94—112.

Мал. 3. Експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів:
1 — кістяні; 2—4 — дерев'яні
(стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу)

практично кожний постріл таким наконечником призводив до його цілковитого руйнування навіть під час просування стріли у м'яких тканинах тіла тварини. Найтиповішим різновидом пошкоджень був злам вістря на рівні його закріплення у древку стріли. Під час же останніх експериментів був змінений характер закріплення таких вістер у наконечниках стріл, і вони трошки виступали за межі переддревків, практично виконуючи функцію бічних лез (мал. 2, *20, 28, 29*). Результатом цього стало зростання їх ефективности, але й тут руйнування вістер (як вміщених у пази, так і просто закріплених смолою на поверхні) відбувалося на рівні виступання за межі переддревків (мал. 2, *21, 28*).

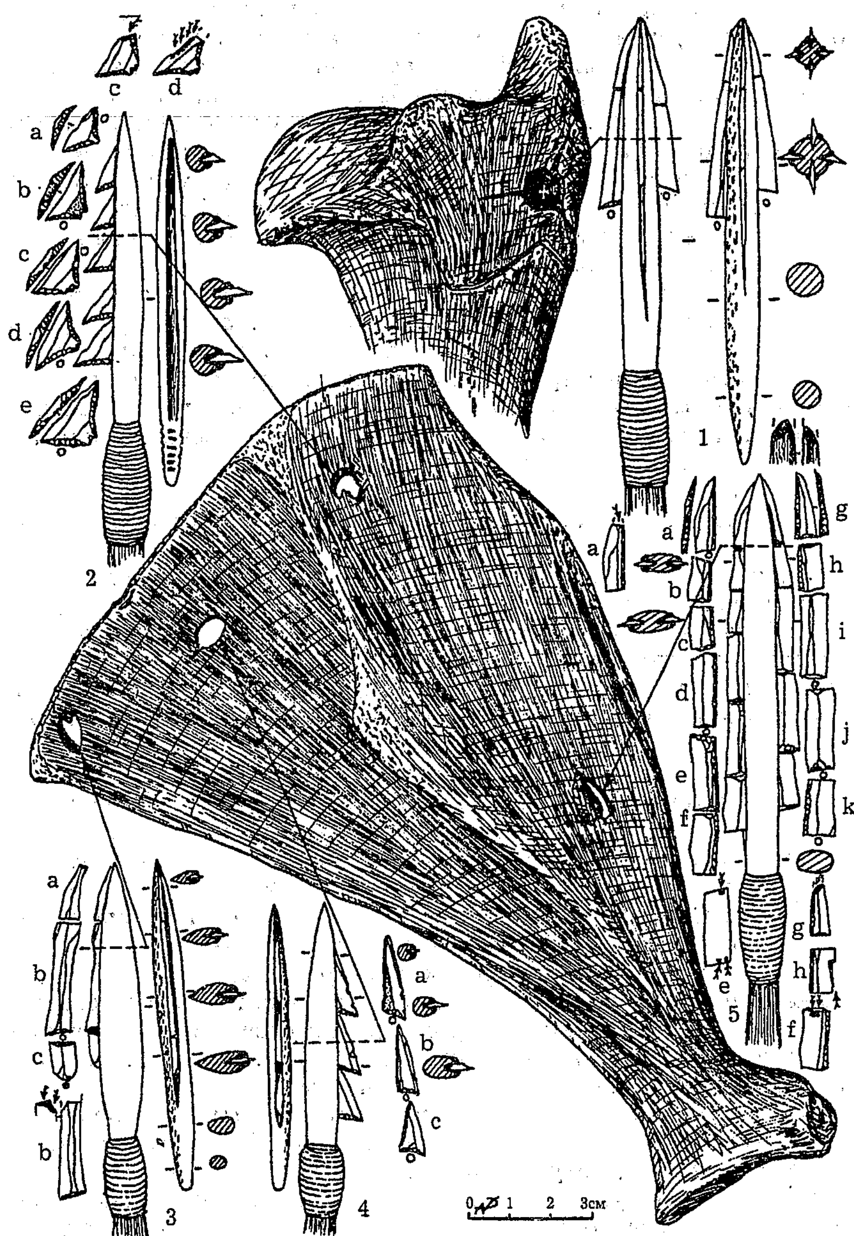
Другим цікавим результатом експериментів було те, що така ж сама невідповідність морфології вкладенів методам фіксації у древку стріли спостерігалась й у шанкобинських геометричних мікролітах, коли вони застосовувались як трансверсальні наконечники. Через свої досить витягнуті пропорції ці геометричні форми дуже часто розбивалися навпіл. Слід підкреслити й те, що в разі використання шанкобинських мікролітів у якості наконечників стріл загостреного типу, вони, навпаки, виявляли значну міцність (мал. 2, *12*).

Наші експерименти засвідчили практично повну ідентичність характеру макрозносу на передніх бойових частинах мікролітів у багатолезових загострених наконечниках із пошкодженнями на цих же частинах звичайних простих їх різновидів з одним вкладенем (мал. 2, *12, 21*). В обох випадках, у разі руйнування різальної окрайки, сколи та фасетки є майже перпендикулярними до площини вкладеня (мал. 2, *18*), тоді як макропошкодження зорієнтовані у напрямку ретушованої поверхні мікролітів і спрямовуються здебільшого паралельно до цієї площини (мал. 2, *15, 16, 19, 25, 26, 28*). У двох випадках певною новиною було лише утворення таких пошкоджень не на бойовій окрайці, а на їх протилежних частинах, що виконували в наконечниках ще й функцію борідок (мал. 2, *22, 29*). Характерно, що в одному випадку і напротивагу пошкодженням передньої бойової частини мікролітів цей скол, зорієнтований у напрямку ретушованої поверхні, був, однак, перпендикулярним до площини вкладеня (мал. 2, *23*). Такий макрознос, відповідно до наших попередніх експериментів, за характером є дуже подібним до пошкоджень трансверсальних наконечників, озброєних витягнутими і низькими геометричними мікролітами[23].

На наш погляд, у згаданому випадку це пояснюється певною близькістю в кутах розташування його гострої окрайки стосовно поздовжньої осі стріли, що тяжіє вже до скіснолезових (мал. 2, *1*) і трансверсальних наконечників (рис. 2, *22*). Разом з тим інший мікроліт з аналогічним, але вже пласким макрозносом наконечника, напевно, дістав це пошкодження внаслідок контакту з ребром кабана (мал. 2, *29*). Подібні ж різцеві сколи, зорієнтовані вздовж ретушованих окрайок, з'явились на цілій серії мікролітів, що виконували в наконечниках допоміжну функцію зубців. Більшість з них утворились під час довготермінового транспортування стріл і зіткнення зубців зі стінками сагайдака та іншими стрілами (мал. 2, *13, 32; 3, 4е, 4і*). Це відбулося, незважаючи на запобіжні заходи щодо їх збереження та обгортання наконечників фольгою. У давнину такі випадкові макропошкодження, безумовно, також мали місце. Лише в одному з

---

[23] Нужний Д. Розвиток мікролітичної техніки...— С. 94—102.

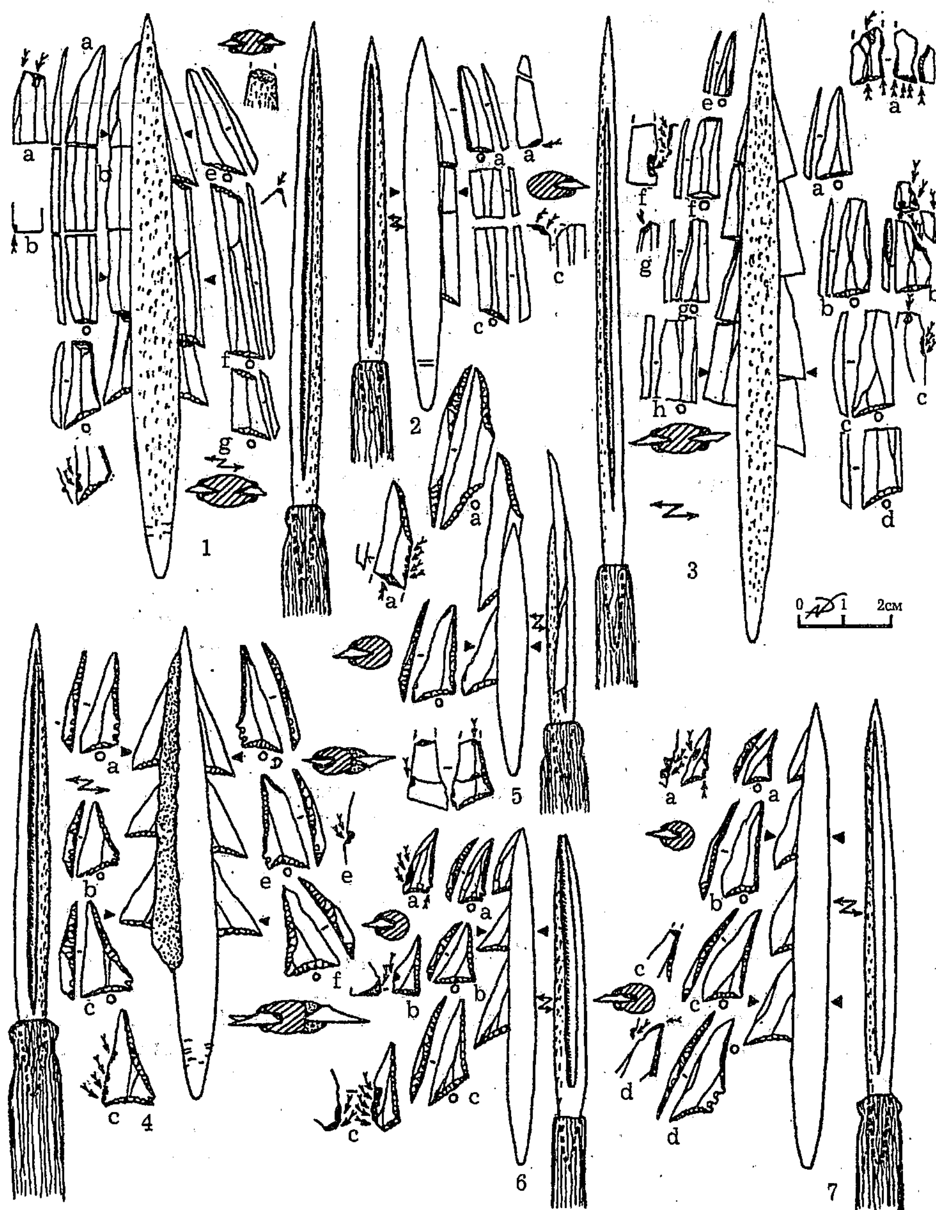
Мал. 4. Поранення на кістках дикого кабана і експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів.
(стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу)

випадків аналогічний скол виник після пострілу і, напевно, унаслідок контакту мікроліта-зубця з ребром тварини (мал. 2, *30*), подібно до вже згаданого макропошкодження на мікроліті-вістрі з цього ж наконечника (мал. 2, *29*).

Дані експериментів підтвердили цілковиту реальність конструкції і ефективність дії мікролітичних наконечників, що мали вкладені, закріплені смолистими речовинами, не у спеціальних розщепах чи пазах, а просто на поверхні переддревків. Частина таких наконечників (мал. 2, *22—27*) витримувала навіть по кілька пострілів без жодного пошкодження. Показово, що здебільшого це були наконечники, які за складом смоли мали підвищений вміст бджолиного воску. Слід також підкреслити досить виразну ефективність трансверсальних наконечників з не дуже широким лезом, яка була встановлена у ході експериментів. Так, один з таких наконечників (мал. 2, 7) пробив калкан та хрящеву частину лопатки і заглибився у тіло тварини на 13 см. Власне наконечник зіткнувся з остистим відростком хребця кабана і отримав характерний макрознос, але зберіг своє первинне положення і зв'язок із переддревком стріли. Другий такий самий за конструкцією та розмірами мікролітів наконечник стріли попав у живіт кабана і, заглибившись на 70 см, крізь ребра пробив тварину навиліт. Усі його мікроліти залишились у первинній позиції і не отримали жодних макропошкоджень.

Під час обох експериментів з кабаном та з козою було відстріляно 9 композиційних дерев'яних наконечників стріл, де у якості бічних зубців і лез було використано 91 вкладень у вигляді різноманітних геометричних мікролітів і вістер із затупленим краєм (мал. 3, *2—4*). Ці мікроліти, характерні для шанкобинської, мурзаккобинської і шпанської культур Гірського Криму, закріплювались смолою як у пазах, так і просто на поверхнях дерев'яних наконечників. Після 9 пострілів лише 2 наконечники залишились абсолютно цілими, але не було відзначено жодного випадку руйнування дерев'яної оправи. Серед використаних мікролітів 24 вкладені залишились у первинній позиції, пов'язані із наконечником, а між вибитими 11 були взагалі втрачені. У ході експериментів 21 вкладень отримав макрознос, у тому числі на 11 вкладенях він мав форму діагностичних зразків. Характерно, що з 10 мікролітів, закріплених лише за допомогою смоли просто на поверхні наконечника, жодний не зберіг своєї первинної позиції після пострілу, а макрознос отримав усього один вкладень (або 10 відсотків усіх цих виробів). У свою чергу з-поміж 81 мікроліта, зафіксованого у пазах, 24 (чи 29,6 відсотка вкладенів) залишились на своєму місці, а 19 (або 23,5 відсотка) отримали макрознос. Щоправда, усі наконечники із мікролітами, закріпленими на поверхні, були відстріляні у кабана, де відсоток вибитих вкладенів у всіх категоріях наконечників значно перевершував аналогічні показники пошкодження зброї, застосованої для стрільби в козу.

Серед найцікавіших діагностичних макропошкоджень, які дають змогу ідентифікувати використання мікролітів у якості зубців композиційних дерев'яних і кістяних наконечників, найцікавішу серію склали вкладені з макрозносом у вигляді різцевих сколів, спрямованих від їх різальних окрайок уздовж ретушованих поверхонь (мал. 3, *4е, 4і; 5, 6с*). Вони здебільшого виникли унаслідок мимовільних пошкоджень зубців при транспортуванні стріл, але в кількох випадках їх утворення, безумовно, відбулося через

Мал. 5. Експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів
(стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу)

зіткнення вкладеня з кістками (найчастіше ребрами) тварини (мал. 3, *3a; 5, 6b, 6c*). В останньому випадку часто відбувається навіть повне розбивання мікролітів навпіл (мал. 3, *2c*). Іншим цікавим різновидом макрозносу, типовим для зубців наконечників, є зім'ятість і невеликі конічні фасетки на різальній окрайці та ретушованій поверхні мікролітів, що утворюються під час їх зіткнення між собою (мал. 3, *1b—g, 4c; 4, 2d, 5e, 5f, 5h; 5, 3a—c, 4c, 5a, 7a, 7d; 6, 1c—d, 3e, 4c*). До такого ж за походженням макрозносу тяжіють й невеликі різцеві сколи вздовж ретушованих поверхонь мікролітів, якими вони вміщуються у паз (мал. 3, *1d, 3b; 6, 1i*). Іноді такі ж макропошкодження утворювались й на зубцях, найближчих до вістря наконечника, внаслідок його зіткнення з кісткою або навіть з калканом кабана (мал. 3, *1e, 3a, 4f; 4, 5a; 5, 1a, 3a; 6, 3d*). Іншими різновидами, на жаль, не діагностичними за морфологією, є різноманітні фасетки псевдоретуші (мал. 3, *1g; 5, 1d, 4e*) та невеликі за розмірами діагностичні зігнуті мікрозлами на різальних окрайках мікролітів, спрямовані перпендикулярно або по діагоналі до осі вкладенів (мал. 3, *4h; 5, 3f, 6a—c, 7a; 6, 2d*).

Результати експериментів засвідчили досить велику ефективність та значну експансивну дію композиційних дерев'яних наконечників. Глибина їх входження у тіло тварин залежала від конкретного місця і становила 8—14 см при стрільбі у сікача та від 8 до 50 см при попаданні в козу; цього було цілком достатньо для смертельних поранень. Значна ширина таких наконечників відповідно до розмаху зубців (від 1,5 до 2,5 см), лише підвищувала їх експансивну дію. Певним сюрпризом була й значна опірність зламам букових і глодових пазових оправ, виготовлення яких відзначалось більшою спрощеністю порівняно з їх кістяними і роговими аналогами. Була зафіксована не тільки потенційна можливість пробивання такими наконечниками калкану сікача, але й хрящевих частин його лопаток. Щоправда, експерименти не зафіксували жодного випадку пробивання ними кісток кабана чи кози.

Найчисельнішу серію наконечників, відстріляних у кабана і в козу, склали 37 композиційних вкладеневих кістяних й рогових оправ різної конструкції, якими було здійснено 40 пострілів. У цих наконечниках, виготовлених за зразками реальних знахідок з пізньопалеолітичних і мезолітичних комплексів Східної Європи і Гірського Криму (епіграветської, свідерської, гребенківської, шпанської, мурзаккобинської та кукрекської культур), було випробувано 220 різноманітних геометричних мікролітів, платівок із затупленим краєм та мікроплатівок (мал. 3, *1; 4; 5; 6*). Найбільшу кількість з них склали мікролітичні вироби, характерні для шанкобинської, шпанської, мурзаккобинської та кукрекської культур Гірського Криму. З усього загалу мікролітів 17 вкладенів, закріплених у 3 наконечниках, вживались як для стрільби у сікача, так і в ході експериментів з козою. Вкладені вміщувались у різні за конфігурацією пази або зафіксовувались просто на поверхнях оправ за допомогою смоли, оскільки одним із завдань експериментів було з'ясування впливу параметрів пазів на міцність оправи, збереження мікролітів у первинній позиції та появу макрозносу на них.

Усього ж після експериментів з 37 відстріляних наконечників збереглися абсолютно цілими 12 вістер, отримали злам оправи 6 виробів та позбулися кількох чи всіх мікролітів 19 зразків. Із 25 мікролітів, закріплених без пазів — лише за допомогою смоли, 12 (або 48 відсотків) зберегли своє

первинне положення після пострілу, а 6 отримали макрознос (24 відсотки). У свою чергу, між 195 вкладенями, що вміщувались у пази, перші склали 83 екземпляри (42,6 відсотка), а другі — 45 (23 відсотки). Хоч ці дані свідчать про практичну ідентичність міцности зв'язку вкладенів з пазовими і безпазовими оправами з кістки та рогу, а також частоти пошкоджень цих мікролітів, вони досить відрізняються від аналогічних показників інших категорій наконечників. Так, у композиційних дерев'яних і суцільнокрем'яних наконечниках вкладені, вміщені у пази і розщепи, загалом значно краще зберігали своє первинне положення і зв'язок з оправою після удару.

Наведені результати певним чином пояснюються досить незначним впливом конкретного методу кріплення вкладеня — бічного леза або зубця (який не несе основного функціонального навантаження у наконечнику під час зіткнення з ціллю) — на частоту його збереження у первинній позиції, а також на процес пошкодження. За нашими спостереженнями, вибивання вкладеня з оправи і його руйнування є практично неминучим під час зіткнення цих елементів наконечника з кісткою як у разі кріплення в пазу, так і без нього. Лише в одному випадку було зафіксоване цілковите збереження наконечника і первинної позиції мікролітів після зіткнення з кісткою (мал. 4, *4*), але це була найтонша частина сікачевої лопатки. В іншому ж випадку після занурення в епіфіз плечової кістки майже на 3 см чотирипазового вістря кукрекської культури (мал. 4, *1*) воно виявилось абсолютно цілим і навіть зберегло у двох пазах кілька мікроплатівок, що робило цілком можливим його подальше застосування.

Із 51 мікроліта, які після пострілів отримали макропошкодження, 33 вкладені мали їх діагностичні різновиди. Найцікавішу серію серед них склали зразки, які можна доволі впевнено пов'язувати виключно із застосуванням вкладенів у якості бічних лез та зубців композиційних наконечників. Насамперед це стосується конічного зносу зламно-фасеткових різновидів у вигляді сильно раковистих різцевих сколів і фасеток, розміщених на черевці мікролітів та нанесених з їх ретушованих поверхонь (мал. 3, *1 c-d, 1f, 4c; 4, 3a; 5, 7d; 6, 4c*). Для мікроплатівчастих вкладенів такими поверхнями є ретушовані бічні частини або просто площини зламів платівок (мал. 4, *5e, 5h-f; 5, 3c; 6, 1c-d*). Утворення згаданих пошкоджень є прямим наслідком різкого зрушення з місця та зіткнення вкладенів між собою під час удару наконечників. У разі використання сильно асиметричних трапецій і трикутників, властивих мурзаккобинській культурі (мал. 3; *5*), або вістер із затупленою спинкою шпанської культури (мал. 6) у якості зубців наконечників такий макрознос іноді набуває характеру різцевих скалок, зорієнтованих уздовж різальних окрайок або ретушованих поверхонь вкладенів, що вміщувались у пази або просто смолисті речовини на поверхнях кістяних оправ. Вибивання вкладенів у рану під час удару і їх зіткнення з мікролітами-зубцями, які ще зберегли своє первинне положення, також призводили до виникнення на останніх численних дрібних фасеток і зламів на різальній окрайці або й навіть різцевих і зігнутих сколів уздовж ретушованих поверхонь зубців. У певних випадках такі ж макросколи уздовж ретушованих поверхонь зубців та фасетки і злами різальних окрайок, що виступають за межі оправи, можуть виникати й у разі зіткнення вкладенів із кісткою тварини.

Досить несподіваною була і з'ява на частині мікролітів, які використовувались у якості бічних лез та зубців (тобто допоміжних елементів

композиційних наконечників), типового діагностичного макрозносу зігнутих і зламно-фасеткових різновидів (мал. 3, *1e, 3a, 4f; 4, 5g; 5, 1a, 3a; 6, 2b, 3d*), характерних для власне передніх бойових частин крем'яних наконечників стріл. Оскільки попередні експерименти автора і всіх інших фахівців, які працювали у згаданій галузі археології, проводилися виключно з наконечниками стріл простого типу, а не з їх багатолезовими композиційними різновидами, специфіка пошкодження цих допоміжних елементів практично не досліджувалась. Унаслідок цього особливості макропошкоджень, що виникали на власне передній бойовій частині кам'яного наконечника стріли, використовувались для пояснення функціонального призначення всіх категорій мікролітів без урахування можливости їх досить відмінного методу фіксації у метальній зброї як допоміжних елементів композиційних багатолезових форм.

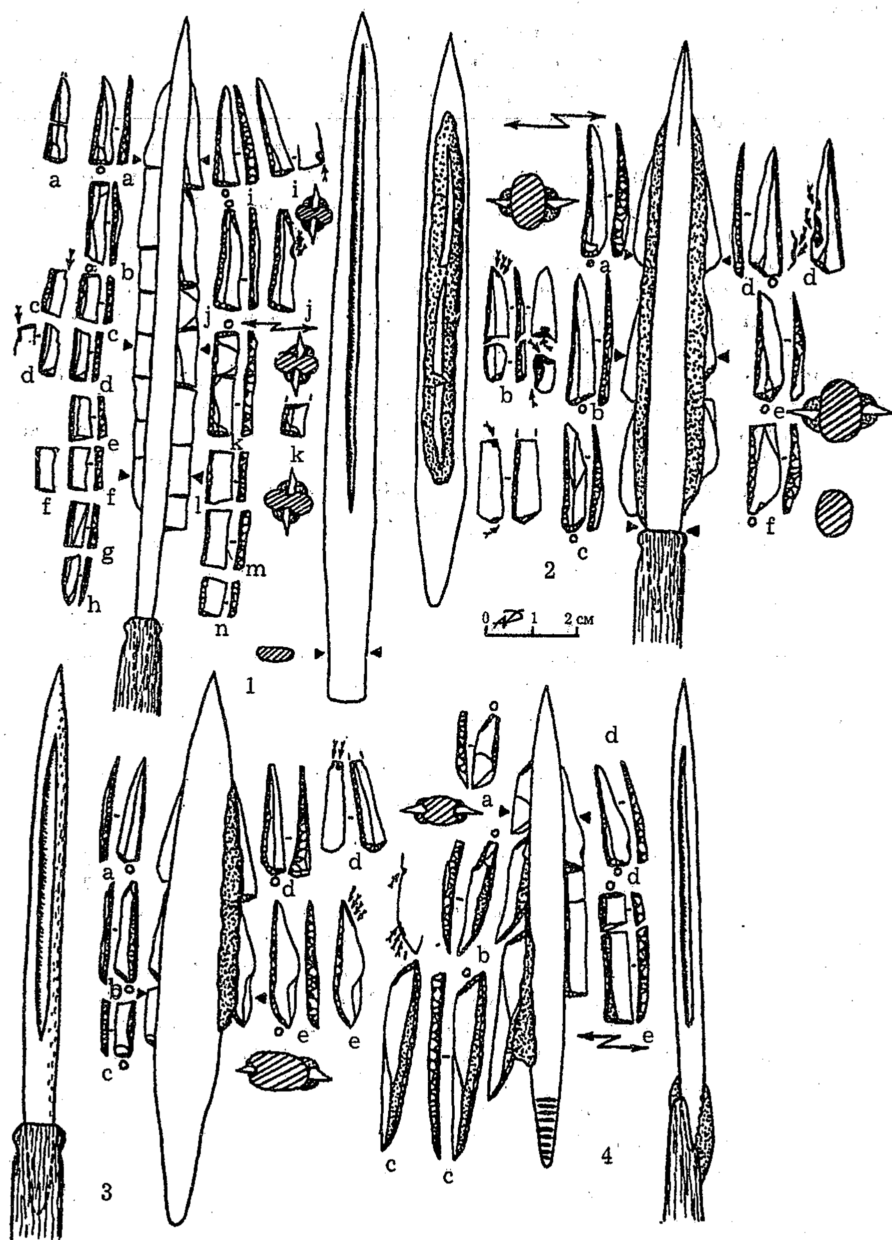
Отримані еталони макрозносу бічних лез і зубців дають підставу відмовитись від уже висловленої нами думки про використання окремих стріл із затупленим краєм Амвросіївської стації зі зламно-фасетковими і зігнутими пошкодженнями у якості загострених наконечників стріл[24]. Вони, подібно до основної маси мікролітів з цього комплексу, використовувались у якості бічних лез та зубців, закріплених смолою на поверхнях кістяних наконечників списів або дротиків. Лише частина з них фіксувалася також у широких і неглибоких пазах, як свідчать нечисельні знахідки таких наконечників на стації[25].

Механізм утворення на окремих зубцях і бічних лезах таких самих діагностичних макропошкоджень, властивих для власне наконечників, ще недостатньо вивчений. Вони є цілком логічними для пошкодження передніх найближчих до вістря мікролітів, що виконують не тільки допоміжну функцію бічних лез, але й несуть у бойовій частині наконечника основне функціональне навантаження — розрізують та проколюють м'які тканини. Несподіванкою було й те, що такий макрознос з'явився на вкладенях, які розташовувались і посередині леза композиційного наконечника (мал. 4, *5h—f;* 5, *3b;* 6, *2b*). Можливо, що внаслідок вибивання вкладенів у рану, а також збереження високої швидкости їх просування у м'яких тканинах тіла навіть ці елементи композиційного наконечника вже починають руйнуватись подібно до власне кам'яних наконечників.

Загалом експерименти з композиційними кістяними наконечниками засвідчили їх високу ефективність, міцність і підвищену експансивну дію. Глибина їх проникнення у тіло сікача, залежно від попадання у його конкретну анатомічну частину, наявности калкану і глибини розташування кісток скелету, коливалась у межах 10—70 см. Була також зафіксована потенційна можливість пробивання ними цих кісток (мал. 4). Найменша глибина занурення наконечників практично в усіх випадках визначалась їх зіткненням з кісткою, а в середньому вона становила 20—25 см. Показово також, що лише 2 з 23 відстріляних наконечників пройшли навиліт тіло сікача, тоді як козу пробили наскрізь уже 5 з 17 таких вістер. Ширина поранення в усіх випадках відповідала відстані між обома різальними окрайками бічних лез та зубців наконечників або від однієї з них до

[24] Nuzhnyi D. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths...— P. 122—123.

[25] Борисковский П. Й. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1953.—№ 40.— С. 340.

Мал. 6. Експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів *(стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу)*

протилежної поверхні оправи. Якоїсь залежности між шириною наконечника і глибиною його занурення у тіло мішені не спостерігалось. Висмикування з рани наконечників, озброєних крем'яними зубцями, що зберегли своє первинне положення після пострілу, в усіх випадках мало певні труднощі; часто було легше проткнути їх навиліт у напрямку пострілу, ніж висмикнути у протилежному.

Висновки. У ході експериментів з'ясувалось, що більшість вкладеневих наконечників є практично одноразовими знаряддями, хоч деякі з них могли вживатись і декілька разів, зостаючись абсолютно цілими навіть після 3—4 попадань у тіло тварини або землю. Швидке й нетрудомістке відновлення таких наконечників у мезоліті відбувалось завдяки простоті та ефективності масового виготовлення стандартизованих мікролітичних вкладенів із так само досить стандартизованих відтискних платівок. При цьому, як засвідчили наші експерименти, більшість таких вкладенів вибивалася безпосередньо у рану, що не виключало їх подальшої реутилізації. Унаслідок цих факторів мікролітичні композиційні наконечники загалом були технологічно ефективніші, ніж, наприклад, біфасіальні їх зразки, оброблені пласкою ретушшю, що ламались так само часто (мал. 2, *33*, *34*). Проте відновлення останніх, безперечно, вимагало значно більших затрат праці і часу. Через крихкість ізотропних порід каменю, а отже, низьку міцність таких наконечників, що, за свідченням етнографів, ламалися після кожного влучного чи й невлучного кидка списів у ціль, їх виготовлення було основною справою аборигенів Австралії на стоянках[26]. Слід відзначити, що, за даними американських експериментаторів, які порівнювали частоту руйнування численних серій кам'яних наконечників стріл та списів, оброблених і необроблених ретушшю, останні виявилися ще крихкішими[27].

Загалом втрата одного чи двох крем'яних вкладенів, що виконували допоміжні функції (бічних лез чи зубців) у композиційному наконечнику, при збереженні ще кількох вкладенів або навіть лише загостреної частини оправи, певний час давала змогу продовжувати термін його застосування. Серйозне ж пошкодження власне бойової частини будь-якого наконечника — і крем'яного, і суцільнокістяного чи дерев'яного — здебільшого унеможливлювало його подальше використання. Притому слід відзначити, що в останніх двох категоріях наконечників такі пошкодження траплялися значно рідше. Проте суцільнокістяні та рогові наконечники, за нашими спостереженнями, відзначались усе ж таки меншою експансивною дією при попаданні у тварину. Таким чином, поєднання в одному вкладеневому наконечнику двох принципово різних за механічними якостями матеріалів — крихкого, але гострого кременю та пружної й пластичної, але м'якої кістки, рогу чи навіть дерева — в усіх випадках збільшувало його функціональну і технологічну ефективність.

Випробування великої кількости різнотипових наконечників засвідчили одну, на нашу думку, доволі важливу обставину, яка дозволяє внести певні корективи у традиційні погляди на велику залежність міцности та ступеня збережености останніх від їх конкретної конструкції. Слід нагадати,

---

[26] Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 54—55.
[27] Odell G. H., Cowan F. Experiments with Spears...— P. 208—209.

що більшість аналогічних експериментів західних фахівців зосереджувалась на випробуванні якогось одного чи двох типів наконечників метальної зброї[28]. Їх збереженість, за винятком хіба що масивних суцільнокістяних наконечників, значною мірою залежала від дуже конкретних випадкових зіткнень з різними частинами тіла дичини, не кажучи вже про хибні постріли й контакти з деревами, землею та камінням.

Наші спостереження засвідчили практично обов'язкове повне або часткове псування цих наконечників не тільки під час зіткнення з кісткою, але й навіть зі щільнішими м'якими тканинами типу калкану кабанів. Наявність калкану також вплинула й на загалом більший відсоток пошкоджень усіх категорій наконечників, що були відстріляні у кабана, порівняно з аналогічними вістрями, які випробовувались на козі. Навіть дерев'яні композиційні наконечники стріл, озброєні бічними лезами чи зубцями з мікролітів, також продемонстрували під час випробувань несподівано велику глибину занурення і протидію руйнування. Часом вони навіть пробивали тіло невеликих тварин навиліт (мал. 2, *20*). Серія саме таких стріл з неглибокими жолобами для кріплення мікролітів була знайдена на бореальній стації Холмегард 4 у Данії[29].

Певною несподіванкою, що стала очевидною у ході вищенаведених експериментів, була досить незначна залежність міцности фіксації вкладенів, що виконували в оправі допоміжну функцію бічних лез і зубців, від характеру їх фіксації (у різних за конфіґурацією пазах або без них просто смолою на поверхнях метальної зброї). За нашими спостереженнями, на цей процес більше впливали склад смолистих речовин, що вживались для фіксації вкладенів, і його відповідність температурним умовам вживання вкладеневої зброї. Так, наприклад, значне зниження температури повітря вимагало підвищення частки бджолиного воску у цій суміші, тоді як у жарку погоду необхідно було збільшувати вміст соснової смоли. Інший склад базових інґредієнтів, а також типів наповнювачів, які, за свідченням етнографічних і археологічних джерел, широко варіювали у мисливців кам'яного віку відповідно до їх природного оточення[30], могли значно впливати на міцність фіксації вкладенів у мікролітичних наконечниках.

Другим цікавим і несподіваним результатом експериментів було з'ясування практичної неможливости використання більшости кістяних і рогових композиційних оправ як наконечників саме стріл. Пропорції черенкових частин цих наконечників, виготовлених відповідно до реальних археологічних знахідок, здебільшого не давали змоги ефективно закріплювати їх у древках стріл. За нашими спостереженнями, граничний максимальний діаметр останніх, пов'язаний з різким зниженням аеродинамічних якостей

---

[28] Barton R. N. E., Bergman C. A. Hunters at Henginstbury...— P. 236—248; Bergman C. A., Newcomer M. H. Flint Arrowhead Breakage...— P. 238—243; Fischer A., Hansen P. V., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces...— P. 19—44; Odell G. H., Cowan F. Experiments with Spears...— P. 195—212.

[29] Нужний Д. Розвиток мікролітичної техніки...— С. 134.

[30] Clark J. D. Interpretation of prehistoric technology from ancient Egyptian and other sources (Part 2: Prehistoric arrow forms in Africa as shown by surviving examples in traditional arrows of the San Bushmen) // Paleorient.— 1977.— Vol. 3.— P. 141; Clark J. D., Phillips J. L., Staley P. S. Interpretations of Prehistoric technology from ancient Egyptian and other sources (Part 1: Ancient Egyptian bows and arrows and their relevance for African Prehistory) // Paleorient.— 1976.— Vol. 2.— № 2.— P. 337.

стріли, не може перевершувати 0,9—1,0 см, а це, як виявилось, абсолютно недостатньо для ефективної фіксації черенків кістяних оправ, діаметр більшости яких коливається у межах 6—8 см. У разі ж, коли діаметр древків більшости стріл, де закріплювались такі наконечники, становив 11—13 см, це дуже неґативно впливало на аеродинамічні якості останніх, особливо при збільшенні відстані стрільби. Таким чином, майже напевно можна стверджувати, що більшість пазових кістяних наконечників, знайдених на пізньопалеолітичних і мезолітичних пам'ятках Гірського Криму і Степової України, не є вістрями стріл, а призначалась для озброєння списів та дротиків. Останні, без сумніву, використовувались зі списометалкою.

Крім того, спостереження за характером руйнування мікрограветських вістер, властивих для епіграветської та шпанської культур, що виконували функцію загострених наконечників стріл, дають підставу досить впевнено ідентифікувати тип і масивність древка метальної зброї, де вони були закріплені[31]. Найменші „черенкові" частини таких вістер, пошкоджені діагностичним макрозносом, фіксують глибину їх закріплення у древку знаряддя і дозволяють визначити його масивність та належність до певної категорії метальної зброї (списів, дротиків чи стріл). Експерименти підтвердили не тільки принципову можливість, але й високу ефективність використання дуже мініатюрних мікролітів у якості різних за конструкцією наконечників стріл простого і багатолезових типів (мал. 2, *5—10, 21*). Ці мікроліти зберігали надійний зв'язок з древками стріли як при фіксації їх у розщепах, так і просто смолою на поверхнях переддревок. Незважаючи на дуже незначні розміри, такі наконечники продемонстрували підвищену експансивну дію і достатньо велику глибину проникнення у тіло дичини. Іноді навіть трансверсальні їх типи пробивали тіло сікача навиліт, не кажучи вже про дрібніших тварин.

Глибина проникнення дуже широких і масивних сеґментів шанкобинського типу, які виконували у стрілах функцію трансверсальних наконечників, виявилась доволі незначною — не більше 4 см при загалом великій ширині рани. У кількох випадках було встановлено й нанесення ними досить значних за площею поранень навіть при їх контакті з тілом тварини по дотичній. Безумовно, такі поранення супроводжувалися й підвищеною кровотечею, оскільки наконечник був значно ширший від древка стріли і воно не закривало отвору рани. У цьому зв'язку дуже слушною видається думка Д. Кларка про поширення таких наконечників саме у мисливців закритих лісових ландшафтів, оскільки вони дозволяли переслідувати дичину у хащах за кров'яним слідом[32].

За даними проведених експериментів, мікролітичні композиційні наконечники фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму являли собою досить ефективну і грізну зброю, здатну вражати дичину будь-яких розмірів. Проте за своїми морфологічними особливостями мікролітичні вкладені або власне пазові оправи епіграветської, шпанської та кукрекської культур не були розраховані на їх використання у стрілах — основній зброї мисливців закритих ландшафтів гірських лісів. Так само морфологія геометричних мікролітів шанкобинської культури, добре

---

[31] Nuzhnyi D. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths...— P. 121—122.
[32] Clark G. D. The prehistory of Southern Africa.— London, 1959.— P. 222—223.

пристосована для використання як наконечників стріл загостреного типу, не була розрахована на їх застосування у якості трансверсальних форм зброї, також пов'язаної з індивідуальним полюванням у закритих ландшафтах. Таким чином, комплекси зброї згаданих культур Гірського Криму значною мірою не відповідають місцевим умовам, а швидше тяжіють до мисливських традицій степових фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур півдня України. Тут унаслідок стабільного збереження відкритих степових ландшафтів і принципів колективного полювання на стадних копитних основною зброєю були спис і списометалка, тоді як лук та стріли, хоч і були відомі, традиційно не відігравали суттєвої ролі. Лише комплекс геометричних мікролітів мурзаккобинської культури демонструє повну адаптацію до оформлення ними різноманітних за конструкцією композиційних наконечників стріл, що ідеально відповідали умовам індивідуального полювання з луком та стрілами на нестадних тварин закритих ландшафтів.

Dmytro NUZHNYI

EXPERIMENTS WITH THE BUSH MISSILE WEAPONRY USED FOR HUNTING IN THE MOUNTAINOUS CRIMEA DURING THE LATE PALAEOLITH AND MESOLITH AGES

Based on a number of experiments with flint arrowheads is the conclusion maintaining the use for hunting purposes of the microlithic-composition arrowheads dating back to the Final Palaeolith and the Mesolith periods in the Mountainous Crimea as effective and formidable weapons that could hit the game of various size. Morphologically, however, the groove settings relating to the cultures of Epihravets, Shpan and Kukrek were not intended for the bow-launched arrow-shooting, which was used for game hunting in the closed landscapes of the mountainous forest area. In other words, the weaponry complexes of the Mountainous Crimea cultures are at variance with the local conditions. Rather, they are in closer relation to the steppe cultures of the Ukrainian South with the spear and the javelin-thrower being the dominating weapons of the day.

Леонід ЗАЛІЗНЯК

НЕОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГЕНЕТИЧНОГО ПІДҐРУНТЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Неолітична революція в Європі призвела до радикальних соціально-економічних змін на континенті і зумовила формування генетичного підґрунтя індоєвропейської сім'ї народів. У статті досліджується вплив процесу неолітизації України на формування мезонеолітичної спільноти VI — V тис. до н. е., яка була пращуром найдавніших індоєвропейських скотарів лісостепової України.

Становленню індоєвропейської сім'ї народів передувало поширення зі Східного Середземномор'я у Європу відтворюючих форм економіки — землеробства та скотарства, що виникли на Близькому Сході приблизно 10 тис. років тому унаслідок природно-кліматичних змін на рубежі плестоцену та голоцену.

Деґрадація скандинавського льодовика призвела до кардинальних змін у циркуляції повітряних мас над Європою, Середземномор'ям та Північною Африкою. У кінці льодовикової доби вологе повітря з Атлантики поширювалося на схід над Північною Африкою і Середземномор'ям. Над Європою у цей час дули холодні та сухі вітри з льодовика. Зникнення останнього зумовило переміщення шляхів антлантичних циклонів на північ — на Європейський континент. Паралельно зі встановленням помірного і доволі вологого клімату сучасної Європи відбувалася аридизація Північної Африки та Близького Сходу, де формувалися найбільші на Землі пустелі. Сухий пустельний клімат різко скоротив поголів'я промислових тварин і сприяв кризі мисливського господарства не тільки у Сахарі чи в Аравії, але й у Східному Середземномор'ї.

Так, у часи найвищого розвитку мисливського господарства у мезолітичній Європі зміна природно-кліматичних умов та ефективна мисливська зброя (лук та стріли) призвели до різкого скорочення поголів'я промислових копитних на Близькому Сході. Гостра криза мисливського господарства в Палестині, Сирії, Південній Анатолії та у горах Загросу на схід від Тигру в IX—X тис. до н. е. змусила первісних мисливців цих територій шукати альтернативних джерел добування їжі. У своєрідному кліматичному середовищі Близького Сходу на основі збиральництва злаків та мисливства постали принципово нові відтворюючі форми економіки — землеробство і тваринництво[1].

---

[1] Childe V.G. Man*makes himself.— London, 1936; Чайлд В. Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок.— М., 1956.

Продуктивне відтворююче господарство та осілий спосіб життя зумовили демографічний вибух у ранніх землеробів Близького Сходу. Щільність неолітичної людности зросла у 50—100 разів — із 3—5 до 500 осіб на 100 км^2 порівняно з мезолітичними мисливцями та збирачами. Як наслідок, надлишкове населення, що вже не могло прохарчуватися на своїй батьківщині, почало розтікатися в реґіони з нечисленною мисливською людністю, але придатними для землеробства ґрунтами. Неолітичні прибульці переносили на нові землі не тільки аграрні навички, власний спосіб життя, культуру, мову, свій антропологічний тип, але й культурні рослини та приручених тварин.

На думку дослідників, землеробство і тваринництво були занесені в Європу у VII тис. до н. е. з Південної Анатолії (мал. 1). Головний потік ранньонеолітичних переселенців з Малої Азії був спрямований через Егейське море в Східну Грецію (Фесалію), а звідси долиною ріки Стримон на північ, у Подунав'я. Далі частина міґрантів прямувала долиною Дунаю вгору у Центральну та Західну Європу, інша ж повертала на схід і через Нижнє Подунав'я рухалась на Правобережну Україну. Рушійною силою такого ґрандіозного розселення мотичних землеробів був тиск надлишкового населення у найдавніших центрах відтворюючого господарства. Освоєння землеробами нових земель неминуче призводило до зростання населення і на цих теренах, що змушувало шукати щораз інші придатні для мотичного землеробства реґіони.

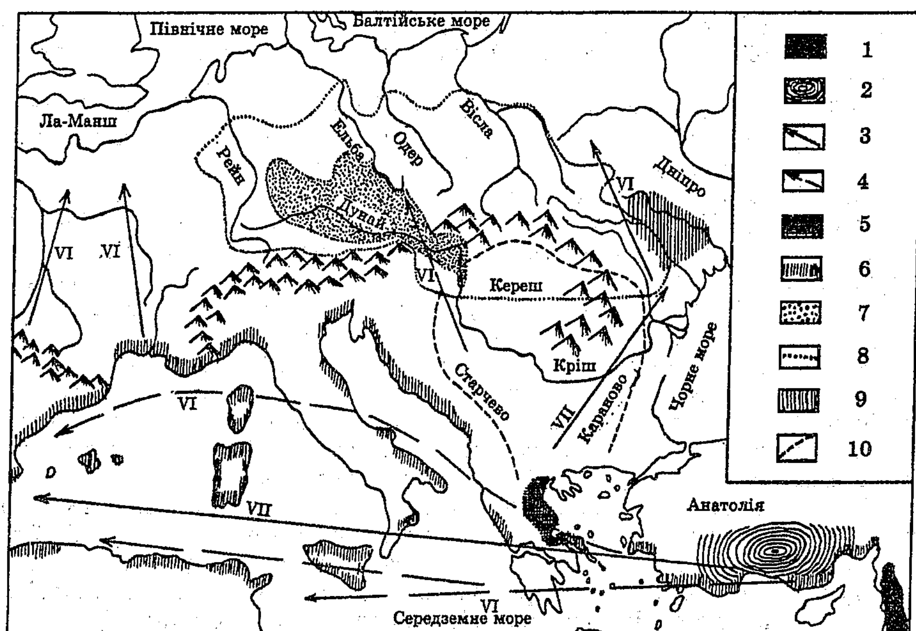
Найдавніші землеробські культури Європи постали в Східній Греції у VII тис. до н. е. (Арґіса, Ніа Нікомедія, Протосескло). Їх людність ще не знала кераміки, але існувала головним чином за рахунок мотичного землеробства та тваринництва. Останні з'явилися на Балканах уже в досить розвиненому, сформованому вигляді. Сам набір культивованих рослин (пшениця емер, однозернянка, ячмінь, сочевиця, вика, горох) та домашньої худоби (вівця, коза) вказує на близькосхідні корені цієї людности[2]. Про це ж свідчить і тендітний східносередземноморський антропологічний тип найдавніших аграріїв Балкан. Мисливська автохтонна людність Європи здавна належала до іншого кроманьйонського типу. Вона відзначалася високим зростом, масивним скелетом, широким обличчям і була пращуром сучасних північних європеоїдів.

Поряд з яскравими близькосхідними рисами культура найдавніших землеробів Балкан у процесі саморозвитку набувала неповторности. Зокрема, тут дуже рано почала розвиватися власна домобудівна традиція, яка принципово відрізнялася від близькосхідної. Остання характеризується спочатку круглими, а потім прямокутними наземними житлами зі сирцевої цегли.

Однак уже в VII — VI тис. до н. е. в Фесалії почали з'являтися своєрідні прямокутні житла з двосхилим дахом, вкритим соломою. Їхні глинобитні стіни мали каркас із дерев'яних стовпів або плетеної лози. Цей тип жител найдавніші землероби з Балкан поширили по всій Європі, завдяки чому він став типовою рисою європейського землеробського неоліту. Чим далі на північ, у лісову зону, тим більше дерева і менше глини використовували для будівництва таких споруд. Нерідко споруди заглиблювали у землю для утеплення.

---

[2] Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.— 443 с.

Мал. 1. Карта поширення відтворюючої економіки в Європі в VII—V тис. до н. е.

Центри протонеоліту: 1 — палестинсько-сірійський; 2 — анатолійський; Поширення: 3 — відтискної обробки кременю; 4 — імпресо-керам VII, VI тис. до н. е. Культури: 5 — безкерамічний неоліт Фесалії; 6 — імпресо-керам; 7 — лінійно-стрічкова рання; 8 — лінійно-стрічкова пізня; 9 — буго-дністровська; 10 — середньодунайська область раннього неоліту

Немає сумніву, що українська глинобитна хата під стріхою є далекою спадкоємицею житлобудівних традицій найдавніших землеробів Європи, які близько восьми тисяч років тому мешкали в Східній Греції.

Поступово просуваючись з Греції на північ, нащадки анатолійських землеробів пристосовували своє господарство та культуру до місцевих природних умов. Властиве Східному Середземномор'ю і Греції розведення овець та кіз на півночі Балканського півострова поступалося місцем великій рогатій худобі та свинарству. Однак у степовому Надчорномор'ї вівці продовжували грати основну роль у стаді, структура якого великою мірою визначалася природно-ландшафтним середовищем. Тому спроби пояснити раннє поширення овець та кіз в неоліті півдня України впливом з Кавказу здаються непереконливими, бо стадо найдавніших неолітичних міґрантів з Малої Азії у Європу складалося саме з овець та кіз.

У VI тис. до н. е. ранньоземлеробська людність досягла півночі Балканського півострова. Тут сформувалася середньодунайська ранньонеолітична спільнота, яка складалася з археологічних культур Старчево (Югославія), Кереш (Угорщина), Кріш (Румунія), Караново (Болгарія) та земель Буго-Дністровської України. Протягом VI тис. до н. е. неолітичні землероби освоїли всю Карпатську улоговину. Лише на сході їм вдалося

вийти за межі Карпатської дуги в середній течії Пруту, Дністра та Південного Бугу. Цей буго-дністровський неоліт вважається найдавнішим серед неолітичних культур України (мал. 1).

На V тис. до н. е. припадає принципово новий етап освоєння балканськими аграріями Європи. Саме в цей час аграрна колонізація поширилася зі Середнього Подунав'я північніше на лесові плато середньої смуги Європи. Ці родючі ґрунти простягалися північніше Альп та Карпат довгою смугою від Північної Франції через Центральну Німеччину, Південну Польщу до України. Однак землеробське освоєння порослих лісом обширів стало можливим лише після винайдення підсічно-вогневого землеробства. Суть його полягала в тому, що восени ділянка лісу розчищалася від дерев, які сохли протягом зимових місяців. У лютому сухі дерева спалювалися, здобрюючи землю попелом. Навесні підготовлене таким чином поле засівалося. Після кількох років експлуатації воно втрачало родючість. Доводилось випалювати нову ділянку лісу і переносити ближче до неї селище. Цим пояснюється рухливість землеробів, які користувалися такими методами ведення сільського господарства.

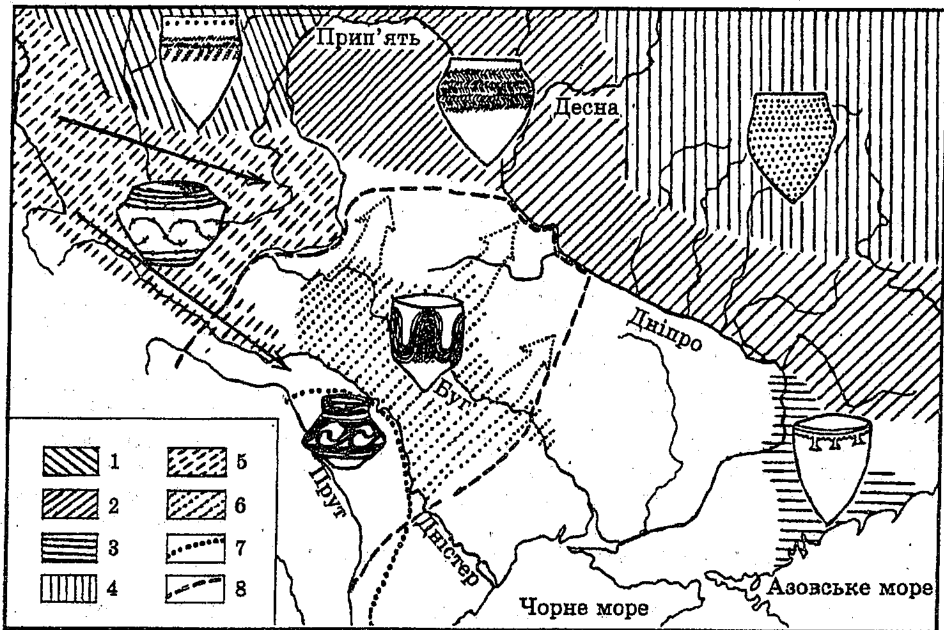
Найдавнішими підсічно-вогневими землеробами, які освоїли лісові обшири середньої смуги Європи, була людність неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. Ця спільнота постала ще у VI тис. до н. е. на основі культури Кереш Західної Угорщини. З Карпатської улоговини людність культури лінійно-стрічкової кераміки просунулася Верхнім Дунаєм на узвишшя Південної Німеччини, в басейн Рейну і навіть у Північно-Східну Францію. Дещо пізніше саме її нащадки принесли землеробство та тваринництво на Британські острови.

Племена культури лінійно-стрічкової кераміки зі своєї батьківщини на Середньому Дунаї через Моравську браму розселялися на північ, на землі Південної Польщі. Рухаючись далі на схід, вони приблизно у середині V тис. до н. е. досягли Волині та Верхнього Подністров'я. Отже, ця культура відіграла провідну роль в неолітизації середньої смуги Європи від Франції до України (мал. 1).

Однак справжня аграрна колонізація лісостепової смуги Правобережної України пов'язана з відомою трипільською культурою, яка датується V—IV тис. до н. е. Вона виникла на початку V тис. до н. е. в Південному Прикарпатті на основі балканської неолітичної культури Боян. Румунська назва культури Кукутені. Протягом більш ніж тисячі років ця людність поступово і невпинно просувалася з Південного Прикарпаття у північно-східному напрямку, колонізуючи родючі чорноземи лісостепової смуги Молдови та Правобережної України. У середині IV тис. до н. е. трипільці досягли Дніпра на теренах Південної Київщини. Одне з цих поселень, розкопане В. Хвойко сто років тому біля села Трипілля, й дало назву культурі.

Таким чином, поширення відтворюючої економіки на українських землях відбувалося з Балканського реґіону. Популярна у післявоєнні роки версія про неолітизацію України з Кавказу поки що не знаходить археологічного підтвердження. Зате археологічні матеріали неспростовно свідчать про чотири хвилі міґрантів, що котилися з Подунав'я на Правобережну Україну в VII—IV тис. до н. е.

Найдавніші впливи балканського світу на українські землі простежуються у матеріалах гребениківської пізньомезолітичної культури. Її

Мал. 2. Неолітичні культури України VI—IV тис. до н. е.
1 — німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-накольчата; 5 — лінійно-стрічкова; 6 — буго-дністровська; 7 — Кукутені; 8 — Трипілля

пам'ятки, що датуються кінцем VII—VI тис. до н. е., поширені на Одещині. Гребениківській техніці обробки кременю властиві правильні відтискні пластини, з перетинів яких виготовляли численні трапецієподібні наконечники стріл (мал. 3, *16—25*). Аналогічні вироби знайдені в найдавніших неолітичних шарах Греції (Аргіса, Сескло, Ніа Нікомедія). Це дає підстави виводити корені гребениківської спільноти Північно-Західного Надчорномор'я з Балкан.

Слід нагадати, що вищезгадана протонеолітична досконала відтискна техніка обробки кременю з'явилася на Близькому Сході у VIII тис. до н. е. Просунувшись на захід у VIII тис. до н. е., її носії розселялися по островах та узбережжі Середземного моря до Гібралтару включно. У VI тис. до н. е. вона поширилася на північ у Європу і в V тис. до н. е. досягла берегів Балтії, Північного моря, Ла Маншу (мал. 1). В Україні протонеолітична відтискна обробка кременю у пізньому мезоліті відома в гребениківській культурі Одещини, мурзаккобинській Криму, яніславицькій Полісся (мал. 3).

З другою, буго-дністровською, хвилею балканських прибульців у лісостепах Правобережної України з'явилася найдавніша неолітична кераміка та відтворююче господарство. Про балканські корені цього явища свідчать як особливості буго-дністровської кераміки (лінійний орнамент), так і своєрідний близькосхідно-балканський набір культурних зернових рослин. Відбитки зерен на глиняному посуді свідчать, що буго-дністровці вирощували традиційні для Східного Середземномор'я зернові культури — пшениці емер, однозернянку, ячмінь, горох. На поселеннях перева-

жають кістки диких тварин та риби. Серед домашніх тварин були відомі свині, собаки. Пізніше з'явилася велика рогата худоба[3].

Однак слід зазначити, що буго-дністровська культура VI—V тис. до н. е. є місцевим, варварським проявом неоліту Подунав'я. Вона постала унаслідок впливу східної частини культури Кріш з території Молдови на місцеві мисливські та рибальські племена Середнього Дністра та Бугу. Тому основою економіки цього населення було мисливство та рибальство, доповнені запозиченими у кришської людности Молдови елементами землеробства та тваринництва. Стає зрозумілим, чому сліди культурних злаків знайдені на буго-дністровських пам'ятках Подністров'я, але відсутні далі на схід у Побужжі. Глиняний посуд буго-дністровської культури поєднує в собі місцеві риси (гостре дно) із запозиченими у дунайських землеробів (лінійний орнамент) (мал. 2).

У середині V тис. до н. е. буго-дністровська людність поширилася на схід до Дніпра і на північ до Полісся. Унаслідок її впливів на місцевих мисливців та рибалок в поліському Подніпров'ї постала дніпро-донецька неолітична культура. Найдавнішим дніпро-донецьким стоянкам V тис. до н. е. властиве поєднання кераміки з буго-дністровським орнаментом з місцевим яніславицьким кременем, що, однак, включає знаряддя південного (кукрекського) походження (Лазарівка, Бородянка 3Б, Корма 1Б та інші) (мал. 4).

Третя хвиля мігрантів з Балкан та Подунав'я — людність культури лінійно-стрічкової кераміки, на відміну від попередніх, прийшла на Волинь та Верхнє Подністров'я не з Нижнього Дунаю, а з Південної Польщі в обхід Карпат з півночі. Ці поселення існували в Україні в V тис. до н. е. В основі економіки прибульців лежало переложне землеробство, доповнюване придомним розведенням великої рогатої худоби. Носії традицій культури лінійно-стрічкової кераміки були нащадками найдавніших балканських землеробів. Про це свідчить близькосхідний набір зернових, характерний орнамент посуду, східносередземноморський "вірменоїдний" антропологічний тип[4].

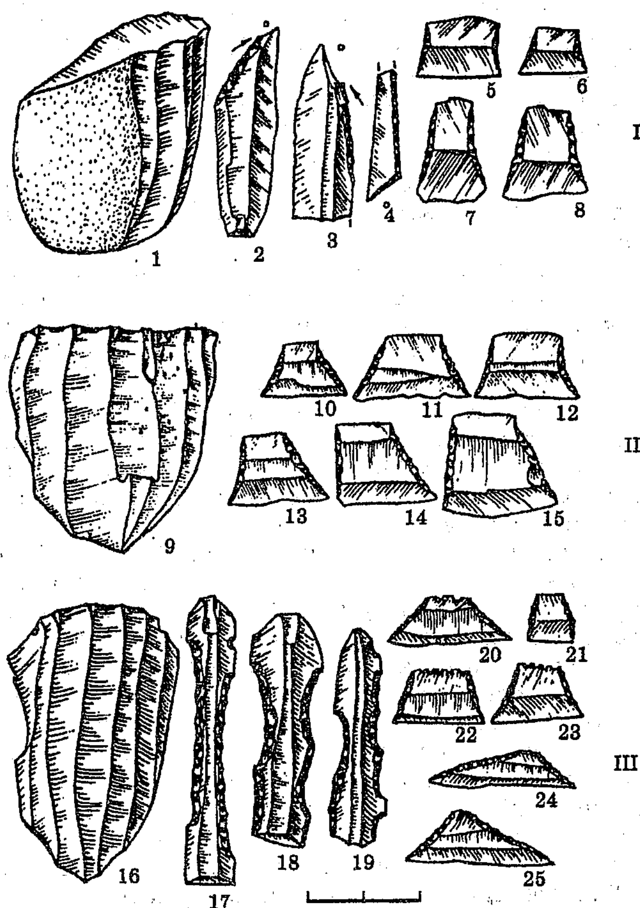
Аграрна економіка остаточно утвердилась на чорноземах Правобережної України лише у V—IV тис. до н. е., з приходом сюди з Нижнього Подунав'я та басейну ріки Серету культури Кукутені-Трипілля (мал. 2). Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців носило перелогову форму. Через виснаження землі трипільці переселялися щораз далі на схід, унаслідок чого поступово освоїли всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад вищезгаданої балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, вказують на балканські корені культури. Про це ж свідчить і їхній східносередземноморський антропологічний тип.

---

[3] Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 118—126.

[4] Kozłowski S. K., Kozłowski J. Epoka kamenia na ziemiach Polskich.— Warszawa, 1977.— S. 264.

Мал. 3. Протонеолітична відтискна техніка обробки кременю в Україні:
I — яніславицька; II — гребениківська; III — мурзаккобинська культури

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації, тобто такого рівня соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста і писемність. Величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200 — 400 га, мають право вважатися протомістами. Житла на них розташовані концентричними колами, які з'єднувались з центром численними радіальними вулицями. Населення цих племінних центрів перевищувало 10 тис. чоловік.

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма. Отже, трипільські протоміста та протописемність дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Сходу. Однак

переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося. Цьому перешкодили певні вади їхньої економіки та природні негаразди, що спіткали суспільство в кінці IV тис. до н. е.

Екстенсивна перелогова система орного землеробства обумовила спочатку заселення, а потім виснаження трипільцями всіх придатних для їхньої господарської системи чорноземів Правобережної України. Зміни клімату у бік зростання його посушливости довершили колапс трипільської землеробської економіки, яка була фундаментом протоцивілізації Трипілля.

Вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних обширах, які перетворились на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату в кінці IV тис. до н. е.[5] стимулювали підвищення ролі відгінного скотарства в трипільському господарстві. Усе це створило умови для заселення їхніми нащадками Полісся, заплави Дніпра, надчорноморських степів. Ці події, що сталися близько 5 тис. років тому, знаменували собою кінець існування культури. Але значення останньої для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на українських землях в IV тис. до н. е.

Отже, в VI—IV тис. до н. е. у лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших у Європі балканських землеробів. На північ від них у Поліссі та Подніпров'ї жили місцеві мисливці та рибалки. Під сильним впливом Правобережжя тут постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та Дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпорожжя та Приазов'я (мал. 2). Ці мисливсько-рибальські автохтонні спільноти V—IV тис. до н. е. мали гостродонний глиняний посуд, прикрашений відступаючими наколами гребінця чи палички (мал. 2). Правобережні землероби та тваринники ліпили з глини різноманітний досконалий плоскодонний посуд з лінійним орнаментом (мал. 2). Взаємодія цих різних світів європейського неоліту являє собою велику наукову проблему.

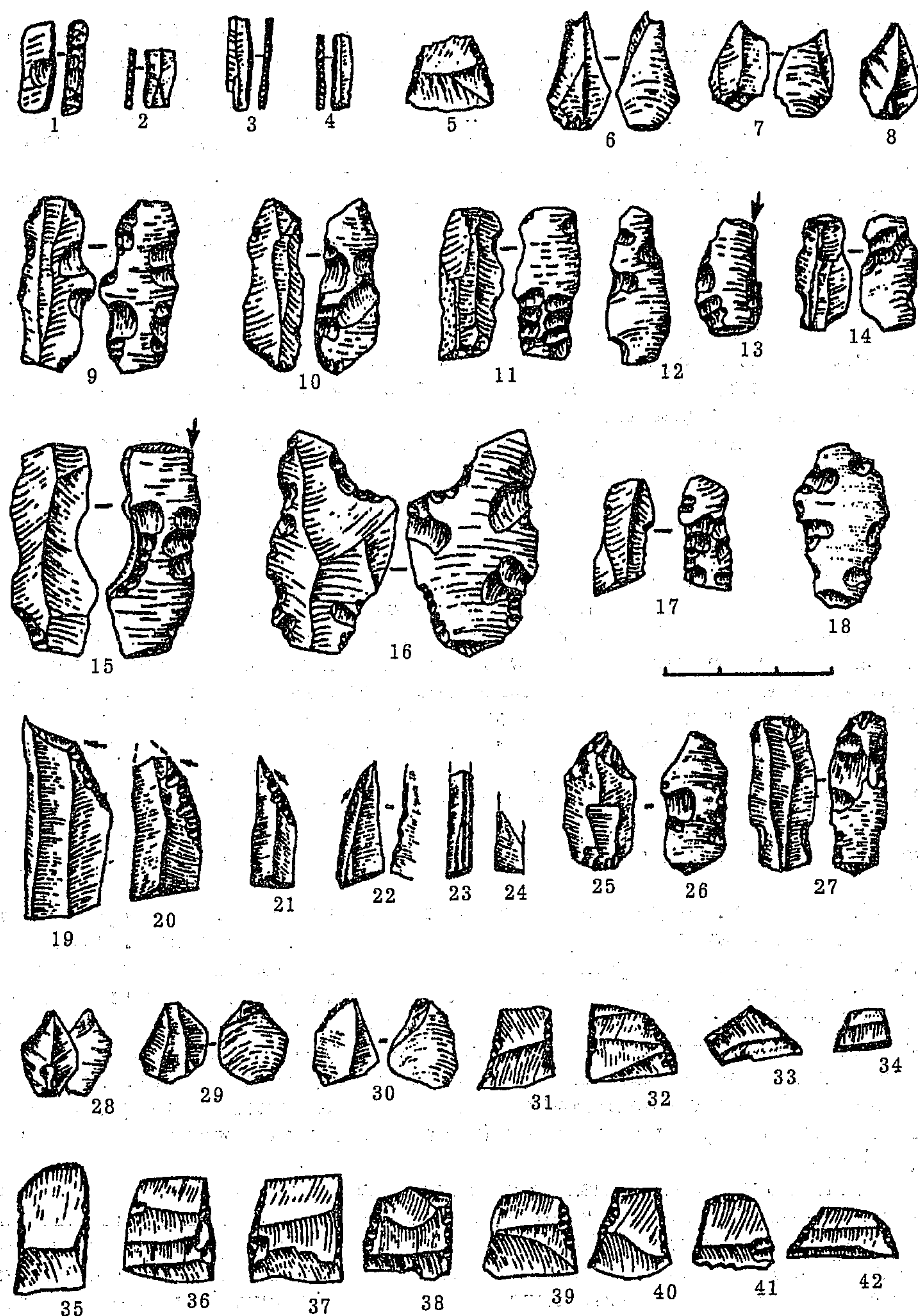
Як ми уже зазначали, ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу у VII—IV тис. до н. е. відбувалася за принципом „набігаючої демографічної хвилі"[6]. Перехід до відтворюючої економіки поліпшував харчування населення і обумовлював демографічний вибух. Надлишкова людність розтікалася в пошуках придатних для землеробства ґрунтів на території, де відтворююче господарство ще не було відоме. Оскільки щільність мисливського населення була в десятки разів меншою, а культурний розвиток незрівнянно нижчим порівняно з неолітичними прибульцями, останні, як правило, поглинали, асимілювали автохтонних мисливців.

Крім того, мезолітичні лісові рибалки та мисливці, з одного боку, і ранньонеолітичні мотичні землероби — з іншого, зазвичай експлуатували різні екологічні ніші первісної Європи. Так, мезолітична людність концен-

---

[5] Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской Равнины.— М., 1991.— С. 175.

[6] Renfkew C. Archaeology and Language.— New York, 1987.— P. 150.

Мал. 4. Крем'яні вироби ранньонеолітичних стоянок Київського Полісся: 1—18 — Лазарівка; 19—42 — Бородянка 3Б

трувалася у багатих дичиною лісах Великих Європейських низин, Балтії, Північно-Східної Європи, в болотистих заплавах великих річок, у горах, на Середземноморському узбережжі. Ранніх землеробів принаджували передовсім родючі ґрунти річкових долин Балканського півострова, Подунав'я та лесових плато середньої смуги Європи, які, судячи з рідкости стоянок, мало цікавили первісних мисливців та рибалок.

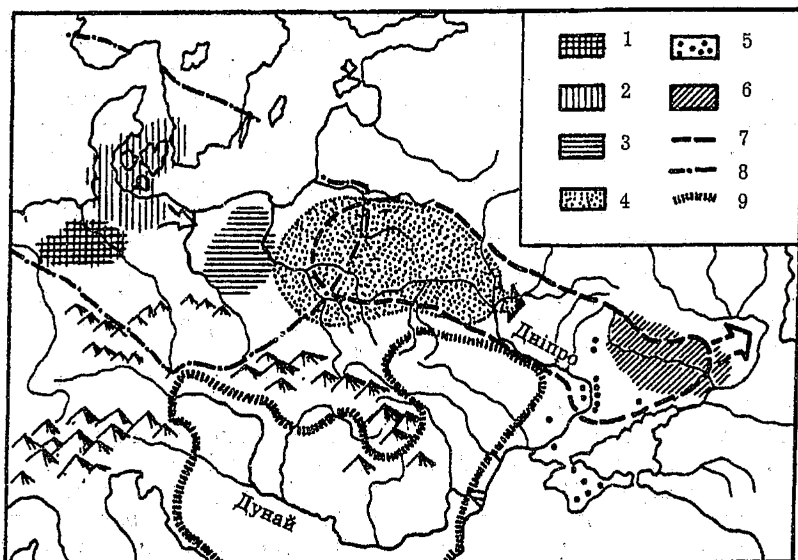
Археологічні та антропологічні дані свідчать, що ранні землероби Балкан та Центральної Європи майже не контактували з мисливцями-абориґенами. Нечисленне і відстале мисливсько-рибальське населення поглиналося, а можливо й знищувалося прибульцями з півдня. Унаслідок цього на землях Європи відбувалася повна зміна не тільки господарства, культури, але й антропологічного типу населення. Якщо автохтонна мисливська людність Європи була носієм масивного кроманьйонського антропологічного типу, то найдавніші землероби Балкан та Подунав'я були грацильними середземноморцями.

Таким у загальних рисах був механізм освоєння неолітичним населенням територій з родючими ґрунтами: Балкан, Подунав'я, Центральної Європи. Яскравий приклад такої взаємодії з абориґенами дає культура лінійно-стрічкової кераміки лесових узвишень Європи та трипільська Правобережної України.

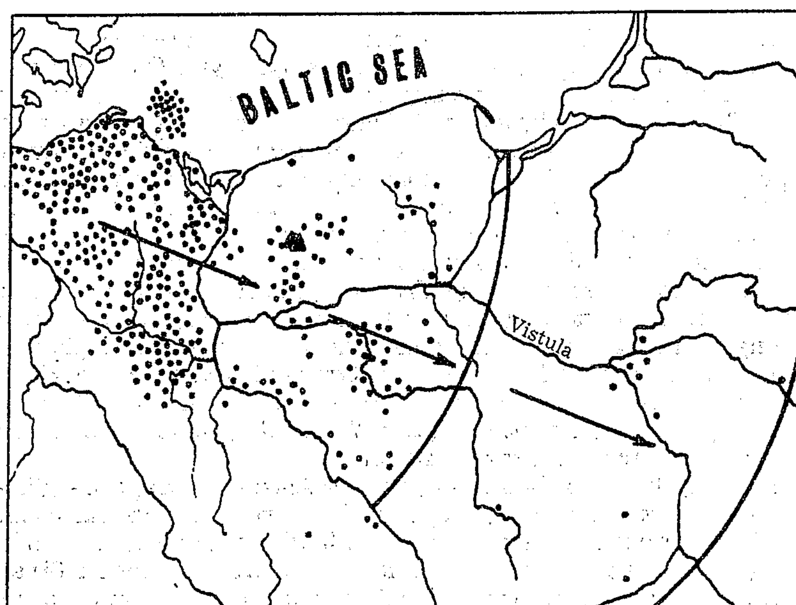
Підсічно-вогневий спосіб ведення землеробського господарства дав змогу племенам лінійно-стрічкової кераміки протягом V тис. до н. е. освоїти всі родючі лісові ґрунти Середньої Європи. На півночі вони досягли заселених лісовими мисливцями та рибалками непридатних для мотичних землеробів Середньоєвропейських низин (Німецької, Польської, Поліської). У Східній Європі трипільці, просуваючись з Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку, колонізували всі родючі чорноземи Правобережної України і в середині IV тис. до н. е. вийшли в болота Полісся та плавні Дніпра (мал. 2). Так були вичерпані резерви екстенсивного розвитку мотичного землеробства в Європі. Подальше поширення відтворюючого господарства у степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства.

Кордон між прибулою з півдня неолітичною людністю та абориґенами Європи — лісовими мисливцями на певний час стабілізувався по межі двох природно-ландшафтних зон: лесових плато середньої смуги Європи та Середньоєвропейських низин з їх порослими сосново-березовими лісами заболоченими та піщанистими ґрунтами. Непридатні для мотичного землеробства, вони не приваблювали неолітичних колоністів. З іншого боку, вкриті лісом, озерами та річками Німецька, Польська, Поліська низини та Середнє Подніпров'я були багатим на дичину та рибу краєм, в якому законсервувалося на певний час архаїчне мисливсько-рибальське суспільство.

Однак наростаюча криза мисливського господарства через зменшення чисельности промислових тварин штовхала мисливців до запозичення від своїх більш розвинених південних неолітичних сусідів різноманітних новацій. Передовсім мисливці та рибалки лісової зони Європи запозичили неолітичну технологію виготовлення глиняного посуду. Якщо землеробам посуд був потрібний для зберігання зерна та приготування з нього каші, то в суспільствах з привласнюючою економікою глиняні горщики використовувались для варіння м'яса та риби, бо через активний мисливський промисел ставало щораз важче добувати їжу в лісі чи в річці.

Мал. 5. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців:
1 — Лейен-Вартен; 2 — Олдеслое; 3 — Хойніце-Пеньки; 4 — Яніславіце; 5 — стоянки з яніславицькими вістряками; 6 — донецька культура; 7 — гребінцева кераміка; 8 — лійчастий посуд; 9 — балканський неоліт

Мал. 6. Поширення культури Свадборґ із Західної Балтії на південний схід близько 6000 р. до н. е. *(за З. Баґнєвсъким)*

Пізніше лісові суспільства Європи запозичили від неолітичних племен перші навики відтворюючої економіки, металургії, інші корисні новації.

Археологічні дані свідчать, що автохтонні мисливські та рибальські суспільства Німецької, Польської, Поліської низин та Середнього Подніпров'я протягом V—IV тис. до н. е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людности Центральної Європи, яка була далеким нащадком культурних традицій найдавніших землеробів та тваринників Малої Азії. Останнім часом встановлено, що вищезгадані автохтонні мисливські суспільства Середньоєвропейських низин та Подніпров'я були поєднані між собою не тільки єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, але й належністю до одного антропологічного типу та етнокультурною спорідненістю. За археологічними матеріалами, вона складалася у VI—V тис. до н. е. внаслідок міґрації пізньомезолітичної людности Західної Балтії у південно-східному напрямку на Середній Дніпро та Лівобережну Україну (мал. 5).

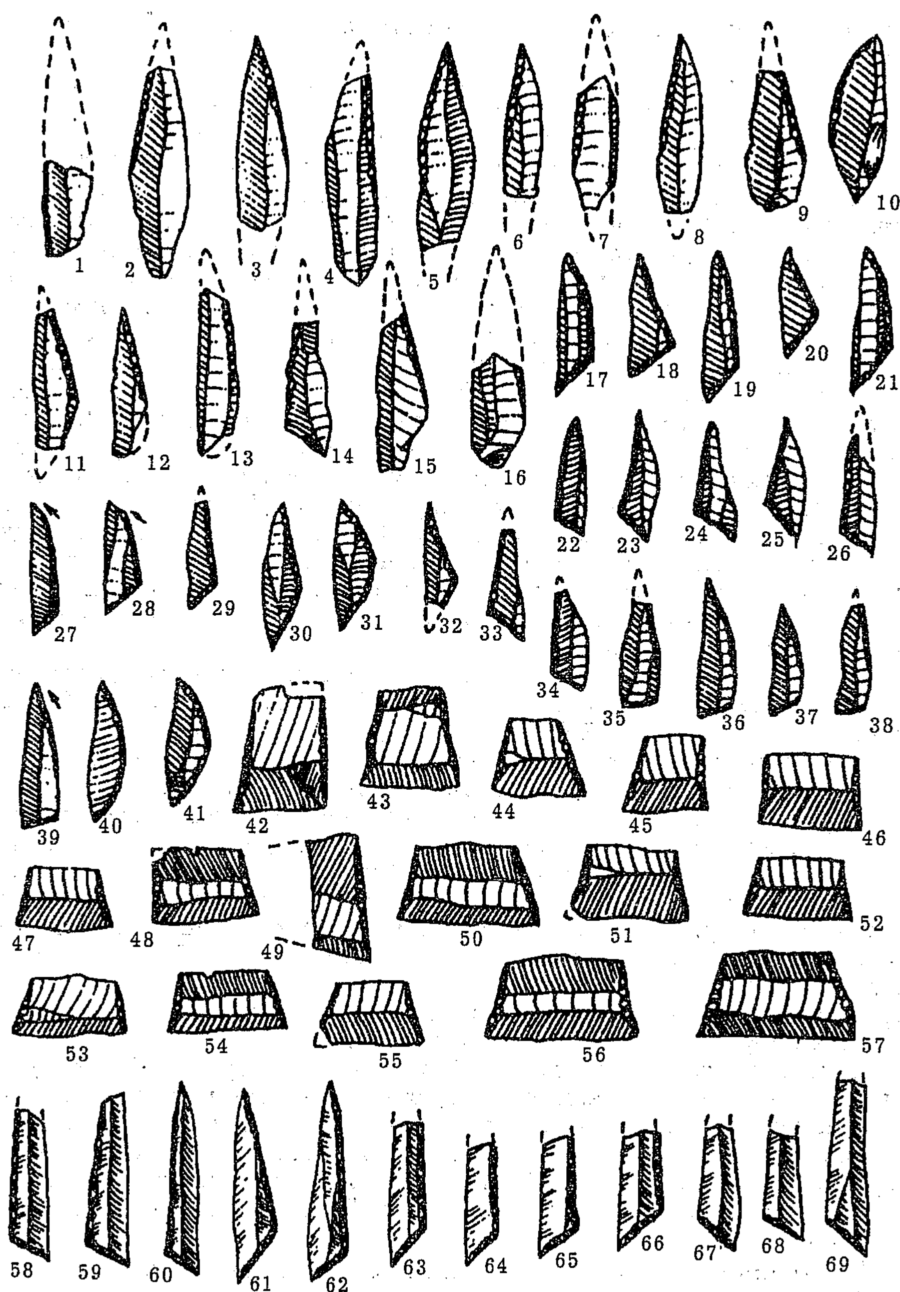
У VII тис. до н. е. в Західній Балтії (Ютландія, Північна Німеччина) мешкали мисливсько-рибальські племена так званої культури Маглемезе. Унаслідок трансґресії Балтії значні території узбережжя були затоплені морем і маглемезьке населення після 6000 р. до н. е. почало міґрувати у південно-східному напрямку. Близько 5000 р. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що більш як на 2 тис. км простяглася від Данії до Сіверського Дінця. До неї входять археологічні культури Лейен-Вартен та Олдеслое (Данія, Північна Німеччина), хойницька (Польща), яніславицька (басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Західної Балтії.

Останнім часом у Польщі досліджені пам'ятки, матеріали яких переконливо свідчать про просування людности культури Свадборг з території Північної Німеччини у межиріччя Одри та Вісли і далі на південний схід (мал. 6). Плідні дослідження З. Багневського (1993) дають підстави говорити про два етапи розвитку традицій західнобалтійської культури Свадборг, раніше відомої під назвою Маглемезе, на території Польщі. Крем'яний інвентар стоянки Вершево 6 типологічно відповідає пізньосвадборзьким пам'яткам Західної Балтії, які датуються кінцем VII тис. до н. е. Типовими є великі та дрібні трикутники та ланцети маглемезького типу, менш численні вістря типу Свадборг, двобічно оброблені сокири.

Пізніше свадборзька індустрія у Польщі трансформувалася в комплекси типу Гудово 3 (мал. 7), які типологічно нагадують матеріали культури Олдеслое Північної Німеччини та Ютландії V тис. до н. е. У Польщі такі пам'ятки виділяють в окрему культуру Хойніце-Пеньки. Довгі маглемезькі трикутники дрібнішають (мал. 7, *17—38*), поширюються симетричні видовжені трапеції (мал. 7, *42—57*)[7].

На схід від Вісли пам'ятки західнобалтійської культури Свадборг невідомі. У Поліссі між Віслою і Дніпром у V тис. до н. е. поширилась яніславицька пізньомезолітична культура (мал. 5). Близько двох десятиліть точилася дискусія про її генетичні корені. Останнім часом більшість дослідників визнали постмаглемезький характер яніславицького крем'я-

[7] Bagniewski Z. O mezolicie pojezierza Drawskiego // Studia Archeologiczne.— Wrocław, 1993.— T. XXIV.— S. 33—55.

Мал. 7. Другий етап розвитку свадборзьких традицій у Польщі.
Мікроліти стоянки Гудово постмаглемезької хойницько-пеньківської культури,
за З. Баґнєвським

ного комплексу, тобто генетично пов'язують яніславицьку людність із Західною Балтією[8].

До маглемезьких рис яніславицьких комплексів Полісся належать характерні видовжені трикутники (мал. 4, *23, 24*), ланцети з мікрорізцевим сколом на кінці (яніславицькі вістря), розвиток мікрорізцевої техніки, торцевий одноплощинний нуклеус для відтискних пластин (мал. 3, *1*) тощо.

Слід відзначити поступове згасання маглемезьких рис у крем'яному комплексі стоянок у міру просування зі заходу на схід. Так, маглемезькі трикутники на маглемезьких стоянках у басейні Вісли складають половину всього мікролітичного комплексу, у Західному Поліссі 10—20 відсотків, а в Київському Поліссі вони представлені поодинокими екземплярами.

Ще менше західнобалтійських рис простежується серед виробів донецької культури басейну Сіверського Дінця (яніславицькі вістря, мікрорізцева техніка). Однак переважна більшість дослідників визнають участь яніславицького населення Полісся в генезі донецької культури[9]. Тобто визнається факт просування яніславицького населення Полісся у пізньому мезоліті в південно-східному напрямку аж до басейну Сіверського Дінця.

Отже, у V тис. до н. е. на низинних рівнинах від Рейну до Сіверського Дінця унаслідок міграційних процесів зі Західної Балтії в південно-східному напрямку сформувалася група споріднених пізньомезолітичних культур. Численні знахідки характерних виробів з кременю (яніславицьких вістер) у Надпорожжі і навіть у Криму свідчать, що мігранти з Балтії досягли узбережжя Чорного моря (мал. 5).

На цій постмаглемезькій основі у V—IV тис. до н. е. сформувалася група неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай басейну Німану, Струміль басейну Середнього Дінця, німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (мал. 5). Про це свідчить постмаглемезький крем'яний комплекс найдавніших неолітичних стоянок вказаних територій. Так, на ранніх пам'ятках німанської неолітичної культури Західного Полісся та на дніпро-донецьких стоянках Київщини поряд з характерною керамікою з гребінцевим орнаментом знаходять виразні серії типових яніславицьких вістер, трикутників, мікрорізців (мал. 8, *4, 19—24*)[10]. Складається враження, що яніславицька культура басейну Вісли та Прип'яті та донецька басейну Сіверського Дінця мали свої неолітичні фази, які характеризуються поширенням на стоянках з традиційним для даної культури кременем кераміки з гребінцевим орнаментом.

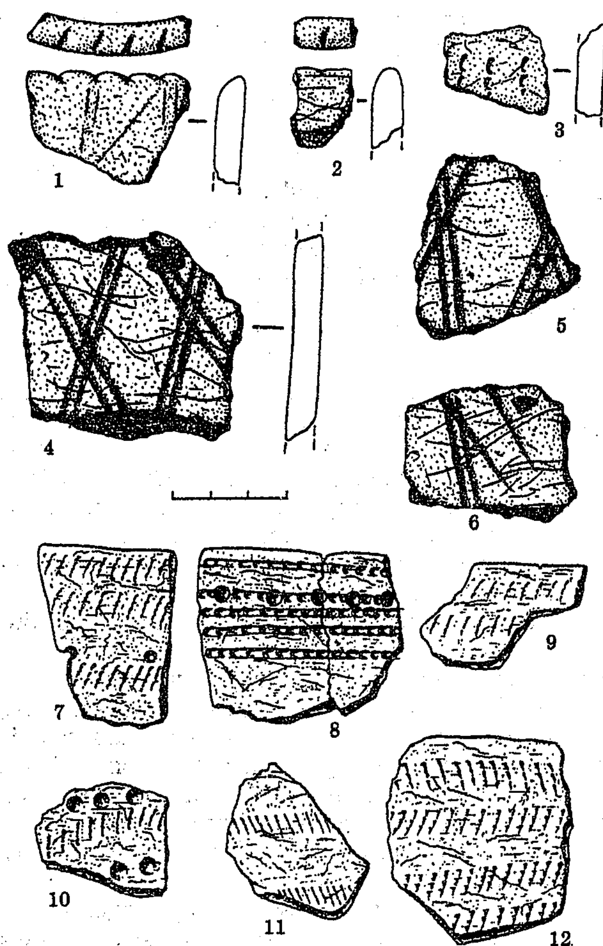
Наявність культурно-генетичної спільноти на теренах від Рейну до Дінця у VI—V тис. до н. е. підтверджують дані не тільки археології, але й антропології. Відома велика кількість неспростованих антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення в мезоліті з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я мешканців Північної Європи. Порівняння матеріалів з дніпро-донецьких могильників Подніпров'я V—IV тис. до н. е.

---

[8] Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— 160 с.

[9] Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // Советская археология.— 1987.— № 3.— С. 159; Зализняк Л. Л. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 89—97.

[10] Залізняк Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія.— 1985.— № 49.— С. 3—9.

Мал. 8. Фраґменти кераміки ранньонеолітичних стоянок Київського Полісся:
1—6 Лазарівка, 7—12 Бородянка 3в.

з синхронними похованнями Ютландії свідчить як про певну культурну, так і про генетичну спорідненість населення, що їх залишило. Подібними виявились не тільки поховальний обряд, а й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеоїди, поховані у випростаній позиції на спині[11]. Наприкінці V тис. до н. е. це населення просувалося лісостеповою смугою далеко на схід з Лівобережної України у Середнє Поволжя (С'єзже), а можливо ще далі на схід (могильник Тумек-Кичеджик у Приараллі) (мал. 5).

[11] Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и энеолита по антропологическим данным.— Автореф. канд. дис.— К., 1992.— 20 с.

До цього північного антропологічного типу, як відомо, належать найдавніші індоєвропейські спільноти IV—III тис. до н. е.: середньостогівська та ямна культури лісостепової України та культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки Центральної Європи. Це й зрозуміло, адже останні постали на генетичній основі вищезгаданої пізньомезолітичної та неолітичної спільноти. Таким чином, остання певною мірою була підґрунтям індоєвропейської сім'ї народів.

Іншими словами, у VI—V тис. до н. е. північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової доби мешкала на низинних просторах Західної та Південної Балтії та Полісся, просунулась Лівобережжям Дніпра у басейн Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простягалася від Ютландії до Дінця на 2000 км і складалася зі споріднених культур мисливців та рибалок[12].

Цікаво, що в її межах зафіксована більшість індоєвропейських гідронімів, які концентруються між Рейном та Дніпром[13]. За даними палеолінґвістичних аналізів, повстанню власне індоєвропейської прамови передували бореальний та ранньоіндоєвропейський етапи її формування[14]. Реалії ранньоіндоєвропейської та бореальної прамов відповідають мезоліту та неоліту зандрових низин Європи (помірний клімат, флора, фауна, рухливий мисливсько-рибальський спосіб життя, зародки землеробства та скотарства тощо)[15]. Тобто наявність культурно-історичної спільноти VI — IV тис. до н. е. на низинах між Рейном та Дніпром добре узгоджується з даними світової індоєвропеїстики.

Ця єдність не була чимось екстраординарним в історії середньоєвропейських низин. Приналежність до єдиної природно-ландшафтної зони здавна сприяла контактам первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами. Археологічні матеріали неспростовно свідчать про стійкі і давні — ще від льодовикових часів — зв'язки з людністю низин Північної Європи, зокрема мешканцями Південної Балтії. Упродовж останніх 12 тис. років зі заходу через Полісся, Волинь, Прикарпаття, Поділля прокотилося щонайменше десять міґраційних хвиль.

У фінальному палеоліті сюди зі заходу приходили двічі мисливці на північного оленя — носії культур Лінгбі та Свідер. У ранньому післяльодовиков'ї на поліські землі прийшли лісові мисливці спочатку кудлаївської, а потім вищезгаданої яніславицької культур. У неоліті в Північно-Західну Україну проникли племена лінійно-стрічкової кераміки, а пізніше — лійчастого посуду. За бронзової доби зі заходу накочувалися хвилі індоєвропейських племен культури кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської. Пізніше зі заходу в Полісся та на Волинь прийшли східні германці та готи — носії пшеворської та вельбарської культур.

Постійні міґрації зі заходу були визначальним чинником етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні — реґіоні, де зароджува-

---

[12] Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— 252 с.

[13] Krahe H. Indogermanisch und alteuropäisch // Saeculam.— 1957.— С. 1—16; Трубачов О. Н. Название рек Правобережной Украины.— М., 1968.— 146 с.

[14] Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык.—М., 1986; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— С. 953.

[15] Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України.— С. 81—82.

лось слов'янство й український етнос зокрема. Невипадково найближчими родичами слов'ян узагалі й українців зокрема є їхні північно-західні сусіди — балти та германці.

Повертаючись до вищезгаданої пізньомезолітичної постмаглемезької спільноти, зазначимо, що вона розвивалася під сильним впливом своїх проґресивних південних сусідів — балкано-дунайських землеробських культур. Унаслідок цього впливу та поширення степів через аридизацію клімату вищезгадані мисливсько-рибальські суспільства північних європеоїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоєвропейські культури IV тис. до н. е. (середньостогівська, лійчастого посуду).

Проблема походження та розселення індоєвропейців тісно пов'язана з питанням виділення скотарства в окрему галузь відтворюючої економіки. Передумови цього почали складатися в суспільствах мотичних землеробів Центральної Європи ще у V тис. до н. е.

Винищення лісу вело до збільшення ролі потенційних пасовиськ. В умовах поступового скорочення придатних для вирощування культурних рослин земель це сприяло збільшенню ролі скотарства в неолітичній економіці. Цей процес добре простежується на пізніх етапах розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки та Трипілля.

Мотичні землероби пасли худобу неподалік селищ, а на час дозрівання врожаю відгонили її подалі від посівів. Так зароджувалась найдавніша відгонна форма скотарства. Їй властиве випасання худоби в певні сезони (влітку) на пасовиськах, віддалених від постійних поселень. Саме цей найдавніший різновид скотарства дозволив суспільствам з відтворюючою економікою просунутися ще далі в ліси північної зони Європи. В IV тис. до н. е. людність культури лійчастого посуду, що постала внаслідок впливу на місцеві мисливсько-рибальські суспільства культури лінійно-стрічкової кераміки, колонізувала Німецьку та Польську низини до Балтійського узбережжя. І сталося це завдяки освоєнню відгонної форми скотарства (мал. 5).

Крім того, саме відгонне тваринництво створило умови для поширення і розквіту відтворюючої економіки на безмежних степах Євразії у IV—II тис. до н. е. Однак це сталося у наступну після неоліту енеолітичну добу у винятково сприятливих для тваринництва умовах аридизації. Остання призвела, з одного боку, до колапсу Балканської землеробської протоцивілізації, а з іншого — до небувалого поширення степів. Це стимулювало виокремлення скотарства в окрему галузь економіки і швидке розселення перших скотарських народів з індоєвропейським мовно-культурним комплексом з Південної України безкраїми євразійськими степами від Дунаю до Монголії і далі в Індію[16].

[16] Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України.— С. 78—117.

Leonid ZALIZNIAK

NEOLITHIZATION OF UKRAINE AND THE PROBLEM OF FORMING THE GENETIC BASE OF THE INDO-EUROPEANS

It is argued that the Northern Europeans had advanced to the Sivers'kyi Donets River basin along the Dnipro's left bank in the 6th—5th millennia B.C. thus forming a tremendous ethnic and cultural community extending over a 2,000 kilometre-long area ranging from Jutland to the Donets' River. The community embraced the related cultures of hunters and fishermen. It is within the spreading area — between the Rhein and the Dnipro rivers, — that most of the hydronyms have been registered. Assimilation of distant stock-breeding had enabled the bearers of the Funnel-Necked Vessel culture to colonize the Polish and the German low-lying lands extending as far as the Baltic Sea coast.

Aridization of the climate in the Eneolith era being exceptionally favourable for the development of stock-breeding, had caused, firstly, the collapse of the Balkan Farming Protocivilization, and secondly, the unprecedented expansion of steppes. All that stimulated the establishing of stock-breeding as a separate branch and the rapid dissemination of stock-breeding tribes belonging to the Indo-European linguo-cultural complex from Southern Ukraine to the boundless expanses of Eurasian steppes.

Тамара МОВША

ЗВ'ЯЗКИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ ЗІ СТЕПОВИМИ ЕНЕОЛІТИЧНИМИ КУЛЬТУРАМИ
(До проблеми індоєвропеїзації Європи)

Проблема зв'язків Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами протягом кількох десятиліть є однією з генеральних у дослідженнях учених, зокрема України та Румунії.

Особлива роль у переоформленні і долях давньоземлеробських культур Південно-Східної Європи початку індоєвропеїзації її населення належала середньостогівській культурі у загальноприйнятому значенні. З часу її відкриття А. Добровольським[1] у 1927 р. на острівному поселенні Середній Стіг 2 ця культура не переставала викликати інтересу дослідників. Проте осмислення багатьох аспектів проблеми, пов'язаної з нею, дотепер перебуває ще в стадії вивчення. У зв'язку з новим пожвавленням, що знову виникло саме до цієї степової культури та її відносин з Трипіллям-Кукутені, доповнимо виклад проблеми неопублікованими джерелами, у тому числі з розкопок поселення Солончени 2 (середній шар) та інших пам'яток, які, на наш погляд, сприяють її осмисленню. Але перед тим вважаємо за потрібне зупинитися на деяких аспектах проблеми у плані історіографії.

Поряд з відкриттям самої культури на Середньому Стозі 2, як і на Стрільчій Скелі, цінною виявилася стратиграфія пам'ятки. Знайдені на обох стійбищах уламки трипільської кераміки забезпечили попередню прив'язку в часі до трипільської культури[2]. Ці основні старожитності та стратиграфія, установлена М. Макаренком[3] на Маріупольському могильнику, а також дослідження інших поселень, окремих поховань і просто знахідок у різних місцях степової та лісостепової зон дали підставу В. Даниленкові уже в 1954 р. виголосити доповідь на VII науковій конференції Інституту археології АН України[4]. У ній вчений накреслив територію

---

[1] Добровольський А. В. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927 // Збірник I (Дніпропетровський краєнавчий Історико-археологічний музей).— Дніпропетровськ, 1929.

[2] Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 47—48.

[3] Макаренко М. О. Маріупольський могильник // Всеукраїнська Академія наук.— К., 1933.— 152 с.

[4] Даниленко В. Н. О ранних звеньях развития степных восточно-европейских культур шнуровой керамики // Краткие сообщения Института археологии АН УССР (далі — КСИА АН УССР).— К., 1955.— С. 126—128.

поширення типологічно близьких пам'яток від Дону до Дніпра. Зазначив, що вона була пов'язана з формуванням областей економічної єдности скотарською лінією розвитку, яка привела до поступового утворення особливих культурних і етнічних спільностей. Неабияке значення мала теза дослідника про те, що пам'ятки середньостогівського типу, з одного боку, передують ямній культурі (типу Михайлівки II). З другого — є її ранньою ланкою, давнішою, ніж культури шнурової кераміки Середньої Європи, пов'язаною з проблемою індоєвропейського масиву.

Таким чином, уже через 30 років після відкриття однієї зі степових скотарських культур стисло сформульовано ряд важливих наукових положень. Серед них — і культурно-історичне місце середньостогівських старожитностей в енеоліті Східної Європи як раннє в культурах шнурової кераміки, на нових матеріалах якої поставлена індоєвропейська проблема.

Значними ланками формування однієї з культур шнурової кераміки дослідник вважав пам'ятки, розташовані у лісостеповому Інгуло-Тясминському реґіоні. Головні матеріали, на які опирався В. Даниленко, походили з розкопок двох поселень в урочищі Тетянчине та Молюхового Бугра. Верхній шар останнього на підставі трипільського імпорту дозволив датувати його етапом С1 Трипілля[5]. Продовжувалося накопичення матеріалів для вивчення нової теми зв'язків Трипілля зі Степом. Проте постановка її має більш давню історію.

Уперше проблема взаємин трипільської (доміkенської) культури з носіями Степів у вітчизняній археології була поставлена ще на початку XIX ст. Данилом Щербаківським. Публікуючи результати розкопок у селі Серезліївці, дослідник писав, що встановлюється факт знаходження предметів одної культури у могилах другої; а це свідчить про їх взаємостосунки, вказує на певну одночасовість їх існування[6]. Важливі джерела, отримані при розкопках курганів № 8 і 9 на стику Лісостепу і Степу в селі Колодистому[7], розглянуті в аспекті взаємодій у середині Трипілля О. Лагодовською. Значно пізніше сенсаційні матеріали були здобуті під час робіт у Середній Наддніпрянщині. Тут на поселенні Солончени 2 у 1952 р. Т. Пассек, а в 1955, 1956 і 1959 рр. автор цих рядків Т. Мовша виявили середньостогівський посуд і подібний до нього. Ці старожитності стали основою для розробки фактично нового напряму в трипіллєзнавстві, а саме зв'язків давньоземлеробської культури зі скотарськими культурами евразійських степів. Проведений нами порівняльний аналіз матеріалів зі Солончeнів 2 та острівних степових пам'яток привів до висновків про зв'язки носіїв трипільської культури з населенням Дніпровського Надпоріжжя, яке існувало на Середньому Стозі 2 (середній шар) та Стрільчій Скелі (середній шар)[8]. Звідси йшли імпульси у давньоземлеробський світ,

[5] Даниленко В. Н. К вопросу о месте Киевотрипольской культуры в этногенетическом процессе // КСИА АН УССР.— К., 1953.— № 2.— С. 83.

[6] Щербаковский Д. М. Раскопки курганов близ с. Колодистое Киевской губ. // Известия Археологической Комиссии (далі — ИАК). — СПб., 1904.— Вып. 12.

[7] Спицын А. А. Раскопки курганов близ с. Колодистое Киевской губ. // ИАК.— СПб., 1904.— Вып. 12; Беляшевский М. Т. Курганы у с. Колодистого // Археологическая летопись Южной России (далі — АЛЮР).— 1900.— Т. II; Лагодовська О. Ф. Пам'ятки усатівського типу // Археологія.— 1953.— Т. 8.— С. 95—108.

[8] Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // Советская археология.— 1961.— № 2.— С. 186—199.

що викликало появу у Трипіллі кухонного посуду з домішкою черепашок.

Ми прослідковуємо його еволюцію впродовж усього Трипілля до заключного етапу.

Розумінню подальшої розробки проблеми міжкультурних взаємин сприяв вихід у 60—70 рр. трьох вагомих монографічних робіт та ряду статей. У книзі „Неолит Украины" В. Даниленко[9] визначив вихідну територію найдавнішої скотарської культури, зробив спробу її періодизації. З Нижнім Подонням та Приазов'ям він пов'язав першу бережнівську та наступні скелянську і пізню дереївську фази. Далі у книзі „Энеолит Украины" В. Даниленко розвинув ці питання, підкреслив інфільтрацію пастушачого населення зі Сходу в Пониззя Дніпра, як і поширення звідси нового, скорченого, обряду поховання. Значне місце відведено періодизації степових старожитностей, у якій раннім є квітнянський, а наступним стогівський, що поділяється на декілька фаз. У третій монографії під назвою „Середньостогівська культура" Д. Телегіна[10] усі наявні на 70-ті рр. степові енеолітичні джерела об'єднані в середньостогівську культуру, що мало важливе значення для вітчизняних і зарубіжних учених. Виділено локальні групи, охарактеризовано господарство, місце середньостогівської культури в енеоліті Східної Європи, її походження та історичне значення.

Першочергове місце у вивченні висвітлюваної теми належить роботам російського археолога М. Мерперта[11]. Серед розглянутих проблем критика теорії Д. Меллаарта, М. Гімбутас про широкомасштабні міграції північно-причорноморських племен та руйнівних процесів, пов'язаних з ними; принципи датування східних знахідок виходячи з їх стратиграфічних показників та інші.

Сенсаційними після Дереївки виявилися дослідження неолітичних та енеолітичних могильників у Поволжі (С'єзже, Хвалинськ). За І. Васильєвим[12], ці пам'ятки відкрили можливість встановлення широкої системи зв'язку з культурами Північно-Західного Причорномор'я, Кавказу та етапів розвитку і хронології Сходу і Заходу.

Дослідження у Нижньому Подонні багатошарових поселень — Ракушечного Яру Т. Білановською[13] та Раздорського 1 В. Кияшком[14] — розкрили ще одну важливу сторінку в науці не тільки міжплемінних зв'язків, але й неодноразових розселень і міграцій на Захід. Їх старожитності, до

[9] Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 224—226; його ж. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 40—76.

[10] Телегін Д. Я. Середньостогівська культура.— К., 1973.— 168 с.

[11] Мерперт Н. Я. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии материальной культуры АН СССР (далі — КСИА).— М., 1965.— Вып. 105.— С. 10—20.

[12] Васильев И. Б. Энеолит Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 3—129; Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Хвалынский могильник.— Саратов, 1990.

[13] Белановская Т. Д. К вопросу об орнаменте керамики неолитического поселения Ракушечный Яр на Нижнем Дону // Проблемы отечественной и всеобщей истории.— Л., 1970.

[14] Кияшко В. Я. Многослойное поселение Раздорское 1 на Нижнем Дону // КСИА.— М., 1987.— Вып. 192.— С. 73—80; його ж. Между камнем и бронзой / Нижнее Подонье в V—III тысячелетиях до н. э. // Донецкие древности.— Азов, 1994.— Вып. 3.— С. 5—131.

речі, підтвердили теорію В. Даниленка про формування пам'яток середньостогівського періоду та його скелянської фази саме в Подонні. Особливого значення набувають матеріали 4-го та 5-го (нижній горизонт) шарів поселення Раздорського 1, які прояснюють розкриття проблеми міжетнічних зв'язків степових культур з Трипіллям-Кукутені.

Не менш важливі нові джерела з Прикубання, Закубання та Передкавказзя. Зокрема, з розкопок О. Нехаєва на поселенні Свободному, яке дало дослідникові слушну підставу переосмислити матеріали з таких раніше відомих пам'яток, як Мешоко (нижній шар), Ясенова Поляна, Замок та інші. В них О. Нехаєв бачить культуру самобутнього розвитку, відмінного від власне майкопської культури, яка існувала, за прив'язкою до періодизації Т. Пассек, протягом етапу В1 — від середини до кінця IV тис. до н. е. Свободне дослідник зіставляє з Трипіллям В1, похованнями Новоданилівки та 3-м і 4-м шарами поселення Раздорського 1[15]. Наше ставлення до цих синхронізмів висловлене у статті, присвяченій ювілеєві трипільської культури, до висновків якої ще повернемося[16].

Поповнився список поселень східного реґіону Трипілля зі знахідками кухонного посуду з домішкою черепашок. Серед останніх цікава кераміка з Красноставки, Шкарівки, Миропілля. Публікуючи її, О. Цвек зупиняє увагу на техніці, мотивах орнаментації та їх розвитку[17]. У 80-ті рр. проблема взаємовідносин Трипілля-Кукутені з культурами євразійських степів знову ввійшла в коло інтересів дослідників. Так, Т. Мовша[18], звертаючись до нових джерел, внесла корективи у деякі існуючі схеми хронології та синхронізації, переглянула датування поселення Дереївка, підняла питання міґраційних процесів окремих груп степового населення в Лісостеп, зокрема по ріці Синюсі у прилеглу до Степу томашівську культурну групу в трипільсько-кукутенській спільності, а також трипільського у прилеглий Степ — у Надпоріжжя, Надбужжя. До речі, в останньому вони фіксуються біля бродів та перевозів. На заключному етапі відбувалися процеси міґрацій у глибинні райони Степу на південний схід від Побужжя. Т. Мовша визначила місце степових культур епохи раннього металу в системі абсолютної хронології Трипілля-Кукутені[19].

В аспекті розглядуваної проблеми взаємин давньоземлеробських і степових культур важлива така рання група степових пам'яток, як

---

[15] Нехаев А. А. Энеолитические поселения Закубанья // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990; його ж. Домайкопская культура Северного Кавказа // Археологические вести.— СПб., 1992.— № 1.— С. 76—85.

[16] Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 36—57.

[17] Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале Кукутени-Триполье) // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—184; її ж. Особливості формування східного реґіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 37, мал. 1, *12*.

[18] Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica.— 1981.— № 5—6.— С. 61—72; її ж. Взаємовідносини...— С. 40—43.

[19] Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. Межвузовский сборник научных трудов.— Днепропетровск, 1984.— С. 60—83.

новоданилівська. Тепер вона активно дискутується, а саме питання її культурної належности. Вирішення останнього досить принципове для встановлення часу зв'язків Трипілля зі середньостогівською культурою у її загальноприйнятому значенні чи лише окремого від неї культурного явища, яким вважається новоданилівська група. На сьогодні запропоновано дві концепції, що заперечують одна одну, два напрямки у розумінні культурогенезу новоданилівських старожитностей. Так, одні дослідники включають їх до хвалинсько-середньостогівської культурно-історичної спільности[20], а отже, до пам'яток середньостогівського типу[21]. Інші розглядають як окреме від рухливих скотарських общин середньостогівської культури явище[22] або навіть бачать у ній метакультурну спільність, що складається з чотирьох різних за походженням культурних груп[23].

Разом з тим вимальовується тенденція до ревізії самої середньостогівської культури, її поділу на окремі культури чи культурні групи: скелянську, стогівську, квітнянську та дереївську. До скелянської культури Ю. Рассамакін та Н. Котова відносять і новоданилівські поховання. На їхню думку, квітнянська культура — окреме культурне явище, яке відрізняється від названих культур обрядовими традиціями[24].

Давні землеробські культури і скотарські степові у взаємодії є однією з важливих проблем досліджень й археологів Румунії. Розробка базується перш за все на кераміці з домішкою подрібнених черепашок, яка отримала назву тип „Кукутені С" після розкопок Г. Шмідта в 3-му шарі поселення Кукутені-Четецує фази Кукутені[25]. І. Нестор висловив припущення, що аналогічна кераміка може бути пов'язана з поселенням більш раннього часу фази Кукутені А-В[26]. З цією думкою спочатку не погоджувався В. Думітреску, вважаючи, що такі знахідки типові для фази Кукутені В[27]. Наступні джерела з поселень фази А-В підтвердили позицію І. Нестора, а також й давніший час.

Неодноразово піднімалося питання і про походження кераміки типу С. Г. Шмідт висловив припущення про її зв'язок з країнами східнобалтійського кола — Фінляндією та Карелією[28]. Г. Розенбеґ, відвідавши Ук-

---

[20] Кореневский С. Н., Наглер А. О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей // Проблемы интерпретации археологических источников.— Орджоникидзе, 1987.—С. 74—86; Васильев И. Б. Энеолит Поволжья...— С. 31—42.

[21] Рассамакин Ю. Я. Среднестоговская культура: миф или реальность // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.—V в. н. э.— Тирасполь, 1994.— Т. 2.— С. 29.

[22] Телегин Д. Я. Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // Археология Украинской ССР.— 1985.— Т. 1.— С. 311—320.

[23] Нечитайло А. Л. Общее и особенности в развитии скотоводов Северного Причерноморья // Древнейшие общности...— Т. 2.— С. 26—27.

[24] Рассамакин Ю. Я. Среднестоговская культура: миф или реальность.— С. 29.

[25] Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien.— Berlin; Leipzig, 1932.

[26] Nestor J. Prähistorische Zeitschrift.— 1932.— T. XXIII.— S. 557—564.

[27] Dumitrescu V. Incheere // Hăbăsesti.— 1954.— P. 532.

[28] Schmidt H. Cucuteni...— S. 80, 81.

раїну, пов'язав походження цієї кераміки з північнопонтійськими степами[29]. І. Нестор[30] та В. Думітреску також вважали ці степи вихідною територією.

Друге джерело, на основі якого відбувалась дискусія, — знахідки скіпетрів у Феделешені, Касимчі, Селкуці та інших пам'ятках. В. Думітреску зіставив їх культурно і в часі з похованнями верхнього горизонту Маріупольського могильника[31]. Скіпетр із Касимчі трактувався ним як голова коня. З суспільствами, що володіли скіпетрами типу Велень-Берешть, Е. Комша пов'язує першу хвилю проникнення степовиків на південь Молдови. За І. Манзурою, початок контактів за знахідками скіпетрів фіксується з фази Кукутені А1, а найбільше пожвавлення припадає на фазу А2-А3[32].

Вирішення питання генези посуду з домішкою подрібнених черепашок з конкретних територій і пам'яток Дніпропетровського Надпоріжжя та Пониззя Дону належить вітчизняним ученим[33].

Погоджуючись з головним нашим висновком, В. Думітреску зауважив, що навряд чи можна говорити про проникнення степовиків у трипільське середовище. Цьому, на його думку, суперечить відсутність на території землеробів їх поселень[34]. Дійсно, на терені Трипілля і Кукутені їх немає, але вони є в порубіжній контактній зоні басейну Дніпра і Побужжя. Так, кераміка типу Середнього Стогу 2 відома з району поселення Володимирівки, типу Стрільчої Скелі — з Надбузьких порогів. Це підтверджує нашу думку. Також одним із доказів тому є відкриття далеко на Заході поховань з інвентарем в Дечіа Мурушулуй, Чонград. М. Гарашанін та М. Мерперт[35] розглядають їх як відображення проникнення степовиків з Північного Причорномор'я.

Проблема ролі пастушачого населення у житті носіїв культури Кукутені відображена в роботах румунських археологів. В. Думітреску[36] вважав, що крім культурно-обмінних зв'язків відбувався і певний етнічний вклад. Е. Комша[37] пояснював відсутність кукутенських пам'яток на півдні Молдови і Мунтенії якраз проникненням степовиків.

---

29 Rosenberg L. Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit.— Kobenhavn, 1931.

30 Nestor J. Cu privere la periodizarea etapelor tirzu ale Néoliticului din R.P.R // Studii şi Cercetări de Istórie Véche (далі — SCIV).— 1959.— T. 10.— N 2.— P. 247—260.

31 Див.: Dumitrescu V. Incheere.— P. 540—545.

32 Комша Е. Коренные общности северопонтийских степей на востоке и юге Румынии // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.—V в. н. э.).— К., 1991.— С. 94—95; Manzura I. The East-West interaction in the mirror of the eneolithic and early bronze cultures in the northwest Pontic // Revista Arheologica.— 1993.— P. 26—28.

33 Даниленко В. Н. Неолит Украины...— С. 229; його ж. Энеолит Украины...— С. 20, 71; Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры...— С. 186—195; її ж. Проблемы связей...— С. 61—72.

34 Dumitrescu V. Originea şi evolútie cultúră Cucuteni-Tripolie (II) // SCIV.— 1963.— T. 14.— P. 305.

35 Garasanin M. V. Pontski i Stepski uticaji u Donjem Podunaveju i na Balkanach na prelazu in neolitskago i metalovo doba // Glasnik Z. M.— Sarajevo, 1961.— XV—XVI; Мерперт Н. Я. О связях...— С. 13; його ж. Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннебронзового века // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 234—246.

36 Dumitresku V. Originea si evolutia...— S. 305—310.

37 Comşa E. Unele probleme privind populatiile de Steppă din Nord-Vestul Mării Negre din la inceptul epocii brõnzului // SCIV.— 1978.— T. 29.— N 3.— P. 353—363.

Певна кількість робіт румунських дослідників присвячена розглядові кераміки типу С, її появі та розвитку. Серед них стаття І. Нестора і Е. Захарія[38], в якій подані матеріали з Феделешені, Корлетені, Главенешті-Векі, Ведастра та інші у хронологічній послідовності, а також С. Кукоша[39] та А. Доод-Опрітеску[40]. Ця тема значною мірою є в полі наукових інтересів відомого вченого П. Романа[41]. Розглядаючи кераміку типу Кукутені С, П. Роман коментує різні гіпотези її походження, висвітлює проблему виникнення і поширення шнурової кераміки, акцентує увагу на значенні впливу раннього етапу культури Чернавода 1 на Кукутені і можливий генетичний з нею зв'язок посуду з домішкою черепашок.

У російській історіографії розглядуваний тип посуду відомий як кухонний. Крім праць Т. Пассекі[42], у яких вона приділила йому належну увагу, спеціально кухонній кераміці з домішками черепашок присвячена дисертаційна робота Т. Білановської[43], захищена нею на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Окремі положення праці зберегли своє значення й сьогодні. Дослідниця простежила на наявних на той час матеріалах схему розвитку та зміни, які відбулися, і прийшла до висновку, що у своєму класичному вигляді (полисковане згладжування, орнамент, домішка черепашок) цей посуд з'явився разом з розписною керамікою.

Особлива тема, якою займається багато дослідників, — міграції степового населення на захід та поява курганного обряду поховань. З нею пов'язані імена багатьох учених: В. Даниленка, М. Мерперта, Д. Телегіна, І. Ечеді, М. Гімбутас, М. Тасіча, І. Маллорі, Е. Комші, О. Гойслера, В. Дергачова, І. Манзури, В. Сорокіна та інших.

Розкриття такої складної проблеми, як міграції окремих груп скотарів зі сходу, пов'язане із соціально-економічними процесами, що відбувалися передовсім у Подонні. Бо тут виникло локально-культурне утворення, близьке до надпорізького. Важливо, що саме в його середовищі відомі пам'ятки з керамікою, яка за часом відповідає нижньому горизонтові середнього шару Стрільчої Скелі, наприклад, Хутір Семенкін. Але перед тим, як перейти до розгляду пи-

---

[38] Nestor J. et Zaharia E. Sur la période de transition de Néolithique â l'âge de bronze dans l'aire des Civilisations de Cucuteni et de Gumelnita // Dacia N. S.— 1968.— T. XII.— P. 17—43.

[39] Cucos S. Ceramika de tip C din aria cultúre Cucuteni // Memoria Antiquitatis, IX — XI. Muzeul de istórie.— Piatra Neamt, 1985.— P. 63—92.

[40] Dood-Opritescu A. La céramique Cucuteni C son origine. Sa signification Historico-culturelle// Thracia Praehistorica.— Sofia, 1982.— S. 70—80; її ж. Céramiqa ornamentata cu snurul din aria cultúrilor Cucuteni şi Cernawoda // SCIV.— 1981.— T. 32.— N 4.— P. 511—528.

[41] Morintz S., Roman P. Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niderdonau // Dacia N. S.— 1968.— T. XII; Roman P. Der Stand der Erforschung snurverzierten Erscheinungen in Südosteuropa // Symposium Halle.— Saale, 1979.

[42] Passek T. La céramique Tripoliénne. — M., 1935; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— М., 1949.— № 10.

[43] Белановская Т. Д. Кухонная керамика трипольской культуры. Автореферат канд. диссерт.— Л., 1949.

тання культурних контактів, взаємовідносин скотарів і землеробів, а також причин їх виникнення, зупинимося на запропонованій нами новій структурі середньостогівської культури, існуючій періодизації та хронології.

На початку 70-х рр. Д. Телегін відніс до середньостогівської культури і новоданилівські поховання зі специфічним інвентарем. То була реальність. Ініціатива перегляду складових частин належить В. Збеновичеві, який вилучив з неї ці старожитності[44]. Однак тепер останні знову об'єднують зі скелянськими пам'ятками, які пропонується виділити в окрему скелянську культуру[45].

* * *

Для вияснення питання етнокультурного складу середньостогівської спільности у нашому розумінні важливим є врахування двох течій, двох еволюційних ліній, що досить яскраво в ній простежуються. Перша лінія, квітнянсько-дереївська, генетично єдина. Друга — скелянсько-стогівська з її двома еталонними поселеннями в Пониззі Дніпра — Стрільчою Скелею (середній шар) і Середнім Стогом 2 — також генетично єдина[46]. До того ж Стрільча Скеля давніша від Середнього Стогу 2. Генетичний зв'язок між пам'ятками квітнянського і дереївського типів базується на технології посуду, частині його форм, близьких до дереївських, та орнаментації. Це переважно кубки, нерідко зі стягненими біля вінець горловинами, мало вираженими плічками і гострим дном, яке в дереївських посудинах має шипоподібний виступ. Спільність між посудом обох типів пам'яток простежується також в елементах орнаменту. Квітнянський посуд прикрашений в основному дрібнозубчатим або гребінцевим штампом найчастіше дугоподібної форми, що зближує його зі скобоподібним. У Дереївці дрібнозубчатий штамп також переважає. Великозубчатий, за даними Д. Телегіна, трапляється зрідка, до того ж він нечіткий.

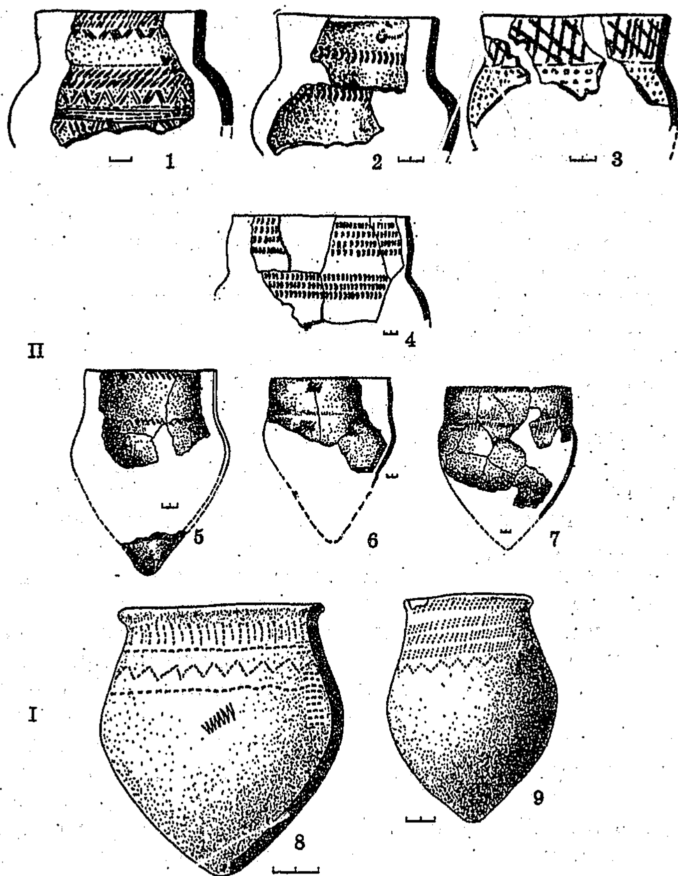
Генетично-еволюційну лінію між скелянсько-стогівськими пам'ятками підтверджують технологія виготовлення і близькість форм кераміки. Посудини з високими округлими плічками, часто з округлим або яйцеподібним дном і горизонтальним, а іноді й навкісним зрізом вінець. Різниця помітна у висоті та формі останніх. У скелянських вінця сильно відхилені, вертикальні, середньої висоти. У стогівських вищі, жолобчаті. Спільні ознаки простежуються і в орнаменті, його техніці та композиції: типові прокреслені суцільні або пунктирні лінії-„стрічки", що виступають у поєднанні з першими, і крупногребінцевий штамп. На плічках вони заповнюють фестони, шеврони. Поширений також малий зигзаг, нанесений заглибленими лініями, та гребінцеві зональні мотиви. Велика подібність є і в орнаментації зрізу вінець, прикрашених короткими навкісними лініями, перехресними насічками чи відтисками підтрикутного, зубчатого і гребін-

---

[44] Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я // Матеріали з антропології України (далі — МАУ).— К., 1973.— Вип. 7.

[45] Рассамакин Ю. Я. Среднестоговская культура...— С. 29.

[46] Мовша Т. Г. Триполье-Кукутень в контексте восточного и среднеевропейского энеолита — ранней бронзы (Контакты и связи) // Древнейшие общности...— Т. 2.— С. 45—47.

Мал. 1. Кераміка з поселень середньостогівської культурно-історичної спільности.
1—7 — Дереївка; 8 — Майорка; 9 — Чигирин

цевого штампу. Звертає на себе увагу орнамент, нанесений в один або два ряди округлим штампом.

На заключному етапі Трипілля, з яким, на нашу думку, співпадає у часі верхній горизонт поселення Дереївка, обидві вищеназвані генетично-еволюційні лінії з'єднувалися. Ознаки їх добре документує кераміка самої Дереївки, де співіснував посуд, типовий для обох ліній. Крім посуду з високою, прямою або трохи вгорі завуженою шийкою, плавним переходом до злегка округлих плічок, гострим дном, прикрашеного дрібнозубчатим гребінцевим штампом, який продовжив квітнянську лінію, є й інший, а саме характерний для скелянсько-стогівської лінії розвитку, репрезентованої основним типом кераміки, відомим передовсім із розкопок на Середньому Стозі 2 та Стрільчій Скелі. Це верхні частини посудин з трохи жолобчатою шийкою, високою прямою або злегка відхиленою шийкою, опуклими плічками та різким перетином (мал. 1). Такі форми виражають давні керамічні традиції Стрільчої Скелі та Середнього Стогу 2. Підтверджен-

ням цьому слугує і орнамент: трикутний штамп; подвійний скобоподібний; лінійний горизонтально прокреслений; лінійний у вигляді навкісної сітки.

Обидві генетично-еволюційні лінії у нашому розумінні — це дві споріднені самостійні культури у середньостогівській культурно-історичній спільності, що розвивались паралельно (разом з квітнянськими пам'ятками починаючи з етапу В2-С1 Трипілля). Як відбувався процес після етапу С1 за матеріалами скелянсько-стогівської лінії, поки що неясно. Квітнянсько-дереївська лінія виявилася життєво стійкою. Її носії, можливо, асимілювали скелянсько-стогівське населення, культурні традиції якого простежуються у Дереївці.

Така наша нова позиція у розумінні середньостогівської культури як історичної спільности. Щодо постмаріупольської культури, то це окреме культурне явище з фрагментами посуду, близького до чигиринсько-квітнянського[47]. Більш пізній час дереївських пам'яток від квітнянських підтверджується складним шнуровим орнаментом та його різними мотивами (у тому числі й навкісною сіткою); статуетками, близькими до серезліївських, хоч вони дещо й відрізняються від них[48]; знахідкою посудини, близької до дереївської у другому ґрунтовому могильнику Усатово[49]. Ще одним доказом різночасовости квітнянських та дереївських старожитностей служать стратиграфічні спостереження на багатошаровому степовому поселенні Новорозанівка на річці Інгулі. Тут у розкопі III виявлено горизонт з уламками квітнянського посуду (серед них є уламок, прикрашений під вінцями відтисками гребінцевого штампу і лінійним мотивом у вигляді вертикального зигзага). Суттєво те, що цей горизонт був перекритий шаром з наземним трипільським, але без платформи, житлом, у якому знаходилась розписна кераміка етапу В2-С1 томашівської культурної групи. Крім того, в цьому ж шарі виявлено гостродонну посудину, прикрашену „гусеничкою", та ще одну посудину, на думку дослідників, типу Нижньої Михайлівки[50]. Трипільська кераміка походить десь з найближчих до Степу поселень типу Володимирівки.

Ці важливі спостереження, по-перше, не підтверджують висновку В. Збеновича[51] про те, що носії трипільської культури жили в Новорозанівці одночасно зі середньостогівським населенням дереївського періоду. По-друге, спростовують датування і синхронізацію Дереївки з Трипіллям етапу В2-С1[52]. По-третє, дають підставу вважати квітнянські пам'ятки давнішими від дереївських — саме так, як їх хронологічно зіставляли В. Даниленко та Д. Телегін.

Хронологічна позиція квітнянської кераміки у Новорозанівці та лівенцівської у Нижній Михайлівці стали для О. Шапошникової основою при виділенні пам'яток раннього етапу нижньомихайлівського типу.

---

[47] Ковалева И. Ф. Постмариупольская культура // Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— С. 27.

[48] Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала...— С. 71—72.

[49] Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильник.— К., 1979.— Рис. 35, 41.

[50] Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение // Древности Поингулья.— К., 1977.— С. 57—61.

[51] Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 64.

[52] Телегін Д. Я. Основні риси та хронологія середньостогівської культури // Археологія.— 1970.— Т. XXIII.— С. 22.

* * *

Перші кроки у вирішенні досить складної проблеми походження середньостогівських пам'яток як ранніх ланок давньоямної культури, про що вже йшла мова, належать В. Даниленкові. Він, як і Д. Телегін, на наявних на той час матеріалах епіцентр формування бачив у зоні давніх степів Прикаспію, Нижнього і Середнього Дону, а також Поволжя. До того ж В. Даниленко підкреслював, що процес проходив складно, у тісній взаємодії з населенням Степового Передкавказзя і Прикаспію, близького до Майкопа. Тобто з носіями, які залишили, на думку С. Кореневського та О. Нехаєва, культуру домайкопського часу, що отримала назву закубанської.

За В. Даниленком, це був період другого поширення посуду з домішкою подрібнених черепашок, який фіксував перші етапи розвитку пам'яток середньостогівської культури. Стрільча Скеля (середній шар) у Дніпровському Надпоріжжі та поселення її типу з'явилися, на думку дослідника, у результаті інфільтрації зі Сходу, як наслідок тиску общин služережнівської фази, до того ж разом з поширенням скорченого поховального обряду, відомого у Подонні (Хутір Попів)[53]. Останні дослідження показали, що такий обряд характерний для реґіону від Волги до Дунаю[54]. Тепер територія цього обряду уточнюється відповідно до даних Раздорського 1 у Подонні, бо його поява співпала з виникненням поселень типу 4-го шару цієї пам'ятки, а в Надпоріжжі, що відзначав В. Даниленко, — Стрільчої Скелі.

Близьку позицію займає В. Кияшко[55]. Вказуючи на проблематичність 4-го, а також 5-го шарів Раздорського 1, учений, з одного боку, посуд 4-го шару зіставляє з Хвалинським могильником. З другого, що важливо, — акцентує увагу на його подібності до посуду поселення Свободного в Прикубанні. До того ж він вважає, що у вирішенні проблеми переходу до енеоліту на території Подоння не можна не враховувати зв'язку 4-го і 5-го шарів Раздорського 1 з частиною курганних поховань першої виділеної ним групи, яка, власне, прийшла на зміну ґрунтовим могильникам.

Таким чином, питання походження середньостогівських старожитностей загалом вирішується багатьма дослідниками близькими або навіть тотожними шляхами. Цього не можна сказати про культурогенез новоданилівських старожитностей. Учені, які їх досліджують, у своїх висновках стоять на протилежних полюсах, і рішення їх далеко не однозначні. Великим тормозом у вивченні цього питання є відсутність у реґіоні новоданилівських пам'яток (разом зі суворівськими) степової кераміки, яка б їх супроводжувала, та поселень. Посудини при трьох похованнях належать, як відомо, до трьох різних культур: трипільської, гумельницької та закубанської. Вадою є і невизначеність хронології новоданилівських поховань та їх синхронізації зі скелянсько-стогівськими і закубанськими. Невідомо також, чи всі новоданилівські старожитності належать до скелянських, чи якась частина їх пов'язана із закубанською культурою. За вирішенням питання криються принципові наслідки, а

---

[53] Даниленко В. Н. Неолит...— С. 44; его ж. Энеолит...— С. 32, 41, 62—63.

[54] Рассамакін В. Я., Бунников О. Б. Проблеми раннього степового енеоліту // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 135—137.

[55] Кияшко В. Я. Между камнем и бронзой...— С. 78—81.

саме: з носіями яких конкретних східних культур мало тісні економічні, культурні та етнічні зв'язки населення, притому не взагалі трипільської культури, а її певних культур чи культурних груп.

Наша наукова позиція наступна: носії 4-го та 5-го (нижній горизонт) шарів Раздорського 1 існували приблизно в один час із горизонтом Стрільчої Скелі (середній шар), що датується фазою Кукутені А4. Вони відносяться до пам'яток однієї й тієї ж генетично-еволюційної лінії або культурної течії. Це положення підтверджується матеріалами Солончснів 2 (середній шар). Однак населення Подоння, перебуваючи у територіальній близькості до общин закубанської культури, вступило з ними у глибокі взаємини. Саме тому в Трипіллі-Кукутені є їхні культурні традиції (кам'яні браслети, „цирки"). Водночас пам'ятки Прикубання відображають трипільсько-кукутенські традиції. У зв'язку з цим нагадаємо думку В. Даниленка про новоданилівські старожитності. Так, пам'ятки Архара-Касимча і проміжне між цими полюсами Суворово дослідник розглядав як особливий східний тип скотарської культури. Підкреслимо, що він відносив його до фоліації раннього часу Майкопа, як тоді прийнято було вважати. А самий рух общин цієї особливої культури в Балкано-Карпаття пов'язував з прикаспійсько-прикавказькими областями. Крім того, поява поховань Чаплинського могильника та пізніх Маріупольського, на думку В. Даниленка, відбулася унаслідок процесів, що проходили у степовому Передкавказзі[56].

Значною мірою відповідь на питання витоків новоданилівської групи та її культурно-генетичний склад дає кераміка Березівської ГЕС та антропологічні джерела. Посуд, знайдений на Березівській ГЕС, за технологією, формою, орнаментацією, в системі якої є шеврони, заштриховані тонкими навкісними лініями, зближується із однією з груп Стрільчої Скелі та її аналогів у Надбужжі. Нагадаємо, що Березівську ГЕС К. Черниш та А. Ніту[57] відносять до фази Кукутені А3.

За визначеннями І. Потєхіної, носії новоданилівської групи — пізні поховання Маріуполя, поховання Луганська, частина поховань Олександрії — відносяться до масивного протоєвропеоїдного типу. Цей тип характерний для населення дніпродонецької спільности та постмаріупольської культури. У той же час носії хвалинської культури, за краніологічними даними, зближуються з середньостогівським населенням (Ігрень 8), протоєвропеоїдність яких пом'якшена середземноморським компонентом, особливо помітним у хвалинській культурі. Дослідниця пояснює цю ознаку середньостогівців генетичними впливами не тільки хвалинського населення, але й трипільсько-кукутенської спільности[58].

* * *

[56] Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— № 6.— С. 12, 20; Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 38.

[57] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— Глава 3.— 1982.— С. 196.

[58] Потехина И. Д. Происхождение и генетические связи некоторых раннеэнеолитических культур Юго-Восточной Европы // Древнейшие общности...— Т. 2.— 1994.— С. 32—34.

Головною причиною, що викликала активне просування степовиків у середовище високорозвинених культур давніх землеробів, був злет металургійного виробництва в енеоліті Балкано-Карпаття. Саме в IV тис. до н. е. економіка Південно-Східної Європи, на думку О. Черних, ознаменувалася „металургійною революцією". На її терені виникла найбільш рання Балкано-Карпатська металургійна провінція[59], до якої входили Північні Балкани і Карпати з багатими рудниками А1-Бунар, Рудна Глава та степові й лісостепові регіони Північного Причорномор'я. Носії останніх розвивали власну металообробку на привізній сировині фракійських, середньодунайських та трансильванських місцезнаходжень.

На сьогодні взаємовідносини Трипілля-Кукутені встановлені з носіями таких степових і частково лісостепових культур та культурних груп: новоданилівської, скелянсько-стогівської у хвалинсько-середньостогівській спільності, постмаріупольської культури; типу Молюхового Бугра; Нижньомихайлівського типу та раннього етапу ямної культури.

При всій складності поставленої проблеми для її розгляду важливо врахувати хронологічні рамки певних категорій степових імпортів у трипільсько-кукутенському середовищі. Крім того, необхідно прослідкувати їх зв'язок з територією материнського етносу, що дасть змогу визначити ту культуру чи культури, які стояли біля витоків індоєвропеїзації стародавнього населення Південно-Східної Європи. Доволі істотним є і більш-менш надійне хронологічне визначення трипільсько-кукутенських предметів у степових пам'ятках.

До найраніших степових імпортів відносяться кістяні та рогові „цирки", які трапляються у ранньому Трипіллі (Ленківці; Жванець, урочище Лиса Гора). Ці чужі культурні традиції потрапили у Трипілля від населення закубанської культури, де вони, як і кам'яні браслети, головним чином зосереджені. Однак залишається відкритим питання про те, хто транспортував їх через далекі степи, — чи представники останніх, чи представники новоданилівського населення або общини скелянсько-стогівської лінії розвитку (якщо це не одне і те ж), які були посередниками між культурами Балкано-Карпаття, Прикубання і Передкавказзя. Поховання зі скіпетрами також поки що лише накреслюють шляхи здійснюваних експедицій. В орбіту експорту перелічених предметів були втягнені трипільсько-кукутенські общини, розміщені західніше Південного Бугу. Їх крайні східні пункти — Сабатинівка 1 та Березовська ГЕС. Винятком є поселення фази Кукутені А-В2 у селі Верем'ї на Дніпрі, де знайдена відома кам'яна булава.

На думку К. Черниш[60], носії сабатинівської локальної групи на Південному Побужжі відігравали роль сполучної ланки між степовим ранньо-середньостогівським населенням і різними трипільськими племенами. Саме вони отримували готові металеві вироби від трипільців Пруто-Дністровського межиріччя.

На наш погляд, короткочасні поселення типу стійбищ, що відігравали роль посередників, мали місце і в скелянсько-стогівській генетичній лінії розвитку. Експедиції їх общин проходили шлях від одного такого насе-

---

[59] Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древней Болгарии.— София, 1978.— С. 263—265; її ж. О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита // Studia Praehistorica.— София, 1978.— № 1, 2.— С. 175.

[60] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии.— С. 204.

леного пункту до другого, які вони утримували і контролювали. Першочергова роль належала общинам, зосередженим у Надбужжі, де фізико-географічні умови були подібні до умов Дніпровського Надпоріжжя. Йдеться передовсім про місце розташування в урочищі Гард.

Реконструкція моделі взаємин Трипілля-Кукутені зі степовими культурами тісно переплітається з розробкою питання хронології степових старожитностей та їх синхронізації зі землеробськими культурами. Схема, запропонована свого часу В. Даниленком та Д. Телегіним, потребує деякого уточнення. Для синхронізмів ми користуємося більш детальною періодизацією, розробленою румунськими дослідниками для Кукутені.

У плані синхронізації пам'яток хвалинсько-середньостогівської спільности з Трипіллям-Кукутені важливі точні прив'язки трипільських імпортів, знайдених у степових старожитностях, до періодизаційної шкали Трипілля-Кукутені. Складністю визначається трипільський посуд з окремих горизонтів середнього шару Стрільчої Скелі, до якого звертались В. Даниленко, Д. Телегін та Ф. Константинеску[61]. На наш погляд, у нижньому горизонті цієї пам'ятки (другий його верхній рівень) знайдено уламок стінки посудини, на залискованій коричнювато-червонуватій поверхні якого нанесено розпис білою фарбою у вигляді горизонтальної S-подібної стрічки, близький до кераміки Ізвоаре III. Певно, з цим же горизонтом пов'язаний ще один уламок трипільської посудини, прикрашеної канельованим орнаментом, підкресленим гребінцевим штампом*. Уперше гребінцевий штамп як орнаментальний елемент у ранньому Трипіллі з'явився у пам'ятках типу Берново-Лука, Лука-Врублівецька. Він продовжував застосовуватися й пізніше у поселеннях початку етапу В1 часу Борисівки. До нижнього рівня горизонту цього ж середнього шару Стрільчої Скелі відноситься уламок стінки трипільської посудини, орнаментованої вузькими неглибокими канелюрами, які горизонтально оперізують тулуб. У ранньому Трипіллі подібна кераміка передувала Луці-Врублівецькій, Сабатинівці 2 та Берново-Луці. Тобто вона синхронізується з поселеннями типу Гренівки на Південному Бузі. З верхнім горизонтом верхнього рівня середнього шару Стрільчої Скелі пов'язаний уламок грушеподібної посудини з короткою шийкою та ребристим переходом у верхній частині плічок, прикрашений монохромним розписом. Що ж до гусеничного штампу, то він не є показником дрібної періодизації.

Наведені дані свідчать про значний час існування Стрільчої Скелі, про сталість взаємин її носіїв з трипільським середовищем та про удавнення початку освоєння середнього шару Стрільчої Скелі, яке можна віднести навіть до Трипілля А3, Прекукутені 3. Звідси випливає і питання про удавнення деяких пам'яток Нижнього Подоння.

Висновок стосовно Стрільчої Скелі знаходить підтвердження в матеріалах деяких ранньотрипільських пам'яток Середньої Наддністрянщини. Йдеться про посуд з різним профілем вінець з Луки-Врублівецької, Ленківців, Нових Русештів 1. Це горщики, орнаментовані на плічках прокресленими лініями, що утворюють стрічки, їх відрізки, які сходяться

[61] Телегин Д. Я., Константинеску Л. Ф. Многослойное поселение на Стрильчей Скеле эпохи неолита — энеолита в Днепровском Надпорожье //Советская археология.— 1992.— № 1.— С. 13—25.

* Д. Телегін відносить цей фрагмент до рівня сурської та азово-дніпровської культури.

під кутом, діагональні композиції або фестони. На ці мотиви опирається дослідниця з Румунії А. Доод-Опрітеску[62], яка висунула гіпотезу про зворотний вплив периферійного раннього Трипілля на Середній Стіг. На її погляд, перелічені композиції та елементи орнаменту, як і вертикальні стрічки, не є характерними для середньостогівської культури. Подаючи аналіз деяких посудин зі статті К. Черниш „Основные направления путей расселения племен культуры Кукутень-Триполье", надрукованої у збірнику „Восточная Европа в эпоху меди-бронзы" (1976), А. Доод-Опрітеску вважає, що форми і мотиви орнаменту кераміки типу Кукутені С є рефлексом традицій Трипілля А. Система наших доказів, що подана далі, є відповіддю дослідниці з Румунії.

По-перше, кераміка про яку йдеться, походить не тільки зі Середнього Стогу 2 та Стрільчої Скелі, але, що суттєво, і з материнської території Подоння. Тут трапляється мотив заповнених шевронів, решітки, вертикальних опоясуючих колонок, фестонів із вузьких прокреслених ліній. Правомірність нашої позиції підтверджується також важливими матеріалами 4-го і нижнього горизонту 5-го шару поселення Раздорського 1 у Подонні.

По-друге, в жодній пам'ятці стрільчансько-стогівської лінії розвитку поки що не знайдено посуду, орнамент якого відповідав би трипільському. Що ж до зворотних впливів, то ще В. Даниленко у Нових Русештах та Березовській ГЕС зафіксував трипільські посудини, виготовлені з глини із домішками подрібнених черепашок. Явище взаємовпливів, коли елементи однієї культури переносили на іншу, став характерним десь з етапу В1-В2. Прикладом слугують посудини з Верем'я та Щербанівки з яскравими степовими рисами (маса, шеврони, заповнені скорописним штампом, перлини) і трипільськими культурними традиціями (плосконність, наліпні ручки, голівки тварин та антропоморфні личини). Цей процес продовжувався і на етапі В2 (Гарбузин, Кадіївці, Велика Слобідка та інші).

По-третє, впливи степового населення Дніпровського Надпоріжжя на носіїв Трипілля простежуються ще на керамічних матеріалах пам'яток етапу А3. Серед джерел, проаналізованих нами, заслуговують на значну увагу композиції та елементи орнаменту деяких трипільських посудин столової групи з Луки-Врублівецької, Ленківців[63] та Нових Русештів 1а, б. Це горщики з широким горлом, різним профілем вінець, прикрашені у широкому поясі плічок прокресленими лініями у вигляді трикутників, направлених вершинами у різні боки. Такий орнаментальний мотив, відомий як паркетний, іноді розташований і біля дна. К. Черниш звернула на нього увагу і відзначила, що в Ленківцях він прикрашає лише кілька посудин (мал. 10, *8—11*). Такий орнамент і його композиції не є типовими для раннього Трипілля Середнього Дністра і не мають генетичних витоків ні в Трипіллі А, ні в Прекукутені. Паралелі їм ми знаходимо в неолітичних або ранньоенеолітичних, як вважають деякі дослід-

[62] Dood-Opritescu A. La céramique Cucuteni C.— S. 79, 80, мал. 4; її ж. Vecinii estici şi nord-estici ai triburilor Cucuteni-Tripolie// SCIV.— 1983.— N 3.— P. 222—234.

[63] Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА.— М.; Л., 1953.— Вып. 34.— С. 329, табл. 37 а, б, г; 39 а; Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Дністрі.— К., 1959.— С. 64, табл. VIII, 7, 10, 11.

ники, могильниках маріупольської культурно-історичної спільности. Зокрема, у Микільському могильнику в Пониззі Дніпра, де є посудини, прикрашені стрічками, що сходяться під кутом, трикутні композиції, але, на відміну від названих трипільських, вони заповнені відтисками гребінцевого штампу.

Синхронність Микільського могильника з Трипіллям етапу А3 або початку В1 неодноразово підтверджував Д. Телегін знахідкою відомого імпортного трипільського горщика.

Найближчі аналогії до паркетних композицій з прокреслених ліній ведуть у більш пізнє, за прив'язкою до періодизації Трипілля-Кукутені фази Кукутені А4, поселення скелянсько-стогівської лінії розвитку 4-го і 5-го шарів Раздорського 1 у Подонні. Різниця між ними полягає в тому, що у цих шарах східної пам'ятки паркетна схема заповнена тонкими прокресленими лініями, а сам посуд виготовлений із глини з домішками дрібно натертих черепашок. Близький мотив прикрашає також плічка посудини з курганного поховання Мокрий Чалтир (мал. 10, *3*). Щодо орнаментальних композицій на частині горщиків з Нових Русештів, також наведених А. Доод-Опрітеску як доказ своєї гіпотези, зазначимо наступне. Мотив прокреслених по діагоналі стрічок, обведених штампом, у тому числі й округлим, відрізків стрічок, що сходяться під кутом, зближується з орнаментом посуду Стрільчої Скелі. Він є як у матеріалах з розкопок 1946 р., так і 1986 р. (мал. 8, *6*). Мотив фестонів до того ж наявний в орнаментації посудини з енеолітичних поховань Нижнього Подоння (Хутір Семенкін)[64].

Отже, вказані джерела* не підтверджують гіпотези А. Доод-Опрітеску про те, що середньостогівська кераміка з домішкою черепашок відбиває орнаментальні традиції периферії раннього Трипілля Дністра, і спростовують зауваження, зроблені в нашу адресу**.

Таким чином, залучені в науковий обіг п'ятдесятирічної давности трипільські старожитності удавнюють початок зв'язків конкретного стрільчанського населення стрільчансько-стогівської лінії розвитку в середньо-стогівській спільності з трипільським населенням Дністра на кілька століть. Вони підсилюють датування трипільського уламка кераміки з нижнього горизонту середнього шару Стрільчої Скелі етапом А3 трипільської культури. На жаль, новоданилівські пам'ятки, за винятком самої Новоданилівки з посудиною типу Свободне та Кайнар з трипільським горщиком, певно, початку етапу В1, позбавлені культуровизначальних матеріалів.

Виникає питання: чому ці найбільш ранні впливи степових общин з'явилися саме на кераміці трипільських поселень Наддністрянщини?

---

[64] Телегин Д. Я., Константинеску Л. Ф. Многослойное поселение...— Рис. 8, *6*; Кияшко В. Я. Между камнем и бронзой...— С. 29, 30, рис. 6, *1*, *10*; рис. 39, *1*.

* Крім кераміки, встановлення взаємин засвідчують і два поворотні гарпуни з рогу, знайдені в Луці-Врублівецькій та Голерканах, що їх В. Даниленко відніс до стрільчанського типу.

** Шановна п. Анно Доод-Опрітеску, автор статті, опублікованої 1961 р., яку Ви коментуєте, живе у Києві, а в Інституті археології НАН України та Національному музеї історії України зберігаються матеріали з розкопок Стрільчої Скелі та Середнього Стогу 2, тому користуватися їй нечіткими фотографіями, маючи оригінали, не було і немає потреби.

Відповідь поки що одна. Це результат контактів з учасниками експедицій стрільчанського населення, направлених на Дністер у пошуках готових виробів з металу. Найбільша кількість їх, за останніми даними, крім, звичайно, Карбуни, зосереджена в Луці-Врублівецькій (13 екземплярів) та Нових Русештах 1. Ці пам'ятки відносяться до першої фази третього етапу західного ареалу в історії Балкано-Карпатської металургійної провінції. Саме їх населення було ближче до північно-фракійських рудників, на базі сировини яких, за Н. Риндіною[65], сформувалася перша фаза місцевого трипільського карпато-дніпровського виробничого реґіону металообробки зі своїми металообробними майстернями.

Наступний етап взаємин зі стрільчансько-стогівською лінією розвитку фіксують керамічні матеріали надбузьких поселень фази Кукутені А3 — Сабатинівка 1, Березовська ГЕС. З останнього походить також скіпетр (за В. Цибесковим, з шару часу Кукутені А4) та мідна сокира-молот типу Видра. В кількох поселеннях прослідковані залишки металообробних майстерень, але вони розташовані на західних землях Наддністрянщини і Попруття. Найбільш представницька з них — у Хебешешті 1, звідки походить і скарб прикрас.

Інші старожитності, завдяки яким у значній мірі прояснюється питання взаємовідносин населення двох світів, здобуті при розкопках поселень фази Кукутені А4, А-В1, А-В2. Серед них важливе місце належить Солонченам 2 (середній шар). Степові й подібні до них матеріали заслуговують на повне окреме видання, що ми маємо на меті здійснити. У цій праці розглядається частина згаданих матеріалів, яка дає загальне уявлення про них та вносить нове у проблему.

За технологічними ознаками кухонний посуд Солонченів 2 поділяється на три групи. Перша, переважаюча, виготовлена з глиняної маси з великою домішкою крупно подрібнених черепашок. Окремі екземпляри мають ще домішку вохри, блискітків слюди або часток білої речовини. Маса міцна і лише зрідка пориста, що призводить до відшаровування поверхні. Останні зовні, а іноді й усередині мають сліди тонкого анґобу. Колір різних відтінків — від жовтуватого, сіруватого до світло-коричневого, коричневого, коричнево-сірого, сірого і навіть сірувато-чорного. Поверхні й черепок на зламі однакові або злам темніший. Іноді зовнішні поверхні плямуваті та зі слідами чорного нагару. Поверхні оброблені порізному — загладжені, зі слідами полискованого згладжування з одного чи з обидвох боків.

Друга група кераміки виготовлена зі щільної маси з додаванням дрібнопотертих черепашок. Поверхні сірого, сірувато-чорнуватого кольору. Зовнішня поверхня добре загладжена й залискована.

Третя група — окремі екземпляри із маси з рослинними домішками.

Кераміка представлена головним чином плечистими горшками різного розміру, часто з великим (до 31 см) діаметром отвору. Майже весь посуд фрагментований. За формою вінець він поділяється на п'ять основних типів: 1 — горшки з високими або середньої висоти сильно відхиленими вінця-

---

[65] Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1974.— С. 92—94; її ж. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы (истоки и развитие в неолите — энеолите). Автореферат докт. диссерт.— М., 1993.— 46 с.

ми, великим отвором і різким переходом до опуклих плічок (кратер чи „триконік"); 2 — горшки зі середньої висоти трохи відхиленими вінцями; 3 — горшки з високими вертикальними вінцями; 4 — горшки зі жолобчатими вінцями; 5 — горшки з короткими вертикальними вінцями. Проглядається варіант третього типу, верхній край вертикальних вінець якого трохи нахилений досередини.

Краї вінець горизонтально зрізані, зрідка напівовальні або трохи нахилені всередину. Плічка високі, опуклі, дно яйцеподібне, напівовальне (знайдено сім денець), плоске. Орнамент вкриває зріз вінець, поверхню зовні та зрідка вгорі зсередини. На зрізі вінець різноманітні насічки (діагональні часто розміщені або з інтервалом; діагональні у протилежних напрямках; перехресні у вигляді навкісної сітки; видовжено напівовальні); часті відбитки штампу (підтрикутно-накольчатого; скорописно-накольчатого дво-чотиризубчатого; скобоподібного та округлого). Є перлинний орнамент, відтиснутий зсередини, де заглибини замазані глиною.

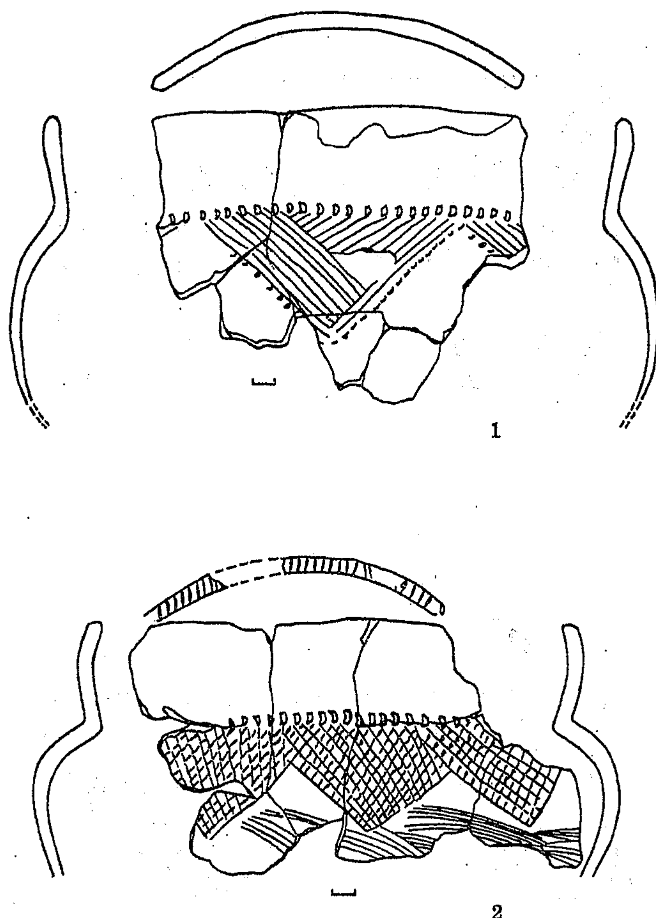
На лінії перетину шийки з плічками — опоясуючі відбитки нігтя та різних штампів. Мотиви і композиції орнаменту на плічках більш складні. Утворюють шеврони, фестони, часом у комбінації з іншими елементами. Шеврони заповнені тонкими прокресленими лініями, розміщеними по діагоналі в одному чи в протилежних напрямках; навкісною сіткою (з частих діагональних ліній, які перетинаються пунктирними лініями); по діагоналі, перехрещеній такими ж лініями на відстані; навкісною і перехресною горизонтально-вертикальною сіткою (мал. 2, *1*—*2*). На одній посудині з відхиленими вінцями схема шевронів обведена стрічкою з чотирьох опоясуючих ліній, перекреслених на значній відстані одна від одної короткими відрізками з чотирьох вертикальних. На зрізі вінець — три діагональні насічки (мал. 3, *1*).

На фраґменті другої посудини з коричнювато-чорною добре загладженою поверхнею збереглася частина шеврона, заповненого діагональними прокресленими лініями. По краю шеврон обведений вузькою стрічкою з круглим штампом усередині (мал. 4, *2*).

Мотив фестонів поширений трохи менше. Фестони заповнені напівовальними прокресленими лініями, скорописно-підпрямокутним або зубчатим штампом і, як виняток, відбитками круглого і підтрикутного штампу (мал. 5, *1*—*2*).

Звертають на себе увагу дві цікаві посудини з сильно відхиленими вінцями і крутим зламом на місці переходу до плічок. Одна з них має жовтувато-сіру добре загладжену поверхню. Зріз вінець, прилеглі зовнішня і внутрішня поверхні її, як і фестони на плічках, прикрашені скорописно-накольчатим підтрикутним штампом. З одного фестона спускається вертикальна колонка, нанесена аналогічним штампом (мал. 5, *2*). Друга посудина на зрізі вінець прикрашена діагональними насічками, направленими у різні боки, які на місці переходу розділені знаком „Х". На шийці — дві опоясуючі лінії, на плічках — фестони з трьох рядків напівовалів (мал. 5, *1*).

Окрему композицію становить мотив поєднання шевронів і фестонів. Фестони у такому випадку відіграють ніби другорядну роль. Вони заповнюють поверхню між шевронами у вигляді напівовальних тонких ліній. Іноді на їх місці пряма сітка. По краях шеврони підкреслені ко-

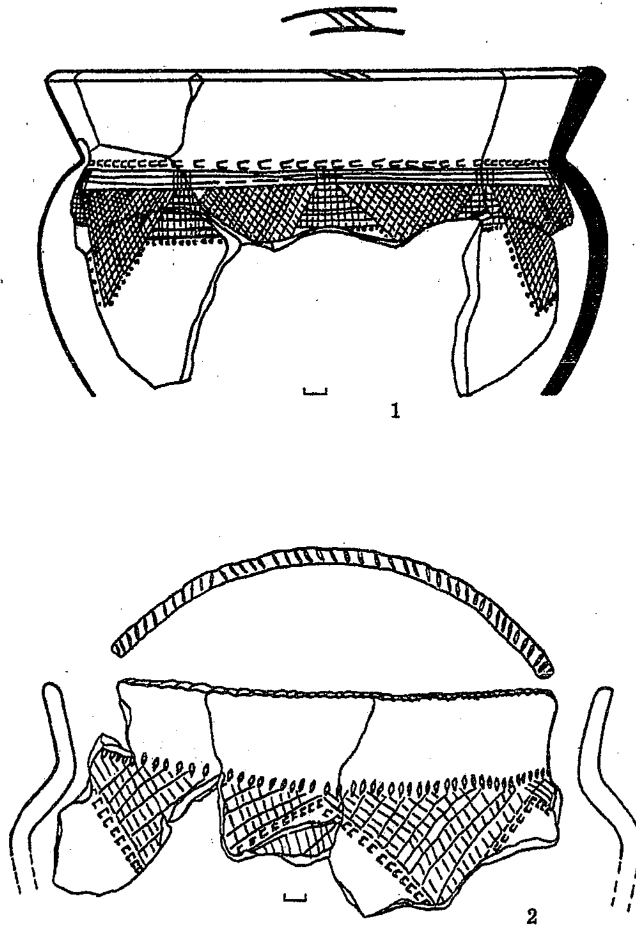

Мал. 2. Кераміка з домішкою черепашки.
1, 2 — Солончени 2 (середній шар)

роткими насічками у вигляді бахроми, округлим і напівовальним штампом (мал. 6, *4*).

Виняткове місце належить ще кільком посудинам. Зокрема, екземплярові широковідкритого горщика зі злегка відхиленими жолобчатими вінцями, орнаментованого напівфестонами. Горизонтально зрізаний край вінець прикрашений навкісною сіткою. На місці трохи плавного переходу до плічок — два опоясуючі рядки підтрикутного штампу. На плічках — напівфестони з десяти прокреслених ліній, обведених з усіх боків рядком підтрикутних наколів (мал. 5, *4*).

Унікальною є частина посудини з різко відхиленими вінцями, коричнювато-чорна зовнішня поверхня якої на вінцях та плічках прикрашена елементами різного орнаменту — відтисками гребінцевого

Мал. 3. Кераміка з домішкою черепашки.
1, 2 — Солончени 2 (середній шар)

штампу, прокресленими лініями та перлинами. На вінцях угорі — по дві перлини. Між ними та нижче — зональний скорописно-гребінцевий штамп. В основі шийки опоясуючий ряд підтрикутних наколів. На плічках — вертикально-діагональні колонки гребінцево-накольчатого нечітко нанесеного штампу, розділеного посередині хвилястою прокресленою лінією (мал. 7, *1*). Серед незвично орнаментованих є посудина з вертикальними вінцями, горизонтальний зріз яких підкреслений скорописно-накольчатим дрібногребінцевим штампом з трьох коротких відтисків. В основі шийки горизонтальний ряд підтрикутників. На плічках майже вертикальні колонки підтрикутних наколів, широкі з яких заповнені вузькими вертикальними лініями. Внизу місцями відрізки опоясуючих підтрикутників (мал. 6, *3*).

Цікаве жолобчате вінце орнаментоване зовні шевронами, заповненими діагональними лініями, підкресленими по краю напівовальними насічками (мал. 6, *2*).

З підйомних матеріалів на поселенні походить уламок плічка, прикрашений вгорі оперізуючими лініями, у центрі — дерево життя з широко розставленим і піднятим гіллям, а зліва — двома рядками крапково-накольчатого штампу.

До другої невеликої технологічної групи кераміки, виготовленої з міцної маси, що має домішку дрібнопотовчених черепашок, відноситься кілька посудин. Це реставрована плечиста посудина з окресленим ледве сплощеним денцем та короткими трохи відхиленими вінцями з горизонтально зрізаним краєм. Верхня частина плічок загладжена і навіть трохи підлискована. Нижня — зі слідами полискованого згладжування. Орнамент вкриває діагональними насічками зріз вінець, вертикальними наколами шийку і плічка. На плічках шеврони, заповнені горизонтальними лініями, пересіченими діагональними пунктирними (мал. 9).

За формою та орнаментальними мотивами в цій групі кераміки, як і в кухонній Трипілля-Кукутені узагалі, виділяється кілька уламків посудин, що в плані кількох аспектів проблеми мають суто важливе значення. Це горщик, який частково реконструюється, і кілька уламків плічок, прикрашених унікальним мотивом орнаменту.

До речі, невідомим поки що у степових наддніпрянських пам'ятках, а в трипільсько-кукутенській спільності виявленим лише в Солонченах 2 є тонкостінний горщик, добре обпалений, з сірувато-чорною зовнішньою поверхнею, ретельно загладженою і підлискованою. Внутрішня поверхня зі слідами полискованого згладжування, нанесеного в різних напрямках. Горщик з округлими високими плічками і коротким вертикальним вінцем з горизонтально зрізаним краєм. Орнамент вкриває верхню частину плічок, де розміщений у двох горизонтальних поясах. Виконаний вузькими прокресленими лініями, які утворюють паркетну схему, що не є типовою ні для середньостогівських пам'яток Пониззя Дніпра і Сіверського Дінця, ні для західної культури Подунав'я — Чернаводи 1а. Витоки її ведуть лише до степових пам'яток Сходу (мал. 8, *1—3*).

Перша група солонченської кераміки, як ми уже відзначали, пов'язана з нижньодніпровськими поселеннями на скельних островах, передовсім зі Стрільчою Скелею (середній шар) і Середнім Стогом 2 (нижній горизонт). Спільними для них є керамічна маса, обробка поверхні, форма та мотиви і схеми орнаменту. Так, на зрізі вінець посуду Стрільчої Скелі (середній шар) є насічки, наколи, круглий штамп та інші елементи. На плічках — шеврони і фестони, заповнені прокресленими лініями, скорописно-накольчатим гребінцевим штампом, який, як і в Солонченах 2, є проявом давніх орнаментальних традицій. Разом з тим окремі екземпляри кераміки зі Солонченів 2 зближуються з посудом Олександрії 3 на Сіверському Дінці. Мова йде про уламок з шевронним мотивом, оторочений округлим штампом (мал. 4, *2*), який зіставляється з посудиною з орнаментальною схемою „букранія"[66]. Крім того, і згадуваний фрагмент плічка з ялинковим мотивом має деякі паралелі в Олександрії, де він нанесений відрізками заглиблених ліній.

---

[66] Даниленко В. Н. Энеолит...— Рис. 26, 10.

Окремі фраґменти солончeнської кераміки мають ще більш східні паралелі у степовому Поволжі та Подонні. Зокрема, спільними є прийом нанесення орнаменту вертикальними колонками, подібними також і до стрільчанських. Так, вертикальні колонки, виконані підтрикутним штампом на посудині, якоюсь мірою можна зіставити з деталлю орнаменту бережнівської посудини з Поволжя. Орнаментація ще однієї посудини (мал. 3, *1*) вказує на зв'язок з Хутором Поповим у Нижньому Подонні.

Друга група солончeнської кераміки не тільки подібна до енеолітичного посуду Подоння, але й ідентична з ним. Мова йде про невелику кількість фраґментів кераміки 4-го шару та нижнього горизонту 5-го шару поселення Раздорського 1 (мал. 10, *1, 2*). З солончeнською групою їх зближують такі ознаки: маса з домішкою дрібнопотертих черепашок; форма; тонкостінність; сірувато-чорний колір поверхні; лискування та мотив орнаменту і його композиція. Зрізи вінець посудин обох пам'яток однаково прикрашені насічками, а плічка — тонкими прокресленими лініями в паркетній схемі. Різниця полягає в тому, що фраґмент посудини з нижнього горизонту 5-го та 4-го шарів Раздорського 1 орнаментований не тільки на плічках, але й на вінцях. Крім того, глиняна маса такого посуду містить ще домішку піску, а часом і крупинок кровавика[67].

Таким чином, для описаної кераміки обох названих поселень, розташованих на різних полюсах, з різним культурно-господарським типом, характерні одні й ті ж ведучі ознаки.

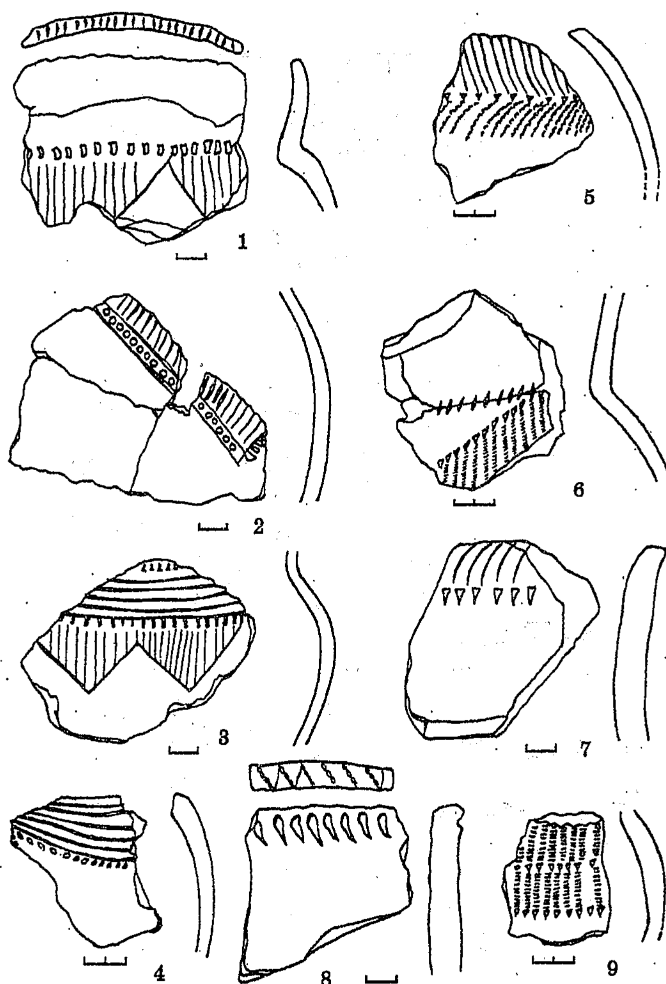
Наведена система доказів схиляє до думки, що солончeнський посуд з паркетною схемою орнаменту є безсумнівним імпортом з Нижнього Подоння, певно, посереднім через населення Пониззя Дніпра, що ще вимагає майбутніх досліджень.

Переконливі докази віддалених витоків елементу орнаменту у вигляді підтрикутного штампу також ведуть у Подоння — в поселення Ракушечний Яр, досліджений Т. Білановською. До речі, підтрикутний орнамент характерний і для інших поселень солончeнської групи, наприклад, Старого Орхею. За її межами застосування підтрикутного штампу в орнаментації кухонного посуду не мало значного поширення. Витоки перлинного орнаменту, який набув поширення у поселеннях, що йдуть за Солончeнами, розглядаємо далі.

В орбіту взаємовпливів скелянсько-стогівської лінії розвитку було втягнене населення Старого Орхею, Флорешт-Заготзерна, які Н. Виноградова відносить до солончeнської локальної групи, а В. Сорокін[68] до солончeнського типу, що сформувалися на основі поселень типу Жури-Дрегушень. Старий Орхей, Мирзешть, як і Солончени 2, на думку дослідника, складають першу, ранню, групу, тоді як Флерешти-Заготзерно третю, пізню. У Старому Орхеї представлені горщики та чаші. Горщи-

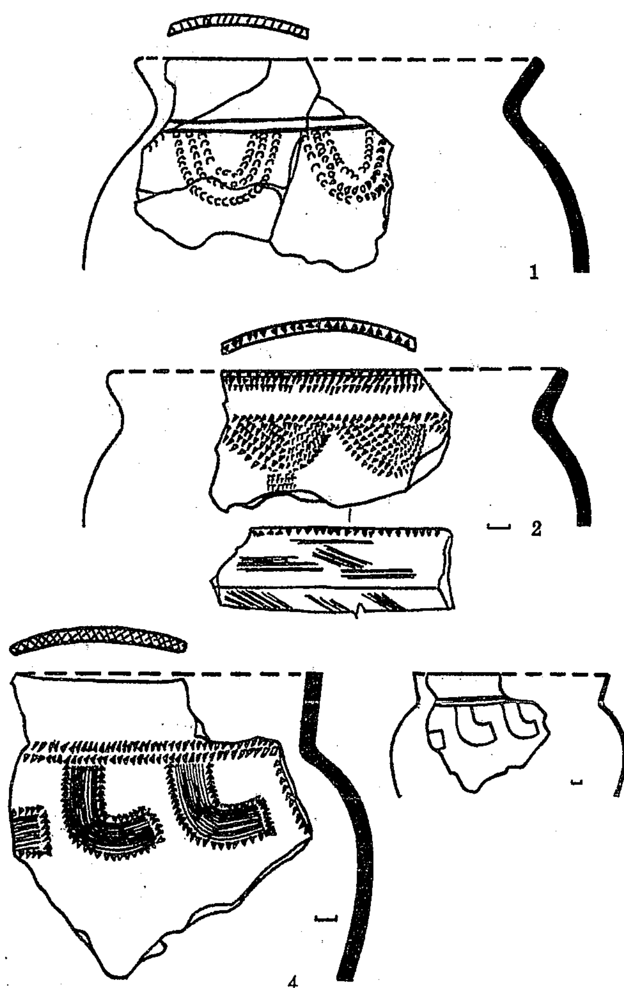
[67] Кияшко В. Я. Между камнем и бронзой...— С. 92, мал. 6, *1, 10*; його ж. Многослойное поселение Раздорское 1...— С. 29, мал. 10, *2*. Подібний, але товстостінний посуд є також у 4-му шарі Раздорського 1. Глиняна маса його важка і щільна, поверхня вкрита слідами полискованого згладжування, зрізи вінець часто вкриті насічками (мал. 6,*1*).

[68] Виноградова Н. М. Племена Днестро-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— С. 60, 62; Сорокин В. Я. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии // Первый полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов.— К., 1990.— С. 96, 97.

Мал. 4. Кераміка з домішкою черепашки.
1—9 — Солончени 2

ки кратероподібної форми типу Стрільчої Скелі. Плічка їх прикрашені шевронами, заповненими вузькими паралельними лініями, облямованими відтисками зубчатого або трикутного штампу. Поверхні зі слідами полискованого згладжування. Один фрагмент має перлинний орнамент. Кераміка з подрібненою черепашкою з Флорешт-Заготзерна, зберігаючи тип скелянських горщиків з відхиленим краєм вінець, має і нові орнаментальні мотиви. Так, плічка прикрашені двома рядами дрібнозубчатого штампу. Яскраво простежується полисковане згладжування (мал. 11, *4*). З кухонною керамікою Солончені 2 зближуються фрагменти посудин з поселення Василівки. Ті ж насічки по краю відхилених вінець, навкісна сітка на плічках, де суцільні лінії перетинаються пунктирними; шеврони підкреслені підтрикутним штам-

Мал. 5. Кераміка з домішкою черепашки.
1—4 — Солончени 2

пом і заповнені вузькими горизонтальними лініями. Разом з тим є і мотив хвилястих прокреслених стрічок. Дослідники поєднують цей посуд з румунським поселенням Дрегушень[69].

Пам'ятки заліщицької локальної групи, за Н. Виноградовою, пізніші від солонченських. Це Заліщики, Бучач (урочище Гора Федір), Кадіївці (урочище Бавки, верхній горизонт), Городниця над Дністром, Кудринці (нижній горизонт), Фридрівці, Поливанів Яр 2 та, певно, Мельниця Подільська. Посуд Бучача відрізняється від інших пам'яток заліщицької

[69] Збенович В. Г., Шумова В. И. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 101, рис. 2, 15—17.

групи значною варіантністю форм (горщики, миски) та керамічної маси (з домішками черепашки, шамоту чи піску). Горщики плечисті, з відхиленими або вертикальними вінцями. Краї їх горизонтально зрізані, округлі, іноді з напливом зовні, прикрашені відтисками протягненого 2—6-зубчатого штампу чи напівовальними заглибленнями. Нижче — рядок опоясуючих „перлин" та сліди вертикальних розчосів. На плічках мотив відступаючої нечітко нанесеної лопаточки. Крім того, є наліпні трубчаті орнаментовані ручки. Чаші з горизонтально зрізаним краєм вінець.

Кухонний посуд Заліщиків має лише домішку подрібнених черепашок. З форм відзначаються кратероподібні посудини та миски. Орнамент утворює різноманітні мотиви з відтисків зубчатого штампу. Кераміка Кадіївців-Бавків (верхній горизонт), що на Кам'янець-Подільщині, виготовлена з домішкою черепашки. Репрезентована горщиками скелянського типу з насічками та відтисками зубчатого штампу по краю вінець і перлинами під ними. На плічках стилізовані видовжені підтрикутники або прокреслені вертикальні лінії-стрічки. Є, крім того, чіткі відбитки навкоси поставленої зубчатої відступаючої лопаточки (мал. 11, *3, 4, 5*).

Цікаві матеріали цієї групи з поселення Городниця, де крім горщиків типу Стрільчої Скелі знайдено фраґмент жолобчатого вінця, близького до Середнього Стогу 2, з тризубим штампом по краю вінець. Не менш цікава орнаментальна композиція на вінцях, виконана по діагоналі продовгуватим штампом з шести ліній, подібним до лопаточкоподібного, хоч і без верхньої риски. Трохи змінений мотив вкриває плічка другої посудини, прикрашеної під краєм вінець напівовальними заглибленнями.

Посуд з подрібненою в масі черепашкою представлений з поселення Мельниця-Подільська, урочище Бавки*. В колекції Тернопільського обласного музею є горщики, прикрашені на плічках зональними або діагональними рядами скорописно-накольчатого штампу, а також хвилястими стрічками з вузьких прокреслених ліній. На вінцях яскраві сліди вертикального згладжування.

Опубліковані фраґменти кераміки з поселення Поливанів Яр 2, до речі, територіально найближчого до Солончeнів 2, свідчать, що в його орнаментації отримали розвиток ті елементи, які в Солонченах 2 та Старому Орхеї були поодинокі. Так, масовим став прийом нанесення перлин, видавлених зі середини по краю вінець; зональних горизонтальних або навкісних рядів скорописно-накольчатого штампу на плічках. Поширення набув також і новий мотив, нанесений відтисками дрібнозубчатої лопаточки, поставленої під кутом, невідомої ні в Солонченах 2, ні в пам'ятках цього типу[70]. У плані робочого припущення глибинні аналогії можливі в кераміці нижнього горизонту Ракушечного Яру зі зборів А. Смоляк (видані у монографії В. Кияшка, на яку ми вже посилалися). Проте найбільш характерним виявився перлинний орнамент. Пошуки його витоків у Солонченах 2, як і в самому Трипіллі взагалі, складні. Для середньостогівської спільности цей прийом є надзвичайно рідкісним явищем. Відзначені

* Нами опрацьовані матеріали зі зборів 1967 р.

70 Фраґмент посудини з подібним орнаментом з румунського поселення Корлетені видано в цитованій праці І. Нестора та Е. Захарія. Див. посилання 38 (С. 19, мал. 5).

поодинокі знахідки посудин з Олександрії (без посилання на шар), Студениці 2, Остап'я, Острова Похилого. Псевдоперлини вкривають один уламок посудини з V шару поселення Раздорського 1. У новоданилівській групі, за винятком Новоданилівки, в якій А. Нечитайло бачить передкавказький імпорт, за даними Д. Телегіна, є ще ніби близька кераміка з поселення Старобільського у районі Сіверського Дінця. Однак перлинний орнамент типовий для пам'яток двох культур — закубанської у Прикубанні й Передкавказзі та Чернаводи 1 у Нижньому Подунав'ї. Спільні ознаки кераміки типу С Трипілля-Кукутені і Чернаводи 1 наступні: маса з домішкою подрібнених черепашок; перлинний, гусеничний і шнуровий орнаменти. Відмінні ознаки: різні форми посудин (у Чернаводі 1 відсутні яйцеподібні та округлодонні), різні мотиви і композиції орнаменту. Так, немає мотиву шевронів і фестонів, типових для скелянсько-стогівських пам'яток та кераміки типу С у Трипіллі-Кукутені, часто відмінні схеми шнурового орнаменту.

За кукутенськими імпортами, знайденими в деяких поселеннях культури Чернавода 1 (Хірноги, Кесчіоареле), рання фаза цієї культури (Чернавода 1а) пізніша від Солончень 2 (середній шар). Останнє синхронне з кукутенськими пам'ятками фази А4, хоч має окремі елементи фази Кукутені А-В1.

На думку В. Думітреску[71] та П. Романа[72], рання Чернавода (1а) синхронна з Кукутені А-В2. Перлинний орнамент продовжував прикрашати посуд і Чернаводи 3, одночасної з Усатово, де він наносився по краю вінець горщиків і посудин типу аскосів, та, крім того, посуд репинського типу, або репинської, за А. Синюком, культури на території Степового Поволжя. Проте й найбільш ранні її пам'ятки дослідники включають у пізній енеоліт.

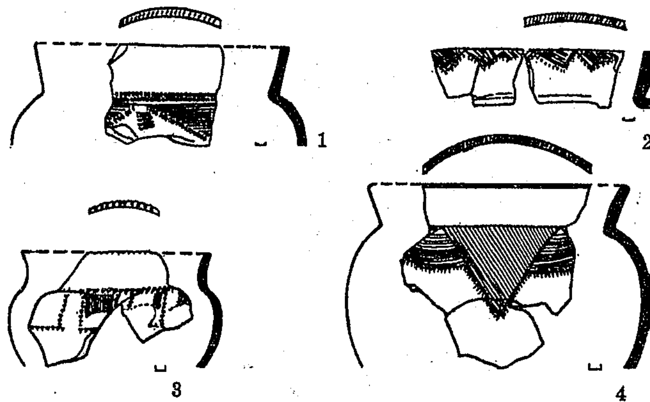
Щодо поселень Північного Кавказу типу Свободного, то їх кераміка орнаментована „перлинами", нерідко поєднаними з прямокутними, трикутними та овальними відтисками штампу і зонального гребінцевого. Перлини, як правило, прикрашають перетин вінець яйцеподібних та округлодонних посудин з домішкою подрібнених черепашок. Кераміка поселення Замок яйцеподібна та округлодонна. Перлинний орнамент розміщений і під вінцями. Свободне, за періодизацією О. Нехаєва, відноситься до раннього етапу домайкопських поселень Передкавказзя, яке передує Мешоко (нижній шар) та Ясеновій Поляні[73].

Виходячи зі знахідок кам'яних браслетів, кістяних та рогових цирок-псевдопсалій у деяких поселеннях Трипілля-Кукутені, які загалом характерні для домайкопського часу на Північному Кавказі, та кам'яних браслетів і скіпетрів для хвалинської культури, верхня дата ранніх пам'яток Прикубання, певно, близька до фази Кукутені А3, А4. Питання про можливу одночасовість поселення Свободного і середнього шару Солончень 2 у якійсь мірі підтверджується фрагментами імпортних степових посудин з відхиленими вінцями, прикрашеними заглибленими вузькими

[71] Dumitrescu Vl. Insemnări în legătura cu unele sinchórnisme // Memoria Antiquitatis VI—VIII.— 1974.— P. 23—36.

[72] Roman Petru. Modificari in tabélul sinchrónismelor privind eneoli-eneoliticul tirziu // SCIV.— 1978.— T. 29.— N 2.— P. 215—221.

[73] Нехаев О. О. Домайкопская культура Северного Кавказа // Археологические вести.— СПб., 1992.— № 1.— С. 80—81.

Мал. 6. Кераміка з домішкою черепашки.
1—4 — Солончени 2

лініями у вигляді прямої чи навкісної сітки типу, що близький до Стрільчої Скелі у Свободному. У зв'язку з цим і опосередкованими зносинами між населенням Прикубання, Передкавказзя і носіями трипільсько-кукутенської спільности нами висловлено припущення про витоки перлинного орнаменту з енеолітичних пам'яток цих територій[74]. Разом з тим перлинний орнамент прижився в основному лише у реґіоні Трипілля — на терені, що лежить на схід від Лівобережжя Попруття. У кінці етапу В1, синхронного з Кукутені А4, він застосовувався ще досить обмежено. Пізніше, з етапу В1-В2 Трипілля, Кукутені А-В1 став модним. Його розміщення на посуді під краєм вінець стало постійним явищем протягом кількох століть. Це добре простежується на кераміці типу С з різночасових трипільських поселень: Пеньожкова, Верем'я, Щербанівки, Поливаного Яру 2, Андріївки, Петренів і навіть такої пізньої пам'ятки, як Варварівка 8, за даними В. Маркевича[75].

У кукутенських поселеннях, згідно з опублікованими матеріалами, перлинний орнамент траплявся зрідка. До речі, з'явився він тут пізніше, ніж у Трипіллі, на фазі Кукутені А-В1 (Ведастра)[76] та Кукутені А-В2 (Фрумушика, Траян — Дялул — Финтинилор 3). Ні в Берешті, ні в Дрегушені його немає. У Корлетені[77], Фрумушиці 2 та інших поселеннях замість перлин наявні наліпні кружечки.

Незважаючи на те, що розвиток кухонної кераміки з домішкою черепашок, як відзначила К. Черниш, на всій території проходив подібними шляхами[78], існують усе-таки деякі відмінності для реґіону Трипілля і

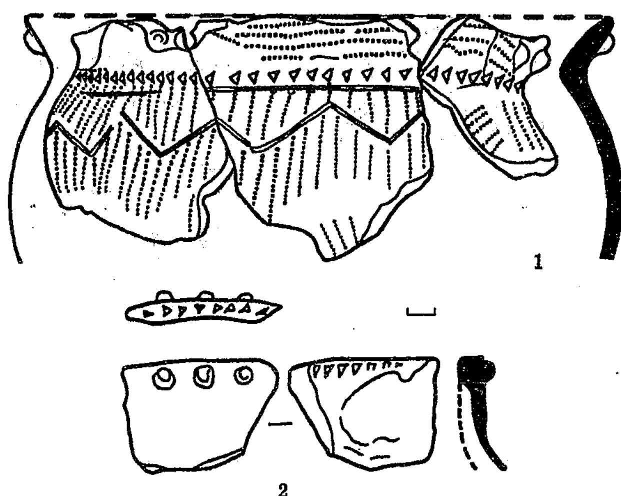
[74] Мовша Т. Г. Триполье-Кукутень в контексте восточного и среднеевропейского энеолита — ранней бронзы // Древнейшие общности...— Т. 2.— С. 45—47.

[75] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 26, рис. 25, 16, 17.

[76] Nestor J. et Zaharia. E. Sur la période...— P. 29, f. 2,2.

[77] Там само.

[78] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины...— С. 216.

Мал. 7. Кераміка з домішкою черепашки і слідами перлинного орнаменту.
1—2 — Солончени 2 (середній шар)

Кукутені, а також окремих локальних груп. Вони простежуються в основній формі посуду та деяких мотивах орнаменту. Не враховуючи форм, характерних для столового розписного посуду, зупинимося на кераміці типу С, що відрізняється формою вінець стрільчансько-стогівської лінії розвитку. Так, у фазі Кукутені А4, А-В горщики мають вінця високі і прямі або типу кратера, характерні для стрільчанських пам'яток. Вінця жолобчаті, типу Середнього Стогу 2, тут майже відсутні. Винятком слугує поселення Фрумушика[79], вінце посудини якого дещо зближується з власне середньостогівськими.

У регіоні Трипілля з його культурами і локальними групами еволюція кухонної кераміки типу Кукутені С, при спільності рис з кукутенською, йшла своїм шляхом, довше зберігаючи, через територіальну близькість зі Степом, стрільчансько-стогівські впливи. Проте й тут стійкішою виявилася форма з розхиленими вінцями, на відміну від жолобчатих, характерних для Середнього Стогу 2 та його аналогів. Орнамент вкриває не тільки широкі пояси плічок, але й поверхні наліпних ручок, що добре простежується у пам'ятках Буго-Дніпровського межиріччя етапу В2*, особливо в деяких поселеннях, розташованих на межі зі Степом. З кінця етапу С1 трипільське населення отримувало нові імпульси з Молюхового Бугра на Тясмині, які відчутні в поселенні Косенівка біля Умані та Старих Бадражах у Північній Молдові. Так, для цих пам'яток характерні опоясуючі ялинкові композиції орнаменту з відтисків гусеничного штампу і шнура.

Кухонна кераміка, наступна за Солонченами 2 фази Кукутені А-В1, А-В2, уже була пристосована до осілого життя давніх землеробів. За-

[79] Dood-Opritescu A. Cerámică ornamentâtă...— P. 514, f. 1, *1*.
* Наприклад, на кераміці поселення у селі Андріївці.

лежно від характеру глин, традицій, з'явилися інші домішки, сам посуд став плоскодонним; на плічках виникли наліпні вушка. Проте мотив шевронів і фестонів, заповнених відтисками гребінцево-накольчатого та зубчатого штампу, як і перлинний орнамент, ще довго був у користуванні.

Еволюція кухонної кераміки типу Кукутені С за термінологією румунських дослідників — окрема тема, яку слід розглядати по культурах та локальних групах у трипільсько-кукутенській спільності, чим ми і займаємось, зібравши обширний матеріал. Тепер еволюційна колонка подається загалом з деякими хронологічними перервами і з різних територій, але з пам'яток, що зберігають передовсім риси стрільчансько-стогівської лінії розвитку. Так, у хронологічній послідовності: Красноставка — Березовська ГЕС — Жура — Солончени 2 (середній шар) — Флорешти-Заготзерно — Веселий Кут, Верем'я — Андріївка — Гарбузин — Велика Слобідка — Варварівка 15 — Косенівка, Старі Бадражі — Цвіклівці, Касперівці та інші. До речі, навіть у поселенні Варварівка 15, що знаходиться у витоках жванецької культури, або жванецької культурної групи з її локальними пам'ятками типу Бринзени 3 та Жванець-Щовб, ще досить відчутні степові елементи стрільчансько-стогівської течії розвитку. Плічка його посудин прикрашають невеликі шеврони, заповнені навкісними прокресленими лініями; фестони; хвилясті лінії; напівфестони[80]. Останні є рудиментами орнаментації посудини зі Солончені 2. Є також псевдоперлини. До фіналу Трипілля доживають як рудименти шеврони, заповнені навкісними прокресленими лініями, виявлені в одній із груп кераміки касперівських пам'яток[81] ще задовго до того, як цей мотив відкрили молдовські археологи в Морешівці-Четецує.

Упродовж тисячолітнього існування Трипілля-Кукутені поряд з населенням степових культур взаємини між ними не завжди були сталими, вигідними для обох сторін. Змінювалися характер і ступінь активности, певно, відбувалися і протистояння. До того ж в різних культурах і локальних групах трипільсько-кукутенської спільности вони мали свій характер і особливості. Наприклад, в жодній степовій пам'ятці до цього часу не виявлена кераміка, прикрашена заглибленим орнаментом, типовим для різночасових поселень коломийщинської культурної групи або культури в Середній Наддніпрянщині, — навіть у той час, коли розписна кераміка з синхронних поселень томашівської культури трапляється у середньостогівських старожитностях. Мова йде про широко відомі знахідки з Ігрені 8, які, можливо, походять з території Канівщини. До томашівської культури належить і кубочок з кургану в селі Серезліївці, знахідка якого започаткувала зв'язки Трипілля зі степовою середньостогівською спільністю. Імпорти гостроребернних посудин, культурна належність яких залишилася нез'ясованою, знайдені в Молюховому Бугрі.

Нагадаємо, що ранні знахідки трипільських посудин відомі з різних горизонтів Стрільчої Скелі. Заслуговують також на увагу уламки кубочка з низькими округлими плічками і незбереженим орнаментом, що формою наближається до пам'яток фази Кукутені А4, А-В1 зі Середньо-

[80] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 33, рис. 38.

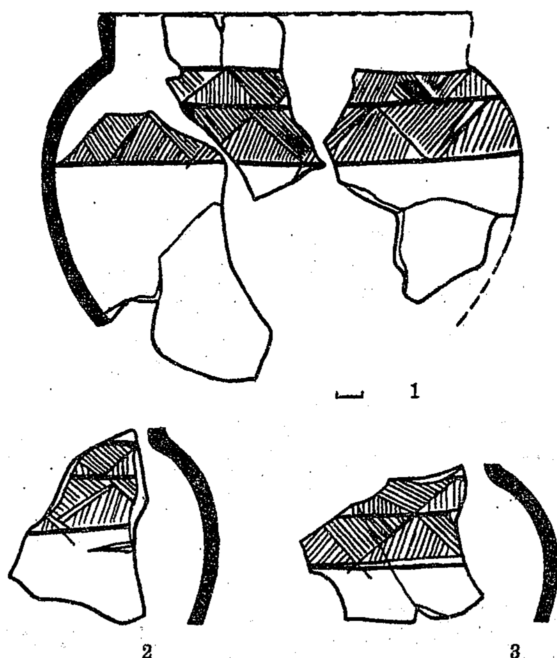
[81] Мовша Т. Г. О северной группе позднетрипольских памятников // Советская археология.— 1971.— № 1.

го Стогу 2; фрагменти кераміки з Острова Похилого; Собачок. Нарешті, уламки розписних посудин фіналу Трипілля етапу С2 касперівської локальної групи, пов'язані з нижнім горизонтом Середньої Михайлівки (II). Таким коротким екскурсом пам'яток етапів В2-У2, С2 завершується детальний розгляд джерел двох локальних груп Наддністрянщини фази Кукутені А4, А-В, що свідчать про взаємодію Трипілля-Кукутені зі степовими суспільствами. Саме вони є ключовими у розумінні торгово-економічних зносин і культурних зв'язків населення скелянсько-стогівської лінії розвитку з носіями Східного Трипілля Буго-Дніпровського межиріччя та Середньої Наддністрянщини. Характеристика джерел цього часу з пам'яток інших територій, через великий обсяг цієї роботи, планується в іншій статті.

* * *

Степові та лісостепові імпорти і предмети, виготовлені за їх зразками, — свідоцтва торгово-обмінних відносин общин різних степових культур з давньоземлеробськими культурно-історичними спільностями. Як відомо, однією з умов економічного розвитку суспільства є торгівля товарами власного виробництва чи сировиною з найближчими або віддаленими сусідами, причому на взаємовигідних умовах. З культурами давніх аграріїв двох вогнищ металообробки — трипільсько-кукутенського та гумельницького в часи БКМП їх започаткували общини так званої новоданилівської групи. Останні слід розглядати як соціальний організм, що виконував функції транзитної посередницької обмінної торгівлі товарами інших культурних суспільств. Це представники спеціально організованих експедицій у місця природних ресурсів та необхідних готових виробів, які, за В. Шнірельманом, здійснювали дві системи зв'язків — зовнішні обмінно-торговельні зносини між аграріями (Трипілля А3, В1 — Кукутені А3 (?), А4, А-В, Гумельниця) і скотарськими общинами (хвалинська, рання середньостогівська скелянсько-стогівської течії, новоданилівська, яка, на думку Н. Котової та Ю. Рассамакіна, відноситься до горизонту Стрільчої Скелі, та закубанська культура у Північному Передкавказзі). Трипільсько-кукутенське та гумельницьке населення поставляло рухомим громадам дорогі предмети з металу, які задовольняли потреби їх верхівки, — знаряддя виробництва, прикраси, сировину. На експорт ішла й аграрна продукція. Так, з трипільського вогнища на експорт, певно, йшло зерно пшениці. Общини скотарських степових культур експортували вироби, що символізували владу (скіпетри, булави), прикраси (браслети), намиста з перловиці, рідкісні вироби з кістки та рогу (цирки, можливо, поворотні гарпуни) та високої породи тварин. До того ж між суспільствами з різним профілем господарської діяльности здійснювався обмін і культурними досягненнями.

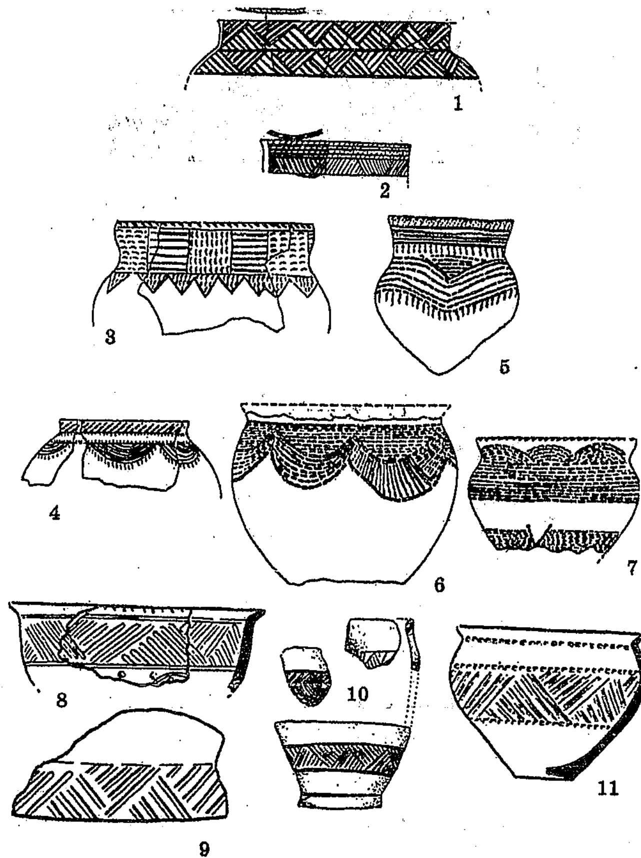
Таким чином, носії новоданилівської групи, виходячи з товарів, які експортувалися у трипільсько-кукутенську спільність та Гумельницю, виконували функції посередників між Передкавказзям, Подонням, Поволжям та Дніпро-Карпаттям. Їх пам'ятки, як і значна частина стрільчансько-стогівської та дереївсько-квітнянської ліній, маркірують шляхи переміщень, передавальні пункти вздовж важливих транзитних доріг, головних переправ та бродів. Наведемо кілька прикладів: поховання у

Мал. 8. Кераміка з домішкою черепашки і паркетним орнаментом.
1—3 — Солончени 2 (середній шар)

селі Чаплі біля Чаплинського броду через річку Самару; Середній Стіг 2 біля Кічкаської переправи через Дніпро; поселення біля Балки Таволжаної поблизу Будилово-Таволжанської переправи; Дереївка навпроти Кременчуцького броду; Кам'яні Потоки поблизу того ж броду. Цікаво, що поховання з Кривого Рогу знаходиться на Кизикерменському шляху, що пролягав вододілом Саксагані та Інгульця. Крім того, місцезнаходження типу Середнього Стогу 2 зафіксоване В. Даниленком поблизу трипільського поселення Володимирівки неподалік Синюшиного Броду та типу Стрільчої Скелі Ф. Козубовським в урочищі Гард біля Гардової переправи на Південному Бузі. Такий перелік, за Д. Яворницьким, окремих пам'яток у їх прив'язці до головних шляхів часу запорізьких козаків.

Посередники, які здійснювали зовнішній обмін, мали транспорт для пересування та зброю — наконечники стріл та списів з кременю. Можна припустити, що в літній період експедиції здійснювалися на човнах від верхів'я однієї ріки до другої. Щодо колісного транспорту, то деякі дослідники відносять його появу до часу середнього Трипілля. Але за знахідками коліщаток з двосторонніми ступицями останній документується лише в Трипіллі С2 та Кукутені В3. Такі коліщатка знайдено в кількох пунктах, у числі яких Городиштя на території Румунії та Велика Слобідка (західний схил) в Україні. У період м'яких зим міг використовуватися санний транспорт. Кінь, певно, використовувався як в'ючна тварина для перевезення вантажів. Даних про верхову їзду, хоч і існує думка про її поширення, до цього часу немає.

Мал. 9. Фрагменти кераміки.
1, 2 — кераміка з поселення Раздорського 1; 3 — Мокрий Чалтир; 4 — невідомий пункт; 5 — поселення Мухин; 6, 7 — хутір Семенкин; 8, 9, 11 — Лука-Врублівецька; 10 —Ленківці

В енеоліті Балкано-Карпаття, третього етапу древньої металообробки Південно-Східної Європи, згідно з думкою Н. Риндіної (середина IV — перша чверть III тис. до н. е.), дальність просунення металу дорівнювала 1,5—2 тис. км. У таких умовах здійснення експедицій за металом — готовими виробами та сировиною — було можливе лише при умові існування посередницьких проміжних пунктів. Саме цим можна пояснити наявність виробів з місцевої сировини — каменю, кременю, зокрема добруджського, — у пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я.

* * *

Останнє важливе питання, висвітлення якого в загальних рисах ми ставили за завдання, — Трипілля-Кукутені й індоєвропейська проблема.

Чи належали носії трипільсько-кукутенської спільности до індоєвропейської сім'ї? Якщо ні, і Трипілля-Кукутені залишилося класичним середземноморським, то в якій мірі воно заторкнуте впливами індоєвропейської нерозчленованої спільности. Відповідь на це питання дають археологічні та антропологічні матеріали, особливо значні для фіналу степового Трипілля.

Середньостогівська культура у її загальноприйнятому розумінні раніше і Трипілля-Кукутені відносяться до часу існування нерозчленованої індоєвропейської спільности та початку періоду її розпаду на ряд діалектів. Територію поширення носіїв цієї спільности та її прамови вчені бачать у каспійсько-причорноморських степових зонах від Дону на Сході до Дунаю на Заході. Саме населення середньостогівської спільности мало ті ознаки, які вважають характерними для названої мовної спільноти. Це наявність прирученого коня, колісного транспорту і металообробки. Останнє, за Н. Риндіною, притаманне вже новоданилівській культурній групі. На погляд В. Даниленка[82], східна індоєвропейська діалектна мовна спільність сформувалася у носіїв скотарського типу господарства ще в епоху неоліту, а західна землеробська діалектна мовна спільність — у ранньому енеоліті.

Індоєвропеїзація племен землеробських культур Європи в перший період, як переконливо твердить В. Даниленко, відбулася під великим імпульсом пастушачого населення, названого ним скелянською культурою. Неодноразові імпульси степовиків, що відбувалися й пізніше, залишили глибокий слід у давньоземлеробських старожитностях, в тому числі й у Трипіллі. За словами В. Даниленка, це був період часткової деформації давньоземлеробського трипільського ареалу. Індоєвропейську прамову та прабатьківщину Є. Черних пов'язує з циркумпонтійською металургійною провінцією[83], яка включає археологічні старожитності часу ранньої бронзи території Причорноморських степів, Трипілля етапів У2, С2, Кукутені В2, Чернаводи 1 пізнього етапу. А отже, раннього періоду ямної культурно-історичної спільности, коли в аграрних осередках набув поширення колісний транспорт, був приручений кінь та виникло кілька осередків нових вогнищ металообробки.

Ми не торкаємося багатьох аспектів індоєвропейської проблеми, висвітлених у роботах Т. Гамкралідзе та В. Іванова, М. Гімбутас, І. Дьяконова, К. Ренфрю, Дж. Меллорі, В. Сафронова. Їх частково розглянув В. Алекшин[84] у рецензії на двотомне видання праці Дж. Меллорі. Звернемося до антропологічних матеріалів, бо, крім кухонного посуду з домішкою подрібнених черепашок, вони є реальним свідченням ступеня індоєвропейського впливу, який отримувало в різні часи свого багатовікового існування населення трипільсько-кукутенської спільности.

Ще в 60-ті рр. висловлювалась думка про неоднорідний етнічний склад носіїв Трипілля-Кукутені. Ми пояснювали це явище зв'язками зі степовими общинами Пониззя Дніпра. Тепер свідоцтва про поховальний обряд

---

[82] Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 131.

[83] Черных Е. Н. Протоиндоевропейцы в системе Циркумпонтийской провинции // Античная Балканистика.— М., 1987.— С. 136—147.

[84] Алекшин В. А. Индоевропейская проблема и археология // Археологические вести.— СПб., 1992.— № 1.— С. 200—203.

та антропологічні типи населення трипільсько-кукутенської спільности значно більші, ніж у минулі роки. У даному випадку мова йде про неабияку частину поховань, що складають у масі середземноморців протоєвропеоїдний середньостогівський компонент. Відомо, що середньостогівське населення розглядається як одне із найдавніших у формуванні індоєвропейської спільности. Це неодноразово відзначав і Д. Телегін. Висновки про наявність протоєвропеоїдного компоненту в Трипіллі-Кукутені базуються на вивченні краніологічних джерел. Окремі його поховання відкриті на різночасових поселеннях як Трипілля, так і Кукутені. Це Верем'я і Незвисько[85], Солончени 2 (горизонт Трипілля А)[86], Траян 3 (п. V), Гіров (п. II)[87]. Разом з тим у Траяні 3 (п. II), Гірові (п. I) та Добошені (культура Аріущд), як і в Луці-Устинській та Ліпканах[88], є черепи і доліхокранні середземноморського типу.

Вирішальне значення належить серіям антропологічних матеріалів могильників та печери Вертеба у Більчі-Золотому. З перших представлені два морфологічні типи. Цікаво, що жіночі черепи з Вихватинців подібні до серій, які мають риси пом'якшеного протоєвропеоїдного типу. Чоловічі черепи подібні до груп „класичних середземноморських". М. Великанова[89] бачить у цьому результат шлюбних зв'язків. Разом з тим вона відзначає, що перші суттєво не змінили середземноморської основи вихватинського населення.

Друга серія із 12 черепів (4 жіночі і 8 чоловічих) походить з могильника усатівської культури у селі Маяках. Вона складається з представників протоєвропеоїдної і середземноморської рас та проміжних між ними варіантів, що виникли як результат змішання расових типів[90]. Більш виразно процес змішання, за дослідженнями К. Зіньковського, відчутний в Усатово.

Третя серія черепів з Більча-Золотого, печера Вертеба[91], фіксує лише середземноморський тип населення. На жаль, невідомо, у якому горизонті цієї двошарової пам'ятки, стратиграфія якої прослідкована Олегом Кандибою, вона знайдена. Відсутність степових рис у краніологічних матеріалах Більча-Золотого на півночі Середньої Наддністрянщини можна пояснювати

---

[85] Дебец Г. Б. Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР.— 1948.— Т. 4.— С. 38—65; його ж. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР (далі — МИА ЮЗ СССР и РНР).— Кишинев, 1960.— С. 91—95.

[86] Гохман И. И. Череп ребенка из раннетрипольского поселения Лука-Устинская // Советская антропология.— 1958.— № 4.— С. 127—132.

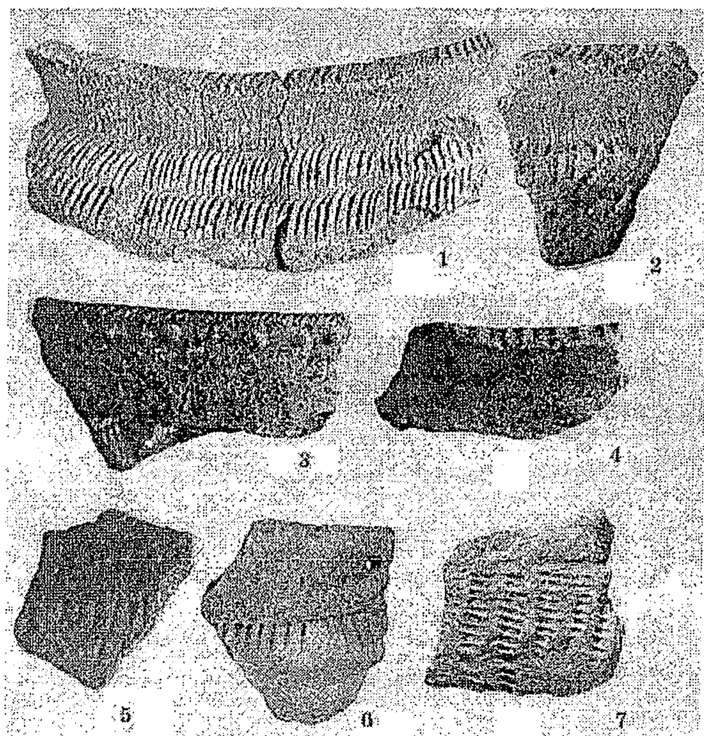
[87] Nekrasov O., Nikolaescu-Plopsor D. Etude antropologique des squelettes neolitguets appartenant à la Culture de la ceramique Cucuteni-Tripolje découverte à Traian // Analele stiintfice ale Universitatii din Jasi.— T. 3.— 1/2-sect. 2.

[88] Дебец Г. Б. Палеоантропология...— С. 38—65.

[89] Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— 282 с.

[90] Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильника Маяки // Патакова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 125—130; Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита (по антропологическим данным), конец I — начало III тыс. до н. э. Автореферат канд. диссерт.— К., 1985.

[91] Stojanowski K. Antropologia przedhistoryczna Polski // Prace i materiały antropologiczne.— 1948.— T. 2.

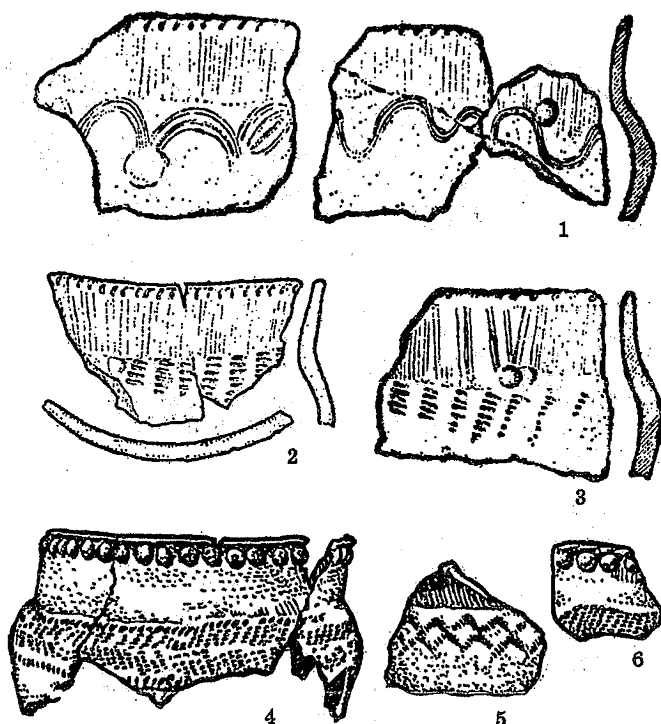

Мал. 10. Фрагменти кераміки *(фото)*
1, 2 — Флорешти-Заготзерно; 3—7 — Кадіївці-Бавки (верхній горизонт)

значною територіальною віддаленістю від степового середньостогівського масиву, впливи якого в цей час досягали сюди менше.

Таким чином, середземноморський тип у трипільсько-кукутенській історичній спільності є масовим і основним. Разом з тим уже в ранніх пам'ятках Середньої Наддністрянщини (Солончени 2 фази Трипілля А3), у межиріччі Серета і Прута (Гіров фази Кукутені А4, Траян 3 фази Кукутені А-В2) присутній протоєвропеоїдний тип населення. Це свідчення просунення окремих невеликих груп носіїв скелянсько-стогівської лінії розвитку (раніше скелянського, а трохи пізніше і стогівського населення) у трипільсько-кукутенське середовище починаючи з кінця раннього Трипілля. За краніологічними даними, проникнення степового елементу співпадає з появою перших прикубанських імпортів у Ленківцях, Жванці (урочище Лиса Гора, нижній горизонт).

Краніологічні матеріали поряд з археологічними джерелами документують нижню межу встановлення взаємовідносин з трипільським осередком металообробки Балкано-Карпатської металургійної провінції. Виходячи з поховання V у Траяні 3 та № 11 у Гірово, треба думати, що взаємодія населення скелянсько-стогівської лінії (нагадаємо, переважно скелянського) з общинами кукутенців продовжувала існувати і в фазі

Мал. 11. Фрагменти кераміки
1—3 — Мельниця-Подільська; 4—6 — Поливанів Яр 2

Кукутені А-В2. Що ж до Трипілля, то вона не згасла і після розпаду Балкано-Карпатської металургійної провінції. У період Циркумпонтійської металургійної провінції, за даними Новорозанівки, на арені взаємин утверджувалися зв'язки з населенням квітнянсько-дереївської лінії розвитку, започатковані квітнянськими общинами ще на етапі В2. Взаємини з носіями Дереївки фіксуються в Усатово та антропоморфними статуетками в Дереївці. Культурно-економічні стосунки сприяли шлюбним зв'язкам та появі змішаних типів.

Висновок про присутність у трипільсько-кукутенській культурно-історичній спільності протоєвропеоїдного типу знаходить підтвердження і в неоднорідності поховального обряду. Так, у загальній масі скорчених поховань в позі адорації під курганними насипами і в ґрунтових могильниках з кромлехами виділяється невелика група з іншим поховальним обрядом. До неї належать чотири поховання (№ 25, 31, 35, 42) з вихватинського могильника, які Т. Пассек[92] вважала давнішими від усіх інших. Поховані лежали на спині із зігнутими руками і піднятими в колінах ногами, які потім впали, орієнтовані головою на північний

[92] Пассек Т. С. Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г. // КСИА.— М., 1957.— Вып. 70.— С. 79.

схід. У двох похованих руки складені на животі. Особливу вагу у світлі проблеми, що розглядається, має поховання підлітка-дівчинки: її покладено на спину з сильно зігнутими ногами і руками вздовж тіла, головою на північ. На місці шийних хребців — намисто з дрібних черепашок.

Заслуговує на увагу в цьому аспекті поховання, відкрите К. Черниш на площі поселення у Незвиську[93], датоване нею за трипільським горщиком етапом В2. Покійник лежав на спині з руками вздовж тіла. Права рука між ногами, які розпалися ромбом, ліва на тазових кістках. Дослідниця зіставила його з похованням № 25, 31, 35 Вихватинського могильника. Ми[94] порівняли це поховання зі степовими похованнями Виноградного Острова у Надпоріжжі (А. Добровольський відносив їх до шару з керамікою Середнього Стогу 2[95]) та з названими похованнями у Вихватинцях.

Випростані поховання у позі на спині з руками вздовж тулуба типові для енеоліту степової смуги досить широкої території. Наведемо як приклад три поховання з кургану 9 у селі Красному[96] в Пониззі Дністра; поховання Орельсько-Самарського межиріччя, об'єднані І. Ковальовою в постмаріупольську культуру[97]. Зазначимо також, що в останній, як виняток, є кілька поховань зі злегка зігнутими ногами та, як і в Незвиську, простягненими руками, покладеними на кістки таза.

Відомо ще кілька випростаних на спині поховань, що супроводжувалися трипільським добре датованим інвентарем. Серед них відоме поховання з руками вздовж тулуба в супроводі схематизованої статуетки з Серезліївки[98], поховання на спині з простягненими вздовж тулуба руками в кромлехах № 8, 9 біля Колодистого[99] в Побужжі та поховання у Парканах на Дністрі.

Заслуговує уваги друга обрядова група випростаних поховань під курганними насипами в Подонні, виділена В. Кияшком[100]. Їх особливе значення полягає у знаходженні плечистого округлодонного чи гостродонного посуду з домішкою черепашок, орнаментованого мотивами, близькими до стрільчанських. Їх вінця та плічка прикрашені фестонами, опоясуючими горизонтальними рядами, нанесеними коротким зубчатим штампом (Хутір Семенкін). Є і відмінні аркоподібні мотиви. В. Кияшко висуває гіпотезу, що подібна кераміка могла бути характерною і для локальних культур маріупольської області. Важливо, що аналогічні мотиви орнаменту покривають і менш плечисті горщики з високими відхиленими вінцями, подібни-

---

[93] Черныш Е. К. Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре // МИА ЮЗ СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 77—81.

[94] Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях...— С. 54.

[95] Добровольський А. В. Могильник в с. Чаплі // Археологія.— К., 1954.— Т. IX.— С. 114—116.

[96] Серова Н. Л., Яровой Е. В. Григорипольские курганы.— Кишинев, 1987.— С. 50—55.

[97] Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья.— С. 18.

[98] Щербаковский Д. М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губ. // АЛЮР.— К., 1905.— № 1—2.

[99] Беляшевский Н. Т. Курганы у с. Колодистого // АЛЮР.— 1900.— Т. II; Спицын А. А. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевской губ. // ИАК.— СПб., 1904.— Вып. 12.— С. 122—125.

[100] Кияшко В. Я. Между камнем...— С. 72—75, рис. 38, 39.

ми до скелянських, знайдені, за словами В. Кияшка, в похованнях першої обрядової групи. Вони того ж типу, що й поховання біля Хутора Попового у скорченій позі під курганними насипами.

Звідси випливає неабиякий висновок. Випростані на спині поховання під невеликими курганами не можна однозначно пов'язувати з пізнім енеолітом або ранньобронзовим віком, як це інколи стверджують. Поховання у Подонні сигналізують не тільки їх різночасовість, але й ранній вік. Подібна ситуація не виключена й на західніших територіях, тим більше що це має місце в Орельсько-Самарському межиріччі[101], де деякі випростані поховання перекривалися скорченими з інвентарем Трипілля етапу С2. До речі, одне з поховань супроводжувалось посудиною з жолобчатими вінцями — типової форми для Середнього Стогу 2, але, на жаль, воно не стратифіковане і без іншого датуючого матеріалу.

Таким чином, краніологічні джерела, нетипова, випростана, поза окремих поховань, наявність степової кераміки та подібної до неї є свідченням протоєвропеоїдного компоненту в трипільсько-кукутенському середовищі. Причому починаючи з фази Кукутені А4, за матеріалами середнього шару Солончені 2, приплив представників скелянсько-стогівської лінії у пам'ятки окремих територій поступово збільшувався. Разом з тим на різних територіях трипільсько-кукутенської спільности вони залишили неоднаковий слід. Так, у деяких культурах та їх локальних групах, виходячи з кількости розглядуваного посуду типу Кукутені С, за румунською термінологією, він був більший чи менший. Наприклад, низький відсоток (1 відсоток) кухонного посуду типовий для заключної фази томашівської культури, власне, поселення Томашівки. Це пояснюється тим, що томашівські общини того часу, можливо, значною мірою були ізольовані від степу. Навпаки, пам'ятки коломийщинської культури документують значний відсоток кухонних посудин з домішкою черепашок (в окремих житлах Коломийщини від 1 до 30 відсотків). У пам'ятках етапу С1-С2, яким є вихватинський могильник, кухонна кераміка з черепашками становить 45 відсотків. Нагадаємо, що в могильнику досліджено три поховання з іншими, степовими, традиціями. Процесу активного впливу населення квітнянсько-дереївської лінії розвитку та типу Молюхового Бугра зазнали трипільські племена Лісостепу та Полісся. Так, традиції кераміки Молюхового Бугра добре простежуються в кераміці Косенівки; квітнянсько-дереївської, зокрема Дереївки при імпульсах населення верхнього шару Дереївки та Нижньої Михайлівки, — в поселеннях касперівської, городської та гординештської локальних груп. Частка розписного посуду в багатьох із них уже мінімальна — від 1 до 3 відсотків. Класичні риси лісостепового Трипілля затухають, хоч ще відчутні у деяких елементах культури, наприклад, антропоморфній пластиці. Активні дії носіїв названих степових і лісостепових культур, що увійшли як складова частина в пізньотрипільський масив Полісся і Лісостепу — єдиний культурно-хронологічний горизонт з рядом локальних груп кінця етапу С2, призвели до утворення синкретичних пам'яток з присутнім у значній мірі протоіндоєвропейським компонентом.

---

[101] Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья.— Рис. 4,13. Поховання зі села Спаського, № 3.

Міграції носіїв усатівської культури на Балкани, касперівських общин на Волинь, до міста Луцька, на Буковину несли зі собою нові культурні традиції, змінювали етнічний склад населення цих територій. Нами висловлена думка, що касперівські общини брали участь у формуванні верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки. Висновок базується на аналізі частини форм кераміки та типу сокир зі звисаючим лезом.

Таким чином, трипільці на етапі С2, будучи якоюсь мірою й самі носіями протоіндоєвропейських традицій, поряд зі середньостогівським населенням у загальноприйнятому розумінні брали участь у формуванні культур шнурової кераміки, які дослідники вважають індоєвропейськими.

Підсумовуючи викладене на основі нових старожитностей, отриманих при розкопках трипільських поселень Наддністрянщини, у світлі нещодавніх даних Нижнього Подоння та деякого переосмислення самої середньостогівської культури, можна прийти до наступних висновків.

Середньостогівська культура — складова частина великої хвалинсько-середньостогівської спільности. Вона розпадається на кілька культурно-історичних ліній, або течій, кожна з яких пов'язана генетичними зв'язками. Тепер, на нашу думку, чітко простежується дві генетично-еволюційні лінії — скелянсько-стогівська та квітнянсько-дереївська. Саме ці лінії спростовують поділ середньостогівської культури на чотири окремі культури, що пропонується деякими дослідниками. Безпідставність виділення квітнянської культури, об'єднаної разом з постмаріупольською, підтверджується відсутністю єдиної культурно-визначальної ознаки, якою є поховальний обряд.

Майже протягом усього періоду існування Трипілля-Кукутені (з фази Трипілля А3) його населення перебувало у взаємовигідних стосунках з різними скотарськими племенами євразійських степів. Проаналізовані старожитності окреслюють кілька фаз у розвитку цих взаємин з общинами скелянсько-стогівської генетичної лінії.

Перша фаза — взаємини з населенням пам'яток типу Стрільчої Скелі та новоданилівської групи — задокументована матеріалами деяких поселень Середньої Наддністрянщини (Лука-Врублівецька, Ленківці, Нові Русешти 1). Їх общини входили в західний реґіон в історії Балкано-карпатської металургійної провінції, отримували метал з північно-фракійських рудників, на базі сировини яких сформувався місцевий виробничий ареал.

На початковій стадії взаємовідносини носили розвідувальний характер. Разом з тим уже тоді окремі орнаментальні традиції степової кераміки переносилися на ранньотрипільський посуд.

Друга фаза взаємин фіксується з носіями трипільсько-кукутенських поселень часу Кукутені А3 в Надбужжі — території, яка відігравала посередницьку роль у стосунках між скотарським Сходом і землеробським Заходом (Сабатинівка 1, Березовська ГЕС). Імпорти досягали Сірета (Хебешешть 1) — поселення, що мало мідні прикраси і розвивало місцеве ливарне виробництво.

У першу та другу фази стрільчанські впливи відбувались при активній взаємодії з населенням Прикубання і Північного Передкавказзя домайкопського часу.

Третя фаза фіксує взаємини з общинами лише стрільчансько-стогівської генетичної лінії без елементів степової культури Прикубання і Передкавказзя типу поселення Свободного. Охоплена широка територія Трипілля-Кукутені часу Кукутені А4, А-В1, А-В2. Велике значення степових старожитностей, що вводяться вперше, змусило обмежитися лише територією Середньої Наддністрянщини.

Степова кераміка з черепашкою (типу Кукутені С) та подібна до неї з різночасових поселень солонченської локальної групи — Жури, Солончени 2 (середній шар), Старий Орхей, Василівка, Флорешти-Заготзерно — засвідчують активізацію взаємин. Опосередковані впливи досягали Дрегушені у Румунії.

З фази Кукутені А-В налагодилися взаємовідносини і з трипільським населенням більш північних земель Середньої Наддністрянщини, так званої заліщицької локальної групи, а саме Поливаного Яру 2, Кадіївців-Бавки (верхній шар), Кудринців (верхній шар), Заліщиків, Бучача та інших. В орнаментації посуду цих двох локальних груп помітні деякі відмінності.

Аналіз степової кераміки та подібної до неї, що походить з різних горизонтів землянки № 4 поселення Солончени 2, вносить деякі корективи в періодизацію пам'яток середньостогівської культурної спільности. Крім того, і це суттєво, уточнює час і характер взаємин Трипілля-Кукутені з конкретними групами скотарського населення степів Євразії, наближаючи його до дійсности. Проте й раніше вони розглядалися не взагалі зі середньостогівською культурою, як чомусь це стверджує Ю. Рассамакін, а з різночасовими пам'ятками типу Стрільчої Скелі, Середнього Стогу 2, Ігрені 8 та інших.

Вивчення солонченської кераміки підтверджує її тотожність зі скельними поселеннями в Пониззі Дніпра — Стрільчою Скелею та Середнім Стогом 2. Взаємини з ними були найбільш міцними і довготривалими. Зв'язки з носіями Середнього Стогу 2 встановилися лише на пізній фазі розвитку середнього шару Солончені 2, де вони ще перепліталися зі скелянськими. Керамічні традиції Середнього Стогу 2, як свідчать найновіші дослідження, перейшли лише рубіж Середньої Наддністрянщини, майже не заторкнувши кукутенського реґіону на території Румунії.

За формами та орнаментальними композиціями солонченський посуд типовий для скелянсько-стогівської генетичної лінії пам'яток не тільки територій на захід від Дніпра, але й материнської — Пониззя Дону (типу Бесергенівки, Хутора Попового) зі скелянськими культурними традиціями. Крім того, типу Мокрого Чалтиря, посуд якого з жолобчатим вінцем є яскравим виявом середньостогівських традицій. Значення поховання у Мокрому Чалтирі полягає і в тому, що поховальний обряд Середнього Стогу 2 формувався не тільки також у Подонні, але був тотожним стрільчанському. Звідси випливає безпідставність виділення Середнього Стогу 2 в окреме культурне явище.

Дані Солончені 2 розкривають ще один приплив інфільтрації з Подоння на Захід, з поселення 4-го і нижнього горизонту 5-го шару Раздорського 1. За попередніми джерелами, інфільтрація відбулася у час верхнього горизонту середнього шару Солончені 2. З ним саме пов'язана імпортна кераміка з домішкою дрібно потовчених черепашок, прикрашена прокресленими лініями у вигляді паркетного мотиву.

Нові степові старожитності зі Солончені 2, розглянуті в системі пам'яток Нижнього Подоння, засвідчують витоки й інших орнаментальних композицій з цієї материнської території (Хутір Семенкін, відповідні шари Ракушечного Яру). Вони вносять також зміни у нинішні уявлення про характер зносин общин Трипілля-Кукутені з населенням далеких східних степів, що відбувалися, певно, шляхом пересування через проміжні передавальні пункти. Такі пункти представників общин рухомих скотарів, як правило, розміщувались біля переправ та бродів головних транзитних шляхів (Чаплі, Середній Стіг 2, Дереївка, Гард та інші). Частина їх знаходилась у контактній зоні з Трипіллям. Спеціально організовані експедиції степовиків за готовими металевими виробами, сировиною, зерном мали засоби транспорту, зброю і охорону.

Стратиграфічні спостереження за розміщенням степової кераміки в середньому шарі поселення Солончени 2 вносять важливі доповнення у проблему зв'язків не тільки носіїв Солончені 2 з общинами скелянсько-стогівської лінії, але й корективи в інші важливі питання. Зокрема, в періодизацію, відносну і абсолютну хронологію степових культур Євразії. Саме на прив'язці до Солончені 2 стало реальним у якійсь мірі дрібніше хронологічне членування енеолітичних пам'яток Нижнього Подоння, Прикубання, Передкавказзя та Пониззя Дніпра. Це, у свою чергу, дає змогу розглядати взаємини населення трипільсько-кукутенської спільности зі скотарями у більш наближеному до дійсности часі.

Названі шари Раздорського 1 можна датувати кінцем фази Кукутені А4, початком А-В1. А це значить, що вони синхронні з передостаннім горизонтом верхнього шару Середнього Стогу 2. Датування поселення Свободного (за О. Нехаєвим, ранньоенеолітичного часу), відповідно до імпортної кераміки, синхронізується з нижнім горизонтом середнього шару Стрільчої Скелі, Каховкою та пам'ятками, що передують або майже вириті до 4-го шару Раздорського 1.

У датуванні пам'яток степових культур, що мають трипільські імпорти, ми виходимо з робіт Д. Телегіна[102] та Дана Монаха[103]. Намічається приблизно така схема: дата для основи скупчення черепашок на межі азово-дніпровської культури і середнього шару Стрільчої Скелі — 3415 ± 100 р. до н. е.; Кайнар за датою для Нових Русештів 1 (нижній горизонт) — 3615 ± 100 р. до н. е.; Середнього Стогу 2 (передостанній горизонт другого культурного шару) за датою для Дрегушені — 3405 ±100 р. до н. е.; Молюхів Бугор (нижній горизонт) за датою, яка передує Бринзенам 3 (археомагнітним методом 2700 р. до н. е.), — близько 2800 р. до н. е.; Дереївка (верхній горизонт) за датуванням поховання черепа коня — 2380 ± 120 р. до н. е.

Є кілька дат і для трипільсько-кукутенських поселень зі степовими імпортами та подібними до них. Це Нові Русешти 1 (нижній горизонт) — 3615 ± 100 р. до н. е.; Хебешешть 1 — 3380 ± 80 р. до н. е.; Дрегушень — 3405 ± 100 р. до н. е.; Красноставка — 3360 ± 160 р. до н. е.; Веселий Кут

---

[102] Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 10—22; Телегин Д. Я., Константинеску Л. Ф. Многослойное поселение...— С. 22.

[103] Monah Dan. Cucuteni. Dernière Grande Civilisation Enéolithique du Sud-Est de l'Europe // Anatolica.— 1993.— XIX.— P. 151—165; його ж. Daterea Prin C14 a etápei Cucuteni A2 // SCIV.— 1978.— T. 29.— N 1.— P. 34—35.

— 3230 ± 65 р. до н. е.; Усатово 2380 ± 60 р. до н. е. Зазначимо, що остання дата близька до дати Дереївки за уламком черепа коня, яку ми наводимо з дозволу Д. Телегіна.

Якщо дата для нижньої межі середнього шару Стрільчої Скелі 3415 ± 70 р. відповідає дійсності, то сама Стрільча Скеля у Пониззі Дніпра сформувалася пізніше, ніж відбулася перша хвиля міграцій на Захід у середовище Трипілля етапу А (Ленківці; Жванець, урочище Лиса Гора), яке датується приблизно 3700 р. до н. е., що співпадає з радіокарбонними датами для шару Кукутені А та для Подур Гіндару — 3730 р., 3740 р. до н. е. Це підтверджується і датою для Нових Русештів 1. Звідси напрошується висновок, що пам'ятки новоданилівської групи — окремий від Стрільчої Скелі соціальний організм, давніший від нижнього горизонту її середнього шару. Разом з тим варто припускати, що Стрільчій Скелі передує якась більш рання пам'ятка.

Отже, єдиний пласт степових енеолітичних пам'яток від Нижнього Подоння до Подніпров'я і Надбужжя отримав не лише більш реальну прив'язку, а в якійсь мірі заповнив прогалину у взаєминах Трипілля-Кукутені в часі.

Проблема степових старожитностей у системі періодизації і хронології трипільсько-кукутенської спільности, вивчення якої розпочато нами понад десять років тому[104], зараз спирається на ширшу джерельну базу. А саме прикубанські старожитності, виявлені у трипільсько-кукутенських пам'ятках, відносяться до значного відрізку часу — приблизно від 3700 р. до 3400 р. до н. е. Дата 3700 р. визначає початок встановлення торговообмінних і культурних контактів носіїв степових скотарських суспільств з лісостеповим землеробсько-скотарським населенням. Дата 3400 р. до н. е. визначає приблизно кінець надходження у Трипілля-Кукутені імпорту з Прикубання та Передкавказзя. У поселеннях фази Кукутені А4 — Дрегушень, Солончени 2 (середній шар) — їх немає. Дата для Дрегушені може бути прийнятною і для Солончень 2, а отже, з деякими коливаннями — для 4-го і трохи пізніше для нижнього горизонту 5-го шару Раздорського 1. Останнє, певно, відповідає і верхньому горизонтові середнього шару землянок Солончень 2. Загалом 3400/3350 р. до н. е.

Протоєвропеоїдний компонент, за окремими похованнями у межах поселень, простежується з раннього Трипілля близько 3700 р. до н. е. Більш активно, за чужорідними керамічними традиціями у вигляді посуду з домішкою подрібнених черепашок, близько 3400 р. до н. е., хоч поодинокі знахідки його з'явилися раніше. Синкретичний склад культур трипільсько-кукутенської спільности, за краніологічними джерелами та керамічними комплексами, став яскраво виразним у період фіналу Трипілля-Кукутені, на етапі У2, С2, В3 — десь близько 2500/2400 р. до н. е. Маючи значний індоєвропейський компонент, представлений степовою керамікою з шнуровим орнаментом, а також деякою кількістю поховань з протоєвропеоїдними рисами, носії Трипілля-Кукутені взяли участь у формуванні культур шнурової кераміки. Зокрема, на нашу думку[105], є підстави вважати, що пізньотрипільське населення каспе-

---

[104] Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени...— С. 60—83.

[105] Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія.— 1972.— № 5.— С. 22—24.

рівської локальної групи стало однією з основ формування раннього (1) етапу верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки.

Tamara MOVSHA

ON THE CONNECTIONS OF THE TRYPILLIA-CUCUTENI CULTURE WITH OTHER STEPPE ENEOLITHIC CULTURES (TOWARDS THE PROBLEM OF THE INDO-EUROPEANIZING OF EUROPE)

In this article the author substantiates and develops her formerly advanced assumption about the penetration of the steppe population into the Trypillia environmentmilieu. The researcher proves that separate vessel samples discovered on the excavational site of Solonchena-2 and samples of ceramic articles from Eneolithic steppe settlements of the Upper Dnipro Rapids are identical. The appearance of the kitchen ceramics with the admixture of cockle-shells is considered to be an undeniable proof of the infiltration of the steppe population of the Strilchans'ka-Stohivs'ka line of development into the Trypillia area of the Middle Upper Dnister area. The author also provides solid grounds for the distinguishing of a separate Strilchans'ka-Stohivs'ka line of evolution in the Middle Stohiv cultural-historical community. The stratigraphic observations in the dug-outs of the Solonchena site have enabled us to introduce certain corrections into the periodic division as well as absolute and relative chronology of the Eneolithic monuments from the Lower Dnipro to the Lower Don areas. A new system of synchronizing of the Trypillia-Cucuteni as well as other ancient agricultural and cattle-breeding Eneolithic cultures based on radio-carbon dating of a number of monuments considered in the article is suggested.

Тарас ТКАЧУК

МАЛЬОВАНИЙ ОРНАМЕНТ ПОСУДУ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СВІТОСПРИЙМАННЯ НАСЕЛЕННЯ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ (ЕТАПИ ВІІ — СІІ — γІІ).

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Одною з найважливіших проблем сучасної науки є проблема діалогу. В тому числі й діалогу культур[1]. Для проведення такого діалогу необхідно знати „мови" культур, які беруть у ньому участь. Вивчаються ці мови методами різних наук, одною з яких є семіотика, котра вивчає властивості „мови" своїми методами — як певну знакову систему.

Від дуже багатьох археологічних культур до нас не дійшло жодного писаного слова. Але часто на їхніх речах, і здебільшого на посуді, нанесено орнамент, котрий постійно привертає увагу дослідників, викликаючи те, що Х. Гадамер назвав „закликом — до — відповіді"[2].

Орнамент — дуже складне явище в людській діяльності, і його сміливо можна віднести до таких проявів культури, адекватний опис яких може бути отриманий тільки за допомогою принципу додатковости. Нільс Бор, який запропонував цей принцип у галузі квантової фізики, вважав його важливим для людської мови та знання в цілому, включно з усіма науками про культуру. За принципом додатковости (у його загальнокультурному сенсі) опис складних об'єктів і явищ може бути отриманий тільки через зіставлення здавалось би суперечливих одне одному образів та понять[3]. Тому структурно-семіотичний метод вивчення трипільсько-кукутенського орнаменту не суперечить іншим дослідженням з цієї теми[4].

У статті запропоновано відношення до трипільсько-кукутенського орнаменту як своєрідного „тексту", що складається з певного набору

---

[1] Иванов В. В. Чет и нечет. Ассиметрия мозга и знаковых систем.— М., 1978.— С. 7.

[2] Гадамер Х. Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики.— М., 1988.— С. 439, 443.

[3] Иванов В. В. До — во время — после? //Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии.— М., 1984.— С. 8.

[4] Напр.: Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология.— 1965.— № 1, 2; Gimbutas M. The Goddesses and Gods of Old Europe. 6500—3500 B.C. Myths and Cult Images.— 1974.

знаків, де термін „знак" розуміється дуже широко. Як зазначав Е. Гуссерль, „кожний вислів є знаком"[5].

За Р. Бартом, історія знаку — це історія його усвідомлення. Перший тип усвідомлення — символічний. У цьому випадку дослідників цікавить у знаку те, що він означає: самий знак завжди оцінюється як щось похідне. Р. Барт говорить, що символічне усвідомлення має на увазі зображення глибини, воно переживає світ як відношення форми, що лежить на поверхні, та багатоликої, бездонної, могутньої глибини[6]. До символічного усвідомлення знаку, на нашу думку, можна віднести більшість праць, присвячених семантиці орнаменту Трипілля-Кукутені.

Другий тип усвідомлення — парадигматичний. Тут розглядається відношення знаку до деякої визначеної множини інших знаків, звідки він вилучається для внесення до „тексту". Парадигматичне усвідомлення є формальним, воно бачить знак у зв'язку з іншими знаками, на які він подібний, але від яких він у той же час відрізняється — часто завдяки деякій мінімальній різниці. Воно зовсім або майже зовсім не бачить знаку у його глибинному вимірі, але бачить його у перспективі, у динаміці запиту. Знак запитується з якоїсь замкнутої упорядкованої множини, і це запитання є актом означування.

Щоб створити зміст, людині достатньо зробити вибір з деякого готового набору елементів, заздалегідь структурованого або її власним мисленням (згідно з бінаристичною гіпотезою), або просто завдяки наявності матеріально завершених форм[7].

Вивчати парадигматику знаків культурної спільности Трипілля-Кукутені дають змогу великі серії посуду, що походять з археологічних розкопок різних років. Спостерігаючи їхню орнаментацію, легко можна помітити, що для кожної серії певного типу властива переважно лише своя схема розпису. Схеми орнаментації посуду деяких поселень добре зрозумілі, якщо на них дивитися згори[8]. Наприклад, дві основні схеми, якими були розмальовані біконічні посудини петренської локальної групи — у вигляді петлі, що нагадує обриси латинської букви „S", та тангентні стрічки, які з'єднують між собою елементи у вигляді овалів, — при верхній проекції виглядають як свастики (мал. 1).

Посередині схем в основному зображувались дрібні знаки, які, на відміну від загального розпису, часто змінювались на кожній новій посудині одного типу. Якщо їх вилучити зі схеми розпису, то вона залишиться непорушеною. Для нанесення цих знаків на кожній схемі існували чітко виділені місця. Ними часто були різні одинарні або парні наліпи, ручки посуду. Взагалі, як для всіх традиційних культур, так і для Трипілля-Кукутені була властива особлива увага до виступаючих на площині предметів або місць[9]. Це явище добре помітне на орнаменті томашівської

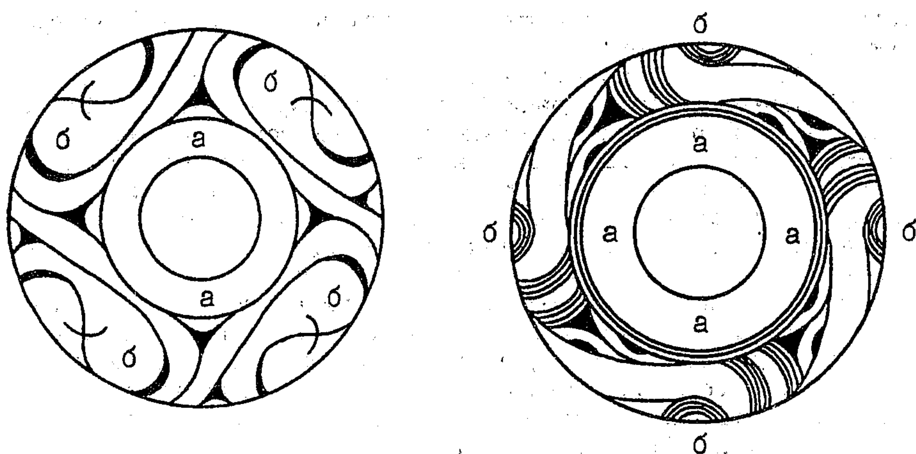
[5] Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика.— М., 1987.— С. 27.

[6] Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика.— М., 1989.— С. 247—248.

[7] Там само.— С. 246—252.

[8] Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю. Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга // Северное Причерноморье (Материалы по археологии).— К., 1984.— С. 98.

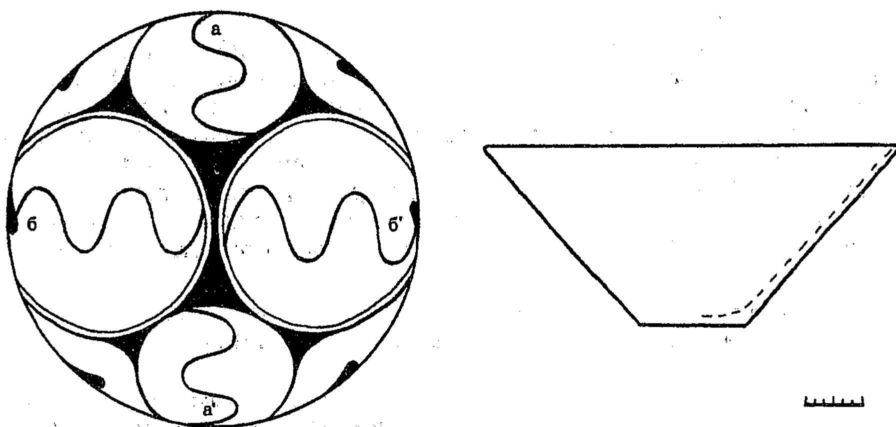
[9] Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса.— М., 1990.— С. 351.

Мал. 1. Вигляд згори розписів біконічного та грушоподібного посуду петренської групи

локально-хронологічної групи, де на виступаючі місця посуду або біля них нанесена велика кількість знакового багатства, яким оперували митці того часу.

Знаючи місця розташування знаків, тобто їхні положення відносно певних форм посуду та схем розпису, можна отримати кількість вживань кожного знаку. Це дасть змогу мати статистично-позиційні показники для знаків, що входять у синтагматичний ряд. Як показують такі дослідження, кількість їхніх вживань неоднакова як на синхронних, так і на діахронних знакових системах.

Мал. 2. Розпис зрізаної конічної миски

Таким чином, склавши типологічні ряди посуду, дослідивши схеми його розпису і визначивши зони, де розташовані дрібні перемінні знаки, можна розпочати спостереження парадигматичних відношень останніх.

Перед тим слід нагадати, що у випадку досліджень орнаментації дописемних культур необхідно дуже чітко дотримуватись формального підходу. Сам матеріал має „вести" дослідника, а не навпаки.

Для прикладу розглянемо орнамент великих зрізано-конічних мисок поселення етапу СІ петренської локально-хронологічної групи Бернашівка, що розташовувалось на Середньому Подністров'ї. Миски розмальовані схемою, що нагадує цифру „8". Уся зона розпису поділялась на чотири овали (мал. 2). У їхніх серединах зображувались дрібні перемінні знаки у дзеркальній симетрії. У зонах „а" та „а'" парадигматичний ряд знаків складається з горизонтальних та вертикальних хвилястих ліній і стрічок; зафарбованих або пустих напівовалів; місяцеподібних знаків; червоного кола в оточенні місяцеподібних зображень; хреста. Зони „б" та „б'" заповнювали, за одним винятком, хвилястими лініями і стрічками, деколи з місяцеподібними знаками та червоними колами з їхніх боків (мал. 3).

Деякі з цих знаків входять до інших парадигматичних рядів. Наприклад, зображення хреста можна побачити на схемі, яка має вигляд овалів, поєднаних тангентними лініями. Цих овалів, як правило, чотири на кожному глечику; дуже рідко буває їх три. Усі овали заповнено однаковими знаками; лише на деяких посудинах грушоподібної форми вони різні на протилежних боках — у цих випадках знаки у двох колах змінюються на наліпи. Знак у вигляді хреста входить до ще одного ряду знаків, що заповнювали овали у схемі розпису біконічного посуду „совиний лик". Сюди, крім нього, входять усі знаки зі схеми у вигляді овалів, з'єднаних тангентними стрічками. Деякі з них оточені знаками, що мають яскраву місяцеподібну форму.

Наступне усвідомлення знаку — синтагматичне. Воно вже не бачить або майже не бачить знаку у його перспективі, але воно вивчає його розвиток, його попередні та майбутні зв'язки, ті мости, які він перекидає до інших знаків. Динамізм такого образу пропонує монтаж рухливих взаємозамінюваних частин, комбінації яких якраз і виробляють зміст. Синтагматичне усвідомлення розглядає відношення, які об'єднують знаки на рівні зображень, кордони, допущення та рівні свободи, що потребують об'єднання знаків[10].

Розглянемо синтагматичні зв'язки знаку у вигляді чорного кола, що найчастіше трапляється у розписах посуду поселень томашівської локально-хронологічної групи. На сьогодні відомо 91 різне поєднання знаків, до яких входить чорне коло (мал. 4). Найчастіше його малювали поряд з місяцеподібними знаками (25 знаків). Цей знак зображувався також з боків лінзоподібних овалів на біконічному посуді і мисках (15 знаків); згори сітчастої стрічки на біконічному та кратероподібному посуді (6 знаків), малювався у вигляді подвоєного чорного кола на мисках (14 знаків). Особливо підкреслює зв'язок чорного кола з місяцеподібним знаком поєднання цих зображень в одному блоці (3 знаки). На мисках цей знак зображували у вигляді груп з чотирьох та п'яти чорних кіл (відповідно 3 та 2 знаки) у їхніх центрах, а також посередині свастикоподібних

[10] Барт Р. Избранные работы...— С. 251.

а / б													-	?
	1				1								2	
	2	1	1			1		1			1	1	2	6
				1										1
									1					
													1	
														1
														1
														1
							1							
										1				
?	1			1										1

Мал. 3. Знаки на розписах зрізано-конічних мисок з петренської групи. Поселення Бернашівка

композицій, утворених рядами мисок (3 знаки), з боків сітчастої стрічки (1 знак) та вертикальних ліній (3 знаки).

Таким чином, як уже зазначалось, чорне коло найчастіше пов'язувалося з місяцеподібними зображеннями. Таких зв'язків нараховується 25, з них 18 мають різне графічне виконання. Другим за кількістю поєднань з чорним колом є лінзоподібний овал (21 зображення, з них 16 різні за графікою). Чорні кола входили до малюнків, які мають вигляд дуже стилізованих тварин, — 10 різних знаків; поєднані із зображеннями рослин — 6 знаків; з лінзоподібними знаками та хвилястими стрічками — 2 знаки.

У цих об'єднаннях чорні кола найчастіше розташовуються з боків лінзоподібних овалів, вертикальних ліній, сітчастих стрічок, хвилястих ліній, місяцеподібних знаків — 22 різних зображення; у центрах хрестоподібних композицій (2 знаки) та малюнку, що складається з хрестоподібно розташованих зображень рослин та рисок (1 знак); у центрах свастикоподібних композицій, утворених рисками (3 знаки); хвилястими стрічками (1 знак) та драбиноподібними стрічками (1 знак).

Вивчення парадигматики та синтагматики знаків складає перший аспект семіотичної проблематики — синтактики. Цей рівень дослідження орнаменту займається структурою поєднань знаків, правилами їхнього утворення та перетворення безвідносно до їхніх значень і функцій знакових систем. Він пропонує максимальне врахування усіх текстів (у нашому випадку —

орнаментованого посуду), що дасть змогу виділити схеми розпису кожного типу посуду, які організовують дрібні перемінні знаки у систему, прослідкувати зміни цих схем та дрібних знаків на синхронному та діахронному рівнях у межах однієї локально-хронологічної групи, а також в інших групах, близьких до неї генетично або типологічно, виділити парадигматичні ряди знаків кожної схеми розпису, котра проводиться на рівні відношення знаку до форми посуду (або іншого предмета) та орнаментальної схеми, виділити відносно стабільні об'єднання знаків (блоки).

Як для синтаксичних, так і для наступних семантичних досліджень важливо враховувати два підходи — порівняння та зіставлення. Порівняльний підхід спрямований на пошук у „текстах" подібного, задля чого відсіюється різне. Такому підходові властива різночасовість (діахронія).

Зіставлення, навпаки, базується лише на одночасовості (синхронії), намагається вивчити те, що розрізняє кожен „текст" або групу „текстів". Цей метод, зазначає О. Реформатський, повинен боятися кожної подібности, бо це штовхає на нівелювання індивідуального та провокує підміну чужого своїм. Тільки послідовне визначення контрастів і різниць свого і чужого лежить в основі зіставлення „текстів" (у нашому випадку — орнаментальних схем та знаків)[11].

Наступний аспект семіотичної проблематики — семантика. Основний предмет її дослідження — це інтерпретація знаків і знакових сполучень на основі синтаксичних пошуків. Тобто вона вивчає відношення між знаком та об'єктом, який він означає. Ч. Пірс виділив три основних типи знаків: іконічний знак, знак-символ та знак-індекс[12].

Іконічні знаки, чи знаки-копії, створюються в культурі шляхом більш чи менш точного копіювання реальних об'єктів або явищ. У знакових системах Трипілля-Кукутені до таких знаків відносяться зображення місяця, рослин, тварин, антропоморфних фіґур, змій, води.

Знаки-індекси пов'язані з означуваними ними предметами так, як дії зі своїми причинами. В орнаменті до них можна віднести насічки, лінії, які носять числовий або календарний характер, колір орнаменту тощо.

Знаки-символи не мають ніякої подібности з тими предметами чи явищами, які вони означають. Їх використовували для зображення певного здебільшого абстрактного поняття. Таких знаків у знакових системах більшість.

До проблем семантики відноситься вивчення взаємовідношень парадигматичних та синтагматичних рядів із семантичними, а також зв'язків цих рядів знаків з іншими „текстами" культури, наприклад, ритуалами.

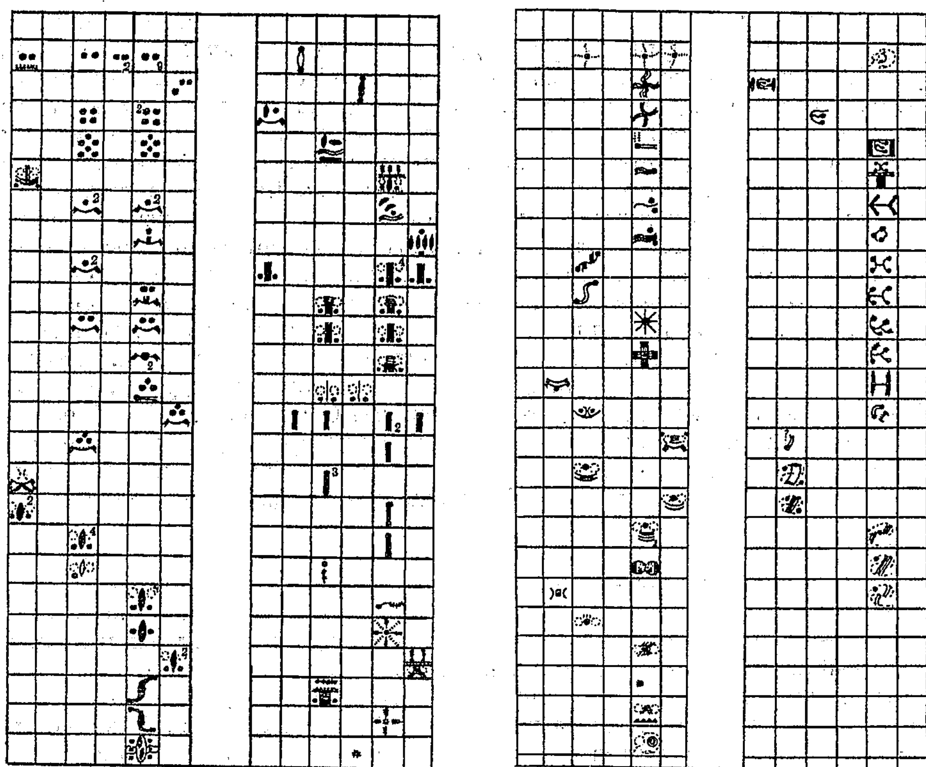
Повернемось знову до нашого прикладу із синтагматичним рядом знаку у вигляді чорного кола томашівської локально-хронологічної групи. Нагадаємо, що до нього входять місяцеподібні та лінзоподібні знаки, а також знаки у вигляді рослин, тварин та хвилястих стрічок. Знак у вигляді чорного кола складає центр хрестоподібних та свастикоподібних композицій, до яких входять також хвилясті лінії та рослини.

Таким чином, до синтагматичного ряду чорного кола входить багато знаків-ікон. Серед них знаки місяця, тварин, рослин, води. Щодо лінзо-

---

[11] Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика.— С. 40—41.

[12] Парментьер Р. Элементарная теория истины Пирса // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах.— Новосибирск, 1990.— С. 30—31.

Мал. 4. Знаки у вигляді чорного кола томашівської групи

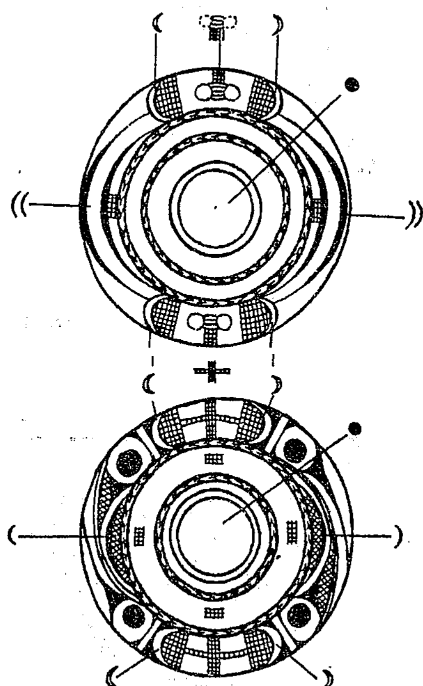
подібних овалів, то уже існує арґументована точка зору, що це знаки зерна[13]. Синтагматичний ряд цього знаку підтверджує таку інтерпретацію. Він складається з 82 різних знаків. 15 з них об'єднані зі зображеннями рослин, що намальовані безпосередньо над лінзоподібними фіґурами — знаками зерна. Усього маємо 23 таких знаки. До 10 лінзоподібних знаків входять зображення місяця, до 8 — знаки води.

Отже, семантичне поле знаку у вигляді чорного кола томашівської локально-хронологічної групи таке: чорне коло — місяць — зерно — тварини — рослини — вода — хрест — свастика. Саме чорне коло, правдоподібно, є знаком повного місяця.

Семантичне поле знаку зерна (лінзоподібного овалу) складається з одного, двох та шести повних місяців — рослин — серпанків місяця — води — тварини. Сюди входять знаки-символи у вигляді заповнених сіткою трикутників, „гребінців", горизонтальних ліній тощо.

Важливе питання семантики — наявність певних кодів культури, розуміння яких дає змогу наблизитись до розуміння її „мови"[14].

[13] Видейко М. Ю. Аграрная символика в росписи трипольской керамики // Духовная культура древнего населения Украины.— К., 1989.— С. 47—48.
[14] Eco U. Nieobecna struktura.— Warszawa, 1996.— S. 45, 48—49.

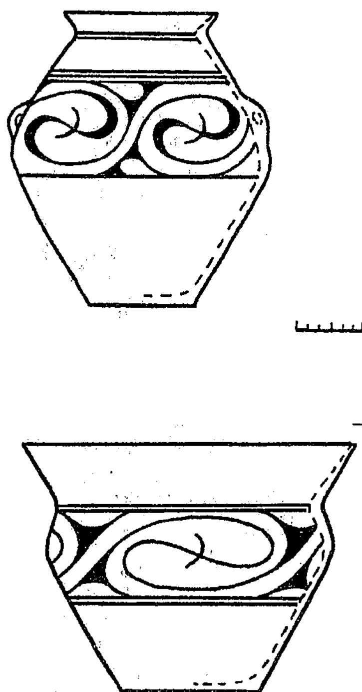

Мал. 5. Вигляд згори розпису біконічного посуду томашівської групи

Найяскравішим у культурно-історичній спільності Трипілля-Кукутені, особливо на етапі СІ — γІ, є місячне „кодування“. Багато схем розпису цього часу несуть на собі місячні серпанки, наприклад, орнаментація біконічного посуду томашівської групи. Верхня проекція цього посуду дає змогу побачити, що цей орнамент складається з чотирьох зон, де постійно зображувались місячні знаки. Насамперед це місця біля ручок. З їхніх боків розташовувалися знаки місяця у першій та останній чверті, а сама ручка, таким чином, потрапляла на місце повного місяця. Як ми вже згадували, саме на ручці, під і над нею розташовували велику кількість знаків томашівської групи, які, у свою чергу, також символізували ідею повного місяця (мал. 5).

Поміж ручками теж малювали місяці, які добре помітні на верхній проекції. У цьому випадку сама горловина посудини входила до знаку місячного циклу, який мав такий вигляд: місяць у першій чверті (малюнок) — повний місяць (горловина глечика) — місяць в останній чверті (малюнок) (мал. 5). Таким чином, зростання місяця та його зменшення пов'язувалось з наповненням та зменшенням усього, що знаходилось у посуді.

На кратерах, біконічному та грушоподібному посуді петренської групи місяць дуже часто малювали посередині схем розпису, що нагадує стилізовану латинську літеру „S“. Тут, як правило, зображували місяць у вигляді одного або двох вузьких серпанків у першій чверті, тобто у

Мал. 6. Розписи біконічної і кратероподібної посудини петренської групи

момент першої появи місяця на небі. Дуже рідко на цій схемі малювали місяць під час його зникнення — в останній чверті. Деякі розписи петренської групи, наприклад, кратери, на відміну від схем томашівських, не призначались для спостереження їх згори. Їхні елементи розташовані у тих зонах, які просто не помітні при такому погляді на них. Вони орієнтовані на оточуючий простір і сприймаються з фронтальної проекції (мал. 6).

Місячна символіка доволі тісно пов'язана з „антропоморфним" кодом. Місячні знаки найчастіше зображувались поряд зі знаками-„очима" антропоморфного посуду, розмальованого схемою „совиний лик". Крім цих знаків, тут трапляються малюнки драбин, тварин, знаків води, що свідчить про зв'язок між цими знаками як на рівні парадигматики і синтагматики, так і на рівні семантики. Якщо прослідкувати розвиток розпису „совиний лик" у діахронії, то добре помітно, що наприкінці етапу СІ — γІ поряд з очима істот, яких вони зображують, починають траплятись малюнки змій, деколи поряд зі знаками місяця. Маємо навіть зображення спіралей на місці „очей" в оточенні тих самих місячних знаків. З часом, на етапі СІІ — γІІ, в очах істот почали малювати знаки змій та води. Таким чином, уявлення про місяць як очі якоїсь вищої істоти[15] змінювалося на уявлення про зміїно-водяний погляд тих очей.

[15] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология.— № 2.— С. 17—19.

Ще одним типом антропоморфного посуду, що дає нам зображення вищих істот в уявленнях населення культурно-історичної спільности Трипілля-Кукутені, є амфори, розмальовані схемами „лицьовий мотив". Вони зображували, як правило, два обличчя, які „дивились" у протилежні боки. У верхній частині обличчя складалось з трикутника у центрі — „носа" та двох чорних кіл з його боків — „очей". Такий самий малюнок розташований у нижній частині — часто за принципом дзеркальної симетрії. Посередині композицій малювали широкі горизонтальні стрічки, які були або порожніми, або заповненими горизонтальними лініями, групами вертикальних рисок, рідше групами вертикальних ліній, вертикальних сітчастих стрічок, нахиленими лініями, навскісними хрестами. На зв'язок цих зображень з іншими елементами, що складали знакові системи носіїв культурної спільности Трипілля-Кукутені, — вказують малюнки між ликами істот, біля їхніх „вух", які утворювали ручки амфор. Тут найчастіше розташовували один або два „лежачі" серпанки місяця, знаки повного місяця (чорні кола), знаки у вигляді сітчастих стрічок, рисок (знаки води?), знаки зерна — сітчасті та зафарбовані лінзоподібні овали (мал. 7). Таким чином, створювалось зображення двох (або одної) істот з чотирма очима. Ці істоти були пов'язані з водою, зерном і місяцем.

Отже, схеми розписів „совиний лик" та „лицьовий мотив" репрезентували лики вищих істот, яким вклонялось населення трипільсько-кукутенських поселень. Окрім них, існував ще посуд у вигляді вагітних жінок без голів. Дві пари виступів (деколи чотири) імітували груди. Біля них майстри томашівської групи малювали знаки у вигляді двох горизонтальних місячних серпанків, деколи у сусідстві зі знаками у формі навскісного хреста, розташованого у чотирикутнику, зерна.

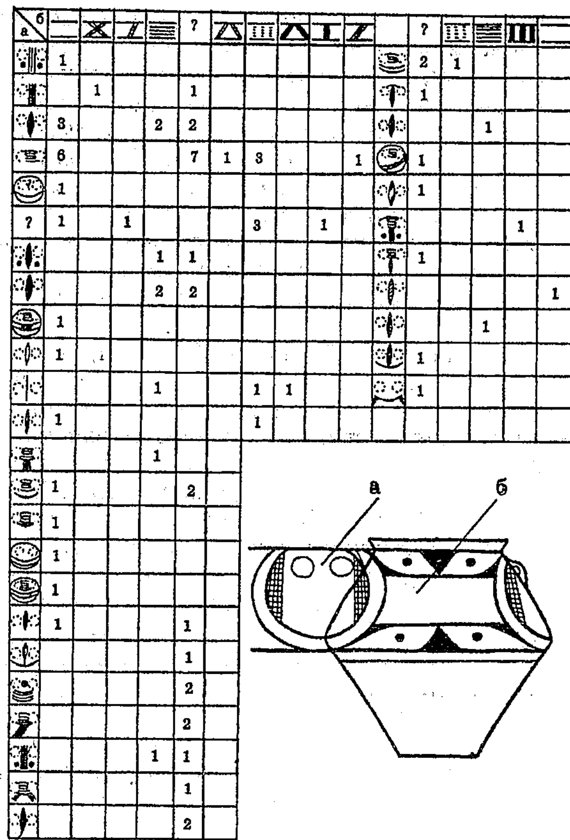
Дуже розповсюдженим на поселеннях томашівської групи є антропоморфний посуд зі зображенням чорного кола у центрі орнаментальної схеми та двох пелюстків, розташованих біля нього. Таких малюнків на кожному глечику, як правило, чотири — два вгорі та два внизу (між ручками). У випадку, коли ручок немає, — зображень два. Наліпи, що імітували груди, розташовувались вгорі, під самим вінцем, а знак у вигляді чорного кола — символ повного місяця в оточенні пелюстків (символів змій?) — припадав на центр „живота". Деколи (значно рідше) у центрах композицій розташовувались малюнки у вигляді серпанків місяця. На одній посудині з таким орнаментом чорні кола були поєднані зі серпанками місяця, що свідчить, на нашу думку, про правильність інтерпретації чорного кола як знаку повного місяця.

На заході трипільсько-кукутенської ойкумени на антропоморфному посуді, крім місячної символіки, малювали знаки-ікони змій. У центрах композицій тут зображували знаки у вигляді червоних кіл, хрестів у колах. На посудині зі Стіни IV (Вінницька область) знак у вигляді хреста у колі поєднано з малюнком півмісяця. Цей випадок вказує на тісний зв'язок знаку-символа хреста та знаку-ікони місяця.

Взагалі, знаки у вигляді хрестів часто трапляються в багатьох культурах. У дописемний період їх апріорно визначають як символи сонця. Хоч пізніше, у ранніх шумерських текстах, знак у вигляді хреста в колі мав значення „вівця"[16], а в єгипетській ієрогліфіці такий знак означав

---

[16] Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов.— М., 1983.— С. 59, мал. 12.

Мал. 7. Знаки на амфорах з „лицьовими“ розписами томашівської групи

„місто“[17]. Це говорить про те, що хрест у колі в архаїчних культурах далеко не завжди був символом сонця. О. Реформатський вказував, що випадки, коли знаки або системи знаків безумовно означають щось одне раз і назавжди, є винятками[18].

У зв'язку з цим цікаво прослідкувати вживання хреста в орнаментації посуду культурної спільности Трипілля-Кукутені, визначити систему, що замикає співвідношення знаків, до яких він входив, та місця, де він зображувався.

Знак-символ „хрест“ малювали у центрах мисок окремо або у складі композицій з двох стрічок, що заходили одна за одну („комети“). В окремих випадках їх малювали у сусідстві зі знаками місяця. Деколи хрести малювали або вирізували на денцях посуду. Хрести у колах часто розташовували у центрах покришок грушоподібного посуду шипинецьких пам'яток. На етапі СІ — γІ їх оточували малюнки хвилястих стрічок і рисок

[17] Gardiner A. Egyptian grammar.— London, 1958.— P. 37.
[18] Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика.— С. 165.

Мал. 8. Посуд зі зрізано-конічними горловинами:
1 — етап BI — Жури;
2 — етап CI — Валя Лупулуй;
3 — етап γ II — Бринзени III;
4 — етап γ II — Усатово

— знаки-ікони води. Знаки-символи у вигляді хреста в колі деколи входили у системи розписів грушоподібних та біконічних посудин петренської та чечельницької груп у вигляді чотирьох (рідко трьох) овалів, поєднаних тангентними лініями. Овали і знаки у них становили центри цих схем розпису. Хрести у колах малювали на місці „очей" антропоморфних істот на схемах „совиний лик". Тут вони інколи зображувались в оточенні серпанків місяця та змій. Маємо композицію зі Старих Бадражів (Молдова), де цей знак припадає на повний місяць; з його правого боку розташований малюнок місяця у першій чверті, а ліворуч — місяць в останній чверті.

На великих зрізано-конічних мисках, розмальованих схемами у вигляді цифри „8", хрести в колах входили до семантичного ряду вода — місяць — змія.

Підсумовуючи контексти вживань знаку у вигляді хреста в колі, можна визначити його семантичний ряд: центр — місяць, повний місяць — очі, зір — змія, вода. У знакових системах Трипілля-Кукутені цей знак не домінує, а вживається у порівнянні з іншими досить рідко.

Крім семантики, існує ще один аспект семіотичної проблематики — прагматика. Вона вивчає відношення між знаковими системами і тими, хто використовує повідомлення, які вони містять у собі.

Прагматичні властивості і відношення, як правило, не можна висловити засобами знакової системи, що досліджується. Їхнє вивчення потребує привернення понятійного і методологічного апарату таких наук, як психологія, культурологія тощо.

Дуже важливим питанням прагматики є загальне співвідношення текстів (у нашому випадку орнаментації) з культурою, в атмосфері якої вони створюються.

Світ людини — це світ відношень. Відомий дослідник цих питань М. Бубер виділив три типи відношень: між людиною і природою, між людиною і людиною, між людиною і вищими істотами[19]. Розглянемо питання прагматики у світлі цих відношень.

Знакова система як відношення між людиною і природою. Як зазначав В. Воррінгер, на протязі історії мистецтва (у її широкому розумінні) спостерігаються постійні зміни натуралістичного і ненатуралістичного стилів. Натуралізм, за В. Воррінгером, завжди був породженням культур, у яких досягнута гармонійна рівновага між людиною і космосом. Людина в рамках такого типу культури відчуває себе частиною органічної природи. Принаймні органічний світ не викликає у неї страху — у людини є те, що В. Воррінгер називає відношенням довіри до світу.

З іншого боку, коли взаємини між людиною і космосом стають дисгармонійними і неврівноваженими, ми знаходимо появу лінійно-геометричних стилів. Немає сумніву, що первісні народи сприймали зовнішній світ як незрозумілий хаос, який викликав у них страх. Природно, що на такому етапі культурного розвитку неможливо було відчути якесь задоволення від об'єктивного зображення світу. Світ повсякденного досвіду у такі епохи був світом страху, і зображення його лише підсилювало б цей страх. Тому люди, які жили у ті далекі часи, зверталися до протилежного натуралізмові напрямку. Вони зводили явища природного світу до лінійно-геометричних сюжетів, які мали стабільність, порядок і гармонію, тобто ті позитивні риси, яких люди не могли отримати у вихорі явищ, що їх оточували[20].

З іншого боку, сучасні успіхи у нейрохірургії дали змогу підійти до проблеми прагматичних відносин з погляду „спеціалізацій" у функціонуванні півкуль мозку. Це дозволяє розглядати знакові системи у запропонованій Е. Мореном триєдиності: мозок — дух — культура[21].

Перші повідомлення про те, що центри мислення локалізовані у корі головного мозку, були отримані за допомогою глибокого вивчення діяльности мозку при його травмуванні. Так, травми скроневих та тім'яних частин лівої півкулі головного мозку дуже характерним чином відбиваються на здатності читати, писати, говорити та виконувати арифметичні дії. Такі самі травми правої півкулі ведуть до порушення тривимірного сприйняття, впізнавання образів, втрати музичних здібностей та здатности до ціннісних суджень. Таким чином, функції, що носять назву раціональних, виконуються головним чином лівою півкулею, а розпізнавання образів, знаків, ієрогліфів, здатність сприймати геометричні фігури, позасловесне спілкування — головним чином правою півкулею[22].

Як вважають деякі дослідники, інтуїтивне мислення правої півкулі — головний засіб вивчення світу нашими предками. Е. Фромм назвав осяйнення правої півкулі „забутою мовою" і вважав, що вони являють собою загальне джерело походження снів, казок і міфів[23].

---

[19] Бубер М. Я и ты // Квинтэссенция. Философский альманах.— М., 1992.— С. 296.

[20] Фрэнк Д. Пространственная форма в современной литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв. Трактаты, статьи, эссе.— М., 1990.— С. 209.

[21] Морен Э. Мозг и дух // Современная наука: познание человека.— М., 1988.— С. 70—71.

[22] Саган К. Драконы Эдема. Рассуждения об эволюции человеческого разума.— М., 1986.— С. 163.

[23] Там само.— С. 179—180.

У зв'язку з цим велике зацікавлення викликають експерименти, що були проведені у Великобританії Ст. Даймондом з Кордіфського університету (Уельс). У результаті цих досліджень стало помітно, що в порівнянні з лівою півкулею права бачить світ значно похмуріше — як неприємне і навіть огидне місце. Було також помічено, що коли одночасно працюють обидві півкулі, то емоційне сприйняття сучасної людини дуже подібне до сприйняття одної лівої півкулі[24].

Таким чином, у людей періоду енеоліту основним відчуттям у взаєминах з природою були страх та невпевненість. Як показують дослідження нейрохірургів, з цим відчуттям тісно пов'язані сприйняття та створення таких знакових систем, якими є лінійно-геометричні стилі. Люди, наносячи орнамент, ніби кожний раз створювали світ знову, тим самим вносячи у нього порядок і гармонію[25].

Функціонування знакової системи у стосунках між людьми. Для дослідження цих відношень важливе значення має вивчення існування знакової системи впродовж довгого часу. Це дає змогу помітити та дослідити знаки, які передавались від покоління до покоління, а також прослідкувати вживання знаків (їхні кількісні показники у діахронії).

У вивченні функціонування трипільсько-кукутенських знакових систем на синхронному рівні важливу роль відіграють матеріали з масштабних розкопок великих поселень томашівської локальної групи Майданецьке і Тальянки. Тут завдяки багаторічній праці В. Круца, С. Рижова, М. Шмаглія, М. Відейка та інших дослідників розкопані цілі ділянки кільцевих структур, які складаються із залишків будинків. Особливо довга ділянка розкопана на поселенні Майданецькому, яка складається з 21 будівлі[26].

Це дало змогу прослідкувати вживання дрібних знаків на розписах посуду з метою дослідити їхнє розповсюдження у кожному житлі, а також перевірити можливі зв'язки (на знаковому рівні) між будинками.

У результаті такого дослідження помічено, що спільними знаками для багатьох будинків є прості або широко розповсюджені графеми. Вивчення розвитку орнаментації томашівської групи впродовж усього часу її існування показало, що вони були створені ще на етапі ВІІ, тобто є дуже архаїчними. Більшість графічних виразів у вигляді об'єднань знаків у блоки властиві лише кожному окремому будинкові.

Стало очевидним, що загальними для поселення, яке існувало відносно невеликий проміжок часу, були не знаки-блоки, а форми посуду, часто вживані схеми його розпису, інколи прості знаки. Щодо знаків-блоків, то загальними для всіх жител були лише правила їхнього монтажу між собою. Самі ж знаки-блоки, їхні графічні вирази у більшості випадків є унікальними.

Певно, у кожному будинку були люди (або одна людина), які, знаючи прості знаки і дотримуючись правил їхнього монтажу, могли створювати нові їхні комбінації.

---

[24] Саган К. Драконы Эдема...— С. 190.

[25] Элиаде М. Космос и история.— М., 1987.

[26] Видейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. 1 полевой семинар. Тезисы докладов.— Тальянки, 1990.— С. 117—120.

Мал. 9. Посуд на підоннах:
1—2 — етап BI — Фрумушіка;
3—4 — етап γII — Тиргу Окна-Подей

Таким чином, протягом існування томашівської групи з певною трансформацією зберігались форми посуду та загальні схеми їхнього розпису[27]. Крім цього, залишались незмінними правила монтажу знаків і набори простих графем. Щодо блоків, то більша їх частина створювалась у кожному житлі, і вони не слугували засобом комунікації типу людина — людина, тобто не були писемними знаками. Вони були відомі невеликій кількості людей, які належали до певної соціальної або культової спільности (або тій та іншій одночасно). Ці люди використовували такі знаки, правдоподібно, для комунікації з вищими силами. В інших випадках вони, мабуть, були своєрідними знаками відрізнення одного будинку від іншого.

Невелика кількість однакових знаків-блоків, більшість яких трапилась один, рідше два-три рази, можливо, свідчить про те, що тут ми спостерігаємо своєрідну комунікативну селекцію у сфері сакрально-магічного: звернення до бога (духа) не мало бути побачене (і почуте) тими, кого воно не стосувалося[28]. Багаторазове повторення одного і того ж

[27] Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— Вип. 51.— С. 45—57.

[28] Калыгин В. П. Язык древнейшей ирландской поэзии.— М., 1986. — С. 58.

Мал. 10. „Двоярусний" посуд:
1 — етап BI — Дрегушені; 2 — етап BI — BII — Траян Дялул Финтинілор;
3—4 — етап γ II — Тигру Окна-Подей

знаку (2 — 4 і більше разів) на одній посудині теж дуже характерне для магічних дій[29].

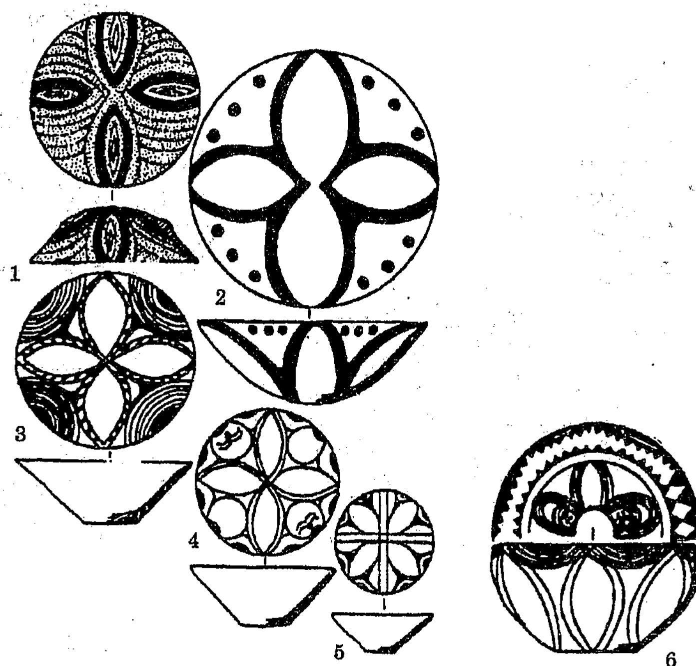
Як показує аналіз семантичних полів знаків, ми маємо справу не з фонемною розшифровкою, як це було би у випадку справжньої писемности, а з інтерпретаціями піктограм. Мови людей, котрі ними користувалися, ми не знаємо.

Знакова система як відношення між людьми та вищими силами. Як показав діахронний аналіз знакових систем Трипілля-Кукутені, вони дуже чутливо реаґували на різні кризові явища у суспільстві. Стабільний розвиток знакових систем етапів BII і початку CI — γI, що характеризувався вживанням порівняно невеликої кількости знаків, наприкінці етапу CI — γI закінчився.

Десь зі середини етапу CI — γI почався ріст кількости вживання знаків на всіх поселеннях культури. Він набув свого апогею наприкінці етапу CI — γI. На керамічних комплексах з поселень цього часу, крім більшої у порівнянні з попереднім часом кількости знаків, спостерігається і різке збільшення вживання червоної фарби на мальованому посуді (на

---

[29] Малиновский Б. Магия, наука и религия // Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев.— М., 1992.— С. 109.

Мал. 11. Розписи покришок і мисок овалами:
1 — етап ВІ — Гринчук;
2 — етап ВІІ — Немирівське (Одеська обл.);
3—5 — етап СІ — Бернашівка;
6 — етап γ ІІ — Бризени ІІІ

заході ойкумени). Почалося повернення до знакових виразів, які часто трапляються на етапі ВІ або у ще більш архаїчних знакових системах культурної спільности. На етапі ВІІ і початку СІ — γІ таких знаків практично не було або вони трапляються дуже рідко.

До проявів повернення старої знакової системи відноситься поява форм посуду, аналогії яким знаходимо у досить давніх пам'ятках. Наприклад, посуд з високим зрізано-конічним горлом і наліпами біля його основи, на тулубі (мал. 8). В. Дергачов звернув увагу на те, що ця форма посуду є вже на пам'ятках з рисами культури Боян, що була одною зі складових виникнення культурної спільности Трипілля-Кукутені[30].

Приблизно у той самий час з'явився посуд на піддонах, до цього (на етапі СІ — γІ) практично невідомий, за винятком поодиноких знахідок. Але поява широкогорлих форм посуду на піддонах носить, мабуть, локальний характер. Він є тільки на Правобережжі Серету, в керамічному комплексі з Тиргу Окна-Подей (мал. 9). На цьому ж поселенні маємо ще

[30] Дергачев В. А. Памятники Позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— С. 80; Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 171—188.

одну архаїчну форму — двоярусний посуд (мал. 10). Він також невідомий на етапі CI — γI, але широко розповсюджений на пам'ятках етапів BI та BI — BII Правобережжя і Лівобережжя Прута і Дністра.

Ще одним проявом повернення населення трипільсько-кукутенських поселень до старих знакових систем став розпис посуду наприкінці етапу CI — γI та усього етапу CII — γII від вінець до днищ, або ж він заходив значно нижче найбільшого розширення тулубів. Починаючи з етапу BII і до середини етапу CI включно такого розпису не використовували. Зони орнаменту цього часу розташовані від вінець або шийки і сягають трохи нижче найбільшого розширення посуду. Натомість на етапах BI та BI — BII посуд розмальовували або повністю від вінець до днищ, або залишали вільними невеликі ділянки біля них.

Крім форм посуду та розташування схем його розпису, повернення до старих знакових виразів спостерігається і на самих схемах орнаменту та дрібних знаках.

Серед схем розпису посуду кінця етапу CI — γI і особливо етапу CII — γII домінували лінзоподібні овали. Їх зображували хрестоподібно посередині, іноді назовні мисок або малювали в одну, дві чи три верстви та інших типах посуду. Овали присутні у розписах етапу CI — γI, але загалом вони використовувались у цей час досить рідко. Набагато частіше лінзоподібні овали як схеми розпису трапляються раніше — у розписах посуду етапів BI та BI — BII, де вони не домінують, хоч вживаються нерідко (мал. 11).

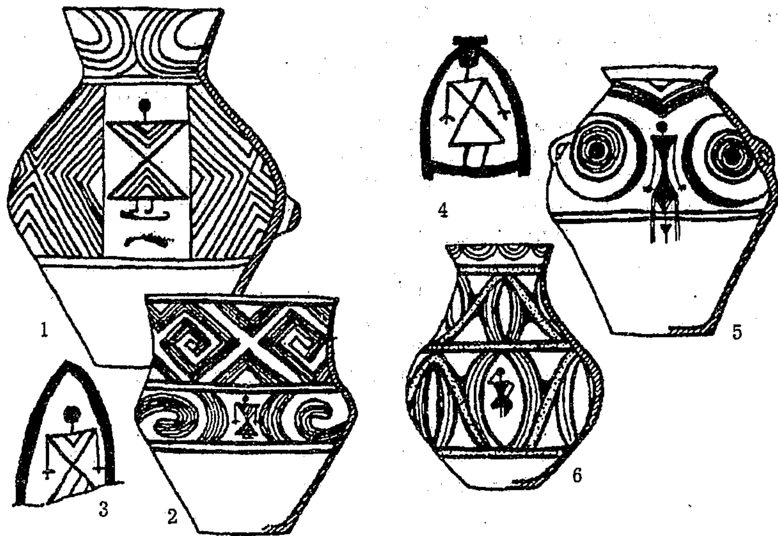
Повернення до знакових виразів ранніх часів помітне на рівні появи дуже мало вживаних до цього часу знаків. Наприклад, наприкінці етапу CI — γI у знакових системах поселень Правобережжя і Лівобережжя Прута та Верхнього Дністра можна спостерігати повернення до реалістичних зображень змій. До цього часу тут траплялись лише поодинокі реалістичні малюнки. Так, серед великого керамічного комплексу з поселення Бернашівка (етап CI) виявлено лише два глечики з такими зображеннями. Але у знакових системах поселень етапу A реалістичні зображення змій трапляються досить часто, хоч виконані вони не фарбою, а, як і весь орнамент, технікою різьблення по сирій глині.

Таким чином, тут спостерігаються ще глибші, аніж на етапах BI та BI — BII, витоки тих ідей, до яких повернулось населення етапу CII — γII, розмальовуючи свій посуд.

На етапі CII — γII, особливо на пам'ятках Північної Молдови та близьких до неї територій, у розписах глечиків з'являється велика кількість антропоморфних зображень. Вони постійно привертають увагу дослідників. Т. Мовша присвятила їм спеціальну розвідку, у якій на посуді цього часу нарахувала 53 таких зображення. Антропоморфні мальовані фігури на етапі BII поки що невідомі. На посуді етапу CI — γI маємо опублікованими чотири таких малюнки — по два на кожному глечику з поселень Петрени і Бернашівка. На мальованому посуді етапів BI — BII з пам'яток румунської Молдови таких зображень відомо п'ять. Як зазначає Т. Мовша, на етапі CII — γII антропоморфні фігури розташовувались навіть у подібному до етапу BI — BII контексті — посередині лінзоподібних овалів [31] (мал. 12).

---

[31] Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 40—41.

Мал. 12. Антропоморфні зображення:
1—3 — етап ВІ — ВІІ — Траян Дялул Финтинілор;
4 — етап ВІ — ВІІ — Гелаешті;
5 — етап СІ — Бернашівка;
6 — етап γ ІІ — Тіганаші

Як бачимо, на етапі СІІ — γІІ елементи знакових систем раніших від культурної спільности Трипілля-Кукутені часів (етапів ВІ, ВІ — ВІІ, а іноді, як це маємо у випадку зі знаком „змії", і ще давніших) повністю замінили пануючу до цього знакову систему етапу СІ — γІ.

Описавши окремі найяскравіші прояви повернення наших предків до архаїчних знаків у знакотворчій діяльності середини і кінця етапу СІ — γІ, а також СІІ — γІІ, звернемось до механізмів передачі традицій. Виходячи із наведених прикладів, можна сказати, що знаки і форми посуду, якими користувались мешканці трипільсько-кукутенських поселень, становили для них велику цінність і уособлювали в собі магічну силу. На етапах ВІІ та СІ — γІ їх не забували, про що свідчать, наприклад, поодинокі зображення овалів на мисках, біконічних та грушоподібних глечиках цього часу. Не забувалась також традиція розпису мисок з двох боків, що засвідчують знахідки на поселенні етапу СІ Бернашівка двох мисок, розмальованих з обидвох боків. Це явище абсолютно не характерне для мисок цього часу. Постійно пам'ятали і про знаки-ікони у вигляді змій та антропоморфних фіґур.

Безумовно, ці зображення графічно відрізняються від давніх. Як зазначає дослідник явищ і традицій Є. Шацький, прагнення до збереження в усьому вірности „батькам" ілюзорне, тому що це вимагало б неможливого: жити точно в такому ж, як вони, світі[32].

---

[32] Шацкий Е. Утопия и традиция.— М., 1990.— С. 300.

Особливо цікаво те, що населення трипільсько-кукутенських поселень етапу СII — γII користувалося знаками предків, які ті вживали не так часто. Наприклад, вони зовсім не малювали дуже розповсюдженої на розписах посуду етапів ВІ та ВІ — ВІІ спіралі, за винятком посуду з поселення Тиргу Окна-Подей, де вона трапляється доволі часто. Натомість, як уже зазначалось, лінзоподібні овали, які зображувались на посуді етапів ВІ та ВІ — ВІІ нечасто, на етапі СII — γII стали, поряд зі „сіткою" та криволінійними композиціями, основними схемами розпису.

Можливо, це можна пояснити, спираючись на запропоновану Ч. Моррісом теорію цінности знаків[33]. У розписах етапу СII — γII вживались ті знаки, яким предки надавали особливої цінности, і за своїм статусом вони могли зображуватись нечасто.

Тут виникає питання щодо причин, які викликали явище повернення до знаків предків. Останнім часом в літературі з'явились думки, що наприкінці етапу СІ — γІ та на початку етапу СII — γII у трипільсько-кукутенських суспільствах почали проявлятись певні кризові явища. Тепер найпереконливіше доведеними є їх кліматичні пояснення[34]. Ця криза торкнулась усієї ойкумени культурної спільности і викликала ріст знакової діяльности, ймовірно, як магічного засобу впливу на природу або на ті сили, які в уявленнях населення того часу володіли нею.

Однак це не принесло нашим предкам бажаних результатів, але викликало ще більші зусилля у знаковій діяльності. Ці зусилля проявились у повній відмові на етапі СII — γII від схем розпису та форм посуду, вживаних до цього, та масовому виникненні як нових знаків, так і зображенні сильно трансформованих знаків предків. Можливо, ці явища були викликані якимсь уявленням про Золотий вік, про добробут і достаток, у якому жили предки. Але ці знаки також не допомогли, і апогеєм кризи культурної спільности став її колапс.

Таким чином, можна сказати, що знакові системи у вигляді орнаментації посуду — це пульс культури, який одразу реагує на найменші у ній зміни.

Перед початком кризи різко зросла кількість вживаних у системах знаків. Їхнє зростання було своєрідним індикатором майбутньої кризи. У кризовий час сталася майже повна відмова від пануючої до цього знакової системи. Разом з тим приділялася велика увага знакам предків, які були наділені особливим ціннісним статусом. Можливо, це було обумовлено словесними текстами про Золотий вік. Слабо виявлена знакова діяльність (принаймні орнамент) свідчить про силу і потенційні можливості росту суспільства, яке її використовувало.

Перераховані думки щодо методів дослідження і отримання з їх допомогою результатів у вивченні знаків культурної спільности Трипілля-Кукутені, безумовно, не вичерпали усієї глибини семіотичної проблематики. Можна сказати, що вони лише відчиняють двері, за якими криються нові можливості для дослідження دописемних культур.

---

[33] Моррис Ч. У. Из книги „Значение и означивание". Знаки и действия // Семиотика.— М., 1983.— С. 181.

[34] Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины.— М., 1991.— С. 166, 175.

Taras TKACHUK

PAINTED ORNAMENT OF THE EARTHENWARE FROM THE TRYPILLIA-CUCUTENI AS A SOURCE FOR STUDYING THE WORLD-VIEW OF THE ENEOLITHIC POPULATION (STAGES BII — CII—γII). METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE PROBLEM

The present article contains a thorough analysis of the methods of investigating the sign system of the Trypillia-Cucuteni cultural community, and the results obtained by implementing these methods. The Trypillia-Cucuteni ornament is considered by the author as a certain "text" composed of a combination of signs. Upon contrasting the places of these signs, i. e. their position in regard to various kinds of earthenware and the ornament patterns the author has obtained statistical data concerning the frequency of occurrence of each sign. Attention is also paid to the establishing of the underlying reasons for changing the sign systems (end of stage I—VI — beginning of stage CII—VII) which is believed to be due to some crisis phenomena brought about by the climatic changes.

Микола ПЕЛЕЩИШИН

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ, МЕЖИРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ ТА ДНІСТРА

Трипільська культура — одна з яскравих сторінок не тільки давньої історії України, але й Європи загалом у IV—III тис. до н. е. Звідси й постійний інтерес до цієї культури як з боку науковців, так і широкого кола читачів. Тепер уже добре відомо, що творці трипільської культури, почавши свій шлях від невеликої етнічної групи на стику територій сучасної України, Молдови і Румунії у першій половині IV тис. до н. е., вже на початку III тис. до н. е. освоїли значну частину території Правобережної України. Вони досягли значних успіхів у різних видах господарської діяльности — як у тих, що були безпосередньо пов'язані з добуванням засобів існування (землеробство, розведення домашньої худоби), так і ремісничих галузях (виробництво знарядь, глиняного посуду, житлове будівництво). У трипільців склалися різнопланові форми соціального життя, у тому числі й духовної культури та мистецтва. Усе це дає підставу наближувати трипільське суспільство до ряду азійських ранньоцивілізаційних суспільств.

Трипільська культура вивчається понад століття. Можна говорити, що склався окремий науковий напрям в археології — трипіллєзнавство. Її вивчення розпочалось у 70-х рр. XIX ст. в Західному Поділлі, яке належало до австро-угорської монархії[1], а в кінці XIX ст. В. Хвойком на Київщині[2] і на території Румунії, де пам'ятки, близькі до трипільських, виділені в культуру Кукутені[3].

Протягом XX ст. вивчення трипільської культури значно просунулося уперед. Появились не тільки численні праці, в яких аналізуються ма-

---

[1] Конопля В. Трипільська культура України — феномен періоду енеоліту Центральної і Східної Європи // Трипільська культура України (До 100-річчя відкриття). Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції.— Львів, 1993.— С. 3—4; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья// Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1961.— № 84.— С. 6—10.

[2] Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда.— М., 1901.— Т. 1.— С. 736—812.

[3] Dumitrescu V. Orígìnea şi evolutia culturi Cucuteni-Tripolie // Studii şi Cercetări de Istórie Veche.— 1964.— N 14.— P. 51—74.

теріали з окремих поселень, але й узагальнюючі праці, присвячені питанням економіки та культури трипільців[4], виділено локально-етнічні групи та простежено їх розвиток. Проте не всі групи трипільців вивчались рівномірно. До 60-х рр. було мало відомо про північно-західні райони трипільців — Західну Волинь та Верхню Наддністрянщину. Однак без знання окремих складових частин будь-якого явища неможливо вивчити його в цілому. Саме через Західну Волинь і Верхню Наддністрянщину здійснювалися зв'язки трипільців з населенням Центральної Європи північніше Карпат.

Починаючи з 60-х рр. львівськими дослідниками, і передовсім автором цієї статті, були проведені широкі дослідження пам'яток трипільської культури в Західній Волині. Результати їх частково висвітлені як у кількох статтях, так і невеликих розділах колективних праць[5]. У пропонованій статті зроблено спробу узагальнити отримані результати з історії трипільців у Західній Волині і Верхній Наддністрянщині без детального повторного опису та аналізу уже опублікованих матеріалів.

Західна Волинь — поширена в історико-краєзнавчій та географічній літературі назва території лісостепової смуги Правобережної України між ріками Горинню та Західним Бугом. Вона простягається по лінії схід-захід приблизно на 150 км, а з півночі на південь — від 60 км на сході до 150 км на заході. Ця територія разом з суміжними районами Північного Прикарпаття з уваги на своє географічне положення має важливе значення для вивчення археології та давньої історії як Східної, так і Центральної Європи.

Окремі пам'ятки трипільської культури Західної Волині стали відомі у середині 30-х рр. завдяки розвідковим дослідженням О. Цинкаловського. У 1938 р. він провів невеликі розкопки поселення біля села Бодаків Тернопільської області у верхів'ї ріки Горині. Однак його публікації появились у польських виданнях лише на початку 60-х рр.[6] В українських та російських узагальнюючих працях з історії трипільських племен територія Західної Волині та Верхньої Наддністрянщини майже не згадувалась. У другій половині 40-х—50-х рр. було відкрито кілька поселень і проведено розвідкові розкопки на них І. Свєшніковим[7], Ю. Захаруком та Ю. Кухаренком[8]. У 60—70-ті рр. значні за площею розкопки поселень трипільської культури були проведені нами біля сіл Костянця і Листвина Дуб-

---

[4] Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. Опыт научного изучения первобытной экономики // Советская археология.— 1965.— № 1.— С. 48—64; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология.— 1965.— № 1.— С. 24—67; № 2.— С. 45—47; Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 177—252.

[5] Пелещишин Н. А. Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо.— К., 1990.— С. 26—35.

[6] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1960.— S. 32—34; його ж. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne.— Warszawa, 1969.— Z. 2.— S. 221—227.

[7] Свєшніков І. К. Розкопки в с. Костянець на полі Лиственщина // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— Т. 4.— С. 131—139.

[8] Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Волыни // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР.— М.; Л., 1958.— Вып. 72.— С. 84—85.

Дубнівського району і села Хорова Острозького району Рівненської області, села Лози Збаразького району Тернопільської області, а також біля села Голишева Луцького району Волинської области. Було відкрито і ряд інших поселень. За неповними даними, тепер відомо понад 40 поселень, що дало змогу отримати певну інформацію про шляхи заселення, густоту розміщення поселень, особливості господарського розвитку, зв'язки з сусідами і т. д. На основі цих відомостей вимальовується і загальна картина формування, розквіту та занепаду трипільського етносу.

На території Західної Волині включно до ріки Горинь зі середини IV тис. до н. е. жило населення, історичні корені якого сягали Середнього Подунав'я. Шлях різних груп цього населення пролягав через Південну Польщу. Воно поділялось на кілька етнографічних груп, відображенням яких були різні групи пам'яток. Ці групи мали різні назви або ж об'єднувалися в одну велику так звану лендельську етнокультурну спільність (останнім часом її здебільшого називають лендельсько-полгарською). Напередодні появи трипільців у Західній Волині тут склалась розгалужена мережа поселень лендельської культури. Частина цих поселень уже була покинута лендельським населенням. Саме на місцях колишніх поселень з краще обжитою територією трипільські общини часто засновували свої поселення. Тепер уже є очевидним, що заселення Західної Волині трипільськими общинами не було короткочасним явищем, а мало складний і тривалий характер. Перш ніж перейти до характеристики етапів і шляхів освоєння трипільцями Західної Волині, необхідно зазначити, що тут, як і в інших районах їх проживання, відомі лише поселення. У трипільців існував своєрідний, до певної міри навіть загадковий, підхід до захоронення покійників.

Майже всі поселення розташовані широкою смугою у верхній і частково середній течії Горині та Стиру з Іквою. Притому північна межа співпадає з межею лесових і чорноземних ґрунтів. Два крайні західні поселення знаходились у межиріччі Західного Бугу і Стиру — біля села Барилова Радехівського району Львівської области. Тут, на Сокальському пасмі Волинської височини, припинилося розселення волинських трипільських общин у західному напрямку. Далі вже знаходилась територія культури лійчастого посуду.

Трипільські поселення мали певні відмінності між собою у топографії, наборі глиняного посуду, знарядь тощо. Це було обумовлено різними обставинами, зокрема неодночасністю їх існування, різним походженням общин, які їх заснували і, очевидно, зберігали давні родові і племінні традиції. Слід також підкреслити, що поселення розташовані нерівномірно, своєрідними групами чи кущами. Це може бути результатом нерівномірного вивчення території. Однак не виключено, що таке розміщення поселень відображає реальну картину шляхів розселення і проживання трипільських общин.

Одна з таких груп поселень простежується у середній течії ріки Горині в околицях міста Острога Рівненської области (Остріг — 1 поселення, село Хорів — 4 поселення, село Могиляни — 1). Сліди поселень виявлені і в інших місцях.

Друга група поселень знаходиться в околицях міст Дубна і Здолбунова біля сіл Варковичі, Жорнів, Листвин, Костянець, Острів, Стеблівка, міста Мізоча та інших. Звідси випливає висновок, що одні райони були краще

обжиті трипільцями, а інші — менше. Там, де трипільці затримувалися довше, виникала більша кількість поселень. Але вони існували неодночасно — одні припиняли своє існування, інші виникали поруч.

До початкового етапу розселення трипільців у південних районах Західної Волині відноситься поселення біля села Бодаків неподалік міста Вишнівця на Тернопільщині. Про свої розкопки цього поселення у 1938 р. писав, як уже зазначалося вище, О. Цинкаловський. У 50-х рр. тут проводили невеликі розкопки Ю. Захарук, Т. Попова, К. Черниш[9]. Однак цілісної картини про це важливе поселення з точки зору подальшого розселення трипільців у Західній Волині немає. Це значно звужує можливості всебічної інтерпретації наявних матеріалів. Привертає увагу та обставина, що воно розташовувалось на пологому схилі, хоч поряд була висока гряда, дуже зручна для захисту і огляду навколишньої місцевости. Поселення займало площу близько 200 х 100 м. У кількох невеликих розкопах виявлено залишки трьох жител у вигляді скупчень обпаленої глини, ймовірно, від великих печей. Наявність останніх дає підстави вважати, що трипільці жили великими сім'ями. На поселенні зафіксовано сліди виготовлення глиняного посуду, численних крем'яних знарядь, що посередньо свідчить про тривалість його існування, різноманітність господарської діяльности його мешканців. Керамічне виробництво зберігало високий технологічний рівень, посуд виготовлявся у двох варіантах: столовий і кухонний. Частина столових посудин (амфори, великі конічні і шоломоподібні миски, чаші) зберегла майстерно нанесений орнамент темно-коричневою і чорною фарбами. Основний візерунок — це відрізки дугоподібних стрічок. У широкому типологічному плані цей посуд подібний до посуду з поселень у Кошилівцях на півдні Тернопільської области та Поливаному Ярі Хмельницької области на Дністрі.

Доволі своєрідною є кухонна кераміка, яка, на відміну від столової, виготовлена з домішкою піску і має темну лисковану поверхню. Це невеликі горщики з високими розхиленими та циліндричними вінцями, біконічні чаші. Характерною ознакою цього посуду є орнамент у вигляді ямок по краю та плечиках, різні наліпи-виступи, вертикальні заглиблені смуги на шийці. За рядом ознак поселення у Бодаках наближається до середньодністрянських поселень, що існували на межі середнього і пізнього етапів трипільської культури. До таких ознак відносяться: столовий посуд з біхромним розписом, кухонний посуд з вертикальними борозенками на шийці, відсутність шнурового орнаменту, глиняні фігурки жінок. Саме тоді в житті трипільців відбувалися глибокі зміни, посилився процес їх міграції на нові землі, у тому числі й Західну Волинь.

Поки що важко простежити шлях трипільців у Верхнє Погориння. Таких шляхів могло бути два. Один з них пролягав зі Західного Поділля, з території Тернопільської области. Однак подібні пам'ятки на згаданій території поки що мало відомі. Другий шлях міг іти з південного сходу, з верхів'їв річки Случі, території Хмельницької области. Тут у середині 70-х рр. було виявлено численні поселення трипільців, у тому числі середнього і пізнього етапів їх розвитку. На деяких з них, наприклад, біля села Коржовки, урочище Пасічисько, виявлено залишки наземних жител з глиняними розвалами, а також численний столовий посуд з біхром-

[9] Попова Т. А., Черныш Е.К. Трипольское поселение у с. Бодаки // Записки Одесского археологического музея.— Одесса, 1967.— Т. II.— С. 173—178.

ним розписом чорною і білою фарбами[10]. Значна густота трипільських поселень у верхів'ях Случі протягом усього пізнього етапу трипільської культури вказує на реальну можливість переселенських імпульсів звідси. Перша хвиля переселення трипільців у Західну Волинь досягла лише верхів'їв Горині.

Дещо пізнішу групу складають поселення в околицях міста Острога у середній течії Горині. В кінці IV тис. до н. е. окремі трипільські общини розселились далі на північ уздовж ріки Горині. Разом з тим не виключено, що розселення трипільців могло відбуватись і в широтному напрямку зі Східної Волині.

В острозькій групі краще досліджені поселення в околицях сіл Хорів та Могиляни. Пізньотрипільські речі в околицях Хорова були виявлені у 50-х рр. У 1960 р. ми провели розвідкові розкопки в урочищі Ожогоща поміж селами Хоровом і Курганами. Тоді ж було відкрито поселення і в околиці Могилянів[11]. У 1974 і 1976 рр. археологічною експедицією Львівського університету були проведені розкопки на поселеннях в околицях села Хорова: Хорів 1, урочище Підлужжя; Хорів 2, урочище Ожогоща; Хорів 3, урочище Поляна; Хорів 4, урочище За озером. Усі поселення були невеликі і належали якщо не одній, то кільком близькоспорідненим общинам. Поселення Хорів 1 було розташоване на краю низької надзаплавної тераси лівого берега Горині. Воно займало площу близько 200 м уздовж долини і шириною близько 50 м. Інші поселення були розташовані в заплаві ріки. Низинна топографія хорівських поселень дає підстави вважати, що долина ріки, а отже, й клімат загалом на Волині був теплий і сухий. У новітні часи долина Горині і її надлугові тераси сильно перезволожені, тому тривале існування поселень у післятрипільський час тут не було можливим. Ніяких штучних укріплень на поселеннях не виявлено. Разом з тим деякі общини займали для поселень високі миси давніх берегів Горині. Одне з них знаходилось на мисі при впадінні річки Вілії у Горинь — на території, де був споруджений у середньовіччі відомий Острозький замок. Схили цього мису з боку річки настільки круті, що сягають кількох десятків метрів. Тут виявлено уламки посуду та крем'яні вироби. Однак на підставі цих знахідок важко з'ясувати, чи це було звичайне поселення, чи своєрідний осередок тих поселень, котрі знаходились у заплаві Горині.

Розкопки хорівських поселень дали значну кількість матеріалів, які розкривають культуру й побут погоринських общин. Так, на поселенні Хорів 1 були відкриті залишки двох жител, від яких збереглися розвали глиняних печей та ями. Житла мали легку конструкцію, були збудовані з жердин. Привертають увагу залишки глиняних печей. В одному з жител, судячи з величини розвалу печі (4х3,5 м), вона була великою. Великі брили випаленої глини мали з одного боку плоску поверхню, а з протилежних боків відбитки округлих та гранчастих жердин, діаметр яких сягав 7 см. У конструкцію печей входили звідкись принесені куски каменів.

---

[10] Круц В. А., Рыжов С. Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи // Археологические открытия 1977 года.— М., 1978.— С. 341.

[11] Пелещишин М. А. Нові матеріали до археологічної карти Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі — МДАПВ).— К., 1961.— Вип. 3.— С. 140—143.

З розкопок поселень у межиріччі Південного Бугу та Дніпра відомо, що трипільці споруджували будівлі, долівка яких знаходилась на певній висоті над землею. Така долівка була вимощена грубим шаром глини, замішаної з половою. Про вигляд і конструкцію жител свідчать глиняні моделі жител з Південного Побужжя[12]. Виходячи з цього, а також з вигляду завалу на місці хорівського житла, можна припустити, що в Хорові також споруджувалися окремі житла, долівка яких була піднята над землею. Це й спричинило значне руйнування глиняної долівки, коли житло руйнувалось. Слід зауважити, що житла на поселенні Хорів 1 були залишені їхніми мешканцями в спокійній обстановці. Тут залишились тільки пошкоджені речі — уламки посуду, крем'яні відщепи, окремі кістки тварин. Поряд із житлом знаходилась яма, діаметр якої близько 2 м, глибина 1,6 м від сучасної поверхні. У кількох метрах від житла знаходилась невелика наземна будівля прямокутної форми (4х2 м).

Друге житло було дещо простішим, не мало такої міцної глиняної обмазки. Від нього збереглась пляма чорної землі 2,7х2,3 м і яма на долівці (діаметр 1,8 м, глибина — 0,6 м від долівки). Тут знайдено близько 30 речей, які дають уявлення про технічну оснащеність сім'ї: крем'яний нуклеус для сколювання пластин, два ножі, три скребки, два крем'яні наконечники стріл, дві кістяні проколки і кинджал, три рогові мотики, уламки глиняних посудин.

Поселення Хорів 4 дало цінні відомості про планування жител на дюнних поселеннях. На цьому поселенні вони розміщувались півколом по краю піщаної дюни, що оточена давнім руслом Горині. Від них збереглося 16 невеликих ям, що входили до 6—7 жител. Ями невеликі, переважно овальні, величина їх не перевищує 1,7х1 м, глибина — 0,9 м від сучасної поверхні. У ряді ям знаходились зруйновані черіні у вигляді шматків глиняної обмазки зі слідами сажі і попелу. Центральна частина мису залишалась незабудованою. Можливо, тут утримували худобу. Таке планування жител розширює відомості про типи поселень в ареалі усієї трипільської людності.

На поселеннях Хорів 2 і Хорів 3 відкрито залишки окремих зруйнованих жител, а також побутові здебільшого пошкоджені речі.

Про тривалість існування поселень, господарську діяльність їх мешканців дає уявлення комплекс знарядь праці, глиняного посуду та інших побутових речей. Основними знаряддями були крем'яні клиноподібні сокири, ножі на пластинах, скребки на відщепах і пластинах, крем'яні наконечники стріл, кістяні проколки, згаданий вище кинджал тощо. Глиняний посуд з усіх поселень досить подібний щодо технології виготовлення, форми та орнаменту. Разом з тим зразки посуду з різних поселень взаємно доповнюють себе, даючи цілісну картину про цей бік життя трипільців. Так, на поселенні Хорів 1 глиняний посуд поділявся на столовий і кухонний. Кількісне співвідношення становило приблизно 4:1. Столовий посуд виготовлявся з чистої глини, добре обпалений, переважно світло-коричневого кольору; інколи його поверхня покрита тонким шаром коричневого ангобу. Переважали невеликі горщики, шоломоподібні миски і кулясті

[12] Заец И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге.— К., 1992.— С. 14—39.

чаші. Майже всі горщики прикрашені у верхній частині темно-коричневим орнаментом у вигляді трьох-чотирьох стрічок. Шоломоподібні миски великі (діаметр вінець 30—40 см), прикрашені на внутрішній поверхні. Колір і сюжет орнаменту приблизно такі, як і на попередніх посудинах. Часто наносились зубчики по краю посудин, трикутники, заповнені фарбою. Чаші мали парадний характер, їх стінки прикрашувалися ззовні і зсередини. Основні елементи орнаменту: фіґурні зубчики, відрізки дугоподібних стрічок, інколи хрести. Привертає увагу візерунок на чашах з Хорова 1, що певним чином нагадує літери „М“, „N“, „П“, які розташовані на вільних від орнаменту місцях. У складі столової кераміки були також невеликі кулясті амфори, великі посудини-корчаги з низьким сильно відігнутим вінчиком, невеликі кубки з високою циліндричною шийкою.

З інших знахідок привертає увагу частина оригінальної невеликої прямокутної чи, можливо, квадратної в основі посудини. Висота її становила 7 см. Посудина мала, можливо, зооморфний виступ. Частина подібної посудини була знайдена ще в 70-х рр. на поселенні у селі Маяках поблизу Одеси[13]. На поселенні користувались також невеликими плоскими тонкими покришками, які мали виступ з горизонтальним отвором.

Кухонний посуд у Хорові 1 представлений в основному невеликими горщиками. Для міцности стінок та водостійкости їх виготовляли із глини зі значною домішкою піску; інколи замість піску додавали дрібно потовчений камінь. Серед цього посуду простежуються два різновиди. Перший з них (А) складають ті горщики, які мають опуклий біконічний корпус і низький вінчик. Орнамент представлений кількома конічними виступами.

Горщики типу Б мають високопідняті плечики і майже циліндричну шийку. Для них характерний особливий вид орнаменту: великі підтрикутні нанесені штампом заглиблення, укладені в рядок на шийці або по краю посудин.

Усього на поселенні було у вжитку близько десяти видів різних посудин. Це свідчить про високий рівень побутової культури, складність домашнього господарства, естетичні смаки населення. Ці риси властиві тільки осілому землеробсько-скотарському населенню.

Кераміка з поселень Хорів 2, Хорів 3 і Хорів 4 має деяку специфіку. Передовсім на цих поселеннях не було розписного посуду, а столовий посуд кількісно поступався перед кухонним. Фраґменти столового посуду мають яскраво-червоний колір, їх поверхня легко стирається. Можливо, з цієї причини не зберігся розпис. Серед фраґментів кухонного посуду з поселення Хорів 2 виділяється нижня частина горщика, поверхня якого суцільно покрита вертикальними і скісними заглибленими рівчиками. Має свої особливості і досить численний комплекс кераміки з поселення Хорів 4. Тут також привертає увагу перевага кухонного посуду над столовим (86 і 14 відсотків). Кухонна кераміка виготовлена з домішкою дрібного піску, доволі міцно обпалена, сіро-коричневого кольору. Основними формами були горщики й миски, які досить одноманітні. Більшість горщиків — це посудини середньої величини (діаметр вінець 18—28 см) з невеликим дном, високо піднятими плечиками та виразною шийкою з відігнутими вінцями. Їх прикрашували дрібними скісними заглибленнями по краю, великими підтри-

---

[13] Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 786, мал. 33.

кутними ямками на плечиках, зрідка вертикальними заглибленими лініями-канелюрами на шийці.

Миски являли собою досить великі (діаметр вінець 28—36 см) посудини з конічними або злегка опуклими стінками. Деякі з них пофарбовані вохрою у червоний колір. На поселенні були у вжитку також амфори, корчаги, невеликі чаші півсферичної форми, кубки з високою циліндричною шийкою.

Столовий посуд представлений в основному великими конічними мисками (діаметр їх вінець становить 30—40 см) і невеликими біконічними кубками. Вони відрізняються від аналогічних кухонних мисок яскраво-червоним кольором поверхні, а також у їх стінках немає штучних домішок піску та інших домішок. Унаслідок цього їх поверхня легко стирається, вони були мало придатні для зберігання рідин.

Зі сказаного випливає, що комплекси кераміки з дюнних поселень були дещо примітивніші порівняно з керамікою із Хорова 1. Але типологічний зв'язок між ними безсумнівний. Зближує усі поселення і відсутність шнурового орнаменту на кухонному посуді. Можливо, найранішим було поселення Хорів 1, але хронологічний розрив між ними, мабуть, не існував. У цьому хронологічному діапазоні не відбулося суттєвих змін і в господарській діяльності мешканців поселень. Вони могли відбутися лише у системі релігійно-духовного життя. Посереднім доказом цього є глиняна пластика. На поселенні Хорів 1 часто траплялися пошкоджені глиняні фіґурки. Очевидно, вони були покинуті після проведення певних релігійно-магічних ритуалів. Цікаво, що їх не було в досліджених житлах. Натомість на трьох інших поселеннях, незважаючи на обширні розкопки, жіночих фіґурок не знайдено. Очевидно, це не є випадковістю. Їх перестали виготовляти у такій кількості, як на попередніх поселеннях. На поселенні Хорів 2 виявлено фраґмент глиняної чоловічої фіґурки з імітацією пояска від сумки через плече у вигляді заглибленої лінії. Слід зазначити, що чоловічі фіґурки є рідкістю для трипільських поселень. Натомість на поселенні Хорів 4 знайдено фраґмент масивної глиняної фіґурки бика. Вона дуже схематична, замість ніг має плоску основу. Очевидно, на зміну культовій обрядності зі застосуванням фіґурок жінок формувалася нова релігійно-магічна обрядність, центральним культовим персонажем якої став бик.

На прикладі хорівських пізньотрипільських поселень виразно простежується таке явище: однакових поселень у розумінні матеріальної культури, розташованих поблизу одне від одного і практично одночасних, які, без сумніву, належали одній етнічній одиниці, не буває. Це підтверджується й матеріалами з інших середньогоринських поселень. Так, наприклад, на поселенні біля села Могилянів, що знаходиться на відстані 6—7 км від хорівських поселень униз по течії Горині, знайдено кераміку, яка загалом доволі близька до посуду з Хорова 4. Але тут знайдено фраґменти горщиків з високими плавно розхиленими вінцями. Ці посудини прикрашені конічними виступами і шнуровим орнаментом[14].

Досить складним є питання про те, звідки прийшли трипільські общини в середню течію ріки Горині. Справа у тім, що трипільські пам'ятки в північній частині Тернопільщини продовжують залишатись слабо

[14] Пелещишин М. А. Нові матеріали до археологічної карти Волині.— С. 140—142.

вивченими, за винятком поселення у Лозах недалеко міста Вишнівця. Однак матеріали цього поселення відмінні від хорівських. Поселення у Бодаках також не має безпосередніх зв'язків з хорівськими. Ще раніше ми висловили думку, що процес заселення трипільцями Середнього Погориння йшов з верхів'їв Горині. Як один зі шляхів розселення, він продовжує залишатись актуальним. Про це свідчать матеріали з поселення у місті Ланівцях, урочище Замчисько, у межиріччі Горині і Збруча, де в кінці 20-х рр. XX ст. були проведені невеликі розвідувальні роботи О. Кандибою. У результаті цих робіт отримано кілька кам'яних та кістяних знарядь, а також фраґменти столового посуду (горщики, амфори, глибокі конічні миски), виготовлені з чистої глини. Як і на поселенні у Хорові, його поверхня легко стирається. З цього поселення відомі також дві фраґментовані жіночі фіґурки. Одна з них має добре модельовану стопу[15].

Матеріали з хорівських поселень дозволяють розглядати походження трипільських общин Середнього Погориння у ширшому територіальному плані. У цьому відношенні немаловажне значення мають згадані вище „буквенні" знаки на кераміці з Хорова 1. Близькі аналогії до тих чи інших форм посуду з хорівських поселень можна знайти у різних областях трипільської культури, наприклад, у Кошилівцях у Західному Поділлі[16], Колодяжному і Райках у Східній Волині[17], Коломийщині, Козаровичах, Чапаївці у Подніпров'ї[18], а також інших поселеннях. Ця обставина, на перший погляд, повинна полегшити з'ясування питання про походження погоринських общин, їх місце серед трипільських племен узагалі. Але насправді це не так. Наявність деяких спільних рис у матеріальній культурі на великій території значно утруднює можливість з'ясувати, звідки ж насправді починався шлях розселення. У цій ситуації слід опиратись не тільки на масовий побутовий матеріал, але шукати якісь специфічні риси, що знайшли відображення на окремих поселеннях у тих чи інших районах. Одним з таких елементів на трипільській кераміці, зокрема півсферичних чашах, є згадані буквенні знаки. Є підстави вважати, що вони мали не тільки орнаментальну функцію, але й певний зміст. У цьому переконує і той факт, що приблизно такі ж знаки, але виконані у рельєфному варіанті, у вигляді наліпних валиків були поширені і на деяких горщиках культури лійчастого посуду. Це, очевидно, схематизовані зображення рогів великої рогатої худоби, биків, яким надавалось магічне значення. Цілком можливо, що цей культ мав ширше розповсюдження, але не всі общини і племена його практикували. Поки що цей своєрідний сюжет, виконаний фарбою, зафіксований на деяких пізньотрипільських поселеннях Північної Молдови (Бринзени, Варварівка)[19]. Дещо складніший візерунок у вигляді вертикальних рядків, складених із цих знаків, був широ-

[15] Majewski K. Płastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach lwowskich // Światowit.— 1936/37.— T. XVII.— S. 75.

[16] Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszyłowcach ze epoki eneolitu.— Lwów, 1914.— С. 60—71.

[17] Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— С. 171—176.

[18] Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— Рис. 15.

[19] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 55.

ко розповсюджений на кераміці та інших виробах з глини на пам'ятках усатівської групи общин, що проживали на північному узбережжі Чорного моря у районі Одеси[20]. Без сумніву, хорівські зображення є набагато простішими, примітивнішими. Але пояснити їх появу в Погоринні лише простим збігом обставин доволі важко. Можливо, погоринські общини вели своє походження саме з північномолдавської области. Якщо це так, то перед нами цікавий епізод розселення трипільців не з безпосередніх районів периферії, а з глибинних або віддалених периферійних місць.

Як склалася подальша доля середньопогоринських общин, поки що важко з'ясувати через недостатню кількість речових матеріалів. Але цілком можливо, що вони просунулись з околиць Острога далі на північ в околиці Здолбунова.

Третю найбільш чисельну групу пізньотрипільських пам'яток у Західній Волині складають поселення між Горинню на сході та Стиром з Іквою на заході (понад 20 поселень). Притому, як ми зазначали, вони розташовані нерівномірно, своєрідними кущами чи смугами. Очевидно, це відбиває шляхи переміщення і місця, де вони затримувалися довше. Перш ніж перейти до характеристики краще досліджених поселень, необхідно підкреслити два моменти: по-перше, вони суттєво відрізняються від поселень типу Хорова передовсім топографією і глиняним посудом. По-друге, між ними також існують відмінності. Привертає увагу і та обставина, що поселення цього часу мало відомі у тих місцях, які колись обживали жителі поселень у Бодаках та Хорові. У верхів'ях Горині відкрито і досліджено лише поселення біля села Лози Збаразького району на Тернопільщині[21]. Воно розташоване на відстані приблизно 0,5 км від описаного поселення біля села Бодаків. Але якраз тут дуже відчутно, які разючі зміни відбулись у житті трипільців. Тепер вони оселились на краю високої гряди, котра тягнеться уздовж вузької долини Горині. Те, що поселення мало оборонний характер, свідчить посередньо той факт, що в часи Київської Русі тут було споруджено городище, додатково укріплене земляним валом, ровом та дерев'яними конструкціями. Місцеві жителі називають його Зимнім градом. Однак уже в середині 60-х рр. територія городища і трипільського поселення, за винятком невеликої частини, була зруйнована вапняковим кар'єром. У 1969 р. ми дослідили 232 м² площі, на якій знаходились залишки чотирьох вимощених глиною і випалених до цеглястого кольору глиняних площадок — можливо, черіней вогнищ у наземних житлах. Довжина більшої значно зруйнованої площадки становила 2,2 м. Про конструкцію самих жител не збереглось інших даних. Ймовірно, це були легкі дерев'яні будиночки. Виявлені на дослідженій площі численні речі свідчать про виробничі процеси безпосередньо на поселенні і меншою мірою про ті галузі, котрі забезпечували саме існування мешканців поселення. Очевидно, вони розводили худобу в долині ріки. Про землеробство свідчить осілий спосіб життя.

Матеріали поселення у Лозах по суті вперше дали змогу поставити питання про значне зростання ролі крем'яного виробництва і удосконалення його технології у трипільців Західної Волині в порівнянні з іншими

---

[20] Збенович В. Г. Позднетрипольские племена...— Рис. 34, *14*.

[21] Пелещишин М. А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині // Археологія.— К., 1973.— Т. 11.— С. 55—62.

районами. Причина цього явища поки що не з'ясована детально. Воно могло бути викликане кількома факторами, насамперед потребами внутрішнього господарського життя, необхідністю розчищення землі від лісів. Саме в цей час у трипільців з'явилася значна кількість крем'яних сокир — як масивних для трудомістких операцій, так і невеликих. Іншим фактором міг бути попит на крем'яні знаряддя у тих районах, де не було достатньої кількости доброякісної сировини.

На поселенні можна відтворити весь технологічний процес — від первинної обробки крем'яних ядер до заключних стадій обробки знарядь. Кремінь добували безпосередньо на схилі гори — на глибині кількох метрів від сучасної поверхні у шарі крейди і вапняку. Можливо, в той час у стінці гори був яр, де добували крем'яні ядрища різної величини. Про інтенсивне виробництво знарядь свідчить той факт, що вся поверхня поселення була усіяна крем'яними речами — від звичайних уламків до заготовок та уже готових знарядь. Привертають увагу насамперед нуклеуси (їх кілька десятків), з яких починався виробничий цикл. Нуклеуси мають різну величину — довжина їх доходила до 22 см. Вони видовжені, з одним завуженим кінцем. Більшість їх має правильно огранену поверхню, з якої можна було сколювати широкі тригранні пластини-заготовки для ножів та скребків. Знайдено також численні відбійники.

Серед знарядь є багато сокир різної стадії виготовлення та ужитку (понад 20 екземплярів), ножів (близько 15) та кінцевих скребків (понад 20 екземплярів). Така кількість знарядь на порівняно невеликій дослідженій площі дає підстави вважати, що цих знарядь було набагато більше. Поселення мало ремісничий характер, тому знаряддя могли виготовлятись і для навколишніх поселень.

Дещо своєрідним було керамічне виробництво на поселенні. Тут цілком перестали користуватися парадним (столовим) посудом. Виготовляли практичніший і міцніший глиняний посуд, для чого до глини домішували пісок та шамот. Користувались невеликими горщиками зі слабо опуклими стінками, вузькогорлими амфорами з вухами на опуклості, глибокими конічними мисками, корчагами з широкими грубими вінцями. Орнаментації посуду приділялось мало уваги, інколи поверхня посудин покривалась темно-коричневим ангобом. Зрідка наносились заглиблення по краю горщиків. Привертає увагу й відсутність шнурового орнаменту, що набув великого поширення на деяких поселеннях.

Про розвиток прядіння й ткацтва свідчать конічні та біконічні пряслиця, інколи прикрашені радіальними та концентричними лініями з окремих ямок.

Здається, поселення у Лозах представляє якусь групу трипільських общин з властивими лише їм самобутніми рисами. Але чи були жителі поселення у Лозах далекими нащадками жителів поселення у Бодаках, чи маємо справу з прийшлим населенням, поки що конкретно відповісти важко. Безсумнівним, однак, є той факт, що розвиток трипільців у Західній Волині не був прямолінійним — він включав різні групи общин, що в силу різних причин зберігали властиві їм риси матеріальної і духовної культури.

Свої особливості мав розвиток трипільців, котрі оселялися у межиріччі Горині і Стиру, тобто у їх верхній і частково середній течіях. Ландшафт цієї території — це горбисті пасма Волинської височини, що чергуються

з широкими річковими долинами лівих приток Горині (Свитенька, Устя, Стубла) і переважно малих приток Стиру. У цьому районі переважають родючі лесові ґрунти на плато, долини річок — це добрі пасовища. Нечисленні групи лендельського населення, що проживали тут, не становили серйозної перешкоди для трипільців. Певною проблемою є те, що необхідно з'ясувати, звідки прийшли сюди трипільці. Є ряд доказів на користь того, що основна маса трипільців переселилась у межиріччя Горині і Стиру з суміжних районів Середнього Подністров'я по річках Серет і Збруч.

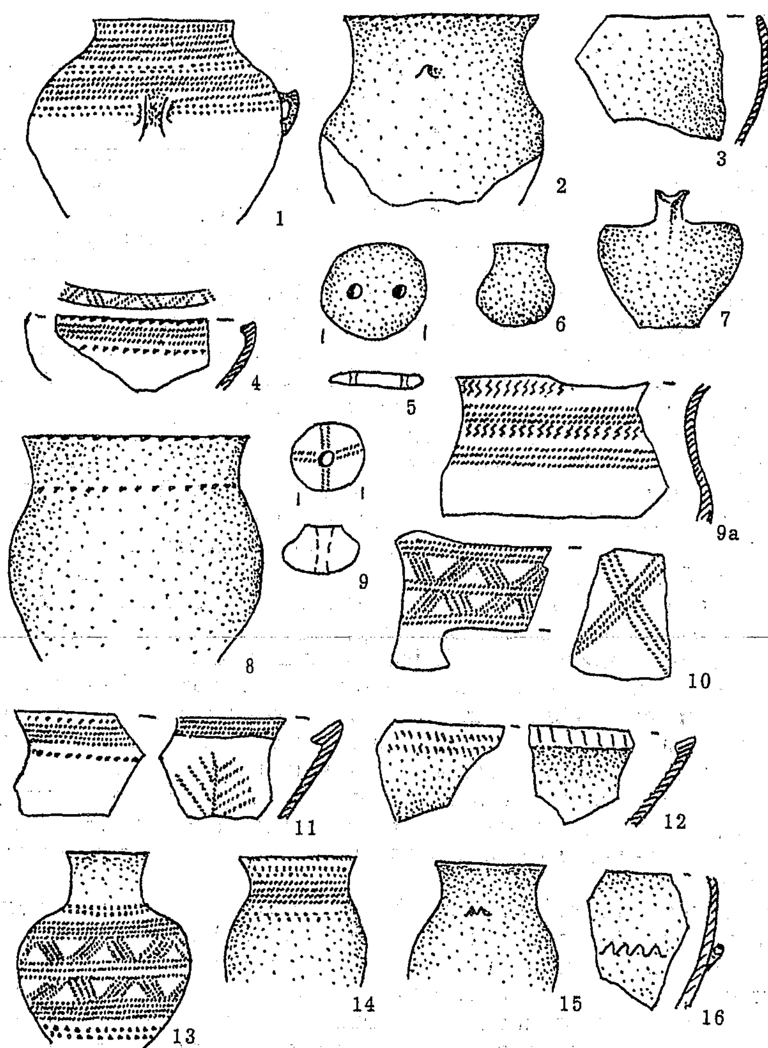
У межиріччі Горині і Стиру тепер відомо понад два десятки поселень. Насправді ж їх існувало у декілька разів більше. Тут вони утворили три групи: одна — між Горинню та її лівою притокою Устею (поселення у Будеражі, Святому, Стеблівці та інші), друга — у верхів'ях річки Стубли (поселення у Мирогощі, Варковичах, Костянці, Листвині та інші), третя — кілька поселень на берегах Ікви, Стиру та його приток (Голишів, Ярославичі, Малі Дорогостаї та інші). Є підстави вважати, що вказані групи поселень були засновані близькоспорідненими общинами у процесі їх розселення.

Краще дослідженими є поселення біля сіл Костянця та Листвина Дубнівського району на Рівненщині. Вони знаходяться на відстані кількох кілометрів одне від одного і близькі між собою складом побутових речей. Поселення біля села Костянця досліджувалося двічі: І. Свєшніковим у 1947 р. на невеликій площі (близько 100 м^2) і автором цієї статті у 1967 р. на площі близько 600 м^2. Воно займало пологий схил гористого пасма, оточеного ярами, і було певним чином захищене[22]. Цей факт вказує, що трипільці добре знали місцевість, оскільки іншого більш придатного для поселення місця немає. Воно було невеликим, тут виявлено сліди п'ятишести жител у вигляді ям та розвалів глиняних черіней простої конструкції печей. Одна з найбільших ям мала розміри 3,8х2,4 м, черінь знаходився у центральній частині на незначному материковому підвищенні. Житла розміщувались на відстані десяти і більше метрів одне від одного, без певної системи у їх розташуванні. Можливо, це свідчить, що трипільська община складалася з невеликих сімей, які були відокремлені у побутовому відношенні.

Поселення існувало недовго, побутових речей у житлах та біля них було мало. Кількісно переважали уламки глиняних посудин, які проливають світло на рівень розвитку цього домашнього промислу та деякі його особливості. Крім традиційних домішок піску і шамоту до глини домішували дрібно потовчений перепалений кремінь. Посуд добре обпалювали, поверхню інколи фарбували у червоний колір за допомогою залізної руди. Основними формами посуду були невеликі горщики, амфори, низькі широкі миски з широким відтягнутим досередини краєм, півсферичні чаші. Орнаментації посуду приділялось мало уваги. Це ямки по краю, інколи на плечиках, виступи-ґудзики тощо. Привертає увагу той факт, що шнуровий орнамент не набув поширення на поселенні. У жителів була ще якась кількість столового посуду світло-коричневого кольору. З глини традиційно виготовлялись конічні і біконічні пряслиця, зрідка фіґурки жінок і тварин (бичків).

---

[22] Пелещишин Н. А. Раскопки у с. Костянец на Волыни // Археологические открытия 1967 года.— М., 1968.— С. 199.

Мал. 1. Посуд із західноволинських пізньотрипільських поселень (1—9 — Листвил, 9а—16 — Голишів)

Знаряддя праці виготовлялися в основному з кременю, який добували поряд на схилах. Всюди на дослідженій площі зафіксовані відходи виробництва, напівфабрикати. Зі знарядь найчастіше використовувались ножі, скребки та сокири. Виробництво знарядь здійснювалось у міру необхідності в кожній сім'ї.

Привертає увагу той факт, що жителі поселення мали зв'язки зі західними сусідами — західнобузькими общинами центральноєвропейської культури лійчастого посуду. Про це свідчать знахідки черпаків з високою крильцеподібною ручкою.

Найбільшу кількість матеріалів про матеріальну культуру, господарство й побут трипільців у верхів'ях річок Стубли і Збитенки дали наші розкопки у 1970—1971, 1975—1985 рр. поселення біля села Листвина. Воно знаходиться на відстані 2 км на південь від костянецького. Є підстави вважати, що обидва поселення були взаємозв'язані між собою. Можливо, одне з них було продовженням іншого. Поселення у Листвині також було пристосоване до захисту. Воно займало невеликий, приблизно трикутний, мис (його довжина становила близько 150 м, а ширина від 10 до 90 м) з крутими схилами. З боку поля воно було захищене ровом, сліди якого простежуються й тепер. Поселення було густо забудоване. На дослідженій площі (близько 1100 м^2) було відкрито близько 20 жител з численними невеликими ямами і розвалами глиняних печей[23].

Основними засобами існування мешканців цього поселення були землеробство й приселищне скотарство. Однак винятково важливу роль у господарстві займало добування кременю на схилі гори і виробництво великої кількости крем'яних ножів, скребків і сокир. При цьому крем'яне виробництво мало децентралізований характер, ним займалася кожна сім'я. Про масштаби цього виробництва свідчить такий факт: в одній з ям знайдено близько 300 цілих і пошкоджених пластин-заготовок довжиною 18—20 см; в інших ямах було понад 100 таких заготовок, нуклеуси, відбійники. Приблизно за 1 км на захід від поселення на плато виявлено крем'яну майстерню у вигляді численних відходів виробництва на поверхні, уламки заготовок ножів, сокир, скребки. Можливо, ця майстерня була пов'язана з поселенням. Звідси випливає, що основними мотивами при виборі місць для поселень були наявність височин, близькість води і крем'яної сировини. Однак якщо технологічний аспект крем'яного виробництва трипільців на Волині можна вважати з'ясованим, то його соціальний аспект потребує подальшого вивчення. Насамперед це стосується причин, які обумовили такий широкомасштабний розвиток кременярства.

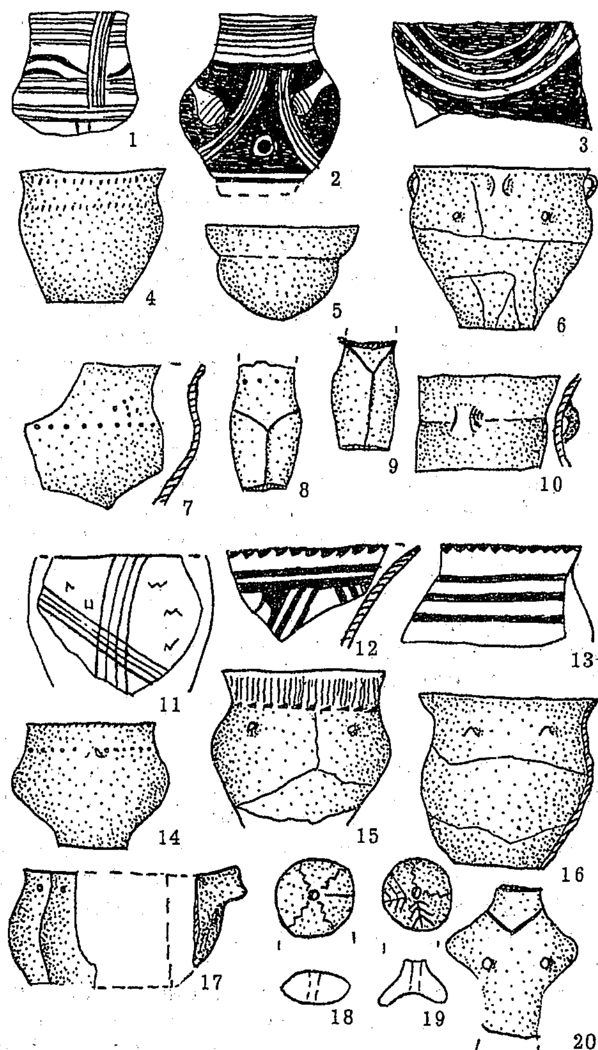
Поряд з цими знаряддями застосовувались і вироби з каменю (зернотерки, шліфувальні плитки), а також вироби з кісток тварин, які не збереглися у лесовому ґрунті.

На листвинському поселенні був у вжитку такий же посуд, як на костянецькому. Він виготовлений з глини з домішкою піску та шамоту, добре обпалений. Основними були невеликі горщики, амфори, миски з широким краєм, кулясті чаші. Інколи поверхня посудин покривалась червоним чи коричневим ангобом. Певною своєрідністю є те, що значно збільшилось число посудин, прикрашених шнуровим орнаментом. Це особливо стосується мисок і амфор. Причому згаданий орнамент виконаний з великою майстерністю. Цілком можливо, що це могло здійснюватись самими мешканцями поселення, оскільки якогось зовнішнього імпульсу не простежується.

Майже в кожному житлі знайдено глиняні пряслиця, прикрашені у традиційній манері радіальними і концентричними лініями. Цікавими є дископодібні плоскі тягарі з двома отворами у центральній частині. Їх призначення залишається не цілком ясним.

Про тривалість функціонування жител можна судити з кількости пошкоджених посудин. У листвинських житлах їх кількість не переви-

[23] Пелещишин Н. А. Раскопки на Волыни // Археологические открытия 1975 года.— М., 1976.— С. 375—376.

Мал. 2. Посуд із західноволинських пізньотрипільських поселень *(продовження)* (1—10 — Бодаки, 11—20 — Хорів)

щувала десяти. Отже, можна припустити, що поселення існувало протягом кількох років.

Короткочасними були поселення біля сіл Варковичі, Острів та в інших місцях. Поселення у Стеблівці мало ремісничий характер. Про масове виробництво крем'яних знарядь свідчить велика кількість відходів виробництва у культурному шарі. У давньоруський час цей кремінь використовувався для насипання валу городища.

Тепер уже багато відомо про життя пізньотрипільських общин у верхів'ях і частково у середній течії річки Стиру. У 1972—1973 рр. ми

провели широкі дослідження поселення біля села Голишева Луцького району Волинської області, а В. Коноплля у 80-х рр. — поселення біля Малих Дорогостаїв Млинівського району Рівненської області[24]. Спосіб життя мешканців цих поселень, їх матеріальна культура, господарська діяльність і соціальне життя були приблизно такими ж, як у листвинській групі поселень. Поселення тут також невеликі і тяжіли до високих захищених болотистими долинами мисів. Житла невеликі, легкої конструкції, з ямами на долівках та великими глиняними печами простої конструкції, тобто глиняними площадками-черінями. У Голишеві на поселенні площею близько 2 тис. $м^2$ знаходились залишки 20 жител, розташованих без певної системи на віддалі 5—8 м одне від одного. Поганий стан збереження печей вказує, що вони руйнувались не тільки природним шляхом, але й зумисне самими мешканцями поселень при відході їх на нові місця.

На поселенні у Голишеві знайдено велику кількість уламків посуду, крем'яних знарядь, а також окремі знаряддя з каменю та кісток тварин. Їх аналіз показує, що матеріальна культура тодішніх мешканців поселення мала певні особливості. Це, зокрема, стосується глиняного посуду, який виготовлявся з домішкою піску та шамоту. Тут також чисельно переважають горщики, миски з широким краєм, амфори з вухами на опуклості стінок. Своєрідними є невеликі посудини з кулястим тілом і високою циліндричною шийкою. Привертає увагу надзвичайно багатий і різноманітний щодо сюжетів шнуровий орнамент. Порівняно часто траплявся і столовий посуд, прикрашений темно-коричневою фарбою у вигляді дугоподібних стрічок, шахматного візерунку тощо.

Унікальною є колекція глиняних фігурок биків у вигляді масивних блоків зі злегка зазначеним тулубом та головою. Лише одна з таких фігурок мала більш реалістичний характер. Майже всі фігурки прикрашені шнуровим і заглибленим орнаментом. Особливо привертає увагу рідкісний орнамент у вигляді заглиблених ліній, що утворюють мотив ромбів. З інших західноволинських поселень такий сюжет невідомий. Натомість він трапляється на керамічних виробах з Північної Молдови та Північного Причорномор'я. Припускають, що він є символом жіночого начала.

Крем'яні вироби виготовлялися мешканцями на поселенні. Але кількість їх невелика, оскільки кремінь необхідно було доставляти з іншого місця. Асортимент крем'яних виробів такий же, як і на інших поселеннях. Вони, можливо, лише дещо менші. Особливо це стосується пластин і ножів, виготовлених з них. На поселенні звичайно були кам'яні зернотерки та бойові сокири з каменю, які збереглися в уламках. Високого розвитку досягло виробництво кістяних знарядь, насамперед різних проколок, клиноподібних сокир та рогових молотків. Розквіт мистецтва, можливо, свідчить про певний добробут його мешканців, розгалуженої системи релігійно-магічних вірувань, в основі якої лежав культ бика, що був утіленням фізичної сили і певних астрономічних явищ.

Окремої уваги заслуговує питання про трипільські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу. В адміністративному плані це південно-східна частина території Львівщини і частково північно-західної частини Тернопільщини. Енеолітичний період цієї території досліджений ще не-

[24] Пелещишин Н. А. Раскопки у с. Голышев Волынской обл. // Археологические открытия 1973 года.— М., 1974.— С. 326—327.

достатньо. Однак є підстави вважати, що трипільські общини розселялися на північний захід уздовж правого берега Дністра і по його лівих притоках. Так, ще в 1960 р. біля села Бовшева неподалік міста Рогатина, що на Івано-Франківщині, на березі річки Гнилої Липи було відкрито два поселення, розташовані на відстані близько 1 км одне від одного[25]. Характер керамічного матеріалу, зокрема наявність біноклеподібних посудин, шоломоподібних мисок, тонкостінних грушоподібних кубків, які виготовлені з чистої глини, дає підстави вважати, що перші трипільські общини появилися у долині Гнилої Липи на початку пізнього етапу розвитку трипільської культури. Далі шлях трипільців у північному напрямі пролягав по берегах цієї річки аж до її витоків неподалік села Словіти Золочівського району Львівської області. Про це свідчить поселення біля села Костенова Перемишлянського району на Львівщині, відкрите на початку 90-х рр.[26] У зібраному на поселенні керамічному матеріалі переважає посуд, виготовлений з чистої глини. На деяких фрагментах зберігся розпис темною і коричневою фарбами.

На початку 80-х рр. сліди поселення були виявлені нами за 1,5 км на північ від згаданого села Словіти. Тут знайдено уламки столового посуду і дві крем'яні клиноподібні сокири*.

Крайніми північними трипільськими пам'ятками є поселення у Глинянах Львівської области і селі Підберізцях Пустомитівського району**.

Численні трипільські речі, зокрема столовий і кухонний посуд, а також інші речі виявлені на північно-західній околиці Винників (урочища Лисівка і Жупан), на місцях поселень культури лійчастого посуду. Кухонна трипільська кераміка прикрашена шнуровим орнаментом. На основі аналізу трипільських матеріалів можна твердити, що вони мають подністровське походження. А ситуація у Винниках свідчить, що трипільські общини, зіткнувшись з общинами культури лійчастого посуду, утворювали спільні поселення зі змішаним складом населення.

На крайньому сході Львівщини трипільські речі були знайдені І. Старчуком та О. Ратичем у кінці 40-х рр. біля села Підгірців Бродівського району. У 1981 р. під час розкопок на відомому літописному городищі Пліснесько поблизу згаданого села знайдено кілька крем'яних знарядь, характерних для трипільської культури.

Сліди трипільського поселення було виявлено у кінці 80-х рр. Я. Онищуком поблизу села Некваші Бродівського району Львівської области, у верхів'ях річки Ікви. Тут знайдено уламки півсферичних чаш, поверхня яких покрита ангобом вишневого кольору.

Зі сказаного випливає, що північна межа трипільської території у межиріччі Дністра і Західного Бугу співпадає з Гологірсько-Вороняцьким пасмом Подільського плато. Далі на північ у Буго-Стирську рівнину трипільці не розселялись. Лише окремі волинські пізньотрипільські

---

[25] Крушельницька Л. І. Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я.— К., 1962.— Вип. 4.— С. 131—132.

[26] Михальчишин І. Список пам'яток Львівської області.— Львів, 1993.— С. 32.

* Див. про це матеріали археологічного музею Львівського державного університету імені І. Франка.

** Уламки трипільської кераміки були виявлені на пологому схилі поблизу школи. Шурфуванням на місці їх знахідки не виявлено виразного культурного шару.

общини розселились, як ми зазначали вище, по лівих притоках Стиру в районі Сокальського гористого пасма поміж Берестечком і Радеховом.

У підсумку слід зазначити, що пізньотрипільське населення Західної Волині і Верхнього Подністров'я розпадалось на кілька груп, розвиток яких відбувався у залежності від їх первісного походження. Це стосується не тільки матеріальної культури і господарської діяльности, але й соціального стану, сімейних структур, духовного життя.

Складним залишається питання про подальшу долю трипільців на описаній території. Археологічна наука ще не має чітких критеріїв співвідношення розвитку матеріальної культури та її творця. Іншими словами — чи обов'язковою є радикальна зміна населення при зміні матеріальної культури. Тепер уже стає очевидним, що припинення існування певної культури не може автоматично означати припинення етносу, який творив її. Складність полягає в тому, що археологічні речі, культури не фіксують процесів переходу, зміни, а лише результат їх. У цьому плані можна вважати, що в середовищі трипільців у Західній Волині та Верхньому Подністров'ї народжувались тенденції, які стали панівними в кінці мідного і ранньобронзовому віках. Занепад трипільського суспільства був зумовлений великою територією, ослабленням зв'язків між окремими групами, появою нових етнічних малочисельних груп, які змішувалися із трипільцями. Ніякого насильницького знищення трипільців у Західній Волині та Верхньому Подністров'ї новими групами населення, зокрема культур кулястих амфор та шнурової кераміки, не було. Процес переродження трипільської культури був довгим і неоднозначним. А поява різних груп культури шнурової кераміки є свідченням злиття трипільців з прийшлими общинами.

Mykola PELESHCHYSHYN

ON THE PROBLEMS OF HISTORY OF THE TRYPILLIA TRIBES IN WESTERN VOLYN' AND THE AREAS BETWEEN THE WESTERN BUH AND THE DNISTER RIVERS

The present article is concerned with a thorough analysis of some little known materials on the archaeological excavations of the late Trypillia tribal settlements carried out by M.A. Peleshchyshyn (1960s—1980s) in the vicinity of the villages Holyshiv, Kostianets', Lozy, Lystvyn, Khoriv and others located between the Horyn' and the Styr rivers in Western Volyn'. An attempt at retracing the routes of the tribal settling is made, and the following major local-chronological groups of settlements have been distinguished: the Upper Horyn' groups (suburbs of the town of Vyshnivets'), the Middle Horyn' group (suburbs of the town of Ostroh) and the Kostianets'-Lystvyn one (suburbs of the towns Zdolbuniv and Dubno). Essential characteristics of the material culture of the given tribes, their way of life, ways of providing everything necessary for existence and typical crafts (flint processing and ceramics production in particular) have also been carefully treated in the present article. The conclusion drawn on the basis of the newly discovered monuments of Trypillia runs as follows: the northern borderline of the Trypillia culture dissemination across the areas located between the Dnister and Western Buh rivers ran mainly along the Holohirs'ko-Voroniats'ke Belt of the Podil's'k Plateau.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ, Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК)

Однією з яскравих центральноєвропейських культур кінця бронзової — початку залізної доби була відкрита на Львівщині 100 років тому висоцька культура. Уже в ранній період свого розвитку висоцькі племена заселяли врожайні пасма Гологорів, Вороняків, Тернопільського плато. Згодом вони поширилися на сході до Збруча і витоків Південного Бугу, а на заході сягнули басейну Сяну — ареалу поширення тарнобжезької групи. Співіснування з культурами урнових полів Центральної Європи й менш відчутні зв'язки з білозірським, а згодом чорноліським середовищем різно вплинули на формування висоцької культури навіть в ідеологічному плані.

Висоцька культура відкрита стараннями трьох видатних учених Європи кінця XIX — початку XX ст.: Михайла Грушевського та Ізидора Шараневича, які першими провели широкомасштабні розкопки висоцьких могильників[1], а також чеського слов'янознавця Любора Нідерле. Останній на підставі публікацій українських археологів уперше визначив цю групу пам'яток як самостійну висоцьку культуру[2].

Протягом 1895—1898 рр. М. Грушевський[3] та І. Шараневич[4] відкрили на могильнику в селі Чехах (тепер Лугове) на Бродівщині понад 370 інгумаційних та незначну кількість (до 10 відсотків) тілопальних поховань.

---

[1] Записки НТШ.— Львів, 1895.— Т. VI.— С. 11—12; Т. VII.— С. 1; Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. XXXI.— С. 1—22; Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku // Teka konserwatorska.— Lwów, 1900; Šaraniewicz I. Das prähistorische Grabfeld zur Czechy // Mitteilungen der Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst—und Historischen Denkmale.— Wien, 1901.

[2] Niederle L. Slovanské starožitnosti.— Praha, 1904.— T. 1.— Sv. 2.— S. 494; Канивец В. Вопросы хронологии высоцкой культуры // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1955.— Вып. 4.— С. 94—96.

[3] Михайло Грушевський мав намір виголосити доповідь про свої розкопки в Чехах (Луговому) на XII Міжнародному конґресі передісториків, антропологів та археологів, який проходив у Парижі з 20 по 25 серпня 1900 р. Але на конґрес М. Грушевський не зміг поїхати. Делеґатами від НТШ на конґресі були лише доктори Алчевський, Могилянський та Вовк. Реферат М. Грушевського, який називався „Похоронні поля в Чехах", був написаний по-українському, тому для ширшого ознайомлення присутніх на конґресі Ф. Вовк переклав реферат М. Грушевського французькою мовою, а сам реферат зачитав С. Райнах.

[4] Ізидор Шараневич (1829—1901) — український історик, археолог, професор Львівського університету, почесний доктор Київського університету, дійсний член Краківсь-

З них у літературі опубліковано лише 82 поховання. Майже 90 відсотків похованих становили люди зростом у середньому 1,69 м із черепами крайнодолікефального типу. На епонімічній пам'ятці у Висоцьку І. Шараневич дослідив тоді 17 поховань[5].

Відкрита українськими вченими нова археологічна культура пробудила інтерес до неї і в інших дослідників. Так, 1904 р. К. Гадачек* провів незначні за обсягом розкопки на могильнику в Ясенові на Бродівщині[6].

Перше зіставлення пам'яток висоцької культури зробив В. Гребеняк. На підставі розгляду всіх наявних на той час матеріалів В. Гребеняк висловив думку про оригінальність культури Чехи-Висоцько й достатньо точно визначив її хронологію[7]. „Культура типу Чехи-Висоцько, — писав у 1915 р. В. Гребеняк, — була широко розпросторонена на великих територіях північно-східної Галичини. Найдальше на полудне доходить вона до повіту підгаєцького і теребовельського, звідки через повіти тернопільський, золочівський і брідський сягає аж до сокальського. Сим способом обнимає вона своїми границями майже все галицьке Поділля, цілий східно-північний кут Галичини. Від доріча Бугу переходить у доріче Дністра і таким чином дві сі частини краю [...] лучить зі собою. Культура типу Чехи-Висоцько в сути своїй, мабуть, зовсім оригінальна і окрема. Своєрідність її в тім, що без застережень не можна злучити її ні з одною з рівночасно цвитучих доохресних культур"[8].

Із 1930-х рр. розкопки висоцьких пам'яток пожвавішали. В цей час був відкритий досить несподіваний, як вважалось, для висоцької культури тип поховальних пам'яток — кургани. Вперше два висоцькі кургани розкопані І. Бриком біля села Красного Кам'янсько-Бузького повіту на Львівщині. Кургани були на відстані 40 м один від одного. Після зняття

кої академії наук, сеньйор Ставропігійського Інституту у Львові. Рукописні матеріали з розкопок висоцьких пам'яток, а також чернетки та світлини археологічних знахідок зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, ф. 2 (Народний дім), № 160—169.

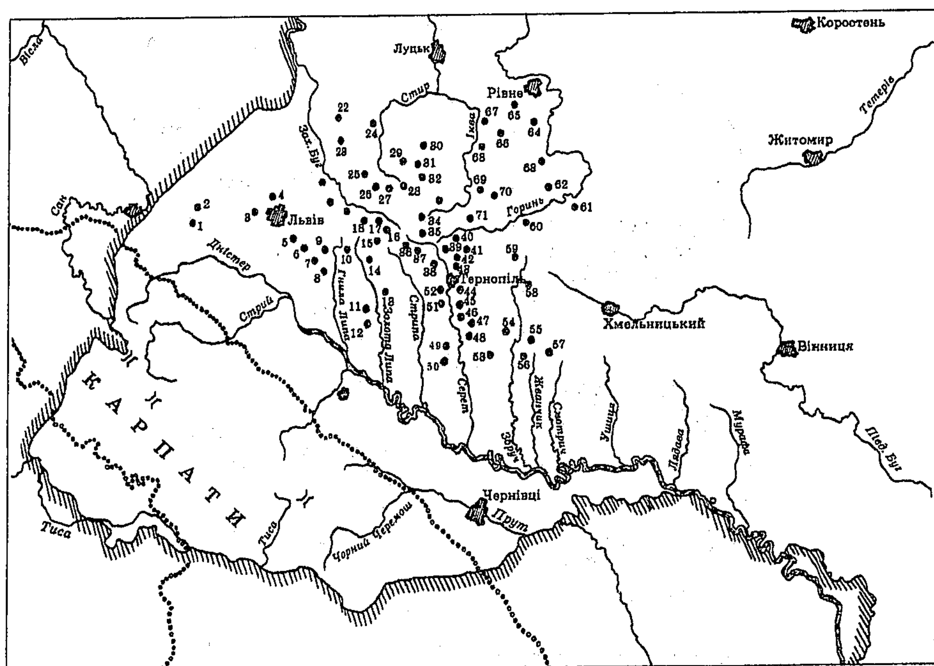
[5] Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— S. 7—10, tabl. IV.

* К. Гадачек — професор класичної археології і передісторії Львівського університету.

[6] Sprawozdanie z posiedzeń komisyi antropologicznej // Materiały antrop.-archeologiczne.— Kraków, 1906.— T. VIII.— S. XI. Знахідки з Ясенова були передані до Музею Дідушицьких у Львові. У 1928 р. В. Антоневич опублікував частину цих матеріалів з розкопок К. Гадачека у монографії: Antoniewicz W. Archeologia Polski.— Warszawa, 1928.— Tabl. XXIX.

[7] Гребеняк В. Нові археольогічні находки на території Східної Галичини // Записки НТШ.— Львів, 1915.— Т. CXXII.— С. 11—17. Ще будучи студентом, В. Гребеняк з 1913 р. працював аплікантом у Музеї НТШ, де впорядковував археологічні збірки, які в той час інтенсивно поповнювались. На кошти Товариства В. Гребеняк провадив широкі археологічні розвідки та невеликі розкопки. Так, учений відкрив і описав два перші ранньовисоцькі поховання з тілопокладеннями на могильнику в Гончарівці (колишній Белзець), причому зробив фаховий опис інвентаря, який їх супроводжував: глиняного посуду та бронзових речей. За ініціативою В. Гребеняка в „Записках НТШ" було започатковано традиційну рубрику про новововідкриті археологічні пам'ятки. Однак лихоліття Першої світової війни назавжди вирвало з рядів НТШ цього здібного археолога. Пор.: Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 418.

[8] Гребеняк В. Нові археольогічні находки...— С. 12, 16.

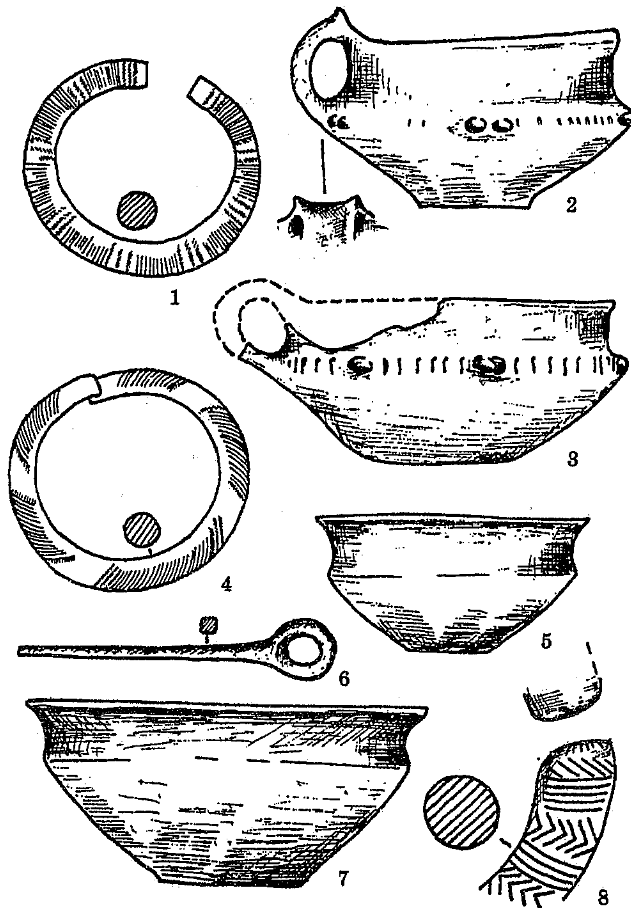

Мал. 1. Пам'ятки висоцької культури:
1—Терновиця; 2—Шкло; 3—Вороців; 4—Львів; 5—Черепин; 6—Звенигород; 7—Свірж; 8—Неділиська; 9—Лагодів; 10—Липівці; 11—Котів; 12—Божиків; 13—Бережани; 14—Віцинь; 15—Золочів; 16—Хильчиці; 17—Почапи; 18—Белзець (Гончарівка); 19—Красне; 20—Неслухів; 21—Ріпнів; 22—Бишів; 23—Станин; 24—Романівка; 25—Переволочна; 26—Кути; 27—Чехи (Лугове); 28—Висоцьке; 29—Смільне; 30—Конюшків; 31—Броди; 32—Старі Броди; 33—Крутнів; 34—Попівці; 35—Маркопіль; 36—Луковець; 37—Глибочок Великий; 38—Біла; 39—Залізці; 40—Лози; 41—Мусорівці; 42—Збараж; 43—Колодно; 44—Тернопіль; 45—Бірки Великі; 46—Мишковичі; 47—Скоморохи; 48—Лошнів; 49—Теребовля; 50—Зеленча; 51—Острів; 52—Петриків; 53—Увисла; 54—Раків Кут; 55—Голенищів; 56—Завадинці; 57—Кремінна; 58—Волочиськ; 59—Іванівці; 60—Білогір'я; 61—Сивки; 62—Сокиринці; 63—Жорнів; 64—Дермань; 65—Городок; 66—Мирогоща; 67—Дубно; 68—Забороль; 69—Куликів; 70—Кременець; 71—Вікнини Великі *(за інформацією Я. Пастернака, О. Цинкаловського, 1961; Л. Крушельницької, 1976, 1985; та М. Бандрівського, 1994)*

насипу в кургані II, який складався з чорнозему, перемішаного з вапняковими уламками, проступило заповнення дев'яти могильних ям прямокутної форми, викопаних на відстані 2,7 — 4 м одна від одної. У могильних ямах розчищено одиночні й парні тілопокладення з глиняним посудом та бронзовими прикрасами, які характерні для середнього періоду розвитку висоцької культури[9]. Розміщення могил під насипом унеможливлює їх різночасове походження. Жодна з могил не є впускною. Усі дев'ятеро померлих були поховані водночас або з дуже незначним проміжком часу.

---

[9] Bryk J. Kurhany w Rusiłowie i Krasnem // Materjały prehistoryczne.— Kraków, 1934.— S. 89—96.— Rys. 5, 6; tabl. XVI (a, b); tabl. XVII (a, b). Діаметр першого кургану

Мал. 2. Матеріали раннього періоду розвитку висоцької культури:
1, 4 — Лугове *(за К. Журовським, 1949)*;
2, 3, 6 — Лугове. З розкопок І. Шараневича 1895—1898 рр. *(за Т. Сулімирським, 1931)*;
5, 7 — Ясенів. З розкопок К. Гадачека, 1904 р.;
8 — Олесько *(за Л. Крушельницькою, 1985)*

Після останнього похорону всі могили були перекриті згори конусоподібним насипом[10].

сягав 24 м при висоті 0,8 м. Висота другого кургану на момент досліджень сягала 1,2 м, однак місцеві селяни розповідали І. Брикові, що ще „ [...] 40 років тому цей курган був настільки високий, що коні під час оранки не могли на нього піднятися". Довкола кургану II простежено рів завширшки 7 м і завглибшки 0,4 м, який був викопаний у вапняковій опоці й заповнений двома шарами чорнозему різної консистенції.

[10] Bryk J. Kurhany w Rusiłowie i Krasnem.— S. 96. Серед посуду з кургану II характерними для висоцької культури є майже всі форми. Серед них: невисокі широкогорлі тюльпаноподібні горщики з наскрізними проколами під краєм вінець і з пальцевими вдавленнями або карбованим наліпним валиком на плічках.

Удруге на курган висоцької культури натрапив Я. Пастернак* біля села Яблунева Перемишлянського повіту на Львівщині[11]. Діаметр кургану сягав 26 м. Після зняття насипу виявлено скелети двох покійників — чоловіка і жінки, які були поховані у випростаному положенні майже по центру кургану на шар підсипки з темного ґумусу завтовшки 40 см. Поховання супроводжувалось кубком і чорнолискованим черпаком. Останній мав піднесене понад вінця вушко і скісні канелюри на бочках. Такі самі канелюри вкривали і циліндричну шийку черпака. Матеріали з яблунівського кургану Я. Пастернак датував 800—600 рр. до н. е.[12]

До нетрадиційних для висоцької культури поховальних пам'яток належить і печерний могильник у Куликові біля Кременця, досліджений у 1937 р. О. Цинкаловським і К. Яжджевським. Нагадаємо, що тоді під час добування каменю робітники випадково відкрили вхід до печери[13]. Після того, як у печері зняли верхній шар піску та шутру, який вкривав усю долівку, відкрилося велике скупчення людських кісток, глиняного посуду, прикрас та знарядь праці[14]. На вогнищі стояв глечик із людською лопаткою, а в правому куті печери — три людські черепи. К. Яжджевський датував знайдені в печері предмети другим періодом розвитку висоцької культури (550—400 рр. до н. е.), послуговуючись хронологічною шкалою, розробленою на той час Т. Сулімирським[15]. Аналіз посуду з Куликівської печери з урахуванням теперішніх матеріалів дає підстави знизити цю дату принаймні на одне — півтора століття. Про це свідчить струнка форма куликівського горщика, який тяжіє до посуду могилянської групи (за Л. Крушельницькою, 1-ша підгрупа; 1976). Однакова й орнаментація — наскрізні проколи під вінцем та витиснуті зі середини „перлини", під якими акуратно наліплений тонкий карбований валик[16].

---

* Ярослав Пастернак — видатний український археолог, автор фундаментальної праці „Археологія України" (Торонто, 1961), учасник Визвольних змагань 1918—1920 рр. З 1928 по 1939 р. — директор Музею НТШ. Дійсний член НТШ з 1929 р.

[11] Пастернак Я. Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові // Богословія.— Львів, 1936.— Т. XIV.— Кн. 2—3.— С. 178—179.

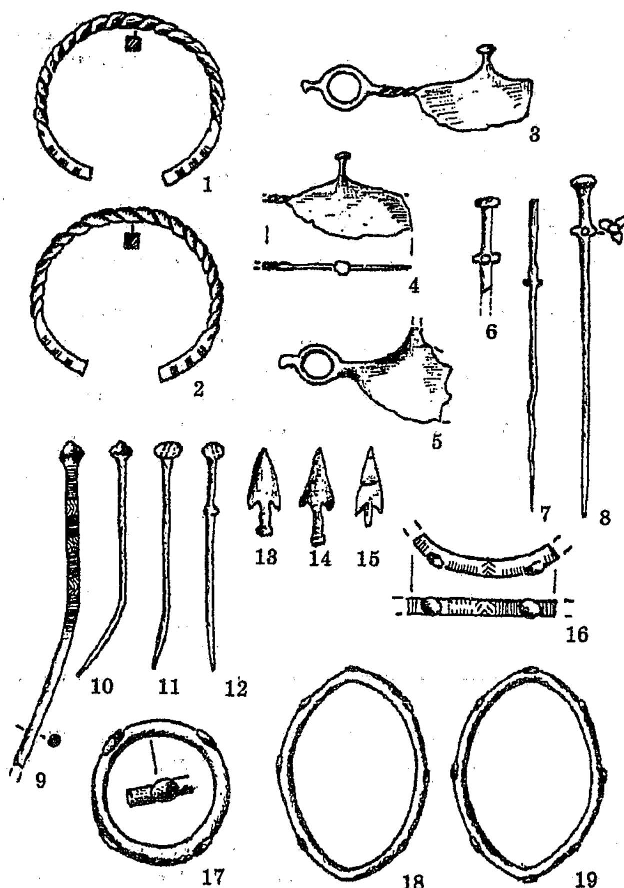
[12] Там само.— С. 174. Аналогії до яблунівського черпака Я. Пастернак вказав серед посуду з гальштатського могильника у Штілфріді (район Гансендорф, Нижня Австрія), а також із поховань у самому Гальштаті (поховання № 118) та з тілопального могильника в Гадесдорфі (район Кремс, Нижня Австрія). Перебуваючи 1934 р. у Відні, Я. Пастернак особисто оглядав наведені ним аналогії до посуду з висоцького кургану в Яблуневі.

[13] Jażdżewski K. Cmentarysko jáskiniowe sprzed 2500 łat z okolic Krzemienca // Kyrjer Literacko-naukowy.— Lwów, 1936.— 8 czerwca.

[14] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.— S. 99—100; tabl. XIII, 1—4. Продовжуючи копати далі вже самостійно, О. Цинкаловський „[...] розчистив цілу долівку печери, не порушуючи порядку розміщених на ній кісток та інших знахідок [...] Ціле дно печери було всіяне людськими кістками і кістками диких звірів". Див.: Там само.— S. 99—100.

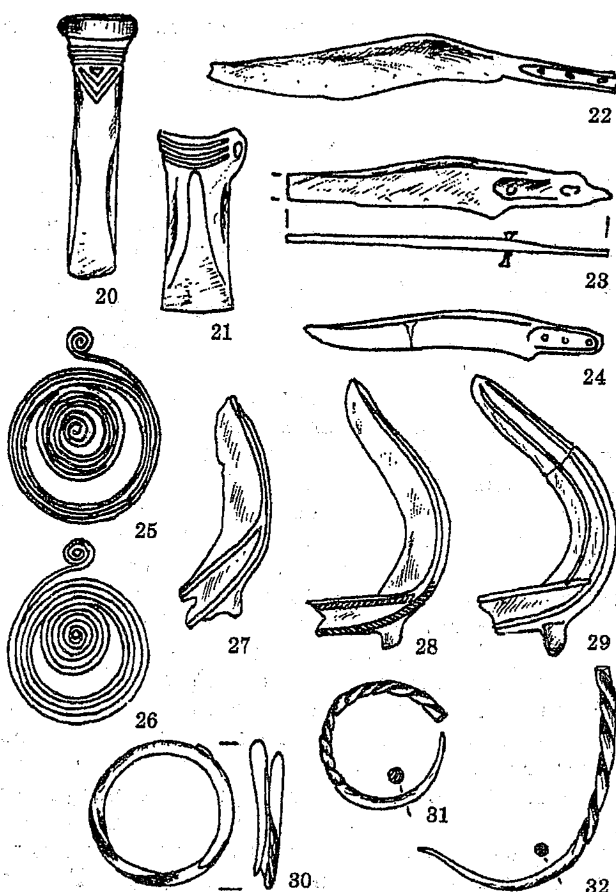
[15] Бандрівський М. Печерний могильник висоцької культури в Куликові поблизу Кременця (за матеріалами розкопок О. Цинкаловського і К. Яжджевського 1937 р.) // Волинь незабутня: Тези VI реґіональної науково-практичної конференції.— Рівне, 1995.— С. 14—16.

[16] Там само.— С. 15—16.

Мал. 3. Матеріали раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури:

1, 2 — Лугове (колишні Чехи — *за К. Журовським; 1949*);
3 — Гончарівка (колишні Белзець — за *Я. Пастернаком; 1932*);
4 — Петриків біля Тернополя *(за М. Бандрівським, О. Ситником; 1994)*;
5 — Зеленча біля Теребовлі *(Музей НТШ, інв. № 376)*;
6 — Верхнє Подністров'я *(за Я. Пастернаком; 1961)*;
7 — Половці біля Чорткова;
8 — Лугове. Розкопки І. Шараневича *(за Т. Сулімирським; 1931)*;
9 — Петриків. Розкопки 1995 р.;
10 — Половці біля Чорткова *(за К. Журовським; 1949)*;
11 — Лугове. Розкопки І. Шараневича, поховання № 28 *(за нумерацією 1931 р.)*;
12 — Лугове. Розкопки І. Шараневича 1895—1898 рр., поховання № 10 *(за нумерацією 1931 р.)*;
13 — Гончарівка *(за Я. Пастернаком; 1932)*;
14 — Вороців. Розкопки Л. Мацкевого 1977 р.;
15 — Петриків *(за Л. Крушельницькою, М. Бандрівським; 1998)*;
16 — Петриків *(за М. Бандрівським, О. Ситником; 1994)*;
17 — Лугове. Поховання №1 з розкопок І. Шараневича *(за нумерацією 1931 р.)*;
18, 19 — Верхнє Подністров'я *(за К. Журовським; 1949)*

Мал. 4. Матеріали раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури *(продовження)*:
20 — Крехів; 21 — Поршна біля Львова; 22 — Шумляни; 23 — Петриків. Розкопки 1995 р.; 24 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р.; 25 — Почапи *(за Л. Крушельницькою)*; 26 — Гончарівка; 27 — Лугове (колишні Чехи); 28, 29 — Крехів; 30, 31, 32 — Петриків. Розкопки 1995—1996 рр. *(мал. 20—22, 27—29 за К. Журовським, 1949)*

Отже, мусимо рахуватися з фактом, що на нашій території, а також на суміжних із нею землях[17] у період бронзи — раннього заліза існували культові об'єкти, однозначна оцінка яких на сьогодні ще неможлива. Ми не можемо відповісти на питання, яке виникає при аналізі таких масових

[17] Стефанович М. Чи існував ритуальний канібалізм у висоцьких племен ? // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу.— Львів, 1995.— Ч. 5.— С. 450 — 452. Наприклад, у печері Бича Скала на чесько-моравському порубіжжі на долівці виявлено 5 чоловічих і 35 жіночих кістяків. Поряд розчищено велике вогнище, де спалювали трупи, знайдено горщики, прикраси, а також своєрідний вівтар з відрубаними руками на ньому, залишки тіл з відтятими головами, безголові й безногі коні, чаші з

колективних поховань, як у Куликівській печері: чи тут слід вести мову про могильник як такий, чи, може, людські поховання становлять тут вторинний елемент якоїсь культової церемонії, справжній зміст якої на сьогодні втрачений.

У міжвоєнний період поновилися розкопки епонімічної пам'ятки висоцької культури — могильника у Висоцьку, які провів 1929 р. Т. Сулімирський. Роботи проводились на північно-західній ділянці пам'ятки на площі близько 300 м², на якій за нумерацією Т. Сулімирського розкрито 133 поховання. Насправді ж, як це ствердив В. Канівець, тоді було розкопано 146 могил, оскільки в деяких випадках поховання позначали одним номером, але різними літерами. У складі експедиції брав участь антрополог С. Чортковер зі Львова, визначення якого дали змогу розрізняти чоловічі і жіночі поховання[18].

Спираючись на результати своїх польових досліджень, Т. Сулімирський переглянув і проаналізував раніше зібраний матеріал із висоцьких могильників (поселення висоцької культури в той час не були відомі, їх розпочала досліджувати Л. Крушельницька щойно в 1960-х рр.). Підсумком цієї праці стала узагальнююча монографія „Висоцька культура" — систематичний звід відомих на той час пам'яток висоцького типу. Висновки Т. Сулімирського й досі мають визнання серед археологів. Але з часом вияснилось, що цей дослідник допустив чимало помилок. Найслабшим місцем досліджень Т. Сулімирського є періодизація і хронологія висоцької культури (I—IV періоди, VIII—I ст. до н. е.), тобто якраз те питання, розв'язання якого польський археолог вважав чи не головною метою своєї роботи[19].

Розкопки Висоцького могильника та багатьох інших пам'яток цієї культури поновив 1951 р. В. Канівець*. У Висоцьку дослідник розбив розкопи на центральній та східній ділянках могильника, де на площі 441 м² виявив 139 нових поховань. Первісно, за його підрахунками, тут могло налічуватися до тисячі могил. Сам могильник у плані мав вигляд овалу завдовжки до 100 м і завширшки близько 40 м[20]. Провівши широкомасштабні розкопки на двох висоцьких могильниках у Висоцьку й Гончарівці, В. Кані-

---

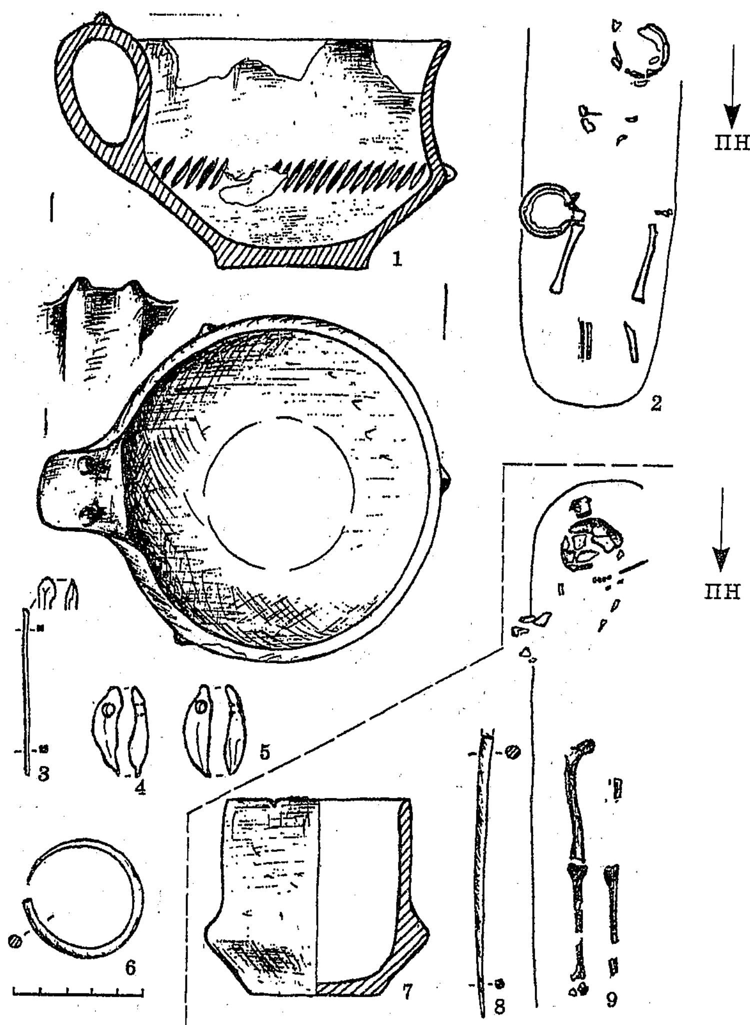
людських черепів. Датують цей печерний комплекс V ст. до н. е. (див.: Hallstatt a Býči Skála.— Bratislava, 1969.— S. 15—58). У ямах на поселеннях кновизької культури в Кутній Горі і Бржещанах у Чехії виявлено розрізнені рештки людських скелетів, аналіз яких показав, що перед тим, як захоронити, кістки було зумисне розбито, розколено, відсічено, а частину з них обпалено. В одній ямі були рештки кількох осіб або ж навпаки — кістки однієї людини були знайдені в різних ямах. Дуже ймовірно, зазначають Я. Хохол та Е. Йлкова (1954), що тут маємо справу з проявами канібалізму (антропофагії), причому жертвами цього ритуалу частіше були діти й підлітки, ніж чоловіки й жінки похилого віку.

[18] Результати антропологічних досліджень не були опубліковані. За даними В. Канівця, матеріали з Висоцька з розкопок 1929 р. були вивезені до Кракова (див.: Канівець В. Висоцький могильник (машинопис).— С. 8.

[19] Sulimirski T. Kultura wysocka.— Kraków, 1931.— S. 142—173; Канівець В. Висоцький могильник...— С. 11.

* Володимир Канівець — український археолог, учень відомого вченого, директора Інституту археології АН України П. Єфименка. Прибув до Львова навесні 1951 р., де працював у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР. У 1953 р. В. Канівець захистив дисертацію на тему „Пам'ятки висоцького типу як історичне джерело". З певних причин змушений був виїхати з України в Сиктивкар, де продовжував археологічні дослідження. Трагічно загинув під час одного з польових сезонів у Комі АРСР.

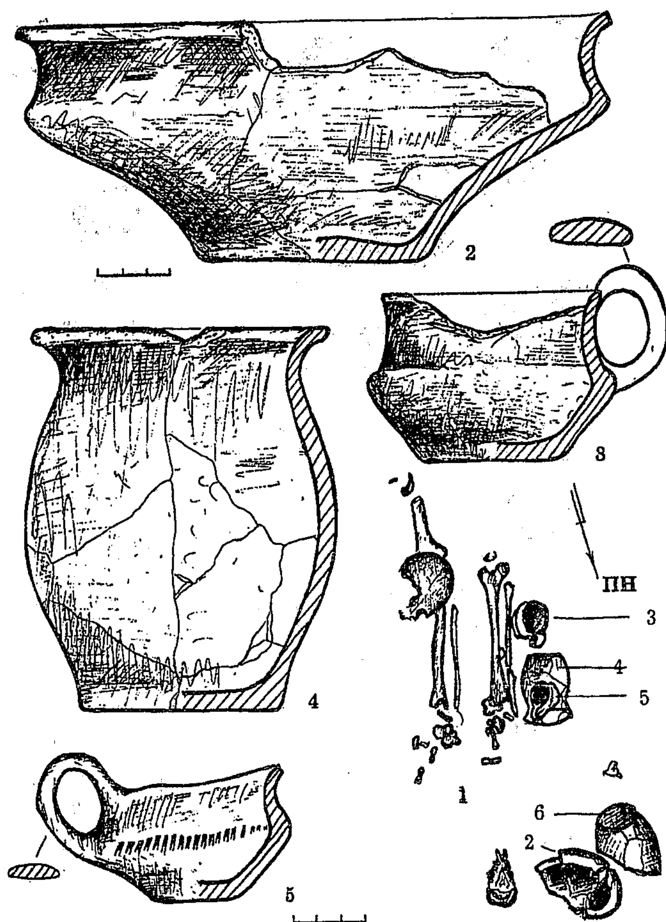
[20] Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году // Науковий архів Інституту археології НАН України.— Ф. екс. № 1749.— С. 4.

Мал. 5. Петриківський могильник.
1—6 — схематичний план та інвентар поховання № 52; 7—9 — поховання № 28

вець переглянув усю проблему висоцької культури, особливо її хронологію. Учений уперше виділив ранній період розвитку висоцької культури по X ст. до н. е. включно, який належав уже „[...] не до початку епохи заліза, як це вважали, а до пізнього бронзового віку"[21]. Лише невелика частина підготовленої В. Канівцем праці з'явилася друком[22]. Малюнки окремих предметів, знайдених на Висоцькому могильнику 1951 р., опублі-

[21] Канивец В. Вопросы хронологии высоцкой культуры...— С. 94—95.
[22] Там само.— С. 94—96.

Мал. 6. Петриківський могильник.

1—6 — план та частина інвентаря інгумаційного поховання № 79

ковано в одному з оглядів археологічних досліджень в Україні[23] та у двох енциклопедичних виданнях[24].

Скрупульозна розчистка і фіксація новознайдених поховань та інвентаря, що їх супроводжує, а також планіметричні спостереження за взаєморозміщенням могил дали підстави В. Канівцеві у 1953 р. висловити наступні припущення[25]:

[23] Ефименко П., Шовкопляс И. Археологические открытия на Украине за последние годы // Советская археология.— М., 1954.— Т. XIX. — Рис. 10.

[24] Канівець В. Висоцький могильник // Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1960.— Т. 2.— С. 390—391; Канивец В. Высоцкая культура // Историческая Энциклопедия.— М., 1963.— Т. 6.— С. 910.

[25] Тут і далі подаємо за: Канивец В. Памятники высоцкого типа как исторический источник // Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук — К., 1953.— С. 8.

— оскільки поховання у Висоцьку розміщені більш-менш правильними рядами зі сходу чи північного сходу на захід (або південний захід), то на поверхні свого часу вони, мабуть, мусили бути якось позначені (скажімо, надмогильними насипами, які не збереглися). Про ймовірність їх існування свідчить і дуже плитке поховання покійників (у середньому 0,3 — 0,5 м). Майже всі померлі лежали головами на південь з незначним відхиленням до заходу або сходу і були покладені у випростаному положенні на спині. Переважна більшість померлих похована за обрядом інгумації (понад 90 відсотків). На могильнику у Висоцьку знайдено лише 27 тілопальних поховань (серед них кілька урнових). Цілковита подібність інвентаря похованих за обрядом інгумації і кремації свідчить про те, що ці обряди існували одночасно. На основі розкопок В. Канівцеві удалося встановити, що різні обряди співіснували навіть у сім'ї — в одній з могил був спалений скелет чоловіка і неспалений скелет жінки.

— тілопальні поховання у Висоцьку не відрізнялися ні багатством, ні якимись іншими особливостями супровідного інвентаря. Цю обставину В. Канівець відзначає особливо у зв'язку з тим, що окремі дослідники минулого (І. Костжевський, І. Козловський) пов'язували кремаційні поховання з „панівним" лужицьким прошарком населення висоцької культури.

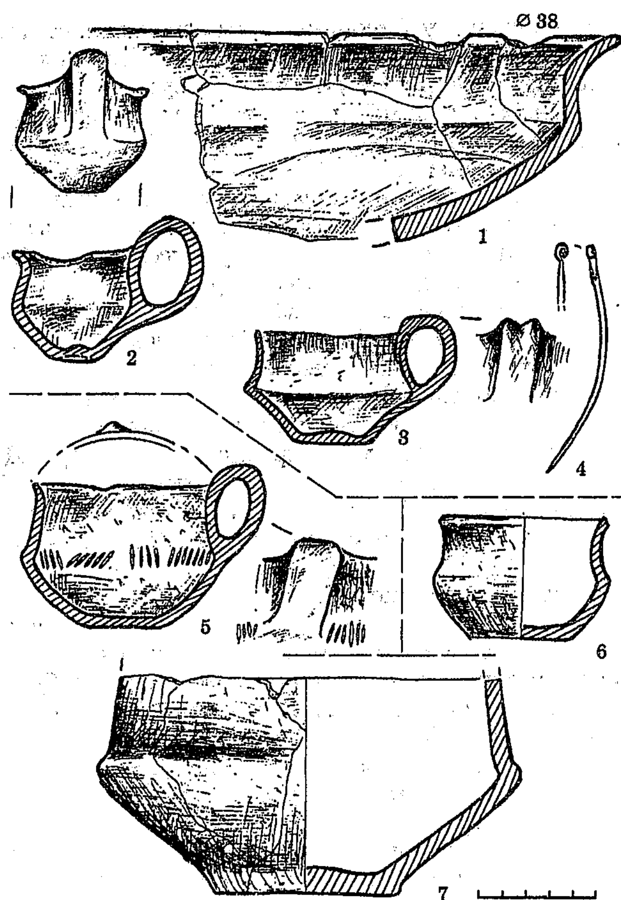
— однією з характерних рис поховального обряду висоцької культури є наявність досить значної кількости парних поховань (для Висоцького могильника близько 10 відсотків від загальної кількости). В кожному з парних поховань поряд з основним кістяком чоловіка був супровідний скелет жінки. Про те, що чоловіка й жінку в таких випадках ховали водночас, свідчать руки обидвох покійників, які майже в усіх випадках складені разом. Іноді поховані лежать в обіймах. Розкопками В. Канівця відкрито групові або сімейні поховання, в яких містились кістки кількох осіб, у тому числі дітей[26].

Подібна ситуація спостерігалася й на могильнику в Золочеві, дослідженому львівськими археологами 1962 р. На площі 80 х 100 м^2 відкрито 94 поховання, з них 89 поховані за обрядом інгумації. Більшість поховань на Золочівському могильнику звернені головами на південь та південний захід. Абсолютна більшість похованих була покладена на спину горілиць. Знайдено лише шість скорчених тілопокладень та поодинокі тілоспалення в урнах, а також тілоспалення на місці та поховання окремих черепів. Трапилося й п'ять групових і три парні поховання. У 12-х похованнях простежено контури плитких могильних ям. У деяких могилах мерці лежали на спеціально вимощених з плоского каміння площадках або ж їхні тіла були обкладені камінням[27].

Ще один цікавий могильник висоцької культури, який, власне, дав підстави для виділення групи скринькових поховань, відкритий І. Ґеретою у 1977 р. біля села Луківця Бродівського району Львівської области й досліджений Л. Крушельницькою 1979 р. Усі 15 поховань належать до скринькового типу. Долівка і боки поховальних ям були облицьовані кам'яними плитами. Окремі могили мали над собою ще й викладене з великих

[26] Канивец В. Памятники высоцкого типа...— С. 8.

[27] Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в м. Золочеві // Археологія.— К., 1965.— Т. XIX.— С. 122—123.

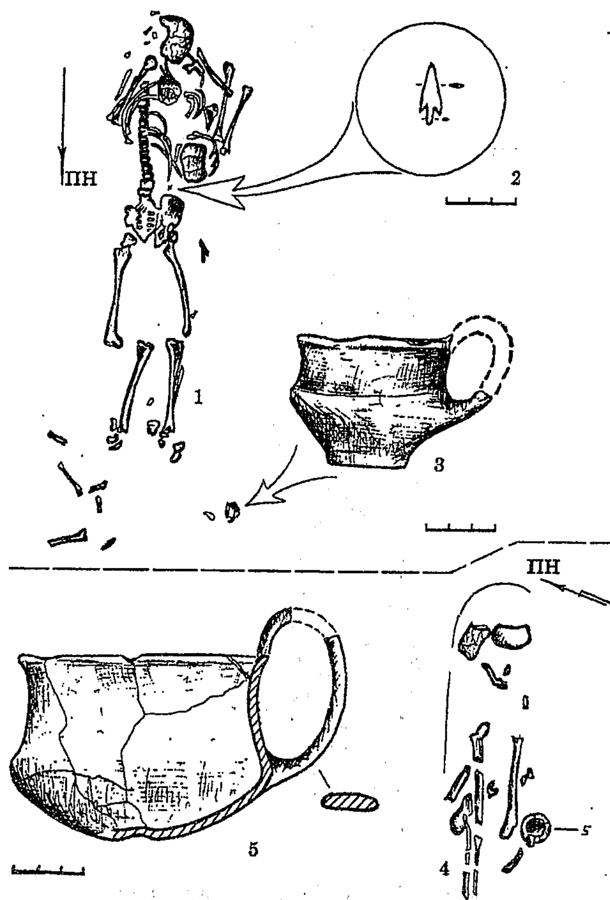

Мал. 7. Петриківський могильник.
1—4 частина посудин та бронзова шпилька з поховання № 25;
5, 6 — знахідки з культурного шару; 7 — урна з поховання № 49 а

плит склепіння, яке під тиском землі не провалилося усередину скрині, а лише ледь просіло[28]. Це могло статися у тому разі, якщо вони оперлися на якусь тверду основу. Нею могло бути віко дерев'яного гробу[29]. Довжина луковецьких кам'яних гробниць дорівнювала у середньому 2,5 м. Під

[28] Крушельницкая Л. Высоцкая культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья.— К., 1990.— Т. II.— С. 116.— Рис. 35; Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи.— Львів, 1994.— С. 39.— Рис. 9 е, 1.— С. 141.

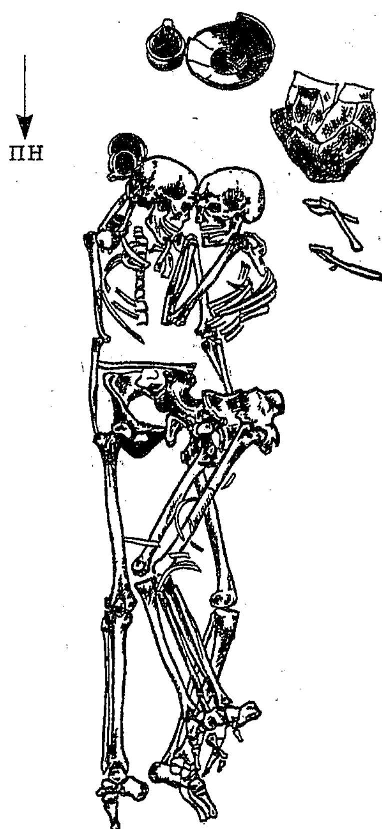
[29] Використання дерев'яних трун для інгумаційних або кремаційних поховань покійників для пізньогальштатського часу засвідчено на багатьох пам'ятках пізньої лужицької культури у Верхній Силезії. Труни були видовбані з однієї колоди або змонтовані з кількох дощок, як, наприклад, у похованні № 3086 у Кетрж. Окремі труни були поставлені на спеціальний поміст, опертий на чотири дерев'яні стовпи, вкопані в долівку поховальної камери. Див.: Gedl M. Grupy lokalne w obrębie kultury łużyckiej // Pradzieje ziem Polskich.— Warszawa; Łódź, 1989.— S. 696—697.— Rys. 81.— S. 698.— Rys. 82.

Мал. 8. Петриківський могильник.
1—3 — схематичний план та інвентар поховання № 56; 4—5 — поховання № 89

кам'яними вимостками окремих поховань (рідше — із зовнішнього боку) простежено стовпові ями, які входили до конструкції гробниць. Інвентар, який супроводжував похованих на Луковецькому могильнику, складався з бронзових оздоб та асортименту посуду різного призначення (мисок, горщиків, черпаків, посудинок з отворами у денці, калаталець)[30]. Аналогічні за способом спорудження кам'яні гробниці, що датуються жаботинським часом, відомі на північно-східній периферії висоцької культури: на Рівненщині, в околицях Острога. Вперше такі гробниці розкопав С. Люба-Радзимінський у Сивках[31], а згодом А. Бреза у Сокиринцях[32].

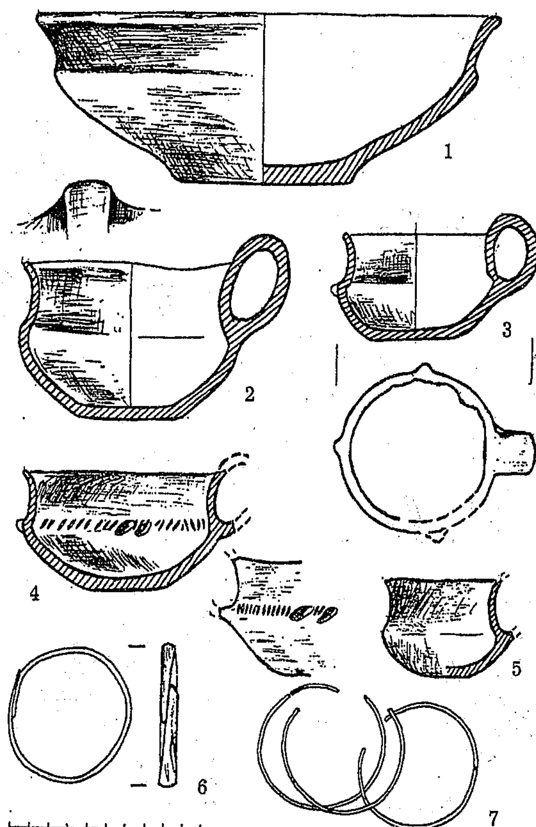
[30] Крушельницкая Л. Высоцкая культура...— С. 116.— Рис. 35.
[31] Radzimiński L. Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wołyniu // Zbór wiadomości do antropologii (далі — ZWAK).— Kraków, 1879.— T. III.— S. 64—66.
[32] Březa A. Wykopalisko w Siekierzyńcach w powiecte Ostrogskim na Wołyniu // ZWAK.— Kraków, 1887.— T. XI.— S. 48—49, tabl. VIII.

Мал. 9. Петриківський могильник.
Схематичний план парного поховання № 27. З розкопок 1995 р.

З 1995 р. на могильнику в Петриках біля Тернополя досліджено 93 поховання[33]. Як і в попередніх випадках, поховані на цьому могильнику були покладені навзнак з випростаними ногами, руки мали витягнені вздовж тіла, рідше — схрещені на грудях або піднесені до обличчя. Поховання здійснювались на первинному горизонті (і можливо були перекриті невеликим насипом) або ж у плитких ямах завглибшки до 15—20 см. Серед відкритих на Петриківському могильнику 96 поховань 57 інгумаційних, 31 кремаційне (частина в урнах), решта — біритуальні. Майже половина інгумаційних поховань супроводжувалась бронзовими й залізними речами (шпильки, браслети, ухвати для волосся, сережки, підвіски, пронизки, персні, ножі та ін.). В урновому тілопальному похованні № 53, а най-

[33] Пам'ятка відкрита О. Ситником 1987 р. за участю М. Ягодинської, Б. Строценя та О. Гаврилюка. Тоді було відкрито три перші поховання. Див.: Гаврилюк О., Ситник О., Ягодинська О. Охоронні розкопки на Тернопільщині в 1987—1988 рр. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1991.— С. 26—27.

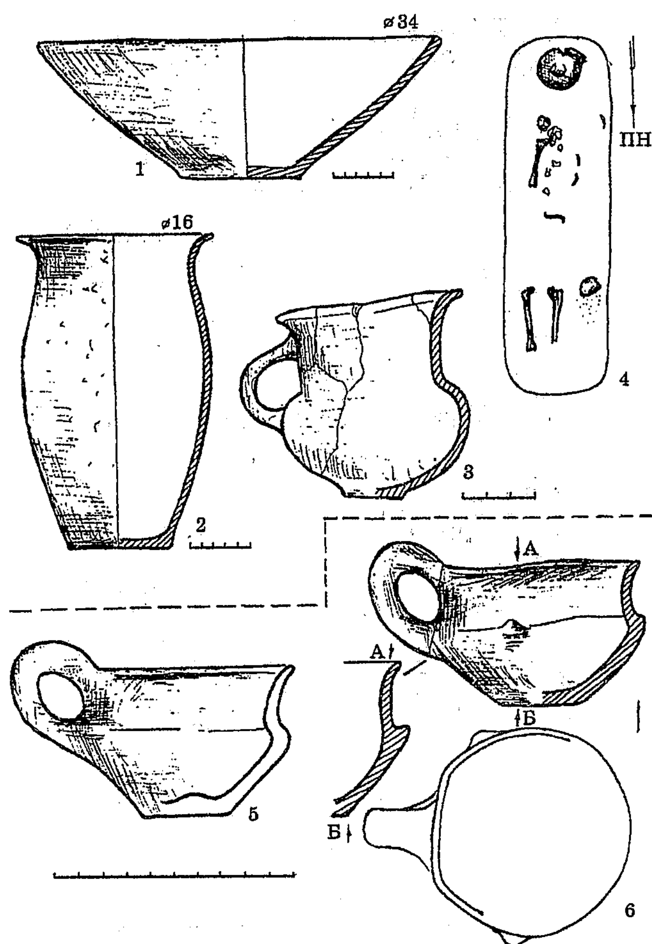
Мал. 10. Петриківський могильник.
1—7 — частина інвентаря з парного поховання № 27

більше в культурному шарі пам'ятки, виявлено серію тордованих бронз: браслети, шпильки, кільця, бритва[34].

Ранній період розвитку висоцької культури. У генезисі висоцької культури лежать, мабуть, ті самі процеси, які сприяли виникненню на сусідніх теренах синхронних із нею культур. Насамперед це стосується тарнобжезької групи, котра, як і висоцька у ранній період свого розвитку, перебувала під значним впливом центральноєвропейських культур урнових полів[35]. До останнього часу ми не мали опублікованих матеріалів із „закритих" ранньовисоцьких комплексів, які б були синхронні зі старшим

[34] Bandriwski M., Sytnik O. Nowe materiały do poznania wczesnej fazy kultury wysockiej // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.— Rzeszów, 1994.— S. 21—25.— Rys. 1, 2.

[35] Krušelnyćka L. Zur Frage Entstehung der Vysocko-Kultur // Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21—25.10. 1985.— Praha, 1987.— S. 369—380.

Мал. 11. Петриківський могильник.

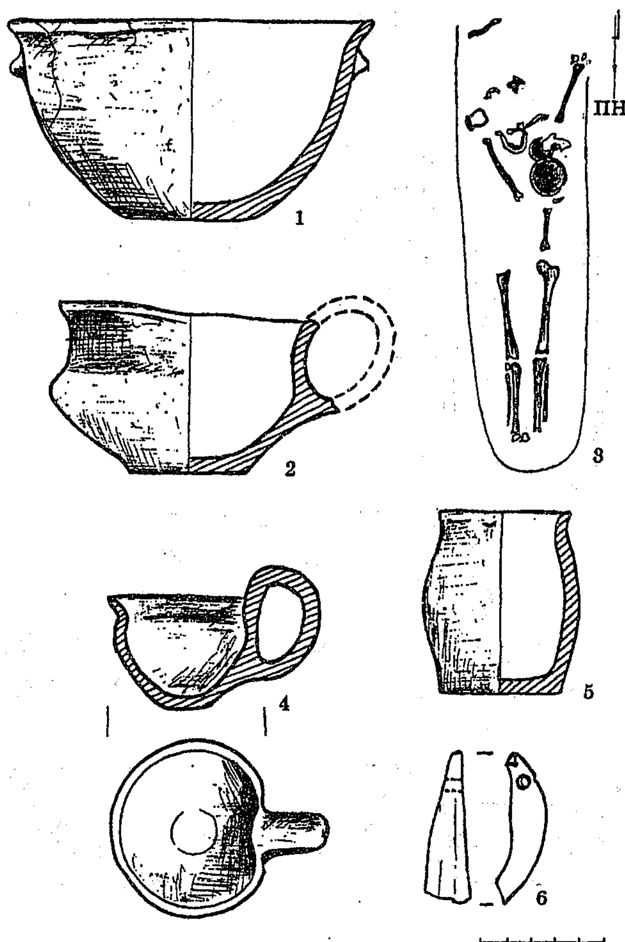
1—4 — схематичний план та інвентар поховання № 21; 5—6 — посудинки з поховання № 3. З розкопок О. Ситника 1987 р.

ступенем розвитку урнових полів (НаА)[36]. Хронологічний розрив тривалістю у два-три століття, який існував між пізніми комарівськими пам'ятками і висоцькою культурою (IV період бронзи), пробували заповнити „лужицьким" етапом[37]. І лише після зіставлення результатів досліджень В. Канівця на могильнику в Гончарівці з новознайденими ранньовисоцькими комплексами в Петриках стало очевидним, що процеси, які стимулювали виникнення висоцької культури, багато в чому подібні до процесів,

---

[36] Krušeľnyćka L. Jüngere Bronzezeit im Nordöstlichen Karpatenvorland // Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen / Römisch-Germanisches Zentralmuseum.— Bonn, 1995.— T. 35.— S. 406—410.

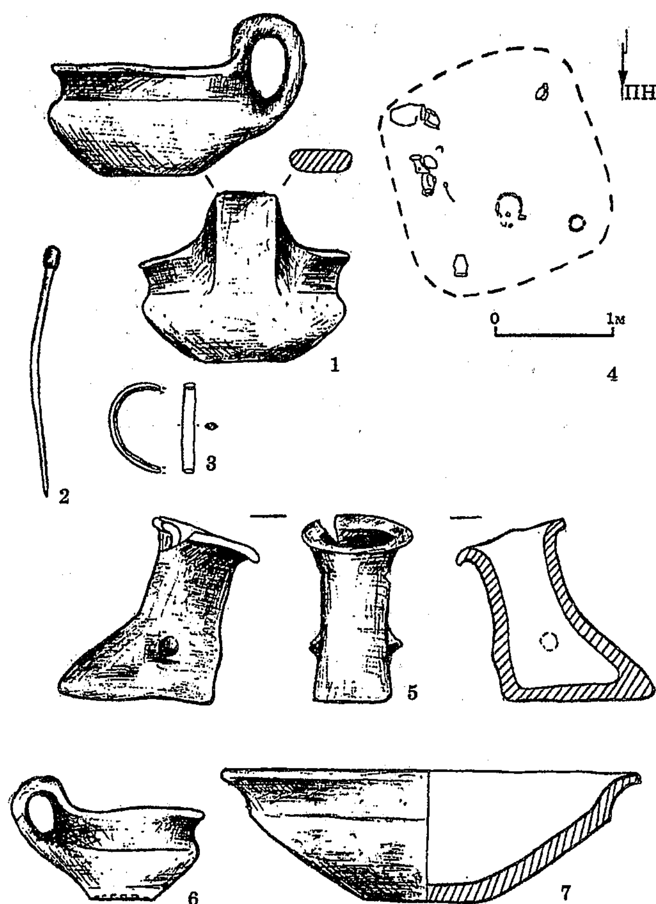
[37] Bukowski Z. W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej // Archeologia Polski.— 1966.— T. 9.— S. 28.

Мал. 12. Петриківський могильник.
1—6 — схематичний план та інвентар поховання № 32

які передували постанню самої тарнобжезької групи. Наявність у висоцькій культурі поховань[38], що датуються не пізніше періоду HaA1, дає підстави по-новому підійти до проблеми походження інгумаційних поховань з

[38] На Петриківському могильнику в похованні № 52 знайдено скелет дитини, що була покладена навзнак головою на південь. На грудях дитини лежали дві підвіски, зроблені з пазурів ведмедя (?), а біля правої плечової кістки бронзовий голкоподібний стержень. З правого боку стояла одновуха ваза, на вінцях якої був закладений бронзовий браслет (Мал. 5, *1—6*). Вази такої форми й орнаментації знайдено на могильнику тарнобжезької групи в Монастирі 6 у перехідному горизонті „A/B" (за Я. Хохоровським, 1989). Черпаки та вази такої самої форми відомі на тарнобжезькому могильнику в Бахуж-Ходорівці. Посудини цього типу М. Ґедль зараховує до групи „A", яку приблизно датує III періодом епохи бронзи (див.: Gedl M. Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórzu-Chodorówce.— Kraków, 1994.— S. 53). Поховання № 56 на Петриківському могильнику, в якому знайдено бронзове вістря стріли черешкового типу (див. мал. 8, *1—3*), також належить до ранніх висоцьких комплексів.

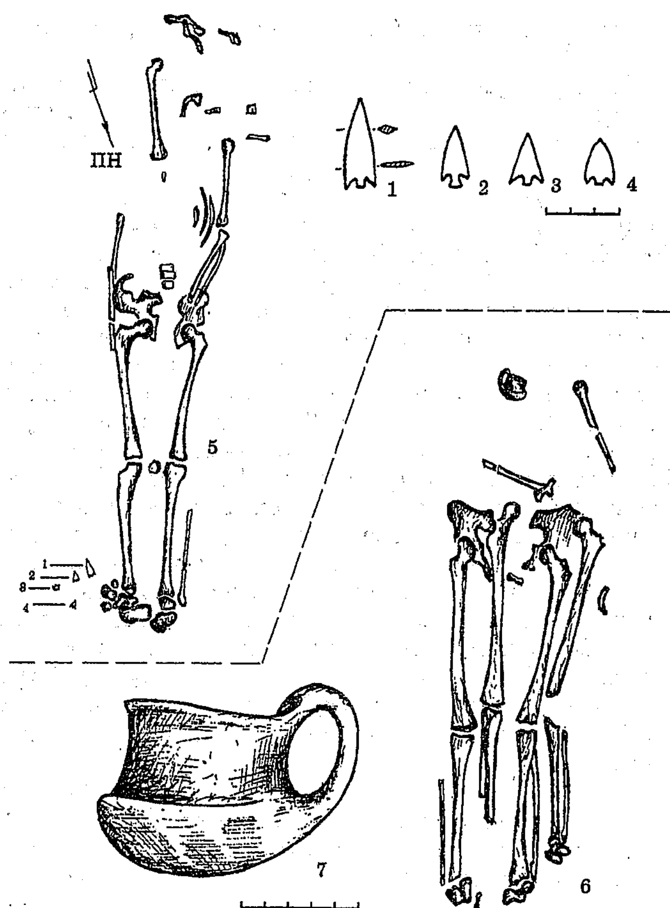
Мал. 13. Петриківський могильник.
1—7 — схематичний план та частина інвентаря біритуального поховання № 17

південною орієнтацією у ранній фазі тарнобжезької групи. Без урахування етно-культурної ситуації, яка складалася у Посянні протягом III—IV періодів епохи бронзи, питання утворення типово висоцьких комплексів не може бути вирішене. І так само генезис найраніших тарнобжезьких пам'яток неможливо вже розглядати без їх пов'язання з пам'ятками перехідного горизонту Верхнього Подністров'я (маються на увазі пізньокомарівські ноанізовані комплекси типу поховань № 1, 2, 6 на могильнику у Звенигороді з розкопок 1953 р.)[39].

Гадаємо, що настав час почати обережно, але все-таки узалежнювати процеси, які привели до утворення найраніших пам'яток висоцької культури і тарнобжезької групи. Підстави для такого узалеж-

---

[39] Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— С. 22—29.

Мал. 14. Петриківський могильник.
1—5 — схематичний план та інвентар поховання № 91;
6—7 — парного поховання № 92

нення дає сам матеріал, а конкретно — інгумаційні поховання з південною орієнтацією, які помітно сконцентровані в пониззі Вислока і Середньому Посянні (Ходачів, Гродзіско Дольне, Палюхи 1, Монастир 6, Бахуж-Ходорівка, Фурманів, Злота)[40]. Усі ці тілопокладення датовані кінцем III — IV періодом епохи бронзи[41]. Появу такої кількости інгумаційних поховань у Посянні та прилеглих теренах наші колеґи пояс-

[40] Blajer W., Czopek S., Kostek A. Początki grupy tarnobrzeskiej nad środkowym Sanem // Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa.— Warszawa, 1991.— S. 265 — 295; Gedl M. Zespól osadniczy grupy tarnobrzeskiej w Bachórzu-Chodorówce woj. Przemyske // Grupa tarnobrzeska kultury Łużyckiej.— Rzeszów, 1989.— S. 311.— Rys. 4.

[41] Czopek S. Grupa tarnobrzeska nad Środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem.— Rzeszów, 1996.— S. 48—49.

нюють пережитками місцевих (тшцінецьких) обрядів[42] або ж впливами культури Ноа[43].

Такому поясненню суперечать дві обставини: по-перше, на території тарнобжезької групи ми не знаємо тшцінецьких поховань, які б не були перекриті курганним насипом. Зовсім іншими в них є обряд, орієнтація і поза похованих. Отож, мабуть, не тшцінецьке населення (або не тільки воно) спричинилося до появи найраніших тарнобжезьких інгумаційних поховань. По-друге, пояснювати походження тілопокладень, знайдених у Палюхах, Гродзіску Дольному, Бахуж-Ходорівці та інших місцевостях, впливами поховального обряду культури Ноа так само видається помилковим, оскільки ознаки цього обряду добре відомі, а саме поховання на боці в дуже скорченій позі головою на північний захід (Острівець). Натомість усі ранньотарнобжезькі тілопокладення мають випростану позу, головою майже винятково на південь, тобто поховані так само, як і тогочасні висоцькі. Нещодавно на цю обставину звернув увагу С. Чопек[44]. Зрештою, про схожість двовухих ваз із Посяння (Гродзіска Дольного, поховання № 1) до подібних за формою ваз Звенигорода мовилося і раніше[45]. Матеріали зі звенигородських пізньокомарівських ноанізованих поховань свідчать, що появі типово висоцьких комплексів, які в періоді HaA1 вже існували, передував перехідний етап або горизонт пам'яток зі змішаним характером інвентаря. Мабуть, власне з цього передвисоцького ноанізованого середовища місцевих пізньокомарівських племен і проникали в сусіднє Середнє Посяння впливи, які ще досі називають „впливами зі сходу від культури Ноа"[46], хоч остання у Верхньому Подністров'ї до того часу (BrD) уже втратила свою „чистоту" і була поглинута асиміляційними процесами. Власне всередині цього перехідного, змішаного горизонту пам'яток виношувався ембріон майбутніх ранньовисоцьких комплексів.

Уже в ранній стадії розвитку носії новоутворюваної Висоцької культури виявляли активність на західній периферії свого розселення. Результати цієї активности ми простежуємо на прикладі інгумаційних поховань на тілопальних могильниках у пониззі Вислока і в Середньому Посянні[47]. У прийш-

---

[42] G e d l M. Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej // Prace Archeologiczne.— 1964.— S. 117—119.

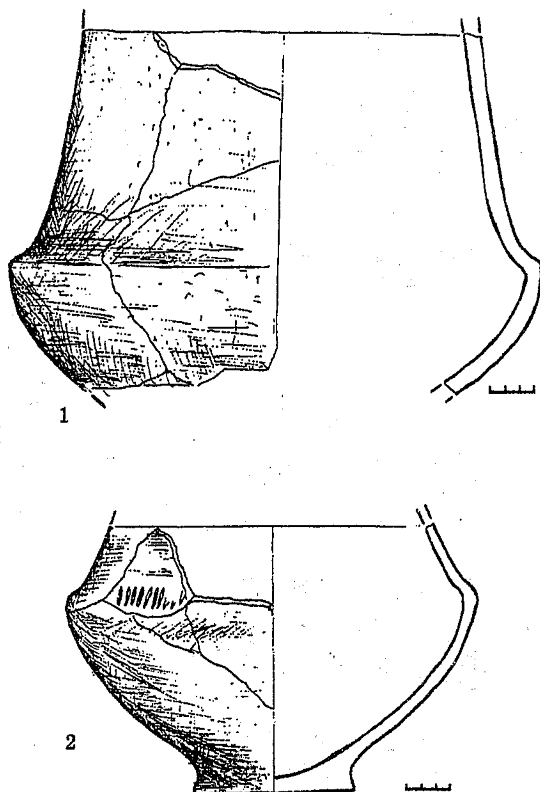
[43] B u k o w s k i Z. Studia nad południowo-wschodnim pograniczem kultury Łużyckiej.— Wrocław, 1969.— S. 409; B l a j e r W., C z o p e k S., K o s t e k A. Początki grupy tarnobrzeskiej...— S. 289.

[44] C z o p e k S. Grupa tarnobrzeska...— S. 48—49.

[45] К р у ш е л ь н и ц ь к а Л. Взаємозв'язки населення...— С. 23.— Рис. 6; також С. 25—26.

[46] А. Гардавський уперше звернув увагу на наявність у пам'ятках південно-східної частини лужицької території рис, що пов'язуються з культурою Ноа.— G a r d a w s k i A. Zagadnienie fazy Łódzkej (przejściowej fazy między kulturą trzciniecką a wschodnią kulturą Łużycką) // Archeologia Polski.— Warszawa, 1971.— T. 14.— S. 162. Згодом Я. Домбровський підкреслив, що в поширенні впливів культури Ноа в межиріччі Вісли й Західного Бугу немаловажну роль відіграла комарівська культура в III фазі свого розвитку, за його ж періодизацією: D ą b r o w s k i J. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu.— Wrocław, 1972.— S. 121—122.

[47] Для тілопокладень у Посянні могильних ям не викопували. На цю особливість усіх 12-ти інгумаційних поховань на могильнику в Бахужі-Ходорівці звертає увагу М. Ґедль: G e d l M. Cmentarzysko z epoki brązu...— S. 20 (поховання № 114, 117-A, 131, 260, 574, 766-A, 779, 781, 785, 786, 790). З цього випливає, що покійників у ранній фазі тарнобжезької групи ховали у випростаному положенні безпосередньо на первісному горизонті або у

Мал. 15. Петриківський могильник:
1 — корчага з тілопального поховання № 36;
2 — корчага з тілопального поховання № 51

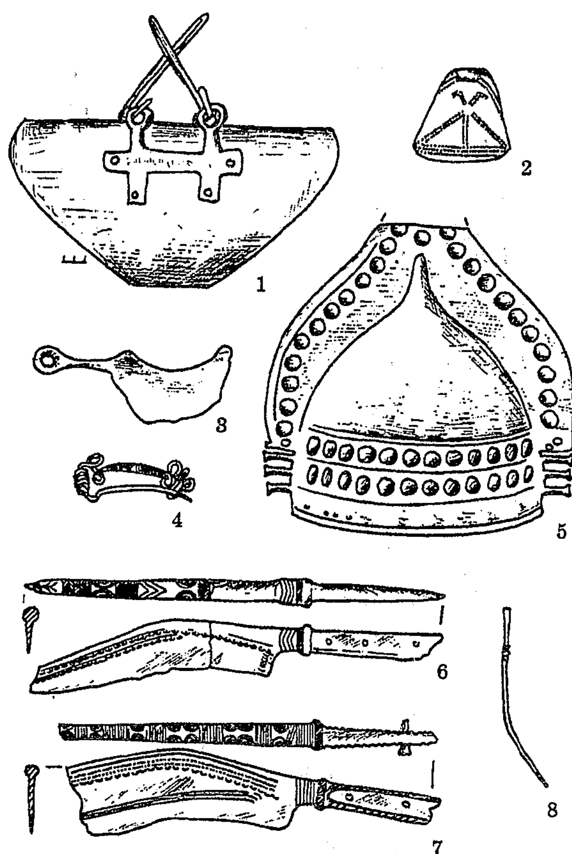
лому походженні осіб, які були поховані в цих могилах, мабуть, не варто сумніватися. Так само ймовірним є і те, що процес інфільтрації ранньовисоцького і ранньотарнобжезького населення мав двосторонній характер. Мабуть тому на висоцьких могильниках з'явилися тілопальні урнові поховання, які здійснені в корчагах, типових для IV періоду бронзи пам'яток Посяння (Петриків, поховання № 51, 76 та ін.)[48].

Для пам'яток раннього періоду розвитку висоцької культури вже тепер видається можливим виділити низку характерних ознак, прита-

---

плитких заглибленнях, які формою повторювали контури тіла. В ідентичний спосіб вкладали своїх померлих і висоцькі племена. Окрім південної орієнтації, яку мають тарнобжезькі тілопокладення, спорідненість із ранньовисоцьким середовищем підсилюється також подібністю поховального інвентаря. Наприклад, інвентар з інгумаційних поховань у Палюхах (поховання № 156, 163, 180, 184, 260), за винятком двох ваз, має майже прямі аналогії серед інвентаря ранньовисоцьких поховань Гончарівського і Петриківського могильників.

[48] Бандрівський М. Поховальний обряд Петриківського могильника // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу.— Львів, 1997.— С. 7—9, рис. 3, *1—6*, 4, *2*.

Мал. 16. Матеріали середнього періоду розвитку висоцької культури:
1 — Неділиська *(за Т. Сулімирським, 1938)*;
2 — Лугове (колишні Чехи). З розкопок І. Шараневича *(за Т. Сулімирським, 1931)*;
3 — Лошнів біля Теребовлі *(за В. Гребеняком. „Записки НТШ", 1915)*;
4 — Золочів, поховання № 91 *(за Л. Крушельницькою, 1965)*;
5 — Кремінна у верхів'ях Збруча *(за Ф. В. фон Газе, 1988)*;
6, 7 — Неділиська; 8 — Лугове *(за К. Журовським, 1949)*

манних посуду, знаряддям праці, прикрасам та зброї. У наступні періоди розвитку висоцької культури речі такого типу змінювали свій вигляд або зникали зовсім. Серед горщиків, наприклад, у ранньому періоді домінували тюльпаноподібні посудини зі стрункими або приземкуватими формами. Такі горщики мали переважно брунатний колір і рустовану поверхню стінок (Гончарівка, Петриків, поховання № 21, 27, 79 та ін.). Промовистою є повна відсутність на них наліпних карбованих валиків та проколів під вінцями (мал. 6,4; 11,2). Цей декор, як відомо, став однією з визначальних ознак висоцького кухонного посуду з початком ранньозалізного віку. Оригінальні форми в ранньому періоді висоцької культури мали корчаги. Спільним для них є різке профілювання бочків і високе циліндричне

горло. Окремі з них (наприклад, із поховання № 36 та 51 на Петриківському могильнику) майже до половини своєї висоти були заповнені кальцинованими кістками (мал. 15,*1*—*2*). Подібної форми корчаги відомі в похованнях тілопального могильника Домамисліце в Моравії. Тут такі посудини дещо менших розмірів й орнаментовані. Датовані періодом HaB1[49].

Для початку раннього періоду висоцької культури характерні також одновухі вази та великі черпаки з різкопрофільованими бочками, які прикрашені серією скісних насічок, розмежованих іноді відтягнутими ґудзками. На верхньому краю вушка часом наліплені два симетрично розміщені маленькі ґудзки. Такі вази й черпаки відомі з Ясенова з розкопок К. Гадачека 1904 р. (мал. 2, *2*) та з Петрикова (мал. 5, *1*). Близькі аналоги таких посудин знаходимо в матеріалах могильника Бахуж-Ходорівка (поховання № 446, 757)[50] та інгумаційних похованнях на могильнику в Палюхах (поховання № 156, 184)[51]. Подібно до вази з поховання № 52 Петриківського могильника декоровані вази й на інших пам'ятках тарнобжезької групи: Гродзіско Дольне, Збиднів[52] та Монастир (стан. № 6), де вони виступають ще в перехідному горизонті „А/В" (за Я. Хохоровським, 1989)[53]. Черпаки та вази такої форми М. Гедль зараховує до групи „А", яку датує приблизно III періодом епохи бронзи[54].

У ранній висоцькій культурі черпаки мають різкопрофільовані боки, часто прикрашені рядком вертикальних або скісно нахилених насічок, одні з яких нанесені штампом (мал. 6, *5*), інші — врізними лініями (мал. 7, *5*; 2, *3*). Часом такий орнамент розмежовують у двох-трьох місцях наліплені продовгуваті подвійні ґудзи (мал. 10, *4*). На черпаках у місцях зламу бочків також часто наліплені поодинокі симетрично розміщені ґудзи (мал. 10, *3*; 11, *6*). Ранньовисоцькі черпаки виділяються ще й тим, що майже всі мають широке петельчасте, піднесене над вінцями вушко (мал. 13,*16*; 6, *5*; 7, *2*; 8, *5*; 10, *2*). Черпаки, подібні за формою та орнаментацією до ранньовисоцьких, широковідомі на багатьох поселеннях та могильниках тарнобжезької групи[55].

Протягом раннього періоду розвитку висоцької культури побутувало не менше 5—7 типів мисок. Найпоширенішими з них є миски з різкопрофільованими бочками й відігнутими назовні вінцями. Вперше такі миски знайдені К. Гадачеком на могильнику в Ясенові (мал. 2, *5*,*7*)[56]. Згодом миски

---

[49] Gottwald A. Pohřebiště u Domamyslic.— Prostějov, 1929.— Tabl. VIII.— 12,13; Podborski V. Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit.— Brno, 1969.— S. 16.— Taf. 42, 10, 15 (Grab N 41, 207).— Taf. 41,6 (Grab N 3); taf. 44, 21 (Grab N 152); taf. 48, 5 (Grab N 19).

[50] Gedl M. Cmentarzysko z epoki brązu...— Tabl. LXX, 17; tabl. CXVII, 10.

[51] Blajer W., Czopek S., Kostek A. Początki grupy tarnobrzeskiej...— S. 277.— Rys. 9 i; S. 279.— Rys. 10 b.

[52] Moskwa K. Kultyra Łużycka w południowo-wschodniej Polsce.— Rzeszów, 1976.— S. 198.— Rys. 21, C; S. 344.— Rys. 92, O.

[53] Chochorowski J. Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Manasterzu (stan. 6) // Grupa tarnobrzeska kultury Łużyckiej.— Rzeszów, 1989.— S. 604—605, tabl. V.— Rys. 10.

[54] Gedl M. Cmentarzysko z epoki brązu...— S. 53.

[55] Там само.— Tabl. CIII, 2; tabl. C, 8—9; tabl. XCVI, 7; tabl. LV, 2.

[56] Sulimirski T. Kultura wysocka.— Tabl. XII, 8, 14.

такої форми були знайдені Л. Крушельницькою на розкопках висоцького поселення у Лагодові[57]. На Петриківському могильнику миски з різкопрофільованими бочками і розхиленими назовні вінцями становлять найчисельнішу домінуючу групу такого посуду (мал. 6, *2*; 7, *1*; 10, *1*; 13, *8*). Для порівняння зауважимо, що в Палюхах аналогічної форми профільовані миски існували уже від початку періоду НаА2[58].

До числа найраніших бронзових виробів, час побутування яких синхронний з раннім періодом розвитку висоцької культури, належить орнаментована гривна з Олеська Бродівського району на Львівщині (мал. 2, *8*), а також два масивні й теж орнаментовані браслети з Лугового (мал. 2, *1,4*). Гривна з Олеська належить до типу „сенявських" бронз (кругів і гривн), що їх І. Костжевський датував IV періодом бронзи[59], а К. Москва відносив до III і першої половини IV періодів епохи бронзи[60]. Олеська гривна все ж таки більше подібна не до замкнутих кругів зі Сеняви і Мацьківки, а до такої ж розімкнутої орнаментованої гривни зі скарбу у Віснєовій, який датують III періодом епохи бронзи[61]. Мабуть, не пізніше періоду НаА1 слід датувати згадані суцільнолиті браслети з Лугового.

Численну групу бронзових прикрас у пам'ятках ранньої висоцької культури становлять тордовані браслети, скроневі кільця та окремі типи шпильок. Один з таких бронзових тордованих браслетів лежав поверх купи кальцинованих кісток в урновому похованні № 5 з Петриківського могильника[62]. З культурного шару цієї пам'ятки відомо більше десяти подібних знахідок (мал. 4, *30—32*). Пара тордованих браслетів із чотиригранними кінцями відома з Лугового (мал. 3, *1—2*). На пам'ятках Посяння подібні тордовані вироби з'явилися не пізніше періоду НаА1 (Гродзіско Дольне, поховання № 127; Палюхи в інгумаційних похованнях № 163, 260 та кремаційних № 266, 174; відомі вони також на могильнику в Ходачеві в інгумаційному похованні № 102)[63].

Оригінальний тип ранньовисоцьких прикрас являють собою бронзові браслети з округлими напаяними щитками. Окремі з них орнаментовані групами насічок у вигляді ялинки (мал. 3, *16*). Браслети та кільця такого типу (мал. 3, *17—19*) є рідкісним типом виробів, аналогів яким у центральноєвропейських культурах гальштатського часу не знайдено. Такі браслети, як встановив Д. Павлів, трапляються на обмеженій території Західної України, котра охоплює верхів'я рік Західного Бугу, Стиру та Серету. Всі браслети з окреслених теренів виявлені, окрім Петриків, у закритих

---

[57] Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 49.— Мал. 17, 35.

[58] Blajer W., Czopek S., Kostek A. Początki grupy tarnobrzeskiej...— S. 278.

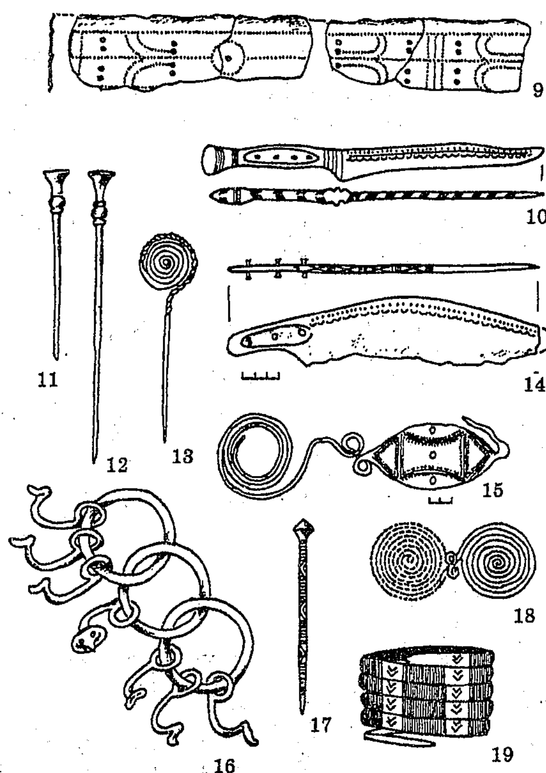
[59] Kostrzewski J. Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty // Pamiątki Archeologiczne.— 1964.— T. XV.— S. 125—126.

[60] Moskwa K. Kultura Łużycka...— S. 30.

[61] Там само.— S. 326—327.— Rys. 83 a.

[62] Бандрівський М. Поховальний обряд Петриківського могильника...— С. 7.

[63] Moskwa K. Kultura Łużycka...— S. 197, rys. 20 k-v; Blajer W., Czopek S., Kostek A. Początki grupy tarnobrzeskiej...— S. 272, rys. 5; S. 282, rys. 11; S. 282, rys. 12; Blajer W. Z problematyki zabytków brązowych wczesney fazy grupy tarnobrzeskiej // Grupa tarnobrzeska...— S. 135.

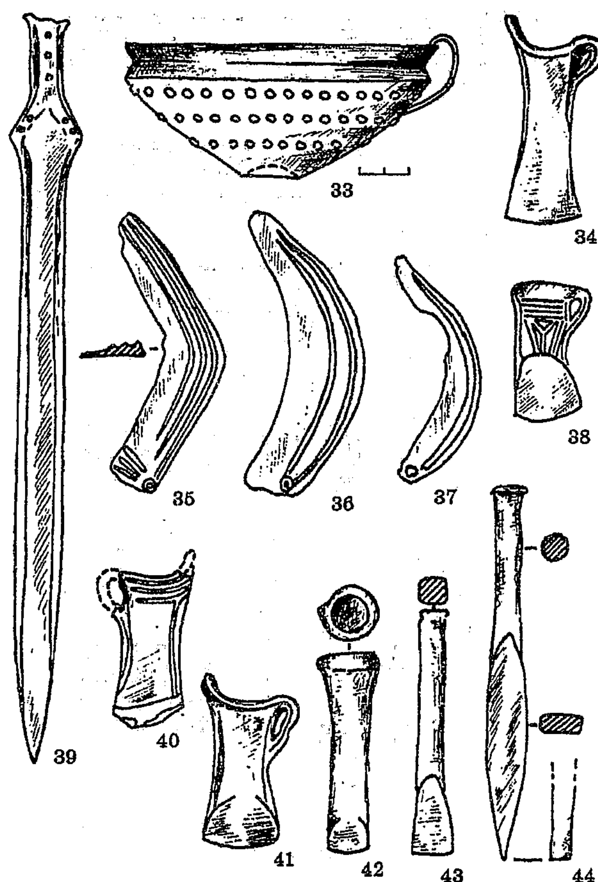

Мал. 17. Матеріали середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження)*:

9 — Неділиська *(за Т. Сулімирським, 1938)*; 10 — Борщовичі *(за К. Журовським, 1949)*; 11 — Висоцьке, поховання № 47 *(за нумерацією 1931 р.)*; 12 — Висоцьке, поховання № 88. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 13 — Лугове. Розкопки І. Шараневича та М. Грушевського 1895—1898 рр.; 14 — Лисівці *(за Л. Крушельницькою та Ю. Малєєвим, 1990)*; 15 — Неділиська *(за Т. Сулімирським, 1938)*; 16 — Смерекївка (колишній Віцинь) *(за К. Журовським)*; 17 — Золочів *(за Л. Крушельницькою, 1965)*; 18 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 *(за Т. Сулімирським, 1931)*; 19 — Лугове (колишні Чехи). Розкопки І. Шараневича та М. Грушевського 1895—1898 рр. *(за Т. Сулімирським, 1931)*.

поховальних комплексах ульвівецьких і висоцьких пам'яток і пов'язуються саме з цими культурами[64].

[64] Павлів Д. Про один тип браслетів ранньогальштатського часу з України // Studia Archeologica.— Львів, 1993.— № 1.— С. 32—34. Основною ознакою для найраніших браслетів є існування на їх зовнішньому боці парної кількости (від 2 до 6) симетрично розташованих овальних щитків. Під цей опис підпадає браслет із Петрикова (мал. 3,16), який за технікою виконання можемо зіставити й синхронізувати хіба що з бронзовим браслетом із Рованцівського могильника ульвівецької групи, який датовано періодом HaA1—HaB1: Павлів Д. Нові пам'ятки „лужицької" культури на заході України. Рованцівський могильник // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 16.— Рис. 7, 6; Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури...— С. 145—146.

Мал. 18. Матеріали раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури *(продовження)*:

33 — Неділиська; 34 — Золочів; 35 — Неділиська; 36 — Лугове; 37 — Ясенів. (Розкопки К. Гадачека, 1904 р.); 38 — Грибовичі Великі; 39 — Завадинці у верхів'ях Збруча *(за К. Пуляським, 1889)*; 40 — Товстолуг біля Тернополя; 42 — Хоростків; 43, 44 — Лугове *(мал. 34, 36, 38, 40—44 за К. Журовським, 1949, а мал. 33, 35 за Т. Сулімирським, 1938)*

Зі знайдених на висоцькій території знарядь праці розглядуваного періоду цікавими є бронзові ножі з Шумлян, Ясенова та Петрикова, які мають легко профільовану спинку і коротке руків'я з пазами для накладок з органічного матеріалу (мал. 4, *22—24*). На кожному руків'ї є отвори для заклепок, якими ці накладки закріплювались. Подібного вигляду бронзові неорнаментовані ножі з'явилися уже в старшому ступені урнових полів Центральної Європи. Такого ж типу ножі зі Словаччини М. Новотна зараховує до періоду НаА[65]. У тарнобжезькій групі подібні бронзові ножі

[65] Novotna M. Die Bronzehortfunde der Vorgeschichte.— München, 1980.— Bd. 4.— Tabl. XXV.

(Бахуж-Ходорівка, поховання № 95, та Грудець, повіт Стрижів) датуються IV періодом епохи бронзи[66].

Бронзові ножі, цілком аналогічні з висоцькими, знайдено і на більш східних теренах — на Гордіївському могильнику, який за попередніми спостереженнями датується XIV — початком X ст. до н. е.[67] Публікування матеріалів з Гордіївського могильника по комплексах, мабуть, допомогло б з'ясувати низку питань: по-перше, пов'язаних з генезисом та хронологією висоцької культури; по-друге, допомогло б з'ясувати ті причини, які спонукали появу таких центральноєвропейських за інвентарем пам'яток, як Гордіївський могильник, аж так далеко на Південному Бузі. Окрім типових для висоцької культури бронзових ножів, у тому числі орнаментованих, у похованнях на Гордіївському могильнику також багато представлені бронзові спіралеподібні підвіски, прямі аналогії з якими відомі в ранньовисоцьких похованнях Лугового і Гончарівки (мал. 4, *25—26*).

Групу бронзових знарядь праці доповнюють серпи з Лугового (мал. 4, *27*) та Крехова (мал. 4, *28—29*). Ці екземпляри належать до серпів типу Zungensicheln, які відзначаються довгою п'ятковою з кріпильними реберцями. Подібні серпи Е. Черних відніс до КТР С-6, зауважуючи, що основний ареал їх поширення — Трансильванія і західніші території[68]. За класифікацією М. Петреску-Дімбовіци[69], серпи з Лугового та Крехова належать до типу Уріоара-8, які датовані періодом НаА2. Натомість серпи з Неділиськ, Лугового та Ясенова (мал. 18, *35—37*) — до типу серпів із ґудзами на п'ятці (Knopfsicheln). Час побутування останніх укладається переважно в рамках періодів НаА2—НаВ1.

З території, зайнятої пам'ятками висоцької культури, походять два бронзові мечі. Перший зі села Карова Рава-Руського району Львівської области[70], другий — із села Карабчиєва (Завадинців) Городоцького району Хмельницької области у верхів'ях Збруча (мал. 18, *39*)[71]. Меч із Карова належить до різновиду мечів із суцільно литим руків'ям так званого ліптавського типу. Час поширення останніх у Центральній Європі припадає на другу половину періоду НаА. Особливо широко використовувано такі мечі протягом першої половини періоду НаВ[72]. Меч із Завадинців-Карабчиєва належить до поширених у Центральній Європі протягом періоду

---

[66] Moskwa K. Kultura Łużycka...— S. 89.— Tabl. II.— S. 179.— Rys. 9.

[67] Гошко Т. Технологія виготовлення бронзових ножів з Гордіївського могильника епохи бронзи // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 62.— Рис. 1, *1—11*; Березанська С., Лобай В. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення) // Археологія.— К., 1994.— № 4.— С. 148—153.

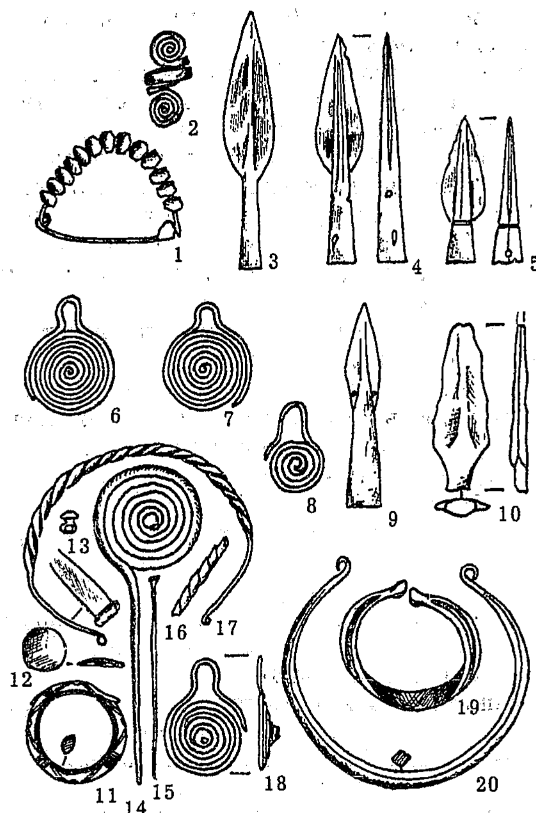
[68] Черных Е. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 89—90.

[69] Petrescu-Dîbovița M. Die Siheln in Rumänien mit Corpus der Jung und Spätbronzezeitliche Horte Rumäniens // Prähistorische Bronzefunde.— München, 1978.— Bd. XVIII.— N 1.— S. 26—57; Mozsolicz A. Bronzefunde aus Ungarn.— Budapest, 1985.— S. 44—46.

[70] Закуплений Львівським історичним музеєм у 1941 р. Довжина меча 50,03 см, ширина леза 35 мм.— Żurowski K. Zabytki brązowe z młodschej epoki brązu...— S. 163 (34); S. 187, 233, tabl. XXXIII, 2.

[71] Pułaski K. Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu // Pamiętnik fizjograficzny.— Warszawa, 1889.— T. IX; Pułaski Fr. „Mogiły" o nasypie kamiennym w powiecie Kamienieckim // Światowit.— 1899.— T. 1.— S. 5.

[72] Hrala J. Otazka původy a pozšireni meču Liptovskeho typu, a meču s čiskovitou rukojéti // Archeologicke rozhledy.— Praha, 1954.— T. VI.—2.— S. 215—216.

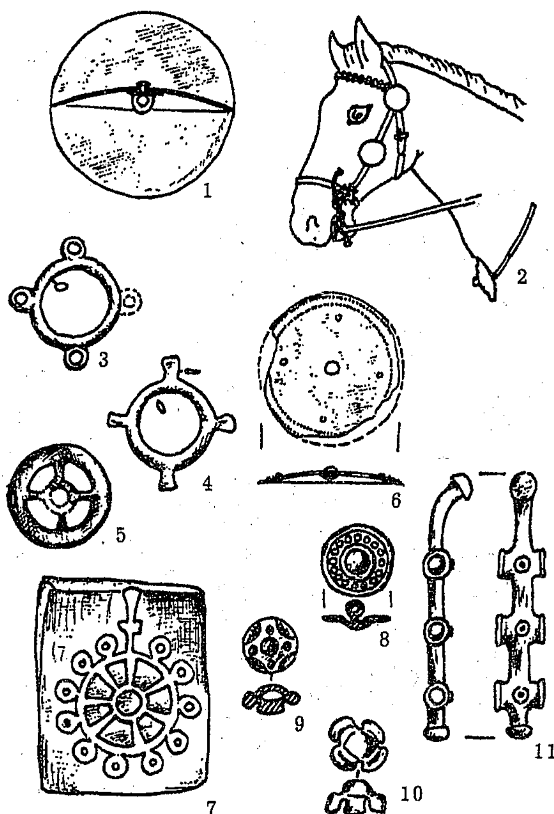
Мал. 19. Прикраси та зброя середнього періоду розвитку висоцької культури:

1 — Половці біля Чорткова *(за В. Антоневичем, 1928)*; 2 — Лугове. Розкопки І. Шараневича; 3 — Карабчиїв у верхів'ях Збруча *(за Ф. Пуляським, 1899)*; 4 — Гончарівка-Бужок *(за Л. Крушельницькою, 1976)*; 5 — Лошнів *(за О. Ситником, 1996)*; 6, 7 — Золочів *(за Л. Крушельницькою)*; 8 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р. *(за Т. Сулімирським, 1931)*; 9 — Висоцьке, поховання № 75. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 10 — Лошнів *(за О. Ситником, 1996)*; 11—17 — Глибочок Великий біля Тернополя *(з розвідки А. Кіркора, 1879)*; 18 — Петриків. Розкопки 1995 р.; 19, 20 — Верхнє Подністров'я *(за Я. Пастернаком, 1961)*

BrD-HaA1 мечів з язикоподібним руків'ям (Griffzungenschwerter). За типологічною класифікацією мечів Д. Коуена, екземпляр із Завадинців-Карабчиєва належить до типу Нензінґен[73] або ж за класифікацією П. Шауера — до мечів типу Ройтлінґен[74].

[73] Cowen J. Eine Einführung in die Geschichte der bronzen Griffzungeschwerter in Süddeutschland und den angränzenden Gebieten // Berichte der Römisch-Germanischen Kommission.— 1956.— Bd. 36.— Taf. 5.

[74] Schauer. P. Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz // Prähistorische Bronzefunde.— München, 1971.— Bd. 2.— IV.— Taf. 154. Подібний до ек-

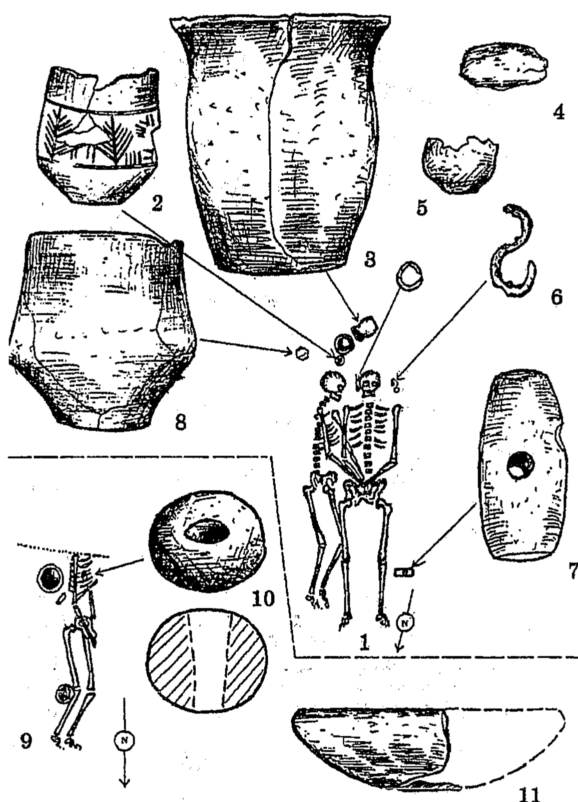
Мал. 20. Деталі кінської упряжі з території висоцької культури:

1 — Підсадки; 2 — графічна реконструкція кінської упряжі передскіфського часу; 3, 4 — Лугове; 5 — Неділиська *(за Т. Сулімирським, 1938)*; 6 — Смільне *(за Б. Янушем, 1918)*; 7 — Почапи *(за Л. Крушельницькою, 1976)*; 8, 9 — Золочів *(за Л. Крушельницькою, 1965)*; 10 — Лугове. Розкопки І. Шараневича; 11 — Підсадки *(за Л. Крушельницькою, 1985). (Мал. 1, 2, 11 за К. Журовським, 1949, а мал. 3, 4, 6, 10 за Т. Сулімирським, 1931)*

З інших предметів озброєння, які можемо зараховувати до раннього періоду розвитку висоцької культури, слід виокремити бронзові вістря стріл черешкового типу із жальцями (мал. 3, *13—15*). Перше з них знайдене на могильнику в Гончарівці[75], друге — на висоцькому поселенні у

земпляра із Завадинців меч знайдений у тілопальному похованні № 170 в Айнсдорфі (Північно-Східна Німеччина), в якому була бронзова бритва варіанта Волдерс, що датує цей комплекс часом старшого ступеня урнових полів.— Див.: Jockenhövel A. Die Rasiermessen in Mitteleuropa // Prähistorische Bronzefunde.— München, 1971.— Bd. I.— Ab. VIII.— S. 112.— Taf. 73, *1*.

[75] Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель.— Львів, 1932.— Табл. VIII, 2; Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури...— С. 91.— Рис. 38, *5*.— С. 147.

Мал. 21. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури:
1—7 — з поховання № 105 Висоцького могильника *(за нумерацією 1931 р.)*;
9, 10, 11 — із поховання № 121-А Висоцька *(за Т. Сулімірським, 1931)*

Вороцеві біля Львова в 1977 р.* Нещодавно ще одне бронзове вістря черешкового типу виявлене в інгумаційному похованні № 56 на Петриківському могильнику[76].

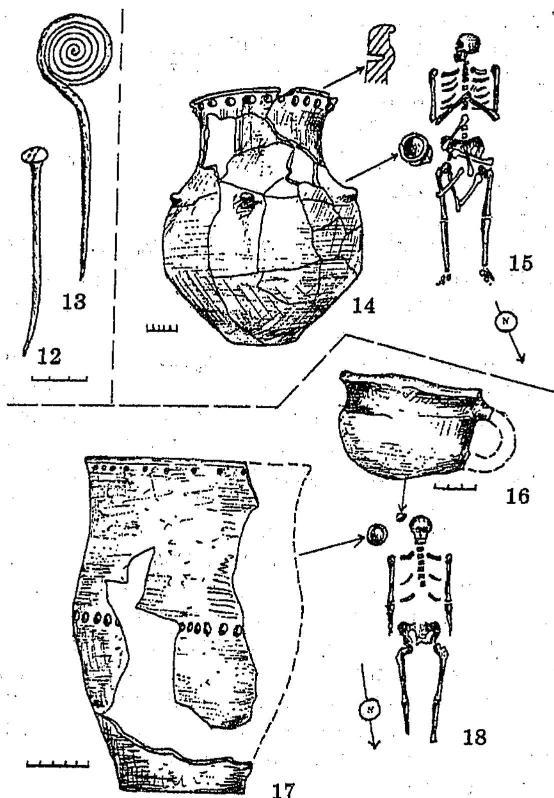
До висоцьких наконечників стріл найближчі аналогії знаходимо в тарнобжезькій групі. Наприклад, два екземпляри аналогічного типу бронзових наконечників знайдено в похованні № 218 на могильнику в Збидньові[77]. Відомі такі вістря і в могилевій культурі Західної Богемії (поховання № 2 могильника Вжекари-Густа Лес біля Домажліце, Чехія)[78]. Проте

* Висловлюємо щиру вдячність п. Л. Мацкевому за дозвіл опублікувати згадане вістря з Вороцева.

[76] Крушельницька Л., Бандрівський М. Бронзові вістря стріл у похованнях висоцької культури // Історія релігій в Україні: Матеріали VIII Міжнародного круглого столу.— Львів, 1998.— С. 130—134.— Рис. 1—4.

[77] Moskwa K. Kultura Łużycka...— S. 345, rys. 93, o—p.

[78] Čujanova-Jilkova E. Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westböhmen.— Archeologične studijni materialy.— Praha, 1970.— S. 114—115, obr. 45,21.

Мал. 22. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження):*

12—13 — із поховання № 28 на могильнику в Луговому. Розкопки І. Шараневича; 14—15 — із поховання № 53-А на могильнику у Висоцьку. Розкопки 1929 року; 16—18 — із поховання № 78 у Висоцьку *(за нумерацією 1931 р.)*

частіше такі вістря трапляються на півдні, у Східному Середземномор'ї. Так, у Сирії бронзові вістря стріл черешкового типу і з підтрикутною формою пера та жальцями з'явилися десь близько 1200 р. до н. е.[79] Вістря саме такої форми характерні для першого періоду залізного віку Ірану (1300/1250 — 1100 рр. до н. е.)[80]. Ймовірно, у другій половині II тис. до н. е. бронзові черешкові вістря стріл проникали у Центральну Європу й Карпатський регіон[81]. Близькі аналогії до бронзових черешкових наконечників стріл із жальцями відомі з пам'яток Егейського басейну. Так, шість подібної форми бронзових наконечників стріл походять із гробниці III Просим-

---

[79] Медведская Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тыс. до н. э. // Советская археология.— М., 1980.— № 4.— С. 23—27.

[80] Там само.— С. 27.

[81] Ванчугов В. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1990.— С. 93.

ни (Греція)[82]. Загалом використання бронзових черешкових наконечників класу 2а, до яких А. Авіла зараховує і вістря Просимни III, відбувалося у межах від SHA1 до SH-III-C включно[83]. У Центральній Європі подібної форми бронзові черешкові вістря стріл із жальцями виявлені у ранньому ступені урнових полів—BrD[84]. Отже, наведені аналогії свідчать, що вже в першій половині періоду НаА такі наконечники стріл могли бути привнесені на територію висоцької культури. Ми наразі не маємо матеріалів, які б засвідчували місцеве виготовлення таких наконечників населенням висоцької культури[85]. Водночас поряд із бронзовими широко використовувались, мабуть, і крем'яні вістря, котрі, як і тогочасні металеві, мали підтрикутну форму пера, опущені донизу жальця і черешок для насадки на древко (мал. 14, *1—5*).

Середній період розвитку висоцької культури. Упродовж усього періоду НаВ висоцькі племена практикували ті самі специфічні риси поховального обряду, які були випрацювані ще в попередній період. Стабільними під час поховань і надалі залишалася південна орієнтація покійників, намагання розміщувати могили рядами та майже повна відсутність могильних ям. Небіжчиків укладали на первісному горизонті або у плитких заглибленнях (15—20 см), що формою нагадували обриси тіла. Можливо, зверху деякі з них перекривались невеликим насипом. Померлих клали навзнак у випростаному положенні, руки здебіль-шого складали на грудях. Найчастіше трапляються поодинокі тілопокладення. Але є також і парні — чоловіка і жінки, які були поховані водночас. У передскіфський період з'явилися інгумаційні поховання у кам'яних гробницях (Луковець), а також кургани, які вміщували від 2 до 9 поховань (Красне, Яблунів). Супровідний інвентар складався, як звичайно, з горщика, миски, одного або кількох кухликів, які розставляли довкола голови померлого, рідше — у ногах або при боці.

У могилах середнього періоду висоцької культури вже наявні бронзові й залізні вироби, насамперед прикраси: скроневі підвіски, шпильки зі спіралеподібним щитком або розплесканою і скрученою у вушко головкою, ухвати для волосся, ґудзики та ін. Шпильки, як правило, лежать на грудях померлого (можливо, ними спинали поховальне покривало —

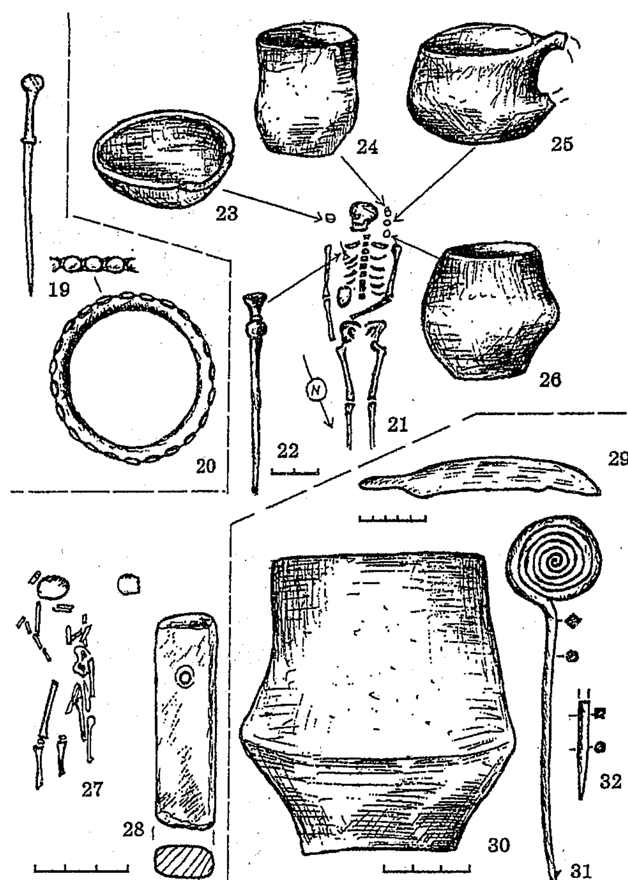
---

[82] Avila A. Bronzene Lanzen und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit // Prähistorische Bronzefunde.— München, 1983.— Bd. I.— Ab. V.— S. 105—106.— Taf. 27.— N 716—723/C.

[83] Там само.— Taf. 64.

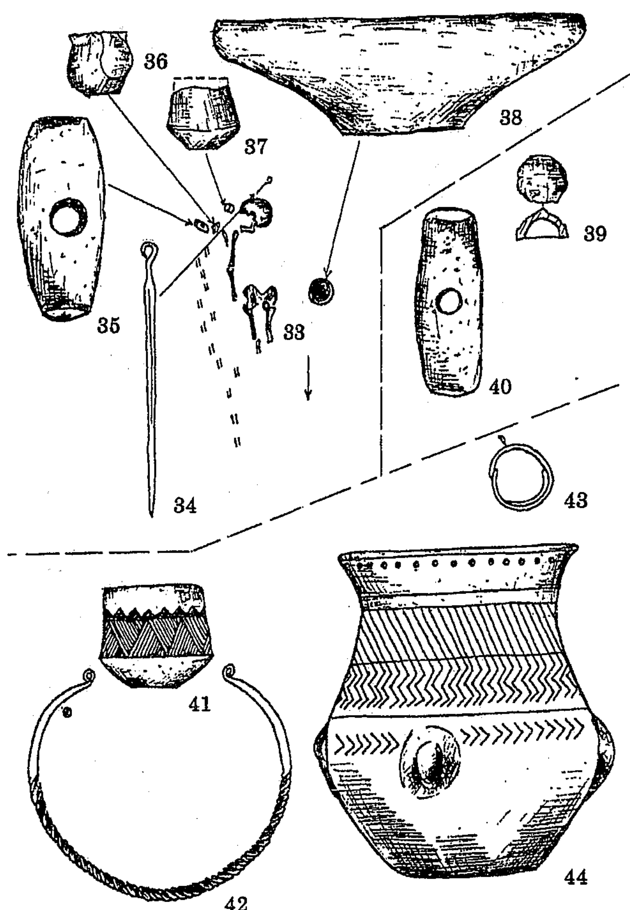
[84] Jockenhövel A. Die Rasiermessen in Mitteleuropa (Süddeutschland, Tschechoslowakei, Österreich, Schweiz) // Prähistorische Bronzefunde.— München, 1971.— Bd. I.— Ab. VIII.— Taf. 57, D-4.

[85] Може бути, що бронзоливарні майстерні на висоцькій території продукували такі вістря. Одна з них виявлена поблизу Почапів на Золочівщині (Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 423). З цього приводу цікавим видається спостереження А. Авіли, що вістря класу 2-а-2 „ [...] серійно виливались у відкритій формі" (С. 103). Нещодавно на пізньосабатинівських та білозерських поселеннях Слобідка і Суворово VI на півдні України знайдено матриці з тальку для відливання одразу кількох наконечників, послідовно з'єднаних. Належать ці вістря, як і висоцькі, до черешкового типу, мають підтрикутну форму пера й опущені донизу жальця. Див.: Ванчугов В. Белозерские памятники...— С. 81.— Рис. 34, *1—2*; 35, *4*.— С. 92; Kločko V. Zur bronzezeitlichen Bewaffnung in der Ukraine // Eurasia Antiqua.— Mainz, 1995.— Bd. I.— P. 140.— Ab. 37.— N 19, 20.

Мал. 23. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження)*:
19, 20 — із поховання № 10 на могильнику в Луговому. З розкопок І. Шараневича *(за нумерацією 1931 р.)*; 21—26 — із поховання № 47 на могильнику у Висоцьку *(за нумерацією 1931 р.)*; 27, 28 — із поховання № 83 на могильнику у Висоцьку. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 29—32 — із поховання № VI на могильнику в Луговому. З розкопок І. Шараневича 1895—1898 рр. *(за нумерацією 1931 р.)*

своєрідний саван), сережки лежать на скронях, а ухвати для волосся — під потилицею. На шиях окремих небіжчиків вціліли бронзові гривни зі згорнутими у трубку кінцями. В інших випадках довкола шиї лежать разки намиста. На руки померлим одягали, як звичайно, бронзові браслети. А на котромусь із пальців правої руки іноді трапляється бронзовий перстень або звичайне бронзове кільце з розімкнутими кінцями. Зі знарядь праці до могили найчастіше вкладали залізні ножі черешкового типу, точильні бруски з отворами для підвішування при поясі, рідше трапляються крем'яні серпи, глиняні пряслиця, вироби з кістки. Із доскіфського часу знаємо вісім висоцьких могил, в яких при небіжчиках лежали кам'яні бойові молоти циліндричної форми та кам'яна кругла булава. До

Мал. 24. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження)*:

33—38 — із поховання № 96 на могильнику у Висоцьку. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 39—40 — із поховання № 29-А на могильнику в Луговому. З розкопок І. Шараневича *(за Т. Сулімирським, 1931)*; 41, 42, 43, 44 — із поховання № 1 на могильнику в Луговому. З розкопок І. Шараневича 1895—1898 рр. *(за Т. Сулімирським, 1931)*

поодиноких випадків слід віднести знахідки крем'яних наконечників стріл біля похованих (винятком є лише поховання № 52-А у Висоцьку, в якому крем'яне вістря стріли до половини „засіло" в лівому стегні покійника. Друге вістря стріли в цьому ж похованні лежало біля однієї з раменових кісток ще одного померлого (скелет № 52-В)[86].

Загалом на початку періоду НаВ поховальний обряд носіїв висоцької культури не зазнав істотних змін. Натомість реєстр предметів щоденного вжитку видозмінився, з'явилися нові форми. Зокрема, це стосується ке-

[86] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 28—29.

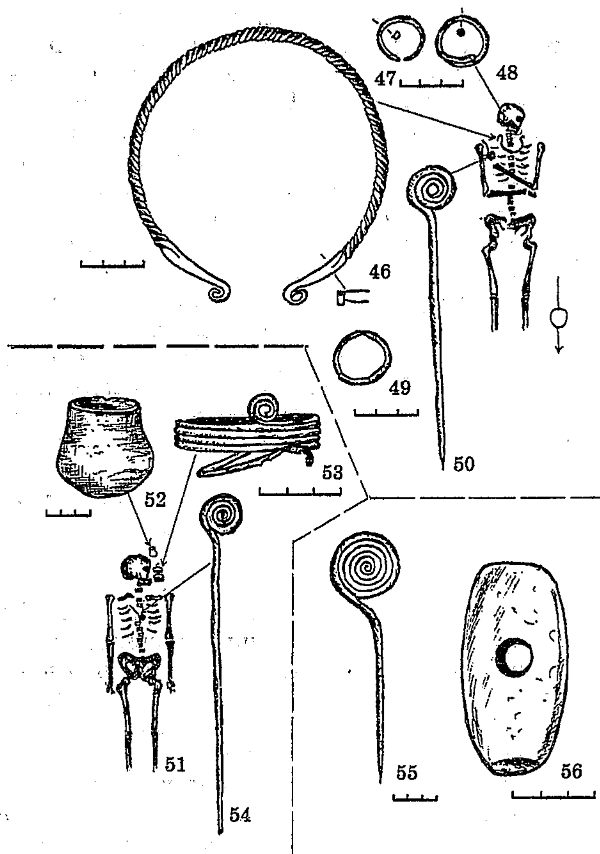
рамічного посуду, який у багатьох випадках набрав нових форм, пропорцій і орнаментики. Дістали поширення невідомі раніше орнаментовані типи корчаг і кубків (Лугове, поховання № 1), малюнок на яких затирали білою пастою. З початку періоду НаВ на пам'ятках висоцької культури зросла кількість мініатюрного посуду, в тому числі пишно декорованого, багато представлені глиняні фігурки пташок, різноманітної форми калатальця, ріжки, людські стопи, зооморфна пластика та ін. Тоді ж уперше на висоцькій території поширилися бронзові бритви: спочатку типу Облековіце (Гончарівка, Петриків, Зеленча), згодом бритви типу Гернбаумуґарден (Лошнів). Окрім того, у періоді НаВ1 на теренах, зайнятих висоцькою культурою, побутували металеві вироби, типові для горизонтів скарбів Гайдубессермені, Мойґрад-Тіутеу, Сомотор-Лучки. На наших землях синхронним скарбам названих горизонтів є скарб із Неділиськ. Останній, як відомо, включає бронзовий казан типу кройцаташшенкессель В № 2 (за Г. фон Мерхартом, 1952), бронзову чашу, подібну до чаш Кіркендруп-Енішовіце, які характерні для раннього періоду НаВ, залізні сокири, кільця та ін.

Згадані раніше зміни в характері висоцького інвентаря, які простежуємо на початках періоду НаВ, збігаються з видозмінами речових комплексів і в сусідніх культурах. Власне з X ст. до н. е. культури урнових полів Центральної Європи ввійшли у пізню фазу свого розвитку. Тоді ж на сході в лісостеповій зоні з'явилися пам'ятки раннього Чорнолісся, а в степу білозірську культуру змінили ранньокочівницькі поховання типу Чорногорівки й Новочеркаська. Певна річ, що всі ці глобальні процеси, які на початку періоду НаВ привели до серйозних еволюційних і структурних змін у багатьох центрально- і східноєвропейських культурах, не могли не позначитися у висоцькому середовищі. І аналіз речового інвентаря підтверджує, що в цей час висоцька культура входила у чергову фазу свого розвитку. Пам'ятки цієї перехідної фази доцільно виділити в окремий горизонт, обмежений періодом НаВ1, який, з одного боку, прийшов на зміну ранньому періодові розвитку висоцької культури, а з другого — передував поширенню кіммерійських впливів на висоцьку територію. Оскільки еталонною пам'яткою того часу є скарб із Неділиськ, то логічно й сам горизонт іменувати Неділиським.

З відомих на сьогодні поховальних комплексів, які зараховуємо до Неділиського горизонту, назвемо інгумаційне поховання № 1 у Луговому. В головах померлого стояли дві орнаментовані посудини: кубок і амфороподібний горщик, на шиї лежала бронзова вита гривна, під головою — ухват для волосся. Із цих речей датуючим є насамперед біконічний кубок, прикрашений смугою густо заштрихованих трикутників, які затерті білою пастою (мал. 24, *41*)[87]. Ідентичний орнамент відомий на корчагах у Домамисліце (Моравія), де він з'явився у сілезькій фазі (НаВ1)[88]. Присутність у похованні № 1 Лугового також амфороподібної посудини, прикрашеної скісними зигзагами (мал. 24, *44*), вказує на існування цього типового висоцького орнаментального мотиву вже принаймні від X ст. до н. е. Подібні композиції зустрічаємо й на інших посудинах висоцької культури (мал. 29),

[87] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 59—60.

[88] Gottwald A. Pohřebiště u Domamyslic...— Tabl. VIII, 3—4, 10, 15; Podborski V. Mähren in der Spätbronzezeit...— S. 16.

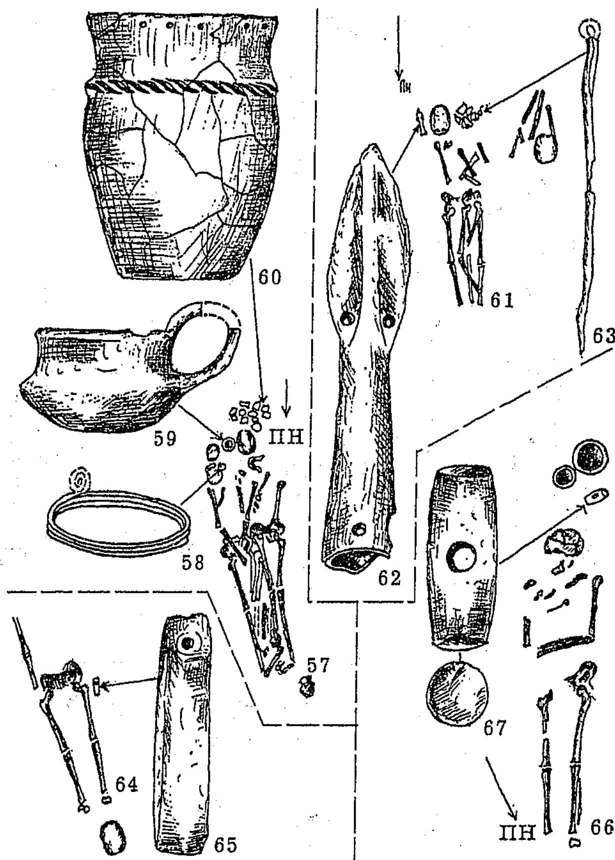

Мал. 25. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження):*

45—50 — із поховання № 4 на могильнику у Висоцьку. Розкопки Т. Сулімирського 1929 р.; 51, 52, 53 — із поховання № 99 у Висоцьку *(за нумерацією 1931 р.)* 55, 56 — із поховання № 35 на могильнику у Луговому. З розкопок І. Шараневича *(за нумерацією 1931 р.)*

які виготовлялись переважно протягом періоду НаВ. До Неділиського горизонту зараховуємо також два поховання з Висоцька, що супроводжувались бронзовими шпильками з цвяхоподібними головками та кулястими потовщеннями на стрижнях (поховання № 47 з розкопок Т. Сулімирського та поховання № 88 з розкопок В. Канівця), аналоги яких знаходимо на пам'ятках сілезько-плятинецької та верхньосілезької груп[89]. Приблизно початком періоду НаВ слід напевне датувати і значне поширення орніто- й зооморфної пластики та інших культових виробів висоцької культури (мал. 32—34). Хоч не відкидаємо, що поодинокі екземпляри фігурок пташок, „чобітків" та „людських стіп" могли з'явитися на ви-

[89] Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення...— С. 81.

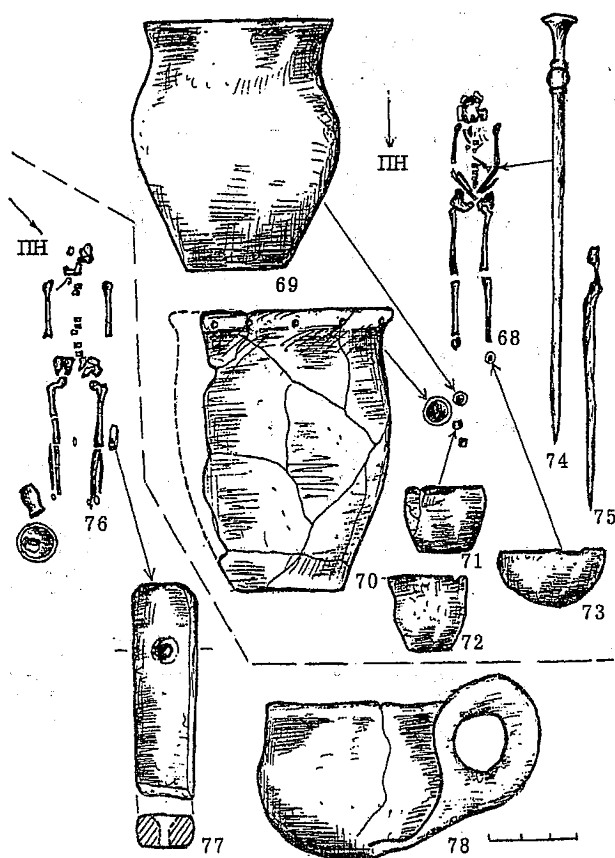
Мал. 26. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження):*

57, 58, 59, 60 — із поховання № 4 на могильнику у Висоцьку. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 61, 62, 63 — із поховання № 77 у Висоцьку. З розкопок В. Канівця 1951 р.; 64, 65 — із поховання № 128 на могильнику у Висоцьку. З розкопок 1929 р.; 66, 67 — із поховання № 27 на могильнику у Золочеві *(за Л. Крушельницькою, 1965)*

соцькій території і раніше — наприклад, одночасно з першим потужним струменем впливів центральноєвропейських урнових полів у періоді НаА.

До Неділиського горизонту пам'яток відносимо скарб з двох наконечників: бронзового, а також залізного, який був знайдений О. Ситником у 1991 р. під час розкопок поселення висоцької культури біля села Лошнева Теребовельського району Тернопільської області[90]. Наконечники лежали у спеціально викопаній ямі і були прикриті кам'яною плиткою. Бронзове вістря завдовжки 9,8 см має лавролисткову форму пера з поздовжніми реберцями на втулці (мал. 19, *5*). Аналогічної форми вістря списа досі було

[90] Ситник О. До археологічної карти землі Теребовельської // Галицька Брама.— Львів, 1996.— № 10.— С. 6.— Рис. 2.

Мал. 27. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження):*

68—75 — із поховання № 88 на могильнику у Висоцьку. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 76, 77, 78 — із поховання № 29 на могильнику у Золочеві *(за Л. Крушельницькою, 1965)*

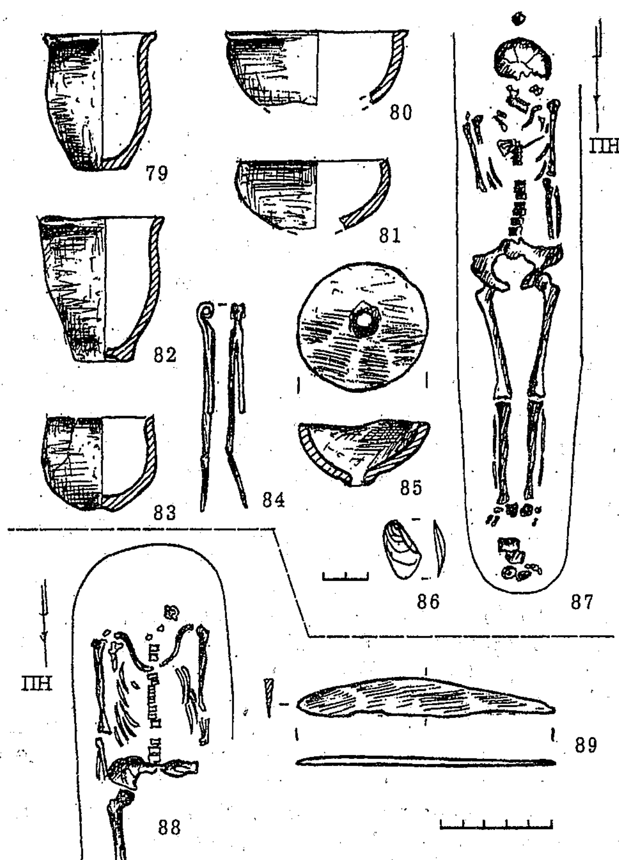
відоме на висоцькій території лише з Гончарівки-Бужка (мал. 19, *4*)[91]. Вістря списів такого типу знайдені у скарбах періоду НаА на Закарпатській Україні[92] та в інших місцевостях Карпатського реґіону[93]. Цим же часом такі вістря датуються і в лужицькій культурі[94]. Залізне вістря з Лошнева, яке збереглося лише на 11,3 см, не може бути визначене

[91] Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь...— С. 54.— Рис. 21, *17*.

[92] Berniakovič K. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine UdSSR) // Slovenská Archeologia.— 1960.— T. VIII.— S. 338.— Tabl. VIII, 5, 6.

[93] Mozsolics A. Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opályi.— Budapest, 1972.— S. 34.— Tabl. 15, *7*; tabl. 31, *9*; tabl. 62, *3*.

[94] Kostrzewski J. Skarby i luźne znaleziska metalowie...— S. 19; Moskwa K. Kultura Łużycka...— S. 48—49.

Мал. 28. Поховання середнього періоду розвитку висоцької культури *(продовження):*

79—86 — із поховання № 12 на могильнику в Петриках біля Тернополя. Розкопки 1995 р.; 80, 89 — із поховання № 4 на могильнику в Петриках

типологічно. Співіснування в одному скарбі згаданого типу бронзового і залізного вістер може вказувати на ранній період НаВ.

Цей невеликий реєстр пам'яток неділиського горизонту можемо доповнити знахідками бронзових бритв із Гончарівки, Зеленчі та Петрикова. Перша з них знайдена ще до війни на могильнику в Гончарівці (колишній Белзець) Золочівського повіту[95]. Друга знайдена тоді ж у Зеленчі Теребовельського повіту й передана до Музею НТШ[96]. Третю з названих бритв

[95] Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель.— Львів, 1932.— Табл. VIII, 6. Довжина бритви понад 9 см, ширина леза 33,5 мм.— Slankówna A. Kilka importów staroitalskich i zachodnio-europejskich // Światowit.— Warszawa, 1938.— T. XVII. — S. 301, fig. 5. Ця бритва вивезена з України і тепер зберігається в Археологічному музеї в Кракові, інв. № 9445.

[96] Виявлена у фондах археології Львівського історичного музею. Збережена довжина бритви 6 см. Інв. № 376 у колекції НТШ. Післявоєнний інв. № К—ІІІ-376; сучасний інв. № КР-9107 (у книзі надходжень під № 57).

знайдено 1987 р. на могильнику в Петриках поблизу Тернополя[97]. Усі знайдені бритви належать до типу Облековіце, який датується початковою фазою молодшого ступеня урнових полів (НаВ1). Бритва із Зеленчі хоч і має на спинці цвяхоподібний стрижень, однак руків'я не тордоване і трохи коротше (мал. 3, 3—5). Час поширення таких бритв синхронний із горизонтами скарбів Рогод-Шентес у Подунав'ї, горизонтом Енішовіце в Богемії, а також горизонтом Клентніце в Північній Моравії та нижній частині Східної Німеччини[98]. З виділених на сьогодні чотирьох основних центрів поширення бритв типу Облековіце екземпляри з Гончарівки і Петрикова виявляють подібність до бритв верхньоіталійського центру[99]. У висоцьких бритвах із Гончарівки та Петрикова на спинці є високий цвяхоподібний стрижень. З усіх відомих на сьогодні бритв такий подібно сформований стрижень мають лише італійські бритви ранньозалізного віку з центральної та північної частин Аппенінського півострова[100]. Знахідка на незначній частині висоцької території аж трьох однотипних бритв може свідчити про їх місцеве виготовлення за італійськими зразками.

На території, зайнятій висоцькою культурою, знайдено ще кілька імпортів центрально- і західноєвропейського походження, які, однак, належать уже до наступного — доскіфського часу. Продовжуючи огляд бритв, назвемо екземпляр із Лошнева Теребовельського району Тернопільської області[101]. Ця бритва завдовжки 9,5 см належить до типу Гернбаумґарден (мал. 16, 3). Такі бритви протягом періоду НаВ2 побутували в Північно-Східній Угорщині та Нижній Австрії, звідки через Моравську Браму поширились до Сілезії. Поодинокі екземпляри таких бритв відомі також у Боснії, Баварії та Швейцарії (Валліс)[102].

Зі східної периферії висоцької культури, а саме з верхів'їв Збруча, походить бронзовий шолом, на який до останнього часу не було звернено належної уваги (мал. 16, 5). Його знайдено біля села Кремінної Городоцького району Хмельницької області[103]. Лише нещодавно шолом із Кремінної згадано у статті Ф. В. фон Газе, який порівнює його з ранньозалізними шоломами Італії[104]. З опублікованих на сьогодні матеріалів видно, що висоцький екземпляр дуже подібний до гребінчастих шоломів

---

[97] Bandriwski M., Sytnik A. Nowe materiały do poznania wczesnej fazy kultury wysockiej // Materiały i sprawozdania...— S. 23.— Rys. 2, 1.

[98] Jockenhövel A. Die Rasiermessen in Mitteleuropa...— S. 205—207.

[99] Там само.— S. 211; Bianco-Peroni V. Irasoi nell' Italia Continentale // Prähistorische Bronzefunde.— München, 1979.— Bd. VIII.— T. 2.— Tabl. 39 (484—487); 40—42; 43 (518—527); 46 (555); 561—566; 53 (5\659—661); 54 (662—668); Gedl M. Śląski brzytwy brązowe o łukowato uformowanym ostrzu i wyodrębnionej rękojeści // Silesia Antiqua.— 1988.— T. XXX.— S. 104.

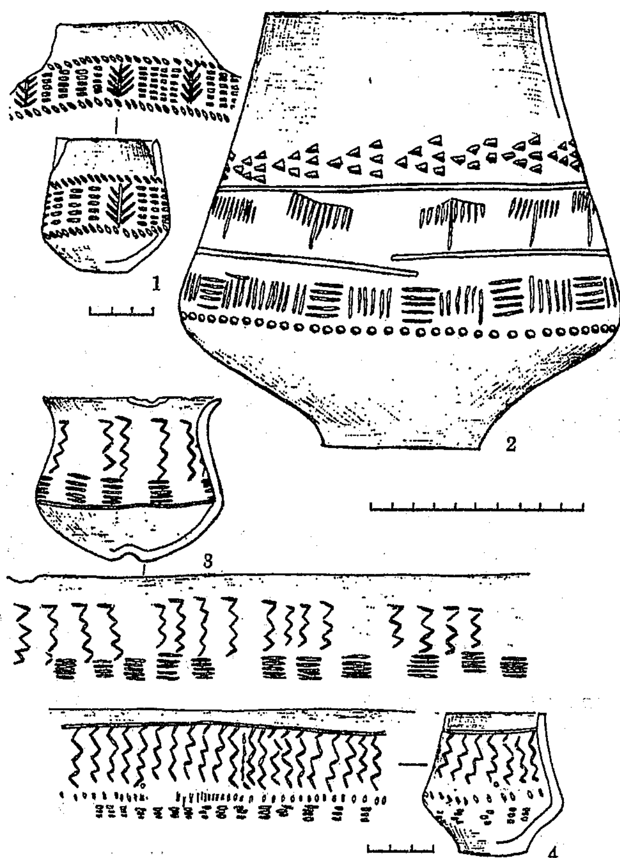
[100] Jockenhövel A. Die Rasiermessen in Mitteleuropa...— S. 211.

[101] Гребеняк В. Нові археольогічні нахідки на території Східної Галичини // Записки НТШ.— Львів, 1915.— Т. CXXII.— Табл. 1, 7.

[102] Jockenhövel A. Die Rasiermessen in Mitteleuropa...— Taf. 30 (N 402).— Taf. 82.— S. 211—212.

[103] Much M. Prähistorische Atlas.— Wien, 1889.— T. 1.— Taf. 69.— N 10; Coutill L. Le casane de Biainville (Meurthe-et-Moselle) // Extrait du Bulletin de la Societe Prehistoriqe Francaise.— Paris, 1927.— 27 Octobre.

[104] Hase F. W. von. Früheisenzeitliche Kamhelme aus Halien. Antike Helme // Römisch-Germanisches Zentralmuseum.— Mainz, 1988.— S. 195—211, taf. 4, 1; 5, 1. На С. 203 шолом із Кремінної помилково названий „[...] шолом із Завадинців із Західної України".

Мал. 29. Орнаментовані посудини висоцької культури:

1 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р. *(Львівський музей історії релігії, інв. № Ар.-192-1)*; 2 — Воля біля Червоноармійська *(Дубнівський краєзнавчий музей, інв. № 1394/ 7266-А)*; 3 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р. *(Львівський музей історії релігії, інв. № Ар-194/1)*; 4 — Висоцьке. Розкопки І. Шараневича 1895—1898 рр. *(Львівський музей історії релігії, інв. № Ар-194/2)*

культури раннього залізного віку в Центральних Аппенінах. З часу протовілланової культури окремі глиняні покришки, якими прикривали поховальні урни, імітували форму шоломів гребінчастого типу. Поховання, які мали такі покришки, позначали, як вважають, особливо високий ранґ воїна[105]. Нанісши на карту місцезнаходження гребінчастих шоломів і шоломоподібних покришок, Ф. В. фон Газе дійшов висновку, що найбільше вони поширені в Південній Етрурії, значно менше їх на території Східної Гальштатської культури і зовсім, за винятком шолома з Кремінної, немає у Центральній і Східній Європі. Відповідно до розробленої цим дослідником типологізації гребінчастих шоломів, екземпляр з Кремінної має прямі

[105] Hase F. W. von. Früheisenzeitliche Kamhelme...— S. 206.

Мал. 30. Орнаментовані посудини висоцької культури *(продовження):*

5 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р. *(Львівський музей історії релігії, інв. № Ар-192/2)*; 6 — Лугове. Розкопки І. Шараневича 1900 р.; 7 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р. (Львівський музей історії релігії, інв. № Ар-193); 8 — Ріпнів біля Львова. Розкопки Ю. Захарука 1950—1951 рр.

аналоги серед шоломів, котрі Ф. В. фон Газе визначив як перший та другий варіанти шоломів цього типу. Останні виготовлялися у майстернях Тарквінії (Південна Етрурія) з другої половини IX ст. до н. е., тобто в першому і другому періодах раннього залізного віку (Вілланова IB-C, за Гекkeном). До шолома з Кремінної дуже подібний екземпляр з Веї, який датується другою половиною VIII ст. до н. е. (ступінь Веї II, за Клес-Бруксом). Ідентичний із шоломом з Кремінної знайдено в похованні № 1 Тарквінії та ще один аналогічної форми шолом відкрито в похованні № АА-І у Кватро Фонтаніллі. За припущенням Ф. В. фон Газе, шолом з Кремінної міг бути виготовлений в одному з двох місць: у Південній Етрурії або Верхній Італії[106].

[106] Hase F. W. von. Früheisenzeitliche Kamhelme...— S. 200, 203.— Taf. 4, *1*; 5, *1*.

І, нарешті, остання зі згаданих речей — відомий бронзовий псалій з Підсадок поблизу Львова (мал. 20, *11*). Цей екземпляр належить до псаліїв карпато-центральноєвропейського кола. Нещодавно К. Мецнер-Небелсік у запропонованій нею типологічній класифікації деталей кінської упряжі ранньозалізного віку псалій з Підсадок зарахувала до типу І групи А[107]. Псалії цього типу сконцентровані в основному у Верхньому Подунав'ї та східноальпійській зоні і датуються в межах 800—720 рр. до н. е.[108]

Переходячи до огляду поховальних комплексів висоцької культури доскіфського часу, відзначимо, що добре датованих речей у них, як звичайно, не знайдено. Біля покійників здебільшого стоять одна або кілька маловиразних з погляду хронології глиняних посудин та такі ж малохарактерні бронзові дротяні браслети, кільця, спіралі та ін. У кращому разі трапляються залізні шпильки зі скрученою у вушко головкою або зроблені зі заліза черешкові ножі. Однак і вони дають підстави відносити поховання щонайбільше до середнього чи пізнього періодів розвитку висоцької культури. На тлі цього знайдення у восьми похованнях кам'яних бойових молотів та булави, які мали дуже вузький часовий діапазон використання — IX та VIII ст. до н. е., являє собою новий і дуже важливий критерій для хронологічної оцінки вже відомих пам'яток.

Перше зі згаданих восьми поховань знайшов І. Шараневич у Висоцьку, де на глибині 0,43 м лежав випростаний скелет, обставлений десятьма кам'яними плитами. Біля голови померлого був кам'яний молот циліндричної форми з просвердленим отвором, на грудях — залізний орнаментований ґудзик, біля ніг — фраґмент залізного ножа і крем'яний серп (мал. 24, *39—40*)[109]. Безпосередньо під цим скелетом (за нумерацією 1931 р. він значився під № 29) лежало ще два покійники, звернені головами один до одного. Біля черепа одного зі скелетів лежав ще один кам'яний циліндричний молот, глиняні посудини та ін.[110]

Ця цікава особливість — розміщувати кам'яні молоти в узголів'ї покійників, засвідчена і в інших випадках. Наприклад, на могильнику в Золочеві у похованні № 27 такий циліндричний молот завдовжки 10,05 см лежав з лівого боку від черепа померлого. Поряд були розставлені глиняний кубок, миска і нижня частина ще однієї посудини (мал. 26, *66—67*). На могильнику у Висоцьку В. Канівець дослідив поховання № 96, в якому кам'яний молот лежав перед обличчям похованого. Останній на грудях мав, крім того, залізну шпильку. Поряд стояли дві глиняні мініатюрні посудинки, а віддалік — миска (мал. 24, *33—38*).

У двох випадках кам'яні бойові молоти лежали в ногах похованих. У першому — в похованні № 49 у Луговому[111], у другому — на могильнику у Висоцьку в парному похованні № 105. В останньому на глибині 0,65 м лежали скелети чоловіка й жінки, звернені головами на південь (мал. 21, *1—7*).

---

[107] Metzner-Nebelsick C. Die Früheisenzeitliche Treusenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa // Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie.— Bonn, 1994.— Bd. I.— S. 387.— Ab. I, A-I.— S. 441.

[108] Там само.— Ab. 2, 24; S. 424, Ab. 18. Один екземпляр такого типу псаліїв відомий в Італії і походить з околиць Сан-Франциско в Болоньї. Див.: Там само.— Ab. 2, 26.

[109] Szaraniewicz I. Cmentarzysko przedhistoryczne...— S. 20.

[110] Там само.— S. 20—21; Sulimirski T. Kultura wysocka...— S. 66.

[111] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах...— С. 10; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 68, 191.— Tabl. XXVII, 27.

Довкола голів стояли три посудини, з яких одна орнаментована, залізний гачок, а біля лівого коліна чоловіка — кам'яний молот завдовжки 9 см, причому молот покладено так, що його дерев'яне руків'я лежало вздовж тулуба і було звернене кінцем до голови[112]. Подібний кам'яний молот знайдено в Луговому в парному похованні № 35 (за нумерацією 1931 р.), в якому лежало два скелети завдовжки 1,7 м та 1,9 м[113]. Один з померлих мав на грудях бронзову шпильку із закрученим у вигляді спіралі щитком (мал. 25, *55*) та кам'яний молот зі шліфованого вапняку (мал. 25, *56*). Кам'яна булава, про яку була мова, знайдена в похованні № 121-А у Висоцьку (за нумерацією 1931 р.). Булава круглої форми діаметром 6,8 см лежала на грудях покійника, покладеного на лівий бік, головою на південь і з підігнутими в колінах ногами (мал. 21, *9—11*). Судячи з її розміщення відносно руки померлого, руків'я булави сягало 30—35 см[114].

Кам'яні бойові молоти циліндричної форми були у використанні протягом короткого періоду, який відповідає здебільшого доскіфському часові[115]. Такі кам'яні молоти добре відомі, наприклад, у протомеотській і кобанській культурах Північного Кавказу та Чечено-Інгушетії у похованнях IX—VIII ст. до н. е.[116], а також на півдні України: у районі Дніпрогесу, на Керченському півострові, біля хутора Мешкова на Дону, біля села Петровського Харківської області і датовані цим же часом — IX—VIII ст. до н. е. У Центральну Європу кам'яні циліндричні молоти не потрапляли[117]. Для визначення часу поширення кам'яних бойових молотів О. Тереножкін використав також стелу зі села Новомордово, на якій разом з типовим доскіфським кинджалом із хрестоподібним перехрестям зображений і бойовий циліндричний молот на руків'ї[118]. До кам'яної булави з поховання № 121-А у Висоцьку дуже подібна кам'яна булава з кургану № 524 біля Жаботина[119], знахідки з якого нині можуть датуватися не пізніше як кінцем VIII — початком VII ст. до н. е. У Центральній Європі круглі кам'яні булави відомі на двох могильниках: Гура Падіні (поховання № 4) та Фюзешабоні (поховання № 1)[120]. Аналогічної форми кам'яні булави відкриті на Суботівському городищі чорноліської культури та на окремих пам'ятках Криму[121].

Протягом доскіфського часу у висоцькому середовищі відбулася доволі різка переорієнтація зовнішніх зв'язків із Центральної Європи на

---

[112] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 45—46.— Tabl. IX, 1.

[113] Szaraniewicz I. Cmentarzysko predhistoryczne...— S. 21; Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах...— С. 10.

[114] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 50, 141—142, 190.— Tabl. XXIV, 13; Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури...— С. 88, 128.— Рис. 42, 5.

[115] Тереножкин А. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 140—141.

[116] Дубовская О. Вопросы сложения инвентарного комплекса Черногоровской культуры // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.— С. 141; Виноградов В., Дударев С., Рунич А. Киммерийско-кавказские связи // Скифы и Кавказ.— К., 1980.— С. 184, 199.

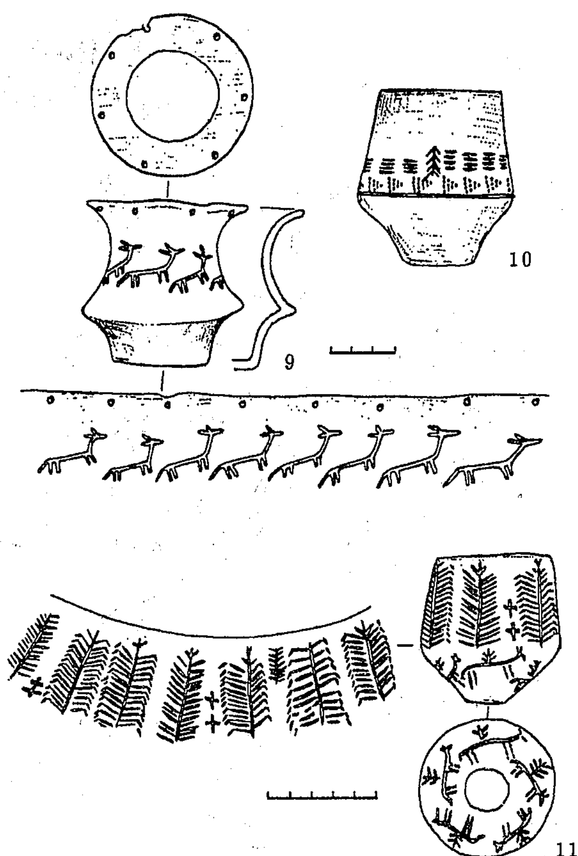
[117] Тереножкин А. Киммерийцы.— С. 141.

[118] Халиков А. Стеллы с изображениями оружия раннего железного века // Советская археология.— М., 1963.— № 3.— С. 183; Тереножкин А. Киммерийцы.— Рис. 72, *1*.

[119] Ильинская В. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— Табл. VII, 9.

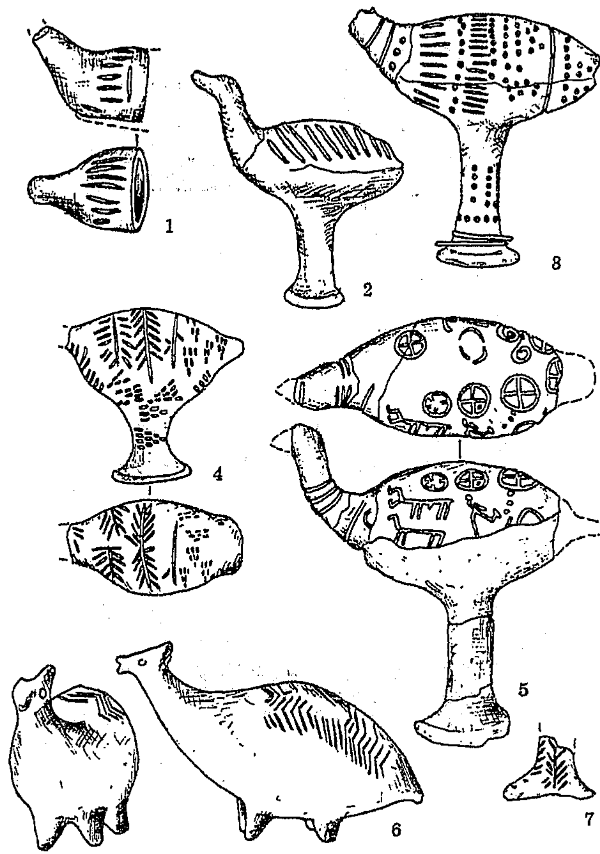
[120] Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkoweij.—Kraków, 1993.— S. 136.

[121] Тереножкин А. Киммерийцы.— С. 139.

Мал. 31. Орнаментовані посудини висоцької культури *(продовження):*
9 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р. *(Львівський музей історії релігії, інв. № Ар-189)*; 10 — Лугове. Розкопки І. Шараневича 1895—1898 рр.; 11 — Ріпнів. Розкопки Ю. Захарука 1950—1951 рр.

схід, на культури ранньокочівницьких суспільств типу Чорногорівки і Новочеркаська. Впливи на висоцьку територію з боку культур урнових полів у цьому часі ставали дедалі менш відчутними. Ці обставини, які викликали появу у висоцькому інвентарі IX—VIII ст. до н. е. цілої низки нових форм посуду, зброї, прикрас та їх орнаментації, а головно — наявність в окремих похованнях доскіфського часу таких добре датуючих індикаторів, якими є кам'яні бойові молоти, дає підстави виділити в середньому періоді розвитку висоцької культури другий (після Неділиського) хронологічний горизонт, який укладається в рамках періоду НаВ2-3. Оскільки Золочівський могильник, який датується тим самим часом і на якому знайдено один зі згаданих кам'яних молотів, досі залишається єдиною широкодослідженою одношаровою пам'яткою IX—VIII ст. до н. е., тому виділений горизонт називаємо Золочівським. Появу в цьому горизонті цілої низки предметів ранньокочівницького

Мал. 32. Орнітоморфна пластика висоцької культури:

1, 4 — Деревляни *(за М. Пелещишиним, 1995)*; 2 — Ясенів. Розкопки К. Ґадачека 1904 р.; 3 — Смільне, випадкова знахідка 1907 р. *(за Б. Янушем, 1918)*; 5, 6 — Висоцьке, поховання № 79. Розкопки В. Канівця 1951 р.; 7 — Лугове. Розкопки М. Грушевського в червні 1895 р. *(„Записки НТШ", 1899, т. XXXI)*

зразка слід розглядати в контексті всієї проблеми поширення кіммерійських впливів на Центральну Європу. Окрім згаданих виробів, які паралелізуються з кіммерійським колом пам'яток (бойові молоти, булава), у висоцькій культурі відомі й інші знахідки, які мають майже прямі відповідники в тогочасних культурах Передкавказзя.

У висоцьких похованнях, наприклад, доволі часто трапляються точильні бруски продовгуватої форми з висвердленим отвором на горішньому кінці для підвішування (мал. 23, *28*; 26, *65*; 27, *77*). Шість таких точильних брусків знайдено в похованнях на могильнику в Луговому[122], два на Висоцькому могильнику (поховання № 83 і 128 з розкопок В. Канівця) та на могильнику в Золочеві (поховання № 29).

---

[122] Szaraniewicz I. Cmentarzysko przedhistoryczne...— Tabl. V, 29—30; VI, 1—3; Sulimirski T. Kultura wysocka.— Tabl. XXVI, 20.— S. 82.

Ідентичної форми точильний брусок знайшла Л. Крушельницька у 1966 р. на тілопальному могильнику в Колодрібці Тернопільської області[123]. У двох випадках засвідчено, що точильні бруски в похованнях висоцької культури клали вище лівого коліна або з лівого боку нижче пояса померлого (мал. 26, *64*; 27, *76*). У кіммерійських похованнях точильні бруски також нерідко лежать нижче ребер, а отже, як припускав О. Тереножкін, були підвішані до портупейного пояса. Власне точильні бруски були найбільш звичною, майже обов'язковою атрибутикою кіммерійських військових поховань. Це припущення знаходить підтвердження також у протомеотських похованнях у Прикубанні та в могилах кобанської культури в Центральному Передкавказзі[124]. Такі самі точильні бруски трапляються і в Центральній Європі (Сеніца, поховання № 1; Брно-Обжани, поховання № 169; Штілфрід, поховання № 38; Балта-Верде, курган № 2 та ін.), де пов'язуються з впливами кіммерійської культури[125].

Типові кіммерійські зразки декору бачимо на бронзовій бляшці у вигляді чотирипелюсткової розетки з могильника в Луговому (мал. 20, *10*), а також на двох бронзових нашивних прикрасах зі Золочівського могильника (мал. 20, *8—9*)[126]. Одна зі золочівських орнаментованих бляшок конструктивно й композиційно аналогічна золотій бляшці з Михалківського скарбу, а якщо поглянути ширше, то оздобам Клин-Ярського могильника[127]. Прикраси, які орнаментикою і формою подібні до золочівських, К. Мецнер-Небелсік відносить до горизонту VI скарбів, який датує 800—725 рр. до н. е.[128] До виробів, які виготовлялися в ливарній формочці з Почапів біля Золочева (мал. 20, *7*), найближчі паралелі знаходимо в пам'ятках, пов'язаних з культурою „передскіфських вершників" Центральної Європи (за Г. Галлюсом і Ф. Горватом). Наприклад, дуже подібною є бронзова ажурна бляшка з Nagyenyed-Kakabomb в Угорщині, яка походить, мабуть, від кінської упряжі й має майже аналогічну з почапським екземпляром схему[129]. Подібні пряжки знаємо також із Софронева в Болгарії[130].

Ранньокочівницькі елементи простежуються також на прикладі інших знахідок золочівського горизонту, зокрема на зброї. Наприклад, біля черепа чоловічого кістяка в парному похованні № 75 у Висоцьку (розкопки В. Канівця 1951 р.) знайдено залізне вістря списа, особливістю

---

[123] Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 29.

[124] Тереножкин А. Киммерийцы.— С. 146.

[125] Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska...— S. 137.

[126] Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в м. Золочеві...— С. 131.— Рис. 10, *5*, *7*; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 191.— Tabl. XXV, 51.

[127] Kemenczei T. Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken. Handel, Tausch und Verkehr im Bronze und Früheisenzeitlichen Südosteuropa // Seminar.— München; Berlin, 1995.— S. 343.— Ab. 11 C.

[128] Metzuer-Nebelsick C. Die Urnenfelder-und Hallstattzeit in Südostpannonie-neine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, Karpaten-Ländisch-Balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur // Die Osthallstattkultur.— Akten des internationalen Symposiums, Sopron, 10—14 Mai, 1994.— Budapest, 1996.— S. 297.— Ab. 8.

[129] Gallus S., Horvath T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie.— Budapest, 1939.— Tabl. LIX, 1.

[130] Teržan B. The early iron age chronology of the Central Balkans // Archaeologia Jugoslavica.— Ljubljana, 1987.— T. 24.— Ab. 7, 8.

якого є наявність отворів внизу по обидва боки пера (мал. 26, 5—7). Для наконечників такого типу близькими є дві аналогії: перша — залізне вістря зі старшого протомеотського могильника в Адигеї[131], друга — залізне вістря з кіммерійської могили № 10 кургану № 58/26 біля городища Саркел на Дону[132]. Пишучи про подібний наконечник списа, знайдений свого часу на площі розораного курганного могильника в Лоєвцях, і порівнюючи його власне з наконечником із Височька, Л. Крушельницька висловила думку, що наявність дірочок на перах списів із Височька та Лоєвців могла слугувати для прикріплювання на них військових ознак — бунчуків, а отже, використовуватись як знак належности вершника до певного військового чину[133]. Цим, можна сказати, вичерпуються відомі на сьогодні знахідки, які, з одного боку, є більш-менш добре датованими, а з другого — засвідчують той короткотривалий етап переорієнтації зовнішніх зв'язків височької культури, який відбувався у час існування золочівського горизонту.

Ранній період розвитку височької культури. Серед пізньовисоцьких пам'яток на сьогодні найкраще вивченими залишаються поселення, які відкрила і почала розкопувати щойно Л. Крушельницька з 1960-х рр. (Звенигород, Черепин, Лагодів, Зубра, Княже, Терновиця, Маркопіль, Вікнини та ін.). Результати досліджень переважно вже опубліковані[134], тому коротко зупинимось на похованнях, яких дотепер відомо усе ще дуже мало. З аналізу тих пізньовисоцьких поховань, які відомі ще з передвоєнних часів, можемо зробити висновок, що місцеві племена в VII—VI ст. продовжували хоронити своїх померлих на давніх родових цвинтарищах (Лугове, Височьке). Основним поховальним обрядом й надалі була інгумація: покійників вкладали у випростаному положенні на спині. Зрідка трапляються тілопальні поховання — у неглибоких ямках або урнах, інвентар яких складається з типових для того часу бронзових сережок із цвяхоподібною головкою, а також дво- і трилопатевих наконечників стріл (Лугове, поховання № 62, 63). На Тернопільському плато та вздовж Збруча височькі племена під час викопування могил продовжували широко застосовувати камінь, споруджуючи гробниці. Окремі з цих кам'яних гробниць виконували роль родинних усипальниць, оскільки в них з часом ще продовжували ховати небіжчиків.

Прикладом може служити поховання № 2 у Раковому Куті поблизу Збруча з останками двох небіжчиків (скелети № 1 і 2), для яких власне гробниця й споруджувалась. Останки були акуратно поскладані в кінці гробниці під стіною (мал. 35, *11—14*). Разом з кістками сюди було перене-

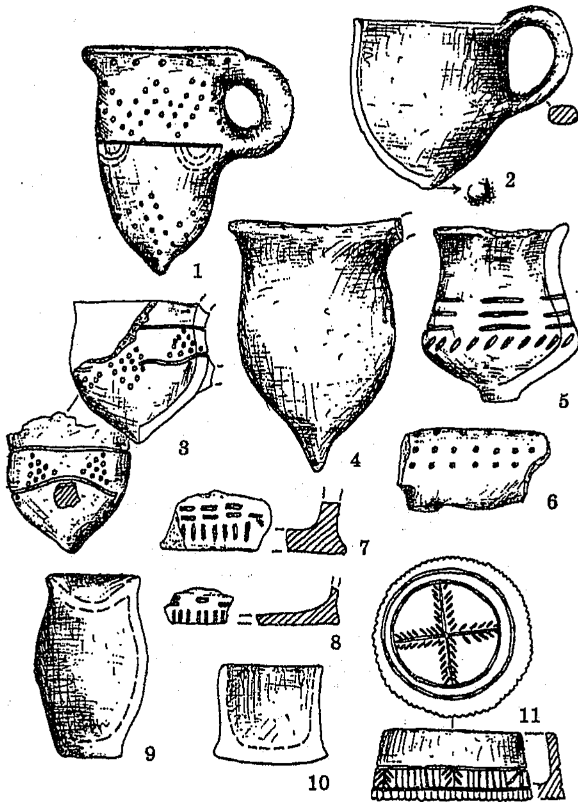
---

131 Тереножкин А. Киммерийцы...— С. 144—145.— Рис. 84, 19.

132 Бандрівський М. Скринькові поховання височької культури...— С. 133.

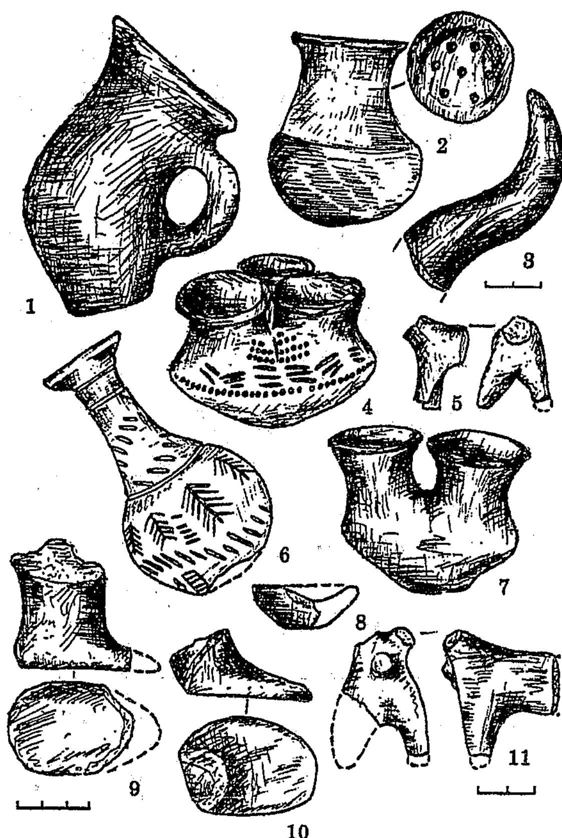
133 Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині...— С. 125.

134 Крушельницкая Л. Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье // Проблемы скифской археологии.— МИА.— М., 1971. — Вып. 177; її ж. Памятники раннежелезного века в верховьях Западного Буга // Советская археология.— М., 1971.— № 3; її ж. Поселення височької культури // Археологія.— К., 1973.— № 11; її ж. Північне Прикарпаття і Західна Волинь.— К., 1976; її ж. Взаємозв'язки населення...— К., 1985.— С. 3—159; її ж. Пам'ятки ранньоскіфського часу // Пам'ятки гальштатського періоду...— К., 1993.

Мал. 33. Зразки рідкісних форм посуду та глиняної пластики висоцької культури:
1 — Лугове. Розкопки М. Грушевського 1895 р. *(„Записки НТШ“, 1899, т. XXXI)*; 2 — Маркопіль біля Бродів. Розкопки Л. Крушельницької та М. Бандрівського 1985 р.; 3 — Золочів, могильник *(за Л. Крушельницькою, 1965)*; 4 — Свірж, випадкова знахідка *(за Т. Сулімирським, 1931)*; 5 — Малашівці біля Тернополя. Розвідка О. Деця 1978 р.; 6 — Висоцьке, поховання № IV. Розкопки І. Шараневича 1895—1898 рр.; 7, 8 — Збараж. Розкопки М. Бандрівського 1990, 1992 рр.; 9 — Луковець, поховання № 7. Розкопки Л. Крушельницької, 1979 р.; 10 — Лугове. Розкопки І. Шараневича 1900 р.; 11 — Мишковичі біля Тернополя *(за Ю. Малєєвим, 1976)*

сено й бронзові оздоби, які спершу були на покійниках: бронзова вита нашийна гривна, бронзова шпилька з округлою головкою та дві пари сережок ранньоскіфського зразка. Гробницю розчистили, аби поховати в ній третього небіжчика — мабуть, чоловіка (скелет № 3), якого через брак місця довелося покласти на боці з підігнутими в колінах ногами. До рук небіжчика вклали списа із залізним вістрям, а між лицем і долонями, які стискали ратище, поклали бронзову сережку (мал. 35, *11—14*). Той факт, що бронзові оздоби, які були на покійниках, похованих раніше, залишились незайманими, може свідчити про те, що процес допоховання

Мал. 34. Культові посудинки, тарахкальця та глиняна пластика висоцької культури:

1, 2 — Лугове. Розкопки І. Шараневича 1900 р.; 3 — Маркопіль. Розкопки Л. Крушельницької та М. Бандрівського 1985 р.; 4 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р.; 5 — Збараж. Розкопки М. Бандрівського 1990 р.; 6 — Висоцьке, поховання № 1-А. З розкопок Т. Сулімірського 1929 р.; 7 — Ясенів. Розкопки К. Гадачека 1904 р.; 8 — Збараж. Розкопки М. Бандрівського 1990 р.; 9 — Маркопіль. Розкопки Л. Крушельницької та М. Бандрівського 1985 р.; 10 — Лугове. Розкопки І. Шараневича 1900 р.; 11 — Острів біля Тернополя. Розвідка І. Чугайди 1961 р.

здійснювали, ймовірно, родичі похованих. Тому цю пам'ятку Г. Осовський розглядав як родинний гробівець[135].

Поряд із похованням № 2 у Раковому Куті знайдено й інші гробниці скринькового типу. В одній з них були скелети двох осіб, покладених горілиць у випростаному положенні головами на північний схід. Обидві особи були жінками, оскільки мали на собі лише жіночі прикраси, причому прикраси були однакової форми — з тією лише різницею, що на

[135] Ossowski G. Sprawozdanie z drugej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi // ZWAK.— Kraków, 1891.— T. XV.— S. 27—32.

скелеті дорослої жінки вони були більші, а на скелеті дівчинки значно менші. До прикрас входили дві шпильки, дві сережки, дві пари перснів, дві пари оздоб невідомого призначення, один браслет і дрібні намистинки. Біля скелета жінки стояв догори дном глиняний кухлик. Бронзові сережки і персні лежали з обох боків черепів, а сережки з меншими головками — біля скронь похованих. Бронзовий браслет був на руці дівчинки[136].

Ще одне інгумаційне поховання, яке супроводжувалось бронзовими сережками із цвяхоподібними головками, досліджено Я. Фіцке на околиці Городка біля міста Рівного[137]. Померлий був покладений так само, як і в попередніх випадках: на спину, у випростаному положенні, але головою на захід. Біля правого плеча небіжчика лежали дві бронзові сережки ранньоскіфського зразка (мал. 35, *19—21*). Ще одне пізньовисоцьке інгумаційне поховання знайдене біля Глибочка Великого Тернопільського району (мал. 19, *11—17*). На покійникові знайдено бронзову виту нашийну гривну, бронзову шпильку зі спіральним щитком, ще одну бронзову шпильку з округлою головкою, сім бронзових ґудзиків, два орнаментовані бронзові браслети та ін.[138]

Інвентар із пізньовисоцьких поховань має найближчі аналоги в культурі ранньоскіфського часу лісостепової зони України, а також у Карпатському реґіоні. Залізне вістря списа з поховання № 2 Ракового Кута, яке на пері має опукле ребро, належить до типу І першого відділу наконечників списів за класифікацією А. Мелюкової, які датуються VII—VI ст. до н. е. Бронзові нашийні гривни з Лугового, Ракового Кута (поховання № 2) та Глибочка Великого мають аналоги у Трансильванії, Семиграді-Ракомажу на Тисі та Крачнагоку на Арві. Тут такі гривни теж мають вигляд витої бронзової тасьми з розплесканими і звиненими у вушко кінцями. Датуються ці екземпляри не пізніше як VI ст. до н. е.[139] Подібні на вигляд гривни відомі з пам'яток мазовецько-підляської групи (Кісельск, Ваkіїв), які належать до пізньогальштатського часу[140].

Бронзові цвяхоподібні сережки з Ракового Кута (поховання № 1, 2) В. Петренко зараховує до варіанту 3 першого типу і датує початком VI ст. до н. е., зазначаючи, що сережки з Ракового Кута є найранішими з усіх, які їй відомі[141]. Ідентичні сережки відомі також на вісімнадцяти пам'ятках лужицької культури, половина з яких припадає на Ряшівщину — територію основного поширення тарнобжезької групи, яка безпосередньо межувала зі західним порубіжжям висоцької культури. На поселенні у Тшенцівці, наприклад, знайдено аж одинадцять однотипних сережок ранньоскіфського зразка[142]. Пов'язувати появу таких сережок у тарнобжезькій групі лише зі Скіфією, іґноруючи при тому факт поширення таких самих прикрас на пізньовисоцьких пам'ятках, вважаємо помилковим. Не могли

[136] Ossowski G. Sprawozdanie... — S. 27—32.

[137] Fitzke J. Badanie archeologiczne w Gródku, pow. Łuck // Światowit.— Warszawa, 1938.— T. XVIII.— S. 37.

[138] Kirkor A. Wycieczka na Podole Galicyjske // ZWAK.— Kraków, 1879.— T. III.— S. 32, 44—45.

[139] Pǎrvan V. Getica.— Bucureşti, 1926.— S. 357.— Ab. 250.— S. 445.— Ab. 314.

[140] Gardawski A. Najstarsza Kultura Łużycka...— S. 139—144.— Rys. 75, *12*; 76, *3*.

[141] Петренко В. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // Свод археологических источников.— М., 1978.— Вып. Д-4—5.— С. 21.

[142] Moskwa K. Kultura Łużycka...— S. 23.

такі прикраси дістатися Посяння, минаючи висоцьку територію. Крім того, власне висоцькі сережки з цвяхоподібною головкою є найранішими (за В. Петренко), а тому їхня поява аж ніяк не могла залежати від їх лісостепових, але пізніших аналогів.

Окрім згаданих прикрас на пізньовисоцьких пам'ятках виявлена ціла низка бронзових втулчастих дво- і трилопатевих наконечників стріл іноді з шипами на втулці (мал. 35). Часовий діапазон побутування цих вістер укладається в межах VII—VI ст. до н. е. Найранішими з них є два масивні втулчасті вістря стріл із Лагодова (мал. 35, *31*, *32*), які мають листоподібноромбічну головку, а також один асиметрично-ромбічний наконечник жаботинського типу зі Львова (мал. 35, *33*), аналоги якого знаходимо у Краснознаменському кургані № 9 та в кургані № 524 Жаботина[143]. Цікавий зразок ранньоскіфського звіриного стилю — підвіски — маємо зі західних районів розселення пізньовисоцьких племен: із села Переведова Сокальського району Львівської області. Підвіска датується VII — початком VI ст. до н. е.[144]

При оцінці розглянутих раніше пам'яток VII—VI ст. до н. е. закономірно постає питання: з котрим із племен, згаданих у Геродота, слід зіставляти носіїв пізнього вияву висоцької культури, оскільки при описі Скіфії галікарнаський історик описав, як відомо, також прилеглі до неї терени. Між тими локалізаційними орієнтирами Невриди, які подав Геродот (тобто на просторах між витоками Тіраса й верхів'ями Гіпаніса), у добу раннього заліза існувала лише висоцька культура.

Спробу етнічної ідентифікації носіїв висоцької культури зробив у 1925 р. Л. Козловський у своєму рефераті, виголошеному на IV з'їзді істориків у Познані. Л. Козловський висунув припущення, що територія Геродотових неврів (яких, на його думку, слід локалізувати на Волині й Поділлі) збігається з територією поширення висоцької культури[145]. Це припущення підтримав Т. Сулімирський, який також вважав, що висоцьку культуру можна ідентифікувати з Геродотовими неврами. Однак з огляду на незначну територію її поширення, обстежену на той час, дослідник вбачав у ній лише одну з частин племені неврів[146].

Висновки Л. Козловського і Т. Сулімирського визнали за слушні і підтримали Я. Пастернак[147] та Я. Костжевський[148]. Ідентифікацію цими дослідниками висоцької культури і споріднених з нею культур Волині з Геродотовими неврами підтримали згодом також К. Яжджевський[149] та мовознавець

[143] Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь...— С. 123.— Мал. 51, *1—3*; Галанина Л. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // Археологический сборник.— СПб., 1995.— С. 40—52.

[144] Бандрівський М. Зразки скіфського звіриного стилю із Західної України // Україна в минулому.— К.; Львів, 1996.— Вип. 8.— С. 64—77.

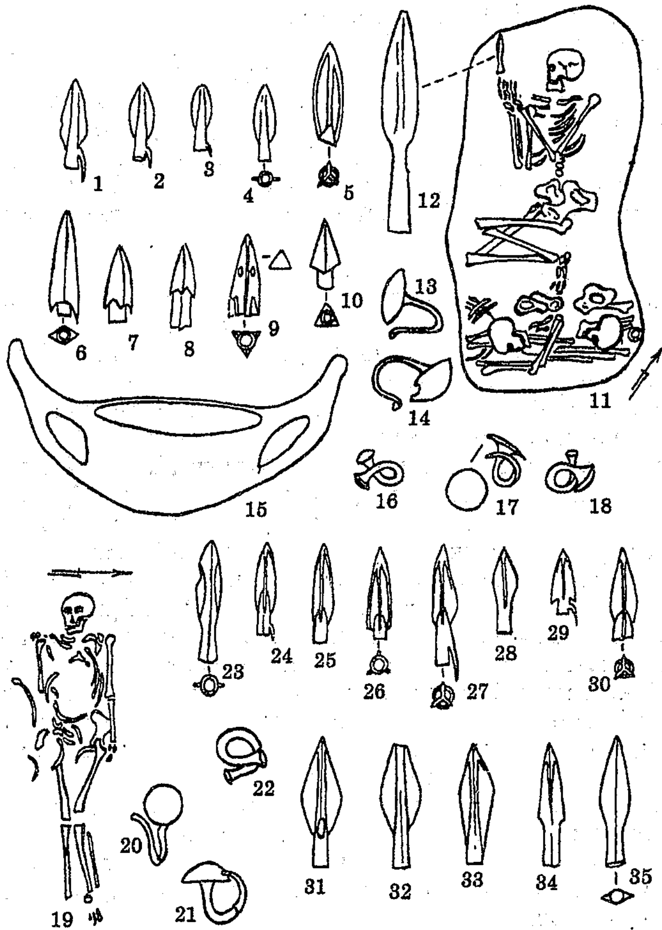
[145] Kozłowski L. Kultura Łużycka a problem pochodzenia Słowian // Pam. IV zjazdu historyków polskich w Poznaniu.— Poznań, 1925. — Sekcja 6.— S. 14—17; Kozłowski L. Mapy kultury Łużyckiej.— Lwów, 1926 (окремий відбиток з „Kwartalnika historycznego".— T. XL.— S. 6, 10—11, mapa III); Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej.— Lwów, 1939.— S. 58—59, 66—68.— Rys. 6.

[146] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 172.

[147] Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель. — Львів, 1932.— С. 30.

[148] Prahistoria ziem polskich.— Kraków, 1939—1948.— Cz. I.— S. 276.

[149] Jażdżewski K. Atlas do pradziejow Słowian.— Łodź, 1948.— S. 48—49.

Мал. 35. Матеріали з пізньовисоцьких пам'яток:
1, 2, 3, 7, 8 — Ясенів, могильник та поселення *(за В. Антоневичем, 1928)*; 5 — Тернопіль *(Тернопільський краєзнавчий музей, інв. № А-281)*; 4, 6, 9 — Вороців *(за Л. Мацкевим, 1977)*; 10 — Почапи *(Тернопільський краєзнавчий музей, інв. № А-283)*; 11, 12, 13, 14 — Раків Кут, могильник *(за Г. Осовським, 1891)*; 15 — Дубно *(за О. Цинкаловським, 1961)*; 16 — Смільне/Ясенів *(за В. Антоневичем, 1928)*; 17 — Чехи/Лугове, могильник, поховання № 62 *(за І. Шараневичем, 1900; Т. Сулімирським, 1931)*; 18 — Чехи/Лугове, могильник *(за І. Шараневичем, 1900; Т. Сулімирським, 1931)*; 19, 20, 21 — Городок біля міста Рівного *(за Я. Фіцке, 1938)*; 22 — Петриків, могильник. Розкопки автора; 23 — Золочів *(за Л. Крушельницькою)*; 25 — Почапи *(за Т. Сулімирським, 1931)*; 26 — з околиць Самбора *(Дрогобицький краєзнавчий музей, інв. № 11311)*; 27 — Почапи *(Тернопільський краєзнавчий музей, інв. № 284; за Т. Сулімирським, 1931)*; 28 — Чехи/Лугове, могильник, поховання № 63 *(за Т. Сулімирським, 1931)*; 29 — Вікнини Великі *(за О. Цинкаловським, 1961)*; 30 — Почапи *(Тернопільський краєзнавчий музей, інв. № А-282)*; 31, 32, 34 — Лагодів *(за Л. Крушельницькою, 1976)*; 33 — Львів, Високий Замок *(за Л. Крушельницькою, 1976)*; 35 — Золочів *(Тернопільський краєзнавчий музей, інв. № А-279)*

Т. Лер-Сплавінський[150]. Останній припускав, що неври проживали на землях сучасної Волині й Поділля і займали територію далі на схід у напрямку Подніпров'я. Невдовзі К. Мошинський унаслідок власних досліджень дійшов висновку, що неври мусили перебувати в північній частині Поділля на Волині та суміжних землях[151]. З лужицькою культурою, до якої у той час окремі дослідники зараховували пам'ятки висоцької культури, ототожнювали неврів та Невриду М. Плезя[152] та С. Носек[153]. На відміну від названих дослідників, В. Щербаківський не пов'язував племена висоцької культури з неврами[154].

Свою концепцію локалізації Невриди пропонували і російські вчені. Наприклад, М. Артамонов розміщував Невриду у трикутнику між Верхнім Дністром, витоками Західного Бугу і правими притоками Прип'яті в ареалі висоцької культури[155]. Пізніше Б. Граков — один з провідних фахівців у галузі скіфо-сарматської археології і античної епіграфіки — у своїй останній праці розмістив неврів також у верхній течії Дністра, Бугу і на прилеглих землях Лісостепового Правобережжя[156].

Я. Пастернак доводив, що неври проживали „[...] на північ від джерел Дністра і від племені алазонів над Дністром і горішнім Бугом, тобто приблизно на визначеній археологічними знахідками території племен з висоцькою культурою[...] Позитивна настанова до проблеми тотожності неврів і волино-галицьких племен висоцької культури допомогла б, можливо, розв'язати загадку занепаду висоцької культури"[157]. Приблизно такої самої думки був і В. Канівець, який писав: „[...] інтерес до висоцької культури пояснюється можливістю пов'язати її з відомостями Геродота про населення північно-західної частини Скіфії і сусідніх з нею областей. В історичній науці одержала поширення гіпотеза про належність висоцьких пам'яток Геродотовим неврам, в яких багато дослідників схильні вбачати предків слов'ян і насамперед слов'ян східних"[158].

Загалом проблема, винесена в заголовок статті, доволі обширна й різнопланова за напрямами. Подальше опрацювання археологічного матеріалу та вивчення письмових джерел, що стосуються Невриди, допоможе остаточно прояснити періоди розвитку та етнічну ідентифікацію носіїв висоцької культури.

---

[150] Lehr-Spławiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.— Poznań, 1946.— S. 13—14.

[151] Moszyński K. Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego.— Wrocław, 1957.— S. 100—102.

[152] Plezia M. Neurowie w świetle historiografii starożytnej // Przegląd zachodni.— Poznań, 1952.— N 5/6.— S. 247—268.

[153] Nosek S. Neurowie w świetle archeologii // Przegląd zachodni.— Poznań, 1952.— N 5/6.— S. 270—278.

[154] Щербаківський В. Формація української нації.— Прага, 1941.— С. 70.

[155] Артамонов М. Венеды, невры, будины в славянском этногенезе // Вестник ЛГУ.— Л., 1946.— Вып. 2.— С. 70; Артамонов М. Этногеография Скифии.— Л., 1949.— С. 160.

[156] Граков Б. Скифы.— М., 1971.— С. 15.

[157] Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 424—425.

[158] Канівець В. Звіт про розкопки Висоцького могильника в 1951 році...— С. 2.

Mykola BANDRIVS'KYI, Laryssa KRUSHELNYTS'KA

MAIN PERIODS IN THE VYSSOTS'KO CULTURE DEVELOPMENT (BASED ON THE BURIAL MONUMENTS)

Based on a thorough analysis of the Vysots'ko culture burial grounds, three stages of its development have been identified. After inventory analysis of the early burial period (12th-11th century B.C.) the influence of the Late Komariv culture as well as those of urn fields in Central Europe is traced. The inhumation rite is prevailing, cremation burials decrease. On the second stage of the Vysots'ko culture development, two cultural and chronological horizons are identified: that of Nedilys'ko (HaB_1) and the horizon of Zolochiv (HaB_{2-3}). The heads of the deceased are south-west oriented. One can find a lot of earthenware miniature crockery (some of fascinating decoration), zoo- and ornithomorphic plates, ironware, grindstones, warrior cylinder hammers and maces, both made of iron and stone. The burials in stone tombs were becoming popular. The late period of the Vysots'ko culture development (7th-6th century B.C.) is characterized by strong influences of the Early Scythian cultures of the Ukrainian forest-steppe. The authors also do not exclude the possibility of comparing the monuments of the Vysots'ko culture with the tribes of the Nevrs, described by Herodotus.

Надія ГАВРИЛЮК

БАЗОВА ГАЛУЗЬ ЕКОНОМІКИ СТЕПОВИХ СКІФІВ

Загальновідомо, що економіка степової зони Північного Причорномор'я носила в основному аграрний характер. Безумовно, її базовою галуззю було екстенсивне скотарство, яке до нинішнього дня залишається поза увагою скіфологів. Спробуємо на основі археологічного матеріалу, загальних законів економічної науки, етнології, палеоекологічних даних розглянути це складне, але необхідне для реконструкції історії скіфів питання.

Предметом нашого вивчення буде стан скотарства як базової галузі економіки кочовиків та його трансформація протягом VII — IV ст. до н. е. При цьому під скотарством розуміється підрозділ тваринництва, тобто галузь господарства, яка базується на утриманні та розведенні стадних копитних тварин. Для степової частини Євразії найбільш характерним є розведення великої рогатої худоби, вівчарство, козівництво та конярство.

Як побачимо далі, протягом порівняно короткого хронологічного відрізку в історії Степової Скіфії відбулися події, які кардинально змінили її соціально-політичний устрій, етногеографію, культуру. У великій мірі інтенсивність та направленість цих змін були зумовлені трансформацією економічної основи суспільства, а значить, особливостями розвитку її основної галузі — скотарства. Таким чином, дослідження скотарства як базової галузі економіки степових скіфів є нагальним завданням сучасної археології раннього залізного віку.

Історіографія питання. У більшості наукових досліджень скіфологів господарство скіфів оцінюється як кочове[1] або напівкочове[2] без прив'язок до часу. Палеоекономіка Степової Скіфії подається як статична, позбавлена будь-яких змін.

У монографіях В. Цалкіна наводяться результати великої роботи щодо визначення кісткових залишків з матеріалів Кам'янського городища і так званих „пізньоскіфських" пам'яток Подніпров'я[3]. П. Ліберовим представ-

---

[1] Грязнов М. П. Некоторые вопросы истории сложения и развития ранних кочевых обществ Казахстана и Южной Сибири // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.— М., 1955.— № 24.— С. 19—29; Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 3—29.

[2] Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1954.— № 36.— 235 с.; Марков Г. Е. Кочевники Азии.— М., 1976.— 317 с.; Хазанов А. М. Некоторые проблемы экологии номадизма // Карта, схема и число этнической географии.— М., 1975.

[3] Цалкин В. П. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— № 59.— С. 7—116.

лена загальна картина скотарства раннього залізного віку[4]. Дослідження скотарства лісостепових племен, пов'язаного з осілим життям, здійснив також Б. Шрамко[5]. З плином часу визначення кісток тварин з будь-яких археологічних матеріалів стало правилом. Але для одержання навіть спрощеної картини економіки необхідне вивчення загальних законів існування і розвитку кочового суспільства з використанням палеоекологічних та економічно-географічних методів дослідження. І хоч скотарські аспекти тою чи іншою мірою представлені практично в кожній роботі зі скіфської тематики, однак, за винятком робіт А. Хазанова[6], досліджень інституту кочівництва у степових скіфів, скотарства та окремих його питань майже не висвітлено.

На сьогодні існує дві полярні оцінки ролі феномену кочівництва в історичному процесі. Згідно з першою, будь-яке кочове суспільство прогресивне, і кочівники „ [...] здатні вийти на рівень ранньокласових відносин при умові в першу чергу — васально-данинного підкорення осілих землеробів прикордонних зі степовими районів; у другу чергу — при умові встановлення реґулярних економічних та політичних зв'язків з сусідніми цивілізаціями“[7].

Відповідно до другої оцінки, кочове суспільство належить до тупикової лінії розвитку, а градація номадів євразійських степів на ранніх і пізніх кочівників заперечується. За словами М. Крадіна, виглядає неправомірним виділення двох етапів у еволюції матеріальної культури номадизму. Нечисленні знаряддя праці, методи ведення скотарського господарства, тварина як головний засіб праці, тобто все, що знаходилось між номадом та природою, яка привласнювалась ним у процесі виробництва, не зазнало суттєвих змін з часу зародження номадизму до його занепаду. Це наводить на думку про незмінність виробничих сил кочівництва загалом[8]. Автор вважає, що істина знаходиться десь посередині.

Постановка завдань і вибір методики їх дослідження. Складність вирішення поставлених завдань збільшується унаслідок того, що досліджувана проблема має комплексний і міждисциплінарний характер. Для повнішого свого вивчення вона потребує залучення, крім загальної теорії кочівництва, яку необхідно розглянути особливо уважно, методів економічної географії. У нашому випадку дуже важливим аспектом цієї проблеми є те, що вона ґрунтується на археологічному матеріалі.

Вплив природних особливостей на економічну ефективність господарства, дослідження якого є одним з основних наших завдань, будемо вивчати з використанням методик економічної географії. У багатьох випадках головним об'єктом її дослідження є природні ресурси. При цьому розрізняють „природні умови“ і „природні ресурси“. Природні умови тотожні з природою та її компонентами — рельєфом, кліматом, водами, ґрунтами, рослинним і тваринним світом. Під природними ресурса-

---

[4] Либеров П. Д. К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— № 53.— С. 110—165.

[5] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 88—90.

[6] Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.

[7] Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті.— К., 1994.— С. 123.

[8] Крадин Н. Н. Кочевое общество.— Владивосток, 1992.— С. 51—52.

ми треба розуміти тіла та сили природи, які на даному рівні розвитку виробничих сил та знань про них можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участи у матеріальній діяльності. В економічній географії прийнято поділяти ресурси на чотири категорії: мінерально-сировинні; лісові; сільськогосподарські; водні[9].

Найбільш значущими для кочового суспільства є ресурси, що належать до двох останніх категорій, — сільськогосподарські та водні. У даному випадку сільськогосподарські ресурси зведені до характеристики кормових ресурсів у поєднанні з характеристиками ґрунтів, на яких вони були розташовані. Схема характеристики водних ресурсів традиційна.

За останній час в економічній географії розроблена природно-історична концепція територіальної організації економіки. Цікава для нас степова частина Північного Причорномор'я з точки зору територіальної організації суспільства відповідає поняттю „суспільно-територіальний комплекс або соціально-економічна геосистема"[10]. У межах геосистеми здійснюється зв'язок населення, виробництва та природних ресурсів, тобто у межах геосистеми культура здійснює своє просторове буття.

До основних елементів та понять геосистеми відносяться такі, як енергетично-виробничий центр (ЕВЦ), кооперація та поділ праці. При цьому ЕВЦ є матеріальною основою функціонування виробничого процесу; поділ праці поєднує різні стадії виробничого процесу, а кооперація є рухомою силою і тою суспільною необхідністю, в умовах якої відбувається виробництво[11]. Основним механізмом дії економічних законів у межах геосистеми є процес поділу праці, який проявляється у „галузевій" та „реґіональній" формах. Розрізняють два види поділу праці: територіальний та географічний. Територіальний — це форма поділу праці між економічними районами у межах одної держави або геосистеми. Він відбувається в однакових географічних умовах і в суспільстві, яке знаходиться на певному рівні розвитку. Під географічним поділом праці розуміють поділ праці між окремими соціальними утвореннями, передовсім між державами. Реалізація його відбувається у різних умовах, часто між країнами, які стоять на різних ступенях історичного розвитку[12].

Якщо у сучасних суспільствах існує чотири види кооперації (проста, складна, інтегральна та комплексна), то для скіфського суспільства була характерна лише одна — проста кооперація. Кооперація як механізм розвитку у межах економічної системи найчастіше проявляється у вигляді еколого-економічного районування, що змінюється з плином часу.

Таким чином, в економічно-географічних термінах мета нашого дослідження виглядає так: у межах однієї геосистеми — у степовій зоні Північного Причорномор'я VII—IV ст. до н. е. — виявити основні економічні параметри та простежити їх зміни у скотарстві як базовій галузі степових скіфів.

---

[9] Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов.— М., 1972.— 301 с.; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 27, 95.

[10] Дружинин А. Г. Методологические основы географических исследований культуры // Известия Всесоюзного Географического Общества.— 1989.— Т. 121, вып. 1.— С. 59.

[11] Абрамов В. С. Об основных понятиях экономико-географического процесса // Известия Российского Географического Общества.— 1986.— Т. 118, вып. 1.— С. 38—43.

[12] Там само.— С. 38—43.

Оскільки раніше було встановлено, що економіка Степової Скіфії пережила ряд суттєвих змін[13], які в основному співпадають за часом з періодизацією історії степових скіфів, то розвиток базової галузі економіки скіфів доцільно розглянути у відповідності з такими раніше виділеними етапами історії економіки:

— архаїчний (VII — перша половина V ст. до н. е.). В економічному відношенні це період моногалузевої економіки, де кочове скотарство відігравало головну роль. Відповідно до цієї ролі воно й розвивалося.

— середньоскіфський (друга половина V — IV ст. до н. е.). Це період значних структурних змін в економіці Степової Скіфії, коли головна галузь господарства — скотарство — доповнилася новим компонентом — степовим землеробством, завдяки чому у Степу виник новий господарсько-культурний тип — напівкочове господарство. Ці зміни стали причиною багатьох зрушень у суспільстві степових скіфів.

За межами дослідження залишається так званий „пізньоскіфський" період, який, на думку автора, випадає зі загального напрямку розвитку степових скіфів, тому що він більше пов'язаний з історією античних колоній Причорномор'я, передусім Ольвії, і може бути розглянутий в окремій статті.

Оцінка ресурсного потенціалу. Природні умови Степової Скіфії характеризувалися нами раніше[14]. Нагадаємо лише, що територія досліджуваної історико-географічної області обмежена степовою зоною України, частково Росії — західною ділянкою Великого Поясу Степів. Основна маса скіфських пам'яток знаходиться між Доном та Дністром. Площа цієї території становить близько 235 тис. км^2.

Орографія Степової Скіфії визначається її положенням у південно-західній частині Східно-Європейської рівнини. У рельєфі розрізняють Придніпровську та Причорноморську низовини. Рівнинний рельєф порушується долинами рік. Вододіли являють собою невисокі плато, на більшості з яких зосереджені курганні могильники скіфського і ще ранішого часу. Миси, утворені при впадінні малих рік у великі, придатні для розміщення поселень, селищ та городищ.

У VII — IV ст. до н. е. інтенсивність зволоження території України різко зросла[15]. За середніми показниками головних елементів, клімат цього періоду близький до сучасного, але більш вологий і прохолодний.

На характеристиці природних ресурсів зупинимося докладніше. Розрізняють активний і пасивний способи споживання кормів худобою. Оскільки для скіфської економіки характерне екстенсивне скотарство, то в подальшому нас цікавитиме пасивний спосіб одержання кормів для худоби, тобто використання природних кормових угідь для випасу худоби[16].

В основі сучасних класифікацій пасовищних угідь лежить не тільки їх поділ на їстівні, неїстівні та отруйні для худоби рослини, але й поділ рослин за багатьма іншими критеріями.

Серед найголовніших типоутворюючих ознак класифікації, які мають важливе значення для нашого дослідження, виділяється ознака просто-

[13] Гаврилюк Н. О. Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скіфії // Оточуюче середовище і стародавнє населення України (Репринт).— К., 1993.— С. 63—64.

[14] Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— 110 с.

[15] Фізична географія Української РСР.— К., 1982.— С. 50.

[16] Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство.— М., 1956.— 547 с.

рового поділу, коли пасовища систематизуються відповідно до закономірностей розвитку та розповсюдження ґрунтів. Оскільки ґрунт є одним з найінертніших компонентів природного середовища, то знання особливостей сучасних ґрунтів дасть змогу уявити розповсюдження пасовищної рослинности у минулому. Зрештою, класифікація пасовищ за ботанічними та ґрунтовими ознаками повинна прийти у відповідність із господарсько-культурною та еколого-економічною типологією різних явищ досліджуваного кочового суспільства. Вважається[17], що основна одиниця типології — господарський тип — повинна об'єднати угіддя за двома основними критеріями — екологічною та господарською подібністю. Екстраполюємо цей підхід на характеристику пасовищ степової частини Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці.

У полі нашого зору перебуватиме клас С-2 — рівнинні степові та сухостепові угіддя на глинистих і суглинистих звичайних та південних чорноземах, темно-каштанових ґрунтах, солонцях степової зони[18]. Пасовиська цього класу охоплюють усі три трав'яні спілки України: різнотравно-типчаково-ковилову, типчаково-ковилову, пустельні полиново-злакові степи. Відповідно до розбіжностей у степових угрупованнях, які відносяться до кормових угідь цього класу, їх поділяють на три підкласи з 20 типами[19]. Докладніше кормові угіддя Степової Скіфії описані нами раніше[20].

Нагадаємо лише, що особливу роль у скотарстві степових скіфів відігравали трав'яні угруповання піщаних арен та річкових долин. Над Дніпровською заплавою таких арен три: Кучугури, Кам'янські кучугури, Олешківські піски. З ними можна пов'язати найвідоміші пам'ятки Степової Скіфії — Лисогірське поселення, Кам'янське городище і більш раннє Ягорлицьке. Трав'яні угруповання піщаних арен відносяться до слабозарослих пісків, які швидко витоптуються, особливо великою рогатою худобою. Про це свідчать навіть сучасні дані — у фондах Кам'янсько-Дніпровського краєзнавчого музею зберігається листування Б. Гракова з тодішнім директором музею І. Грязновим з приводу дозволу на засадження Кам'янських кучугур сосновим бором. Б. Граков дуже виважено поставився до цього питання, оскільки йшлося про збереження Кам'янського городища, культурні шари якого залягають саме під кучугурами. Існувала альтернатива — заборонити насадження дерев чи дозволити розбити існуючий нині Кам'янський бір. Серед аргументів на користь засадження кучугур було те, що випас на них худоби руйнує дерновий шар, що спричинює розвіювання пісків, а значить, і руйнування культурного шару городища. Це спостерігав Б. Граков під час своїх розкопок у 1938—1952 рр. Таким чином, археолог не тільки зберіг унікальну пам'ятку скіфської степової осілости (лише тепер житлове будівництво почало руйнувати культурний шар, збережений лісом), але й задокументував явище пасквальної дигресії трав'яних угруповань піщаних арен. Звичайно, погіршення таких пасовищ триває уже 100—150 років, унаслідок чого вони якісно змінюються і стають непридатними для пасовищного використання. Тому

---

[17] Балашов Л. С., Сипайлова Л. М., Соломаха В. А., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Типология лугов Украины и их рациональное использование.— К., 1988.— С. 11.

[18] Там само.— С. 115.

[19] Там само.— С. 117—127.

[20] Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии.— К., 1995.— С. 140 (Репринт).

нам здається невипадковим те, що всі пам'ятки первинної скіфської осілости існували не більше одного сторіччя.

Найбільше багатство степової частини Північного Причорномор'я завжди складали заплавні угіддя. Розрізняють короткозаплавні пасовища, на яких вода під час весняної повені стоїть 10—15 днів (заплави Південного Бугу, Інгульця, Сіверського Дінця, Дністра, Молочної, Кальміуса), і довгозаплавні, на яких вода стоїть 30 днів (заплава Дніпра)[21]. Трав'яні угруповання заплав у залежності від екологічних умов поділяються на злакові і різнотравно-злакові на луках та різнотравно-злакові на засолених ґрунтах і відзначаються високою продуктивністю і малою схильністю до дії перевипасу.

Для нас особливий інтерес мають довгозаплавні лугові угіддя, тобто угіддя заплави великої ріки у низовій, степовій, її частині. Заплава тут дуже широка — від 0,5 до 15 км — і ділиться на три частини: прирічищну, центральну та притерасну. Пасовища, які розташовані у цих місцях, відзначаються високою продуктивністю. При пасквальному їх використанні необхідне раннє стравлювання: на початку травня тварини поїдають на них 99 відсотків рослин. Низькі ділянки заплави допускають 2—3 стравлювання протягом сезону[22]. Виділяється вісім господарських типів луків цього класу. За скіфських часів розповсюдженими були тонконого-пирієві, лисохвосто-бекманієві та двокитицеві луки.

Особливістю степових районів є наявність степових подів і блюдець, більшість яких розташована у Дніпро-Молочанському межиріччі. Як правило, блюдця мають округлу в плані форму з діаметром від 20 до 80 м. Поди асиметричні і мають великі розміри. Так, наприклад, Агайманський під дорівнює 10х15 км, Тимашівський — 8х12 км, Зелений — 3х15 км. Виділяються також Сиваський, Чорнянський, Донузлинський поди. По краях подів виникали стоянки степових скіфів IV ст. до н. е.[23]

Для подів і западин степової зони характерні осиково-жераро-ситникові угіддя, які при підвищеному випасі трансформуються у айстро-кульбабкові, продуктивність травостоїв яких є у два рази меншою[24].

Таким чином, з опису пасовищних ресурсів випливає, що північнопричорноморські пасовищні угіддя мали унікальну особливість — мозаїчність. Ця властивість придніпровських фітоценозів сприяла більш повній у якісному відношенні порівняно зі східними ділянками Великого Поясу Степів забезпеченості кормами худоби кочівників Придніпров'я. О. Формозов писав, що степовому рослинному покривові притаманні мозаїчність та комплексність, тому травоїдні ссавці мають багатий вибір кормів. Причому вегетаційні періоди рослин починаються з лютого і закінчуються у листопаді. Тобто більшу частину року тварини мають зелений корм. У зимовий період їжу тваринам забезпечують довгозаплавні луки з сухим сіном на корені. Крім того, степові кормові рослини багаті зольними елементами, а деякі види навіть перенасичені солями. З цим пов'язана відсутність мінерального голодування у степових травоїдних ссавців, яке є звичним

---

[21] Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство...— С. 259.

[22] Там само.— С. 259, 359.

[23] Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону.— Херсон, 1992.— 55 с.

[24] Балашов Л. С., Сипайлова Л. М., Соломаха В. А., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Типология лугов Украины...— С. 166.

явищем у копитних тварин, що мешкають в областях з надмірно зволоженим кліматом[25].

Наведена характеристика пасовищних угідь степової частини Північного Причорномор'я свідчить про їх багатство і різноманітність. Однак у кількісному відношенні ресурси будь-якої екосистеми, якими б вони не були спочатку багатими, усе ж таки закінчуються. При довготерміновому їх використанні, збільшенні екологічного навантаження понад норму здатність геосистеми підтримувати природним шляхом свій належний стан порушується.

При незбалансованому зростанні поголів'я худоби кормова база заплавних зимових пасовищ (а саме вони лімітували кількісне зростання стада) може швидко вичерпатись. У ряді випадків зростаючі потреби у кормах задовольнялись шляхом вирощування і заготовки на зиму так званих твердих кормів, насамперед плівчастого ячменю. Про існування посівів кормових рослин у зонах осілости кочівників свідчать численні етнографічні матеріали[26]. Переконливі докази появи у скіфів у кінці V—IV ст. до н. е. таких посівів містяться у матеріалах поселення Лиса Гора, яке досліджувалось нами у 1984—1990 рр. При розкопках були відкриті відносно невеликі житла, які оточувались численними господарськими та зерновими ямами, у яких зберігались запаси ячменю[27]. Матеріали цієї пам'ятки, а також Кам'янського городища стали фактологічною базою для реконструкції фуражного напряму скіфського степового землеробства. Так у спектрі агрокультур степових скіфських поселень фіксується перевага плівчастого ячменю, багаторядкового проса, плівчастої пшениці-двозернянки.

Раніше ми висловили припущення, що передумови розвитку „скіфського" способу землеробства закладались у надрах кочового суспільства, і виникло воно передовсім з потреб скотарства, з яким було тісно пов'язане. Цей висновок знайшов додаткове підтвердження при аналізі остеологічних матеріалів зі скіфських поховань степової зони — Товстої Могили[28], Огузу, Бабиної та Водяної Могил. О. Секерською встановлено існування особливих верхових коней, які відбирались „під сідло" знаті і відрізнялись деякими природними ознаками від основної маси коней[29].

З іншого боку, відомо, що для селекції і утримання скакунів обов'язковою умовою є наявність твердих кормів, які спеціально вирощують та запасають на зиму. За даними Л. Костенко, високопорідні коні, які існували у давній Фергані у II ст. до н. е., знаменитий арабський кінь в Аравії та ахал-текинський кінь у Туркменії були виведені в умовах оазисного землеробства. Там коней годували сухим фуражем, хлібом, напували молоком, утримували в теплі[30]. Як випливає з матеріалів поселення Лиса

[25] Формозов А. Н. Звери, птицы и их взаимодействие со средой обитания.— М., 1976.— С. 176—278.

[26] Жуковская Н. Л. Судьба кочевой культуры.— М., 1990.— С. 71.

[27] Гаврилюк Н. О., Кравченко С. М. Початок осілості у степових скіфів за матеріалами поселення Лиса Гора // Археологія.— 1995. — № 3.— С. 85—97.

[28] Бибикова В. И. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила // Советская археология.— 1973. — № 47.— С. 63—68.

[29] Секерская Е. П. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати // Древности Степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1992.— С. 191.

[30] Крадин Н. Н. Кочевое общество.— Владивосток, 1992.— С. 501.

Гора, перераховані умови були й на поселенні Лиса Гора, синхронному появі коней, описаних О. Секерською.

Оцінюючи загалом фіто- і агроценози скіфського часу, можна констатувати, що рослинний покрив степової зони Північного Причорномор'я міг при помірному випасі повністю забезпечити потреби стад скіфів-кочівників, а проґресуюче збільшення пасквального навантаження до деякої міри компенсувалося вирощуванням спеціалізованих агрокультур, які використовувались як тверді корми.

Водні ресурси. Водопої відіграють далеко не останню роль в організації скотарського господарства. Деякі дослідники, зокрема О. Міллер та М. Масанов, навіть типологію скотарства базують на забезпеченості його водними запасами[31]. Про значення цього природного ресурсу для кочівників можна судити з біблійних текстів: „20. І сварилися пастухи герарські з пастухами Ісаковими, кажучи: „Це наша вода!" [...] 21. І викопали вони іншу криницю, і сварились також за неї. 22. І він пересунувся звідти, і викопав іншу криницю, — і не сварилися за неї. І він назвав для неї ім'я: Реховот, і сказав: „Тепер нам поширив Господь, і в краю ми розмножимось"[32].

Якщо вірити Геродотові, забезпеченість водою земель Скіфії була достатньою: природа землі їм сприяла і ріки ставали їх союзниками. Земля, яка являє собою рівнину, була травою і була багата водою, а рік по ній текло не менше, ніж каналів у Єгипті. Основні водні ресурси Степової Скіфії зосереджені у річках, названих Геродотом так: Істр з пятьма гирлами, Тірас і Гіпаніс, і Борисфен, і Понтікап, і Гіпакіріс, і Герр, і Танаїс[33].

Річкова мережа Північного Причорномор'я у певній мірі сформувала господарський вигляд реґіону. По-перше, нею природним чином визначаються межі як політичних утворень (зовнішні кордони), так і межі еколого-економічних районів (внутрішні кордони). Прикладом зовнішнього кордону може бути Істр, який відокремлював скіфський світ від фракійського. Звичай поділу пасовищних територій великими ріками існує у всіх кочівників. Так ногайські орди здійснювали сезонні перекочівки вздовж великих рік, які розмежовували їхні пасовища. У межах пасовищних територій перекочівки прив'язувались до малих річок та тимчасових водопоїв[34].

Далеко не останнє місце у забезпеченні кочівників водою належить джерелам атмосферного походження: снігові, дощеві, а також їх скупченням на поверхні землі: повеневим водам, паводкам, дощовим потокам. Відомі приклади обваловки кочівниками западин для збереження повеневої та дощової води[35].

Важливим джерелом водопостачання були для кочівників ґрунтові води, які збирались у першу чергу в колодязях найрізноманітнішої конст-

[31] Масанов М. Э. Типология скотоводческого хозяйства кочевников Евразии // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.— Алма-Ата, 1989.— С. 64.

[32] Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.— UBS, 1990.— U. B. VO53 UK.— С. 26.

[33] Див.: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в „Истории" Геродота.— Л., 1982.— С. 47.

[34] Кириков С. В. Человек и природа степной зоны.— М., 1983.— 126 с.

[35] Масанов Н. Э. Типология скотоводческого хозяйства кочевников...— С. 66.

рукції[36]. Унікальним за доступністю ґрунтових вод є район Кам'янського городища, де насичені водою горизонти починаються на глибині 1 м від поверхні. Завдяки цьому природному факторові, доповненому наявністю чудових плавневих пасовищ заплави та трав'яних угруповань піщаної арени, район Кам'янського городища був особливо привабливим для освоєння саме кочівниками.

Оцінюючи загалом кормові та водні ресурси Степової Скіфії, можна дійти висновку, що Північне Причорномор'я у ранньому залізному віці являло собою зону зі сприятливими умовами для розвитку скотарства у всіх його формах — кочовій, напівкочовій та напівосілій. Різноманітність пасовищних угідь, сприятливі умови для вирощування сільськогосподарських культур, передусім кормових, забезпеченість іншими природними ресурсами, у тому числі й водними, — усе це стало основою для бурхливого розвитку ведучої галузі економіки степових скіфів. Але разом з тим крихкість та мозаїчність біоценозів степової екосистеми скривали у собі причини хисткости, деякої ефемероїдности кочового суспільства, яке виникло у степовій зоні і почало її експлуатувати.

Скотарство степових скіфів періоду архаїки. Нечисленні та небагаті поховальні пам'ятки степових скіфів VII — середини V ст. до н. е. (за даними Ю. Мурзіна, 120 поховань) є головним археологічним джерелом для вивчення скотарства першого періоду кочування. Бідність археологічних джерел певним чином компенсується працею Геродота, у якій міститься ряд важливих свідчень, необхідних для реконструкції скіфської економіки.

Не викликає сумніву той факт, що основним видом свійських тварин степових кочівників періоду скіфської архаїки був кінь. Геродот згадує скіфських коней у десяти місцях четвертої книги. Про господарську диференціацію підвладних скіфам територій на пасовища і непасовища переконливо свідчать два фрагменти з творів Геродота. Так, за його словами, заманюючи Дарія у глиб країни, скіфи знищували у цій країні пасовища для коней. А пізніше вони вже не шукали персів там, де ними ж самими раніше усе було знищене і де раніше був корм для коней і вода[37].

Технологічна схема використання скіфами пасовищ Північного Причорномор'я могла виглядати таким чином: весною коні випасались на плакорних типчаково-ковилових пасовищах, де основним їх кормом були ковила, типчак, житняк та тонконіг. На літо їх переганяли на пирійні пасовища — у злаково-різнотравні западини. Восени місцями випасу табунів ставали типчаково-ковилові та злаково-полинові пасовища південної підзони степу, а також заплави річок. Місця для зимівель звичайно обирались поблизу пасовищ на бугристих пісках і над заплавами. Відомо також, що скіфські коні добре переносили зими.

Для господарсько-культурного типу скіфів періоду архаїки характерне табунне утримування худоби. Геродот згадує табуни, говорячи про озеро, з якого витікає Гіпаніс. Відомо, що табунне утримування коней найбільш раціональне. Воно дешевше від сучасного утримування у стайнях у 3—4 рази[38].

---

[36] Масанов Н. Э. Типология скотоводческого хозяйства кочевников...— С. 69.

[37] Див.: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в „Истории" Геродота.— С. 157.

[38] Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство...— С. 456.

Галузі господарського використання коней у скіфів були досить різноманітні. Їх використовували у військовій справі — терміни „кінний стрілець", „кінний воїн", „скіфська кіннота" дуже часто трапляються у Геродота. Але коні, запряжені у візок, згадуються рідко, бо тягловою силою у той час в основному були воли. Про їстівне призначення коней та про використання їх м'яса у раціоні степових скіфів ми писали раніше[39]. Те, що кінь відігравав дуже важливу роль у житті скіфа-кочівника, засвідчує і його місце у поховальному обряді: „[...] у жертву приносять будь-яких свійських тварин і особливо коней", а поховання царя супроводжують опудала коней, серед яких „кінь власного сідла"[40].

Другою за значенням у житті кочових скіфів свійською твариною була вівця. Геродот згадує про неї лише один раз — як про жертовну тварину в описі святилища Арея[41]. Однак, виходячи з раціональности використання пасовищ, можна з великою вірогідністю припустити існування у скіфів великої кількости овець. Мізерність опису вівчарської частини скіфського стада не є випадковою, бо греки добре зналися на вівчарстві, яке з догомерівських часів було для них рутинним заняттям.

Про господарське використання у період скіфської архаїки великої рогатої худоби є мало свідчень. Здебільшого її використовували як тяглову силу. Так, описуючи знищення невдалого пророка, Геродот зауважує, що „навантажив візок хмизом, впрягає у нього биків"[42]. У жертовній їжі також трапляються кістки великої рогатої худоби. Геродот досить докладно описав, як „бик сам себе варить"[43]. У кількісному відношенні частка кісток великої рогатої худоби невелика, що засвідчують поховання біля сіл Підгороднього на Дніпропетровщині та Нижніх Сірогозів на Херсонщині. Інші тварини у письмових джерелах не згадуються, і в похованнях їхні останки також не трапляються. На завершення розділу підкреслимо основні особливості економіки скіфського періоду:

1. Археологічні джерела, які відносяться до першого періоду існування скіфів у Північному Причорномор'ї, характеризуються невеликою кількістю поховальних пам'яток і відсутністю пам'яток осілости.

2. У стаді періоду скіфської архаїки переважали коні і дрібна рогата худоба; частка великої рогатої худоби мала.

3. Скотарству періоду архаїки притаманна табунна та отарна системи утримання худоби.

4. Скотарі перебували не тільки у постійній динаміці (за Н. Масановим), але й у стані просторової розсіяности, а значить, пасовищне навантаження залишалось помірним. Тобто виконувався основний закон розвитку кочового суспільства на першому етапі його існування — дисперсний стан скотарського господарства[44].

5. Пануючим у Північному Причорномор'ї у період скіфської архаїки був господарсько-культурний тип, який відповідає екстенсивному пасо-

---

[39] Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— 110 с.

[40] Цит. за: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в „Истории" Геродота.— С. 121, 127.

[41] Там само.— С. 123.

[42] Там само.— С. 125.

[43] Там само.— С. 121.

[44] Масанов Н. Э. Дисперсное состояние — всеобщий закон жизнедеятельности кочевого общества // Вестник АН Казахской ССР.— 1987.— № 3.— С. 29—39.

вищному скотарству з наявністю усіх видів перекочовувань — міґраційних, сезонних, літніх та добових.

6. Еколого-економічні процеси у період архаїки розвивались в умовах одної геосистеми. Більш подрібнене районування помітне лише у кінці періоду.

7. Екстенсивний тип кочування на першій стадії номадизму потребував постійних змін — енерговиробничий центр у степовому Причорномор'ї не простежується.

8. Поділ праці носив географічний характер, а основним видом кооперації залишалась проста кооперація.

9. Взаємодія складових частин еколого-економічного процесу у суспільстві ранніх кочівників Північного Причорномор'я забезпечила на першому етапі їх існування рівновагу в економічній структурі, а скотарське господарство перебувало у гармонії з оточуючим середовищем. Це протягом певного часу сприяло безкризовому існуванню Степової Скіфії.

Скотарство скіфів кінця V—V ст. до н. е. У порівнянні з архаїчним періодом стан джерел зазначеного часу має інший характер. Ним датується велика кількість поховальних пам'яток[45] і понад сто пам'яток осілости[46]. На жаль, письмові джерела, на відміну від попереднього періоду, більш фраґментарні і опосередковані. Відсутня така велика і змістовна праця, як твір Геродота.

Усі скіфські городища цього періоду виникали на мисах, які вклинювались у великі масиви заплавних пасовищ. На просторах між городищами, на схилах заплав виникали невеликі поселення і селища. Для відкритого степу характерні стійбища, які тяжіли до подів. Так, тільки на схилах Чорнянського поду зафіксовано 17 стійбищ скіфського часу[47]. Ці пам'ятки формували масив первинної осілости, який виник з потреб кочового суспільства і мав деякі особливості, що дають змогу відрізнити цей процес від виникнення осілости у Подніпров'ї пізніше, у II ст. до н. е.— II ст. н. е.

Кількість поховальних пам'яток у степовій зоні Північного Причорномор'я у кінці V—IV ст. до н. е. збільшилася. За даними на 1980 р., кількість досліджених скіфських поховань цього часу складала 2042[48], а за даними С. Поліна, вона сягає 4000[49]. Більшість поховальних пам'яток знаходиться у межах вододілів Дніпра та його приток. Великі курганні могильники з багатими похованнями зосереджені у районі Кам'янського та Капулівського городищ.

Зміни у способах ведення скотарського господарства можна простежити за змінами остеологічного спектра з матеріалів, здобутих при роз-

---

[45] Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 365 с.

[46] Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта...— 55 с.

[47] Там само.— С. 5, рис. 11.

[48] Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники...— С. 345.

[49] Полин С. В. От Скифии к Сарматии.— К., 1992.— 195 с.; Свод экономических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура.— М., 1986.— С. 102.

копках скіфських поселень і курганів IV ст. до н. е., а також за змінами в аналізі зображень тварин на витворах торевтики зі скіфських поховань[50].

У складі стада в IV ст. до н. е. на перше місце виходить велика рогата худоба. Склад кісток цих тварин у матеріалах пам'яток осілости коливається від 50 до 60 відсотків[51]. За морфологічними ознаками більшість великої рогатої худоби треба віднести до порід невисокого зросту. Взагалі, О. Журавльов зафіксував існування трьох порід великої рогатої худоби у складі стада мешканців Кам'янського городища та Первомайського поселення. Вони відрізнялись від порід свійських тварин Ольвії, Лісостепу і „пізньоскіфських" городищ[52].

Прийнято вважати, що поява у стаді кочівників значної кількости великої рогатої худоби, яка не була здатною на довготривалі перекочовування, визначила зміни у способі їх життя, спричинила перехід до часткової або повної осілости. Крім того, відомо, що велика рогата худоба віддає перевагу мезо- і гігрофільним рослинам, любить бобові[53], тобто рослини заплавних лук, поблизу яких зазвичай і виникали перші поселення та селища кочівників.

Друге місце у кількісному складі стада степових скіфів займали коні. Відсоток їх кісток у матеріалах поселень коливається від 21 до 24[54]. Вважалося, що у господарстві скіфів Північного Причорномор'я переважали коні низькі (висота в холці 123—136 см) та середнього зросту (136—144 см)[55]. Дані, отримані В. Бібіковою та О. Секерською[56], свідчать про існування у скіфів у IV ст. до н. е. коней, відібраних „під сідло", тобто про знання тогочасними степовими скотарями досконалих прийомів селекції. Цьому твердженню не суперечить аналіз зображень скіфських коней.

Якщо для чисто кочового господарства було характерним табунне утримування коней, то для напівкочового — відгінне скотарство, при якому частина худоби з невеликою кількістю пастухів переганялася на пасовища. Там нерідко використовували й загони. Причому переганялася майже вся худоба, за винятком робочої, а також свиней та птиці. Вважається, що відгінне скотарство супроводилося спеціальними посівами на корм[57], що зафіксували матеріали поселення Лиса Гора.

Здавна вважалося, що основною годувальницею найбіднішого кочівника була вівця. Частка овець у скіфському стаді коливається від 11 до 17 відсотків[58]. Екстер'єр овець можна уявити за витворами скіфської торевтики, наприклад, за пекторалями з Товстої Могили та Великої Близниці.

---

[50] Гаврилюк Н. О. Свійські тварини на золотих виробах із скіфських поховань // Дослідження старожитностей України.— К., 1993.— С. 63—64.

[51] Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н. А. Скотоводство степных скифов.— К., 1995.— С. 128—138.

[52] Там само.— С. 128—129.

[53] Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство.— С. 441.

[54] Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья.— С. 134.

[55] Цалкин В. П. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья...— С. 44.

[56] Бибикова В. И. К интерпретации остеологического материала... — С. 63—68; Секерская Е. П. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати...— С. 88.

[57] Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство.— С. 456.

[58] Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья.— С. 134; Цалкин В. П. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья...— С. 91.

Зображені на них тварини мають руно покращеної якости з однорідною вовною, дещо випещені.

Вівці, як відомо, поїдають пасовищні рослини майже повністю і майже всі. Цим прискорюється процес знищення пасовищ, і це зумовило зменшення частки овець у стаді степових скіфів IV ст. до н. е. у порівнянні з їх кількістю у період архаїки.

Приручення та одомашнення диких свиней — звірів доволі лютих, розумних, з гострою реакцією і небезпечними іклами — почалося з мезоліту. Зображення дикого кабана дуже розповсюджене серед композицій та мотивів на речах, прикрашених у звіриному стилі. У IV ст. до н. е. в кістках кухонних відходів почали з'являтися кістки домашньої свині. На Кам'янському городищі їх відсоток сягає 50. Трапляються вони і на інших пам'ятках[59]. Таким чином зафіксовано процес проникнення „свинарства" у скотарську галузь економіки степових скіфів.

Оскільки свині віддають перевагу молодим рослинам, на природні пасовища їх виганяли на 4—6 днів раніше від великої рогатої худоби та коней. Якщо свині паслись недалеко від поселення, їх випускали декілька разів на день. Загальна тривалість випасу маток з поросятами не повинна була перевищувати 3—4 години, інших груп — 7—10 годин. На заплавних пасовищах свині наїдаються за 1—2 години, потім починають вкладатися спати, риючи землю, чим дуже порушують цілісність ґрунту та трав'яного покриву[60]. Поступово стада переводили щораз ближче до поселення, а організація їх випасу чимраз наближалася до сучасної.

В остеологічних знахідках кістки овець і кіз важко розрізнити. Останніх небагато — усього 1—2 відсотки[61]. Кози добре засвоюють різноманітні корми — грубі та соковиті. Вони пристосовані до довгих переходів і непогано переносять коливання клімату. Тому скіфи як періоду архаїки, так і пізнішого мали у своєму стаді кіз.

Доволі сенсаційним стало відкриття на скіфських пам'ятках кісток віслюків. Вони знайдені як у похованнях (біля села Широкого на Херсонщині), так і на поселеннях. Таким чином, твердження Геродота про те, що на скіфській землі не народжуються ні віслюк, ані мул, і по всій скіфській країні унаслідок холодів узагалі немає жодного віслюка чи мула, справедливе лише для періоду архаїки.

Узагальнюючи сказане, приходимо до висновку, що в економіці степових скіфів у кінці V—IV ст. до н. е. відбувалися структурні зміни. Вперше зафіксовано виникнення первинної осілости, зароджувалося примітивне землеробство. Нестабільність кочового господарства, на продуктивність якого часто неґативно впливали різні несприятливі природні явища і умови, вузькість економічної бази, постійно зростаюча потреба у доповненні раціону рослинною їжею робили необхідними контакти кочівника зі землеробом. Причому ці контакти, які мали у різні часи різні особливості і змінювались від грабіжницьких до альянсових, почалися ще у період архаїки. Одержаний нами археологічний матеріал, осмислений у межах

---

[59] Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья. — С. 134; Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в степном Поднепровье.— К., 1992.— Ч. 1 и 2.— 96 с.

[60] Ларин И. В. Луговодство и пастбищное хозяйство.— С. 455—456.

[61] Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья.— С. 134.

загальної теорії кочівництва, свідчить про виникнення у степових скіфів кінця V—IV ст. до н. е. напівкочового скотарства — нової форми скотарського господарства.

У соціальному плані процес осідання кочівників не такий однозначний, як його уявляють деякі археологи, вважаючи, що осідали представники найбідніших верств населення. Це твердження справедливе з тієї точки зору, що „виконавцями“ цього процесу справді були збіднілі скотарі, які мріяли повернутись до кочового способу життя. Однак ініціаторами, чи „замовниками“, процесу осідання завжди були найбагатші роди, які прагнули закріпити свою владу над необхідними кочівникам заплавними зимовими пасовищами. Тим більше, що потреба в них з розвитком у степу пасквальної диґресії постійно зростала.

Проведене нами дослідження дає змогу підвести певні підсумки і виділити основні еколого-економічні особливості у розвитку скіфського степового суспільства.

1. Протягом досліджуваного періоду кількісний і якісний склад археологічного матеріалу, на якому базується вивчення основної галузі економіки Степової Скіфії, помітно змінився. Так, для архаїки це виключно поховальні пам'ятки, а в кінці V—IV ст. до н. е. у степу з'явився цілий масив пам'яток первинної осілости. Ці дані свідчать про зміну не тільки способу життя, тобто перехід частини кочового населення до напівкочового способу існування, але й про появу у Степовій Скіфії нового господарсько-культурного типу — напівкочових скотарів степового Подніпров'я. Саме з цими скотарями пов'язане виникнення землеробського компоненту у вигляді особливої „скіфської“ системи землеробства, пристосованої до досить своєрідних степових умов.

2. На відміну від періоду архаїки, коли у стаді скіфів-кочівників переважали коні, у кінці V—IV ст. до н. е. на перше місце виходить велика рогата худоба, представлена як мінімум трьома породами. Змінився також породний склад коней — з'явилися покращені породи, орієнтовані на використання коня не лише у якості робочої худоби, а й як верхового. На початку середньоскіфського періоду у стаді з'явилися нові види свійських тварин — свині та віслюки.

3. Аналіз археологічного матеріалу у контексті розвитку степових екосистем ще раз підтвердив раніше висловлене нами припущення, що однією з причин, які призвели до змін у суспільстві кочових скіфів, було виникнення у степу так званої пасквальної диґресії та перетворення її наприкінці досліджуваного періоду — кінця IV ст. до н. е. — у зональне явище з рисами палеоекологічної кризи. Вдалими спробами вийти з цього передкризового стану були якраз переселення ближче до заплави основної маси скіфського населення, намагання створювати на зиму запас твердих кормів, використання інших видів тварин. Тобто відбувалися структурні перетворення у складі природних ресурсів різних категорій.

4. Змінилася організація використання природних ресурсів. Якщо у період скіфської архаїки економічне життя скіфів-кочівників проходило у межах єдиної геосистеми без чітко виділеного енерговиробничого центру, то у середньоскіфський період уже намітився розпад єдиної геосистеми на декілька еколого-економічних районів з виділенням Степового Придніпров'я у енерговиробничий центр усієї степової зони Північного Причорномор'я.

5. Усі відомі пам'ятки первинної скіфської осілости існували не більше одного сторіччя. Цей строк відповідає, так би мовити, лімітові агротехнічного часового ресурсу експлуатації родючих ґрунтів на терасах Дніпровської заплави.

6. Закономірні і на першому етапі позитивні зміни сприяли зміцненню економічної основи скіфського степового об'єднання і перетворенню Степової Скіфії, правда, на дуже короткий час, у Велику Скіфію. Стрімкий розвиток скотарства, його спеціалізація та ряд інших змін у галузі призвели до появи надлишків продукції, інтенсифікації обмінних процесів як внутрішніх (між еколого-економічними районами), так і зовнішніх (з мешканцями грецьких колоній та північними сусідами). Матеріали поховальних пам'яток свідчать про посилення майнової нерівности у середовищі степових скіфів. Відбувалася своєрідна „ауризація" надлишків — перетворення їх у престижні і коштовні речі, зокрема золоті, які представники скіфської верхівки „забирали з собою у могилу". У такий доволі незвичний спосіб відбувалось „вимивання" з економічної системи частини багатства. Якоюсь мірою це спричиняло загальне збіднення суспільства.

7. Існування могутнього степового скіфського соціального об'єднання, умовно названого Великою Скіфією, обмежене дуже коротким в історичному сенсі часом — кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. Образно кажучи, степова екосистема, неначе весняна степова рослинність, породила яскравий, але недовговічний соціальний ефемероїд. Вже у другій половині IV ст. до н. е. у степовому скіфському суспільстві назрівали кризові явища. Цей період можна кваліфікувати як передкризовий. Еколого-економічна криза проявилась у степу пізніше — у III ст. до н. е., а весь наступний період, так званий „пізньоскіфський", був періодом поступового виходу з неї.

Nadiya HAVRYLIUK

BASIC BRANCH OF THE STEPPE SCYTHIANS' ECONOMY

The article deals with the ecological and economic peculiarities of the Scythian Steppe society development. It is noted that the swift development of cattle-breeding, its specialisation, etc. resulted in excess products. The latter, in turn, contributed to non-equal property distribution. The strengthening of the economic basis of the Scythian Steppe society resulted in the set-up of the powerful social union, — Great Scythia. Great Scythia existed during a very short period of time: from the end of the 5th century — to the first half of the 4th century. On the basis of archaeological material (with reference to steppe ecosystems development) the author develops an assumption that the so-called "pasqual digression" was one of the reasons for the change of the nomadic Scythians' society. The above pasqual digression starting with the 4th century contributed to a Palaeological crisis. Therefore the following so-called "Early Scythian" period marked gradual overcoming of the crisis that had affected various aspects of the nomadic society.

Іван ПОПОВИЧ

ХРОНОЛОГІЯ КУШТАНОВИЦЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Першочерговим завданням дослідження кінця гальштатської — початку латенської доби в Закарпатті до цього часу залишається питання визначення хронології куштановицької групи пам'яток. Для вирішення поставленого завдання зібрано солідний джерельний матеріал: у нашому розпорядженні знаходяться матеріали із 130 курганів, а також результати розкопок та розвідок 20 поселень.

У спеціальній літературі тривалий час панувала думка, що порівняно великий за кількістю археологічний матеріал куштановицьких могильників не піддається хронологічному розчленуванню[1]. Більшість дослідників основну увагу звертали на визначення нижньої та верхньої меж досліджуваної групи пам'яток[2].

Були спроби пояснити складність цього питання відсутністю польової документації розкопок 30-х рр. — Й. Янковича та братів Є. та Е. Затлукалів, ба навіть й недобросовісністю їх ставлення до методики польових розкопок[3]. Дотепер у Закарпатському краєзнавчому музеї зберігаються щоденники та польова документація розкопок згаданих дослідників. Високим фаховим рівнем відзначаються щоденники колишнього директора Мукачівського музею імені Т. Легоцького Й. Янковича, який у 1929—1931 рр. був учасником розкопок Куштановицького могильника під керівництвом відомого чеського археолога академіка Я. Бема[4].

Археологічна спадщина Й. Янковича та братів Затлукалів представляє неабияку цінність. Залишені ними спостереження відіграли вирішальну

---

[1] Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.— С. 153; Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II — первой половине I тыс. до н. э. // По материалам Западно-Украинской экспедиции Государственного Эрмитажа.— Л., 1980.— С. 52—53.

[2] Смирнова Г. И., Берняковим К. В. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья // Археологический сборник Государственного Эрмитажа (далі — АСГЭ).— 1965.— Вып. 7.— С. 89—115; Крушельницька Л. І. Племена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— С. 265—268; Paulik J. Staršia doba železna // Pravek východného Slovenska.— Košice, 1966.— S. 141—147; Dužek M. Die Thraker im Karpatenbecken // Slovenská Archeológia.— 1974.— N 22.— S. 378—379.

[3] Берняковим К. В. Исследования поселений эпохи раннего железа в Ужгороде // Научные записки Ужгородского университета.— 1955.— Т. XIII.— С. 171—173.

[4] Böhm J., Jankovich J. Skythové na Podkarpatske Rusi // Mohilové pohrebište v Kuštanovicich // Carpatica.— 1936.— N 1. — S. 37—70.

роль у побудові хронологічної колонки, вперше запропонованої у цій праці.

Нині питання визначення хронології куштановицьких старожитностей дістало глибше обґрунтування завдяки новим джерелам[5], а також у зв'язку з дослідженнями щодо класифікації пам'яток кінця гальштатської — початку латенської доби у Карпато-Подунав'ї[6]. Однак незначна кількість датуючих знахідок викликає усе-таки певні труднощі. Тільки з 28 курганів маємо металеві знахідки, далеко не кожній з яких притаманні хронологічні ознаки. Через відсутність антропологічного визначення куштановицьких тілоспалень невирішеним залишається питання виділення у курганах з колективними похованнями закритих комплексів, які відносяться до кожного окремого поховання. Стратиграфічні спостереження лише умовно можуть підтвердити різницю між похованнями. Можна припустити, що колективні поховання здійснювались під одним курганом протягом двох-трьох чвертей століття. Але за морфологічними ознаками знахідок важко визначити хронологічну різницю між похованнями.

Величезне розмаїття форм і типів керамічних виробів робить неефективною спробу використання методу математичної кореляції для визначення порівнюваних елементів тієї чи іншої речі. Тому для визначення хронології куштановицької групи пам'яток необхідно мобілізувати усю наявну джерельну базу, а також визначити основні методологічні принципи.

Більшість дослідників пам'яток кінця гальштатської — початку латенської доби у Карпатській улоговині застосовують фазовий принцип їх розчленування, враховуючи при цьому стратиграфічні спостереження, а також особливості, властиві поховальним комплексам, розташованим на тій чи іншій ділянці могильника. Іншими словами, фазово-територіальний принцип[7].

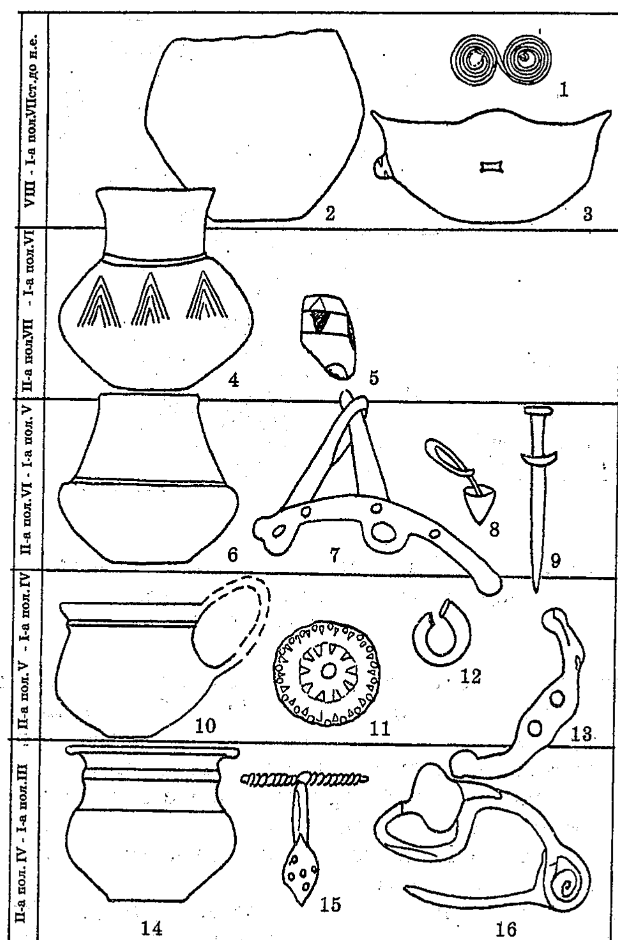
Вивчаючи хронологію пам'яток Угорської Низовини та Південно-Західної Словаччини, дослідники підкреслюють, що найбільші складності випливають з необхідности синхронізації археологічних матеріалів, які належать

---

[5] Смирнова Г., Бернякович К. Происхождение и хронология памятников...— С. 89—115; Смирнова Г. Культурно-исторические процессы...— С. 28—54; Попович И. И. Раскопки кургана у С. Бобовое Виноградовского района // Археологические исследования на Украине 1976—1977 гг.: Тезисы докладов.— Ужгород, 1978.— С. 56—58; Попович І. І. Курган куштановицької культури в С. Невицьке на Закарпатті // Археологія.— № 50.— 1985.— С. 50—62; його ж. Куштановицька група пам'яток // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 250—286.

[6] Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— 254 С.; Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin.— Bratislava, 1966.— S. 7—174; Dušek M. Die Thraker im Karpatenbecken...— S. 378—379; Parducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken // Acta archeologica Academiae scientarum Hungaricae. Budapest, 1973.— T. 25.— S. 28—63; Vulpe A. Nekropla hallstattiná de la Ferigile.— Bucureşti, 1967.— 208 s.; Vulpe A. Archeologische Forschung und historische Betrachtung über das 7. bis. 5 Thim Donau-Karpatenraum // MAPN.— 1970.— S. 115—213; Crisan I. H. Ceramica daco-getiča. Cu speciala privire la Transilvania.— Bucureşti, 1969.— S. 3—215; Vasililiev V. Scitii Agatirsi pe teritoriul Romanie // Dacia.— Cluy, 1980.— P. 3—185; Chochorowski J. Die Verkehrzug-Kultur. Charakteristik der Funde.— Warszawa; Kraków, 1985.— S. 8—162; Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Ewropy środkowej.— Kraków, 1993.— 327 s.

[7] Stoia A. Bemerkungen über das birituelle Gräberfeld in Chotin (ČSSR) // Dacia.— Bucureşti, 1975.— N 19.— P. 87—104; Chochorowski J. Die Verkerzug-Kultur-Fragen ihre Genese und Chronologie // Acta Archeologica Carpatica.— 1984.— T. XXIII.— S. 99—161.

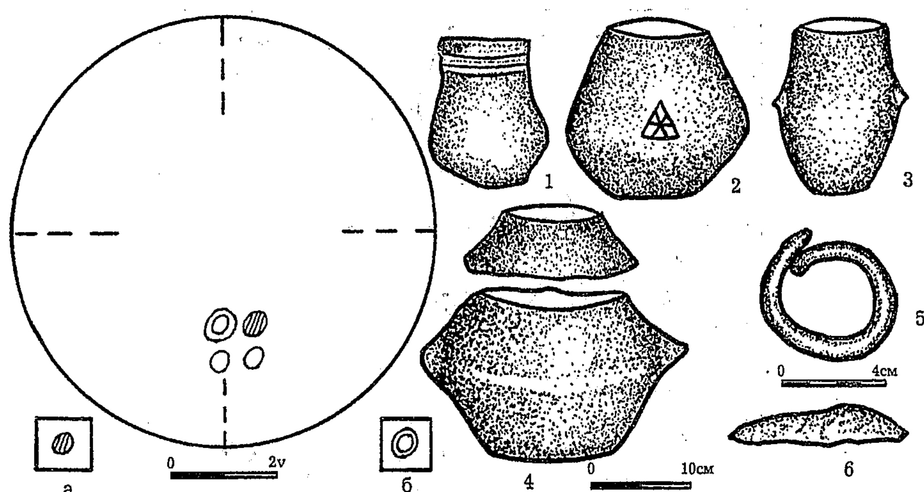

Мал. 1. Хронологічна таблиця пам'яток ранньозалізного віку в Закарпатті.
1 — Великий Березний; 2, 3 — Хуст; 4 — Мукачеве (Жорнина); 5 — Малі Геївці;
6, 7, 8 — Невицьке; 9 — Арданове; 10 — Малі Геївці; 11 — Бобове;
12 — Куштановиця; 13 — Мукачеве (Галиш-Ловачка); 14—16 — Куштановиця

різним історико-культурним колам, у тому числі гальштатському, фракійсько-іллірійському і скіфському, класифікація яких базується на різних хронологічних схемах[8].

Враховуючи одноманітність речового інвентаря у Карпато-Дунайському регіоні, при вивченні хронології пам'яток куштановицької групи Закарпаття сприйнятні усі вищезгадані принципи. Важлива роль при цьому належить стратиграфічним спостереженням підкурганних тілоспалень.

[8] Chochorowski J. Die Verkehrzug-Kultur-Fragen...— S. 109—112.

Мал. 2. Голубинне, курган № 1. План розміщення урн на підкурганній поверхні (а — урна; б — урна, накрита мискою). 1—6 — інвентар поховань

Перше знайомство з куштановицькими матеріалами викликає враження недовготривалости цього кола пам'яток. Зміна культури фракійського гальштату, його гавського варіанту в Закарпатті, на перший погляд, відбувається миттєво, ніби підтверджуючи думку, що куштановицька група пам'яток проникла в Закарпаття уже в готовому, сформованому вигляді. Але це тільки перше поверхове враження, яке склалося унаслідок недостатнього вивчення проміжних ланок на стику між культурою Гава і куштановицькою групою.

Питання співвідношення старожитностей культури Гава і куштановицької групи нині набуло нового звучання. Датування найпізніших передкуштановицьких пам'яток чітко визначається на матеріалах могильника у Великому Березному[9]. У 1955 р. доцент Ужгородського державного університету у Великому Березному, на місці сучасного кладовища, відкрив могильник ранньозалізного часу. На жаль, пам'ятник майже цілком знищений сучасними похованнями. Але на глибині 0,3 м від сучасного рівня було виявлено могилу, яка складалася з чотирьох урн. Урни були укладені у невелику могильну яму на кам'яній вимостці і обкладені камінням. У південному напрямку від цієї знахідки засвідчено ще дві посудини. За 20 м південніше від першого поховання виявлено ще чотири урни, які утворювали квадрат. В одній з урн разом із кальцинованими кістками знаходилися черпак та бронзова фібула (мал. 1, *1*).

Археологічний матеріал, одержаний унаслідок рятувальних розкопок у Великому Березному, неодноразово привертав до себе увагу дослід-

[9] Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті.— Ужгород, 1958.— С. 128—132.

ників[10]. У зв'язку з цим нема необхідности аналізувати вищезгадані комплекси. Відзначимо, що більшість знахідок із Великого Березного відносяться до періоду HB_3-HC_1. Верхню дату визначає бронзова фібула типу „Санта Лучія“[11].

Найчастіше у спеціальній літературі могильник у Великому Березному дослідники відносять до культури Гава[12]. Але, на наш погляд, його слід віднести до передкуштановицького горизонту пам'яток раньозалізного віку, культурну атрибуцію якого ще належить визначити.

У 1980 р. Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН України одержала матеріал, який дає змогу поглибити існуючу точку зору щодо відносної хронології завершальної фази передкуштановицької епохи.

Першою половиною VII ст. до н. е. слід датувати поховання у місті Хусті. Прокладаючи водопровідну канаву до власного будинку, мешканець присілка Череж (пригород міста Хуста) М. Федько виявив поховання. Кальциновані людські кістки знаходились в урні, накритій мискою. Урна була виявлена за 30 м на південний схід від будинку № 115. З метою визначення характеру пам'ятника в урочищі Четаж нами було проведено невеликі рятувальні розкопки. У шурфі № 1 розміром 6 х 2 м на глибині 0,5 м від сучасного рівня визначено місце, звідки походить поховання. Стратиграфічними спостереженнями визначено таку послідовність залягання пластів: на глибині 15—20 см залягав дерновий шар, нижче — незначний перехідний прошарок товщиною 15 см, під ним на глибині 0,35 м від сучасного рівня залягав жовто-глиняний материк. Таким чином, урна була розміщена у неглибокій ямці до 20 см, контури якої не вдалося визначити. Під дерном і в перехідному шарі трапляли́сь фрагменти кераміки, але нових поховань не було виявлено. Не увінчались успіхом пошуки можливого могильника і внаслідок прокладки ще трьох такого ж розміру траншей. Лише в шурфі № 4 зафіксовано сліди культурного шару у вигляді неглибокої ями овальної в плані форми, заглибленої у материк на 0,2 м.

У сірому заповненні ями знайдено фрагменти кераміки, яка за наявними хронологічними ознаками дещо молодша від посуду з поховання[13]. Для урни було використано корчагу біконічної форми з плавним перегином бочка у нижній третині посудини. Вінчик відсутній. Зовнішня поверхня корчаги чорнолискована, внутрішня має рожево-коричневий колір. Діаметр вінець 12 см, діаметр максимального розширення 27 см (мал. 1, 2).

Миска, що накривала урну, має відігнутий і добре запрофільований вінчик, край якого з чотирьох протилежних боків оздоблений пелюстко-

---

[10] Budinsky-Krička V. Predkuštanovicke ziarove pohrebisko vo Vojnatine // Slovenská Archeológia (далі — SLA).—Bratislava, 1976.— 24.— S. 119—149; Попович И. Раскопки кургана у с. Бобовое...— С. 75; Кобаль Й. В. Лужицкие элементы в археологических культурах конца бронзового — начала раннежелезного века Закарпатья // Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami.— Rzeszów, 1992.— S. 177—178.

[11] Bader T. Die Fibeln in Rumänien // Prähistorische Bronzefundle.— München, 1983.— XIV.— N 6.— S. 3—144.

[12] Балагури Е. А. Бронзовый век // Древняя история Верхнего Потисья.— Львов, 1991.— С. 103.

[13] Попович И. И. Отчет о результатах разведок и раскопок Закарпатской новостроечной экспедиции в 1980 году // Науковий архів Інституту археології НАН України.— 1980/4, ф. е. 9509.— С. 22—24.

подібними виступами. Поверхня милиста, загладжена рідкою глиною, колір коричневий. На бочку посудини — невеличке вушко з наскрізним отвором. Тісто добре відмулене, як домішка висіяний пісок. Діаметр вінчика — 27 см, висота — 11 см, діаметр дна 12 см (мал. 1, 3).

Найближчі аналоги цієї урни трапляються в могильнику Войнатина у Східній Словаччині[14], який відноситься до VIII—VII ст. до н. е., а також у голіградських старожитностях[15].

Згадана миска, що накривала урну, має достатню кількість аналогів у пам'ятках куштановицького типу в Закарпатті[16]. Такі ж миски трапляються у культурі Мезочат на території Угорщини, а також у східногальштатських комплексах групи кезепрейпашпусте[17]. Однак цей тип мисок відсутній у пізніх могильниках — таких, як у Великій Мані, Хотині та інших. У керамічному комплексі культури Векерцуг в Угорщині аналогічні миски теж відсутні, але вони трапляються у північно-східній групі цієї культури на території Північно-Західної Румунії у могильнику Саніслау II[18]. Проте помітні певні відмінності між ними. Миска з Хуста має профільований пелюсткоподібний вінчик, у той час як миски шостого типу культури Векерцуг — без будь-якої профіляції. Беручи до уваги початкову дату могильника Саніслау II, яка узгоджується зі серединою V ст. до н. е.[19], ми, на противагу Г. Смирновій[20], схильні припустити, що згадані типи кераміки несуть на собі хронологічне навантаження.

Наявність миски з пелюсткоподібним закінченням вінець у комплексі з чорнолискованою корчагою пізньогавського вигляду в плоскому ґрунтовому могильнику дає підставу синхронізувати хустську знахідку з поховальними комплексами культури Мезочат у межах $НС_1$, що за абсолютною датою ближче до середини VII ст. н. е.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє найпізніші передкуштановицькі пам'ятки датувати першою половиною VII ст. до н. е. Це часове визначення значно полегшує наше завдання при встановленні нижньої хронологічної межі куштановицьких пам'яток, а також накреслити хронологічну межу стику двох культур, що послідовно змінювали одна одну.

Питання хронології куштановицьких пам'яток уперше поставив Я. Бем, визначивши їх побутування у межах VI—IV ст. до н. е.[21] Значно раніший вік відстоював М. Смішко[22], який для визначення нижньої хронологічної межі

---

[14] Budinsky-Krička V. Predkuštanovicke ziarove pohrebisko...— Tabl. IX, 6; Miroššajova E. Problematika osidlenia Vichodneho Slovenska v dobe halstatskej // SLA.— 1987.— N 34.— S. 107—164.— Tabl. IV, 1, 8.

[15] Крушельницька Л. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині за доби раннього заліза // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— Рис. 57, 3.— С. 213—223, 228—276.

[16] Попович І. Куштановицька група пам'яток...— Рис. 134, 1.

[17] Paulik J. K začiatkom staršej doby železnej na juhozapadnom Slovensku // Sbornik Slovenského Narodného Musea.— 1975.— N 5.— S. 37, obr. 5—7, 10, 13, 15, 18—19.

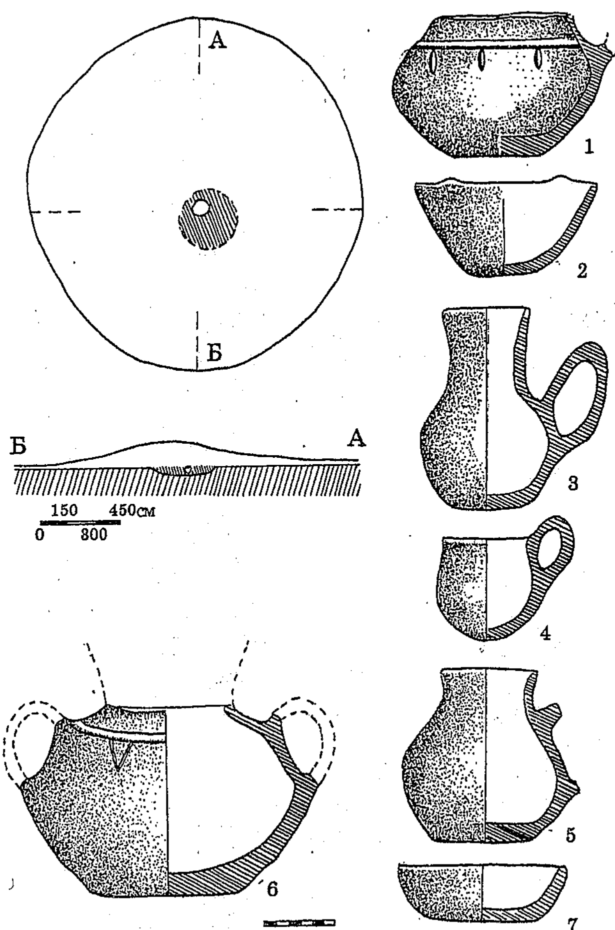
[18] Nemeti J. Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau // Dacia N. S.— 1982.— T. 26.— S. 129—146; Chochorowski J. Die Verkehrzug-Kultur-Fragen...— S. 32—35, abb. 1, 6.

[19] Nemeti J. Das späthallstattzeitliche Gräberfeld...— S. 128.

[20] Смирнова Г. Культурно-исторические процессы...— С. 53.

[21] Böhm J. Podkarpatska Rus v práveku // Technicka praca v zemi Podkarpatske, 1919—1933.— Užhorod, 1933.— S. 199—203.

[22] Смішко М. Ю. Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1956.— С. 139—153.

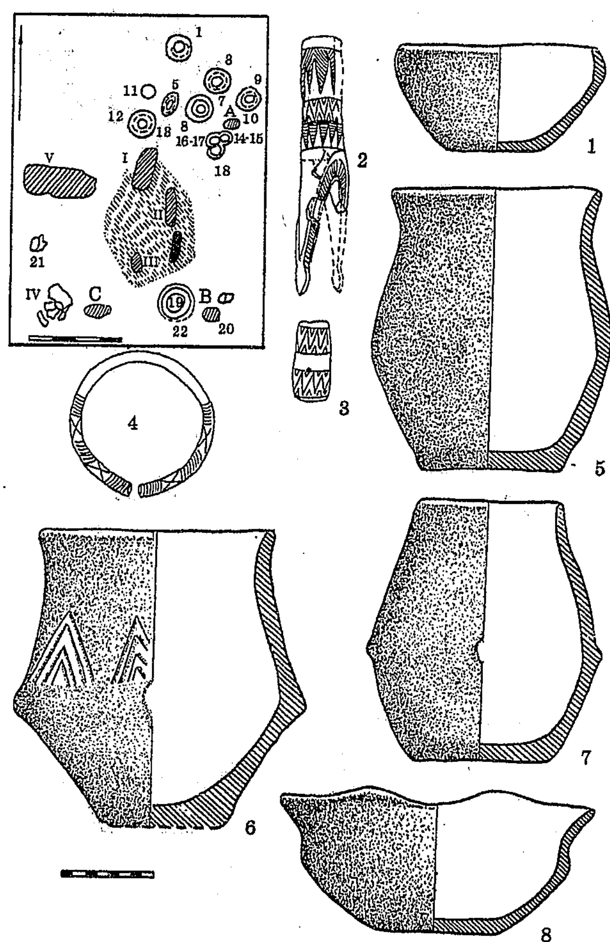

Мал. 3. Куштановиця, курган № 9. План та розріз кургану.
1 — урна, курган № 13; 2—7 — інвентар поховань

використав один з найпізніших бронзових скарбів зі села Білок, гальштатська часова атрибуція якого не викликає сумніву[23].

Застосування бронзових скарбів гальштатської доби для визначення початкової дати куштановицьких старожитностей було пов'язане з недостатнім рівнем знань про господарську діяльність досліджуваної території. Усе зводилось до уявлення про пізнє проникнення виробництва заліза в Закарпаття. Ця думка ніби підтверджувалась поодинокими знахідками залізних предметів у куштановицьких похованнях. Згадана обставина й послужила причиною того, що дослідники вважали, начебто на початковій стадії свого розвитку куштановицьке населення користува-

[23] Потушняк Ф. М. Бронзовий скарб з с. Білки // Археологія.— 1954.— Т. IX.— С. 142—144.

Мал. 4. Куштановиця, курган № 8.
План розміщення урн на поховальній поверхні.
1—8 — інвентар поховань

лось ще бронзовими знаряддями праці, а повсюдне проникнення заліза в усі галузі виробництва настало лише за часів латена[24].

Раннє датування досліджуваної групи пам'яток відстоює також Е. Балагурі, віднісши найстаріші з них до кінця VII — початку VI ст. до н. е. До такого висновку він дійшов на основі бронзового скарбу зі села Ярка[25].

---

[24] Смирнова Г., Бернякович К. Происхождение и хронология памятников...— С. 145—147.

[25] Балагурі Е. А. Нові пам'ятники населення Закарпаття кінця II — початку I тис. до н. е. // Культура і побут населення Українських Карпат.— Ужгород, 1973.— С. 162—164.

До скарбу входять два бронзові кельти, масивна кругла пластинка та два бронзові злитки[26]. Обидва кельти відносяться до поширеного типу цих предметів, поява яких у Карпатському басейні датується XIII ст. до н. е. Однак вони мають широкий діапазон існування: такі кельти були у вжитку як за доби пізньої бронзи, так і в період раннього гальштату[27]. Еталоном для датування скарбу дослідникові послужила бронзова пластинка у вигляді диска діаметром 15 см, яку він вважає дзеркалом. На пластинці помітні сліди пошкодження, котрі аж ніяк не можна вважати, як здається Е. Балагурі, місцем, куди вкладалася ручка дзеркала. Автор публікації справедливо відзначає, що поява дзеркал у Карпатському басейні пов'язана з північнопричорноморськими грецькими впливами — це начебто дає підставу датувати Ярецький скарб пізнім часом, тобто VII—VI ст. до н. е., та віднести його до ранніх куштановицьких пам'яток. Відсутність якихось хронологічних ознак північнопричорноморського грецького характеру викликає сумнів у правильності часової атрибуції пластинки. У свою чергу автор публікації вказує на наявність матриць для виробництва дзеркал на поселенні культури Ноа, часове визначення якої аж ніяк не заперечує датування кельтів з Ярецького скарбу.

Таким чином, і скарб зі села Ярка не може бути прийнятним для встановлення нижньої дати куштановицьких пам'яток. Але думка вважати початковою датою куштановицьких старожитностей кінець VII — початок VI ст. до н. е., у світлі останніх досліджень, отримує щораз більше прихильників. Так, Г. Смирнова останнім часом висловилась на користь перенесення її зі середини VI ст. до н. е., яку вона раніше відстоювала[28], на рубіж VII—VI ст. до н. е. у зв'язку з рухом чорноліського населення у цей час на захід[29].

Цю ж думку поділяє Я. Хохоровський. Він вважає, що в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. культурні зміни охопили території, розташовані у безпосередньому сусідстві з Карпатами, а також Трансильванію і Закарпаття[30].

Однак надійних археологічних джерел для підтвердження запропонованої дати довгий час не вистачало. Щоправда, спроба виділення горизонту пам'яток Алшотелекеш-Долинка на території Північно-Східної Угорщини, — синхронних зі старожитностями трансильванської та західноподільської груп ранньоскіфського часу в межах VII — початку VI ст. до н. е.[31], дає реальні підстави для постановки цього питання.

Другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. можуть бути продатовані окремі житлово-господарські комплекси на поселенні Малі Геївці[32].

---

[26] Балагурі Е. А. Нові пам'ятники населення Закарпаття кінця II — початку I тис. до н. е. // Культура і побут населення Українських Карпат.— Ужгород, 1973.— Мал. 1, 5—6, 8, 9.

[27] Bader T. Epoca bronzului în nord—vestul Transilvaniei.— Bucureşti, 1978.— P. 91—92.

[28] Смирнова Г., Бернякович К. Происхождение и хронология памятников...— С. 145—147.

[29] Смирнова Г. Культурно-исторические процессы...— С. 25—26.

[30] Chochorowski J. Rola siginów Herodota. w środowisku kulturowym wcześniej epoki żelaza na Nizine Węgierskiej // Przegląd Archeologiczny.— 1987.— Vol. 34.— S. 170.

[31] Там само.— S. 170—171.

[32] Попович І. Куштановицька група пам'яток...— С. 157—159.

У житлі № 1 (Р. VII, 1986) із заглибленою долівкою зібрано кераміку, значний відсоток якої належить „постгавським" формам, зокрема мискам. Окремі з них оздоблені канелюрами або врізними геометричними лініями у вигляді трикутників, чорнолисковані корчаги, а також мініатюрні посудини з канелюрним декором. Кераміка з житлової ями добре узгоджується з матеріалом горизонту пам'яток Алшотелекеш-Долинка у Північно-Східній Угорщині в межах другої половини VII — початку VI ст. до н. е.

До часу $НС_2$ (друга половина VII — початок VI ст. до н. е.) відноситься курган № 1 на горі Жорнина біля Мукачева. Могильник досліджувався у 1946 р. словацьким ученим Й. Пастором[33]. Матеріали розкопок зберігаються у Закарпатському краєзнавчому музеї і лише частково опубліковані[34]. Курган № 1 мав висоту 1,8 м, діаметр основи з півночі на південь становив 16 м, а зі сходу на захід 18 м. Курган складений з каменів середніх розмірів, пересипаних глиною. Поховальні комплекси були зосереджені у південно-східній частині підкурганної площі і складаються з 13 урн та одного поховання у вигляді кальцинованих кісток, зібраних на купці.

Відсутність датуючих знахідок ускладнює визначення часу функціонування могильника. Більшість форм посуду, використаного для урн чи посудин-приставок, мало чим відрізняється від відомих куштановицьких. І все ж таки Й. Пастор відніс курган № 1 до „ранньої" гальштатської доби на підставі урни № 13[35].

Спробуємо визначити дату цього поховання. Урна № 13 знаходилась на відстані 5 м на південь від центру, на глибині 0,6 м (нижче рівня підкурганної поверхні), і стояла на плоскому камені. Урна „запечатана" мискою. Вона має форму корчаги з високою циліндричною шийкою і біконічним тулубом, вінчик витягнутий назовні. Плечики від тулуба відділені горизонтальною канелюрою (мал. 1, 4), від якої донизу спускаються врізні лінії у вигляді трикутників.

Кераміка, оздоблена врізним геометричним орнаментом, — характерна риса чорноліської культури[36], а також гальштатських старожитностей Центральної Європи.

На Закарпатті чорнолискована кераміка, прикрашена геометричним візерунком, трапляється на пам'ятках передкуштановицького горизонту на поселеннях у Горянах та Ужгороді[37]. До цього часу існує розбіжність думок у питанні генезису цієї кераміки. О. Тереножкін вважав її витвором чорноліського населення[38]. У свою чергу Г. Мелюкова пов'язує походження цього декору зі східнобалканськими впливами[39]. С. Березанська, повер-

---

[33] Пастор Й. Отчет о раскопках на горе Жорнина в 1945 году // Науковий архів Інституту археології НАН України.— 1966, ф. е. 56.— С. 3—5.

[34] Попович І. І. Курганний могильник ранньозалізного часу на горі Жорнина біля Мукачева: Матеріали розкопок Й. Пастора // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича.— Ужгород, 1992.— С. 298—299.

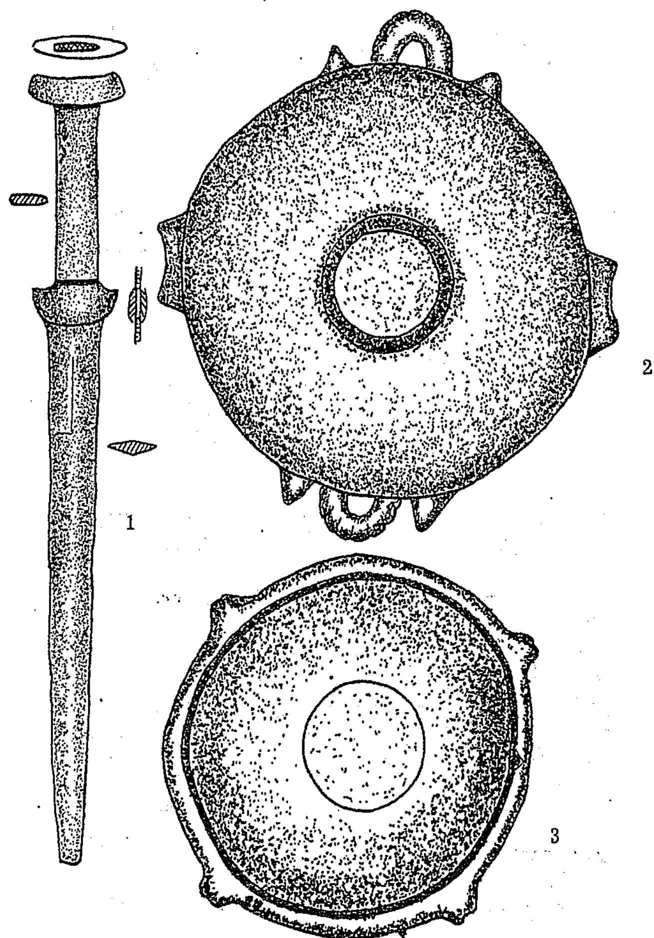
[35] Пастор Й. Отчет о раскопках...— С. 4.

[36] Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 59.

[37] Попович І. І. Передкуштановицький горизонт пам'яток ранньозалізного віку Закарпаття // Тези доповідей 1-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17—18 листопада 1989 року.— Ужгород, 1989.— С. 77—78.

[38] Тереножкин А. И. Предскифский период...— С. 216.

[39] Мелюкова А. Скифия и фракийский мир...— С. 29.

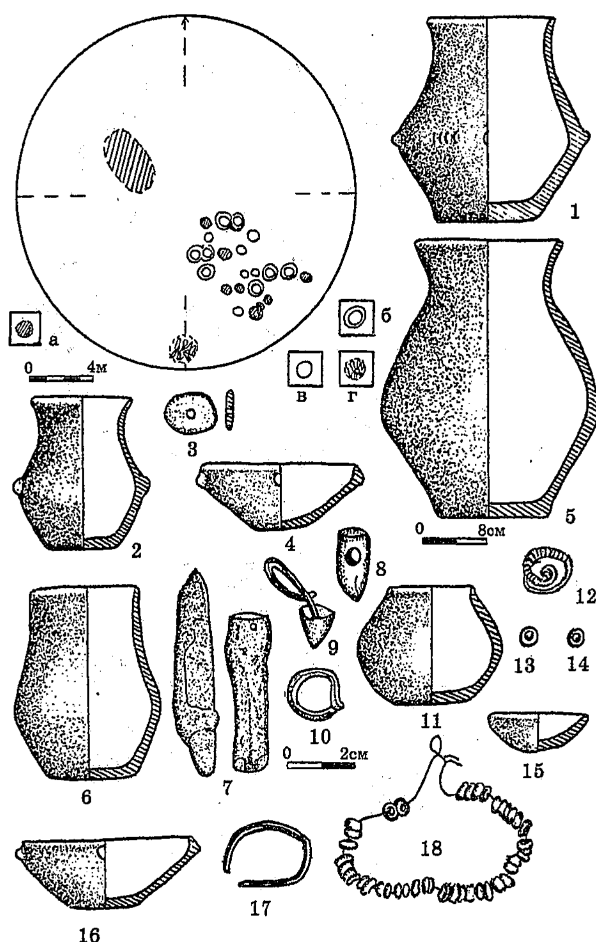
Мал. 5. Предмети скіфського типу:
1—Арданове; 2—Буковинка; 3—Бобове

таючись до питання про походження пам'яток гальштатського часу на Дніпровському Правобережжі, загалом вважає ці елементи декору, як і чорноліську культуру, такою, що появилася на території лісостепової України внаслідок кількох наступних хвиль міграції з Карпато-Подунав'я[40].

У куштановицьких пам'ятках кераміка з врізним орнаментом, як уже мовилося, трапляється у найдревнішому пласті поселення Малі Геївці, який датується кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Цим часом слід датувати поховання 13 у кургані № 1 могильника на горі Жорнина.

У світлі гіпотези С. Березанської навряд чи можна кераміку з врізним орнаментом із закарпатських пам'ятників розглядати як наслідок участи

[40] Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— С. 12—16.

Мал. 6. Невицьке. План розміщення урн на поховальній поверхні (а—урна; б—урна, накрита мискою; в—посудина-приставка; г—купка кальцинованих кісток). 1—18 — інвентар поховань

чорноліського населення в формуванні куштановицької групи пам'яток. Тим більше, що ця кераміка має прототипи у пізньогавських комплексах і в Закарпатті, і в Східній Словаччині загалом.

Ми не схильні заперечувати справедливість значних перемін у Карпатському басейні в VII—VI ст. до н. е. Але ці зміни аж ніяк не були пов'язані з рухом лісостепового населення під натиском скіфів у район Карпат.

Еволюційні процеси всередині гавських комплексів у Закарпатті незаперечні. Однак культурні переміни в Карпатській улоговині, які настали в умовах появи скіфів у Північному Причорномор'ї, слід розглядати у зв'язку з проникненням іранськомовних агафірсів у Трансивальнію та сігінів

Геродота в Угорщину[41], які залишили відповідний карб на культурі Закарпаття того часу.

Таким чином, матеріали кургану № 1 могильника на горі Жорнина та окремі житлово-господарські комплекси поселення Малі Геївці дозволяють скоригувати початкову дату куштановицьких пам'яток і віднести її до кінця VII ст. до н. е., підтвердивши тим самим тезу про те, що зміна гава-голіградських комплексів і в Прикарпатті, і в Закарпатті відбувалася майже одночасно[42]. Однак якщо Західне Поділля виявилось районом проникнення скіфської культури[43], то в Закарпатті проявилися лише незначні її впливи, і то лише з другої половини VI ст. до н. е.

До „постгавських" комплексів першої половини VI ст. до н. е. слід віднести курган № 1 Голубинне[44]. В кургані висотою 1 м при діаметрі основи 8 м знаходились дві урни, а поряд з кожною з них — по одній супровідній посудині. В одній з урн разом зі залишками тілоспалення знаходився залізний ножик, а в другій — залізний браслет.

Наведені джерела підтверджують, що в ранніх куштановицьких пам'ятках простежується досить сильний пізньогавський вплив. Однак це не єдиний напрямок культурних контактів. Усебічне вивчення куштановицьких джерел переконує в присутності у них впливів з боку кіятицьких старожитностей[45]. Виникає цілком слушне запитання: яким чином ці впливи могли появитися у Закарпатті? Якщо культура Гава була поширена на території, зайнятій пізніше куштановицьким населенням, то ареал поширення культури Кіятице охоплює лише сусідню область[46]. Незважаючи на те, що серед дослідників відсутня єдина думка стосовно кіятицької культури (Й. Паулік вважає її самостійною історико-культурною спільністю[47], а угорські дослідники відносять ці пам'ятки до змішаних лужицько-гавських комплексів[48]), на території Закарпаття у кожному випадку вона не має місцевих коренів. Останнім часом усе ж визначено наявність тісних контактів населення, яке залишило передкуштановицькі пам'ятки, з носіями словацької групи лужицької культури, особливо в період HB_3—HC_1[49]. У скіфському часі ми бачимо посилення зв'язків з тарнобжеською групою лужицької культури[50].

---

[41] Chochorowski J. Rola siginów Herodota...— S. 161—218; його ж. Ekspansia kimmerijska...— S. 245—259.

[42] Попович И. И. Новые данные о куштановицкой культуре // Новейшие исследования советских археологов: Тезисы докладов конференции. Часть II.— К., 1975.— С. 36.

[43] Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников северо-западной Скифии // Культура востока. Древность и раннее средневековье.— Л., 1978.— С. 115—130; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV в. до н. э.— К., 1983.— 337 с.

[44] Zátlukál J., Zatlukál E. Adator Podkarpatska Rusz praehistoriajahoz.— Mukačevo, 1937.— Old. 101—103.

[45] Попович І. Куштановицька група пам'яток...— С. 272.

[46] Кеменцеи Т. Культура Киятице // Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 103—115.

[47] Paulik J. Prispevok k problematiké stredneho Slovenska v mladšej dobe bronsovej // Sbornik Československej AV.— Brno, 1962.— S. 136—139.

[48] Kalicz N. Heveś megye mü emlékei.— Budapest, 1960.— 84 old.; Moszolics A. Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens.— Budapest, 1975.— S. 112.

[49] Потушняк Ф. Археологічні знахідки...— С. 128—132; Попович І. Передкуштановицький горизонт пам'яток...— С. 77; Кобаль Й. Лужицкие элементы...— С. 176; Budinsky-Krička V. Predkuštanovicke ziarove...— S. 130.

[50] Попович І. Курган куштановицької культури...— С. 57—60.

В умовах проникнення іраномовних кочівників на територію Угорщини культура Гава, як і культура Кіятице, припинила у цих районах своє існування[51]. Приблизно в кінці IX — на початку VIII ст. до н. е. тут появилося нове населення — носії культури Мезочат. Дослідники відзначають у ній своєрідність матеріального комплексу, в якому провідну роль відігравав східний елемент[52]. Але в керамічному матеріалі досить чітко проявляються гавські і кіятицькі традиції, а також впливи полів поховальних урн та культури Басарабі. Таким чином, частина місцевого населення залишилась співіснувати разом з іраномовними пришельцями, а частина була витіснена в гірські райони Північно-Східної частини Карпатської улоговини, де й будувала оборонні споруди для захисту від набігів войовничих кочівників.

Відсутність знахідок „фракко-кіммерійського" типу на Закарпатті дає змогу сьогодні стверджувати, що в районі Верхнього Потисся зміни населення не відбулося. Але характер матеріальної культури, очевидно, зазнав відчутних змін під впливом вищезгаданих політичних перемін.

У період НС, тобто в VII ст. до н. е., спостерігається нова хвиля проникнення предметів скіфського походження у Центральну Європу[53]. Можливо, саме з цими процесами пов'язане проникнення кіятицького, а також окремих груп східногальштатського населення на територію Закарпаття, де воно брало участь у формуванні своєрідного куштановицького комплексу пам'яток.

Висловлена думка археологічно підтверджується знахідками з відомого Куштановицького могильника. Так, у кургані № 13 виявлено поховання у кіятицькій посудині. Воно знаходилось у колективній могилі в невеликому заглибленні, контури якого чітко не визначені[54]. В урні знаходилось 560 грамів перепалених людських кісток. Вона має форму біконічної корчаги. Дно виділене, вінчик втрачений. На тулубі корчаги з двох протилежних боків залишились закінчення від двох зламаних вушок. Шийку оперізує горизонтальна канелюра, а від неї вниз спускаються зубці врізних трикутників (мал. 3, *6*). За основними морфологічними ознаками урну з кургану № 13 можна порівняти з посудиною із могильника Озд (Угорщина), який належить культурі Кіятице і датується не пізніше як VII ст. до н. е.[55]

У кургані № 9 цього ж могильника спостерігається аналогічна картина поховального ритуалу. У центрі підкурганної площі в невеликій ямі діаметром 1,5 м і глибиною 0,25 м стояла урна з кальцинованими кістками, серед яких був уламок заліза та невелике кільце діаметром 38 мм. Гріб засипаний залишками кремаційного вогнища, перенесеного з місця спалення, що здійснювалось на стороні. Під урну була використана чорнолискована корчага біконічної форми, вінчик якої втрачений. На плечиках горизонтальна канелюра, від неї донизу спускаються наліпні оздоби. На

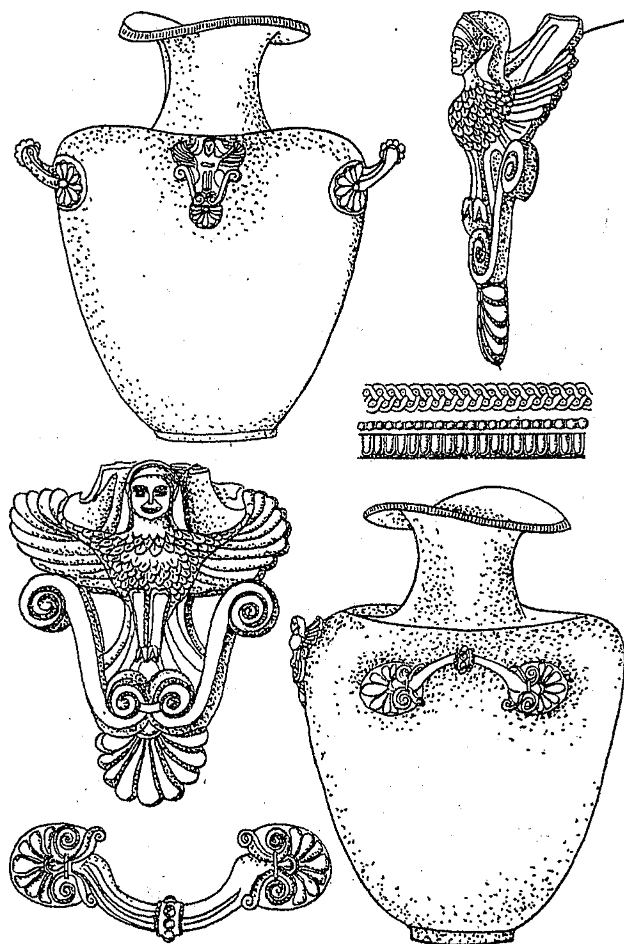
[51] Patek E. Präskythische Gräberfeld Ostungarn // Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mittel Europa.— Bratislava, 1974.— S. 337—362; Kemenczei T. Ostungarn in der Zeit der Frühhalstattkultur // Die Hallstattkultur. Symposium Steyk.— Linz, 1980.— S. 79—80; Chochorowski I. Ekspansja kimmerijska...— S. 16—36.

[52] Patek E. Präskythische Gräberfeld...— S. 353.

[53] Кеменцеи Т. Культура Киятице...— С. 103.

[54] Böhm J., Jankovich J. Skythóve na Podkarpatské Rusi...— S. 55—56.

[55] Кеменцеи Т. Культура Киятице...— С. 107, рис. 38, 5.

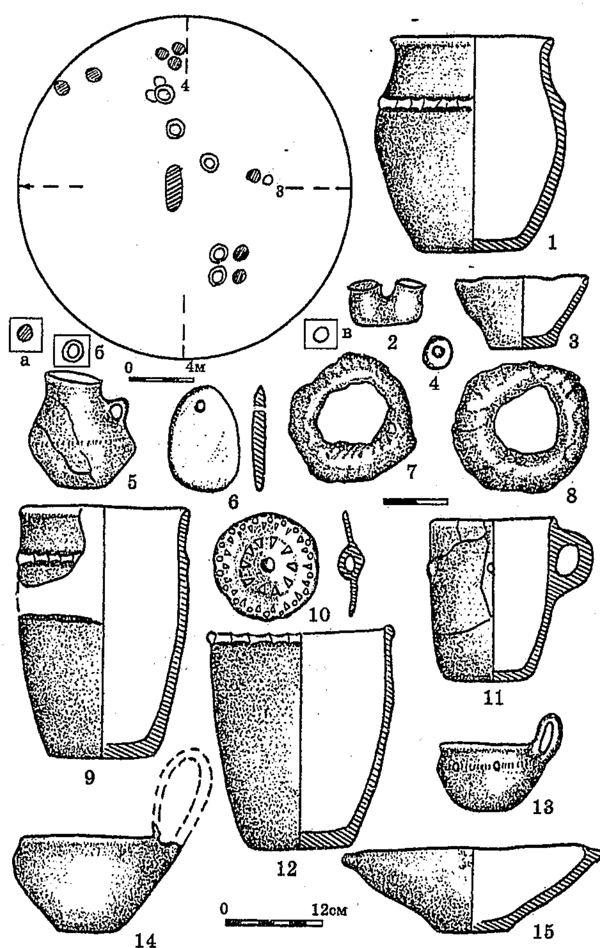

Мал. 7. Беня. Бронзова гідрія

тулубі з одного боку пошкоджена вертикальна ручка (мал. 3, *1*). Цей тип посуду має переконливі аналоги в курганах східногальштатської культури Задунав'я і датується періодом НС[56].

Подані нами джерела дозволяють не тільки скоригувати початкову дату куштановицьких пам'яток у бік їх задавнености, але й окреслити ранній етап першого періоду існування пам'яток досліджуваного кола, який за абсолютною датою відповідає другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. При цьому слід відзначити, що головну роль у вирішенні цього питання відіграли стратиграфічні спостереження. Так,

[56] Vékony-Vadász E. Neue früheisenzeitliche Gräberfunde aus Transdanubien // Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten.— Nitra, 1986.— S. 217—226, abb. 4, *12*.

Мал. 8. Бобове. План розміщення поховань на підкурганній поверхні (а — урна; б — урна, накрита мискою; в — посудина-приставка). 1—15 — інвентар поховань

Я. Хохоровський звернув увагу на наявність у сусідній культурі Векерцуг „постгавських“ старожитностей[57], однак учений не наважився виділити їх у самостійний хронологічний горизонт. Нам же здається таке виділення правомірним. Як уже було зазначено, на поселенні Малі Геївці житло із заглибленою долівкою, заповнене постгавським матеріалом, перекривалося спорудами стовпової конструкції наземного типу і супроводилося куштановицькою керамікою, до складу якої входив й північнофракійський посуд, початок виробництва якого у нашому реґіоні відноситься до середини V ст. до н. е.

[57] Chochorowski J. Die Verkehrzug-Kultur...— S. 114.

Прослідковується також, що всі без винятку поховальні комплекси з „поставськими“ знахідками знайдені під курганами нижче підкурганної поверхні у неглибоких ямах, контури яких чітко не визначені. Такі могили завжди засипались залишками вогнища, перенесеного з місця кремації, яка здійснювалась на стороні. Ця риса поховального обряду була запозичена куштановицьким населенням, а можливо й привнесена носіями кіятицьких пам'яток.

З другої половини VI ст. до н. е. в Карпатському басейні, у тому числі й у Закарпатті, з'явилися пам'ятники, у комплексах яких трапляються предмети, що мають аналоги в скіфській культурі або виготовлялися на зразок скіфських.

Другою половиною VI — початком V ст. до н. е. датується курган № 8 Куштановицького могильника. У минулому столітті Т. Легоцький заклав у кургані шурф, однак поховання не виявив. У процесі дослідження пам'ятника, проведеного Я. Бемом і Й. Янковичем, було встановлено, що поховання концентрувались у південній частині підкурганної площі, ближче до центру, на підсипці, яка вирівнювала похилу денну поверхню і виявилася абсолютно не порушеною[58].

За словами Я. Бема і Й. Янковича, поховання в урнах № 2 і № 8 мають принципове значення для уточнення хронології пам'ятника. Урна № 2, заповнена 1340 грамами кальцинованих кісток, „запечатана“ мискою. Разом з кістками у ній знаходились 22 намистини, у тому числі однотонні і поліхромні. З цього ж комплексу походить бронзовий браслет відкритого типу, оздоблений гравіровкою (мал. 4, *4*).

Не пізніше, ніж другою половиною VI ст. до н. е., слід датувати набір кістяних знахідок, які, безперечно, становили один предмет, але в урну потрапили уже в фраґментованому вигляді.

Найкраще збереженою виявилася чудово оздоблена накладка (мал. 4, *2*), можливо, деталь сагайдака для носіння лука та стріл. Вона має циліндричну форму і закінчується двома гострими перами, між якими зручно фіксується тятива лука. Накладка виготовлена з трубчастої кістки, розкішно оздобленої геометричним орнаментом у вигляді кількох фризів врізних трикутників. Довжина її 11,5 см, діаметр отвору 1,8 см. Друга така ж накладка дещо гірше збережена. З інших деталей слід назвати також накладку циліндричної форми, корпус якої теж прикрашений геометричною гравіровкою (мал. 4, *3*). Найближчі аналоги останньої знахідки трапляються в культурі Векерцуг[59]. Щоправда, тут їх функціональне призначення не визначене. Кістяна накладка закінчення лука з аналогічним орнаментом знайдена у Ніредьгазі[60], хоч таке визначення ніредьгазької знахідки викликає у вітчизняних дослідників сумнів.

Рідкістю є спорядження лучника і в скіфських старожитностях — можливо тому, що воно виготовлялось з органічного матеріалу, який погано зберігається. Справедливість запропонованого нами функціонального призначення кістяних накладок з кургану № 8 Куштановицького могильника підтверджується зображенням на двобічній мармуровій стелі з Ольвії. На одному з боків зображена амазонка з луком у сагайдаку, підвішеному на

---

[58] Böhm J., Jankovich J. Skythóve na Podkarpatske Rusi...— S. 44—50.
[59] Chochorowski J. Die Verkehrzug-Kultur...— S. 77—78, abb. 20, 2.
[60] Parducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken...— Tabl. IX, 1.

лівому плечі, ручка якого теж оздоблена геометричним візерунком у вигляді трикутників. Ольвійська плита датується першою половиною V ст. до н. е.[61]

Не менш цінні в історико-хронологічному плані знахідки з урни № 8 цього ж кургану. В урні разом з кістками знаходилися кам'яний брусок, залізний ножик та дві електрові пластинки із зображенням у звіриному стилі[62]. Тиснений орнамент виконаний на дуже тонких пластинках, тому сцена подана не цілком чітко, через що трактування зображення одержало різну інтерпретацію[63].

Я. Бем та Й. Янкович вважали, що на пластинках подана сцена у звіриному стилі, характерному для іранського мистецтва[64]. Незважаючи на те, що зоологічні ознаки зображених на пластинках звірів чітко не визначені, найімовірніше, в композиції слід убачати вмираючу сарну з припіднятою мордочкою і витягнутою шиєю, у тулуб якої вчепився хижак котячої породи[65].

Серед малочисельних знахідок творів торевтики у Центральній Європі слід назвати відомі накладки щитів із зображенням оленів з Тапіосентмартон і Золдгаломпуста (Угорщина), знамениту бронзову матрицю з Гарчинова[66], а також золоті скарби з Ветарсфельда[67].

У числі видатних знахідок ветерсфельдського скарбу — накладка щита у вигляді риби, що має зображення сцени боротьби звірів. Однак куштановицькі пластинки, за винятком загальної композиційної близькости, не виявляють стилістичної спільности з нею. До речі, ветерсфельдські знахідки датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е. Вони уже відчули вплив з боку грецького мистецтва. На цьому фоні куштановицькі електрові пластинки виглядають дещо старшими. Тут ще немає чіткої подачі деталей з використанням рослинного орнаменту, вживаного майстрами, які виконали гарчиновську матрицю та електрові накладки із Тапіосентмартон і Золгалопуста. На думку дослідників, у Північному Причорномор'ї ця риса у звіриному стилі проявляється з кінця VI ст. до н. е. і переважає у V ст. до н. е.[68]

Усебічний аналіз куштановицьких пластинок вимагає спеціального дослідження. У даному дослідженні для нас важливо визначити їх вік. Маємо всі підстави вважати, що вони відносяться не пізніше як до середини VI ст. до н. е.

Кінцем VI—V ст. до н. е. датується арданівський кинджал (мал. 5, *1*). Він має брускоподібне навершя і сегментальне перехрестя. У 1893 р. арденів-

---

[61] Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР.— 1984.— С. 289, табл. XCIX, 2.

[62] Böhm J., Jankovich J. Skythóve na Podkarpatske Rusi...— S. 48.

[63] Ільїнська В. А., Тереножкін О. І. Куштановицька культура // Археологія Української РСР.— Т. 2.— К., 1971.— С. 176; Смирнова Г., Берняковмч К. Происхождение и хронология...— С. 105.

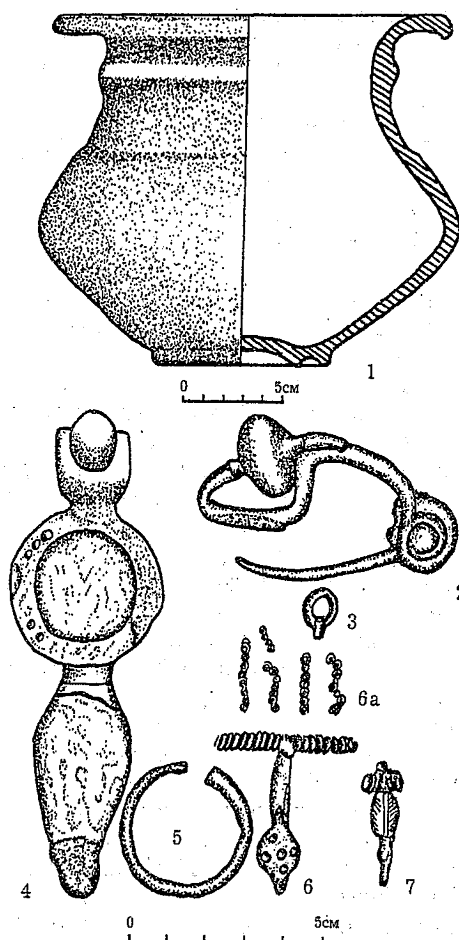
[64] Böhm J., Jankovich J. Skythóve na Podkarpatske Rusi...— S. 48.

[65] Там само.— S. 56.

[66] Fettich N. Der Skythische Fund von Gartschinowo.— Budapest, 1934.— S. 11—59, tabl. I—III.

[67] Furtwängler A. Der Goldfund von Vettersfelde // Kleine Schriften.— München, 1912.

[68] Мелюкова А. И. Скифское искусство звериного стиля // Археология СССР: Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 102—103.

Мал. 9. Куштановиця, курган № 11.
1—7 — інвентар поховання

ський кинджал разом з іншими предметами скіфського типу, знайденими у Центральній Європі, був опублікований Й. Гампелом[69]. З цього часу дослідники відносять його до скіфських зразків типу акінак.

Детальне вивчення форми арданівського кинджала дає підставу допустити його зв'язок з грецькими мечами ксіфосами, якими користувалися воїни античного світу в VI—III ст. до н. е. Близька до арданівського кинджала форма ручки, зокрема перехрестя, зображена на надгробній плиті з Херсонеса[70].

---

[69] Hampel J. Skythiai emlékek Magyarorszagban // AE.— 1893.— VIII.— Old. 386, abb. 2/III.

[70] Античные государства...— Табл. CXXVI, 3.

Кінцем VI — початком V ст. до н. е. датується курган № 1 у селі Невицькому[71]. Принципове значення для датування пам'ятника мають знахідки з урн № 7 та № 9. Найбільш ймовірно, що йдеться про центральні поховання, одне з яких належало чоловікові (в урні № 7), друге — жінці (в урні № 9). Речовий інвентар чоловічого поховання складався зі залізного ножа в піхвах, а також кістяних накладок, срібної підвіски з конічною головкою на нерухомій дужці та кістяного амулета зі зуба тварини (мал. 6, *4, 6—9*). Жіноче поховання супроводилось електровою сережкою, бронзовими застібкою та браслетом, а також намистом (мал. 6, *10—18*).

Першою половиною V ст. до н. е. датується курган Буковинка, який знаходився між селами Куштановицею і Буковинкою і, найбільш імовірно, входив до Куштановицького некрополя. Це типовий зразок індивідуальних поховань. Висота його 2,2 м, діаметр основи — 6 м. У центрі підкурганної площі на глибині 0,6 м знаходилась урна, накрита мискою. Південніше від неї знаходились супровідні посудини[72].

Урна вміщувала в собі 2820 грамів спалених людських кісток. Особливу увагу привертає до себе миска, яка накривала урну. Посудина виготовлена з добре відмуленої глини рожевого кольору. Такий матеріал використовували грецькі майстри для виготовлення чорнолакової кераміки[73]. Незважаючи на те, що посудина зазнала певної деформації у процесі реставрації, загалом вона має чітко визначені обриси. Це — чорнолакова лекана, прикрашена з двох протилежних боків злегка припіднятими витими ручками, які поєднуються з конічними виступами, а з двох інших боків розміщені М-подібні наліпні ручки. Вінчик ввігнутий, тулуб має струнку конічну форму і закінчується невеликим піддоном (мал. 5, *2*). Цей тип посуду з чорнофігурним помалюванням виготовлявся в античних майстернях Північного Причорномор'я у V ст. до н. е.[74]

До імпортних предметів цього ж часу відноситься і бронзова гідрія з Бені. Це струнка ваза з чітко виділеною конічною шийкою, що виростає з плечиків і переходить у віялоподібний вінчик. Судячи зі злому, на денці вона мала піддон. Б. Пошта допускав, що гідрія мала позолоту[75]. Висота її 42 см, діаметр бочка 32 см, діаметр устя 29, 2 см (мал. 7).

Тулуб вази виготовлений з листової бронзи, а вінчик і ручка відлиті, про що свідчить отвір на вінчику, через який він кріпився до вази. Нижче плечиків з двох протилежних боків прикріплені злегка припідняті горизонтальні ручки, які закінчуються пальметками.

Звичайно усі гідрії мають, крім горизонтальної, ще й третю вертикальну ручку для зручности зливу рідини. На гідрії з Бені вертикальна ручка відсутня, але на тулубі збереглася сирена. Обличчя сирени має досить чітко виражені риси. Акуратно зачесане пряме волосся закладене за вуха, спускається на плечі, а на чолі скріплене діадемою. Руки витягнуті, кисті злегка

---

[71] Попович І. Курган куштановицької культури...— С. 50—62.

[72] Zatlukál J., Zatlukál E. Adator Podkarpatska Rusz praehistoriá jahoz...— Old. 95—96, abb. 9, 10.

[73] Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // Свод археологических источников.— М., Вып. 1—27.— С. 29.

[74] Античные государства...— Табл. CXII, 3.

[75] Pošta B. A benei bronshidria // Dolgozok az Erdélyi Nemseti Museum érem és regiśegta radol.— Kolozvar, 1914.— Old. 24.

припідняті вгору, переходять у розпростерті крила. Пташині ніжки злегка припідняті на фоні розпущеного хвоста. Хвіст з'єднується з крилами двома гілками і переходить у дев'ятилисткову пальметку.

Композиційні та стильові особливості дозволяють зарахувати бенську знахідку до особливого типу гідрій з сиренами[76]. Гідрії з сиренами в основному датуються V ст. до н. е. Бенська гідрія може бути віднесена до другої чверті V ст. до н. е.

Наведені вище джерела дають змогу в межах першого періоду виділити другий хронологічний етап, який відповідає другій половині VI—середині V ст. до н. е. Слід також відзначити, що поховальні комплекси, які відповідають цьому етапові, завжди знаходились на рівні поховальної поверхні — на відміну від поховань, зарахованих до першого етапу, які концентрувались нижче рівня підкурганної поверхні.

Другою половиною V ст. до н. е. датується курган у селі Бобовому. Найбільш переконливі дати встановлюються на підставі миски-кіліка з поховання № 4 (мал. 5, *3*), а також бронзової нашивки з поховання № 3 (мал. 8, *10*), продатованої нами в останній час серединою V ст. до н. е. Цінність археологічної колекції, зібраної під час рятувальних розкопок частково знищеного кургану, полягає в тому, що він дав важливий матеріал, який дозволяє визначити другий період куштановицької групи пам'яток і таким чином конкретно підійти до питання не тільки хронологічного розчленування групи, але водночас й окреслити історичні принципи періодизації досліджуваного кола пам'яток.

Аналіз основних рис поховального ритуалу і супровідного інвентаря переконує в тому, що протягом першого етапу другого періоду, тобто в другій половині V — першій половині IV ст. до н. е., суттєвої зміни населення не відбулося. Змінилося лише коло культурних зв'язків та етнічних контактів унаслідок зміни історичної обстановки. До цього етапу відноситься також більшість жител наземного типу, у керамічному комплексі яких трапляється сіроглиняна, виготовлена на гончарному крузі, північнофракійська кераміка (мал. 1, *10*), початок виробництва якої у нашому регіоні припав саме на середину V ст. до н. е.[77]

І, нарешті, другий етап другого періоду характеризується змішаними куштановицько-латенськими комплексами. Хронологічно він відповідає другій половині IV — першій половині III ст. до н. е. Цим часом датується двотвірний псалій з Галіш-Ловачки (мал. 1, *13*), а також житла наземного типу з домішкою дакійської кераміки (Даренковець).

У III ст. до н. е. з проникненням кельтів на Балкани їх могутність поширилася і на територію Карпатської улоговини. Другою чвертю III ст. до н. е. слід датувати курган № 11 Куштановицького могильника (мал. 1, *14—16*). У ньому фіксується індивідуальне поховання в урні під земляним насипом висотою до 0,55 м і діаметром основи 8 м. На рівні поховальної поверхні ближче до центру стояла урна зі залишками тілоспалення. Вага кісток — 540 грамів[78]. Під урну був використаний гончарний латенський

---

[76] Diehl E. Die Hydria. Vorgeschichte und Verwandlung im Kult des Altertums.— Mainz am Rhein, 1964.— S. 79—81.

[77] Dušek M. Juhozapadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej // Archeologické Rozhledy.— 1962.— N 5.— S. 610—625; Nemeti J. Das späthallstattzeitliche...— S. 141; Попович І. Куштановицька група пам'яток...— S. 263.

[78] Böhm J., Jankovich J. Skythóve na Podkarpatske Rusi...— S. 53.

сіроглиняний горщик з витягнутим вінчиком. Шийку його оперізує гладкий валик, тулуб біконічний, дно ввігнуте (мал. 9, *1*). В урні знаходилися такі предмети: бронзова фібула з кулеподібною п'ятою (мал. 9, *2*), фібула з двобічною 16-витковою пружиною і відкинутою п'яткою, оздобленою 5 коралами, з яких зберігся лише один (мал. 9, *6*), фібула з двобічною пружиною і бронзовим ланцюжком (мал. 9, *6а*), невеличке кільце діаметром 3,4 см (мал. 9, *3*) та пряжка (мал. 9, *4*).

Існує розбіжність думок щодо хронології цієї пам'ятки. В. Бідзіля датує бронзові фібули з двобічними пружинами кінцем І ст. до н. е. — рубежем нашої ери[79]. Однак це занадто завищена дата хоч би через вік фібули з кулеподібною п'яткою духцовського типу[80]. Інакше підійшов до датування цього комплексу М. Щукин, визначивши його вік у межах 280—240 рр. до н. е.[81] Щоправда, останнім часом учений висловився на користь вужчої дати кургану № 11, визначивши його у межах другої чверті III ст. до н. е.[82]

Таким чином, археологічний матеріал, який походить із закритих комплексів, що мають переконливі дати, дозволяє встановити початок і кінець існування куштановицької групи пам'яток у межах кінця VII — початку VI ст. до н. е. — першої половини III ст. до н. е.

Усебічний аналіз джерельної бази дає змогу встановити не тільки датування, але й виділити різні хронологічні періоди й етапи і на цій основі накреслити основні напрямки періодизації досліджуваної групи пам'яток. При цьому виділяються два періоди. Перший з них відповідає кінцеві VII — початкові VI ст. до н. е. — першій половині V ст. до н. е. Другий — середині V ст. до н. е. — першій половині III ст. до н. е. (мал. 1). У кожному з названих періодів виділяються по два етапи.

На першому етапі (VII/VI — перша половина VI ст. до н. е.) відбувався процес становлення куштановицької групи пам'яток. У поховальному ритуалі здійснювався перехід від плоских ґрунтових могильників до курганного звичаю — найбільш імовірно, під впливом східногальштатської культури Задунав'я[83].

На другому етапі (друга половина VI — середина V ст. до н. е.) спостерігається занепад класичних гальштатських традицій у керамічному виробництві. Під впливом скіфської культури у Центральній Європі, рідше в Закарпатті, поширювалися предмети скіфських зразків та їх наслідування. Єдиною знахідкою у звіриному стилі іранського мистецтва до цього часу залишаються електрові пластинки з кургану № 8 Куштановицького могильника. На цьому ж етапі зав'язувалися тісні взаємозв'язки з лужицькою культурою Південно-Західної Польщі, а також виникали контакти з грецькими колоніями Північного Причорномор'я.

---

[79] Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери...— С. 83.

[80] Filip J. Keltové ve Středni Evrope.— Praha, 1956.— S. 104—107.

[81] Щукин Б. А. К хронологии латэнских древностей советского Закарпатья // Этнокультурные и этноисторические процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и сопредельных районов: Тезисы докладов.— Львів, 1988.— С. 54—56.

[82] Ščukin Mark B., Eremenko Vladimir E. Zur Frage der Datierung keltische Altertümer in Transkarpatengebiet der Ukraine und einige Probleme der Laténe—Chronologie// Acta Archaeologica Carpatica.— 1991.— T. XXX.— S. 131—132.

[83] Vérony-Vadász E. Neue früheisenzeitliche Gräberfunde...— S. 217—226.

Протягом другого періоду (середина V — перша половина III ст. до н. е.) суттєвих змін у матеріальній культурі не спостережено. Однак зміна політичної ситуації у Європі спричинила переорієнтацію в культурних зв'язках і господарських стосунках. З IV ст. до н. е. цілком припинилися стосунки зі скіфською цивілізацією, натомість посилилися зв'язки з фракко-іллірійськими старожитностями. З виходом на історичну арену даків спостерігався вплив їхньої культури. Цей вплив більшою мірою проявився на території, яка простягалася вздовж лівого берега річки Тиси і входила у контактну зону з даками.

З кінця IV ст. до н. е. населення Карпатської улоговини відчувало вплив могутньої кельтської цивілізації, а зі середини III ст. до н. е. Закарпаття стало зоною проникнення кельтів. З цього часу й припинила своє існування куштановицька група пам'яток.

Історична доля населення, яке залишило ці пам'ятки, нам невідома. Археологічні джерела доби латена свідчать про те, що зі середини III ст. до н. е. тут сталися глибокі зміни не тільки у матеріальній культурі, але й у поховальному ритуалі[84]. Ці джерела засвідчують також зміни етнічної карти Закарпаття.

Ivan POPOVYCH

CHRONOLOGY OF THE KUSHTANIVTSI CULTURE

The article dwells upon the settlements and burial grounds of the Kushtanivtsi culture, mainly located in Ukrainian Transcarpathia. Based upon the archaeological data from the closed complexes, the author identifies the existence of the Kushtanivtsi culture at the end of the 7th — first half of the 3rd century B.C. The researcher distinguishes 2 periods in the development of the Kushtanivtsi culture (2 stages per each). The first period traces the influence of the Hallstatt culture of the Transdanube area, marked by the barrow ceremony of burials. The weapons and decorations of the Early Scythian epoch appear within that period as well. During the second period the contacts with the Scythian World were interrupted. Instead, the relations with the Thracian and Illirian tribes from the Carpathian Transdanube were intensified. Starting from the middle of the 3rd century B.C., remarkable changes took place in the burial ceremony of the Transcarpathians inhabitants. These changes are largely explained by the penetration of numerous Celtic tribes into the Trascarpathian area.

---

[84] Попович І. І. Нові джерела для вивчення латенських старожитностей Закарпаття // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1992.— С. 29.

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

ЧИНБАРСТВО У ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ В ПІЗНЬОРИМСЬКУ ДОБУ: АРТЕФАКТИ, ТЕХНОЛОГІЯ, РІВЕНЬ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ

Археологічні методи дослідження на сучасному етапі не дають змоги реконструювати більш-менш суцільний ланцюжок процесу формування етносу, звичаю, способів ведення господарства, соціальних відносин, які є мінливими і непостійними. У цьому аспекті найбільш об'єктивним є висвітлення за допомогою археологічних засобів рівня розвитку стародавніх ремесел. Ремісниче виробництво підлягало чітким і обов'язковим технологічним вимогам, які значною мірою виявляються й реконструюються методами сучасного аналізу стародавніх виробів, у тому числі й методами практичного моделювання технологічного процесу та зіставлення їх з добре засвідченими етнографічними паралелями.

Добутий при археологічних розкопках кінцевий продукт ремісничого виробництва не може свідчити про існування цієї галузі ремесла у місцевого населення — кінцеві артефакти могли бути результатом торгових чи обмінних операцій або й воєнною здобиччю. Місцеве продукування ремісничих виробів підтверджується лише знахідками місць виробництва, відходів та браку даної продукції.

Важливим для реконструкції господарсько-виробничої діяльности суспільства є питання про ступінь спеціалізації конкретного ремесла. Більшість галузей ремесла — виробництво заліза, кружальної кераміки, скла, ковальство — є високотехнологічними, вимагають високого професіоналізму, великих затрат праці та часу на основні та допоміжні операції, що заперечує можливість їх сумісництва з веденням у значних об'ємах землеробства чи скотарства, і тому є одвічно спеціалізованими. Інші ж види ремесел: виробництво шкіри, шевство, ткацтво, деревообробка, обробка каменю, будівництво, костерізна справа можуть бути як домашніми видами ремісничої діяльности, так і спеціалізованими товарними галузями ремесла. Останнє можливе лише при наявності багатьох, на жаль, часто не врахованих археологами умов: стабільної історичної ситуації, достатньої ресурсної зони та сировинної бази, оволодіння технологією масового продукування високоякісних виробів, наявністю попиту, ринку, часто — грошового обігу.

Такі умови склались, наприклад, у пізньоримський час для варварського населення територій, що примикали до периферії античного світу, знаходились під його впливом. Археологічно засвідчено величезну

кількість різноманітної ремісничої продукції на черняхівських пам'ятках III—IV ст. н. е. у всіх регіонах поширення культури. Насамперед констатуємо, що великий відсоток її становить імпорт. І попробуємо відповісти на питання: що могло бути тим товаром, взамін якого у черняхівське суспільство напливали срібні динарії, прикраси з кольорових металів, напівдорогоцінних каменів, бурштину, скляні вироби, амфори з вином та маслом? Письмові джерела таким еквівалентом продукції античного світу називають хліб, худобу, рабів, хутро, шкіри, продукцію місцевих промислів[1]. Виробництво хліба є, як відомо, ландшафтно прив'язаним[2], і масове виробництво його як експортного продукту в умовах лісостепу та півдня лісової зони, враховуючи низьку врожайність зернових та налагодженість вирощування їх на агорах античних міст Північного Причорномор'я, слід заперечити. Худоба через втрати при далекому транспортуванні могла поставлятись лище з наближених до античної периферії регіонів. Работоргівля була засобом існування окремих воєнних загонів готів та сарматів. Свідчення цього — багаті трупопокладення на черняхівських могильниках. Однак це не пояснює великої кількости античного імпорту на пам'ятках пізньоримського часу з території України — культур черняхівської, київської, карпатських курганів, зубрицької, вельбарської. Хутро в основному було продуктом лісової зони, до того ж незначний відсоток кісток диких тварин на пам'ятках вищеназваних культур[3] заперечує і це виробництво як засіб отримання великого додаткового продукту і перетворення його у престижно значущі речі.

Залишаються продукти місцевих промислів — здебільшого теж з лісової зони та окремих місць, багатих на сировину (наприклад, сіль), і, безумовно, виробництво шкіри — продукт стародавнього чинбарства.

У перших століттях нашої ери в процесі залучення населення Буковини, наближеної до римських провінцій, особливо з утворенням римської Дакії, у товарно-ринкові відносини, традиційний спосіб землекористування в умовах лісостепу — переліг з використанням рала на відкритих площах[4] — не міг забезпечити істотного росту виробництва продуктів землеробства. Тому в рамках існуючої землеробсько-скотарської системи господарства[5] зростала доля приселищного скотарства. Останнє можна було, не порушуючи існуючого рівня землеробства та об'ємів оранки, не ламаючи традицій, що склались, без особливих затрат праці різко інтенсифі-

---

[1] Чаплыгина Н. Л. Население Днестровско-Карпатских земель и Рим в I — начале III в. н. э.— Кишинев, 1990.— С. 112—117; Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры.— М., 1967.— С. 113—114.

[2] Ландшафтное земледелие.— М., 1994.— 91 с.

[3] Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія.— 1977.— Вип. 24.— С. 29—37. Лише на пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя (лісостепова і лісолучна зони) кількість кісток диких тварин досягає 16 відсотків. Див. про це: Баран В. Д. Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу).— К., 1981.— С. 126.

[4] Баранова М. Сельское хозяйство в I тыс. и в первой половине II тыс. н. э. // Материалы III Международного конгресса славянской археологии.— Братислава, 1980.— С. 45; Баран В. Д. Черняхівська культура...— С. 125.

[5] Войнаровский В. Н., Сайко М. Н. Рынок в системе хозяйствования населения Северной Буковины в I тысячелетии н. э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ.— М., 1990.— С. 113—114.

кувати — худоба вільно випасалась у лісі, на пасовищах Північної Буковини (ще у XVIII ст. широколистий ліс займав 44, 7 відсотка території краю[6]).

Розгалужена гідросистема Північної Буковини — ріки Дністер, Прут, Сирет — давали змогу транспортувати на південь, в античні міста Північного Причорномор'я та Подунав'я, продукти скотарства, передовсім шкіри. І античні автори, як зазначалось, називали худобу та шкіри бажаними статтями імпорту з варварських земель[7].

Складається дивна ситуація: засвідчено ріст долі скотарства в господарському комплексі носіїв черняхівської культури (археологічний відбиток — величезна кількість кісток домашніх тварин на поселеннях культури), надзвичайно високу частку виробів зі шкіри у повсякденному житті населення (попит на неї стимулювався зрослими потребами римського війська через постійну воєнну загрозу з боку варварів, і водночас — криза в імперії призвела до масового відтоку ремісників та технологій у варварське середовище), реалізацію надлишків продукції скотарства через убезпечений зовнішній ринок (взаємний контроль торгових шляхів, договірна система Риму з варварськими об'єднаннями, нагляд векселярних комісій, гілка торгових факторій), товарний характер та спеціалізацію ряду ремесел у черняхівській культурі[8] — необхідну умову формування ранньокласового суспільства, а чинбарство, на думку дослідників[9], не вийшло за межі домашнього нетоварного виробництва. Вважаємо, що твердження про саме такий рівень шкіряного виробництва в черняхівській культурі спростовують добуті в останні роки матеріали досліджень виробничого комплексу III—IV ст. н. е. поселення Добринівці 1 поблизу села Добринівців Заставнівського району Чернівецької області[10].

Поселення Добринівці 1 розташоване у 3 км на північ від села в урочищі Над ставом обабіч берегів струмка, тепер ставу, що протікає широкою долиною. Виробничий комплекс розміщувався на північному схилі за 200 м від поселення (мал. 1А). Загальна площа селища й комплексу — 24 га. Через виробничий центр протікали два невеликі струмки; від них збереглись річища, дно яких вкрите відшліфованими водою камінцями, та місце витоку одного з них — діюче й нині джерело. Материк у місці побудови майстерень — водонепроникна глина-глей, у якій і викопувались ями-чани. Поряд з комплексом — виходи вапняку й гіпсу (у трьох місцях, включаючи й невеликий кар'єр, засвідчено сліди добування цих мінералів).

Комплекс розміщувався на ділянці, позбавленій споруд житлового та господарського призначення (споруди 4, 6 та 7 датуються кінцем II —

---

[6] Polek J. General Spleny's Beschreibung der Bukowiner Districts.— Czernowitz, 1893.— S. 14.

[7] Strabon. VI, 6, 12; V, I; XI, 3; Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 174; Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 61.

[8] Баран В. Д. Черняхівська культура...— С. 128—129; Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 180—181.

[9] Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 145; Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.— М., 1993.— С. 145, 156.

[10] Войнаровський В. М. Чинбарський спеціалізований комплекс черняхівської культури на Буковині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1992.— Вип. 2.— С. 51—53.

початком III ст. н. е. і безпосередньо підстилають черняхівський шар пам'ятки). За 3 км від розкопу — широколистий ліс (дуб, бук, граб), відстань до Дністра — 6—7 км.

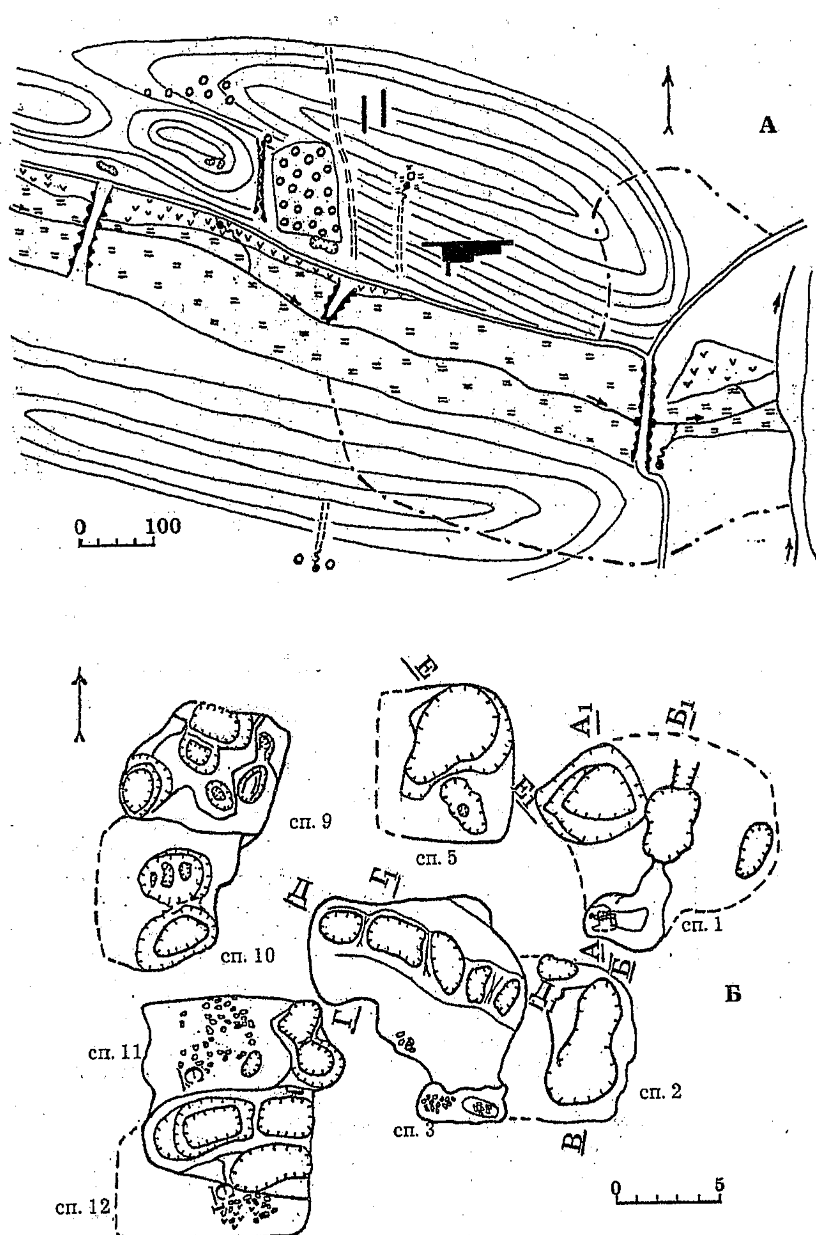
Виробничий комплекс (мал. 1Б, 2А) — це на сьогодні 9 розкопаних споруд площею від 60 до 108 м² специфічної форми й конструкції: овальні у плані, іноді з виділеним входом-тамбуром (споруди 1, 3, 8, 12), заглиблені відповідно до експозиції схилу на 1—3 м від стародавньої поверхні. Опори стін та перекриття кріпились, очевидно, на верхньому краї котлована („шолом") і не виходили на материк, так що сліди їх губились у шарі чорнозему. Немає й ямок від центральних опорних стовпів, що схиляє до думки про можливість існування конструкції особливого типу — полегше-ної каркасної форми, яка мала розбиратись та повторно використовува-тись: північна стіна споруди 9, наприклад, пізніше слугувала південною стіною споруди 10, збудованої відразу після закінчення функціонування 9-ї споруди, — глину з викопуваних ям-чанів споруди 10 переміщували для заповнення старих чанів споруди 9; утрамбована долівка останньої могла ще деякий час використовуватись як робоча площадка. Те ж саме спостерігаємо на прикладі споруд 11 та 12. Інша можлива форма — гостроверха споруда типу куреня без центральних опорних стовпів, що вивільняло внутрішній простір виключно для виробничих потреб. Про тимчасову конструктивну особливість свідчить і те, що стіни споруд не обмазувались глиною, — не виявлено якихось більш-менш суцільних завалів глиняної обмазки.

Долівка у спорудах знівельована горизонтально, материкова, частина її слугувала площадкою, на якій проводили механічну обробку шкіри. У долівці — великі та малі 8-подібні, спарені 8-подібні та одинарні ями-чани розміром 3—6 х 2—3 м (великі) та 2,5 х 1,5 м (малі) і глибиною 0,4—0,8 м від рівня долівки (мал. 2Б). Контур великої вісімки відповідає формі шкури великої рогатої худоби та коня з перехватом у хребті, малої вісімки та одинарної ями — шкурам дрібної рогатої худоби та свині.

Специфічними є й особливості конструкції чанів: вертикальні чи ледь скошені до центру стіни, лише з одного боку (завжди з боку материкової площадки) пологі, часто з розсікачем (похилим материковим виступом трикутної у плані форми) — місцем, куди витягували важкі мокрі шкури; ледь лінзоподібне дно, дно ям 8-подібних чанів — на одному рівні з мате-риковим перехватом-перегородкою між ними висотою 10—15 см. Своєрідне й заповнення чанів — материкова глина з вкрапленнями обмазки, попелу, кісток, дрібних фрагментів кераміки. При викопуванні нових чанів, як зазначалось, у цій же чи новій майстерні поряд глину із заповнених нею нових чанів переміщували у старі чани. Окремі одинарні ями несуть сліди вапнування (білі плями вапна на стінках та навколо ям у спорудах 1, 2, 5, 11); у споруді 1 знайдено скупчення мушлів місцевих молюсків, які, як і м'ясо молюсків, використовується при вичинці шкіри.

У споруді 11 виявлено унікальний для черняхівської культури об'єкт — яму для гашення вапна (мал. 2Б). Вапно є обов'язковим інгредієнтом при вичинці шкіри[11]. Чинбарство у порівнянні з іншими застосуваннями вапна: у будівництві, виробництві заліза (флюс), як антисептичний засіб

[11] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга пол. XIX — поч. XX ст.)— К., 1986.— С. 32.

Мал. 1. Поселення Добринівці 1:
А — план поселення та виробничого комплексу;
Б — розміщення споруд виробничого комплексу
(західна частина розкопу)

у ветеринарії — є найбільшим споживачем цього продукту[12]. Це велика (5 х 2, 5 м) материкова яма зі скошеними досередини стінками, сходинкою та ледь лінзоподібним дном. Заповнення ями — шари, що чергуються, материкової глини, вапна, прошарки вугілля, попелу, окремі кістки тварин. Шари вапна послідовно простежуються по всій висоті стінок ями. Вапно, звичайно, гашене, бо попадання дощової чи ґрунтової води на випалений попередньо вапняк, що є необхідною умовою процесу, спричинювало реакцію гашення вапна.

Нас не покидає надія знайти на комплексі чи поблизу нього (нижче по схилу, біля кар'єру?) печі для випалювання вапняку. Такі об'єкти римського часу відомі в археологічній практиці[13] і являють собою ями площею 6—10 м^2, іноді врізані у схил, з материковим дном. Стінки їх вище рівня материка випалено і викладено камінням. Опалювальна камера знаходиться нижче або вище шарів вапняку, що піддається випалові (збагаченню). До речі, вапняк з кар'єру, що поряд з комплексом, має вміст $CaCO_3$ 40 відсотків* — оптимальний вміст для проходження реакції гашення[14].

Цікавою є конструкція опалювальних пристроїв у спорудах. Це вогнища, обкладені камінням (споруди 3, 9, 11, 12). У споруді 3 виявлено слід від ще одного вогнища; у спорудах 3 та 9 (і це теж специфіка споруд) знайдено великі фраґменти переносного глиняного череня вогнища. У споруді 1 досліджено глинобитну піч, товсті стінки якої добре акумулювали тепло (мал. 2Б). Піч було зведено на материковому останці висотою 0,4 м з піщаною підсипкою зверху товщиною 10—15 см, яка й слугувала черенем: вогонь печі нагрівав пісок підсипки, гарячий пісок довго віддавав тепло, міг використовуватись і при висушуванні шкур. Наявність спеціальних теплопристроїв, як і співіснування печі та вогнища чи кількох вогнищ в одній споруді, є чіткою ознакою спеціалізації ремесла[15].

Найбільша за площею майстерня 8 з однією великою ямою-чаном та великою площадкою, можливо, слугувала місцем, де проводились заключні операції обробки шкіри — віксування, лискування, фарбування. Очевидно, тут шкіри й зберігались, накопичувались.

Інвентар майстерень, через недовгі терміни їх функціонування та часту перебудову, незначний (мал. 3А). Цікаво, що багато фраґментів залізних речей узагалі не можна зідентифікувати, оскільки вони мали вузьке виробниче, а не добре всім відоме побутове призначення. Узагалі в майстернях якогось побутового ременанту, крім черняхівської кераміки III—IV ст. (на комплексі відсутні типи кераміки, характерні для ранньої та фінальної стадій культури), не виявлено. Зі знахідок — це фраґменти залізних ножів; є й ножі з дугастою спинкою та кістяні шкребки — саме

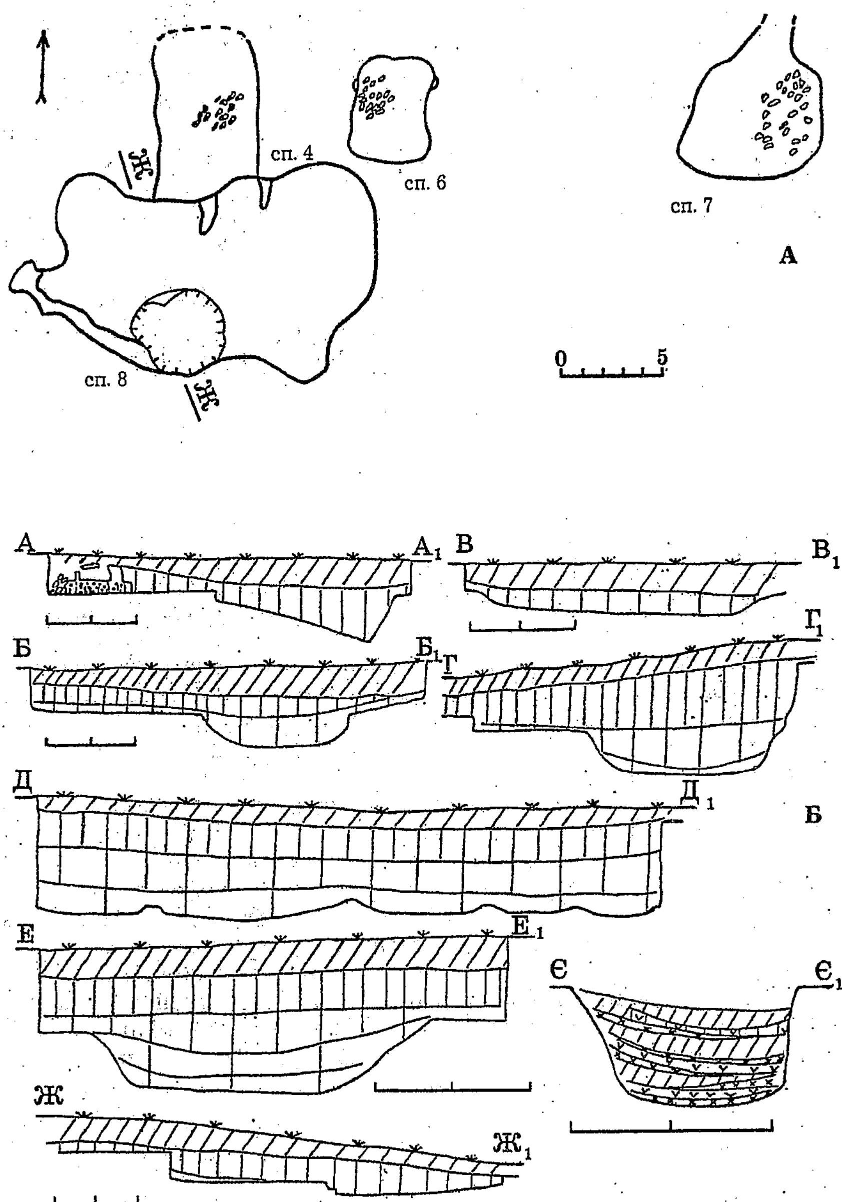
[12] Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона.— СПб., 1894.— Т. XII.— С. 833.

[13] Pyrgała J. Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972.— S. 229—240.

* Визначення провів кандидат географічних наук В. Коржик у територіальній хімічній лабораторії Чернівецького університету.

[14] Pyrgała J. Mikroregion osadniczy...— S. 249; Энциклопедический словарь...— Т. XII.— С. 827.

[15] Бобринский А. А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник.— Новосибирск, 1989.— С. 32.

Мал. 2. Поселення Добринівці 1*(продовження)*:
А — розміщення споруд у східній частині розкопу;
Б — профілі ям-чанів зі споруд виробничого комплексу

вони використовувались при міздруванні шкур; залізний гак, кістяні проколки, бо ряд операцій з вичинки проводиться на підвішеній та розіп'ятій шкурі. На комплексі відзначено домінування довготривалих залізних знарядь праці чинбаря (ознака спеціалізації виробництва), а не кістяних, як при домашньому виробництві[16].

У заповненні споруд, на долівці та в чанах знайдено велику кількість кісток домашніх тварин, у споруді 9 — щелепи вола та коня.

Характер розташування, розміри, конструктивні особливості, близькі й віддалені в часі аналогії цих споруд дають підставу стверджувати, що це чинбарні, або, як їх називають у Західній Україні, гарбарні.

Етнографічні паралелі дають змогу розкрити на даному археологічному матеріалі весь технологічний ланцюжок вичинки шкіри. До речі, дослідники чинбарства відзначають, що процес обробки шкіри настільки універсальний, що майже без змін проіснував зі стародавніх часів до нового часу і в повному об'ємі був пристосований до машинної та хімічної обробки шкіри у XIX—XX ст.[17] Але взагалі чинбарство при всій універсальності — досить складний процес. Лише найпростіша обробка шкіри (виготовлення так званих „сиряків"), та й то зі шкур дрібних тварин, могла проводитись самотужки кожним дорослим членом громади. Товарна ж шкіра (юхт, замша, шевро) могла вийти з рук лише професіонала й бути продуктом лише спеціалізованого ремесла.

Коротко розповімо про технологію обробки шкіри і пов'язані з нею особливості споруд поселення Добринівці 1[18]. Готову для обробки шкіру спочатку піддають розмочуванню (у чанах, проточній воді струмків), триває цей процес від 1,5 до 4—6 діб; далі — міздруванню, коли міздру (жир, клітковину) збирають на похило поставленій колоді (так званій „кобилі") кривим тупим ножем, а для обезжирювання шкіру натирають гіпсом (виходи гіпсу — поруч). Наступний процес — розрихлювання (або зоління чи вапнування) — проводиться з метою видалення волосяного покриву. Це роблять у чанах в кількох зольниках (для цього, безумовно, й розраховані спарені 8-подібні чани), переміщуючи шкіри зі слабших у сильніші зольники (вапно, попіл), тобто приблизно у 5—12 зольниках. Тривалість зоління для легких шкір — 14 днів, важких — 21 день; для приготування золки могли використовуватись одинарні чани (білі плями — сліди вапнування, прошарки попелу в заповненні окремих ям). Для витончення шкір їх піддають гниттю або потінню у чанах, причому шкіри нагріваються від внутрішнього гниття і позбуваються шерсти. Далі зі шкір збивають шерсть, промивають їх водою (знов у чанах чи проточній воді, а від якости та кількости води залежить і якість шкіри, тому поряд — струмки та джерела). Потім товсті шкіри вигладжують бруском.

[16] Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X—XIII вв.— М., 1985.— С. 73.

[17] Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність.— К., 1986.— С. 54; Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 30; Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 269.

[18] Бібліографію питання про технологію обробки шкіри див., наприклад: Энциклопедический словарь...— СПб., 1895.— Т. XVa.— С. 567—576; Szuchiewicz W. Huculszczyzna.— Kraków, 1902.— S. 301—302; Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 92; Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1984.— С. 142—156.

Сиром'ятна шкіра (сириця) в основному готова, але вона використовується лише в господарстві (на упряж, ремені), а для одягу чи взуття не годиться, тому процес триває далі.

Остання підготовча операція — бучення, або квашення, — проводиться для того, аби дубильні речовини легко проникали в товщу шкіри і з неї остаточно було виведено вапно. Цей процес теж проходить у чанах — ваннах з теплою водою та розмішаним у ній курячим чи собачим послідом. Кисіль же для квашення, відомий з давньоруських джерел як „квас уснияный", очевидно, приготовлявся в одинарних чанах з ячмінної чи вівсяної муки, замішаної у теплій воді.

Один з найважливіших процесів — дублення. Він теж проводиться у чанах у розчині дубової, вербової чи ялинової кори, дубових жолудів (у навколишніх лісах, як ми уже відзначали, дуба дуже багато; відомо, що ще у XVIII—XIX ст. на Буковині заготовляли дубову кору і частину її відправляли до Молдови та Чехії[19]; усі обгорілі плахи зі стін та даху майстерень — дубові. Дуб йшов і на випалювання деревного вугілля, необхідного при випалі вапняку). Процес тривав одну добу. Далі зі шкір відтискали рідину (м'яли їх руками; людей, що виконували цю роботу, називали кожум'яками), висушували (влітку — на свіжому повітрі при температурі +25—30° С, у холодну пору — в майстерні, для чого й могли бути використані особливості споруди 1 — глинобитна піч з піщаним черенем), вичиняли або вгачували для міцности, а окремі полотна шкіри й для щільности (наприклад, шкіру на підошви) — розтягнуту на плоскому камені шкіру утачували дерев'яними або залізними молотками; жирували (віскували) — з метою надати шкірі м'якости й водонепроникности, для чого підвішену на гак у теплому приміщенні шкіру натирали сумішшю жирів (лою і сала) і залишали на кілька годин[20]. Далі відбувалось вистругування шкіри для надання їй рівномірної товщини. Цей процес проводився на колодах стругом з прямим лезом (як бачимо, не кожен струг призначався для обробки дерева; струги з рукоятками вгору та прямим лезом — чинбарське знаряддя) чи дугастим ножем. Потім — вигладжування, або лискування, коли шкіру натирали залізними, мідними чи скляними циліндрами — для близького до нас часу, а для досліджуваного періоду — кістяними лощилами з ребер та лопаток великих тварин чи рогу оленя, крупною галькою та так званими „коньками" — трубчатою кісткою великої тварини з двома отворами для підв'язування до ноги. Лискування відбувалось шляхом „катання" по шкірі[21], а не по льоду, як вважає частина дослідників). Останні предмети відсутні у розглядуваних комплексах, але є частою знахідкою на місцях поселень римського часу[22].

Заключний етап фарбування (можливо, для цього призначалася споруда 8) — і шкіра готова.

---

[19] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 32.

[20] Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1985.— С. 64.

[21] Семенов С. А. Первобытная техника // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1957.— № 54.— С. 225—226; його ж. О назначении „коньков" и костей с нарезками из Саркела — Белой Вежи // МИА.— 1959.— № 75.— С. 353.

[22] Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1986.— С. 42—43; Баран В. Д. Черняхівська культура...— С. 121, табл. XXXVI, XXXVII.

Як бачимо, ні одна з особливостей добринівських майстерень не заперечує процесу обробки в ній саме шкіри. Невід'ємним атрибутом приготування розчинів для вапнування, бучення, квашення, дублення, фарбування були одинарні ями-чани; для проведення цих процесів використовувались великі та малі 8-подібні чани чи окремі одинарні ями з похилим входом; материкові площадки біля чанів слугували місцем для розстелювання шкір, зняття з них шерсти, міздри, можливо, й для їх угачування, натирання, вистругування, вигладжування. Поблизу є вапняк, гіпс, дубова кора. Чинбарський характер комплексу підтверджують також залізні та кістяні інструменти, знайдені у майстернях.

Особливістю процесу вичинки шкіри була довготривалість окремих операцій у чанах (іноді й до трьох тижнів), унаслідок чого на місці обробки стояв нестерпний сморід. Крім того, через велику сирість у майстернях, лежання на „кобилах" чи материкових площадках при міздруванні та знятті шерсти, вдиханні пилу з дубової кори під час її подрібнення це виробництво було надзвичайно шкідливим (призводило до легеневих і ревматичних хвороб) і тому вважалось проклятим. Сама постать просмердженого наскрізь кожум'яки з неймовірною силою в руках (згадаймо літописного Яна Кожум'яку, який рвав руками шкіру і легко переміг богатиря-печеніга, чи Кирила Кожум'яку — переможця змія з давньоруської казки), який сам забивав худобу, здирав з неї шкуру, у тому числі й шкуру з падла, відштовхувала людей, породжувала відразу до чинбаря і його ремесла. Усе це робило професійне чинбарство нижчим у ремісничому ряді, а чинбарів — відлюдьками. Чи не це одна з причин того (безумовно, поряд з вагомими технологічними причинами), що їх майстерні розташовувались, як, наприклад, у Добринівцях 1, осторонь житлових та господарських будівель.

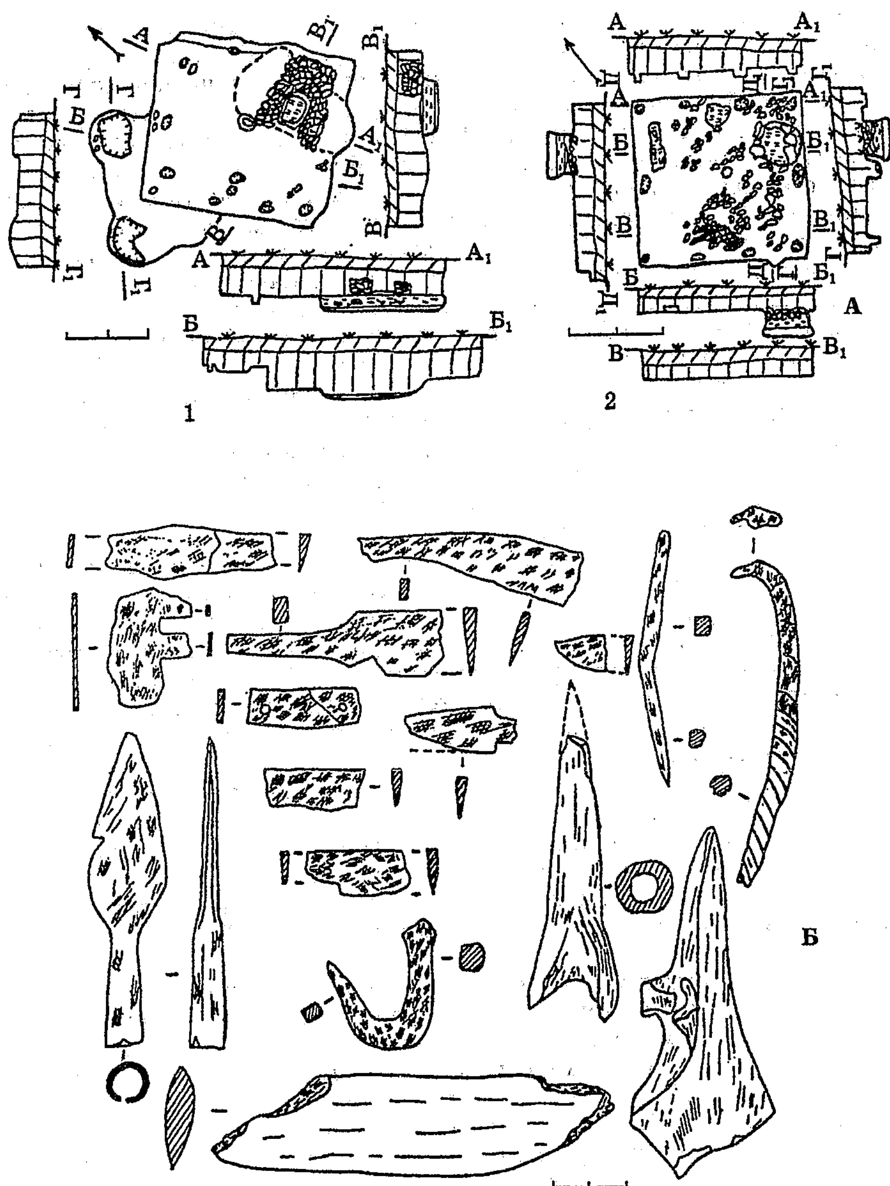
Цікаво, що більш ранні споруди 6 та 7 можна інтерпретувати як теж пов'язані з обробкою шкіри: своєрідна знівельована робоча площадка, вкрита кістками й керамікою, поблизу споруди 7; велика кількість необроблених кісток домашніх тварин у заповненні цих об'єктів, цілі щелепи коня (споруда 6); кістяні лощила, проколки, бронзове шило (споруда 7). Ці знахідки є свідченням тяглости, традиційности чинбарства в цьому місці.

За 4 км на південний захід від поселення Добринівці 1, на узліссі Добринівського городища, що було ремісничим центром округи VIII—IX ст., Б. Тимощук дослідив майстерню № 8 з обробки шкіри, особливістю якої є залишки печі-кам'янки та двох вогнищ, яма-чан глибиною 0,2 м від рівня долівки — можливо, для замочування невеликих шкур, кістяні шкребла, десятки проколок, чинбарські „тупіки" — лощила з ребер великих тварин, точильні камені зі слідами загострення проколок та шил[23] (мал. 4, *1*).

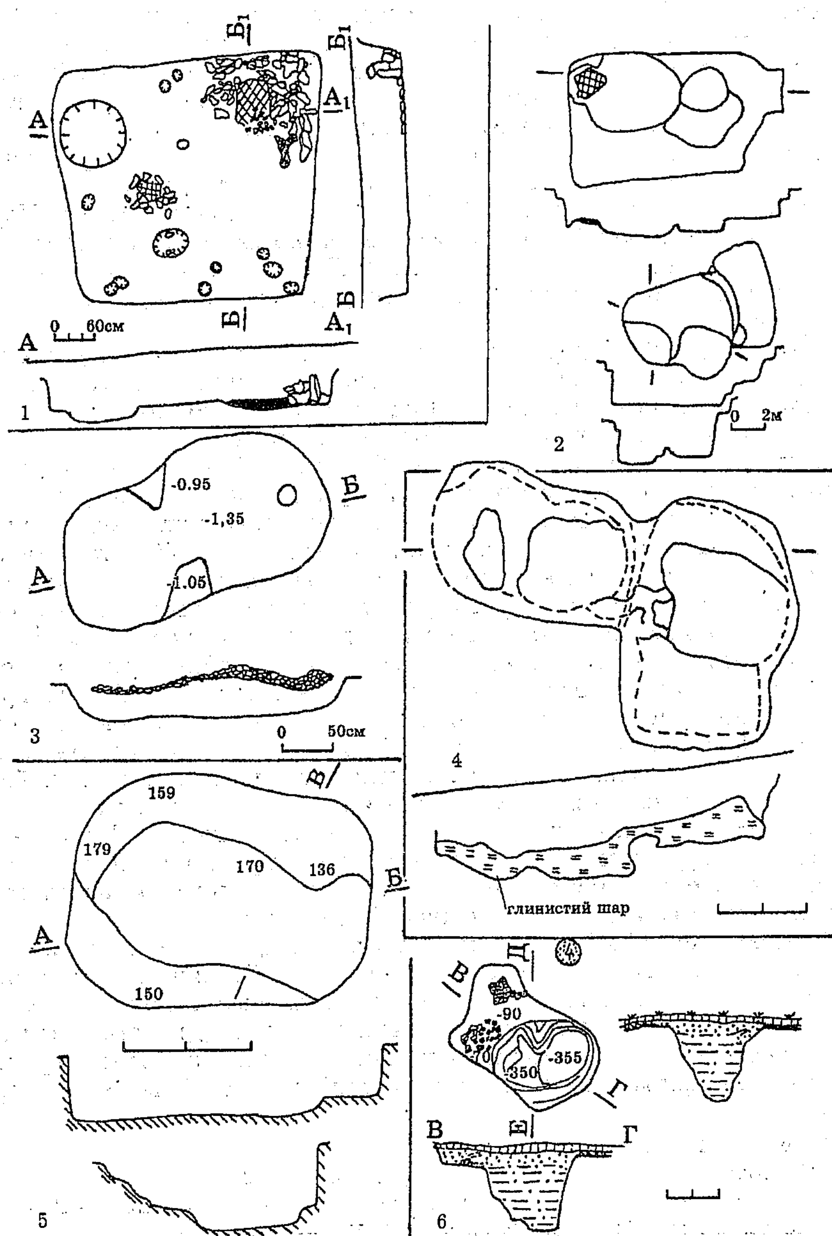
У 10 км на південь, на протилежному краї Добринівського лісу, на поселенні Чорнівка 1, яке датується, крім черняхівського часу, й кінцем VII — початком IX ст. н. е., нами досліджена споруда 12 VIII ст. — більшого, ніж житла, розміру, з великою піччю-кам'янкою, влаштованою на місці засипаної ями-чана, 16-ма кістяними проколками на долівці,

---

[23] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 111—112.— Рис. 51.

Мал. 3. Поселення Чорнівка 1:
А — плани та розрізи споруд зі слідами чинбарського виробництва поселення
1 — споруда *12*; 2 — споруда *10*;
Б — інвентар зі споруд
(з нижнього культурного шару комплексу)

Мал. 4. Плани та профілі споруд з чинбарськими ознаками:
1 — Добринівці, виробниче приміщення *8*; 2 — Сокіл, житло *8* та господарська споруда 3; 3 — Ракобути, споруда 7; 4 — Ріпнів 2, житла *7* і *8*; 5 — Ріпнів 2, житло *32*; 6 — Черепин, житло *12* та яма *4*

лощилами, шкребками, точилами, кістками домашніх тварин (мал. 3Б1). Дві кістяні проколки були застромлені вертикально в материкову долівку — очевидно, застосовувались як розпирачі шкіри при її обробці. Причому окремі проколки під широким епіфізом мають сліди від шнура, тобто не проколками проколювали шкіру (це практично неможливо), а бронзовим чи залізним шилом, потім протягували шнур, який уже кріпили на вбиті поруч кістяні проколки-утримувачі (кістка довговічніша від дерев'яного кілка, кінець кістяної проколки не розмочалюється)[24]. Поряд — споруда 10 з аналогічним інвентарем, піччю-кам'янкою з черенем у ямі та допоміжним вогнищем (мал. 3Б2). Яма зі споруди спочатку теж слугувала чаном, як і в споруді 12. Ці споруди, безумовно, теж пов'язані з обробкою шкіри.

Як бачимо, цей мікрорайон своїм ландшафтом якнайкраще пристосований для ведення скотарства і характеризується виробництвом шкіри в різні періоди І тисячоліття н. е.[25] Інша справа, що форми організації та рівень цього ремесла в різні часи були неоднаковими.

Черняхівські чинбарні у поселенні Добринівці 1 — об'єкт спеціалізованого й високопрофесійного ремесла. Арґументи на користь цього твердження, крім вищенаведених, наступні. По-перше, черняхівська культура була „запрограмована" на ринок, у тому числі й зовнішній[26], територія ж Північної Буковини „запрограмована" на ведення високопродуктивного скотарства: домінування скотарства у господарському комплексі населення краю відзначається протягом усього середньовіччя та нового часу [27]. По-друге, існували спеціалізовані гончарство, залізоробне виробництво та металообробка, ювелірне та склоробне виробництво в черняхівській культурі, зокрема й на території Чернівецької області (склоробна майстерня у Комарові, відкрита М. Смішком[28]). Ці виробництва були орієнтовані виключно на внутрішній ринок[29]. Надзвичайно велика роль виробів зі шкіри у житті населення і роль шкіри як основного товару в зовнішній торгівлі в обмін на античний імпорт (яким і були багаті пам'ятки черняхівської культури краю[30]) — усе це свідчить про можливість і навіть необхідність саме товарного характеру шкіряного виробництва в черняхівському середовищі, спеціалізації чинбарства.

По-третє, про обов'язкову спеціалізацію свідчить і технологія цього виробництва: сезон обробки шкіри тривав близько 7 місяців на рік (травень — листопад)[31] — у цей час ведуться й основні сільськогосподарські роботи. До того ж найкращого ґатунку шкіри виходили зі шкур тварин осіннього забою, тобто обробка їх припадала саме на сезон збирання урожаю. Таким чином, при масовій вичинці шкір чинбар був задіяний увесь період

---

[24] Петерс Б. Г. Косторезное дело...— С. 56.

[25] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини...— С. 107.

[26] Войнаровский В. Н., Сайко М. Н. Рынок в системе хозяйствования...— С. 111—116.

[27] Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.— С. 63, 88.

[28] Смішко М. Ю. Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі — МДАПВ).— 1964.— Вип. 5.— С. 67—81.

[29] Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия.— М., 1983. — С. 153.

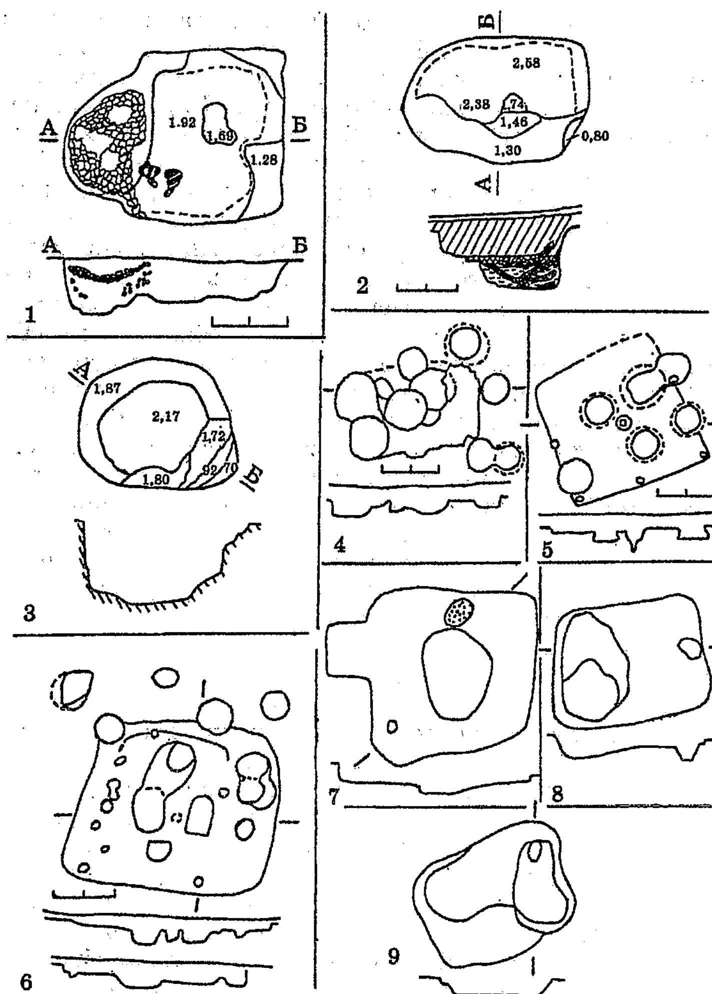
[30] Пивоваров С. В. Влияние античной цивилизации на процесс исторического развития племен черняховской культуры.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Черновцы, 1988.— 24 с.

[31] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 31.

землеробсько-скотарського циклу того часу, і про сумісництво в цих галузях не може бути й мови. Засвідчено, що ще в давньоруський час якась частина чинбарів займалася й землеробством, і майже завжди кожум'яка був одночасно й шевцем[32] (у Західній Україні таке поєднання було поширене ще в другій половині XIX ст.[33]). Але рідко хто з чинбарів навіть нового часу мав свою майстерню — процес обробки шкіри відбувався у господарських приміщеннях, і часто діжки зі шкурами знаходились просто у сінях житла. На прикладі комплексів з Добринівців можна пересвідчитись, що тут процес спеціалізації пішов далі: добринівський майстер (або майстри чи сім'я, оскільки для вичинки великих шкір потрібні зусилля кількох людей), маючи чинбарню, напевно, не був одночасно землеробом і шевцем (до 7 місяців обробки шкіри треба додати час, необхідний для заготовки реагентів, у тому числі добування й випал вапняку, заготовка кори (для дублення 100 кг напівфабрикату шкіри необхідно близько півтонни дубової кори[34]), будівництва нових чанів та майстерень, збуту товару (хоч ми переконані, що майстер-чинбар був звільнений від потреби самореалізації продукції; збутом її займалися посередники-торгівці). До того ж на поселенні не знайдено ніяких інструментів чи пристосувань, які можна було б пов'язати з шевством. І якраз відсутність даних про поєднання в одних руках чинбарської та шевської справ свідчить не так про розвиток процесу вузької спеціалізації, як про те, що шкіра у майстернях виготовлялась спеціально на експорт, а не була предметом внутрішнього вжитку: очевидно, шевство для черняхівців було чисто домашнім ремеслом.

По-четверте, про спеціалізацію шкіряного виробництва свідчить і палеоекономічний аналіз добринівських майстерень. Так, розміри великих 8-подібних чанів дають підставу твердити, що в них одночасно могло оброблятися не менше 10 шкір (до того ж споруди 3 та 9 мали по два 8-подібні чани). Саме така кількість шкір підтверджується наступними підрахунками: для зоління 100 шкір використовувався 1 гектолітр розчину [35], тобто 1 літр на 1 шкіру; причому цей процес проходив у середньому в 8 зольниках. Тобто 1 зольник — це 12, 5 л розчину. Отже, враховуючи втрати через просочування рідини в материк та випаровування, це відповідає у середньому потребі зоління 10 шкір і цілком збігається навіть з мінімальним об'ємом чана. Повна обробка цих 10 шкір тривала приблизно місяць, майстерень же було задіяно одночасно не менше 5 (досліджена частина складає ледве третину площі комплексу), а сезон обробки шкір тривав 7 місяців. У результаті отримуємо 10 x 5 x 7-350 лише великих шкір (вола, корови, коня) і не менше малих (кози, вівці, свині). Це продуктивність середнього розміру чинбарні XIX ст.[36] Тобто така кількість вичиненої шкіри перебільшувала потреби громади (але немає сумніву, що обробку невеликих шкір здійснювала кожна сім'я для власних потреб) чи округи (населення лісостепової смуги теж інтенсивно займалось скотарством і не мало необхідности купувати шкіру) і була призначена для

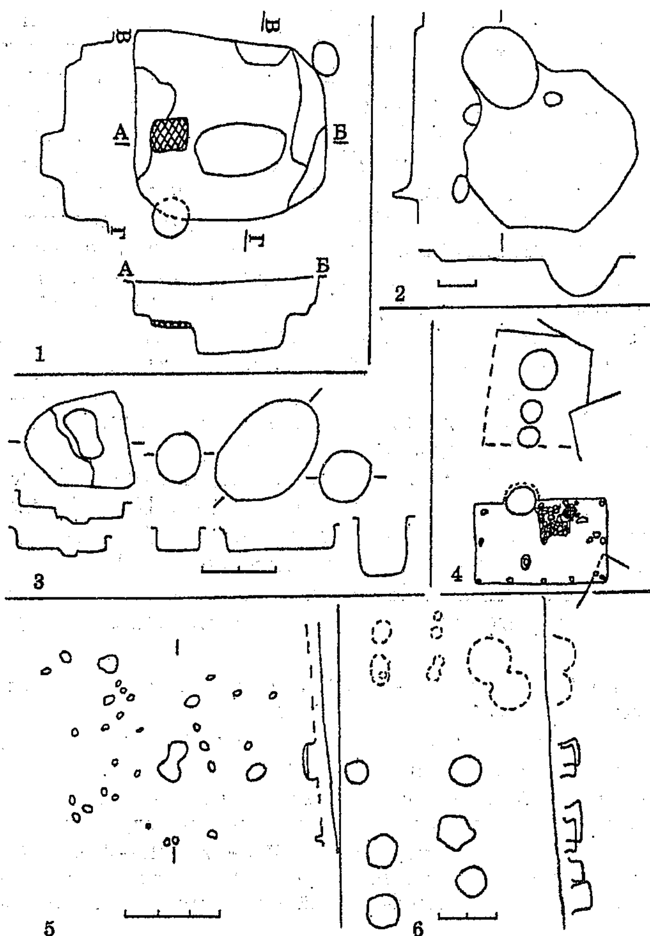
[32] История культуры Древней Руси.— М.; Л., 1948.— Т. 1.— С. 151.
[33] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 17, 31.
[34] Шрамко Б. А. Обработка кожи...— С. 147.
[35] Энциклопедический словарь...— Т. XVa.— С. 569.
[36] Горинь Г. Й. Шкіряні промисли...— С. 13.

Мал. 5. Плани та розрізи споруд з чинбарськими ознаками *(продовження)*:
1 — Ріпнів 2, житло *4*; 2 — Ріпнів 2, житло *11*; 3 — Ріпнів 2, житло *20*; 4 — Роїще, споруда *1*; 5 — Роїще, житло *10*; 6 — Ульянівка, споруда *5*; 7 — Горошова, житло *3*; 8 — Горошова, житло *9*; 9 — Горошова, житло *6*

зовнішнього ринку. Останній своїми високими вимогами до товару диктував і необхідність його високого ґатунку, що могло досягатись лише високопрофесійною майстерністю черняхівських чинбарів. Професіоналізм чинбаря підтверджується й сталістю у виконанні ним одних і тих же робіт[37] та високою складністю технологічного процесу повної вичинки шкіри. Ознакою як професіоналізму, так і спеціалізації є припущення, що продукція добринівського чинбаря була основним джерелом його існування.

[37] Проблемная ситуация в современной археологии.— С. 192—193.

Мал. 6. Об'єкти з ознаками виробництва шкіри:
1 — Верхня Липиця, житло *VI*; 2 — Сокільники 1, споруда *4*; 3 — Ремезівці, житло *VIII* та ями *9—11*; 4 — Кодин 1, споруда *18* і Кодин 2, споруда *19*; 5 — Смольянь, ями з розкопу *11*; 6 — Киреєвка, господарські ями

Може виникнути сумнів: чи правомірно робити висновок про спеціалізацію чинбарства у черняхівській культурі на основі відкриття та дослідження майстерень лише в Добринівцях? Тут мусимо наголосити, що майже кожне широко досліджене поселення черняхівської культури засвідчує існування і шкіряного виробництва взагалі, і майстерень-чинбарень зокрема. Наприклад, аналогічні добринівським ями-чани, у тому числі й 8-подібні, зі всіма особливостями у їх конструкції (неглибокі ями, іноді теж заповнені материковою глиною, лінзоподібне дно, пологий вихід з чану), значна кількість кісток домашніх тварин, специфічний кістяний та металевий інвентар виявлено у черняхівських комплексах, інтерпретованих дослідниками як споруди „невідомого", „господарсько-

го“, „ремісничого“, навіть „житлового“ характеру на поселеннях поблизу села Сокола на Середньому Дністрі[38] (мал. 4, *2*) — господарські споруди 2, 11, 14, можливо, й 12, 20, 32, біля сіл Ракобутів[39] (мал. 4, *3*) — споруда 7, Черепина (мал. 4, *6*) — житло 12 та Ріпнова — Ріпнів 2[40] (мал. 4, *4*, *5*; 5, *1*, *2*, *3*) — житла 4, 7 і 8, 11, 20, 32 — на Західному Бузі, на поселенні Нагорному 3 на Одещині[41] — так званий господарський комплекс з 8 ям. Засвідчені нами вони і на поселеннях синхронної з черняхівською київської культури — сіл Роїща[42] (мал. 5, *4*, *5*) — 6 споруд, а також спеціальні робочі площадки біля окремих з них — та Ульянівки[43] (мал. 5, *6*) — 2 споруди. Також на поселеннях латенського часу — селах Горошовій Тернопільської області над Дністром[44] (мал. 5, *7*, *8*, *9*) — напівземлянки 1, 3, 6, 8, 9 і Соколі Хмельницької області[45] — житло 8 та господарська споруда 3, пшеворської (нині — зубрицької) культури — у Сокільниках Львівської області[46] (мал. 6, *2*) — споруда 4; липицької культури Верхнього Подністров'я — поселення у Верхній Липиці, житла V, VI, у Ремезівцях — ями 9, 10, 11, житло XV, можливо, у Черепині[47] (мал. 6, *1*, *3*) — 2 ями. Можливий чинбарський характер споруди 18 на поселенні празької культури Кодин 1 на Пруті та споруди 19 у Кодині[48] (мал. 6, *4*), а також споруд 2, 5, 6, 8 у Луці-Каветчинській на Середньому Дністрі[49] і на поселеннях VI—VII ст. Смольяні та Киреєвці біля Брянська на Десні[50] (мал. 6, *5*, *6*) — 8-подібні ями. Не дивно, що на поселеннях різного часу, але які знаходяться у межах однієї фації і часто в рамках однієї ресурс-

---

[38] Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— С. 7—37, рис. 3, 4.

[39] Баран В. Д. Черняхівська культура...— С. 37, рис. 29.

[40] Там само.— Рис. 11, 16, 30, 32, 33, 36.

[41] Росохацкий А. А. Поселения черняховской культуры на восточном берегу о. Кагул // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 97.

[42] Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.— С. 10, рис. 4; С. 106, табл. 13; С. 107, табл. 14; його ж. Поселение I тысячелетия н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования.— М., 1990.—С. 45—67.

[43] Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь.— К., 1979.— С. 23, рис. 1, 4, 6.

[44] Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области // Археологические памятники Среднего Поднестровья.— К., 1983.— С. 4—24, рис. 4, 5, 14, 15.

[45] Вакуленко Л. В., Пачкова С. П. О культурной принадлежности поселения позднелатенского времени у с. Сокол // Славяне и Русь. — К., 1980.— С. 6—19, рис. 2.

[46] Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 80, рис. 14.

[47] Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— С. 17—44, рис. 4, 5, 12.

[48] Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 38, 50, 58, 67, 71, табл. 2, 9.

[49] Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол...— С. 60—84.

[50] Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. е. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 78, рис. 8; С. 93, рис. 14; С. 103, рис. 20; С. 115, рис. 27.

ної зони (Ріпнів 1 та 2, Черепин, Сокіл, Добринівці, Чорнівка 1, 2, 2А[51]), відзначено чіткі сліди виробництва шкіри.

Відомі дуже добре збережені рештки давньоруських чинбарень і в Києві, Новгороді, Москві, Пскові[52], де шкіри проходили обробку в дерев'яних чанах. До речі, можна припустити чинбарський характер використання окремих так званих „господарських" ям, у першу чергу ям з невеликим рівномірним по всій окружності ями розширенням чи дзвоноподібним розширенням власне біля самого дна. Таке розширення не мало ніякого корисного навантаження і, очевидно, є результатом дії розчину, який наповнював цю яму, а верхній рівень розширення — це рівень налитого розчину. Відзначимо, що часто подібні ями групуються навколо споруд так званого „господарського" чи „виробничого" призначення (наприклад, 8 ям поблизу черняхівських напівземлянок „господарського" призначення в Нагорному 3 чи споруда 1 та „господарські" ями з Роїща[53], тобто є складовою єдиного чинбарського комплексу.

Побудова ряду ознак чинбарства, розробка загальної типології чинбарських артефактів, передовсім класифікація невиділених і не систематизованих нині деструкцій і на цій основі побудова шкали рівнів спеціалізації шкіряного виробництва — завдання окремих детальних досліджень. У нашій роботі подано коротку попередню квінтесенцію з висновків щодо рівня спеціалізації виробництва шкіри на чинбарському комплексі поселення Добринівці 1.

Твердження про чинбарство для добринівського майстра як заняття круглорічне, а не сезонне, заперечує можливість його сумісництва з сільськогосподарськими роботами, дає підставу говорити про виробничу спеціалізацію цього ремесла. Відсутність на комплексі даних про поєднання в одних руках чинбарської та шевської справ свідчить про добре розвинений процес професійної спеціалізації. Внутрішня (внутрігалузева) спеціалізація — поділ на чинбарство, кушнірство, лимарство — очевидно, ще не відбулась, оскільки в майстернях відкрито і невеликі ями-чани, можливо, для вичинки овечих шкур, а виготовлення сиром'ятної шкіри — сировини для лимарства — є лише стадією повної вичинки шкіри, тому вона у невеликій кількості могла продукуватись у цих майстернях.

Попередній аналіз ранньосередньовічних об'єктів зі слідами шкіряного виробництва у краї та їх аналогій з інших територій дозволяє охарактеризувати рівень виробництва в них як домашній, нетоварний, патріархальний. Для цих комплексів характерна значно більша кількість робочих місць, пов'язаних з обробкою шкіри (чітка ознака домашнього ремесла), невідрубність їх від поселення, розміщення виробничого місця у межах житлово-господарського комплексу, невеликий об'єм ям-чанів і винесення їх за межі споруд (так звані „господарські" ями), в основному кістяний чинбарський інвентар.

---

[51] Войнаровський В. Чинбарські комплекси поселення Чорнівка 1 на Буковині // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого — на початку другого тисячоліття н. е. Тези семінару.— Чернівці, 1994.— С. 25—26.

[52] Бібліографію питання див.: Древняя Русь. Город, замок, село...— С. 269.

[53] Росохацкий А. А. Поселения черняховской культуры на восточном берегу о. Кагул...— С. 97; Терпиловский Р. В. Поселение I тысячелетия н. э. у с. Роище...— С. 48—53.

Різні ступені спеціалізованого чинбарства в пізньоримський час попередньо відзначено нами не лише на рівні комплексів чи селищ, а й на рівні регіонів — Верхнє Подністров'я і Західне Побужжя (Черепин, Ріпнів 2, Бовшів 2, Неслухів, Ракобути), Буковина та прилегла до неї лівобережна частина Середнього Подністров'я (Добринівці 1, Чорнівка 1, Сокіл, Бакота[54], басейн Десни (Роїще, Ульянівка), можливо, Буджацький степ (Нагорне 2, 3, 4, Етулія, Новоселівка)[55]. Тобто в регіонах, де господарська діяльність базувалась переважно на скотарстві і де воно набирало споживчо-товарного характеру.

Дані про чинбарство на Буковині в пізньоримський час можуть бути використані при комплексному, системному аналізі виробництва як у конкретного населення, так і при визначенні загальної структури виробництва у черняхівському суспільстві, питань про сфери реалізації ремісничої продукції та характер її споживання, при висвітленні технологічних і соціальних аспектів як черняхівського ремесла, так і соціальної диференціації цього суспільства.

Дослідження Добринівського чинбарського комплексу тривають.

Viktor VOYNAROVS'KYI

CURRYING IN NORTHERN BUKOVYNA IN THE LATE ROMAN PERIOD: ARTEFACTS, TECHNOLOGY, LEVEL OF SPECIALISATION

The article deals with the problems of currying specialisation in the Chernyakhiv culture, based upon the currying workshop in Dobrynivtsi—1 (Northern Bukovyna). Three currying workshops have been discovered, with the total area of 40—108 m^2 each, as well as special vats (8-shaped type). The latter were used for cattle-and-horse-hide soaking. The discovered pits were intended for the preparation of the tanning agents. Bone and metal materials of the Chernyakhiv culture dating back to the 3rd—4th century were discovered on the floor of the constructions. A lot of currying workshops (four new workshops have been recently discovered), large premises and complexity of the technological operations prove the specialisation and commodity character of currying as practised by the bearers of the Chernyakhiv culture.

---

[54] Винокур І., Горішній П. Бакота.— Кам'янець-Подільський, 1994.— С. 48—73. Ряд споруд черняхівського поселення з Бакоти — мал. 22, 35, 57, 58, 68, 71, 72 — мають виразні ознаки шкіряного виробництва.

[55] Щербакова Т. А. Жилые и хозяйственные сооружения на поселениях позднеримского времени в зоне Буджакской степи // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.— К., 1987.— С. 52—55, рис. 5, 6, 7.

Богдан СТРОЦЕНЬ

ЖИТЛА ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ ТА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Південно-Західна Волинь займає північні райони Тернопільщини. Тут беруть початок праві притоки Прип'яті — Горинь, Вілія, протікає Іква. Південніше — територія Західного Поділля. Це вже басейн Дністра. Отже, вододіл є своєрідною межею між Південно-Західною Волинню та Західним Поділлям.

Ці терени є складовою частиною території, яку дослідники виділяють як єдину контактну зону Європи. Річки Західний Буг, праві притоки Прип'яті, Дністер були важливими торговельними шляхами, що з'єднували давні народи Центральної, Північної й Східної Європи з цивілізаціями Півдня[1].

У другій чверті I тис. н. е. ця територія була посмужно заселена черняхівським і вельбарським населенням[2]. І хоч згаданий регіон більше відомий некрополями (Раковець-Чеснівський[3], Чернелів-Руський, Токи[4], Бережанка[5], Романове Село[6] та інші), у статті ми зупинимося на житлах, бо техніка їх спорудження відбиває не тільки розвиток продуктивних сил суспільства, а й дає змогу простежити історико-етнографічні особливості населення, його зв'язки з іншими племенами[7]. Крім того, метою нашої статті є введення в науковий обіг нових матеріалів.

---

[1] Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1992.— С. 3.

[2] Баран В. Д. До питання про підгрунтя черняхівської культури // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 56; Козак Д. Н. Культурный процесс на Западной Волыни // Zachodnia strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej.— Lublin, 1986.— S. 62.

[3] Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1967.— № 139.— С. 144—159.

[4] Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— Т. II.— S. 283—293.

[5] Воляник В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія.— 1974.— Вип. 13.— С. 65—79.

[6] Гребеняк В. Нові археологічні находки на території Східної Галичини // Записки НТШ.— Львів, 1915.— С. 24, 25, рис. 3,2—7; Cehak-Hołubowiczowa H. Próbnie wykopaliska w powiecie zbaraskim // Wiadomosci archeologiczne.— Warszawa, 1936.— T. XIV.— S. 61—70; Строцень Б. Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею.— Тернопіль, 1993.— С. 38—56.

[7] Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 55.

Дослідження жител згаданого часу на Західному Поділлі розпочав Т. Сулімирський у 1931 р. Тоді він розкопав по одному житлу у Максимівці, Голіградах і Новосілці-Костюковій[8]. А розкопками двох наземних жител у Вікнинах Великих у 1940 р. М. Смішко поклав початок вивченню вельбарських поселень на Волині[9]. У 1950 р. він розкопав трикамерне житло поблизу села Сухостава Гусятинського району (Західне Поділля)[10].

Після цього лише у 70-х рр. було знову проведено розкопки на поселеннях пізньоримського часу — вельбарському і черняхівських: Барсуки, Бережанка, Синівці (1972), Печірна (1976) Ланівецького району[11].

У 1991 р. ми розпочали розкопки на черняхівсько-вельбарському поселенні біля села Кобилля Збаразького району (верхів'я річки Гніздичної — правої притоки Гнізни, басейн Серету). Протягом двох сезонів тут розкопано два наземні житла[12]. Таким чином у результаті пошуків, започаткованих ще М. Смішком та Т. Сулімирським, на Тернопіллі сьогодні відкрито 15 наземних жител. Детальніше зупинимося на матеріалах з Кобилля, оскільки інші пам'ятки з обговорюваної території добре відомі дослідникам з літератури.

Поселення біля села Кобилля займає обернені на схід схили правого берега невеликого струмка (річка Гніздична), який бере свій початок на відстані 1 км вище від цього місця. Донедавна заплава струмка була заболоченою, і лише у 80-х рр. тут проведено меліорацію.

Пам'ятку, за класифікацією І. Винокура[13], можна зарахувати до великих селищ, оскільки воно займає майже всю місцевість між Кобиллям та Іванчанами: його довжина становить близько 2 км, а ширина доходить до 300 м.

У 1991—1993 рр. тут розкопано два житла і майстерню з обробки металу та незначні залишки легкої наземної споруди, найімовірніше, господарського призначення.

Споруда 1 (житло) виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні у чорноземі. Ямок від стовпів простежити не вдалося, і тому форму будівлі (підпрямокутну в плані) визначаємо за скупченням обмазки, сконцентрованої, мабуть, по периметру стін. Найбільше її — у західній частині житла. Тут ширина скупчення сягає понад 60 см. Залишки південної стінки збереглися тільки у середній її частині та південно-східному кутку. Але тут обмазка залягає не суцільним шаром, а окремими острівцями. Ще менше таких „острівців" (та й менші вони за розмірами) є там, де мали

---

[8] Sulimirski T. Trzy chaty przedhistoryczne // Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wshodney Polski.— Lwów, 1934.— S. 43—47.

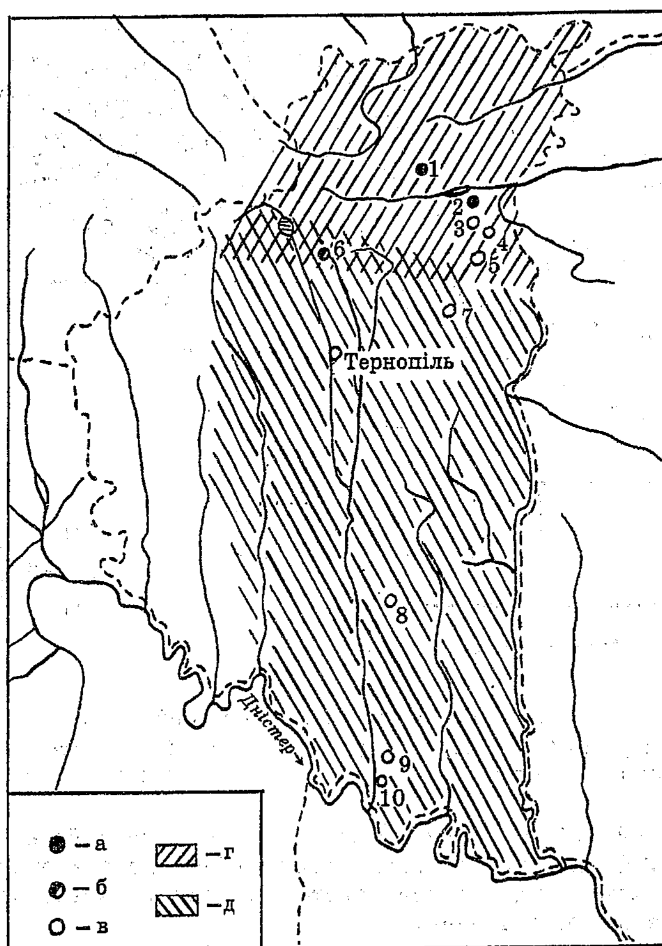
[9] Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 111—121.

[10] Смішко М. Ю., Баран В. Д. Племена черняхівської культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К., 1976.— С. 64.

[11] Баран В. Д. До питання про підгрунтя черняхівської культури.— С. 55; Баран В. Д., Воляник В. К., Козак Д. Н., Магомедов Б. В. Памятники черняховской культуры в Тернопольской области // Археологические открытия.— М., 1973.— С. 257; Воляник В. К. Пам'ятники черняхівської культури на Волині // Археологія.— 1979.— Вип. 29.— С. 57.

[12] Строцень Б. Розкопки поселення біля с. Кобилля на Тернопіллі // Археологічні дослідження на Україні 1992 р.— К., 1993.— С. 133—135, рис. 57.

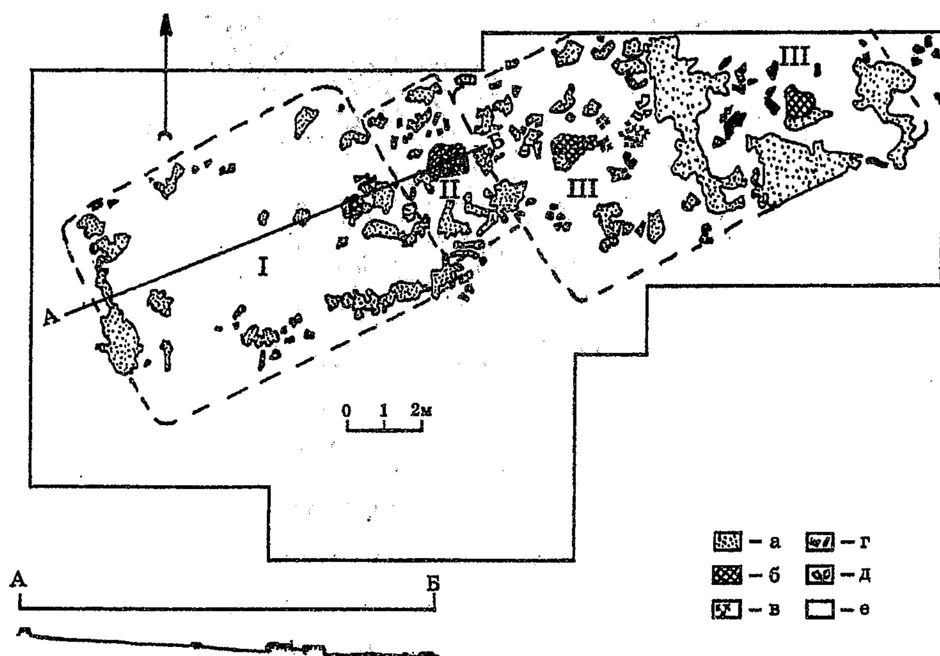
[13] Винокур І. С. Історія та культура...— С. 49.

Мал. 1. Карта виявлених жител пізньоримського часу:
а — вельбарські поселення; б — вельбарсько-черняхівські; в — черняхівські;
г — територія, де виявлені однокамерні житла;
д — територія, де зафіксовано дво- і трикамерні житла.
1 — Вікнини Великі; 2 — Барсуки; 3 — Бережанка; 4 — Синівці; 5 — Печірна;
6 — Кобилля; 7 — Максимівка; 8 — Сухостав; 9 — Новосілка-Костюкова; 10 — Голігради

би проходити східна і особливо північна стіни. Відбитки кілків та хмизу на обмазці свідчать про каркасно-стовпову конструкцію будівлі. Поверх залишків стін подекуди вдалося простежити шар намулу товщиною 1—2 см, нанесеного під час повені.

Житло орієнтоване довгими стінами по лінії схід-захід із невеликими відхиленнями. Південна стіна має довжину 9, 4 м, північна — 7, 6, східна — 5, 6, а західна — 4, 6 м. Опалювалося житло еліпсоподібним вогнищем (0,7 х 0,6 м), що знаходилося біля східної стінки приблизно посередині її

Мал. 2. Кобилля. Житла та майстерня:
I — споруда 1 (житло); II — споруда 2 (майстерня); III — споруда 3 (житло).
а — обмазка; б — перегоріле дерево; в — черінь; г — каміння; д — грузила; е —розкоп

довжини. Черінь обмазана глиною. На глибині 13 см від неї іде шар каміння товщиною 3-4 см. Ґрунт між камінням і черінню перепалений до світло-червоного кольору. Під камінням також простежувався шар перепаленого ґрунту, але завтовшки 5—6 см.

У споруді 1 не виявлено багато знахідок. Мабуть, під час повені вони були знесені водою у будівлі 2 і 3, що знаходилися нижче по схилу. Однак тут усе-таки знайдено два залізні ножі, мідне окуття кінської упряжі, чотири невеликі шматочки заліза, гончарну черняхівську і ліпну вельбарську кераміку. Серед вельбарської кераміки найбільше маємо вінчиків яйцеподібних горщиків, які відносяться до групи 1А[14].

Споруда 3 — двокамерне житло (9, 2 х 6, 2 м), виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні і за 1, 6 м на схід від описаного вище. Розташоване по тій же лінії, що й житло 1, воно представлене скупченням обмазки. Суцільна її смуга збереглася лише від перестінка. Від стін західної частини цього житла збереглися незначні острівці обмазки, розташованої в основному по периметру. Найбільші і найпотужніші ці скупчення залишилися на місці південної стінки, а найменші, як і в житлі 1, — від північної.

---

[14] Wołągiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Baltykem a morzem Czarnym.— Szczecin, 1993.— S. 12.— Tabl. 1.

Опалювалося житло вогнищем еліпсоподібної форми (0,9 x 0,65 м), яке розташовувалося майже у центрі кімнати, трохи ближче до західної стінки споруди. Черінь вимазана глиною, а зі східного боку перед вогнищем вдалося простежити невелику кам'яну вимостку, округлу в плані, діаметром близько 0, 4 м. Поряд із опалювальною спорудою (на північний схід) виявлено скупчення грузил (понад 30 штук) на площі 6,5 м^2. А біля грузил, ближче до перестінка, знайдено багато фрагментів ліпної кераміки, з яких вдалося склеїти, зокрема, профілі двох посудин. Одна з них — так званий „ельбський" горщик, який Р. Волангієвич услід за Р. Шіндлером відносить до групи 1А[15] (мал. 4, *1*), а друга — миска з високою ніжкою, прикрашеною рельєфним валиком (мал. 4, *3*).

Східна частина житла досліджена частково. Нерозкопаним виявився його північно-східний кут. Цю кімнату, як і попередню, визначаємо за скупченням обмазки від стін. Опалювалася вогнищем, розташованим ближче до південної стінки, приблизно посередині її довжини. Черінь вогнища також вимазана глиною. У цій камері вдалося знайти кілька шматків перегорілого дерева. Напевне, це залишки дерев'яних конструкцій даху (мал. 2). Знахідки, а це в основному кераміка, концентрувалися біля перестінка по обидва його боки.

Між спорудами 1 і 3 знайдено ще одну — споруду 2, яку ми визначили як майстерню з обробки металу (мал. 2). Напевне, східна стінка будівлі 1 і західна будівлі 3 були одночасно стінами майстерні.

Можливо, ці три споруди варто трактувати як одну, але, судячи із розташування обмазки та вогнища у житлі 1, припускаємо, що для майстерні міг бути використаний простір між спорудами 1 і 3. Відповідно й розміри майстерні менші — 4,3 x 1,6 м.

Найбільше знайдено кераміки — як ліпної, так і гончарної. Якщо виготовлена на гончарному крузі кераміка є типовою для черняхівської культури, то ліпна — для вельбарської. Їх співвідношення неоднакове. У житлах ліпної кераміки близько 31 відсотка, а в культурному шарі — 26 відсотків (мал. 3—5).

Крім кераміки тут виявлено знаряддя праці (залізні серп, молоток, долото, кістяні проколки, лощило (мал. 3, *6*), озброєння (наконечник стріли, острога), прикраси (фібули, залізну скроневу підвіску) тощо.

У житлах або біля них зафіксовано п'ять фібул (мал. 5, *1—3*). Одна срібна (її аналогів знайти поки що не вдалося), одна мідна — зі залізною віссю пружини (мал. 5, *1*), яку за схемою А. Амброза можна віднести до двопластинчатих першої підгрупи і датувати IV ст. н. е.[16] Ще три залізні: одна „воїнського" типу (мал. 5, *2*) і дві, найімовірніше, прогнуті підв'язні середньоєвропейської серії (мал. 5, *3*) кінця III—IV ст.[17] Доповнити датування можна за допомогою остроги, оскільки аналогічну знайдено у Черепині, яку відносять до III ст. н. е.[18]

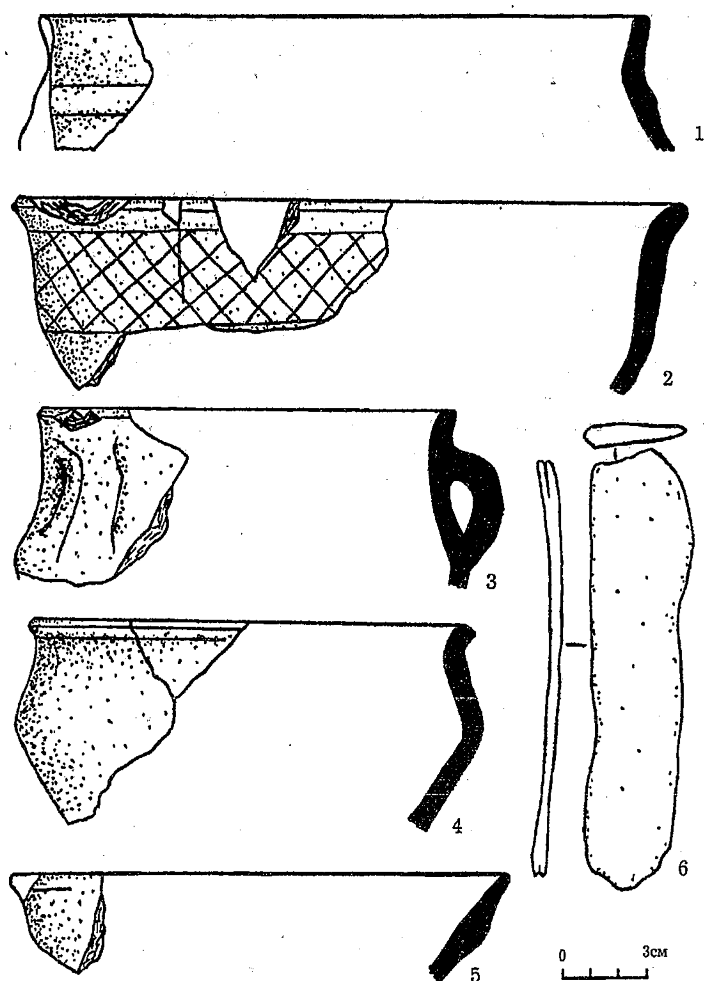
---

[15] Wołągiewicz R. Ceramika kultury...— S. 12.

[16] Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // Свод археологических источников.— М., 1966.— Вып. ДІ-30.— Табл. 16.

[17] Там само.— С. 70.

[18] Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин.— К., 1961.— С. 66, табл. XVII,1.

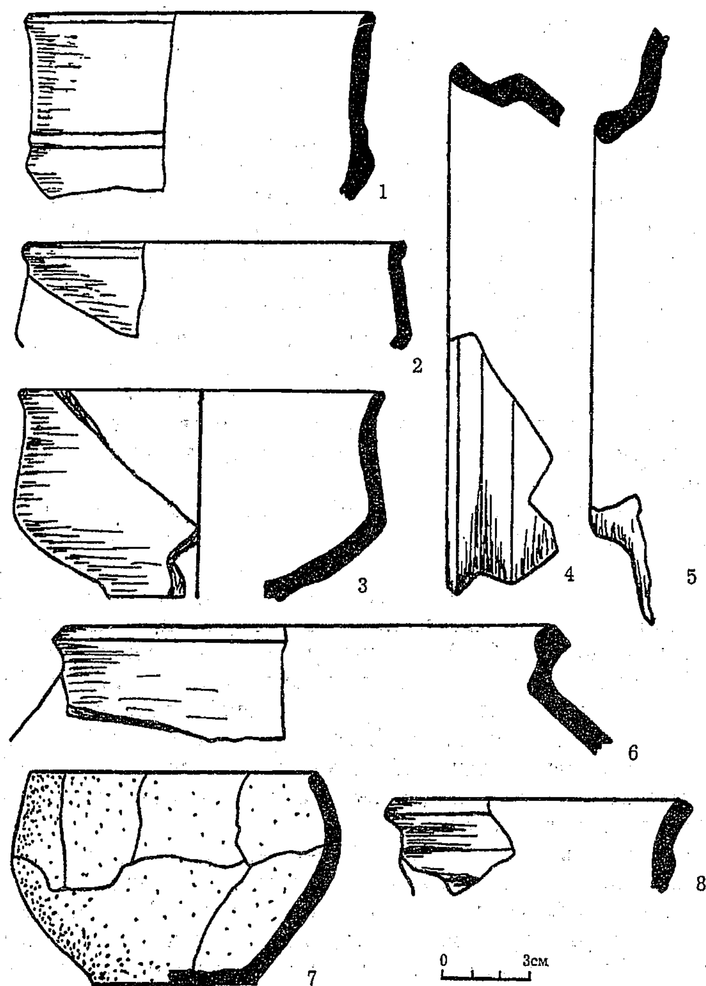

Мал. 3. Знахідки з вельбарсько-черняхівського поселення біля села Кобилля:
1—5 — ліпна кераміка; 6 — кістяне лощило;
1, 3, 4 — споруда 3; 2, 6 — споруда 2; 5 — орний шар

Отже, описані житла могли функціонувати наприкінці III, у IV ст., саме під час другої хвилі міграції готів.

До вельбарських належать і житлові споруди із Вікнин Великих і Барсуків. У Вікнинах їх дві. Одна з них площею 52 м^2, друга — 92 м^2. Обидва житла опалювалися вогнищами і були орієнтовані довгими стінами по лінії схід-захід. Ліпна кераміка становить більше половини усіх її знахідок. М. Смішко датував житла кінцем II—III ст.[19]

[19] Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань...— С. 111—121.

Мал. 4. Фрагменти кераміка з Кобилля:
1—6, 8 — гончарна; 7 — ліпна

Довгий час споруди з Вікнин Великих були єдиними розкопаними будівлями у Південно-Західній Волині[20].

Житло із Барсуків значно менше. Його площа становить приблизно 9—16 м². Опалювалися вогнищем[21].

---

[20] Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини І тис. н. е. // Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету.— Чернівці, 1960.— Т. VIII.— Серія археологічна, вип. І.— С. 47.

[21] Баран В. Д., Воляник В. К., Козак Д. Н., Магомедов Б. В. Памятники черняховской культуры в Тернопольской области...— С. 257; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині...— С. 76.

Друга група жител — це ті, які розкопані на черняхівських поселеннях. Біля села Бережанки Ланівецького району розкопано два житла площею 16 і 14 м². Опалювалися вогнищами. Тут знайдено виключно гончарну кераміку.

За 10 км на південь від Бережанки біля села Печірної на черняхівському поселенні досліджено ще два наземні житла, які опалювалися вогнищами, вимощеними камінням і обмазані глиною. Житло 1 репрезентоване скупченням обмазки площею 30 м², а більша частина другого знищена оранкою, і тут скупчення має площу тільки 6 м². У житлах також знайдено тільки гончарну кераміку, а в культурному шарі трапляється й ліпна (2 відсотки). Це поселення В. Воляник за керамікою датує III—IV ст.

Ще три житла досліджено на поселенні Синівцях. Площа двох близько 12 м² і третього — 14. Опалювалися вогнищами. У житлах 1 і 3 знайдено гончарну і ліпну кераміку, а в житлі 2 — лише гончарну. Ліпна кераміка на цьому поселенні становить близько 14 відсотків. Серед горщиків тут вирізнялися посудини зі загнутими досередини вінцями. Поверхня їх зашкарубла[22].

Шарами обмазки, сконцентрованої по периметру, представлене двокамерне житло з Максимівки Збаразького району. Його площа становила 32 м².

Двокамерне житло досліджено також у Новосілці Заліщицького району. Опалювальна споруда — глинобитна піч. Обидві будівлі — і з Максимівки, і з Новосілки — мали житлову і господарську частини.

Житло із Голіградів Заліщицького району — квадратне у плані (3,7 х 3,7 м), обернене входом до півдня, опалювалося пічкою-кам'янкою, що знаходилася у північно-східному кутку. Ця будівля відрізняється від усіх, знайдених на Тернопільщині, технікою спорудження: три її стіни (південна, східна і західна) були споруджені з шутру, а північна — з глини[23].

Одну житлову і дві господарські частини мала трикамерна будівля із Сухостава Гусятинського району[24].

Ми коротко розглянули житла пізньоримського часу Південно-Західної Волині і Західного Поділля. На нинішній день їх досліджено шістнадцять. П'ять з них — вельбарські, дев'ять — черняхівські. Стосовно двох (Синівці, житла 1 і 3) існують сумніви. Тут знайдено, як уже згадувалося, близько 14 відсотків ліпної кераміки, яка за описом нагадує вельбарську[25].

В. Кропоткін об'єднав в одне ціле пам'ятки із Бережанки, Печірної, Синівців і типу Дитиничів. Один з авторів розкопок В. Воляник вважає це неприпустимим[26]. Але цілком можливо, що тут маємо випадок (Синівці, житла 1 і 3), коли на черняхівському поселенні було кілька вельбарських жител. Це, думається, могло бути реальним при пошаровому проживанні. Адже існують факти, коли в одному похованні трапляється черняхівський і вельбарський посуд, чи вельбарський і сарматський[27]. А коли є таке в некрополях, то аналогічне мало би бути відображене і на поселеннях.

---

[22] Воляник В. К. Пам'ятники черняхівської культури... — С. 56—57.

[23] Sulimirski T. Trzy chaty przedhistoryczhe...— S. 38—47.

[24] Смішко М. Ю., Баран В. Д. Племена черняхівської культури... — С. 64.

[25] Воляник В. К. Пам'ятники черняхівської культури...— С. 57.

[26] Там само. — С. 60—61.

[27] Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии...— С. 292—293.

Таблиця 1

Житла Південно-Західної Волині та Західного Поділля пізньоримського часу

№	Назва пам'ятки і число споруди	Площа	Орієнтація	Поділ будівлі	Конструкція стін	Розташування стовпів	Розміщення обмазки	Опалювальні споруди та їх розташування	Датування
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Вікнини Великі, житло 1	56 м^2	довгими стінами по лінії схід	однокамерне	плетенево-стовпової конструкції	—	суцільний шар	вогнище діаметром 1, 25 м, розміщене посередині житла	кінцем II — III ст.
2.	житло 2	92 м^2	довгими стінами по лінії схід-захід	однокамерне	каркасно-плетеневої конструкції	біля південної стінки	суцільним шаром у східній частині і двома смугами у західній	вогнище біля південної стінки	-"-
3.	Барсуки, житло 1	9-16 м^2	?	однокамерне	каркасно-плетеневої	?	?	вогнище, розташування — ?	III — IV ст.
4.	Кобилля, житло 1	58 м^2	довгими стінами по лінії схід-захід	однокамерне	-"-	—	невеликими острівцями по периметру	вогнище (0,75х0,5м), розташоване біля західно-східної стінки	кінець III — IV ст.
5.	споруда 2 (житло)	68 м^2	довгими стінами по лінії схід-захід	двокамерне, обидві житлові	плетенево-стовпової конструкції	—	по периметру стін і на місці перестінка	вогнищами діаметром 0, 8—0, 9 м, розташованими посередині кожної кімнати	кінець III — IV ст.
6.	Бережанка, житло 1	16 м^2	довшими стінами по лінії схід-захід	однокамерне	-"-	по периметру	невеликими скупченнями по всій площі житла	вогнище, розташоване у південно-східному кутку	III — IV ст.
7.	житло 2	16 м^2	?	-"-	-"-	—	-"-	вогнище, розташоване у східній частині	-"-

Продовження

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8.	Синівці, житло 1	14 $м^2$	?	-”-	-”-	—	-”-	вогнище, розташоване у північно-східній частині	-”-
9.	Синівці, житло 2	-”-	довшими стінами по лінії схід-захід	-”-	-”-	—	-”-	вогнище, розташоване у північній частині	-”-
10.	Синівці, житло 3	12 $м^2$	?	однокамерне	плетенево-стовпової конструкції	—	невеликими скупченнями по всьому житлу	вогнищем, розташування —	III — IV ст.
11.	Печірна, житло 1	30 $м^2$	?	однокамерне	-”-	—	-”-	вогнище	-”-
12.	житло 2	6 $м^2$	?	-”-	-”-	—	-”-	вогнище	-”-
13.	Максимівка, житло	32 $м^2$	довгими стінами по лінії північ-південь	двокамерне, житлова і господарська	-”-	—	смугами по периметру	вогнище діаметром 0,6 м, розташоване посередині	-”-
14.	Сухостав, житло	93 $м^2$	довгими стінами по лінії північ-південь	трикамерне, житлова і дві господарські	-”-	—	смугами	глинобитна піч у північно-східному кутку	III — IV ст.
15.	Новосілка-Костюкова, житло	16 $м^2$	довгими стінами по лінії північ-південь	двокамерне, житлова і господарська	плетенево-стовпової	по периметру	глинобитна піч, біля східної стінки	III — IV ст.	
16.	Голігради, житло	14 $м^2$	квадратне, входом до півдня	однокамерне	східна, південна і західна — з шутру, північна — глинобитна	по західній і східній стінках	піч-кам’янка (1, 6 х 1, 3 м) у північно-східному кутку	-”-	

То, може, варто віднести житла 1 і 3 з Синівців, де трапляється ліпна кераміка, до вельбарських?

Досліджені черняхівські житла невеликі. У Бережанці і Синівцях їх площа становить від 12 до 16 м². Близькою за розмірами є двокамерна споруда з Новосілки. У Печірній і Максимівці їх площа сягає 30 м². Найбільшим черняхівським житлом на Тернопільщині є, звичайно, трикамерна будівля із Сухостава. Отже, за винятком останнього, черняхівські житла тут невеликі. Але простежується інше. Ті, що розташовані у волинській частині (Бережанка, Синівці, Печірна) — однокамерні, а у подільській — дво- і трикамерні (Максимівка, Новосілка, Сухостав). Двокамерним є і вельбарсько-черняхівське житло з Кобилля (мал. 2).

Описані будівлі з черняхівських поселень є характерними для черняхівської культури. Подібних наземних глинобитних споруд на території поширення культури відкрито понад 175[28]. Тільки техніка спорудження житла з Голіградів досконаліша.

І ще одна відмінність. Ті житла, що знайдені у південній частині області (Сухостав, Новосілка-Костюкова, Голіградн) обігрівалися печами, а у північній, тобто всі інші, — вогнищами.

На вельбарських та черняхівсько-вельбарських пам'ятках зафіксовано п'ять житлових будівель. Найменше — житло з Барсуків (його площа не перевищує 16 м²); за розмірами і плануванням воно близьке до черняхівських споруд з Бережанки і Синівців. Чотири інших — з Вікнин Великих і Кобилля — досить подібні між собою за площею, орієнтовані довгими стінами по лінії схід-захід із невеликими відхиленнями, опалювалися вогнищами. Тільки житло 1 з Вікнин Великих представлене суцільним скупченням обмазки, а в Кобиллі обмазка концентрувалася по периметру стін. Б. Магомедов припускає, що суцільне скупчення обмазки може походити не тільки зі стін, а й з даху[29]. А споруди із Кобилля конструктивно ближчі до будівель з Лепесівки[30]. До речі, житла з Вікнин Великих раніші, ніж із Кобилля.

На думку М. Тиханової, великі житла раніше були зовсім невідомі ні на Волині, ні на території лісостепової смуги Східної Європи. Аналогії слід шукати у Північно-Західній Європі[31]. Підтримали цю гіпотезу Е. Рікман[32] і Д. Козак[33]. Найбільше аналогів двокамерних великих будинків спостерігаємо в Ютландії і Південній Скандинавії. Середня площа їх доходить до 70—80 м². На польському Помор'ї великих будинків порівняно менше, і тут вони переважно однокамерні[34].

На сусідніх територіях Волині, де є суцільний вельбарський масив, поряд з наземними житлами знайдено і заглиблені. Вони стали відомими

---

[28] Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 115.

[29] Магомедов Б. В. Тринефні споруди в черняхівському домобудуванні // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 102—110.

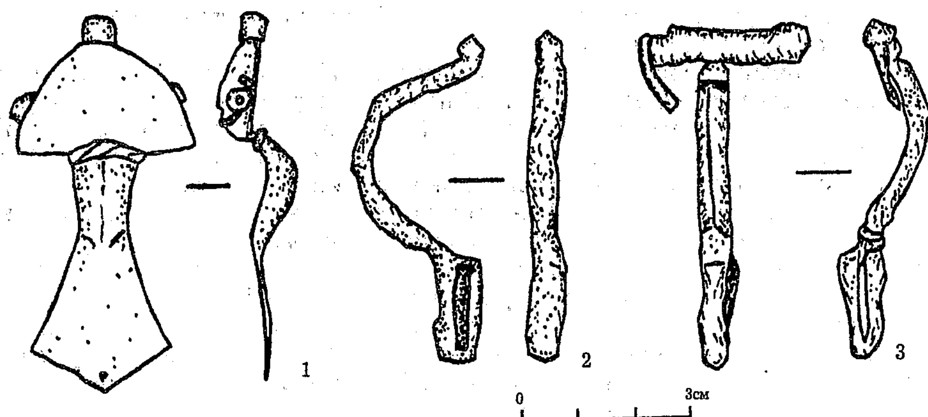
[30] Там само.— С. 108.

[31] Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— 1970.— Вып. 121.— С. 90—92.

[32] Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и Прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 88—105.

[33] Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині...— С. 76.

[34] Skowron J. Osady z okresu rzymskiego na Pomorzu w Południowej Skandynawii i Jutlandii. Studium porównawcze // Arheologia Baltica.— 1979.— Vol. IV.— S. 121.

Мал. 5. Кобилля. Фібули:
1 — бронзова; 2—3 — залізні

лише після систематичних досліджень селищ вельбарської культури[35]. Трапляються землянки та напівземлянки і на черняхівських пам'ятках[36]. Але ні у Південно-Західній Волині, ні у Західному Поділлі заглиблених споруд поки що не виявлено. Причиною, найімовірніше, є недостатня дослідженість поселень.

Отже, опираючись на згаданий матеріал, можемо припустити, що обговорювана територія дійсно була контактною зоною для різних племен у пізньоримський час. Тут ми бачимо будівлі, які різняться між собою як площею, так і плануванням, конструктивними особливостями. Але щоб чіткіше локалізувати ці відмінності як у просторі, так і в часі, з'ясувати їх походження, виявити, чи згадані риси є винятком, чи правилом, потрібні подальші дослідження реґіону.

---

[35] Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині...— С. 77.

[36] Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— С. 18 — 61; Винокур І. С. Історія та культура...— С. 56—60.

Bohdan STROTSEN'

DWELLINGS OF THE LATE ROMAN PERIOD IN SOUTH-WESTERN VOLYN' AND WESTERN PODILLIA

Two types of dwellings dating back to the late Roman period have been researched. The differences between the dwellings are observed in the total living area, lay-out and design peculiarities. This territory was a contact zone for the Slavs, Goths and other tribes during the 3rd—4th centuries. The first type accounts for the dwellings of the Velbar culture from Viknyny Velyki, Barsuky and Kobyllia. The author restricts their existence to the end of the 3rd—4th centuries A.D. and attempts at accounting for it by the second wave of the Goths migration. The second type of constructions includes the settlements of the Cherniakhiv culture in Berezhanka, Pechirna, Novosilka, Holihrady, Sukhostav and Synivtsi. Moreover, the dwellings of the Cherniakhiv culture located in the Volyn' Region consists of one chamber, and those in the Podillia Region — of two and three chambers. The author also detects certain similarities with big dwellings from the Ternopil Region, specifically those of two-chamber monuments, in North-Western Europe (Jutland, Southern Scandinavia, etc.).

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

ПРО ЧАС І МОТИВИ РУЙНАЦІЇ ІНГУМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Проблема зруйнованих поховань* черняхівської культури в літературі розглядається переважно у двох площинах: як культовий обряд („ритуально порушені поховання") та як результат пограбування поховань. На безпідставності зведення мотивації цього акту лише до таких пояснень ми зупинимось далі. На нашу думку, факт масової руйнації інгумаційних поховань на черняхівських некрополях міг мати і політичні (протистояння етносів), і економічні (жорстокий визиск, не так на соціальному, як на міжетнічному рівні і редистрибуція додаткового продукту на користь правлячого етносу), й ідеологічні (релігійні) причини.

Розв'язання проблеми можливе через стратиграфічні спостереження деталей цих поховань: первинної поховальної ями, вторинної ями-перекопу, характеру перевідкладеного заповнення, особливостей руйнації кістяка (ступінь збереження кісток на час їх руйнації, відповідність чи невідповідність антропологічному порядкові перевідкладених кісток тощо) та матеріалу, що його супроводжує. Відправними мають бути й групи стратиграфічно перекритих одне одним поховань, серед яких є зруйновані могили. Ці методологічні підходи повинні сприяти пошукові відповіді на одне, але надзвичайно суттєве для даної проблеми питання: коли відбувалось пошкодження тіла покійного — до його поховання в могильній ямі, через незначний (рік-два-п'ять) час чи через тривалий термін (кілька десятиріч) після похорону. Позитивна відповідь на один із перших двох варіантів дала б змогу інтерпретувати руйнацію як культовий звичай у середовищі одноплемінників і родичів покійного. У разі підтвердження третьої можливости слід заперечити ритуальний характер руйнації поховання як елементу культу предків: яке спеціальне ритуальне дійство проводитиметься над залишками покійника через 40—50 і більше років після його поховання і ким та шукати відповідь у некультових діях (страх, боязнь можливої шкоди з боку померлого, помста, грабунок тощо), а руйначів — не серед нащадків померлих, поховання яких зруйновані, а в середовищі інших, антагоністичних даній, соціальних чи етнічних груп.

---

* Термін „зруйновані" ми вживаємо переважно стосовно поховань, руйнація яких була актом цілеспрямованим, спеціальним, а термін „порушені" — стосовно могил, цілісність яких (кістяка, інвентаря) була порушена внаслідок перекривання однієї могили іншою, поховання у могилу інших осіб, дій гризунів, зміщення перекриття ями чи віка труни тощо.

У такому разі руйнація інгумаційних поховань на черняхівських некрополях повинна була мати відносно одномоментний і масовий характер, проводитись, безперечно, у фіналі існування культури — після відходу етносу (етносів), могили предків якого руйнують; коли некрополі здебільшого перестають функціонувати, зруйновані могили, як правило, не повинні бути перекриті іншими цілими похованнями, у верхній частині їх заповнення не повинно фіксуватись виразних слідів (ям із чітким контуром, інших негативів) тризни, інших поминальних дій чи надмогильних відзнак („стел“).

Спостереження за особливостями зруйнованих поховань дають підставу для таких висновків. По-перше, переважно вдається зафіксувати факт перекриття зруйнованого поховання ямою-перекопом[1] руйначів могил[2]. Це яма підпрямокутної чи напівовальної форми, яка на глибині верхнього рівня материка чи трохи нижче різко звужується до контурів первинної поховальної ями, утворюючи так звані „заплічики“, котрі іноді сприймаються як конструктивна особливість поховальної ями[3], і далі йде вже по контуру первинного поховання[4]. Щодо „заплічиків“, то багато черняхівських могил сарматоїдного типу справді мають заплічики-уступи, на які лягали дерев'яні жердини і плахи перекриття поховання, але ці заплічики, як звичайно, є однакової ширини і висоти, лише з двох широких боків ями (з боку голови та ніг поховання вони відсутні). Зауважимо, що „заплічики“ фіксуються переважно в ямах зі зруйнованими похованнями, наприклад, Гаврилівка-вівчарня, поховання 35, 87, 97[5], Грудек над Бугом, поховання 16, 19, 32, 42, 51, 57, 59, 61, 66, 69, 73, 77 і т. д.[6] Е. Рікман помилково, на нашу думку, виділив в окремий вид XVI „поховання в ямах з уступами[...] Уступи є то по всьому периметру ями, то вздовж довгих сторін, то по одній із сторін, але найчастіше — біля

---

[1] Термін „пошукова яма руйначів могил“, вжитий Г. Нікітіною (Никитина Г. Ф. Могильник черняховской культуры у станции Романковцы // Археологические открытия 1974 г.— М., 1975.— С. 331), нам видається не зовсім правильним: розміщення так званих „пошукових ям“ чітко над похованням, майже завжди повністю перекриваючи його, відсутність на могильнику на площі між похованнями аналогічних за формою „порожніх“ ям заперечує елемент пошуку поховання (авторка в пізніших роботах від цього терміну відмовилась). Внесений Е. Симоновичем термін „вторинна перекопочна яма“ (Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Советская археология.— 1963.— № 1.— С. 51) через тавтологію „вторинна“ — „перекопочна“ теж вважаємо не адекватним явищу. Доцільніше — яма-перекоп.

[2] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры.— М., 1985.— С. 47—48; Кравченко Н. М. Косановский могильник // История и археология юго-западных областей СССР начала н. э.— М., 1967.— С. 81; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1976.— С. 280: „В багатьох випадках у Будештах[...] могильна яма ніби вписується у величезну грабіжницьку яму неправильної форми, по якій розкидані людські кістки“.

[3] Федоров Г. Б. Малаештский могильник (памятник черняховской культуры в бассейне реки Прут) // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— 1960.— № 82.— С. 265, рис. 5, *4—5*; Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв.— Кишинев, 1986.— С. 41 та ін.

[4] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда... — С. 47; її ж. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 31.— Табл. 14В.

[5] Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского // МИА.— 1960.— № 82.— С. 204—236.

[6] Kokowski A. Grodek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomieckiej.— Lublin, 1993.— Cz. I, II.

відтинка однієї з сторін. Збереженість кістяків різна. Звичайно від них залишаються лише окремі купки кісток"[7]. Тобто такі „заплічики" — це свідчення існування (і елемент) ями-перекопу.

Часто „заплічики" у зруйнованих похованнях відсутні, але майже завжди такі поховання неглибокі, мали, очевидно, чітке „читабельне" заповнення і легко виявлялись ямою-перекопом ще в передматериковому шарі, тому наявна яма-перекоп, як правило, у таких випадках археологічно не фіксується .

По-друге, слід категорично заперечити факт руйнації поховань як результат їх повторного похоронення[8]: поховальна яма черняхівських могил — не грецький кімітірій, де перепоховані кістки лежать безладною купою в невеликій, що абсолютно не відповідає розмірам дорослого покійника, усипальниці[9]. Більшість кістяків на черняхівських могильниках зруйновані частково, тобто якась частина кістяка, як правило — нижня, лежить in situ, в анатомічному порядку: скласти навіть частину кістяка в абсолютному його анатомічному порядку при перенесенні кісток зі сторони неможливо; розміри й форма зруйнованих могил майже не відрізняються від непорушених; зруйновані поховання перекриті ямою-перекопом.

По-третє, що випливає з попереднього: треба заперечити існування окремої групи зруйнованих поховань „з частковим захороненням кістяка"[10]. Останнім часом існування такої групи повторно обґрунтував А. Коковський в публікації[11], спеціально присвяченій проблемі „перевідкритих" поховань на матеріалах могильників Масломечської групи[12]. Він вважає, що труп перед похованням чи внаслідок перепоховання дрібно членували, окремі частини тіла піддавали кремації і лише тоді „покавалкований" труп і кальциновані кістки опускали в поховальну яму. Такий звичай А. Коковський лише на Масломечському могильнику відзначив для 117 поховань[13]. Т. Малиновський, аналізуючи поховальний обряд

---

[7] Рикман Э. А. Этническая история...— С. 273.

[8] Аналогічно до черняхівських, зруйновані інгумаційні поховання на греко-скіфському могильнику Золотоє та зарубинецькому в Каневі дослідники, на нашу думку, безпідставно теж називають „перепохованими": Корпусова В. Н. Некрополь Золотое (К этнокультурной истории европейского Боспора).— К., 1983.— С. 106, 144, погр. 58, 124, 161; Максимов Е. В., Цындровская Л. А. Раскопки могильника зарубинецкого времени близ г. Канева // Археологические открытия 1974 г.— М., 1975.— С. 318.

[9] Корпусова В. Н. Некрополь Золотое...— С. 106, погр. 87; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 56—57.

[10] Про можливість попереднього членування окремих покійників (чаклунів, жерців) також див.: Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // История и археология юго-западных областей СССР...— С. 158.

[11] Kokowski A. Das Problem der Wiederoffnung der Gräber in den Friedhofen der Masłomecz-Gruppe (aus den Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung) // Peregrinatio Gothica.— Oslo, 1994.— [Vol.] III.— N 14.— S. 115—132.

[12] Ми залучаємо до розгляду й аналізу матеріали даної групи, яка поєднує риси черняхівської і вельбарської культур, через подібний до черняхівського поховальний обряд-біритуалізм; черняхівськими вважають ці пам'ятки й чимало польських дослідників; черняхівсько-вельбарською вважає масломечську групу і А. Коковський (Kokowski A. Problematyka kultury wielbarskiej w młodszym okresie rzymskim // Kultura wielbarska w młodszym okrese rzymskim.— Lublin, 1988.— T. I.— S. 15—31).

[13] Kokowski A. Das Problem...— S. 124. Існування такого звичаю для окремих черняхівських поховань визнавала ще Є. Махно (Махно Е. Могильник черняховского типа в городе Сумы // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.— М., 1967.— С. 32).

Масломечського могильника, навіть припускає існування якоїсь групи плакальників (zalobnikow) з набором спеціальних інструментів для розчленовування трупа[14]. Доказом попереднього членування покійника, на думку А. Коковського, є, крім стратиграфічних спостережень автора, на яких ми зупинимось далі, окремі кості зі слідами розрізування і розпилювання їх, наприклад, з поховання 59 у Масломечу[15]. Ці сліди, на нашу думку, аж ніяк не свідчать про якесь ритуальне розпилювання трупа до моменту поховання: розрізування і розпилювання можна було зробити (і значно легше) й через значний після поховання час по кістяку зі зруйнованого поховання, яким і є поховання 59. Окремі сліди розпилу чи розрізу на кістках скелетів, передовсім кістках кінцівок, можуть бути свідченням прижиттєвої ампутації, що підтверджується широким асортиментом знайдених хірургічних інструментів черняхівської доби[16]. До того ж при масовому розчленуванні трупів їх залишки в похованні неодмінно мали б на кістках сліди численних порізів, рубки, трощення, однак вони відсутні: кістки у зруйнованих похованнях часто поломані, але не порубані чи потрощені. Крім того, частину рубаних слідів на кістках, безперечно, слід було б віднести до прижиттєвих ран, нанесених мечем, сокирою чи іншою зброєю, а не до ритуальних дійств. У площині останнього твердження слід, вважаємо, розглядати і знахідку в похованні 10 у Масломечу кістяка з обпаленим черепом і заперечити віднесення його до групи „тілопально-кістякових“[17], оскільки багато людей в тодішніх умовах життя гинуло при пожежі, і тіла їх дуже обгоряли.

Тепер подивимось, чи наявність кальцинованих людських кісток у могилах з інгумацією є підставою для виділення таких поховань у групу „тілопально-кістякових“[18]. Спочатку зазначимо, що територію могильників у Грудку над Бугом та Масломечського інтенсивно розорюють. На першому, до того ж застосовують глибоку оранку, унаслідок чого, безперечно, майже всі трупоспалення у Грудку зруйновані, а в могильниковому шарі виявлено масу кальцинованих людських кісток та перепаленої вторинно кераміки — залишки трупоспалень[19]. На Масломечу відкрито 33 поховання з кремацією, а культурний шар із трупоспаленнями є дуже потужний (2500 артефактів на 1 ар дослідженої площі, велика кількість кісткового пилу[20]. Значно ж менша глибина залягання перепалених людських кісточок (8—10 см) на могильнику пояснюється тим, що верхній шар ґрунту (25—40 см) тут, за словами А. Коковського та результатами геоморфоло-

---

[14] Malinowski T. Uwagi o obrzędku pogrebowym na cmentarzysku w Masłomęczu // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— T. II.— S. 6.

[15] Kokowski A. Das Problem...— S. 124.

[16] Симонович Е. О. Хірургія у черняхівську епоху // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 83—87.

[17] Сумніви щодо такого твердження висловив ще Т. Малиновський: Malinowski T. Uwagi o obrzędku pogrebowym...— S. 6.

[18] Kokowski A. Das Problem...— S. 16; Rutkowska B. Grupa masłomęcka w swietle badań archeologicznych (Masłomęcz, stanowisko 15) // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— T. II.— S. 18, 42.

[19] Borodziej-Mazurek T. Cmentarzysko z młodszego okresu wpływów rzymskih, w Grodku nad Bugiem, woj. Zamojskie, stan. 1C // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1988.— T. I.— S. 331.

[20] Kokowski A. Zagadnenia interpretacji kulturowej materiałów typu Masłomęcz // Zachodnia strefa osadnictwa kultury cherniachowskiej.— Lublin, 1986.— S. 73.

гічних досліджень, було змито. Тобто при спорудженні ями для інгумаційного поховання могли бути зруйновані більш ранні ямкові трупоспалення, залишки яких (кістки, кераміка зі слідами вторинного перебування у вогні) потрапили в заповнення інгумаційного поховання (навіть могли зберегти ще якусь компактність). При порушенні такого інгумаційного поховання ямою-перекопом, унаслідок чого кістяк руйнувався, частину його кісток вилучали з могили, а при закидуванні ями кістки попадали у заповнення; залишки ж трупоспалення у цьому випадку, згідно з закономірністю формування заповнення поховань[21], крім усієї глибини заповнення, потрапляли й на дно інгумаційної ями та на залишки кістяка[22].

Подібну ситуацію, наприклад, ми спостерігаємо й на матеріалах могильника Данчени. Тут І. Рафаловичем засвідчено 19 випадків, коли трупопокладення перекриті трупоспаленнями[23]. Таке явище для черняхівської культури не характерне, тому воно змусило нас пильніше придивитися до стратиграфії таких поховань. Висновки такі: а) у жодному випадку в трупоспаленнях, що „перекривають" інгумаційне поховання, не фіксується чіткої їх поховальної ями (усі вони відносяться до виділеного І. Рафаловичем типу „ямних поховань з непрослідкованою формою ями"[24]), хоч кальциновані кістки, обпалені речі чи повторно обгоріла кераміка трапляються на глибині і 0,4, і 0,7, і 0,9 м та по всій глибині заповнення інгумаційного поховання, тобто значно нижче орного шару, де сліди такої ями знищились би. „Поховання зі спаленням" — це аморфне розміщення кісточок, дрібних фрагментів кераміки й окремих речей на площі 30 х 50, 50 х 70, 50 х 90 см при товщині 20—30—45 см або найчастіше по всій глибині заповнення зруйнованого трупопокладення (що значно перевищує природну товщину закладання спалення навіть за умови поміщення його в ємкість з органічної сировини). І лише в одному випадку (поховання 54) кремаційне поховання (?) має природну для себе потужність: 5—8 см (як і в непотривожених трупоспаленнях могильника), але перекриває воно поховання з непорушеним кістяком; б) на могильнику є урнові поховання, у тому числі й досить глибокі, але жодної урни як найбільш чіткої ознаки поховання не зафіксовано над зруйнованим трупопокладенням; в) лише в одному випадку (поховання 27) більш раннє трупопокладення незначної глибини було легко зсунуте вбік при викопуванні ями для поховання з кремацією, але всі кістки з нижнього поховання збережені, не поруйновані, тобто тут відсутній факт спеціальної руйнації поховання і спорудження трупоспалення уже після такого порушення; г) „спалення" фіксуються у різних місцях заповнення первинної ями з кістяком — у центрі, в південній чи північній її частинах, іноді (поховання 145, 337) вони виходять за краї інгумаційної поховальної ями (але не з меж ями-перекопу) і накладаються на неї лише частково. Це, враховуючи надзвичайно велику кількість і густоту трупоспалень на могильнику (244), можна пояснити фактором випадковости і дійти висновку, що ні одне спа-

---

[21] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 47—48.— Рис. 17.

[22] Рикман Э. А. Раскопки могильника черняховского типа Балцаты II в 1963—1964 гг. // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 119, погр. 25.

[23] Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.— С. 120—131, табл. 1.

[24] Там само.— С. 10.

лення у Данченах не перекривало більш раннього інгумаційного поховання зі зруйнованим кістяком; д) до того ж, хоч чітких хронологічних індикаторів у таких „трупоспаленнях“ не виявлено, дуже часто тут трапляються фрагменти ліпного посуду і навіть реконструюється ліпна миска раннього етапу черняхівської культури (поховання 168). Ніяких ознак фінального етапу культури у трупоспаленнях узагалі і в „трупоспаленнях“, що „перекривають“ інгумаційні зруйновані поховання зокрема, теж немає.

Тобто кальциновані кістки, обгорілі фрагменти кераміки, окремі речі зі слідами вогню у заповненні інгумаційних поховань (у Данченах, інших могильниках культури[25]) — не обов'язково ямкові трупоспалення, що перекривають трупопокладення, а залишки таких трупоспалень, зруйнованих при спорудженні ям-поховань із кістяком, унаслідок чого їх компактність розпалась і в закид (заповнення) інгумаційної ями вони попадають як аморфні окремі скупчення чи прошарки. У випадку порушення трупопокладення ямою-перекопом такі скупчення ще більше розпадаються, потрапляючи і на дно поховальної ями, і на всю глибину її заповнення. До того ж до кальцинованих людських кісток та обгорілої кераміки як залишку трупоспалення у заповненні ями інгумаційного поховання додаються і порушені ямою-перекопом залишки тризни по покійникові — кістки, у тому числі й кальциновані, фрагменти посуду, навіть повторно обпаленого, — що закопувались над чи поряд з похованням. Окремі кістки тварин чи птахів, знайдені в заповненні поруйнованих поховань, можуть бути залишками тризни, тому що: а) про це свідчать умови їх стратиграфічного залягання; б) майже ніколи немає тут цілих кістяків тварин[26], що вказувало б на поховання тварин чи тризну, проведені вже після руйнації нижнього поховання; в) майже всі такі кістки походять з туш їстівних тварин та птахів, а це, за визначенням Г. Нікітіної[27], чітка й неодмінна ознака саме тризни[28]; г) окремі поховання, наприклад, собаки, можливі над інгумаційними похованнями, але людські кістяки в таких могилах не поруйновані, тобто ні тризни, ні допоховань тварин над зруйнованими похованнями уже не проводилось. Окремі ж можливі випадки перекриття зруйнованих поховань черняхівської культури невизначеними спаленнями чи похованнями тварин (поховання 128 у Данченах) можна віднести до постчерняхівського шару могильника (у Данченах, наприклад, це шар VI—VII ст.).

Отже, вищевказане заперечує правомірність виділення на могильниках черняхівської культури як окремих груп (типів) поховань „із похованням частин кістяків“ (за винятком поховань окремих голів — явище декапіта-

---

[25] На Косанівському могильнику відзначено три випадки перекриття зруйнованих поховань трупоспаленнями, і ці трупоспалення виділені Н. Кравченко в тип „зруйновані трупоспалення; кальциновані кісточки лежать розосереджено на великій площі“, хоч поряд багато поховань типу „трупоспалення“ (кальциновані кісточки компактно заповнюють ямку), є й урнові поховання: Кравченко Н. М. Косановский могильник // История и археология юго-западных областей СССР...— С. 77—103.— Рис. 3. Ситуація аналогічна данченській.

[26] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 57; Borodziej-Mazurek T. Cmentarzysko z młodszego okresu wpływów rzymskich w Grodku nad Bugiem...— S. 330.

[27] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 57.

[28] Наприклад, на могильниках Масломечської групи виявлено кістки зайця, дикої свині, качки, гуски, собаки, черепахи: Kokowski A. Das Problem...— S. 122; його ж. Grodek nad Bugiem...— Cz. I, II.

ції, відоме в багатьох культурах), віднесення до групи „кістяково-кремаційних" та „поховань із кістками тварин" (останній тип поховань, безперечно, існує на черняхівських могильниках) — зруйнованих поховань, де кальциновані поховання та кістки тварин можуть бути перевідкладеними залишками трупоспалень та тризни.

По-четверте, згідно з нашим баченням часу руйнації трупопокладень, над такими похованнями не повинно відбуватися якихось ритуальних дій, властивих саме поховальному обрядові. Тому зупинимось на виділенні польськими дослідниками так званих „вкопів", які фіксуються ними у верхній частині заповнення поховальної ями. Згідно з цією ідеєю, однорідне спочатку заповнення поховальної ями порушувалось, і часто неодноразово, „вкопами" — ямами різного розміру й незначної глибини („вкопи" майже ніколи не опускалися до рівня кістяка поховання і не могли бути причиною його руйнації). У „вкопах" знаходять окремі людські кістки, іноді невеликі їх скупчення, кістки тварин чи птахів, іноді окремі кальциновані кістки, фрагменти посуду, окремі речі тощо.

На нашу думку, це не особливості поховального обряду Масломечської групи[29], а своєрідна інтерпретація стратиграфії заповнення поховання. Ми вважаємо, що для черняхівських могильників велика яма зруйнованого поховання — це вторинна яма-перекоп, яка повністю перекрила власне первинну поховальну яму. Часто вона звужується до розмірів поховальної ями, іноді звуження робили два чи більше разів, виходячи то на контур ями, то на власне кістяк чи його частину. Звідси й зафіксовані „заплічики" яких може бути два чи більше[30], але це не свідчення, що поховання розкопували кілька разів[31]. Покійника не „кавалкували" до поховання, а руйнували його кістяк вже в поховальній ямі: або частково, або повністю кістки (як і речі, що супроводжували кістяк)[32] викидали з ями, і назад вони потрапляли зі землею заповнення, розміщуючись окремими малими скупченнями на різних глибинах заповнення в міру закидання могили. Частина кісток порушеного кістяка, а можливо й окремі речі часто не поверталися у могилу[33].

Так звані „вкопи", вважаємо, — це сліди безсистемного закиду поховальної ями після повторного розкопування її і порушення кістяка: прошарки з перемішаного ґрунту, кісток зі скелета та тризни, фрагментів посуду, окремих речей. Такі верстви заповнюють і обшири ями-перекопу, виходячи за межі власне первинної поховальної ями. Тому-то ці „вкопи", які мали б фіксуватися уже зверху заповнення поховання і мати більш-менш правильну форму, насправді виникають на різних глибинах

---

[29] Kokowski A. Zagadnienia interpretacji kulturowej...— S. 73, 74; його ж. Grodek nad Bugiem...— Cz. I—II.

[30] Для прикладу: поховання 16 могильника Балцати II: Рикман Э. А. Раскопки могильника черняховского типа Балцаты II...— С. 114.— Рис. 3.

[31] Для підтвердження цього варто порівняти розміри і форму ям зі зруйнованим і цілим кістяками: яма порушеного поховання завжди майже удвоє більша за площею від ями з незруйнованим похованням, остання має досить вузьку й витягнуту форму і відповідає поховальній ямі в центрі великої ями-перекопу. Наприклад, поховання 58 з Оселівки: Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 56.— Табл. 31.

[32] Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 23, 53.

[33] „В заповненні могильної ями та біля неї були предмети. Очевидно, частково вони були викинуті у стародавні часи з ями, а потім скинуті разом зі землею назад". Рикман Э. А. Раскопки могильника черняховского типа Балцаты II...— С. 119.— Табл. 1, погр. 24.

заповнення, мають аморфну, розпливчасту форму, змінюють її через кожен сантиметр глибини і зникають раптово, як і виникли. До того ж „вкопів" завжди кілька в заповненні, фіксуються вони на різних глибинах, у різних частинах поховальної ями. Тобто ніякої системи спорудження таких „вкопів" не існує. І головне: так звані „вкопи" майже завжди фіксуються лише в ямах зі зруйнованим кістяком, тобто є слідом такої руйнації, а не елементом післяпоховального ритуалу.

Конструкція ям інгумаційних поховань Масломечської групи має, порівняно з черняхівськими, одну особливість: ями тут ширші (можливо, через специфіку піскуватих ґрунтів регіону), тіло (у савані чи домовині) та супровідні речі вкладали по центру ями, іноді не прямо на дно поховальної ями, а на підсипку завтовшки 10—30 см (поховання 17, 32, 93 з Грудка). Яма-перекоп (система так званих „вкопів") часто ще більше розширювала первісний контур ями (поховання 16, 73, 116 з Грудка, 271 з Масломеча), опускалась не до дна ями (підсипку під кістяками не перекопували), а до верхнього рівня кістяка чи віка домовини, тому сліди труни, яка теж не руйнувалась, іноді чітко фіксуються у заповненні над дном поховальної ями. Іноді вдається спостерігати справжній вкоп (у Грудку — поховання 19, 22, 42, 44), який фіксується уже зверху заповнення і виходить на кістяк. Але це хоч і своєрідна[34], але яма-перекоп: руйначі могили спрямовували свій лаз у ту частину кістяка, яка їх найбільше цікавила — грудна клітка, череп, — і руйнували його. Інша частина кістяка залишалась непотривоженою. І, звичайно, таке поховання не матиме біля себе слідів іншої, більшої, ями-перекопу. Такими є, наприклад, поховання 9 і 58 могильника Оселівка[35].

Подібні малі ями-перекопи (лази) іноді засипали світло-сірим піском[36], каменем (те ж поховання 9 з Оселівки), що різко контрастувало із заповненням поховальної ями, чітко фіксувалось у ньому. Можливо, таке заповнення лазу — один із численних засобів убереження живих від впливу мертвих, убезпечення померлих. До них можна прилучити й можливе підпоховання у зруйновану вже могилу тіла собаки („заложні тварини" — охоронці „нечистого" поховання[37]), панцирів чи цілих черепах (виявлені лише у зруйнованих похованнях[38]), можливе спалення частини кістяка (черепа, кісток грудної клітки) і засипання кальцинованих чи обгорілих кісток у могилу[39] тощо. Але ці явища — не риса обряду поховання, а елемент знешкодження поховання, його руйнації.

---

[34] Kokowski A. Das Problem...— S. 129, abb. 12. Ще одним типом ями-перекопу є ями, які не накривали повністю поховальну яму, а проходили впоперек неї, завжди в місці верхньої частини кістяка: Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского...— С. 238; Рикман Э. А. Этническая история...— С. 280.

[35] Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 17, 53, табл. 5,30.

[36] Могильников В. А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии н. э.— М., 1974.— С. 158—159.

[37] Дашкевич В. Я. До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1991.— С. 527—539.

[38] Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского...— С. 206, погр. 35, 79, 80; Kokowski A. Grodek nad Bugiem...— Cz. II.— S. 42, 49, grob 42, 50.

[39] Kokowski A. Das Problem...— S. 124. Але для цього треба доказати, що кальциновані кістки із заповнення зруйнованого інгумаційного поховання є залишками спалення частини кістяка власне з даного поховання, а це, за словами А. Коковського, зробити не вдається: Kokowski A. Zagadnienia interpretacji kulturowej...— S. 73.

Невеликі „вкопи" більш-менш чіткої форми і завжди лише у верхній частині заповнення поховальної ями із залишками тризни чи жертвоприношення — явище, зафіксоване на багатьох могильниках черняхівської культури[40], у тому числі й Масломечської групи[41]. Але поховання, над яким їх фіксують, — завжди з непорушеним кістяком. Тобто після руйнації поховання над ним ніяких „вкопів" ніхто вже не робив, тризни не справляв, жертв не приносив.

Отже, вищенаведений аналіз уже вказує на можливий час руйнації інгумаційних поховань, а саме фінальний етап черняхівської культури. Розглянемо цю тезу детальніше. Спостереження над зруйнованими похованнями насамперед дадуть змогу заперечити можливість їх руйнації через невеликий (рік-два-п'ять, „коли покійник ще не розклався"[42]) термін після поховання. Це і санітарні застереження щодо трупа, оскільки трупна отрута вражає упродовж тривалого часу (на діючих нині кладовищах заборонено розкопувати могили без застережних заходів протягом 15 років). Також антропологічні спостереження: лише в одиничних похованнях (наприклад, поховання 54 Коблевського, 22 і 27 Косанівського, 4 і 17 Оселівського могильників[43]) відзначено факт збереження анатомічного порядку окремих груп кісток (фалангів пальців, ребер), відкинутих від кістяка під час його руйнації. Тобто пошкодження кістяків у цих похованнях відбувалося в час, коли на кістках ще зберігалися окремі сухожилля та м'язові волокна. Але такі залишки залежно від умов залягання поховання (ґрунти, глибина) можуть зберігатися від кількох років до десятиріч. Практика розкопок жертв більшовицьких репресій та перепоховання жертв Другої світової війни засвідчує існування м'язових волокон і сухожиль на кістяку навіть через 50 років після поховання. Якби порушення черняхівських могил відбувалось у перші роки після поховання, м'язові прошарки ще у масі скріплювали б кістки скелета і не одиниці, а більшість їх зберігали б анатомічний порядок після зсунення убік при порушенні могили. Цього ж не спостерігаємо[44].

---

40 Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 37.

41 Borodziej-Mazurek T. Cmentarzysko z młodszego okresu wpływów rzymskich...— S. 330.

42 Kokowski A. Das Problem...— S. 116.

43 Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 91, 92; Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильник черняховской культуры.— М., 1979.— С. 87—88; Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 91. Але поховання 54, хоч і північне, було на ділянці могильника, віддаленій від більш раннього скупчення поховань зі спаленням, а знайдені в ньому фрагмент амфори та намистини є можливі для IV ст., тобто час, що минув від поховання до руйнації, не такий вже й значний. Ребра ж в Оселівському похованні 4 могли „прикипіти" до каменя, покладеного на груди покійної, і зміститись разом з ним при руйнуванні могили. Поховання 4 і 17 розміщені, до того ж, на віддалі від скупчення могил із трупоспаленнями в ямках та урнах — можливо, більш ранніх на могильнику.

44 На Масломечському могильнику, наприклад, як відзначає А. Коковський (Kokowski A. Das Problem...— S. 115), „завдяки дуже добрій консервації ґрунтів кістки, навіть грудної дитини, у хорошому стані". За таких умов залягання кістяків і при сприянні цілої бригади антропологів, що працює у Масломечу, такий факт, як збереження в анатомічному порядку переміщених груп кісток у похованні був би відзначений майже на всіх порушених похованнях. Але ж цього немає.

заповнення, мають аморфну, розпливчасту форму, змінюють її через кожен сантиметр глибини і зникають раптово, як і виникли. До того ж „вкопів" завжди кілька в заповненні, фіксуються вони на різних глибинах, у різних частинах поховальної ями. Тобто ніякої системи спорудження таких „вкопів" не існує. І головне: так звані „вкопи" майже завжди фіксуються лише в ямах зі зруйнованим кістяком, тобто є слідом такої руйнації, а не елементом післяпоховального ритуалу.

Конструкція ям інгумаційних поховань Масломечської групи має, порівняно з черняхівськими, одну особливість: ями тут ширші (можливо, через специфіку піскуватих ґрунтів реґіону), тіло (у савані чи домовині) та супровідні речі вкладали по центру ями, іноді не прямо на дно поховальної ями, а на підсипку завтовшки 10—30 см (поховання 17, 32, 93 з Грудка). Яма-перекоп (система так званих „вкопів") часто ще більше розширювала первісний контур ями (поховання 16, 73, 116 з Грудка, 271 з Масломеча), опускалась не до дна ями (підсипку під кістяками не перекопували), а до верхнього рівня кістяка чи віка домовини, тому сліди труни, яка теж не руйнувалась, іноді чітко фіксуються у заповненні над дном поховальної ями. Іноді вдається спостерігати справжній вкоп (у Грудку — поховання 19, 22, 42, 44), який фіксується уже зверху заповнення і виходить на кістяк. Але це хоч і своєрідна[34], але яма-перекоп: руйначі могили спрямовували свій лаз у ту частину кістяка, яка їх найбільше цікавила — грудна клітка, череп, — і руйнували його. Інша частина кістяка залишалась непотривоженою. І, звичайно, таке поховання не матиме біля себе слідів іншої, більшої, ями-перекопу. Такими є, наприклад, поховання 9 і 58 могильника Оселівка[35].

Подібні малі ями-перекопи (лази) іноді засипали світло-сірим піском[36], каменем (те ж поховання 9 з Оселівки), що різко контрастувало із заповненням поховальної ями, чітко фіксувалось у ньому. Можливо, таке заповнення лазу — один із численних засобів убереження живих від впливу мертвих, убезпечення померлих. До них можна прилучити й можливе підпоховання у зруйновану вже могилу тіла собаки („заложні тварини" — охоронці „нечистого" поховання[37]), панцирів чи цілих черепах (виявлені лише у зруйнованих похованнях[38]), можливе спалення частини кістяка (черепа, кісток грудної клітки) і засипання кальцинованих чи обгорілих кісток у могилу[39] тощо. Але ці явища — не риса обряду поховання, а елемент знешкодження поховання, його руйнації.

---

[34] Kokowski A. Das Problem...— S. 129, abb. 12. Ще одним типом ями-перекопу є ями, які не накривали повністю поховальну яму, а проходили впоперек неї, завжди в місці верхньої частини кістяка: Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского...— С. 238; Рикман Э. А. Этническая история...— С. 280.

[35] Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 17, 53, табл. 5,30.

[36] Могильников В. А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии н. э.— М., 1974.— С. 158—159.

[37] Дашкевич В. Я. До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1991.— С. 527—539.

[38] Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского...— С. 206, погр. 35, 79, 80; Kokowski A. Grodek nad Bugiem...— Cz. II.— S. 42, 49, grob 42, 50.

[39] Kokowski A. Das Problem...— S. 124. Але для цього треба доказати, що кальциновані кістки із заповнення зруйнованого інгумаційного поховання є залишками спалення частини кістяка власне з даного поховання, а це, за словами А. Коковського, зробити не вдається: Kokowski A. Zagadnienia interpretacji kulturowej...— S. 73.

Невеликі „вкопи" більш-менш чіткої форми і завжди лише у верхній частині заповнення поховальної ями із залишками тризни чи жертвоприношення — явище, зафіксоване на багатьох могильниках черняхівської культури[40], у тому числі й Масломечської групи[41]. Але поховання, над яким їх фіксують, — завжди з непорушеним кістяком. Тобто після руйнації поховання над ним ніяких „вкопів" ніхто вже не робив, тризни не справляв, жертв не приносив.

Отже, вищенаведений аналіз уже вказує на можливий час руйнації інгумаційних поховань, а саме фінальний етап черняхівської культури. Розглянемо цю тезу детальніше. Спостереження над зруйнованими похованнями насамперед дадуть змогу заперечити можливість їх руйнації через невеликий (рік-два-п'ять, „коли покійник ще не розклався"[42]) термін після поховання. Це і санітарні застереження щодо трупа, оскільки трупна отрута вражає упродовж тривалого часу (на діючих нині кладовищах заборонено розкопувати могили без застережних заходів протягом 15 років). Також антропологічні спостереження: лише в одиничних похованнях (наприклад, поховання 54 Коблевського, 22 і 27 Косанівського, 4 і 17 Оселівського могильників[43]) відзначено факт збереження анатомічного порядку окремих груп кісток (фалангів пальців, ребер), відкинутих від кістяка під час його руйнації. Тобто пошкодження кістяків у цих похованнях відбувалося в час, коли на кістках ще зберігалися окремі сухожилля та м'язові волокна. Але такі залишки залежно від умов залягання поховання (ґрунти, глибина) можуть зберігатися від кількох років до десятиріч. Практика розкопок жертв більшовицьких репресій та перепоховання жертв Другої світової війни засвідчує існування м'язових волокон і сухожиль на кістяку навіть через 50 років після поховання. Якби порушення черняхівських могил відбувалось у перші роки після поховання, м'язові прошарки ще у масі скріплювали б кістки скелета і не одиниці, а більшість їх зберігали б анатомічний порядок після зсунення убік при порушенні могили. Цього ж не спостерігаємо[44].

---

[40] Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 37.

[41] Borodziej-Mazurek T. Cmentarzysko z młodszego okresu wpływów rzymskich...— S. 330.

[42] Kokowski A. Das Problem...— S. 116.

[43] Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 91, 92; Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильник черняховской культуры.— М., 1979.— С. 87—88; Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 91. Але поховання 54, хоч і північне, було на ділянці могильника, віддаленій від більш раннього скупчення поховань зі спаленням, а знайдені в ньому фрагмент амфори та намистини є можливі для IV ст., тобто час, що минув від поховання до руйнації, не такий вже й значний. Ребра ж в Оселівському похованні 4 могли „прикипіти" до каменя, покладеного на груди покійної, і зміститись разом з ним при руйнуванні могили. Поховання 4 і 17 розміщені, до того ж, на віддалі від скупчення могил із трупоспаленнями в ямках та урнах — можливо, більш ранніх на могильнику.

[44] На Масломечському могильнику, наприклад, як відзначає А. Коковський (Kokowski A. Das Problem...— S. 115), „завдяки дуже добрій консервації ґрунтів кістки, навіть грудної дитини, у хорошому стані". За таких умов залягання кістяків і при сприянні цілої бригади антропологів, що працює у Масломечу, такий факт, як збереження в анатомічному порядку переміщених груп кісток у похованні був би відзначений майже на всіх порушених похованнях. Але ж цього немає.

Руйнувався, безперечно, власне кістяк, кістки якого вже не лише були позбавлені м'язового покриття, а й значною мірою втратили свою природну міцність, зокрема й надзвичайно міцні кістки кінцівок[45]. Зуби з потрощених черепів повипадали з альвеол щелеп і всі лежать окремо від залишків черепів. Особливо жалюгідно виглядають кістки, що їх знаходять у заповненні зруйнованих поховань. У подібному стані опинився й інвентар, що супроводжував поховання. Так, Б. Магомедов, досліджуючи поховання 20 могильника Каборга IV, відзначав, що в ньому „всі залізні речі були поламані та розкидані по ямі після того, як метал повністю окислився і, отже, між моментами здійснення і порушення поховання пройшов відносно великий час"[46].

На фінал культури як час руйнації інгумаційних поховань вказує і кількісне співвідношення зруйнованих і цілих поховань: якби поховання руйнували родичі померлого через незначний час після поховання, то практично більшість могил на черняхівських некрополях повинна була б бути поруйнована. Однак відсоток таких поховань на могильниках коливається від 0 (?) до 100. Могильники, де кількість „західних" поховань незначна чи вони відсутні, мають великий відсоток непорушених поховань (наприклад, Ружичанський — 93 відсотки[47]), на некрополях з чітким шаром IV ст. порушено до 100 відсотків „північних" та „західних" поховань (Романківці[48], Чернелів-Руський[49], Данчени[50]). Тобто обряд руйнації не існував у часи закладання „північних" поховань — у ранній фазі черняхівської культури[51].

Про час руйнації поховань можна говорити і по результатах аналізу черняхівських поховань, що перекривають одне одного. Якби могили руйнували через незначний після поховання час, то вони, як і непоруйновані поховання, могли б неодноразово бути перекриті більш пізніми поховання-

---

[45] Поховання 51 з Оселівки: „переломана стегнова кістка правої ноги" (Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 51); те ж — у похованні 19, 22, 42, 44 в Грудку Надбужанському: Borodziej-Mazurek T. Cmentarzysko z młodszego okresu wpływów rzymskih...— S. 328.

[46] Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 44.

[47] Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. — М., 1979.— С. 126. Ще Є. О. Симонович відзначав, що в могильниках, де відомі поховання лише з північною орієнтацією, порушених поховань немає (Кам'янка, Привольное, Ново-Олександрівка (?), Волоське, Кантемирівка): Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Советская археология.— 1963.— № 1.— С. 54. На Оселівському могильнику, де зафіксовано лише „північні" поховання, тільки 2 з 16 інгумаційних поховань не зруйновано, але автор досліджень спеціально не враховувала поховань „західних", щоб штучно не збільшити їх кількість за рахунок шару „західних" поховань XIV—XVIII ст.: Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 89.

[48] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 165.— Табл. V.

[49] Ґерета І. Нові матеріали з Чернелева-Руського // Археологічні дослідження на Україні 1992 року.— К., 1993.— С. 47.

[50] Рафалович И. А. Данчены...— С. 8.

[51] Щодо часу руйнації черняхівських поховань цікавий такий висновок Г. Нікітіної: „Підвищений відсоток зруйнованих поховань північної орієнтації спостерігається на тих пам'ятках, де зафіксовані і зруйновані поховання, орієнтовані на захід (Балцати II, Будешти, Дерев'яне, Журавка, Коблево, Малаєшти, Переяслав-Хмельницький, Ранжеве, Романківці). На пам'ятках, де серед поховань, орієнтованих на захід, домінують зруйновані, серед північних поховань відсоток зруйнованих також високий": Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 40.

ми. Але цього не спостерігаємо[52]. На могильнику Ружичанка відзначено чотири випадки перекриття могил[53]. Поховання 15 перекривається похованням 17, нижнє поховання не зруйноване. Поховання 29 — 27-м, нижнє не зруйноване. Поховання 57—56-м, 57-ме не зруйноване. Поховання 23 — 13-м, зруйновані, очевидно, обидва поховання: під час руйнації верхнього поховання 13 руйначі вийшли і на 23-тє й зруйнували його. Два випадки перекриття поховань одне другим засвідчено на могильнику Гаврилівці (вівчарня радгоспу Придніпровський)[54]: 68—70-м, нижнє не зруйноване, 88—90-м.

У Будештах таких випадків шість[55]. Поховання 183 порушене пізньокочівницьким похованням 182, нижнє не зруйноване; 243—242-м, обидва порушені. Те ж саме з похованнями 287 і 287а. Поховання 84 (трупоспалення) перекрило інгумаційне зруйноване поховання 97. Але верхнє трупоспалення — аморфно розташовані кісточки та фраґменти кераміки, що може бути й не власне похованням, а перевідкладеними залишками такого поховання, у тому числі й унаслідок порушення його ямою-перекопом поховання 97. Скорчене поховання 235 перекрило зруйноване поховання 241. Стан збереження нижньої могили не зовсім ясний, — можливо, вона природно зруйнована при спорудженні поховання 235. На Раковецькому могильнику „північне“ поховання 4 було перекрите такої ж орієнтації похованням 3. Збереженість обох кістяків погана, очевидно, кістяк верхнього поховання (3) зруйновано, нижнього (4) — ні[56].

Найбільш наочно цю тезу можна розглянути на матеріалах Грудка Надбужного[57]. Поховання 72 природно частково порушило поховання 78, спеціальної руйнації тут не відбувалось. Поховання 79 нижче 87-го — не зруйноване. Та ж ситуація з похованнями 40—36—39, 64—65, 61—68—62, 85—86, 155—146. Поховання 82 (нижнє) природно зруйноване похованнями 98 і 101, поховання 98 у середній своїй частині пошкоджене верхнім похованням 89. Поховання 89 і 90 (верхні) не зруйновані, тобто тут руйнація нижніх поховань сталася унаслідок перекриття їх пізнішими і майже однакової глибини похованнями, спеціального руйнування це скупчення могил не зазнало. Поховання 92 (нижнє) не зруйноване, перекрите трупоспаленням 91 і порушеним похованням 74. У групі 57—77—97 усі три поховання зруйновані. Враховуючи, що різниця у глибині між ними становить лише 10 см, можна припустити можливий одноразовий послідовний акт їх руйнації. Поховання 134—120 обидва зруйновані. Поховання 134 (глибина 84 см) було перетяте більш пізнім похованням 120 (глибина 120 см) і під час розкопування для руйнації поховання 120 було зруйноване і 134-те поховання.

---

[52] Е. Симонович та Н. Кравченко наводять 29 випадків перекриття черняхівських поховань(Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племян черняховской культуры // Свод археологических источников.— Вып. Д. 1-22.— 1983.— С. 20.— Табл. VI), і лише в чотирьох (!) випадках відзначаємо, що нижнє поховання зруйноване. Можливі методичні помилки такого судження щодо цих чотирьох поховань наводимо далі.

[53] Винокур И. С. Ружичанский могильник...— С. 112—127.— Рис. 9.

[54] Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского...— С. 195—220.

[55] Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики.— Кишинев, 1960.— С. 206.

[56] Винококур И. С. , Островский М. И. Раковецкий могильник...— С. 145.

[57] Kokowski A. Grodek nad Bugiem...— Cz. I—II.— Rys. 2.

Руйнувався, безперечно, власне кістяк, кістки якого вже не лише були позбавлені м'язового покриття, а й значною мірою втратили свою природну міцність, зокрема й надзвичайно міцні кістки кінцівок[45]. Зуби з потрощених черепів повипадали з альвеол щелеп і всі лежать окремо від залишків черепів. Особливо жалюгідно виглядають кістки, що їх знаходять у заповненні зруйнованих поховань. У подібному стані опинився й інвентар, що супроводжував поховання. Так, Б. Магомедов, досліджуючи поховання 20 могильника Каборга IV, відзначав, що в ньому „всі залізні речі були поламані та розкидані по ямі після того, як метал повністю окислився і, отже, між моментами здійснення і порушення поховання пройшов відносно великий час“[46].

На фінал культури як час руйнації інгумаційних поховань вказує і кількісне співвідношення зруйнованих і цілих поховань: якби поховання руйнували родичі померлого через незначний час після поховання, то практично більшість могил на черняхівських некрополях повинна була б бути поруйнована. Однак відсоток таких поховань на могильниках коливається від 0 (?) до 100. Могильники, де кількість „західних“ поховань незначна чи вони відсутні, мають великий відсоток непорушених поховань (наприклад, Ружичанський — 93 відсотки[47]), на некрополях з чітким шаром IV ст. порушено до 100 відсотків „північних“ та „західних“ поховань (Романківці[48], Чернелів-Руський[49], Данчени[50]). Тобто обряд руйнації не існував у часи закладання „північних“ поховань — у ранній фазі черняхівської культури[51].

Про час руйнації поховань можна говорити і по результатах аналізу черняхівських поховань, що перекривають одне одного. Якби могили руйнували через незначний після поховання час, то вони, як і непоруйновані поховання, могли б неодноразово бути перекриті більш пізніми поховання-

---

[45] Поховання 51 з Оселівки: „переломана стегнова кістка правої ноги“ (Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 51); те ж — у похованні 19, 22, 42, 44 в Грудку Надбужанському: Borodziej-Mazurek T. Cmentarzysko z młodszego okresu wpływów rzymskih...— S. 328.

[46] Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 44.

[47] Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. — М., 1979.— С. 126. Ще Е. О. Симонович відзначав, що в могильниках, де відомі поховання лише з північною орієнтацією, порушених поховань немає (Кам'янка, Привольное, Ново-Олександрівка (?), Волоське, Кантемирівка): Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Советская археология.— 1963.— № 1.— С. 54. На Оселівському могильнику, де зафіксовано лише „північні“ поховання, тільки 2 з 16 інгумаційних поховань не зруйновано, але автор досліджень спеціально не враховувала поховань „західних“, щоб штучно не збільшити їх кількість за рахунок шару „західних“ поховань XIV—XVIII ст.: Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 89.

[48] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 165.— Табл. V.

[49] Ґерета І. Нові матеріали з Чернелева-Руського // Археологічні дослідження на Україні 1992 року.— К., 1993.— С. 47.

[50] Рафалович И. А. Данчены...— С. 8.

[51] Щодо часу руйнації черняхівських поховань цікавий такий висновок Г. Нікітіної: „Підвищений відсоток зруйнованих поховань північної орієнтації спостерігається на тих пам'ятках, де зафіксовані і зруйновані поховання, орієнтовані на захід (Балцати II, Будешти, Дерев'яне, Журавка, Коблево, Малаешти, Переяслав-Хмельницький, Ранжеве, Романківці). На пам'ятках, де серед поховань, орієнтованих на захід, домінують зруйновані, серед північних поховань відсоток зруйнованих також високий“: Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 40.

ми. Але цього не спостерігаємо[52]. На могильнику Ружичанка відзначено чотири випадки перекриття могил[53]. Поховання 15 перекривається похованням 17, нижнє поховання не зруйноване. Поховання 29 — 27-м, нижнє не зруйноване. Поховання 57—56-м, 57-ме не зруйноване. Поховання 23 — 13-м, зруйновані, очевидно, обидва поховання: під час руйнації верхнього поховання 13 руйначі вийшли і на 23-тє й зруйнували його. Два випадки перекриття поховань одне другим засвідчено на могильнику Гаврилівці (вівчарня радгоспу Придніпровський)[54]: 68—70-м, нижнє не зруйноване, 88—90-м.

У Будештах таких випадків шість[55]. Поховання 183 порушене пізньокочівницьким похованням 182, нижнє не зруйноване; 243—242-м, обидва порушені. Те ж саме з похованнями 287 і 287а. Поховання 84 (трупоспалення) перекрило інгумаційне зруйноване поховання 97. Але верхнє трупоспалення — аморфно розташовані кісточки та фрагменти кераміки, що може бути й не власне похованням, а перевідкладеними залишками такого поховання, у тому числі й унаслідок порушення його ямою-перекопом поховання 97. Скорчене поховання 235 перекрило зруйноване поховання 241. Стан збереження нижньої могили не зовсім ясний, — можливо, вона природно зруйнована при спорудженні поховання 235. На Раковецькому могильнику „північне“ поховання 4 було перекрите такої ж орієнтації похованням 3. Збереженість обох кістяків погана, очевидно, кістяк верхнього поховання (3) зруйновано, нижнього (4) — ні[56].

Найбільш наочно цю тезу можна розглянути на матеріалах Грудка Надбужного[57]. Поховання 72 природно частково порушило поховання 78, спеціальної руйнації тут не відбувалось. Поховання 79 нижче 87-го — не зруйноване. Та ж ситуація з похованнями 40—36—39, 64—65, 61—68—62, 85—86, 155—146. Поховання 82 (нижнє) природно зруйноване похованнями 98 і 101, поховання 98 у середній своїй частині пошкоджене верхнім похованням 89. Поховання 89 і 90 (верхні) не зруйновані, тобто тут руйнація нижніх поховань сталася унаслідок перекриття їх пізнішими і майже однакової глибини похованнями, спеціального руйнування це скупчення могил не зазнало. Поховання 92 (нижнє) не зруйноване, перекрите трупоспаленням 91 і порушеним похованням 74. У групі 57—77—97 усі три поховання зруйновані. Враховуючи, що різниця у глибині між ними становить лише 10 см, можна припустити можливий одноразовий послідовний акт їх руйнації. Поховання 134—120 обидва зруйновані. Поховання 134 (глибина 84 см) було перетяте більш пізнім похованням 120 (глибина 120 см) і під час розкопування для руйнації поховання 120 було зруйноване і 134-те поховання.

---

[52] Е. Симонович та Н. Кравченко наводять 29 випадків перекриття черняхівських поховань(Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племян черняховской культуры // Свод археологических источников.— Вып. Д. 1-22.— 1983.— С. 20.— Табл. VI), і лише в чотирьох (!) випадках відзначаємо, що нижнє поховання зруйноване. Можливі методичні помилки такого судження щодо цих чотирьох поховань наводимо далі.

[53] Винокур И. С. Ружичанский могильник...— С. 112—127.— Рис. 9.

[54] Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского...— С. 195—220.

[55] Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики.— Кишинев, 1960.— С. 206.

[56] Винококур И. С. , Островский М. И. Раковецкий могильник...— С. 145.

[57] Kokowski A. Grodek nad Bugiem...— Cz. I—II.— Rys. 2.

Нижнє поховання 108 у групі 108—107—106 теж не порушене, перекрите цілими дитячими похованнями. Поховання 66 (нижнє) зруйноване, ледь по дотичній перекрите похованням 135, але останнє, дитяче, погано збережене (зруйноване?). Поховання 34—43 не порушені.

Теза про фінальний етап культури як час руйнації інгумаційних поховань знаходить підтвердження в історіографії питання. Так, Е. Симонович відносив факт порушення „північних" поховань приблизно до середини IV ст. і пов'язував це з прийняттям християнства черняхівцями: носії пізніших уже християнських „західних" поховань зруйнували язичницькі „північні" поховання своїх предків[58]. До думки про фінал черняхівської культури як час руйнації поховань на її могильниках схилялась і Г. Нікітіна[59]. Цікаво, що М. Рейгольцова прийшла до аналогічної думки щодо часу порушення поховань на кельтському могильнику II—I ст. до н. е. у Гурбанові-Богатей (Словаччина). „Поховання порушувало або розкрадало переважно некельтське населення аж по закінченні поховань на могильнику, в часи, коли ще були видні залишки поховальних насипів"[60]. Подібного висновку дійшли й А. Хазанов та Є. Черненко, аналізуючи питання про час „пограбування" скіфських курганів: „Для того, щоб процес суцільного окислення кісток, повного розкладу м'яса, пошкодження бронзи і срібла зайшов так далеко, треба було багато часу"[61]. Останнім часом, аналізуючи порушення інгумаційних поховань Нетайлівського могильника салтівської культури на річці Сіверський Дінець, А. Криганов та Н. Чернігова теж прийшли до думки, що всі (або абсолютно всі) поховання зазнали пограбування чи паплюження (!) унаслідок навали сюди в кінці IX ст. печенігів і після відходу аланів із цієї території[62]. До речі, і конструкція ям-перекопів на Нетайлівському могильнику, які звужуються „заплічиками" до дна, і характер руйнації кістяка аналогічні явищам на черняхівських могильниках.

По-п'яте, руйнація могил, на нашу думку, — акт одночасний, і мав він масовий характер[63]. Лише тим, що розкопували одночасно кілька могил, можна пояснити факти виявлення у багатьох зруйнованих похованнях „зайвих" людських кісток: двох чи кількох черепів (поховання 287 з Масломеча, поховання 22 з Грудка над Бугом[64], поховання 50 з могильника Балцати II[65]), кісток лопатки, таза[66]. Кістяки або їх частини вилучали з поховання, іноді перемішували, тому при засипанні ями вони потрап-

---

[58] Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения...— С. 55—59.

[59] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 40.

[60] Rejholcova M. Dašie keltské pohrebisko v Hurbanove-Bohatej // Slovenska arheologia.— XXV-1.— 1977.— S. 47—65.

[61] Хазанов А. М., Черненко Є. В. Час і мотиви пограбування скіфських курганів // Археологія.— 1979.— № 30.— С. 23.

[62] Крыганов А. В., Чернигова Н. В. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры // Вестник Харьковского университета.— Х., 1993.— № 374.— Вып. 27.— С. 37—39.

[63] Е. Рікман таке ж саме явище простежив у Балцатах II та Будештах, але відніс його лише до груп могил: „Порушення деяких могил, очевидно, було зроблене одночасно і масово. Розміщені ці поховання компактною групою..." (Рикман Э. А. Этническая история...— С. 278—279).

[64] Kokowski A. Das Problem...— S. 122; його ж. Grodek nad Bugiem...— T. I.— S. 22—23; T. II.— S. 25.

[65] Рикман Э. А. Раскопки могильника черняховского типа Балцаты II...— С. 125.

[66] Kokowski A. Zagadnienia interpretacji kulturowej...— S. 76.

ляли в одночасно відкриті сусідні могили. Прямим підтвердженням цієї тези є наведене Е. Рікманом спостереження антрополога М. Великанової над похованнями 334, 336 і 338 у Будештах. Ці поховання поряд (4 та 1 м одне від одного), а кістки, що в них знаходяться, „є результатом одночасного розкриття кількох ям і змішання кісток із різних поховань"[67]. Також Т. Малиновський у вже згадуваній статті посилається на дослідження антрополога Т. Макевича, який на могильнику поморської культури в Бялогарді виявив частини одного й того ж кістяка у двох віддалених одне від одного на 20 м похованнях. Такі випадки, відзначає дослідник, зафіксовані і в Масломечу: тут є поховання з браком черепа, а в сусідньому похованні — два черепи[68].

Очевидно, таке переміщення могло статися і з окремими речами, наприклад, намистинами. Одиничні намистини, виявлені в окремих зруйнованих похованнях, не можуть становити цілої прикраси (намиста) і походять, можливо, із сусідніх поховань, розкопаних одночасно, у яких є значні набори намистин. Можливо, окремі бронзові речі, сліди яких (патина, уламок) знаходимо в похованні і які часто є свідченням пограбування цього поховання[69], насправді переміщені у сусіднє поховання внаслідок одночасного розкопування кількох могил. Г. Нікітіна на могильнику в Романківцях виявила, що „дві з розкопаних могил, розміщені поряд одна з одною, мали одну вторинну яму. Вона йшла до глибини залягання материка і лише в материковому ґрунті, де заповнення могильних ям простежується чітко, стародавня ексгумація проводилась диференційовано по похованнях"[70]. У цьому випадку дуже можливим є переміщення артефактів із поховання у поховання. Потрібне детальне антропологічне дослідження кісток із сусідніх зруйнованих поховань та археологічні спостереження над характером інвентаря, який супроводжує такі поховання. Тим паче, що такі спостереження полегшуються методикою розкопок могильників, коли одночасно виявляють і розкопують кілька сусідніх поховань.

По-шосте, слід заперечити руйнацію інгумаційних поховань як наслідок грабунку могили, а саме грабунком пояснюють такі порушення багато дослідників цього питання[71]. Передовсім зазначимо, що грабунок могил — протиправний акт, і завжди у будь-якому суспільстві за його вчинення жорстоко карали. Грабувати могили, особливо членів чужих сімей та родів, тим паче при розвиненому культі предків, і робити це систематично, упродовж десятиліть, у черняхівському суспільстві не могла ні одна соціальна чи етнічна група. Цінний інвентар із черняхівських могил є, як правило, неповторний, має свої специфічні особливості, тому користуватись ним після грабунку могили непомітно для родичів померлого не міг ніхто.

Проти тези про грабунок свідчать і відносно мала кількість зруйнованих поховань, і значна кількість уцілілих безумовно багатих могил. До того ж майже всі дослідники відзначають, що інвентар поховання з ям

---

[67] Рикман Э. А. Этническая история...— С. 279. Табл. М. Великановой.

[68] Malinowski T. Uwagi o obrzędku pogrzebowym...— S. 6.

[69] Kokowski A. Das Problem...— S. 116.

[70] Никитина Г. Ф. Работы Среднеднестровской экспедиции // Археологические открытия 1979 г.— М., 1980.— С. 313.

[71] Березовец Д. Т., Петров В. П. Лохвицкий могильник // МИА.— № 82.— 1960.— С. 90; Рикман Э. А. Этническая история...— С. 279 (але із застереженням.— С. 280).

під час їх руйнації не вилучали: у таких похованнях знаходимо і посуд, у тому числі імпортний, і прикраси (бронза, срібло, сердолік, бурштин), і монети, і скляні кубки. Іноді інвентар (наприклад, скляний кубок) ставили назад у порушене поховання[72].

Заперечує тезу про грабунок і факт руйнації „західних" поховань, в яких інвентар майже або цілком відсутній.

Як доказ грабування могил С. Пачкова та Е. Яковенко наводять поховання 1 з черняхівського могильника біля села Малинівців на Дністрі: у могилі відсутній череп („пограбовано прикраси голови"), порушено кістки грудей („фібули") і таза („поясні прикраси") — для цього грабіжники скористалися вузьким (півширини поховання) лазом[73]. Вузький лаз — це, як було вказано раніше, один із типів ями-перекопу. Інших же „слідів грабунку" в похованні немає, зате тут є 9 посудин, у тому числі гарно орнаментована ваза та кістяний гребінь. Цікавішим, на нашу думку, є спостереження авторів над заповненням „грабіжницького лазу" — воно лінзоподібне, сформоване з чорнозему, піску, глини, дрібного каміння. Це свідчення того, що „після грабіжницьких розкопок могила довгий час стояла відкрита [...] Це спостереження має принципове значення, позаяк у разі ритуального обряду могильну яму повинні були б відкривати повністю, а потім зразу ж засипати ґрунтом, а не залишати відкритою на довгий час". Тобто очевидно, що могильник (на його дослідженій частині, до речі, зруйновані всі трупопокладення) на час таких „розкопок" уже не функціонував.

І. Іоніце припускає, що грабунок мав за мету вилучення з могил амулетів, і робили це сармати[74]. По-перше, якби вилучили якусь одну категорію речей, то для цього не треба було руйнувати весь кістяк, викидати кості з могили і т. п. По-друге, незрозуміло, для чого руйнувати „західні" — можливо, християнські поховання, де знаходяться язичницькі амулети[75]. По-третє, великий асортимент різноманітних амулетів (трапецієподібні кістяні підвіски, підвіски з раковин молюсків, астрагали, „молоточки Тора", „ворожильні камінці" тощо) є і в зруйнованих похованнях[76]. Відзначимо: непорушені черняхівські поховання не містять жодного типу речей, якого не було б виявлено у зруйнованих похованнях.

Не могли займатися грабунком черняхівських могил і сармати. Справді, сармати зіграли велику роль у формуванні черняхівської культури[77] і становили, безперечно, значний відсоток черняхівського суспільства. Але основна їх маса — це вже осілий серед скотарсько-хліборобського населення степової і лісостепової частин Східної Європи етнос, схильний, як

---

[72] Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 92—93; Diakonu G. Tirgsor. Bucureşti.— 1965.— P. 62, 63, 70; Рикман Э. А. Этническая история...— С. 49; Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения...— С. 59.

[73] Пачкова С. П., Яковенко Э. В. Черняховский могильник у с. Малиновцы на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья.— К., 1983.— С. 55.— Рис. 1.

[74] Ionita I. Din istoria şi civilizatia dacilor liberi.— Iasi, 1982.— P. 99—112.

[75] Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 27, табл. V: „Основные категории инвентаря в погребениях с северной и западной ориентировками".

[76] Див., наприклад, матеріал із Коблевського некрополя: Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники...— С. 65—93.

[77] Szczukin M. B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej.— Słupsk, 1991.— S. 150.

зазначали античні джерела, до асиміляції з аборигенами[78], що призвело до нівеляції особливостей їх матеріальної і духовної культури[79]. Лише якась їх частина — це активні члени військових загонів союзників готів, і саме вони були складовою військово-політичної верхівки черняхівського суспільства[80]. Безперечно, частка їх у населенні окремих реґіонів черняхівської культури була різна: значний відсоток, іноді домінуючий, становить їх елемент на черняхівських пам'ятках Північного Причорномор'я та Пруто-Дністровського межиріччя[81], а також на пам'ятках культури Синтана-де-Муреш-Черняхів[82]. Якби руйнування робили сармати, то логічно, що саме в цих районах ми спостерігали б найбільший відсоток зруйнованих інгумаційних поховань на могильниках. Насправді ж фіксується приблизна рівномірність порушення могил по всіх реґіонах культури[83]. Крім того, руйнація трупопокладень відбувалася і в тих районах черняхівської культури, де наявність значного сарматського елементу проблематична — наприклад, у північних залісених підзонах лісостепової зони України[84].

Багатство сарматських могил — не результат грабунку ними поховань, а природний для напівкочівника, до того ж представника правлячої військової верхівки суспільства, процес накопичення багатств і перетворення їх у престижно значущі, компактні і легко траспортабельні речі, які й знаходимо в їх похованнях[85].

По-сьоме, не існує різкої розбіжности між характером руйнації „північних" і „західних" поховань черняхівської культури. Г. Нікітіна відзначала, що „північні" поховання руйнували або частково (верхню частину кістяка), або повністю, „західні" ж — завжди лише повністю[86]. Ми зазначаємо, що й „західні" поховання іноді руйнувались частково, а не повністю (наприклад, поховання 12, 16, 17 з могильника Ранжеве[87], поховання 245 і 247 з Будешт[88], поховання 5 з могильника Сабадаш-Охматово,

---

[78] Тацит. Германия. 46 // Свод древнейших письменных известий о славянах.— М., 1991.— Т. I (I— VI вв.).— С. 39.

[79] Мавродин В. В. Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 40—41.

[80] Кравченко Н. М. О характере черняховско-сарматских связей в Среднем Поднепровье // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей конференції.— К., 1989.— С. 108.

[81] Сымонович Э. А. Придунайский могильник Фурмановка // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 163; Магомедов Б. В. Каборга IV...— С. 54—55; Рикман Э. А. Этническая история...— С. 317—323.

[82] Аурелиан П. Следы культуры Черняхов-Сынтана-де-Муреш в Малой Скифии // Dacia. N. S.— VI.— 1962.— P. 235—255; Mitrea B., Preda C. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia.— Bucureşti, 1966.— P. 152—160.

[83] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 165.— Табл. V; С. 166.— Табл. VI.

[84] Сымонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА.— 1964.— № 116.— С. 7—43; Некрасова Г. М. Про час поширення черняхівської культури в північно-східних районах Лівобережжя // Проблеми історії та археології давнього населення...— С. 152—153.

[85] Ще Е. Рікман відзначав, що „в I—II ст. пізньосарматські могильники у Дністро-Прутському межиріччі загалом багатші, ніж могильники черняхівців IV ст.": Рикман Э. А. Этническая история...— С. 62 и далее.

[86] Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 90.

[87] Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники...— С. 109—110.— Рис. 26.

[88] Рикман Э. А. Этническая история...— С. 280.

поховання 101 у Журавці-Ольшанській[89] та інші). Цікаво що кістки й окремі речі з поховань обох орієнтацій трапляються не лише на дні поховальної ями, а й в її заповненні, багатьох кісток часто взагалі немає, тобто поховання обох орієнтацій руйнувало, очевидно, одне й те ж населення.

По-восьме, поховання з кремацією на черняхівських могильниках спеціально не руйнували. До арґументів Е. Симоновича щодо цієї тези[90] слід додати й таке спостереження: специфічні ями-перекопи трапляються лише над інгумаційними похованнями; слідів їх над кремаційними похованнями немає, хоч, якби руйнували глибокі трупоспалення, опущені в материк, сліди ям-перекопів на цій глибині легко б фіксувались. Окремі ями різноманітної форми та глибини трапляються на черняхівських могильниках[91], але їх розміщення, форма та заповнення (кістки тварин, фраґменти кераміки, сліди вогню) дають підставу передовсім пов'язувати їх із тризною та іншими поминальними відправами, а не з руйнуванням інгумаційних поховань.

По-дев'яте, черняхівські трупопокладення із західною орієнтацією кістяка[92], глибокі до 2—3 м (більш ранні „північні" — до 0,4—1,2 м), безінвентарні, часто зі слідами дерев'яного гробу чи його імітації, є християнськими. Головний доказ цього, безперечно, безінвентарність поховань: відмова від язичницької ідеї потойбічного життя і супроводу тіла покійного набором речей, необхідних йому в дорозі і в новому житті, була можлива лише за умови визнання абсолютно нових ідей та канонів, наприклад, уявлення про реінкарнацію (моментальне переселення померлого чи його воскресіння), при якій поховальний супровідний інвентар стає непотрібним. Такою новою ідеєю у той час було християнство.

Положення про християнство в черняхівській культурі свого часу було широко арґументоване у працях Е. Симоновича[93]. Ми вважаємо цю тезу безперечною і зупинимось лише на кількох моментах. Передовсім це символіка, фіксація якої можлива археологічними засобами. Власне хрест як головний символ нової віри утвердився у середовищі християн лише в IV ст.[94] і поширився головно в ранньосередньовічний час[95]. Шукати значного

---

[89] Сымонович Э. А. Могильник Сабадаш-Охматово в Среднем Поднепровье // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 166; Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 142.— Табл. 16, 26.

[90] Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения...— С. 56.

[91] Федоров Г. Б. Малаештский могильник...— С. 285; Рафалович И. А. Данчены...— С. 11.

[92] Г. Нікітіна переконливо довела існування на черняхівських могильниках лише двох типів орієнтації інгумаційних поховань: північної та західної, відхилення ж від цих напрямів — сезонні, а не обрядові: Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда... — С. 37.

[93] Симонович Е. О. Християнство і черняхівська культура // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Львів, 1970.— С. 116—118; його ж. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // Советская археология.— 1955. — XXIV.— С. 308—310; його ж. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // Там само.— 1978.— № 2.— С. 105—111 та ін.

[94] Нейхардт А. А. Происхождение креста.— М., 1956.— С. 31—33.

[95] I Goti.— Milano, 1994.— S. 321, 322 та ін.; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— К., 1990.— Вып. 1.— С. 4—87; Teodor D. Teritoriul est-carpatic in veacurile V—XI e. n.—Iasi, 1978.— P. 164, 179, 198.

його поширення серед християн — носіїв черняхівської культури, яка на час визнання хреста входила в останню свою фазу, поряд із пережитками язичництва в новому культі і невиробленістю християнських канонів, не варто. До того ж готи як головні носії християнства в черняхівському середовищі прийняли не ортодоксальне вірування, а його аріанську єресь. Умовності аріанства — заперечення божественности Христа, різкі виступи проти церковних багатств та привілеїв для священнослужителів[96] — передбачали відсутність християнської символіки, насамперед хреста, будь-яких християнських храмів, прошарку священнослужителів у черняхівському суспільстві. Це й спостерігаємо на матеріалах черняхівської культури. Однак християнська символіка, очевидно, присутня і в черняхівських комплексах. Це, наприклад, так звані „хлібці" — плоскі глиняні диски, іноді з продряпаним хрестом на одній з великих площин диска[97]. „Хлібець" уже сам по собі — ранньохристиянський символ, а із хрестом і поготів. Існування християнства в черняхівській культурі підтверджують й нові знахідки з поселення Чорнівка 1 на Буковині[98]. Це пряслице зі стінки амфори з трьома симетрично нанесеними врізними хрестами на одній з великих його площин[99] та кам'яна ливарна двобічна форма для виготовлення натільних хрестиків (свідчення місцевого виробництва такої атрибутики): малий хрестик (три?) з ямкою у центрі для вставки, що вінчає один із трьох ливників (навершя двох інших ливників через часткову фрагментарність форми відсутні, можливо, так званий „триєдиний хрест") — з одного боку та прикраса у вигляді гілки (кипариса?) — з протилежного. Датовано комплекс на основі великої залізної двочленної фібули кінцем IV — початком V ст. Поселення Чорнівка 1 має чіткий шар пізньої фази черняхівської культури, зате матеріал празької культури, до якої можна було б гіпотетично віднести дані знахідки, тут відсутній.

Цікаву тезу нещодавно висунула Ю. Щапова: „Появу десь склоробної майстерні можна розцінювати для IV—VI ст. як ознаку послідовної і, можливо, активної християнізації, позаяк склоробні майстерні випускали продукцію храмового інтер'єру та релігійних відправ"[100]. Склоробна майстерня у Комарові на Дністрі, досліджена на території можливої античної торгово-ремісничої факторії на землях варварів[101], і могла бути

---

[96] Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана).— М., 1979.— С. 301.

[97] Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // Советская археология.— 1970.— № 2.— С. 56.

[98] Войнаровський В. Християнство і порушені поховання черняхівської культури // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного V „круглого столу".— Т. І.— Київ; Львів, 1995.— С. 87; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 20.

[99] Аналогічне пряслице із стінки амфори з продряпаним на ньому зображенням хреста, знайдене в Ілураті, М. Кубланов відносить до безсумнівно християнської атрибутики кінця IV ст.: Кубланов М. М. Новые погребальные сооружения Илурата // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— 1979.— Вып. 159.— С. 97.

[100] Щапова Ю. Л. Европейские соседи Византии IV—XII вв. (характеристика отношений по находкам из стекла) // VI международный конгресс слав. археологии: Тезисы докл. сов. делегации.— М., 1990.— С. 141—142.

[101] Смішко М. Ю. Поселення III—IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької области // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— 1964.— Вип. 5.— С. 67—80; Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 106.

таким осередком християнізації. До того ж скляні кубки („слезниці") є досить поширеним атрибутом черняхівських ранньохристиянських „західних" поховань[102].

„Західні" християнські поховання, безперечно, належали тому самому населенню, яке залишило й „північні" поховання[103], тобто, на нашу думку, готам, сарматам, можливо, частині гето-даків. Саме ці етнічні угруповання вказані в античних джерелах як такі, що „підкорилися вірі у Христа"[104]. Слов'ян у цьому переліку немає, християнства в пізньоримський час вони не приймали[105].

Прийняття християнства готами та їх союзниками було далеко не легким, безболісним процесом. Відомі гоніння на християн-готів у 348, 367 — 369 рр.[106], згадаймо хоча б долю готського християнського проповідника Ульфіли. Можливо, окремі „західні" християнські поховання, що існували на цей час, і були зруйновані гонителями. Але таке припущення не пояснює усього масштабу руйнації інгумаційних поховань на черняхівських могильниках: хто й навіщо порушив язичницькі „північні" поховання? Масломечська група пам'яток, наприклад, відзначається абсолютною відсутністю „західних" поховань, хоч обіймає і фази СІb та D, тобто фінал культури[107], тоді як кожне шосте „північне" поховання у Грудку та Масломечу порушене[108]. До того ж окремі зруйновані поховання черняхівської культури містять у собі хронологічні індикатори мінімум кінця IV ст., тобто періоду, пізнішого від епохи гонінь на християн у готському середовищі.

Тож очевидно, що руйнування черняхівських могил відбувалось на фінальному етапі культури, коли могильники вже переважно перестають функціонувати, і цей акт був масовий і одночасний. Уточнити час і авторів масової руйнації поховань могла б відповідь на питання про причини цього явища.

Певна річ, слід заперечити висловлювані в літературі такі причини, як дії гризунів[109], поховання тіла в сидячій позі[110] чи розчленова-

---

[102] Симонович Е. О. Християнство і черняхівська культура...— С. 118; його ж. О культовых представлениях...— С. 110—111.

[103] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 85—86; Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины.— М., 1972.— С. 86.

[104] Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории.— 1949.— № 3.— С. 239; Рикман Э. А. Некоторые вопросы романизации населения Левобережья Нижнего Дуная в первой половине І тыс. н. э. // Славяно-волошские связи.— Кишинев, 1978.— С. 52.

[105] Повідомлення Алькіма Авіта, Євсевія Панфіла чи Мартіна Бракарського належать до кінця V—VI ст.: Сымонович Э. А. О культовых представлениях...— С. 106—109; Свод древнейших письменных известий о славянах...— С. 357, 358. Поява християнських термінів у їх готській транскрипції в „загальнослов'янській" мові, можливо, зумовлена не прийняттям часткою слов'ян християнства в пізньоримський час (Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопросы истории.— 1974.— № 1.— С. 18), а виникала через необхідність для слов'ян запозичення понять для позначення явищ (християнства, його обряду), їм чужих, але з якими вони повсякденно стикались, сусідуючи із християнами-готами, сарматами.

[106] Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов.— М., 1990.— С. 139—140.

[107] Kokowski A. Zagadnienia interpretacji kulturowej...— S. 84.

[108] Kokowski A. Das Problem...— S. 116.

[109] Федоров Г. Б. Малаештский могильник...— С. 257—284.

[110] Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА.— 1964.— № 112.— С. 138.

ного[111], грабунок, руйнація могил унаслідок звичаю вторинного поховання, коли покійника „витримували в напіввідкритій ямі до досягнення ним віку 50—60 років“[112], порушення „північних“ поховань носіями пізніших „західних“ поховань.

Більш поширеною причиною, що пояснює акти руйнації поховань, є руйнація могил „заложних покійників“: відьом, злочинців, самогубців. Тобто малися на меті застереження від вампіризму[113] або, за визначенням Г. Нікітіної, страх перед покійником, що може нашкодити живим[114]. Але, як відомо, „нечистих“, „заложних“ покійників не ховали за звичайним обрядом на спільних кладовищах[115], в їх розряд не потрапляли діти — „чисті душі“[116], кількість їх не могла бути великою. На черняхівських некрополях спостерігаємо цілком іншу картину: зруйновані могили містяться у загальній масі поховань, багато серед них і дитячих могил[117], у тому числі й у віці Infans I (немовлята-вампіри?), а кількість зруйнованих інгумаційних поховань на окремих некрополях, як уже вказано, сягає 100 відсотків (поля поховань вампірів?).

Факт порушення дитячих поховань та 100 відстотків зруйнованих могил на окремих некрополях заперечує таку висловлену причину руйнації могил, як „неґативна оцінка діяльности померлого“[118], а той же факт руйнації усіх трупопокладень та наявність у зруйнованих похованнях кістяків осіб похилого віку, що, очевидно, померли природною смертю, заперечує такий мотив, як „причина смерти“ (насильницька смерть, самогубство тощо)[119].

Аналіз зруйнованих черняхівських поховань дає підставу заперечити й таку можливу причину руйнації, як внутріетнічне соціальне протистояння. Особливості планіграфії поховань на деяких могильниках, наприклад, концентрація якогось одного типу могил на локальних ділянках некрополя[120], кругова та рядова система їх розміщення[121] дозволяють припустити можливість соціального — родового чи великосімейного,

---

[111] Брайчевский М. Ю. Ромашки // МИА.— 1960.— № 82.— С. 121; Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія.— 1957.— Т. XI.— С. 127—144 та ін.

[112] Елпашев С. В. Разрушенные погребения черняховской культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.): Материалы конференции.— К., 1991.— С. 226. Звернімо увагу на висновок автора: руйнування не синхронне похованню, між цими актами лежать десятиліття.

[113] Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения...— С. 55; Брайчевский М. Ю. Ромашки...— С. 122.

[114] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 84—85.

[115] Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 143; Ефименко П. С. Упыри (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1991.— С. 499.

[116] Седаков О. А. Поминальные дни и статья Д. Зеленина „Древнерусский языческий культ „заложных покойников“ // Проблемы славянской этнографии.— Л., 1975.— С. 130.

[117] Наприклад: Ранжеве — поховання 5, Гаврилівка-вівчарня — поховання 35, Коблево — поховання 7, 20, 33, 41, 56; Оселівка — поховання 15, 17, 22, 24, 56, 58, 59 та ін.

[118] Malinowski T. Uwagi o obrzędku pogrzebowym...— S. 5.

[119] Там само.

[120] Винокур И. С. Ружичанский могильник...— С. 114.— Рис. 1.— С. 125.

[121] Kokowski A. Neue Materialien aus dem oberen Buggebiet // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien Symposiums.— Kraków, 1992.— S. 217, abb. 2.

майнового тощо — відособлення поховань на могильнику. Зруйновані ж могили є у кожній з таких локальних груп поховань, ніде вони значно не домінують, щоб можна було їх пов'язати з міжродовою чи міжсімейною ворожнечею. Порушувались однаково як „багаті", так і „бідні" поховання, „північні" та „західні", жіночі, чоловічі, дитячі. Тобто ні статево-вікові, ні рангові, ні професійні, ні релігійні, чи майнові особливості покійників не могли бути причиною руйнації їх могил.

На нашу думку, черняхівські могили з інгумацією (готів, сарматів), як поховання чужинців, окупантів-поневолювачів, іновірців, були масово поруйновані автохтонним язичницьким населенням, можливо, слов'янами, після відходу готів та сарматів зі Східної Європи на знак помсти та убезпечення себе від впливу їх „нечистих", „заложних" покійників. Для цієї акції у другій половині IV ст. склались політичні, економічні та ідеологічні передумови.

Безсумнівним сьогодні є факт, що черняхівське суспільство було поліетнічне. Місцева основа культури — слов'яно (носії постзарубинецьких і пшеворських традицій)-ірано (сармати)-фракійська (гето-даки) — була зцементована інвазією у це середовище готів у середині III ст. У панегіричних твердженнях Йордана, що „Херманарік підкорив і примусив виконувати свої закони [...] багато народів, що потрапили в рабство" і „владарював над усіма племенами Скіфії і Германії"[122], незаперечним є одне: окупація Східної Європи готським об'єднанням племен. Частина автохтонів була завойована, інша стала данниками готів[123]. Союзниками готів були, очевидно, войовничі сармати й окремі фракійські племена.

Визиск, який спочатку (30—60-ті рр. III ст.) готи спрямовували проти Риму — завоювання нових територій у Дакії, античних міст Північного Причорномор'я (воєнні трофеї, раби), закінчився поразкою готів. У кінці III—IV ст. Римська імперія вийшла із кризи, реорганізувала армію, закрила кордони, девальвувала власну монету, що призвело до росту цін, податків, контрибуцій[124], наклала ембарґо на платіж золотом за рабів і товари, які масово надходили від варварів, встановила договірні відносини з варварськими племінними об'єднаннями і за допомогою нагляду (вексиляційні комісії)[125], прямої відсічі або підкупу частини германських племен[126] нейтралізувала переважно германську загрозу. Зовнішня експансія готів у пізній період володарювання Германаріха вже не мала успіху,

---

[122] Свод древнейших письменных известий о славянах...— С. 111, 113.

[123] Козак Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 30.

[124] Mazurkiewicz-Woźniak E. Współczesne tendencje w badaniach nad cezarstwem rzymskim w III w. n. e. // Kultura wielbarska...— T. I.— S. 34.

[125] Бандрівський М., Бандровський О. Поява пам'яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі (I—III ст. н. е.) // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1992.— Вип. 2.— С. 18 — 26.

[126] Наслідком римської політики „поділяй і володарюй" було протистояння західної та східної гілок готів; відомі випадки будівництва вестготами на замовлення римлян земляних укріплень — Траянові вали, вал грейтунгів на півдні Молдови (Вулпе Раду. Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики...— С. 273—274) — проти остготів. Відомі також угоди вестготів з Римом проти остготів, що й передбачало надання під командування римлян воєнних загонів вестготів. Так закладались основи майбутнього існування вестготів як федератів Риму.

який би множив їх багатства за рахунок воєнної здобичі й широких торгових операцій. Гоніння на християн у 367 та 369 рр. за Атанаріха розкололи й ослабили залишки готської єдности, а заборона готам за договором з Імперією 369 р. торгувати на численних торговицях на лімесі[127] підірвали їх політичну й економічну міць. Це змусило готів різко посилити внутрішню експлуатацію підкорених народів: об'єктом визиску стає уже не римська провінційна територія, а слов'янський світ „держави Германаріха"[128].

Ненависть слов'ян до готів росла пропорційно до активности останніх у цьому напрямі й вибухнула довголітньою антсько-готською війною в останній чверті IV ст., причому війною на винищення — згадаймо хоч би долю антського вождя Божа та антських старійшин [129]. Чітко причини й наслідки такого протистояння висловив ще Йордан: „І хоч тепер, по гріхах наших (готів. — *В. В.*) вони (венеди.— *В. В.*) лютують повсюди, але тоді всі вони підкорялись владі Германаріха"[130], тобто Йордан визнавав присутність і відчуття гріха готів перед венедами (утиски, винищення) та лютість венедів стосовно готів. Д. Козак припускає, що в цей час „боротьба слов'ян із готами виражалась у знищенні германських поселень, розміщених у їх середовищі"[131] (додамо: і готських поховань). Ця ненависть слов'ян до готів проявлялась ще протягом двох століть, коли слов'янські загони виступали завжди на боці Східної Римської імперії проти готів[132]. Та й сама трагічна доля готських королівств раннього середньовіччя[133] — свідчення несприйняття готів не лише слов'янами, а й іншими європейськими народами.

Економічно слов'яни в ці часи теж були підпорядковані готам. Відомою політикою готів була введена ними заборона місцевому негерманському населенню займатися залізоробною справою, ковальством, виготовленням зброї. Збут товару (шкіри, худоби, хліб, продукти місцевих промислів), виробленого слов'янами (відома нехіть германців до хліборобства, скотарства чи ремісництва), відбувався через посередників-готів, які: а) контролювали торгові шляхи[134] та діяльність торгових і торговоремісничих факторій, відкритих античними майстрами на підвладних готам землях[135]; б) були вмілими негоціантами; в) відали редистрибутивною політикою у „державі", що незмірно збагачувало їх.

---

[127] Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов... — С. 139.

[128] Павленко Ю. П., Сон Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів // Археологія.— 1991.— № 2.— С. 8, 11—12.

[129] Очищення зайнятих територій від автохтонного населення готи, можливо, практикували й раніше — йдеться про долю пшеворського населення, витісненого (винищеного?) носіями вельбарської культури: Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowey i środkowey Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Wrocław: Ossolineum, 1995.— S. 147.

[130] Иордан. О происхождении и деяниях готов.— М., 1960.— С. 90.

[131] Козак Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців...— С. 32.

[132] Прокопий Кесарийский. История войн. VII. 22. // Свод древнейших письменных известий...— С. 187.

[133] Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). — М., 1984.— 254 с.

[134] Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов... — С. 128, 130.

[135] Баран В. Д. Черняхівська культура...— С. 106.

У IV ст. політичні й економічні підстави для ненависти слов'ян до готів поповнились й ідеологічним протистоянням: серед готів і сарматів у цей час поширювалося християнство. Це релігія ранньокласового суспільства, досить стратифікованого, з чіткою ієрархією, сильною центральною владою[136]. Вона відповідала соціальним відносинам, що склалися у „державі Германаріха": між готами й сарматами — з одного боку, підвладними етносами (слов'яни насамперед) — з іншого. Слов'янське ж суспільство, як показують матеріали попереднього часу (пшеворська, постзарубинецька, зубрицька культури, синхронна черняхівській київська культура Подніпров'я і Подесення — слов'янська в основі, слов'янські матеріали ранньосередньовічних празької і пеньківської культур), було ще не стратифіковане, з абсолютною владою громади (наприклад, індивідуальні господарства у східних слов'ян як показник розпаду первісних відносин почали виділятися лише в кінці І тис. н. е.[137]), тому це первісно демократичне („не керується однією людиною") суспільство не могло сприйняти монотеїстичної релігії і противилось їй (власне язичництво було й певним ґарантом незалежности), як це робили східні слов'яни в X—XI ст. після впровадження християнства в Київській Русі. До того ж носіями християнства були їх гнобителі — готи. Можливо, нова віра найбільше поширилась не в зонах компактного проживання готів, де міцно трималися давні консервативні вірування (могильники вельбарської культури чи Масломечської групи, позбавлені „західних" поховань), а в місцях їх спорадизації у чужоетнічному масиві („західні" поховання черняхівської культури).

Саме ці категорії населення — чужинці, загарбники, іновірці, як свідчить етнографія, по смерті ставали у слов'ян „заложними", „нечистими" покійниками, їх поховання трактувались як могили вампірів, вурдалаків, і тіла їх чи кістяки підлягали знищенню: слов'яни боялися не духа, а тіла й дій таких покійників, тому убезпечували себе від них: розкопували могилу, забивали осиковий кіл у голову чи груди покійника, привалювали їх каменем, руйнували кістяк, викидали кістки з ями тощо[138].

Вважаємо, що зруйновані „північні" й „західні" поховання на черняхівських могильниках — це могили готів і сарматів. Зруйнувало їх васально залежне від них у попередній час населення (в основному слов'яни, носії поховань із кремацією) у ході або по закінченні антсько-готських війн останньої чверті IV — початку V ст. н. е., уже після відходу вестготів та сарматів у Подунав'я і далі на захід. Мета руйнації — помста і убезпечення себе від впливу мертвих чужинців, окупантів-гнобителів, іновірців. Таке убезпечення досягалось переважно розкопуванням могил та жорстокою руйнацією кістяків померлих ворогів і їх предків. Іноді цей процес набирав форм, в яких можна бачити лише акт глуму над померлими. Так, у порушеному похованні 224 в Данченах на місце зруйнованого черепа покладено двох зайців головами строго на захід і північ[139], можливо, з думкою „утікайте, як зайці, туди, звідки прийшли".

---

[136] Раннефеодальные государства на Балканах VI—XII вв.— М., 1985.— С. 160.

[137] Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 427.

[138] Ефименко П. С. Упыри (из истории народных верований) // Українці: народні вірування...— С. 500; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 143—144.

[139] Рафалович И. А. Данчены...— С. 76.— Табл. IX.

Руйнувались в основному поховання, які на зламі IV—V ст. мали ще певні зовнішні ознаки, решта з невеличкими надмогильними насипами і надгробками з органічного матеріалу під час війни швидко нівелювалась. Позаяк відсоток зруйнованих „північних" поховань (більш ранніх у масі[140], хоч „північні", безперечно, існували й до кінця культури[141]) більший, ніж пізніших „західних"[142], то, очевидно, „північні" мали над собою чіткіші орієнтири, можливо, кам'яні[143], а „західні" — менш тривкий невеликий земельний надгробок-насип, що незадовго розпливався і зникав.

Проведення будь-яких великомасштабних робіт можливе лише за умови їх чіткої організації. Безперечно, слов'яни черняхівської культури на час слов'яно-готських війн були досить численною (справжньої кількости їх поховань — з кремацією — на черняхівських могильниках ми, на жаль, не враховуємо, а вона іноді, можливо, у десятки разів більша від фіксованої археологічно[144]) й організованою силою, мали своїх вождів, старійшин, прошарок жерців-волхвів, підкорялися принципам військової демократії і могли зорганізуватись для проведення акції масової руйнації ворожих могил. Руйнувати поховання на конкретному некрополі не обов'язково повинні були односельці тих, чиї могили порушували. Це могли робити й військові загони під час проведення воєнних операцій у ході затяжних антсько-готських війн, що давало змогу руйнувати некрополі в зонах, де слов'ян було відносно мало, наприклад, у Північному Причорномор'ї[145], Пруто-Дністровському межиріччі[146] чи в Румунському Прикарпатті[147].

Звичай руйнування поховань, як відомо, характерний для багатьох народів і різних часів. Особливого розмаху й масовости він набирав у

---

[140] Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по материалам Молдавии) // Советская археология.— 1958.— № 3.— С. 236; Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения...— С. 59; його ж. Черняхівські племена Подніпров'я // Археологія.— 1973.— № 10.— С. 15; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 124 та ін.

[141] Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 86. Як виняток, північна орієнтація остготських поховань зберігається ще в V—VI ст. в Італії (Аквасанта): Volker Bierbrauer. Die ostgotische Grab- und Schatzfunde in Italien.— Spoleto, 1975.— 378 s.

[142] Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян...— С. 83; Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 15. Підрахунки Г. Нікітіної вирівнюють ці співвідношення: понад 30 відсотків „західних" поховань зруйновано, що відповідає і відсоткові зруйнованих „північних" могил: Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 40.

[143] Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 10.— Рис. 4; Рикман Э. А. О культурно-хронологическом соотношении черняховских памятников Причерноморья и Лесостепи // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 154.

[144] Петраускас О. В. Про культовий шар і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 36—51.

[145] Магомедов Б. В. Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда // Славяне и Русь.— К., 1980.— С. 82—88. Але в цьому реґіоні відомий для III—IV ст. й потужний венедський масив — пам'ятки типу Етулія, Томай, Новоселівка (див. праці А. Гудкової та Т. Щербакової).

[146] Рикман Э. А. Этническая история...— С. 27—70.

[147] Ionita I. Din istoria şi civilizáție dacilor liberi.— Iasi, 1982.— P. 88—112. Можливо, у цій зоні та Молдові готські поховання руйнувало і фракійське населення, теж гноблене готами й сарматами.

періоди міжетнічних протистоянь, затяжних і жорстоких війн, у часи масових зрушень та міграцій населення, змішання етносів, їх асиміляції[148]. Відзначено звичай масової руйнації інгумаційних поховань на некрополях культур лужицької, поморської, вельбарської, кельтів[149], сарматів[150], на могильниках пізньоримського часу Готланда[151].

Можливо, звичай масової руйнації могил ворогів у слов'ян зберігся і в епоху раннього середньовіччя. Так, аналізуючи зруйновані інгумаційні поховання аварів на могильнику в Леоберсдорфі, Ф. Дайм відзначає, що абсолютна більшість зруйнованих могил припадає на пізньоаварський період (710—800 рр.) і окремі порушення зафіксовані для могил із датою після 800 р., тобто в період розгрому аварів франками в 790-х рр.[152], чим, можливо, й скористалися жорстоко поневолені аварами слов'яни, відомі на Дунаї ще з VIII ст. і які були, на відміну від аварів, носіями трупоспалень[153]. Подібну картину спостерігаємо на інших аварських та слов'яно-аварських могильниках[154]. Цікаво, що і характер руйнації інгумаційних поховань (кістяк руйнували у верхній частині чи повністю, речі не вилучали) абсолютно відповідає картині, що її спостерігаємо на черняхівських некрополях. Зазначимо, що ще Л. Нідерле порівнював жорстоке ставлення аварів до слов'ян зі ставленням до слов'ян готів[155].

Відголоском такого звичаю у східних слов'ян були, можливо, й відомі заклики проти руйнації могил володимирського єпископа Серапіона в 1273 р. чи Максима Грека в XVI ст.[156] Традиції вічні. Чи не прояв політичної помсти зруйнування у XX ст. в Україні більшовиками кладовищ січових стрільців, могил воїнів ОУН — УПА, німецько-фашистських некрополів?

---

[148] Хазанов А. М., Черненко Є. В. Час і мотиви пограбування скіфських курганів // Археологія.— 1979.— № 30.— С. 24.

[149] Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. — М., 1974.— С. 19, 29; Grabarczyk T. Kultura wielbarska w Borach Tucholskich // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1988.— T. I.— S. 67—71; Могильников В. А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы...— С. 158—159.

[150] Рикман Э. А. Этническая история...— С. 49; Максимов Е. В., Цындровская Л. А. Раскопки могильника зарубинецкого времени близ г. Канева // Археологические открытия 1974 г.— М., 1975.— С. 318; Опрыск В. Г., Цыгылык В. Н. Исследования у с. Болотня на Львовщине // Археологические открытия 1977 г.— М., 1978.— С. 365; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса.— М., 1977.— С. 106—107; Смирнова Г. И. Курганы у сел Ленковцы и Кельменцы в среднеднестровском правобережье (эпоха бронзы и сарматы) // Древние памятники культуры на территории СССР.— СПб., 1991.— С. 12—24.— Рис. 9.

[151] Могильников В. А. Сравнительный анализ погребального обряда племен черняховской культуры и населения Готланда // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 158.

[152] Daim F. Das awarische Gräerfeld von Leobersdorf, NO.— Wien, 1987.— Bd— 1.— S. 161, 206.— Tabl. 1, 3.

[153] Теодор Д. Славянские культурные элементы VI—IX вв. н. э. в Карпато-Дунайской области // Труды V международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— С. 206.

[154] Симонова Е. Н. Новые археологические исследования аварской эпохи в области Шомодь // Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII веков.— М., 1982.— С. 192—204.

[155] Нидерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— С. 14.

[156] Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 143.

Наша гіпотеза повинна узгодитись зі ще одним положенням: якщо вестготи відійшли із зони черняхівської культури майже відразу по гунській навалі — у 378 р., то остготи підкорилися гунам і в Західну Європу рушили лише в середині V ст.[157]. Тобто готські могили могли бути зруйновані в ході антсько-готської війни. Але де ж інгумаційні могили остготів гунського часу? Відповідь можлива така: або через слабку можливість хронологічного членування черняхівської культури археологічно необґрунтованим залишається період першої половини V ст.; він зчленовується з кінцем IV ст. (фаза D за європейською хронологічною шкалою) — періодом війн антів з готами, або, що вірогідніше, — остготи в масі після війн зі слов'янами відійшли з основної території черняхівської культури в зону прямої залежності від гунів — у Румунське Прикарпаття, Трансільванію (могильники типу П'ятра-Фрекецей, засновані після 375 р.[158]), і їх інгумаційних поховань гунського часу на черняхівських могильниках не існує. Тобто немає й об'єкта руйнації, що узгоджується з нашою гіпотезою.

Viktor VOYNAROVS'KYI

ON THE TIME AND THE MOTIVES OF DESTROYING THE INHUMATION BURIALS OF THE CHERNIAKHIV CULTURE

The present article considers the problem of the destroyed burials of the Cherniakhiv culture. The author draws three major conclusions: 1) in most cases we succeed in fixing the fact of blocking the destroyed burial with a pit-dug by burial destructors; 2) on the basis of stratigraphic data on parts of the destroyed burials the author flatly denies the fact of their destruction allegedly as a result of a reburial; 3) there are no data available to corroborate the assumption made by A. Kokovs'kyi about the existence of a separate group of destroyed burials with the so-called "partial burial of a skeleton". The author advances an assumption that the destroyed burials with northern and western positions of skeletons on Cherniakhiv burial sites are the burials of the Goths and Sarmatians. The Slavs destroyed them after the termination of wars between the Ants and Goths in the last quarter of the 4th — beginning of the 5th century A. D. The destruction aimed at revenge and an attempt to protect themselves from the "influence" on the part of the buried strangers who held the Slavs in vassalage during the previous periods of their history.

[157] Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения...— С. 55; Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981. — С. 37; Щукин М. Б. Некоторые проблемы хронологии черняховской культуры и истории ранних славян // Rapports du III Congrès International d'Archeologie Slave.— Bratislava, 1980.— T. 2.— S. 404.

[158] Щукин М. Б., Щербакова Т. А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены...— С. 181. Як відомо, остготи й алани грали важливу роль при дворі гунських царів. Див. про це: Свод древнейших письменных известий о славянах.— Т. I.— С. 88.

Павло ПЕНЯК

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНАМИ ТИСО-ДУНАЙСЬКОЇ УЛОГОВИНИ

У середині I тис. н. е. слов'яни разом з іншими народами включилися у „велике переселення народів" і протягом недовгого часу заселили значні території Центральної і Південно-Східної Європи. Процес проникнення слов'ян на Балкани і в Карпатську улоговину був важливим етапом слов'янського етногенезу. Коли і як відбувалася ця подія, якою стала історична доля давньослов'янського населення на нових землях, — проблема непроста і багатогранна. Над її вирішенням уже понад століття працюють археологи, історики, етнографи, філологи не тільки слов'янських, але й інших народів. Виникло ряд концепцій і думок, інколи цілком протилежних. Одна з думок — про карпато-дунайську прабатьківщину слов'ян — заслуговує на особливу увагу.

Засновником концепції про дунайську прабатьківщину слов'ян ще в період Київської Русі був автор „Повісті минулих літ" Нестор. Уперше ця думка висловлена при тлумаченні біблійної леґенди про Вавілонську вежу і виникнення мов світу: „По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — [од того], де сіли на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани"[1].

Удруге літописець говорить про це, торкаючись питання створення слов'янської грамоти: „Був же один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаєві і яких захопили угри [...]"[2]. І нарешті: „Тут бо є Іллірія, до якої доходив апостол Павло, і тут спершу були слов'яни [...]. Від того ж народу і ми єсмо, русь [...]"[3].

Думку про карпато-дунайську прабатьківщину слов'ян широко проваґували і захищали представники російської історіографії XIX ст. Деякі з них вбачали в Карпатській улоговині не тільки прабатьківщину слов'ян узагалі, а й колиску східного слов'янства зокрема. Найбільш послідовни-

[1] Літопис Руський / Пер., передм. і прим. Л. Махновця.— К., 1989.— С. 2.

[2] Там само.— С. 14.

[3] Там само.— С. 16.

ми прихильниками цієї теорії були М. Надеждин[4], М. Карамзін[5], С. Соловйов[6], І. Філевич[7] та інші. Концепція про карпато-дунайську прабатьківщину слов'ян хоч і не вирішила проблеми походження слов'ян, але привернула увагу дослідників до скрупульозного вивчення давньослов'янських пам'яток реґіону, пожвавила пошукові роботи слов'янської прабатьківщини в Повісленні, Прикарпатті, Подніпров'ї.

У кінці XX ст. концепція карпато-дунайської прабатьківщини слов'ян знову стала предметом дослідження в історичній і лінґвістичній науках. До неї у 70 — 80-х рр. звернулися російські вчені — етнограф В. Кобичев[8] та видатний лінґвіст О. Трубачов[9], який, опираючись на лінґвістичні джерела, висунув думку про давнє знайомство слов'ян зі Середнім Дунаєм і проживання їх у безпосередній близькості до Дунаю і Центральної Європи.

Однак через брак джерел, з одного боку, та суб'єктивну і тенденційну їх трактовку — з другого, історія давнього слов'янства в Карпатській улоговині зазнавала усіляких фальсифікацій та перекручень. Лише завдяки інтенсивним дослідженням, що проводилися останніми десятиліттями, виявлено значну кількість давньослов'янських пам'яток, які дали змогу арґументовано відповісти на ряд питань стародавньої історії і культури слов'ян Карпатської улоговини.

Поглиблений розгляд та ознайомлення з сучасними досягненнями історичної і лінґвістичної наук з цієї проблеми вимагає узагальнення думок дослідників про час появи слов'ян у різних реґіонах Карпатської улоговини. Тому мова йтиме про Нижнє, Середнє, Північне Подунав'я, Нижнє, Середнє, Верхнє Потисся, тобто території сучасної Угорщини, Трансильванії, Словаччини та Закарпаття (Закарпатська область України).

Карпатська улоговина у середині І тис. н. е., як про це свідчать археологічні пам'ятки, була заселена слов'янами зі Східної Європи двох слов'янських угруповань — носіями так званих празької і пеньківської культур. Перші сформувались між Прип'яттю, Карпатами і Верхньою Віслою, другі — на південь по Дніпру, його лівих і правих притоках, а також Південному Бузі до пониззя Дністра[10].

Починаючи десь із III ст. н. е. слов'янські племена розселилися на землях Лівобережного Подунав'я. Вихід слов'ян безпосередньо до кордонів Римської імперії, нав'язування економічних зв'язків з римськими провінціями привели до значних змін в матеріальній культурі, що проявилося передовсім у керамічному і ювелірному виробництві.

Серед джерел, які зафіксували слов'ян у пониззі Дунаю, заслуговують на увагу так звані Певтингерові подорожні таблиці (карти), складан-

---

[4] Надеждин Н. Записки о путешествии по южно-славянским странам // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — ЖМНП).— 1842.— Ч. 34.— С. 87—106.

[5] Карамзин Н. М. История государства Росссийского.— СПб., 1892. — Т. 1—2.

[6] Соловьев С. М. История России.— М., 1890.— Кн. 1.— Т. 1—2.

[7] Филевич И. Очерк карпатской территории // ЖМНП.— 1895.— Ч. 4.— С. 361—385.

[8] Кобычев В. П. В поисках прародины славян.— М., 1974.

[9] Трубачов О. Н. Языкознание и этногенез славян (дальнейшее продолжение) // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 216—223.

[10] Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 5—39.

ня яких дослідники приписують римському географові Касторію. На карті слов'яни згадані двічі і обидва рази на північ від Дунаю під назвою „венедо-сармати". Визначити місце розташування венедо-сарматів дослідникам допомогли названі на карті дакійські міста Сармізегетуза (Ульпія Траяна), Апулія і Пороліссо (кінцевий пункт римської дороги). Ці міста розташовані на Мароші і в верхній течії Тиси. Отже, виходить, що венедосарматська область розташовувалась десь у районі Середньої Тиси.

Другим місцем на карті, де вказані венеди, було пониззя Дунаю. Венеди розміщені тут на північ від Дунаю — між ним і невеличкою річкою Агалінгом (сучасним Когельником), що впадає у Чорне море[11].

На думку дослідників, Певтингерові таблиці, очевидно, були виготовлені напередодні вторгнення готів, а потім гуннів у Карпатську улоговину, тобто до 375 р. Про них на карті немає слідів. Таким чином відомості у Певтингерових таблицях про „слов'ян-венедів" у пониззі Дунаю і в Середній Тисі слід вважати за найбільш ранні свідчення перебування слов'ян у цьому районі. Вони датуються IV ст. н. е.

У V ст. в усьому слов'янському світі йшла підготовка до подій наступного століття, яка перекроїла політичну і етнічну карти Європи. На думку Б. Рибакова, стимулом для розселення слов'ян послужили три фактори: по-перше, природний приріст населення, що викликав необхідність розчищення і освоєння сусідніх лісів, нових земель під ріллю; по-друге, тиск ворожих сусідів (балтські племена); по-третє, соціальна диференціація, ріст дружин і посилення влади вождів-князів. Усі ці фактори послужили поштовхом для виникнення двох колонізаційних напрямків: прості общинники освоювали північні лісові області, а дружинники і князі — південні, де розташовувалися багаті приморські міста Римської імперії[12].

У VI ст. н. е. розпочалося масове вторгнення слов'ян на Балканський півострів. У 534 р. слов'яни перейшли Дунай, пограбували місцеве населення, багатьох полонили і продали на невільницьких ринках. У кінці VI — на початку VII ст. слов'яни уже не повернулися на Лівобережжя Дунаю і заселяли землі, розташовані між головним Балканським хребтом і Дунаєм.

Дослідженнями лінґвістів установлено, що в колонізаційному русі візантійських земель у Мезії і Фракії брали участь, окрім інших, і слов'яни, які були колишніми сусідами балтів. Це підтверджується назвами слов'янських племен, наприклад, „другубити" (дреговичі) у Фесалії. Тут наявне дублювання назви племінного союзу дреговичів, що займав землі на Прип'яті та Дніпрі.

Разом з розселенням слов'ян на південь відбувалося розселення на захід, до Ельби, у Центральну Європу (дуліби), до Адріатики (хорвати).

Далі піде мова про час і характер заселення слов'янами різних реґіонів Карпатської улоговини.

Східна частина Тисо-Дунайської улоговини — Трансильванія, згідно з археологічними джерелами, була заселена слов'янами не раніше VI—VII ст. н. е. На ці землі слов'яни принесли з собою елементи культури Пеньківки і Корчака. Це дає підставу думати, що в деяких Карпато-

---

[11] Miller K. Itineraria Romana. Römische Reisewegs an der Hand Tabula Peutingerine.— Stuttgart, 1916.

[12] Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества.— М., 1982.— С. 10.

Дунайських землях антські і склавінські племена перемішувалися. Але відомо ряд прикладів, коли корчацькі і пеньківські елементи культур трапляються окремо.

На думку Д. Теодору, склавіни проникли у східні області Карпат долинами рік Пруту і Серету, звідки рушили на південний схід Трансильванії, а згодом — у Мунтенію і Олтенію. Тут вони археологічно засвідчені із середини VI ст. н. е. Анти проникли в центр і на південь Молдови, потім у Мунтенію і Олтенію, де змішалися зі склавінами, носіями культури корчацького типу[13].

Угорський дослідник рубежу XIX—XX ст. Пал Кіраль вважав, що слов'яни на територію Трансильванії проникали невеликими групами ще в період римського панування (до 275 р.). Дослідник зауважував, що ні один народ після римлян не залишив у Трансильванії стільки слідів, скільки залишили слов'яни. Вони живуть у назвах місцевостей, урочищ, гір, річок, міст, селищ тощо. На його думку, слов'яни брали активну участь у розгромі Західної Римської імперії[14].

Слов'яни з'явилися у Трансильванії, як вважав М. Рошка, після падіння Аварського каганату, тобто у кінці VIII ст. Той факт, писав дослідник, що уламки їх кераміки знаходимо в печерах і на гірських плато, свідчить про дуже обережне просування окремих груп слов'ян у глиб території. Доказом цього, на думку М. Рошки, є знахідки слов'янської кераміки в Біхарському і Гунядському комітатах[15].

Заслуговують на увагу концепції сучасних румунських археологів. К. Дайковічу вважає, що слов'яни на території Трансильванії з'явилися ще до приходу аварів і жили там осілим життям до XI ст. н. е.[16] Марія Комша пов'язує появу слов'янських пам'яток на території Румунії з проникненням антів і склавінів у VI ст. в Карпатські гори по прохідних річкових долинах і перевалах. До цього часу, на думку дослідниці, відносяться відкриті у Трансильванії поселення і могильники типу Банд-Морешті. У Трансильванію слов'янські племена проникли не раніше VII ст., після виникнення тут гепідської культури. М. Комша вважає, що одночасно з розселенням частини східнослов'янських племен із правобережжя Дніпра на південь ішло поширення другої вітки слов'ян на захід, у басейн Верхньої Тиси і її приток. Разом з аварами частина цих племен із Верхнього Потисся потрапила у Центральну Трансильванію[17].

Аналіз матеріалів поселень і могильників VIII — IX ст. Трансильванії і Банату свідчить про хвилеподібне проникнення у ці райони слов'янських племен. Ці хвилі, на думку дослідників, очевидно, були пов'язані з тиском аварів після 680 р. та перемогою франків над аварами близько 800 р. На поселеннях цього часу разом з елементами автохтонних культур почали з'являтися слов'янські елементи у вигляді кераміки та речей,

---

[13] Теодору Дан Г. Славянские культурные элементы VI—IX вв. н. э. в Карпато-Дунайской области // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— № 4.— С. 204—207.

[14] Király P. Dacia provincia Augusti.— Nagybecskereg, 1894.

[15] Roska M. Erdély és népvándorlás kora.— Budapest, 1936.

[16] Daicoviciu D. Bemerkung zur Frage der "slavischen" Bodenfunde Dacien // Annarul institului de studii classice.— Bucureşti, 1941—1943.— N 4.— S. 180—185.

[17] Comsa M. Slavii pe teritoriul R.P.R. sekolete VI—IX in lumina cercetarilor archeologice // Studii şi Cercetăi de Istorie Veche (şi Archeologie).— 1959.— 10.— N 1.— P. 65—80.

характерних для слов'янської матеріальної культури (Сімонешт, повіт Харгіта; Кошана де Жос, Сибіу Кошлак, Цава, Дебека, повіт Клуж; Кулку Маре, повіт Сату Маре, та інші[18]). Трупоспалення цього ж часу зі слов'янським похоронним ритуалом відомі у Трансильванії з біритуальних могильників із Боарта, Медіаш, повіт Сибіу, а також курганних могильників з Нушфалеу, повіт Селаж, Апахіда і Сомешень, повіт Клуж[19].

Археологічні пам'ятки свідчать, що слов'яни на території Трансильванії зберегли свої специфічні культурні елементи до кінця I тис. н. е.

Матеріали різних періодів розвитку слов'янської культури Сербського Подунав'я уже раніше були відомі завдяки випадковим знахідкам. Доказом раннього проживання слов'ян у цьому районі можуть слугувати нововідкриті поселення, серед яких виділяється поселення біля села Михайлівців. Тут, поблизу Дунаю, виявлено поселення з житлами і печами поза житлами. Планування напівземлянкових жител з печами-кам'янками аналогічне багатьом найранішим слов'янським житлам у Нижньому Подунав'ї. Знахідки кераміки празького типу дозволяють датувати поселення VII ст.[20]

Вивченням слов'янських пам'яток Задунав'я — колишньої римської провінції Паннонії — займається угорська дослідниця Агнеса Шош. У 1973 р. вийшла її монографія „Слов'янське населення Західної Угорщини", в основі якої наслідки розкопок у Покасепаткі, Залаварі-Рецешкуті, Фенекпусті, Вепримі та інші. Ці пам'ятки датуються здебільшого IX—X ст. Що стосується ранніх слов'ян, то, на думку А. Шош, про їх елементи в культурі Задунав'я можна говорити з VI ст. Але у тій строкатій етнічній ситуації, яка склалася в Задунав'ї, виділити їх дуже важко. У відповідь на питання, звідки слов'яни заселили Задунав'я, виникло дві думки. Одна з них відстоює гіпотезу, що цим слов'янським населенням були словаки, які прибули сюди з Південно-Західної Словаччини, околиці Нітри. Тобто, треба думати, що Задунав'я заселили західні слов'яни. Друга гіпотеза арґументується історичними топонімами і гідронімами, на основі яких доводиться, що заселення Задунав'я здійснювалось південно-слов'янською групою. Опираючись на археологічні джерела, А. Шош схиляється до останньої гіпотези[21].

Цікавою і інтриґуючою виявилася концепція О. Трубачова про давнє перебування слов'ян на Середньому Дунаї і в Центральній Європі. Учений прийшов до висновку, що слов'янська проблематика набагато більше є продовженням індоєвропейської, ніж прийнято було думати про це раніше. З концепцією центральноєвропейського ареалу давніх індоєвропейців тісно пов'язана й теорія дунайської прабатьківщини слов'ян. Як вважає О. Трубачов, повернення до теорії Шафарика про Наддунайську прабатьківщину слов'ян викликане сучасними досягненнями теоретичного мовознавства, індоєвропеїстики та етимологічних досліджень. Не вда-

---

[18] Теодору Дан. Г. Славянские культурные элементы VI—IX вв. н. э. в Карпато-Дунайской области.— С. 204—208.

[19] Там само.— С. 207.

[20] Марьянович-Вуйович Г. Ранние славяне в сербском Подунавье (по археологическим данным) // Труды V Международного Конгресса...— С. 153—161.

[21] Sós Ágnes. A dunántuli szlávok állama // Separatum.— N 133068; його ж. Die slawische Bevölkerung Westungars im 9. Jahrhundert.— München, 1973.

ючись у спеціальні лінгвістичні арґументи, відзначимо, що в Задунав'ї, на думку вченого, слов'яни уже в перших століттях нашої ери „скривались" під назвою паннонців. У Подунав'ї, до речі, засвідчено праслов'янські гідроніми, які виступають у ролі простих типів гідрографічних термінів, наприклад: бистрий, бистра ріка, поток, струя, джерело, тепла вода, болото та інші[22].

Звичайно, ця дунайсько-слов'янська концепція викликала різке заперечення з боку прихильників вісло-одерської, прикарпатської і придніпровської концепцій прабатьківщини слов'ян. Що стосується заселення слов'янами Балкан і Карпатської улоговини, то О. Трубачов вважає цю міґрацію своєрідною „іспанською реконкістою" (зворотне завоювання), до якої спонукувала пам'ять про колишнє реальне життя слов'ян на Дунаї. Згодом, як відомо, ці звістки з далекої минувшини були зафіксовані літописцем Нестором у „Повісті минулих літ".

Тут слід згадати, що дослідження 60—80-х рр. XX ст. в ареальній лінґвістиці і етимології (Й. Дзендзелівський, С. Берштейн, Й. Удольф, Л. Гіндін та інші) зводяться до того, що всі шляхи розселення предків західних, південних і частини східних слов'ян пролягали або навколо Карпат, або через чи безпосередньо поблизу них[23]. Л. Гіндін, наприклад, на основі лінґво-філологічного аналізу свідчень Йордана і записок Пріска висунув тезу про наявність у Південній Паннонії і Південно-Західній Дакії, нижній і, можливо, середній течії річок Тимиша і Тиси, у середині V ст. н. е. слов'янського населення, яке прийшло сюди трохи раніше з-за Карпат — території своєї прабатьківщи[24].

Варті уваги й думки ряду інших угорських дослідників з приводу заселення слов'янами Тисо-Дунайської улоговини. Так, Д. Шімоні вважав, що слов'яни у Карпатській улоговині з'явилися вперше у 500—566 рр. невеликими групами. Це була перша фаза слов'янської колонізації. У другій фазі, яка припадала на 567—650 рр., почалося планомірне слов'янське заселення, яке здійснювалося спочатку під тиском аварів, а потім самостійно. На думку вченого, після 803 р., тобто падіння Аварського каганату, розпочалася третя фаза колонізації[25].

Г. Фехер вважав, що в аварську епоху у Тисо-Дунайській улоговині слов'ян було дуже мало. Вони тут засвідчені есподібними підвісками, зразками слов'янської грубої кераміки. Основна маса слов'янства, на думку дослідника, у Карпатському басейні з'явилася у IX—XI ст. з півдня. Ті, що оселилися у Задунав'ї, — вихідці з межиріччя Драви і Сави, а ті, що осіли на схід від Дунаю, — вихідці з Болгарії[26].

---

[22] Трубачов О. Н. Языкознание и этногенез славян (дальнейшее продолжение) // Труды V Международного Конгресса...— С. 219.

[23] Трубачов О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистическое исследование.— М., 1991.— С. 34—41.

[24] Гиндин Л. А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 52—95.

[25] Simoni D. Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slaven in Pannonien // Studia slavica.— 1951.— N 1.

[26] Fehér G. Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens // Acta Archeologica Akademia Scientiarum Hungaricae.— 1957.— N 8.— S. 269—318.

Найбільш успішно слов'янські пам'ятки північних районів Тисо-Дунайської улоговини вивчались і вивчаються чеськими і словацькими археологами і істориками. Більшість чеських і словацьких дослідників дотримується думки, що поширення слов'ян на захід відбувалося у середині I тис. н. е. — задовго до того, як на історичній арені з'явилися авари. На питання, коли слов'яни заселили Карпатську улоговину, вони відповідали по-різному. Любор Нідерле, видатний славіст, відносив просування слов'ян на захід до II—III і до V ст. н. е., пов'язуючи його з відходом германських племен з Подунав'я[27]. Серед дослідників пануючою є думка, що заселення Карпатської улоговини і суміжних земель відбувалося невеликими групами, а потім стало масовим. Про це свідчать археологічні матеріали, які, як вважав Я. Ейснер, досить точно датовані. Найстаріші з них, яких, на жаль, поки що мало, датуються V ст., причому близько 400 р., а інші, більш чисельні, — початком VI ст.[28]

Найстаріші слов'янські керамічні комплекси Західної Словаччини, на думку Л. Красковської, хоч і мають багато спільних рис з моравськими, але належать до групи, яка є давнішою від празького типу кераміки. Давнішою, наприклад, виглядає кераміка з могильника із трупоспаленням зі Ступави і Бешенева у Турані[29].

У 60-х рр. XX ст. нові цінні археологічні джерела зібрала Д. Бялекова. На досліджених нею пам'ятках деякі горщики зближуються з посудинами празького типу. Інші поступово набирають характеру кераміки городищенського типу VII — IX ст.[30]

А. Точік вважає, що заселення слов'янами Карпатської улоговини здійснювалося у кілька етапів і різними шляхами, а саме: 1) північним шляхом через так звані Моравські ворота; 2) через перевали у Східних Карпатах; 3) південним шляхом — по Нижньому Дунаю. Учений схиляється до думки, що Східна Словаччина уже в перші століття нашої ери почала відриватись від культур Потисся і зв'язуватись з культурами, що існували на північ і на схід від Карпат. Про це свідчить, на його думку, наявність пам'яток дакійського типу (I—II ст. н. е.), які є близькими до липицьких у Прикарпатті, пам'яток пшеворської культури (II—III ст. н. е.), аналогічних тим, що виявлені на території Польщі, Західної України, і, нарешті, пам'яток празького типу. Останні, вважає А. Точік, теж знаходять собі аналогії у черняхівській культурі та сірій кераміці у Польщі[31].

На скрупульозному аналізі археологічного і історичного матеріалу побудована концепція Я. Декана щодо заселення слов'янами Карпатської улоговини. За переконанням ученого, інвазійні потоки слов'ян у Тисо-Дунайську улоговину йшли двома шляхами. Один вів на схід від Карпатського хребта через Молдову до Нижнього Дунаю і досяг околиць Мурзійського озера ще перед VI ст. н. е. Археологічним свідченням цьому є

---

[27] Niederle L. Slovanské starožitnosti.— Praha, 1919.— T. 3.

[28] Eisner J. Šafaříkove Slovanské starožitnosti a naš archeologický výskum // Slavia.— 1961.— Č. 30.— S. 169—178.

[29] Kraskovska Z. Výskum v Bešenove roku 1950 // Slovenska archeológia.— 1958.— VI.— S. 419—440.

[30] Bialekova D. Nove včasnoslovanské nálezy z juhozapadného Slovenska // Slovenska archeológia.— 1962.— X.— Č. 1.— S. 97—148.

[31] Točik A. Slovania na strednom Dunaji v 6—8 storoči // Studijné zvesti AU SAU.— Nitra.— 1971.— F. XXXIII.

наявність тілопальних поховань житомирського типу та пальчатих фібул дніпровського типу[32].

З цього головного напрямку, як вважає Я. Декан, відділилися бокові інвазійні вітки, якими були охоплені Трансильванія і, можливо, Східна Словаччина. З цими подіями, за словами Я. Декана, пов'язане також спорадичне заселення слов'янами центральної, степової, частини Карпатської улоговини, яка незабаром була захоплена аварами.

У той же час, коли південно-східна група слов'ян направлялась на Балкани і далі в Тисо-Дунайську улоговину, змінивши своїм прибуттям етнічний склад реґіону, головний натиск слов'ян на Середню Європу йшов з Прикарпаття до Ельби й Заали, і його бокові вітки захопили Чехію, Моравію і Західну Словаччину.

Найновіші археологічні дослідження, на думку Я. Декана, спростували глибоко вкорінений у європейській літературі міф про те, що слов'яни потрапили в Середню Європу тільки унаслідок аварського завоювання. Заселення слов'янами Карпатської улоговини в головних рисах закінчилося ще до вторгнення аварів. Що ж стосується часу заселення слов'янами Карпатської улоговини, то Я. Декан згоден віднести цю подію до першої половини VI ст. н. е.

У 567 р. авари разом з готами розгромили гепідів, які на той час володіли Потиссям і Трансильванією. У 568 р. лонгобарди, не захотівши жити поряд з аварами, покинули Паннонію і переселилися в Італію. Паннонія і вся Карпатська улоговина опинилася під владою аварів. Як вважає Я. Декан, Словаччина після 568 р. усе ж таки не була повністю окупована аварами. Про це переконливо свідчать могильники з аварським ритуалом поховання, яких зовсім немає у VI ст., а в VII ст. їх теж мало. Тому вони не можуть підтверджувати аварського панування на всій території Словаччини[33].

Давньослов'янські пам'ятки Східної Словаччини, як твердить частина провідних чеських і словацьких археологів, становлять окрему групу, що пов'язана з Потиссям і областями на північ від Полонинських Карпат[34]. До найраніших з них археологи відносять пам'ятки пшеворської культури, могильники й окремі поховання якої було відкрито на території Східної Словаччини і датовано II—III ст. н. е.[35]

Появу перших слов'ян на території Східної Словаччини, на думку В. Будінського-Крічки, найімовірніше, слід пов'язувати не з пшеворською культурою, а з так званою пряшівською групою пам'яток, поселення яких було відкрито в долині річки Торіси і в Кошицькій окрузі. Найкращі пам'ятки, які характеризують носіїв пряшівської групи, виявлено при розкопках на площі імені Павловича у Пряшеві. Поселення у Пряшеві і аналогічні пам'ятки датуються III—V ст. н. е.[36]

Дослідниця Злата Чілінська твердить, що території північніше Дунаю були заселені двома племінними угрупованнями. З півночі, через

---

[32] Decan J. Velka Morava.— Bratislava, 1976.— S. 34.

[33] Там само.— S. 34—35.

[34] Eisner J. Rukovět slovanské archeologie.— Praha, 1966.

[35] Budinsky-Krička V. O prevoskem typu na vychodnom Slovensku // Archeologické Rozhledy.— 1961.— XIII.— S. 3—46.

[36] Budinsky-Krička V. Sidlisko z doby rimskej a zo začiatkov stāhovania národov v Prešove // Slovenska archeológia.— 1963.— XI.— S. 5—58.

Карпатські перевали, прийшли племена з празьким типом кераміки і заселили територію упритул до лінії Девінська Нова Вес — Трнава — Нітра. В область південніше цієї лінії прийшли племена з дунайським і потиським типами кераміки.

Найдавніші поховання з трупопокладенням, що представляли племінні об'єднання з дунайським і потиським типами кераміки, були відкриті в Девінській Новій Всі, Голярах, Штурові і Железовцях. Це означає, підсумовує З. Чілінська, що в Південну Словаччину пересувалися племена, які хоронили своїх мертвих трупопокладенням і разом з особистими речами, а також майже завжди з керамікою. Такий поховальний обряд був атрибутом слов'янського населення на рубежі VI—VII ст., але не пізніше початку VII ст.

Типи посудин, виявлених у могильниках з трупопокладенням, на думку дослідниці, пов'язані з територією України, звідки вони разом з антськими племенами потрапили через Нижній Дунай і Паннонію на землі північніше середнього Дунаю. Ці племена представляли останню хвилю слов'янської колонізації території Словаччини[37].

З приводу заселення Східної Словаччини слов'янами висловився також словацький історик Ф. Благута. Він вважає, що слов'яни заселили Пряшівщину у II—VI ст. Східна Словаччина, на його думку, була заселена зі слов'янського центру, який нібито знаходився у Південно-Західній Словаччині поблизу Моравії. Звідти слов'янський етнос поширився до низин Східної Словаччини, а потім долинами річок до Пряшівщини. Правдоподібно, пише автор, тут уже були залишки слов'янських племен, що прийшли сюди з Прикарпаття[38].

Про заселення слов'янами північно-східної частини Карпатської улоговини — Верхнього Потисся, у тому числі й Закарпаття, теж існують різні думки і концепції, які дискутуються понад століття. Серед дослідників — місцеві археологи й історики.

Т. Легоцький — історик, етнограф, археолог-любитель — вважав, що слов'яни в Центральній Європі з'явилися разом з гуннами. У VI ст. вони вже жили осілим життям у Карпатській улоговині. Учений був прихильником думки, що слов'яни під час „переселення народів" мирно заселили спустошені землі Подунав'я і Потисся. Так, за його словами, було заселене слов'янами і Закарпаття[39]. Разом з тим Т. Легоцький був автором гіпотези, що першими слов'янськими групами були ті люди, які в кінці II — на початку III ст. н. е. перейшли Карпати у районі Верецького перевалу і залишили тілопальні ґрунтові могильники та давні слов'янські топоніми Богуслав, Волоське та інші[40]. Т. Легоцький стверджував, що Закарпаття було заселене східнослов'янськими племенами „білих хорватів", яким належали Ужгородський і Боржавський замки. У політичному

[37] Čilinska Z. The development of the Slavs north of the Danube during the Avar empire and their social and cultural contribution to creating Morava // Slovenska archeológia.— 1983.— XXXI.— Č. 2.— S. 237—276.

[38] Blahuta F. Archeologický prispevok k dejinam vzniku a prvého rozvoja Prešova // Nove obzory.— 1961.— N 3.— S. 181—199.

[39] Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére.— Munkács, 1912.— T. 2.— 56 old.

[40] Lehoczky T. Adatok...— T. 1.— 32 old.

відношенні слов'янські племена Верхнього Потисся, як вважав дослідник, знаходилися під політичною владою Болгарської держави[41].

Й. Янкович, колишній директор Мукачівського земського музею, зробив спробу накреслити історію Закарпаття у середині I тис. н. е. Дослідник вважав, що Закарпаття зі середини V ст. входило до складу Гуннської імперії Атіли. Після падіння Гуннської імперії в басейні Середнього Дунаю панували гепіди, яких у VI ст. розгромили авари. Крім гепідів на цій території, вірогідно, жили слов'яни. Аварський каганат, центром якого стала Паннонія, зміг проіснувати до кінця VIII ст. За цей проміжок часу, на думку Й. Янковича, з-за Карпат через карпатські перевали прийшли нові слов'янські племена і поселилися на південних схилах Карпат і на окраїнах Тисо-Дунайської низовини. Це заселення не мало бурхливого і спустошливого характеру набігів кочових племен, а здійснювалося мирним шляхом. До кінця VIII ст., підсумовує автор, слов'яни стали найчисленнішим населенням, яке освоювало землі Карпатської улоговини[42].

На думку археологів-любителів братів Е. й Є. Затлукалів, слов'яни з'явилися між Тисою і Дунаєм разом з аварами, а у Верхньому Потиссі — ще до початку аварського завоювання і поступово переселялися з-за Карпат аж до XI ст. Після приходу угорців слов'янське населення залишалося жити на попередніх місцях, причому кількість його весь час зростала, поповнюючись вихідцями зі східнослов'янських земель Прикарпаття. Це переселення прискорилося під тиском кочових племен зі сходу[43].

Подані вище думки базувалися в основному на уривчастих письмових і археологічних джерелах, які були на той час доступними дослідникам заселення Закарпаття слов'янами. Велика розбіжність думок — це закономірний процес бідности і обмеженої кількости джерел, і передовсім археологічних. Однією з територій Карпатської улоговини, де склалися сприятливі умови вивчення ранньослов'янських пам'яток реґіону, стало Закарпаття (Закарпатська область України). Починаючи з 60-х рр. XX ст. тут ведуться систематичні розкопки давньослов'янських і давньоруських пам'яток краю VI—XIII ст. н. е. (Ф. Потушняк, К. Бернякович, В. Котигорошко, С. Пеняк). Розкопками на поселеннях в Ужгороді на Радванці[44], в Ужгороді у Галагові[45], Червеневі, Знацеві, Клячанові, Баркасові Мукачівського району[46], Холмоку, Галочі, Ратівцях, Паладь-Комарівцях Ужгородського району[47], Чепі, Федорові, Петрові, Перехресті Виноградівського

[41] Lehoczky T. Adatok...— T. 2.— 56 old.

[42] Jankovič J. Podkarpatska Rus v prehistorii.— Mukačevo, 1931.— 56 old.

[43] Zatlukal E. és Zatlukal J. Adatok Podkarpatska Rusz praehistoriájához.— Mukačevo, 1937.— 189 old.

[44] Берняков
ич К. В. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в Ужгороде // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— 1954.— Вып. 3.— С. 33—48.

[45] Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки в Ужгороді // Наукові записки Ужгородського держуніверситету.— 1954.— С. 399—414.

[46] Котигорошко В. Г. Дослідження слов'янських пам'яток Виноградівського району Закарпатської області // Методичний посібник для студентів з археології.— Ужгород, 1974.— С. 102—124.

[47] Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI — XIII ст.— К., 1980.— С. 22—71; його ж. Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н. э. в Закарпатье // Труды V Международного Конгресса...—С. 174—181.

району[48] було зібрано значну кількість археологічних джерел, які вимагали аналізу, систематизації і приведення їх результатів у відповідність з досягненням європейської славістичної науки. Така робота ведеться, і про її результати мова йтиме далі.

Докладніше вивчення слов'янських пам'яток Закарпаття другої половини I тис. н. е. показало, що вони на цій території мають глибокі корені, які сягають першої половини I тис. н. е. Так виникла нова проблема — проблема так званої „слов'янізації" реґіону, тісно пов'язаної з питанням часу появи слов'ян у Карпатській улоговині.

Верхнє Потисся, знаходячись у Північно-Східному районі Карпатської улоговини, безпосередньо межувало з праслов'янським світом Повіслення і Подністров'я. Як свідчать археологічні пам'ятки, по обидва боки Північно-Східних Карпат проживало населення, яке принаймні з ранньозалізного віку (VIII—VII ст. до н. е.) розвивалось паралельно, що давало дослідникам право говорити про якусь етнічну і культурну спорідненість його носіїв. З нагромадженням джерел ця думка ставала більш арґументованою. У ході роботи сформувалася робоча гіпотеза про „поетапну слов'янізацію" Верхнього Потисся. Суть її полягала в тому, що праслов'янські групи проникали у Верхнє Потисся задовго до розселення історичних слов'ян у Карпато-Дунайських землях. До вирішення цієї проблеми дослідники підійшли з різних позицій.

Одні з них, очолені О. Тереножкіним, вважали, що в районі Північно-Східних Карпат, у тому числі й Верхньому Потиссі, проживало фракійське населення, з яким тісно пов'язане формування на Закарпатті своєрідної куштановицької культури ранньозалізного віку (VI—IV ст. до н. е.). Вона, на думку О. Тереножкіна, сформувалася у результаті двох різних етнічних груп. Її основу складали фракійські племена, до яких згодом влилась значна кількість праслов'янського населення, що переселилося сюди з областей Українського Лісостепу й Західного Поділля. Привнесені зі сходу елементи корінним чином змінили культуру так званого фракійського гальштату і наблизили його до культури Лісостепового Правобережжя. Очевидно, як вважав О. Тереножкін, це було одне з перших етнічних пересувань, у результаті якого розпочалась „слов'янізація" цієї фракійськомовної групи населення[49].

Дещо в іншому плані, але з подібної позиції, питання первісної „слов'янізації" Верхнього Потисся намагався вирішити М. Смішко. Суть його концепції полягала в тому, що на Закарпатті з деякими хронологічними перервами існував традиційний ритуал поховання залишків кремації під курганним насипом в урнах, ямках і на давньому горизонті. Коріння цього ритуалу, на думку вченого, сягали куштановицької культури (VI—IV ст. до н. е.), потім продовжувалися в культурі карпатських курганів (II—V ст. н. е.) і, нарешті, були засвідчені у давньослов'янського населення третьої чверті I тис. н. е. в курганних могильниках типу Червеньово-Краловського Холмця[50]. Зі сказаного випливає, що М. Смішко в цьому ритуалі вбачав

---

[48] Тереножкін О. І. Племена, що не входили в Скіфію // Історія Української РСР.— Т. 1.— С. 169.

[49] Там само.— С. 170.

[50] Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.

якийсь етнокультурний зв'язок між першою, другою і третьою, уже безперечно давньослов'янською, групами пам'яток.

Другий напрямок вирішення питання про первісну „слов'янізацію" Верхнього Потисся очолили польські і словацькі археологи К. Годловський, Е. Касевська, В. Будінський-Крічка. На їх думку, „слов'янізація" Верхнього Потисся розпочалася в реґіоні з появою пшеворських племен, які прийшли сюди через карпатські перевали, з-за Карпат, з Нижнього Повіслення. Як вважав К. Годловський, найраніші пшеворські пам'ятки на території Східної Словаччини слід датувати II ст. н. е., бо в цей час носії пшеворської культури безпосередньо стикалися з сарматами, і через них сарматські культурні елементи потрапляли в Польщу[51].

Східна Словаччина, як вважають словацькі археологи, у II—III ст. н. е. представляла собою південну окраїну пшеворської культури. Її носії проникали на південні схили Полонинських Карпат у період найвищого розквіту культури, утворивши тут локальну групу[52]. Як свідчать археологічні джерела, пшеворські племена в цей же час появилися також на Закарпатті. Треба думати, що одним із шляхів переходу через Карпати був Верецький перевал, про що нагадують ґрунтові могильники пшеворського типу, виявлені у Сваляві та Арданові.

На думку польської дослідниці Е. Касевської, проникнення носіїв пшеворської культури на південь, що розпочалося у II ст., тривало до початку V ст. Доказом цього є наявність аналогічного інвентаря із пізньоримських поселень Східної Словаччини і пшеворських пам'яток з території Польщі[53].

Отже, представники другого напрямку схильні вважати, що „слов'янізація" Верхнього Потисся розпочалася з проникненням у реґіон пшеворських племен. Ми вважаємо, що така постановка питання заслуговує на увагу, бо має під собою значну джерельну базу, яка до того ж з кожним роком поповнюється новими матеріалами. Нині на території Верхнього Потисся відомо близько двадцяти пам'яток пшеворської культури. До раніше відомих могильників долучились також поселення. На жаль, ця кількість пам'яток слабо вивчена. Вимагає проробки та обставина, що підложжям для частини новоявлених пам'яток празького типу на Закарпатті, наприклад, в Холмоку і Берегові, був культурний горизонт першої половини I тис. н. е. Чи він сформувався на базі культури карпатських курганів, чи пшеворської культури — це проблема, яка вимагає вирішення. Виникає питання: чи на Закарпатті не склались аналогічні умови, які мали місце на території Південно-Східної Польщі, де, як вбачають дослідники, елементи празької культури становили основний компонент пшеворської культури. Отже, йдеться про переростання пам'яток пшеворської культури у пам'ятки празької культури[54]. Немає підстав заперечувати, що така думка може бути поширена і на Верхнє Потисся, бо вона на сьогодні є найбільш арґументованою і перспективною.

---

[51] Godlowski K. Kultura przeworska na Górnym Śląsku.— Katowice; Kraków, 1969.

[52] Budinsky-Krička V. Sidlisko z doby rimskej...— S. 58.

[53] Kaszewska E. Niektóry problemy kultury przeworskiej we Wschodnej Slowacji // Vychodoslovenský pravek.— Košice, 1971.— Č. 2.— S. 73—87.

[54] Русанова И. П. Компоненты пшеворской культуры // Труды V Международного Конгресса...— С. 195—199.

У зв'язку з вищезгаданою постановкою питання виникла необхідність ще раз звернутись до концепції М. Смішка, згідно з якою культура карпатських курганів у ньому становила один з етапів „слов'янізації" Верхнього Потисся. Найбільш слабким місцем цієї концепції є те, що між пам'ятками культури карпатських курганів першої половини І тис. н. е. і пам'ятками давніх слов'ян VII—IX ст. існував хронологічний розрив у два століття. До речі, у 50—60-х рр. XX ст. таке ж становище було характерним і для Середнього Подніпров'я і Подністров'я, де між пам'ятками черняхівської культури і пам'ятками давніх слов'ян третьої чверті І тис. н. е. існував такий же хронологічний розрив.

Починаючи з 60-х рр. розпочалися інтенсивні пошуки, які увінчалися успіхом. Хронологічний розрив був заповнений пам'ятками середини І тис. н. е.: празької, пеньківської і колочинської. Пам'ятки празької культури, як виявилося, охоплювали значні території: від Середнього Дніпра, Прип'яті і Попруття на сході до верхів'їв Дунаю і Ельби на південному заході[55].

На Закарпатті поселення празької культури були виявлені в 1983—1984 рр. під час охоронних розкопок на будівництві газопроводу Уренгой—Ужгород у селі Галочі Ужгородського району та місті Берегові[56]. Отже, і у Верхньому Потиссі хронологічний розрив між пам'ятками культури карпатських курганів першої половини І тис. н. е. та пам'ятками давніх слов'ян VIII — IX ст. був заповнений пам'ятками ранніх слов'ян празької культури V — VII ст. н. е.

Таким чином, огляд та аналіз літератури показав, що слов'янські угруповання заселяли землі Карпатської улоговини в різний період, який охоплював досить широкий проміжок часу від кінця II до VIII—IX ст. н. е. Розселення слов'янських племінних груп проходило різними шляхами, головними з яких були: шлях з півдня — від пониззя вгору по Дунаю; шлях з півночі — через так звані Моравські ворота; шлях з північного сходу — через перевали у Полонинських Карпатах; шлях зі сходу — через Трансильванські Карпати. Кожний з цих шляхів у Карпатській улоговині мав ще свої відгалуження.

Карпатська улоговина була заселена слов'янами не одноразовим етапом, а здійснювалася кількома хвилями у залежності від історичних обставин і часу, набуваючи при цьому то тихого, то раптово бурхливого, то масово інвазійного характеру. Таке своєрідне заселення викликало появу різних думок і концепцій стосовно часу заселення слов'янами реґіону.

У період широкої міґрації слов'янських племен, яка розпочалася у середині І тис. н. е., слов'яни знаходилися на різних стадіях економічного і суспільного розвитку. Найбільш розвиненими були племена Нижнього і Середнього Подніпров'я, Подністров'я (поляни, бужани, древляни, тиверці, уличі), які створили пеньківську і празьку археологічні культури. Племена Верхнього Подніпров'я, Подесення, басейну Прип'яті (сіверяни, полочани, дреговичі та інші), носії колодяжинської культури, що жили у лісовій зоні, були економічно слабо розвиненими, а в суспільному розвитку знаходилися на етапі розкладу первісно-общинних відносин.

---

[55] Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рашков).— К., 1988.— 158 с.

[56] Пеняк С. И. Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н. э. в Закарпатской области УССР // Труды V Международного Конгресса...—С. 174—181.

Оскільки в міграцію включилися різні племінні групи слов'ян, природно, що вони принесли зі собою на нові землі традиційний спосіб життя та притаманну їм матеріальну і духовну культуру. Тому дослідники, які вивчали слов'янську культуру середини I тис. н. е. в Карпатській улоговині, не заглибившись у джерела, в одних випадках говорили про її високий, а в інших низький рівень розвитку.

Карпатська улоговина в першій половині I тис. н. е. не являла собою єдиного культурного масиву. Вона була заселена в різний час римлянами, сарматами, готами, лонгобардами, гепідами, гуннами, аварами, що репрезентували народи різних способів економічного життя та етнічної належности. Одні з них — сармати, гунни, авари — були представниками скотарів-кочівників, які перекочували з Передньої Азії і належали до тюркської етнічної групи, інші — землеробські і скотарські племена європейського походження (даки, готи, лонгобарди, гепіди). Даки належали до фракійської етнічної групи; готи, лонгобарди, гепіди — до германської. Таке неоднорідне в господарсько-економічному і етнічному відношенні підложжя, з яким зіткнулися слов'яни на новозаселених землях, не могло не вплинути на подальший розвиток слов'янської культури.

Взаємодії і взаємовпливи прийшлої і тубільної культур сприяли формуванню в реґіоні слов'янської культури на новому щаблі розвитку. Традиційна слов'янська культура поповнилась новими елементами, придбаними від попередніх народів, що жили на цих землях.

Швидкі етнокультурні зміни, що відбувалися в реґіоні, призвели до нівеляції етнічних ознак і утворення синтезованої культури. Цим вагомим фактором нехтували передовсім угорські дослідники, які вивчали ранньосередньовічні пам'ятки Карпатської улоговини. Як правило, угорські дослідники відносили до слов'янських пам'яток маловиразні, грубовиготовлені знаряддя праці, побутові речі, прикраси, кераміку. Такий підхід на довгі роки став характерним для угорської археологічної науки.

Верхнє Потисся, як ми уже згадували, було тим районом Карпатської улоговини, де найраніше появилися праслов'янські групи. Тут, як і в інших районах, найбільш яскраво і виразно відбувалася поетапна „слов'янізація" реґіону.

Історіографічний огляд проблеми часу заселення слов'янами Карпатської улоговини показав, що вона складна і багатогранна. А отже, ця проблема вимагає нової розробки на сучасному рівні з використанням письмових, археологічних та лінґвістичних джерел, здобутих за останнє півстоліття.

Pavlo PENIAK

SETTLING OF THE SLAVS IN THE TYSSA-DANUBE NARROW GULLY

The article presents a historical overview of the problems of the Slavs' settlement in the Tyssa-Danube region. Written archaeological and linguistic sources have been analysed. A remarkable attention has been paid to Slavonic concepts of the following archaeologists: L. Niederle, M. Roshka, T. Lehots'kyi, J. Yankovych, brothers E. and Ye. Zatlukalos and many others. A lot of assumptions of the above linguists have been largely supported

nowadays: the very fact is proved by area linguistics and etymology of Yo. Dzendzelivs'kyi, S. Bernstein, J. Udolf, L. Gindin and others. The author states that the ancestors of the Western, Southern and part of the Eastern Slavs in the middle of the 1st century used to settle down somewhere around the Carpathian Mountains. The Carpathian narrow gully at that time was settled by the Dacians, Sarmatians, Goths, Huns, Avars and others.

The interaction of local and alien cultures resulted in the formation of Slavonic culture in the region at yet a new stage of development. The researcher makes an assumption that the Upper Tyssa region was the area of the Carpathian narrow gully where the earliest Slavonic groups emerged.

Володимир ТЕРСЬКИЙ, Святослав ТЕРСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА*

Славний княжий Звенигород — головне місто Опілля і перша столиця Галицького князівства — займає поважне місце в історії Київської та Галицько-Волинської держав. Цим пояснюється та увага, яка надавалася дослідженню Звенигорода у працях українських, російських і польських істориків XIX—XX ст.

Зацікавлення історією Звенигорода у середині XIX ст. було викликане появою узагальнюючих історичних праць з історії України, Росії, Польщі та пробудженням національного життя українського народу.

Перше питання, яке постало перед істориками, було питання локалізації княжої столиці.

На території Галицької землі знаходиться кілька Звенигородів. Один з них розташований на Дністрі в усті річки Дзвинячки (тепер Борщівський район Тернопільської области), другий — над річкою Стрипою поблизу Бучача, третій — це гора Звенигород у комплексі давніх городищ над річкою Збручем, четвертий — Звенигород під Львовом[1].

У суперечці щодо місцезнаходження Звенигорода українські, російські та польські історики чітко розділились на дві групи. До першої, яка відстоювала думку, що в літописах йде мова про Звенигород на Дністрі, належали російські та польські вчені першої половини XIX ст. М. Карамзін (1828), М. Погодін (1844), М. Балінський та Т. Липинський (1845)[2]. Згодом до них приєднався відомий у той час публіцист Ян Лям[3].

У числі перших, хто найбільш переконливо довів гіпотезу на користь Звенигорода під Львовом, були добре обізнані з конкретною історико-географічною ситуацією українські вчені А. Петрушевич та Д. Зубриць-

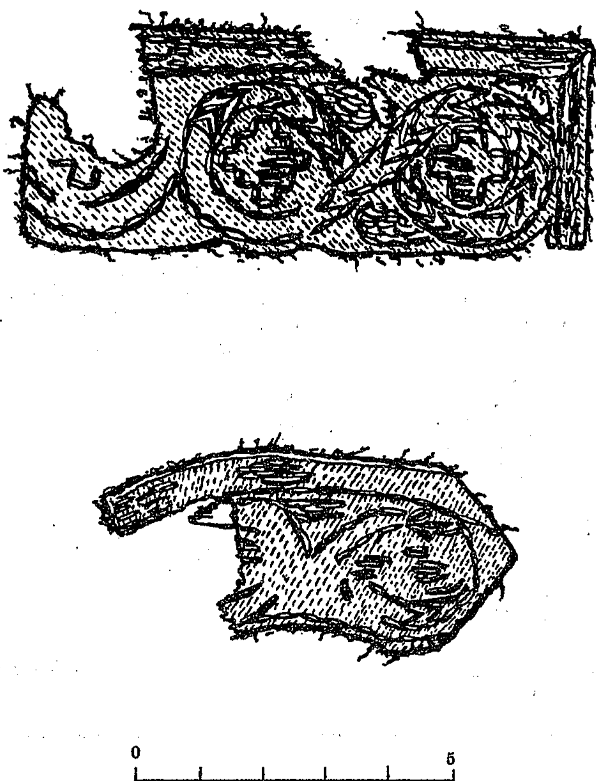
---

* Пропонована стаття є дещо зміненим і доповненим витягом із неопублікованої досі монографічної праці В. Терського, довголітнього працівника Львівського історичного музею (1959—1972 рр.), яка була написана ним у період роботи в музеї та захищена як кандидатська дисертація в Інституті археології НАН України у Києві 1981 р.

1 Терский-Шеломянцев В.С. Исследования детинца Звенигорода Галицкого // Советская археология.— 1978.— № 1.— С. 205—207.

2 Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12 т.— СПб., 1852.— Т. 1; Погодин М.П. Исследования, заметки и лекции.— М., 1850.— Т. IV.— С. 169; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym.— Warszawa, 1845.

3 Lam Jan. Dzwinogród i Rożne pole.— Lwów, 1866.

Мал. 1. Рештки жіночого головного убору

кий[4]. Вони звернули увагу перш за все на той факт, що Звенигород під Львовом знаходиться над рікою Білкою, згаданою у літописі, від назви якої походить і назва розташованого поблизу села (тепер у Пустомитівському районі Львівської області).

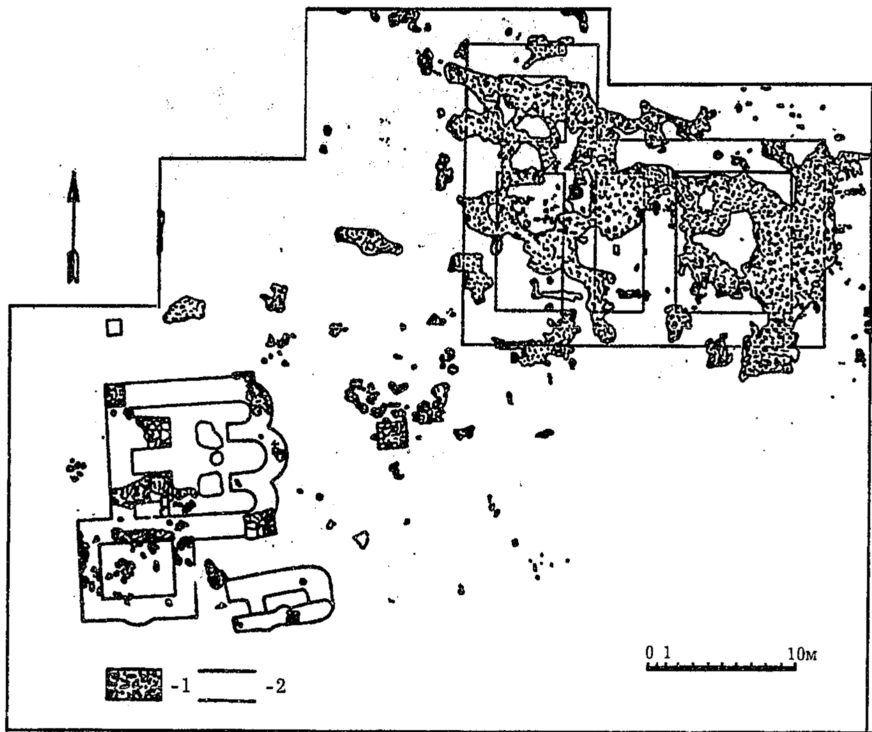
Далі, згідно з літописними даними, Звенигород знаходиться поблизу Гологорів і на ріці Дністер не згадується. Епізоди з відомого походу великого київського князя Всеволода на Звенигород у 1144 р. Денис Зубрицький пояснював також на підставі топографії сучасного йому Звенигорода під Львовом[5].

Погляди Д. Зубрицького та А. Петрушевича відносно місцезнаходження літописного Звенигорода підтримав В. Ільницький, який також пояснював окремі літописні події топографічними даними Звенигорода під Львовом[6]. До цієї ж групи вчених належали російські історики

[4] Зубрицкий Д. История Древняго Галичско-Русского княжества.— Львов, 1852.— Ч. II; Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne Halicza.— Lwów, 1883.— S. 2—11.

[5] Зубрицкий Д. История Древняго Галичско-Русского княжества. — С. 58—59.

[6] Ільницький В. Стародавній Звенигород.— Львів, 1861.— С. 35.

Мал. 2. План кам'яних фундаментів церкви і палацу на посаді Звенигорода. *Розкопки 1964—1973 рр.*

XIX ст. М. Надеждин, К. Неволін та відомий галицький краєзнавець А. Шнайдер[7].

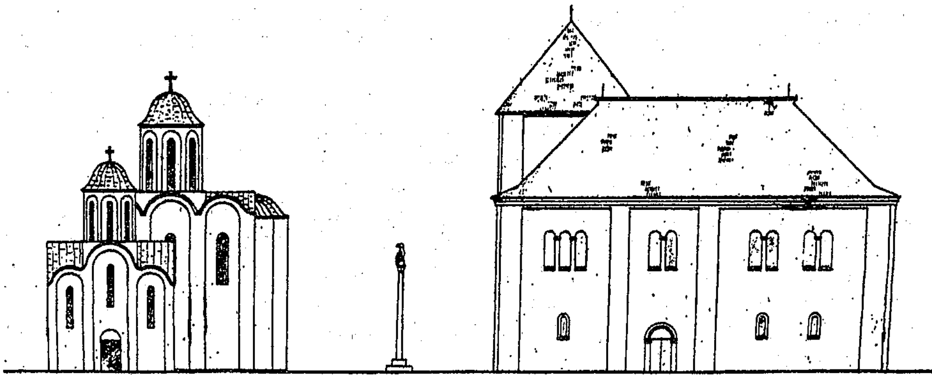
У середині XX ст. локалізація літописного Звенигорода на території сучасного однойменного села у Пустомитівському районі Львівської області була остаточно закріплена у працях офіційних радянських істориків М. Тихомирова, П. Раппопорта та інших[8].

Але найпереконливішим арґументом цієї локалізації літописного Звенигорода виявились археологічні матеріали, зокрема, знахідки підвісних печаток від князівських грамот[9], що, як відомо, трапляються у більшості

[7] Sznajder A. Dzwinogród pod Lwowem // Dodatek do „Gazety Lwowskiej".— 1872.— S. 151—255.

[8] Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956.— С. 334—335; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель (X—XIV вв.).— М.-Л., 1967.— С. 25; Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.— К., 1957.— С. 22—23.

[9] Грушевський М. С. Печатка митрополита Константина з Звенигорода // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. 22.— С. 1—2; Шеломянцев-Терский В. С. Новые находки печатей летописного Звенигорода // Нумизматика и сфрагистика.— К., 1968.— Вып. 3.— С. 163—168.

Мал. 3. Реконструкція кам'яної церкви (св. Богородиці ?) та князівського палацу.
(за І. Могитичем)

випадків на території стольних міст. На сьогодні завдяки багаторічним плановим дослідженням, проведеним у Звенигороді археологічними експедиціями Львівського історичного музею та відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства НАН України), під час яких знайдено великий археологічний матеріал, у тому числі рештки архітектурного ансамблю з церквою та князівським палацом, літописний Звенигород остаточно локалізовано.

Найраніші відомості про знахідки та ототожнення археологічного матеріалу зі Звенигорода знаходимо узагальненими у згаданій статті А. Шнайдера „Dzwinogród pod Lwowem" (1872). Автор наводить дані з календаря Дуньчевського за 1749 р. про тисячу возів з кістками, що вивозились із княжого дитинця Звенигорода під час спорудження на початку XVIII ст. бастіонного замку Адама Сенявського. Тоді ж у валі (чи греблі?) з боку села Водників було видобуто „мармуровий" саркофаг з чоловічим похованням довжиною 8, 5 ліктів (близько 3,5 м). За часів А. Шнайдера у Звенигороді ще зберігалась пам'ять про згадану в літописі Богородичну церкву, яка існувала там у княжі часи. Тоді на її місці ще стояв невеликий кам'яний хрест[10]. Виявлені на початку XVIII ст. речі та інші пам'ятки минулого зробили велике враження на сучасників. На знак пошани до славної давнини А. Сенявський наказав вибити пам'ятну плиту, текст якої наводиться у роботі А. Шнайдера. Золоті та срібні речі, зібрані під час земляних робіт у Звенигороді наприкінці XIX ст., ще зберігались у музеї археології при бібліотеці Оссолінських у Львові[11]. Вони походили переважно з могильників княжої доби, розташованих у північній та східній частинах села.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. з'являлися окремі повідомлення та спеціальні роботи про нові археологічні знахідки у Звенигороді Ісидора Шараневича, Михайла Грушевського, Володимира Гре-

[10] Sznajder A. Dzwinogród pod Lwowem.— S. 229—237.
[11] Там само.

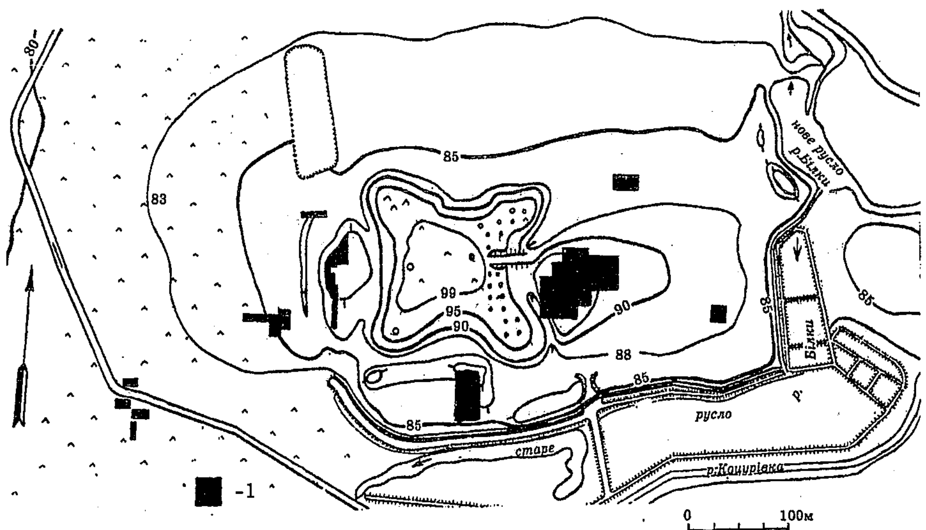
беняка, Богдана Януша (Василя Карповича) та інших. У цей період за княжим містом закріпилася в українській літературі назва „наші мініатюрні Помпеї“.

Як звід археологічних пам'яток, відомих на початок XX ст., можна розглядати книгу Б. Януша „Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wshodniej“, а також „Słownik geograficzny ziem polskich i innyh krajow słowiańskich“[12].

Найбільш детальним аналізом письмових та археологічних джерел відрізнялася від інших робіт цього періоду стаття М. Грушевського „Звенигород галицький“, опублікована у „Записках Наукового товариства імені Шевченка“[13]. Велику увагу дослідник приділив бронзовим та кам'яним хрестикам, енколпіонам та іншим знахідкам із музейних та приватних колекцій, які характеризували Звенигород під Львовом як літописну княжу столицю.

Стаття М. Грушевського була арґументованою відповіддю польським історикам, які за всяку ціну тенденційно прагнули довести, що згаданий у літописі Звенигород не може знаходитись під Львовом, а лише у Звенигороді на Дністрі[14].

Перші публікації археологічних матеріалів зі Звенигорода, які супроводжувалися якісними ілюстраціями, досі зберігають свою наукову вар-

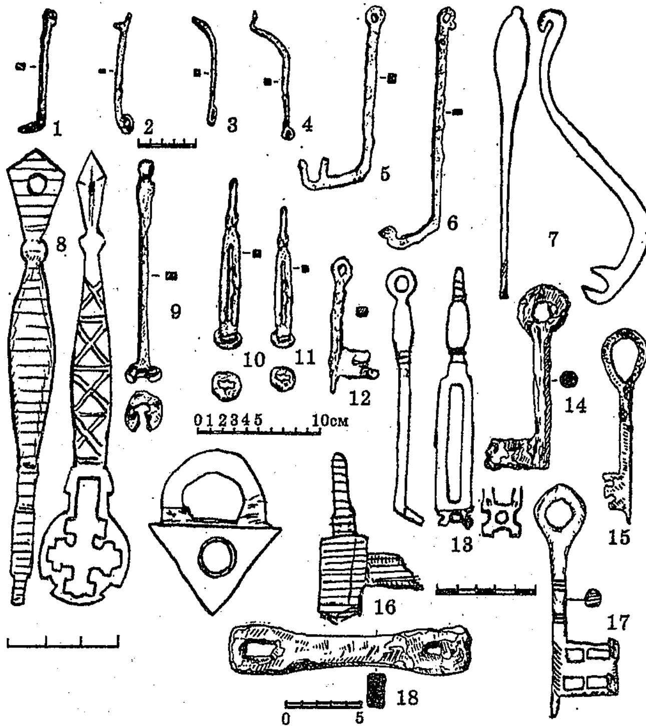

Мал. 4. План укріпленої частини княжого міста з позначенням дослідженої площі *(станом на 1974 р.)*

[12] Słownik geograficzny ziem polskich i innyh krajów słowiańskich.— T. II.— Warszawa, 1881.— S. 310; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej.— Lwów, 1918.

[13] Грушевський М. С. Звенигород Галицький // Записки НТШ.— 1899.— Т. 31—32.— С. 1—28.

[14] Lam Jan. Dzwinogród i Rożne pole.

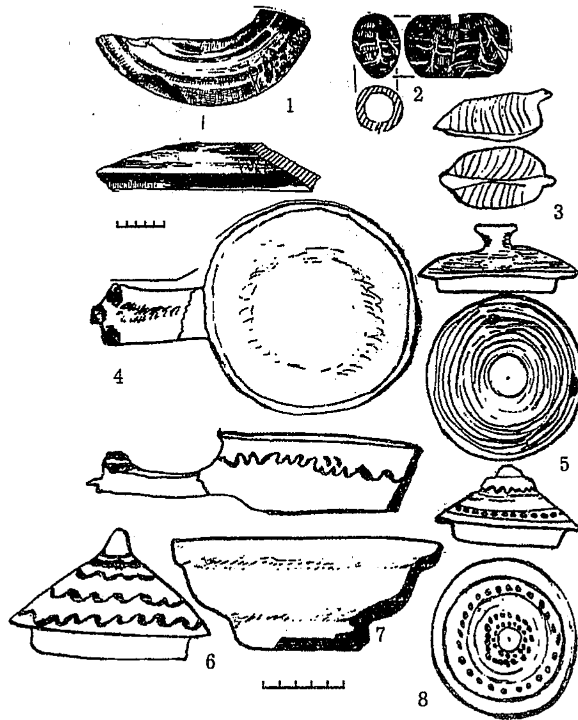
Мал. 5. Ключі та замки з посаду Звенигорода

тість, оскільки через втрату у музеях деяких цінних експонатів статті залищаються основним джерелом, що засвідчує їхнє існування.

Поряд з археологічними знахідками, здобутими випадково, цінним матеріалом у публікаціях про Звенигород XIX — початку XX ст. є топографічні описи його території. За майже два століття активного господарювання, найспустошливішим з яких було господарювання часів колгоспу, з ландшафту княжої столиці було стерто майже всі видимі на поверхні сліди культових пам'яток та оборонних укріплень. Одним з перших, хто зрозумів важливість топографічного та топонімічного опису даних про княжий Звенигород, був Василь Ільницький. Він правильно визначив місцезнаходження дитинця міста — там, де А. Сенявський спорудив бастіонне замчище, наніс на план існуючі на той час вали та визначив місце головного в'їзду зі заходу і ще трьох допоміжних в'їздів з південного та південно-західного боків[15].

У 1906 р. Кароль Нотц у літературно-науковому додатку до газети „Kurjer Lwowsky" опублікував карту Звенигорода 1766 р. з чітко позначеними житловими кварталами містечка того часу.

[15] Ільницький В. Стародавній Звенигород.— С. 20—26; Див. також: Sznajder A. Dzwinogród pod Lwowem.

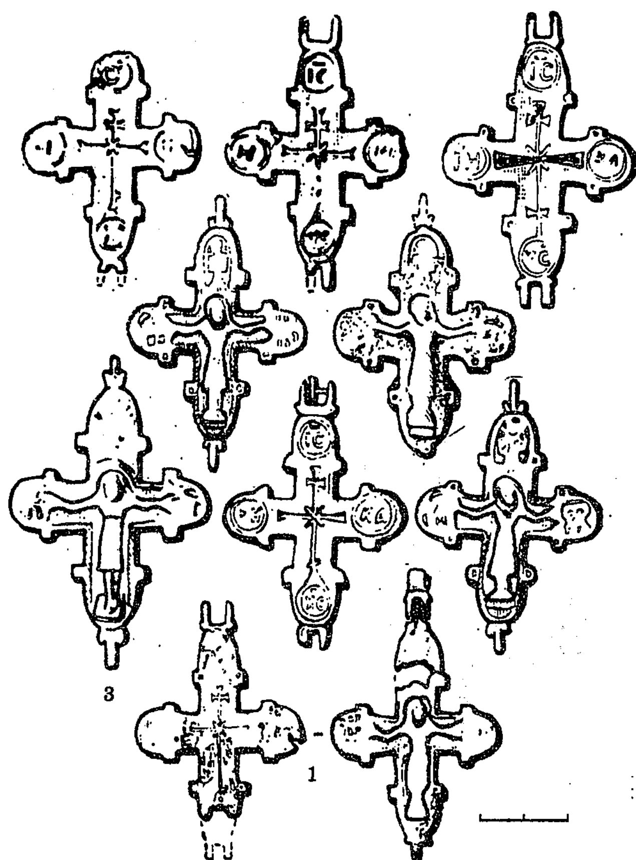
Мал. 6. Керамічні вироби

Найдетальніший топографічний та топонімічний опис Звенигорода разом з його околицями здійснив на початку 1930-х рр. відомий західноукраїнський археолог Лев Чачковський. Його методика, вироблена під час обстежень території літописних княжих столиць Галича, Теребовлі, Белза та Буська, дала змогу з максимальною повнотою зафіксувати всі деталі ще збереженої у той час на поверхні землі та в народній пам'яті стародавньої топографії княжого міста. Поряд зі збором поверхневого археологічного матеріалу Л. Чачковський протягом ряду років вів переписку з місцевими любителями археології мешканцями Звенигорода М. Микелитою та І. Білінкевичем стосовно випадкових археологічних знахідок на городищі. Він був також автором широковідомого детального плану Звенигорода з позначенням його оборонних ліній, на той час ще, очевидно, помітних[16]. Рукопис його роботи „Княжий Звенигород" обсягом 32 машинописні сторінки, на жаль, до сьогодні не опублікований[17].

---

[16] Терський-Шеломʼянцев В. О. Дослідження посаду літописного Звенигорода // Археологія.— 1978.— № 27.— С. 87, мал. 1.

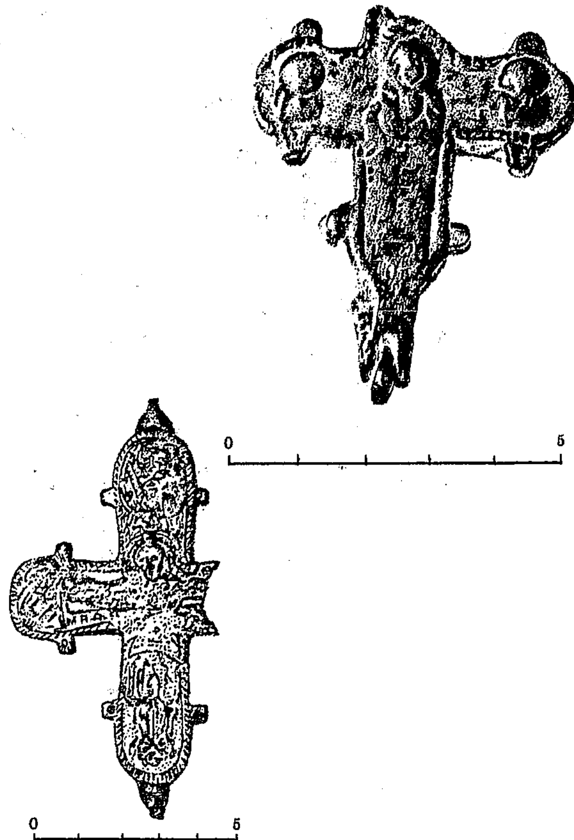
[17] Чачковський Лев. Княжий Звенигород.— Львів, 1932.— 32 с. (машинопис) // Зберігався у архіві Інституту суспільних наук АН УРСР разом з перепискою Л. Чачковського з аматорами археології.

Мал. 7. Бронзові хрести-енколпіони з могильників

Услід за Л. Чачковським, який був сумлінним збирачем історіографічного, колекційного, топографічного та топонімічного матеріалу про княжі столиці, завжди йшов відомий на той час не лише в Західній Україні спеціаліст передовсім з урбаністичної археології, директор музею НТШ Ярослав Пастернак. У 1937 р. він вперше в історії дослідження Звенигорода вів фахові спостереження за земляними роботами на городищі та рятівні розкопки на території дитинця. У процесі цих досліджень було виявлено культурний шар рубежу XI—XII ст. та сліди „колишньої двірської церкви" у вигляді підлоги з керамічних полив'яних плиток княжої доби[18]. У 1994 р. археологічна експедиція Львівського історичного музею під час розкопок кладовища княжої доби натрапила на долівку, мабуть, цієї ж

[18] Pasternak J. Moje badania terenowe w r. 1937 //Z otchlania wieków.— 1938.— T. XIII.— S. 196; Пастернак Ярослав. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 644—647; Пастернак Я. Княжий Звенигород // Літературно-науковий додаток „Нового часу".— 1938.— 6 січ.

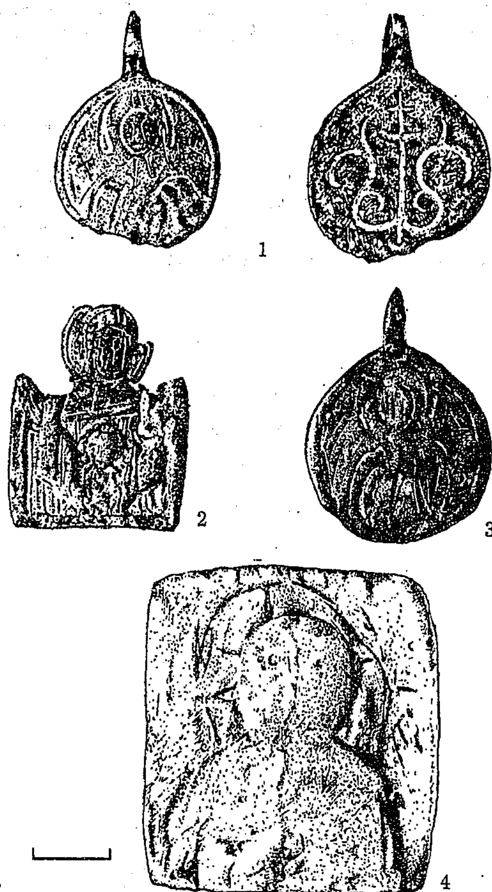
Мал. 8. Фраґменти бронзових енколпіонів з культурного шару Звенигорода

культової споруди, завершити дослідження якої Я. Пастернакові так і не вдалося. Запланована на 1938—1939 рр. археологічна експедиція у Звенигород, можливо, у зв'язку з ґрандіозними відкриттями у Галичі, так і не відбулась. У капітальній монографії „Археологія України" та в ряді статей, опублікованих Я. Пастернаком на еміґрації, робилися спроби подати узагальнюючі відомості про княжий Звенигород та його передмістя, що не втратили своєї актуальности дотепер[19].

Недостатня археологічна вивченість Звенигорода до початку 1950-х рр. не була перешкодою для спроб ряду істориків оцінити значення та роль княжої столиці в історії України. Так, у книзі про найдавніше минуле Львівської землі Б. Януш висунув цікаву, хоч і дискусійну версію про Львів, що став спадкоємцем сусіднього Звенигорода[20]. Ця версія була

[19] Напр., стаття у кн.: Влох М. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села. Історико-мемуарний збірник.— Чікаґо, 1970.— С. 25—29.

[20] Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej.— Lwów, 1913.— S. 82—86.

Мал. 9. Іконки:
1—3 — бронзові; 4 — кам'яна

повторена у статті, надрукованій українською мовою під його справжнім прізвищем[21].

Певні деталі, що стосуються археологічних пам'яток та історії Звенигорода, знаходимо в популярних книжечках, виданих як краєзнавчі нариси у Львові в 1927 та 1959 рр.[22]

Систематичні археологічні дослідження почались у Звенигороді з 1953 р. силами наукових працівників Львівського історичного музею[23]. Так, про-

---

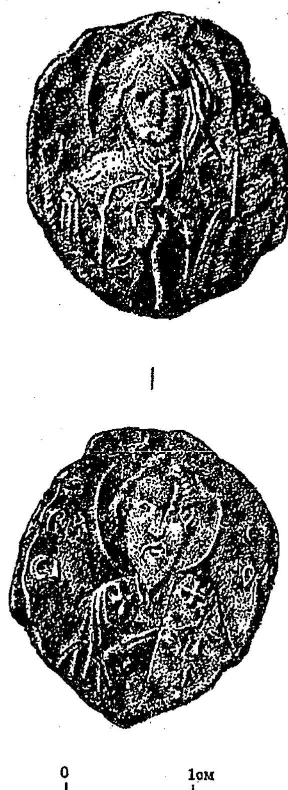
[21] Карпович В. Старий Львів. Княжа доба (XIII—XIV ст.) // Стара Україна.— 1924.— Ч. 1.— С. 6—8; 101—104.

[22] Голубець М. Белз — Буськ — Звенигород.— Львів, 1927; Грабовецький В. В. Звенигород.— Львів, 1959.— 67 с.

[23] Свєшніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952 — 1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр.— Львів, 1959.— С. 15—17.

тягом 1953—1955 рр. роботами комплексної звенигородської археологічної експедиції під керівництвом І. Свешнікова було досліджено два могильники, розташовані в урочищах Загумінки та Гоєва Гора, а також частково городище Звенигорода та один з його посадів в урочищі Загородище. В урочищі Гоєва Гора протягом 1954—1955 рр. було відкрито 65 поховань, датованих XI—XIII ст.*

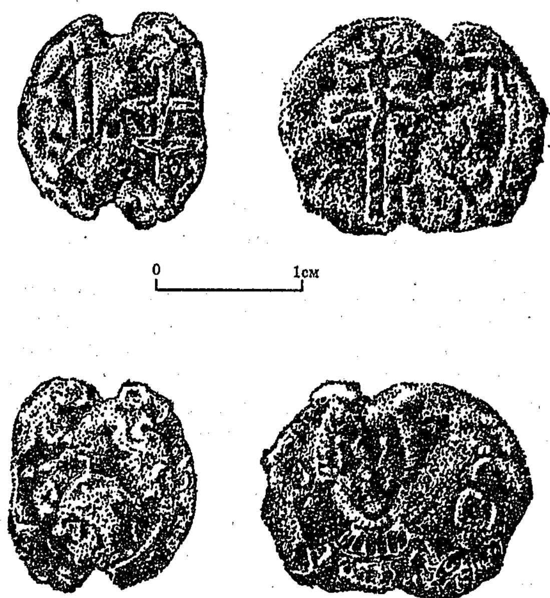
У той же час на городищі було досліджено напівземлянку, перерізану ровом під фундамент колгоспного хліва[24]. Розкопом у північно-східній частині городища у 1954—1955 рр. було відкрито три напівземлянки і три господарські ями, виявлено слід оборонного рову, який автор розкопок

Мал. 10. Свинцеві підвісні печатки (булли)

* Археологічні розкопки в Звенигороді проводились у 1953—1964 рр. Львівським історичним музеєм під керівництвом І. Свєшнікова, Г. Власової та В. Терського, а в 1965—1969 і 1971—1973 рр. — Інститутом суспільних наук АН УРСР під керівництвом О. Ратича та В. Терського.

[24] Свешников И. К. Исследования в с. Звенигороде Львовской обл. // Краткие сообщения ИА АН СССР.— М., 1955.— Вып. 4.— С. 116—118.

Мал. 11. Свинцеві підвісні печатки (булли) *(продовження)*

Г. Власова відносить до раннього етапу заселення городища[25]. В урочищі Загородище безпосередньо за західним валом у 1955 р. експедицією Львівського історичного музею були відкриті рештки двох напівземлянкових споруд та ковальський горн.

У 1958 р. під час земляних робіт, що проводились колгоспом імені Т. Шевченка на території городища поблизу його північно-західного валу, було знесено бульдозером верхні шари землі на площі 40 м^2 і таким чином відкрито новий могильник[26]. Серед знахідок цінними є рештки вишивки, що прикрашала головний убір звенигородчанки XII ст. (мал. 1).

У 1959 р. в урочищі Загородище Г. Власовою проводилися розкопки посаду Звенигорода і було виявлено сліди шевського та деревообробного ремесла[27].

У 1960 р. Г. Власова дослідила на північній околиці Звенигорода курган княжої доби[28], а також почала дослідження за участю В. Терського західної частини дитинця городища.

---

[25] Власова Г. М. Мастерские костерезов в Звенигороде // Записки Одесского археологического общества.— 1967.— Т. 35.— С. 228—235.

[26] Власова Г. М., Возницький Б. Г. Нові знахідки древньоруських пам'яток в с. Звенигороді Львівської обл. (машинопис) // Державний архів Львівської області, ф. 2591, оп. 1, спр. 282, арк. 1.

[27] Терський-Шеломʼянцев В. С. Дослідження посаду літописного Звенигорода.— С. 86—93.

[28] Власова Г. М. Отчет экспедиции о раскопках Львовского исторического музея в с. Звенигороде в 1960 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 1961/48.

Протягом 1962—1964 рр., а також у 1969 р. В. Терський самостійно продовжував дослідження західної частини городища* та посаду в урочищі Загородище, де ним були відкриті три напівземлянки, пов'язані зі залізоробним промислом[29], а також цілий комплекс виробничих печей, належних, очевидно, до княжого двору. Повна інформація про відкриття на цьому посаді не була опублікована і знаходиться у наукових звітах[30].

У 1969 р. В. Терський завершив дослідження західної частини дитинця, відкривши тут рештки 38 наземних жител княжої доби. Від них збереглись круглі виліплені з глини печі, шматки глиняної обмазки та сліди дерев'яних конструкцій[31].

У 1971 р. О. Ратич спільно з архітектором І. Могитичем завершили дослідження монументальних споруд Звенигорода (поряд із залишками церкви)[32] (мал. 2, 3). І далі увага дослідників була звернена на дослідження урочища Острови, що на відстані 1,5 км південно-східніше городища. Тут було знайдено велику кількість полив'яних керамічних плиток, очевидно, решток від ремонту підлоги розташованої неподалік церкви, а також відкрито поховання княжої доби[33].

У південній частині городища в 1973 р. були досліджені залишки восьми наземних (XII—XIII ст.) і трьох напівземлянкових жител (X—XI)[34].

Таким чином на території Звенигорода від 1953 по 1973 р. було досліджено 6055 м² площі, з них на городищі і посадах 4185 м², 1870 м² — у передмістях Звенигорода. Відкрито 89 житлових та господарських приміщень та багато інших пам'яток матеріальної культури.

В процесі археологічних досліджень Окольного города та посадів зібрано значний речовий матеріал, що різнобічно характеризує матеріальну культуру мешканців Звенигорода. Переважна більшість цих експонатів зберігається у фондах Львівського історичного музею (мал. 5—11).

У 1978 р. загін Львівської обласної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Львівської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії і культури завершив розкопки виявленої у 1977 р. дерев'яної церкви в урочищі П'ятницьке у східному передмісті Звенигорода[35]. Виявлення церкви не було несподіванкою, оскільки ще в 1886 р. на цьому місці були знайдені кам'яні блоки та велика кількість глиняних полив'яних плиток[36].

---

* Після трагічної смерти Г. Власової 27 липня 1962 р.

29 Терський-Шеломянцев В. С. Дослідження посаду літописного Звенигорода.— С. 86—93.

30 Терський В. С. Звіти про розкопки літописного Звенигорода в 1962, 1963, 1964, 1969 рр. згідно з отриманими Відкритими листами // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 1964/64, 1969/63.

31 Терский-Шеломянцев В. С. Исследования детинца Звенигорода Галицкого.— С. 206—215.

32 Ратич О. Літописний Звенигород // Археологія.— 1973.— № 12.— С. 87—94, мал. 2.

33 Ратич А. А., Шеломянцев-Терский В. С. О работах Звенигородской экспедиции //Археологические открытия 1973 года.— М., 1974.— С. 333—334.

34 Там само.

35 Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия.— Л., 1983.— С. 494—507.

36 Грушевський М. Звенигород Галицький.— С. 27.

Рештки цієї церкви, спаленої, очевидно, на початку 1241 р. татаро-монголами, згідно з повідомленням авторів розкопок[37], сильно пошкоджені кладовищем, час існування якого визначають дві польські монети XV та XVII ст. Контури церкви вдалося простежити на площі поширення тонкого шару (до 2 см) жовтої глини, покладеної на чорнозем, який слугував підготовкою під підлогу церкви.

У 1982 р. в низовині, яка розділяє сучасне село на дві частини, на місці, де меліораторами раніше були зафіксовані сліди дерев'яної забудови, І. Свєшніков почав дослідження північно-східного передмістя Звенигорода, загальна площа якого складає близько 10 га[38].

За три сезони розкопок на передмісті розкрито і частково досліджено 1158 м² площі, виявлено замощену деревом дорогу, 15 житлових і господарських споруд[39].

У 1994 р. розкопки на дитинці та згаданому передмісті Звенигорода продовжила експедиція Львівського історичного музею. Найцікавішими знахідками цього польового сезону були долівка дерев'яної тризрубної церкви княжої доби, вперше зафіксована, очевидно, ще в 1937 р. Я. Пастернаком, та рештки, можливо, склоробної майстерні*.

Література про археологічні дослідження Звенигорода 1953—1994 рр. нараховує понад півсотні публікацій. Про дослідження могильників Звенигорода писали Г. Власова та Б. Возницький, а згодом В. Гупало[40], про укріплення — П. Раппопорт, В. Терський, а згодом В. Чорноус[41], про житла — О. Ратич, В. Терський, Р. Могитич та І. Свєшніков[42]. Про костерізні майстерні у Звенигороді опублікувала статтю Г. Власова[43], а про нові знахідки підвісних печаток до князівських грамот В. Терський[44]. Сенсаційною знахідкою була грамота на березовій корі (бересті),

---

[37] Иоаннисян О. М., Свешников И. К., Могитич И. Р. Работы Звенигородского отряда // Археологические открытия 1977 года.— М., 1978.— С. 333.

[38] Свєшніков І. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода // Вісник Академії наук Української РСР.— 1985.— № 11.— С. 39.

[39] Там само.— С. 40.

* Визначення історика скла С. Мартинюка.

[40] Власова Г. М., Возницкий Б. Г. К исследованию северо-западной части летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета им. И. Мечникова и Одесского археологического музея.— Одесса, 1961.— С. 115; Гупало В. Д. Могильники Звенигорода // Задачи Советской археологии. Тезисы докладов.— М., 1987.— С. 88—89.

[41] Раппопорт П. А. Военное зодчество западноукраинских земель (X—XIV вв.).— С. 25—26; Терский-Шеломянцев В. С. Исследования детинца...— С. 207—208; Чорноус В. О., Могитич Р. І. Літописний Звенигород // Пам'ятки України.— 1986.— № 3.— С. 42—44.

[42] Ратич А. А., Шеломянцев-Терский В. С. Особые печи в древнем Звенигороде на Белке // Археологические открытия 1971 года.— М., 1972.— С. 233—234; Шеломянцев-Терський В. С. З історії давньоруського міста Звенигорода (за матеріалами археологічних досліджень) // Київська Русь: історія, культура, традиції.— К., 1982.— С. 20—28; Свешников И. К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 2.— С. 143—145.

[43] Власова Г. М. Мастерские костерезов в Звенигороде.— С. 228—235.

[44] Терский-Шеломянцев В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода.— С. 163—168.

опублікована І. Свєшніковим[45]. Підсумковими статтями про результати проведених розкопок на городищі Звенигорода можна розглядати роботи О. Ратича, В. Терського та І. Свєшнікова[46].

Велика кількість статей у популярних журналах та газетах порушують питання про необхідність проведення рятівних розкопок пам'яток Звенигорода та заборони будівництва на території городища[47].

Таким чином, древня княжа столиця Звенигород має заслужено велику і багату історію вивчення. Суспільне значення археологічних досліджень уславленого в історії України міста важко переоцінити. Цим і пояснюється та увага, якою протягом майже трьох століть були оточені руїни „наших мініатюрних Помпей".

Volodymyr TERS'KYI, Sviatoslav TERS'KYI

ON THE HISTORY OF EXPLORING THE ANNALISTIC ZVENYHOROD

Zvenyhorod was one of the main capitals of the Halych principality. At present it is a well-known archaeological monument of the early medieval period (10 th—13 th c.) in Western Ukraine. The article contains a review of earlier explorative studies of Zvenyhorod covering the period of nearly 200 years. Three main periods in the studies of this monument to the past have been distinguished. The first period (18 th—19 th c.) covers the description of casual archaeological artefacts and the launching of the discussion as to the correlation of the monument with the annalistic data on Zvenyhorod in chronicles.

In the second half of the 19 th c. archaeologists A. Schneider, I. Sharanevych, M. Hrushevs'kyi had finally located the annalistic Zvenyhorod on the territory of the village of the same name situated on the Bilka River on the outskirts of Lviv. In 1920 s—1930 s the archaeologists L. Chachkovs'kyi and Yu. Pasternak made a careful study of the historical topography of the town, pioneering archaeological excavations there.

The third period (20 th c.) is characterized by the systematic archaeological excavations of the main constituent parts of the ancient town. These excavations have been carried out by I. Sveshnikov, H. Vlasova, V. Ters'kyi a. o.

---

[45] Свєшніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— Львів, 1990.— № 6.— С. 127—131.

[46] Ратич О. О. Літописний Звенигород.— С. 87—94; Шеломʼянцев-Терський В. С. З історії давньоруського міста Звенигорода (за матеріалами археологічних досліджень).— С. 20—28; Шеломянцев-Терский В. С. Некоторые итоги археологического изучения древнего Звенигорода // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева).— К., 1984.— С. 148—149; Свешников И. К. Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком // VI Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации.— М., 1990.— С. 195—197.

[47] Напр.: Терський В. С. Місто під землею // Вільна Україна.— 1964.— № 35.— 18 лют.; його ж. Археологічні розкопки літописного Звенигорода під Львовом // Вісті з України.— 1965.— № 48.— Лист.; його ж. Духовне багатство народу // Вільна Україна.— 1966.— № 231.— 23 лист.; його ж. Археологічні пам'ятки — здобутки народу // Вільна Україна.— 1971.— № 25.— 2 лют.; його ж. Археологічні розкопки літописного Звенигорода // Робітнича газета.— 1971.— 20 серп.

ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНА КРЕМЕНЕОБРОБНА МАЙСТЕРНЯ У ВИСЛІЙ БАЛЦІ НА ДІНЦІ

Історія дослідження. *У 1990 р. археолог Е. Кравченко під час проведення систематичних розвідок на Дінці виявив у Вислій Балці біля села Сидорова Слов'янського району Донецької области скупчення патинованих кременів палеолітичного вигляду. Невдовзі це місцезнаходження було візуально обстежене співробітниками археологічної експедиції Донецького обласного краєзнавчого музею. Попередній огляд і шурфування ствердили наявність стародавньої пам'ятки кременеобробки з інтенсивно насиченим культурним шаром. Рекогносцирувальні роботи (розкоп 12 м²) були проведені у 1992 р. загоном у складі авторів публікації, С. Дегерменджі і В. Побєдова. Тоді ж пам'ятку оглянула палеогеограф Н. Герасименко.*

У 1994 р. роботи на пам'ятці були відновлені[1]. До відкритої площі додалось ще 110 м².

Топографічна ситуація. *Пам'ятка знаходиться на мисі біля злиття двох вибалків Вислої Балки, за 3,8 км на захід від села Сидорова на правобережжі Сіверського Дінця і за 6,4 км від русла ріки. Балка Висла є типовим ерозійним утворенням, що врізалося у товщу корінних крейдяних відкладів. Ці балки переважно короткі, крутостінні, з деревоподібним розгалуженням рукавів у верхів'ї[2].*

Корінна порода — коньяцька і туронська крейда, перекрита в цьому мікрорайоні малопотужним четвертинним чохлом[3] і повсюдно оголюється на крутих схилах переважно лівого північного борту. Правий борт балки має відносно менший нахил. Найбільш виположені ділянки схилів тяжіють до тальвегу балки і до мисоподібних майданчиків. На одному з них у давні часи й виник невеликий виробничий комплекс.

Трикутний мис був утворений вибалком і головним руслом балки. Його висота над сухою заплавою — 1—4 м. Західна межа майданчика проходить по схилу корінного берега. На цьому схилі збереглись залишки від окопів Другої світової війни. Підйомний матеріал розповсюджується з майданчика аж до окопів (мал. 1). Два інші боки ділянки оконтурені

---

[1] Колесник А. В., Коваль Ю. Г. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Висла Балка в Донбассе. Украина // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия.— СПб., 1995.— С. 77—80.

[2] Усенко К. С. Оро-гидрологический очерк бассейна р. Донца.— Харьков; К., 1936.— С. 110—119.

[3] Атлас верхнемеловой фауны Донбасса.— М., 1974.— С. 7.

заплавою балки. Загалом ділянка має розміри 60 х 90 м і знаходиться у захищеному від вітру місці з широким кругозором околиць.

За 200 м від пам'ятки, за коліном найближчого вибалка, знаходиться високе крейдове нашарування протяжністю до 300 м. Це оголення практично повністю відкрите; тут трапляються різноманітні крем'яні конкреції, що залягають здебільшого у нижній частині схилу. Далі, у бік гирла рукава, ткільксть кременів зменшується,погіршується їх якість. Проведені нами детальні розвідки в цілій балці показали, що родовище доброго (для утилізації) кременю локалізується тільки на зазначеній ділянці, хоч обкатані уламки і дрібні конкреції трапляються практично повсюдно.

Невелике само по собі локальне родовище доброякісного кременю ще в глибоку давнину потрапило в поле зору людей. Наявність по сусідству, за поворотом русла балки, захищеної від вітру ділянки створювала ідеальні умови для влаштування тут стаціонарного центру з первинної обробки крем'яної сировини.

***Сировина.** В археологічній літературі крем'яні природні заготовки називають переважно жовнами. Разом з тим у геологічних літературних джерелах існує відносно чітке і строге визначення жовен як округлих карбонатних стяжінь, утворених організмами чи водоростями[4]. У відношенні до крем'яної сировини в переважній більшості випадків застосовується термін „конкреція". Конкреція — це стяжіння будь-яких мінералів кремнезему, що виразно відрізняються від зовнішнього середовища складом, формою та іншими показниками[5]. Правда, у старій літературі конкреції кременю недиференційовано називають жовнами[6].*

Певне, археологам варто коректніше ставитись до геологічних термінів і при характеристиці крем'яної сировини намагатись вживати широкооб'ємний термін „конкреція". З деякою натяжкою термін „жовно" можна застосовувати до конкрецій кременю виразно округлої форми.

Види кременю описані в класичній роботі Г. Бушинського, виданій у 1954 р. У ній названі такі форми кварцово-халцедонових конкрецій кременю крейдового віку: округлі, сучкуваті, прутикоподібні, пластинчасті та інші[7]. Інші автори доповнюють цей список амебоподібними і рогульчастими кременями[8], конкреціями чудернацької форми[9].

Наш досвід свідчить, що в майстернях кам'яного віку на терені Донбасу найрозповсюдженішими формами крем'яних конкрецій, що застосовувались людьми для виробничих потреб, були округла і близька до неї сучкувата, а також рогульчаста і плитчасто-дірчаста. Рідше трапляються шматки плиткових конкрецій.

---

[4] Геологический словарь.— М., 1973.— Т. 1.— С. 242.

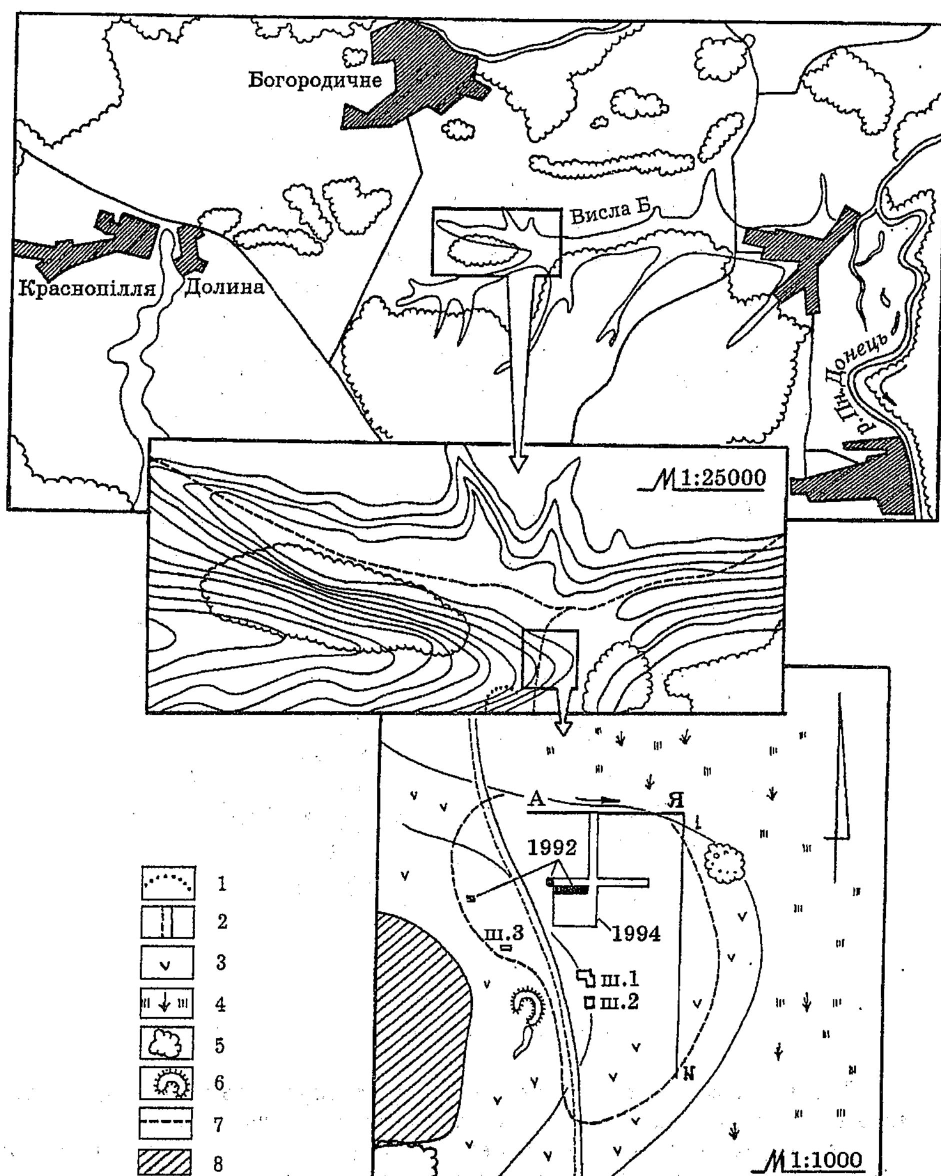
[5] Справочное руководство по петрографии осадочных пород.— Л., 1958.— С. 261; Вильямс Х., Тернер Ф., Гилберт Ч. Петрография.— М., 1985.— Т. 2.— С. 132.

[6] Швецов М. С. Петрография осадочных пород.— М.; Л., 1948.— С. 294.

[7] Бушинский Г. И. Литология меловых отложений Днепровско-Донецкой впадины // Труды Института геологических наук.— М., 1954.— Вып. 156.— С. 216.

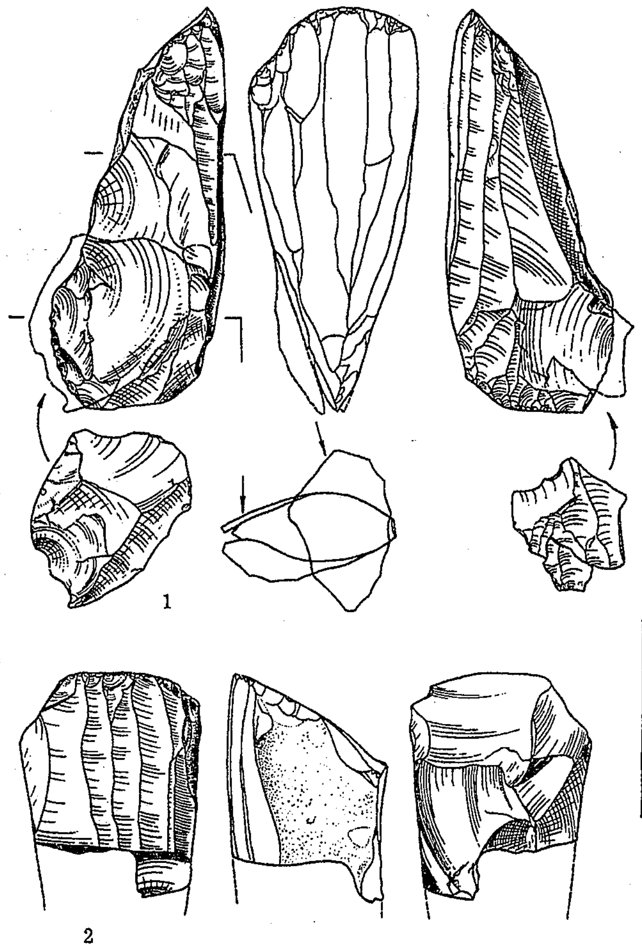
[8] Справочное руководство...— С. 263.

[9] Лазаренко Е. К., Панов Б. С., Павлишин В. И. Минералогия Донецкого бассейна.— К., 1975.— Ч. II.— С. 160.

Мал. 1. Картосхема і топографічний план розташування пам'ятки Висла Балка:

1 — родовище кременю; 2 — ґрунтовий шлях; 3 — луг, 4 — болотиста заплава; 5 — ліс; 6 — окопи; 7 — стежка; 8 — орне поле

Мал. 2. Нуклеуси:
1 — нуклеус і відщепи від нього; 2 — нуклеус

Форма крем'яної сировини, що використовувалась у давнину на місцезнаходженні Висла Балка, добре відтворюється за багатьма залишеними первинними і напівпервинними відщепами, конкреціями у початковій стадії обробки та уламками. Відібрані для розщеплення кремені мали переважно округлу форму, ускладнену різноманітними горбуватими і сучкуватими наростами. Сумарно в колекції зафіксовано 37 горбистих і 22 сучкуватих виступи на конкреціях і відщепах з них. Судячи зі зразків сировини з мінімальною обробкою, можна вважати, що розміри відібраних для утилізації конкрецій коливались у діапазоні 10—25 см, переважно в межах 15—20 см. Заразом, у колекції присутні досить крупногабаритні відщепи оживлення ядрищ розмірами приблизно до 30 см у поперечнику.

На продуктах первинного розщеплення помітна перевага гладенької тонкої кірки з м'якомодельованою сферичною поверхнею. Поверхня іншої частини колекції „посічена" природними температурними тріщинами, що мають хвилясту чи східчасто-ломану структуру. Конкреції з ніздрюватою поверхнею і природними тріщинами набували такого вигляду внаслідок довготривалого перебування на крейдових зсувах. Треба думати, що люди збирали їх разом зі свіжими конкреціями, недавно вимитими чи оголеними ерозією. Свідченням умисного добування кременю з крейдяної товщі на зазначеному родовищі ми не володіємо.

На сучасному родовищі трапляються тріщинуваті сплющені рогульчасті і сучкуваті конкреції чорного кременю розмірами до 15—20 см. Дослідження науковими методами зразків кременю з родовища і сусідньої археологічної пам'ятки показало їх практично повну ідентичність. За висновками І. Шевченка (ДонНДІЧермет, група технічної петрографії), усі зразки аналогічні за зовнішнім виглядом, структурою і мінералогічним складом. Головною відмінною особливістю є малий вміст органічних решток і погане збереження, значний вміст піриту, що надає кременю темних відтінків. Проте в родовищі ми не натрапили на крупні округлі конкреції, що відомі на місці виробничої майстерні. Можливо, локальний ерозійний „викид" на крейдові зсуви великих округлих конкрецій, оптимальних для розщеплення, був використаний ще в стародавні часи.

У нижній частині зсуву, на найвиположеніших ділянках і на сусідньому орному полі спорадично трапляються розколені людиною кремені. Є вони і на плато над крейдовим схилом. Частина кременів за станом патини відповідає матеріалам аналізованого місцезнаходження. Це різноманітні невеликі відщепи, часто з кіркою, невеликі конкреції зі слідами хаотичної оббивки. Якихось типологічно виразних знахідок не виявлено. За термінологією В. Петруня, подібні невиразні місцезнаходження на природних виходах доброякісної крем'яної сировини належать до майстерень попереднього апробовування породи.

Методика розкопок. *За результатами шурфування і зібрань підйомного матеріалу на розмитих ділянках, скупчення культурних залишків, що в загальному відповідає розмірам пам'ятки, локалізоване у вигляді широкої стрічки навколо мису в найбільш похилій його частині. Найзручніша для розкопок ділянка знаходилась трохи східніше ґрунтового шляху (мал. 1). У 1994 р. ця ділянка була розбита на сітку метрових квадратів з літеро-цифровим позначенням. Кут кожного з досліджених квадратів пронівельований і зафіксований на загальному плані з точністю до 1 см від умовного репера. Відповідно від нього ж були виміряні глибини залягання усіх крем'яних артефактів.*

Оскільки роботи 1992 р. засвідчили значне перевідкладення культурних решток, то при дослідженні пам'ятки у 1994 р. необхідно було отримати максимально велику кількість поздовжніх і поперечних розрізів. Певне, тільки так можна зрозуміти причину деструкції шару і відшукати непорушені ділянки. Найоптимальніший спосіб вирішення цього завдання — розкопки шару великою площею методом коротких і широких траншей з тонкими бровками і їх наступною розбіркою. Були визначені розміри траншей — 2 на 6—10 м. Дерновий шар з дуже розвиненими кореневищами лугових рослин прокопувався лопатами. У ньому траплялись розрізнені і дуже пошкоджені крем'яні вироби, переважно дрібні, та

поодинокі фрагменти ліпної кераміки бронзового (?) віку, кружальна кераміка XVII—XIX ст., а також сліди бойових дій останньої війни.

Починаючи з глибини 15—18 см ґрунт прокопувався совками і ножами із залишенням на місці розкопу артефактів у початковому їх положенні. Контури знахідок наносились на план у масштабі 1 : 10. У відповідності з такою методикою розкопок (Леонова, 1994) кожна знахідка отримувала індивідуальний номер у межах метрового квадрата. Відносна потужність шару з культурними рештками — до 50 см — змусила нас розбирати його в декілька прийомів із фіксацією матеріалів на окремих планах.

Стратиграфія. *У 1992 р. Н. Герасименко описала у розкопі таку стратиграфію покрівних відкладів:*

0—0,2 м. Н — гумусований горизонт темно-сірий до чорного, важкосуглинистий, зернистий, малоущільнений, перехід вниз поступовий.

0,2—0,3 м. Hp — світло-сірий, середньосуглинистий, дрібноструктурний і призматичний, неущільнений, з кротовинами, перехід вниз поступовий.

0,3—0,48 м. Лес палевий, стовпчастий, дисперсно-карбонатний.

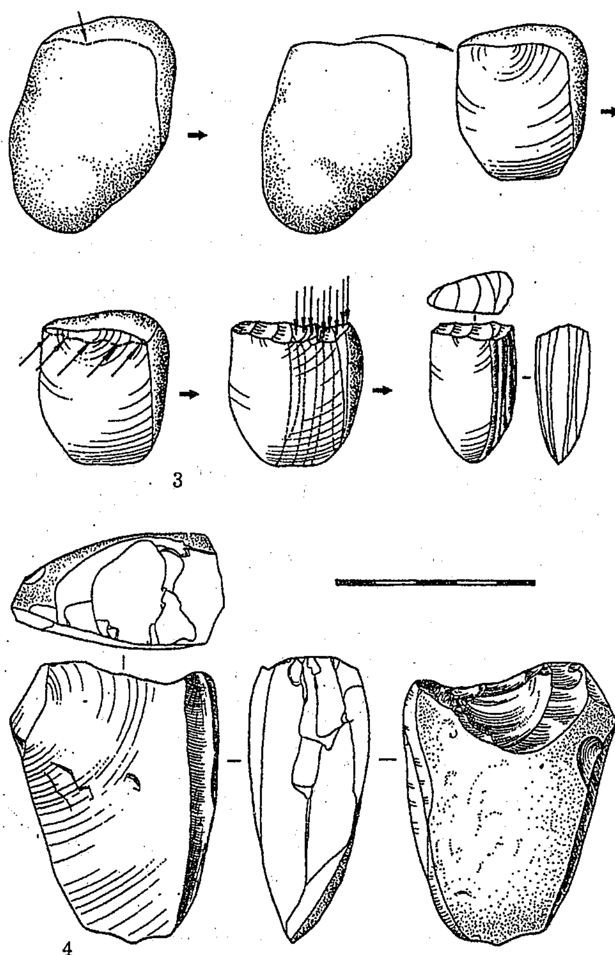
За попередніми висновками Н. Герасименко, Hp горизонт є, ймовірно, реліктом давньоголоценового ґрунту, сформованого на причорноморському лесовому субстраті.

Характеристика шару знахідок. *Як зазначалось раніше, у верхньому гумусному горизонті знайдені культурні рештки післяпалеолітичного часу та декілька явно перевідкладених дрібних і дуже пошкоджених кременів. Починаючи з ґрунту, що міститься під гумусним шаром, з глибини приблизно 18—19 см кількість знахідок кременю різко збільшується. Можна сказати, що крівля шару з культурними залишками доби палеоліту майже співпадає з основою гумусного шару. Кремені насичують ґрунтовий субстрат переважно безсистемно, але окремі закономірності усе-таки простежуються.*

Практично у всіх ділянках на глибині 18—20 см виділяється горизонт, маркірований відносно крупними крем'яними предметами, що залягають майже завжди горизонтально. Ці кремені як самостійний горизонт трапляються не в усіх квадратах, але в цілому вони утворюють виразний прошарок. Показовою особливістю, крім стратиграфічної позиції, є буруввато-коричнева глянцева патина типу „пустельного загару" на повернено-му догори боці. Вона лягає поверх звичайної для всього комплексу білої патини і покриває або ж усі боки предмета, або ж частіше його виступи. Прошарок кременів з буруватою патиною найшвидше містить один із епізодів активности голоценової ерозії, коли проходив розмив і нівелювання поверхні шару з культурними рештками. Кремені довгий час залишались на поверхні, відбувалося їх активне патинування.

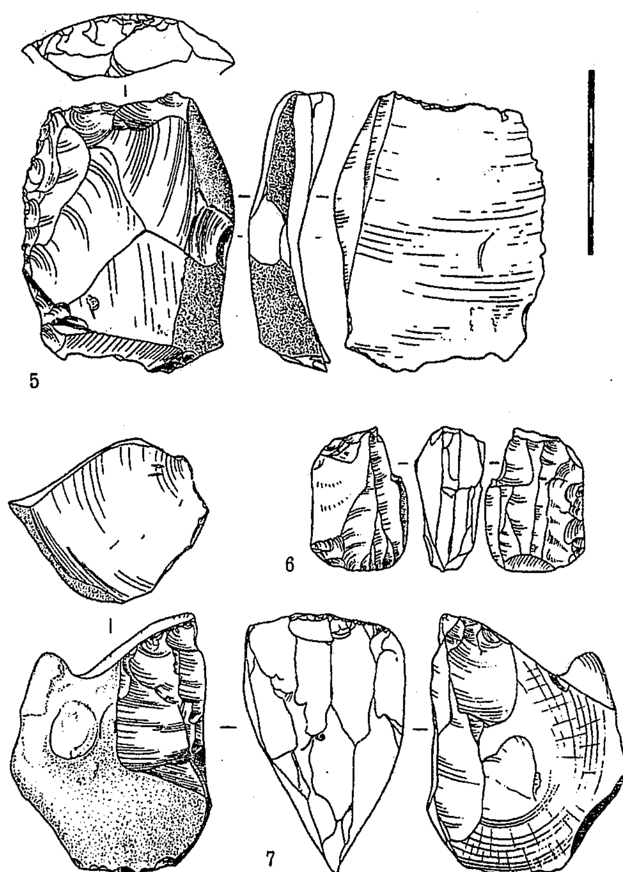
Сліди ерозії фіксуються також у вигляді деяких невеликих витягнених у довжину лінз із крем'яних артефактів. Вони залягають на цьому ж рівні чи ледь нижче. Найбільша така лінза розмірами 16 х 60 см виявлена у квадраті К-18. Матеріали залягають у ній хаотично, часто на ребрі. Поздовжні вісі найбільших предметів відповідають загальному напрямкові лінзи, орієнтованої вниз по схилу.

Крім розмиву верхнього горизонту, безсумнівно, мала місце постгенетична пресингова деформація шару. Так, у квадраті М-4 знайдено плас-

Мал. 3. Нуклеуси *(продовження):*
3 — схема утворення торцевого ядрища на первинному відщепі;
4 — торцевий нуклеус на первинному відщепі

тину, тріснуту посередині на момент розкопок. Торці уламків свіжіші, ніж загалом поверхня предмета. У квадраті К-9 лежав роздавлений на три частини тонкопрофільований відщеп. У квадраті Л-18 знайдені крупна пластина і конкреція кременю, що залягали одна біля одної. У точці дотику пластина розколена навпіл. Вище і нижче кременів з буруватою патиною вироби залягають хаотично, ніби „у підвішеному стані“. Вище головного горизонту траплялись переважно дрібні відщепи і уламки, нижче — різноманітні залишки виробничої діяльности у вигляді конкрецій, нуклеусів, різних уламків, відщепів, сколок оформлення. Ці предмети залягали у горизонтальному, нахиленому і рідше вертикальному положенні з довільною орієнтацією поздовжньої осі. Більш „природнє“ гори-

Мал. 4. Нуклеуси *(продовження)*:
5, 6, 7 — різновид клиноподібних нуклеусів

зонтальне залягання мають крупніші предмети. Але сортування кременів у залежності від їх величини не зафіксовано. Вкупі знаходяться як великі, так і дрібні, міліметрові скалки. Останніх досить багато (табл. 1). Їх кількість відповідає нормальному числу сколів оформлення у процесі первинного розщеплення каменю, хоч статичну картину поділу продуктів утилізації нуклеусів цієї пам'ятки ще необхідно буде підсилити експериментально — шляхом повторення застосованої у фінальному палеоліті технології. Кількість знахідок дещо збільшується у нижніх горизонтах ґрунту. Це добре помітно на зведених профілях розкопів з нанесеним на них вертикальним планом знахідок. При їх нанесенні застосований „крок“ у 0,5 м. Умовний профіль, що проходить посередині квадрата, вираховується за середньою величиною абсолютних глибин двох кутів одного і того ж квадрата, позначених на загальному плані. Відстань між крем'яними виробами і вертикальною площиною (профіль), на яку ці знахідки проектувались, не перевищує 0,5 м.

Планіграфія. *Незважаючи на стриманий загалом прогноз збереження культурного шару, в ґрунтовому і лесовому субстраті у межах розкопаної ділянки виявлено мінімум два об'єкти, що мають явний планіграфічний контекст. Це два скупчення продуктів розщеплення крем'яних конкрецій і нуклеусів. Перше з них містилось у квадраті Н-16 на глибині 0,35—0,53 м і мало вигляд лінзи діаметром 0,5 м. У ньому залягало 245 кременів, головним чином дрібні скалки і луски (табл. 1), а також виразний клиноподібний нуклеус (мал. 2, 1). Друге скупчення із майже шестисот предметів (табл. 1) мало розміри 0,5—0,7 м і залягало у квадраті ОП-30 на глибині 0,3—0,45 м у нижній частині ґрунту і на контакті з лесом. У ньому знайдено 11 нуклеусів, три з яких (мал. 7, 1, 2) реконструйовуються майже повністю, а також продукти розщеплення мінімум п'яти конкрецій розмірами орієнтовно від 15 до 40 см. Обидва ці скупчення, безумовно, є інситними субстраціями загалом порушеного культурного шару.*

Загальна характеристика колекції. *В палеоліті виділяють майстерні, базові стоянки, мисливські табори, місця забою тварин та інше, що складає просторовий каркас господарської адаптації людини до природного середовища. Яскраво помітно, що визначення більшости з них ґрунтується на основі аналізу циклу каменеобробки. У матеріалах різнопрофільних пам'яток такий цикл реалізований у неповному вигляді, і тому тип пам'ятки визначається у залежності від технологічних пропусків і купюр. Технологічна неповнота комплексу досліджуваного місцезнаходження добре помітна на зведеній таблиці. У ній матеріали згруповані як за цільовими, так і за морфологічними ознаками. Безперечно, що колекція складається головним чином із продуктів первинного розщеплення кременю.*

Таблиця 1

Висла Балка. Склад колекції крем'яних виробів

Види предметів	Шар знахідок	Скупчення 1	Скупчення 2	Усього
Конкреції і шматки	50	-	1	51
Конкреції зі слідами оббивки	14	-	-	14
Заготовки нуклеусів	40	-	2	42
Нуклеуси	58	1	11	70
Відбійники	3	-	-	3
Відщепи різних типів, уламки	1886	74	284	2244
Луски	1172	126	205	1503
Сколи оживлення нуклеусів	193	3	8	204
Пластини і їх фрагменти	446	41	48	535
Відщепи з ретушшю	28	-	-	28
Знаряддя	19	-	-	19
Скалки підправки знарядь	4	-	-	4
Усього:	4043	245	596	4884

Пам'ятки, що документують переважно початкові стадії каменеобробки, традиційно визначаються як майстерні, проте, як свідчать останні огляди з цієї теми[10], *чіткі дефініції цього типу пам'яток не вироблені і неясні кількісні категорії для віднесення комплексу до розряду майстерень. Умовним операційним критерієм може стати відсоток шматків кам'яної породи без слідів обробки і заготовок нуклеусів. У нашому випадку відсоток знарядь не сягає й одиниці (0,38 відсотка). Таким чином, виходячи з неповноти циклу розщеплення кременю і проявів переважно його початкових етапів, ми визначаємо місцезнаходження Висла Балка як кременеобробну майстерню з первинного розколювання кременю і в подальшому будемо аналізувати специфіку цієї майстерні.*

Знаряддя. Технічні засоби. *У сучасних дослідах з розщеплення кременю у відповідності з давніми технологіями застосовується різноманітний набір відбійників, посередників, ретушерів і спеціальних пристосувань. В археологічних комплексах від такого набору зберігаються у більшості випадків різноманітні кам'яні відбійники і ретушери з каменю та кістки. З майстернями асоціюються передовсім відбійники. На розкопаній ділянці Вислої Балки знайдено всього один достовірний відбійник. Це округла крем'яна галька розмірами 8 х 7 х 3 см з характерними зірчастими контрударними слідами на поверхні випуклих ділянок. Враховуючи сучасні дані експериментального розщеплення, крем'яні відбійники належать до відбійників твердого типу, які, очевидно, були призначені для грубої первинної оббивки конкрецій або ж для зняття масивних укорочених сколів уже в ході розщеплення. З такими відбійниками, можливо, пов'язана якась частина відщепів з петлеподібним завершенням. Ще дві крем'яні гальки мають сліди контрударів на випуклих ділянках.*

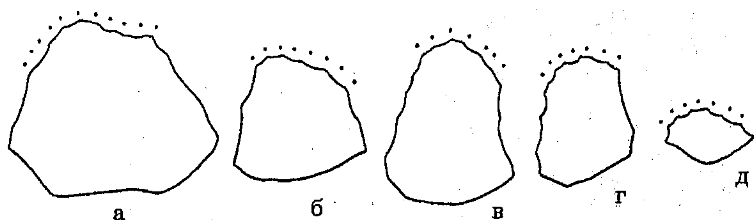
Заразом, у колекції є різноманітні категорії продуктів розколювання (крупні масивні і граціальні відщепи, різної величини пластинчасті сколи, мікродебітаж), що вимагали для свого зняття якісно інших відбійників або ж якихось інших засобів, що відсутні в матеріалах пам'ятки. З деякою долею впевнености переважну більшість сколів можна віднести до виробів ударного типу, для зняття яких застосовувалась техніка м'якого відбійника. Про це, зокрема, свідчить характер підготовки нуклеусів. Прямі і скісні пласкі відбивні площадки мають виразні сліди „перебору карниза" у поєднанні зі значною поздовжньою випуклістю фронту і морфологією самих неґативів огранення ядрищ. Підтверджується це й аналізом власне сколів, багато з яких зберегли значні ділянки площадок, пошкоджених на проксимальних кінцях, і характер вентральної поверхні.

Є, між тим, декілька нуклеусів, огранених, можливо, за допомогою посередника. Неґативи цих знять відзначаються „правильною" формою і реґулярністю, що, мабуть, пов'язується з підвищеною точністю прикладеного силового імпульсу. Не виключається і варіант застосування техніки віджиму.

У шести випадках нами врахована абразивна притирка грані редукованих площадок, причому подібні площадки приурочені як до самої

---

[10] Кулаков С. А. Мастерские в каменном веке: история выделения, критерии определения и классификация // Петербургский археологический вестник.— СПб., 1993.— № 7.— С. 31—37.

Мал. 5. Площадки човноподібних нуклеусів

площини нуклеуса, так і його бічних допоміжних ребер. Власне абразивних інструментів у розкопі не було знайдено.

Як помітно, присутній у колекції інструментарій виглядає досить збідненим у порівнянні з тим асортиментом, який реально використовувався при розщепленні нуклеусів у давнину. Очевидно, такими „знаряддями для знарядь“ дорожили і відносили зі собою на базові стоянки разом з відібраними нуклеусами і пластинами-напівфабрикатами.

Короткий технологічний нарис. *4,7 відсотка колекції артефактів складають конкреції і шматки кременю зі слідами оббивки, заготовки нуклеусів і самі ядрища (табл. 1). Багато технологічно важливих сколів (маємо на увазі те, що у строгому сенсі слова технологічне значення мають абсолютно всі сколи, оскільки всі вони є похідними конкретної технологічної операції), але при недостатній поки що технологічній діагностиці багатьох типів відщепів більш-менш точно визначити місце того чи іншого різновиду сколів можна лише у випадках, якщо вони мають яскраві морфологічні ознаки. Але очевидно й те, що технологічні й діагностичні властивості різних сколів неоднакові. Найвиразніші вони у сколів, що зняті зі специфічно оформлених поверхонь ядрищ, необхідних для проведення самого розщеплення*[11]*. Такі сколи слугують своєрідним розмежувачем безперервного ряду послідовних розщеплень на умовні цикли, що часто пов'язані з переорієнтацією системи розколювання.*

Статистично це достатньо повний порівняльний матеріал для характеристики способів первинного розщеплення на етапі морфогенези ядрищ. Технологія продукування нуклеусів належить до стадіального типу розколювання[12]*. Досвід групування продуктів розщеплення з каменеобробних майстерень пізнього палеоліту свідчить про наявність декількох стадій чи етапів трансформації нуклеусів, переважно трьох*[13]*.*

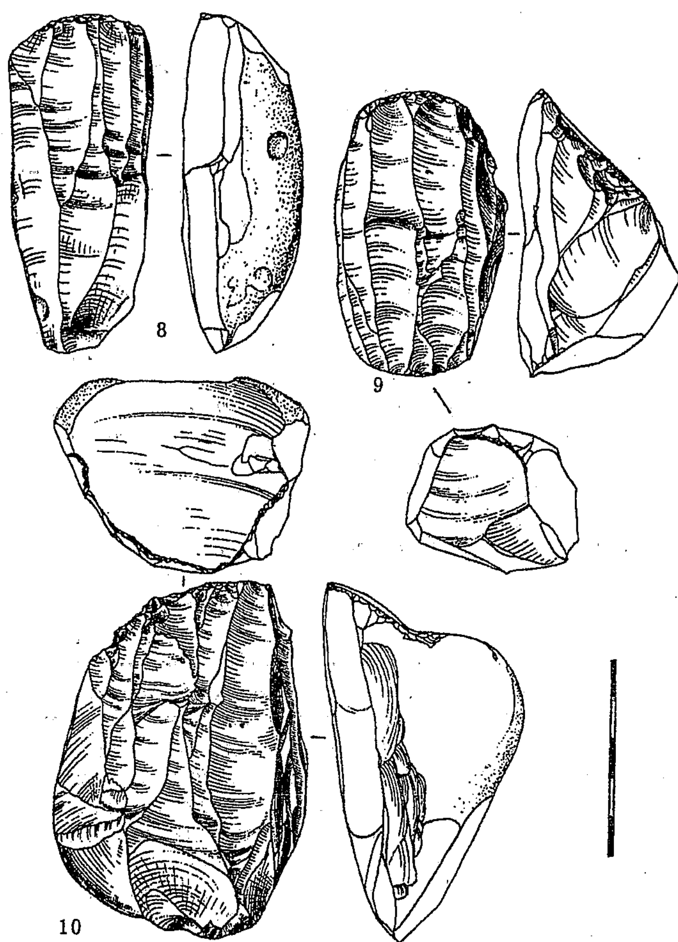
Зрозуміло, що кількість таких етапів є величиною суб'єктивною, оскільки морфогенез нуклеусів був цілісним і безперервним процесом. Необхідна для опису виробництва ядрищ деталізація процесу на можливі етапи повинна бути обґрунтована технологічно — як зміна прийомів,

---

[11] Гиря Е.Ю., Бредли Б. Словарь Кроу Кеньон: концепция технологического анализа каменных индустрий // Археологический альманах.— Донецк, 1996.— № 5.— Ч. II.— С. 13—23.

[12] Гиря Е. Ю. Технологический анализ пластинчатых индустрий. Автореф. диссертации кандидата ист. наук.— СПб., 1992.— 31 с.

[13] Sobczyk K. The Late Palaeolithic flint workshops at Brzoskwinia-Krzemionki near Kraków.— Kraków, 1993.— 84 p.

Мал. 6. Нуклеуси *(продовження)*:
8, 9, 10 — профілі нуклеусів

орієнтації, систем знять і т. д. Більш об'єктивним є ділення процесу розщеплення на стадії за критерієм зміни техніки сколювання[14], але зміни техніки сколу в майстерні первинного розщеплення могло й не бути або ж бути погано документованим. Для прикладу: величезна кількість заготовок призматичних нуклеусів із мезо-неолітичних майстерень Донбасу сформована відбійною технікою; їх подальша утилізація за допомогою віджиму мала місце переважно на базових стоянках, розміщених здебільшого поза межами майстерень.

У матеріалах Вислої Балки ми виділяємо три етапи морфогенезу нуклеусів у залежності від рівня їх технологічної організації: I етап —

[14] Гиря Е. Ю., Бредли Б. Словарь...— С. 13—23.

конкреції і шматки кременю зі слідами оббивки; II етап — заготовки нуклеусів чи пренуклеуси; III етап — нуклеуси з різним рівнем спрацювання. Конкреціями (шматками) кременю зі слідами оббивки ми називаємо крем'яні заготовки з кількома зняттями, що не утворюють якоїсь замкненої системи. Сюди ж входять предмети аморфних обрисів, оббиті зі всіх боків, але безсистемно, — облупні. Заготовки відрізняються наявністю сформованих на них конструктивних елементів у вигляді поздовжніх і поперечних ребер чи площадок, які визначали загальні геометричні обриси майбутніх нуклеусів. Критерій виділення нуклеусів — наявність сформованої системи розщеплення. У матеріалах Вислої Балки вона складається з трьох необхідних і достатніх елементів: площадки, системи знять з цієї площадки і поздовжніх ребер чи площин, що обмежують з боків поверхню сколювання. Головною морфологічною структурою цієї системи є система знять[15]*, що складається з однієї ударної площадки і неґативів знятих з неї сколів. Технологічною необхідністю специфічної системи знять частини нуклеусів вислобалківської серії були спеціальні площадки і бокові обмежувачі. Є. Гиря і Б. Бредлі критерієм нуклеусів називають наявність цільових (функціональних) сколів або хоч би одного*[16]*. Цей критерій добре корелюється з наявною системою розщеплення, оскільки є частиною останньої. Правда, відрізнити цільовий скол від нецільового можна лише в контексті усього циклу розколювання, а не тільки лише з матеріалів майстерні, проте на практиці це завдання не викликає ускладнень.*

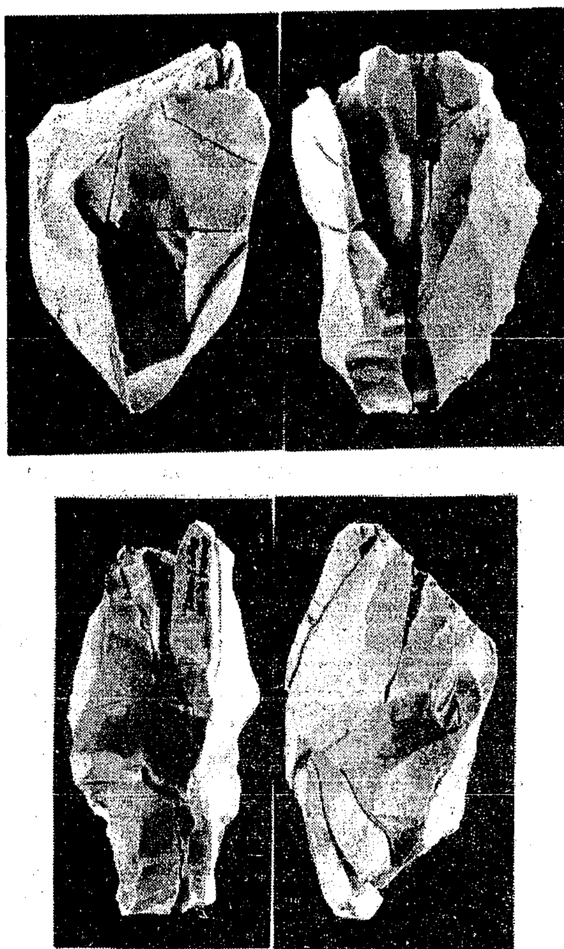
Виходячи із запропонованих критеріїв, охарактеризуємо предмети розщеплення Вислої Балки за рівнем технологічної організації.

I етап. Шматки і конкреції кременю зі слідами оббивки. Усього їх у колекції 14 екземплярів. Під час початкової оббивки крем'яних конкрецій утворювались крупні і масивні первинні відщепи, представлені у колекції великою серією. Деколи ці відщепи, у свою чергу, ставали предметами розщеплення і утилізовувались далі. Часто конкреції кололись за природними тріщинами. Утворювалось багато масивних гостроreберних уламків з неґативами хаотичних знять.

II етап. Заготовки нуклеусів — 57 екземплярів. Це великі масивні предмети переважно вкорочених пропорцій з більш-менш чітко сформованою системою ребер на корпусі та грубофасетованими площадками. Формування предмета розщеплення здійснювалось за допомогою вирівнювання боків („versants") площадками. При цьому утворювалась система ребер, що відповідним чином організовували поверхню заготовки і задавали параметри всіх наступних операцій на ядрищі. Формування ребер починалося від краю крупних неґативів сколів, що відщеплювали масивні горбисті чи сучкуваті виступи. З таких неґативів відщеплювались великі видовжені сколи, що, в свою чергу, створювали площадки для серії поперечних сколів. Власне ребра утворювались по краю великих неґативів і в загальних рисах повторювали його контури у зоні обробки. Після першого циклу поперечних знять ця зона ставала трішки шир-

[15] Дороничев В. Б. Анализ технологии расщепления камня в раннем палеолите: проблема метода // Советская археология.— 1991.— № 3.— С. 130—142.

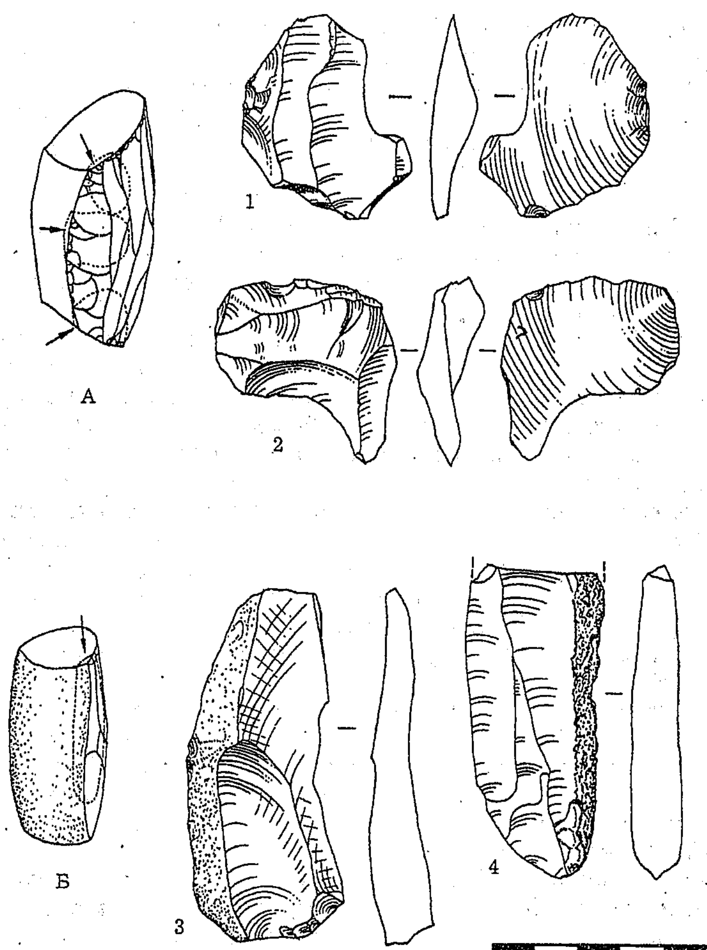
[16] Гиря Е. Ю., Бредли Б. Словарь...— С. 13—23.

Мал. 7. Ремонтаж двоплощадкових човноподібних нуклеусів зі скупчення № 2

шою, і крайні неґативи поперечних сколів, відповідно, утворювали площадки для формування двосхилого поздовжнього ребра.

За технологічним призначенням у контексті нашої пам'ятки можна розрізнити ребра трьох видів. Перші — це ребра, що формують акомодаційні елементи нуклеуса — клиноподібні основи і тилові частини. Вони не знаходяться у зоні цільового розщеплення і зберігають своє значення аж до повного спрацювання нуклеуса. Другі — це поздовжні, двобічні оббиті ребра в зоні (центрі) цільового розщеплення. Вони є технологічно необхідною передумовою для послідовного паралельного огранення. Услід за ребристими пластинами першого зняття відокремлювались ребристі пластини другого зняття і т. д. Вони мають характерні сліди поперечного огранення. Треті — це поздовжньо-бокові двобічні

Мал. 8. Нуклеуси:
А, Б — схема підправки бокових ребер на нуклеусі;
1—4 — сколи підправки бокових ребер

і однобічні ребра, що обмежують поверхню розщеплення. У процесі спрацювання нуклеуса ці ребра циклічно відновлювалися поздовжніми і поперечними сколами і в модифікованому вигляді зберігалися на нуклеусах аж до залишкових форм. Основна кількість представлених у колекціях цілих і фраґментованих сколів з однобічно і двобічно оформлених ребристих ділянок належать, очевидно, до цієї категорії.

Така оцінка значення ребристих ділянок можлива тільки з позиції аналізу динаміки розщеплення ядрищ. Визначити цільове призначення ребер на заготовках вельми складно через варіантність чи нечітко сформовану систему розколювання. Скажімо, при оцінці ребер біфасіальної заготовки клиноподібного нуклеуса до відокремлення перших сколів було

цілковито неясно, яке ребро буде торцевим, а яке визначить огранення робочого фронту, позаяк обидва ребра практично ідентичні. Аморфні заготовки нуклеусів умовно можна поділити на два різновиди: з грубо сформованими ребрами (17 екземплярів) і з попередньо сформованими відбивними площадками (18 екземплярів). Їх важко пов'язати з якимсь різновидом нуклеусів. Більш-менш впевнено можна діагностувати заготовки зі сформованою системою розколювання, але без неґативів цільових знять. Конструктивно вони близькі до відповідних нуклеусів, але відрізняються неохайністю оформлення деталей. Це заготовки клиноподібних ядрищ (8 екземплярів), торцевих (8 екземплярів, з яких 4—фраґменти) і триребристих (6 екземплярів).

У масі заготовок не проглядаються заготовки простіших нуклеусів, наприклад, одно-двоплощадкових з широкими пластинчастими зняттями і гладеньким тиловим боком. Видно, підготовка таких ядрищ до розщеплення була спрощеною і не потребувала спеціальних заготовок.

III етап. Нуклеуси. Проміжне системне становище між заготовками нуклеусів і нуклеусами за прийнятими нами критеріями займають зразки, на яких сформовано декілька невпорядкованих між собою систем розщеплення. Відбивна площадка і пов'язана з нею площина розщеплення, а також поздовжні ребра по краю однієї системи знять використовуються як площадки для іншої системи розколювання; у двох заготовках центральне ребро однієї системи знять є одночасно боковим ребром протилежної системи. Враховуючи те, що крупні заготовки випали з ланцюга утилізації на ранніх стадіях формотворення, їх потрібно відносити до фактично виробничого браку. Система знять оформлена попередньо, без неґативів цільових сколів. Лише один нуклеус має реґулярне огранення. Важко сказати, чи є ці зразки свідченням цілеспрямованої спроби переоформити невдалу систему розколювання, чи вони показують порядок локалізації елементів системи розщеплення на тілі заготовки „всліпу", методом спроб і помилок.

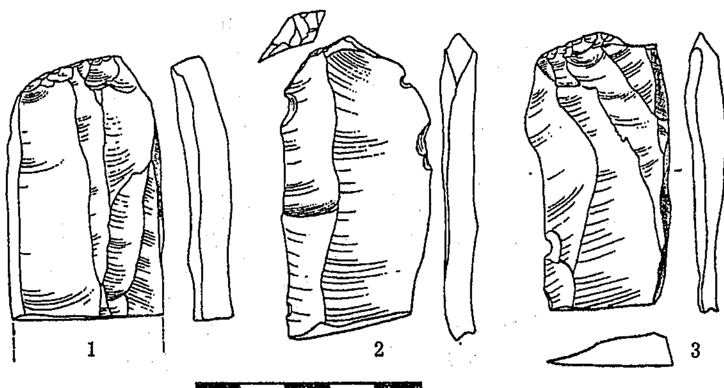
Виразний технологічний еклектизм подібних заготовок робить по суті неможливою їх подальшу типологічну характеристику.

Власне нуклеуси починаються з чітко сформованої системи розщеплення, у якій простежується декілька цільових неґативів знять.

Незважаючи на значну варіативність форм нуклеусів з Вислої Балки (70 екземплярів), усі вони можуть бути об'єднані у дві великі технологічні групи з дещо нечіткою межею поміж собою. Перша група — це модифікація нуклеусів з площинним пластинчастим розщепленням. Вони були призначені для пластинчастих у широкому значенні слова знять і морфологічно нагадують відповідні ядрища середнього палеоліту. Друга група охоплює нуклеуси з призматичним торцевим напівоб'ємним розщепленням. Конструктивні деталі нуклеусів другої групи різні, але система розщеплення у них фактично однакова. Мова йде про різні шляхи реалізації однієї технологічної ідеї.

Зупинимося на цьому детальніше. Вирішення технічного завдання досягалося по-різному. Можна виділити три головних способи підготовки нуклеусів[17]*: 1) клиноподібні нуклеуси з трикутним перерізом і робо-*

[17] Karlin K. Gisement Paléolithique Superieur des Tarterets I, à Corbeil-Essonel (Essonne) // Gallia Prehistoria.— Paris, 1975. — T. 18.

Мал. 9. Сколи підправки (пластини) двоплощадкових човноподібних нуклеусів

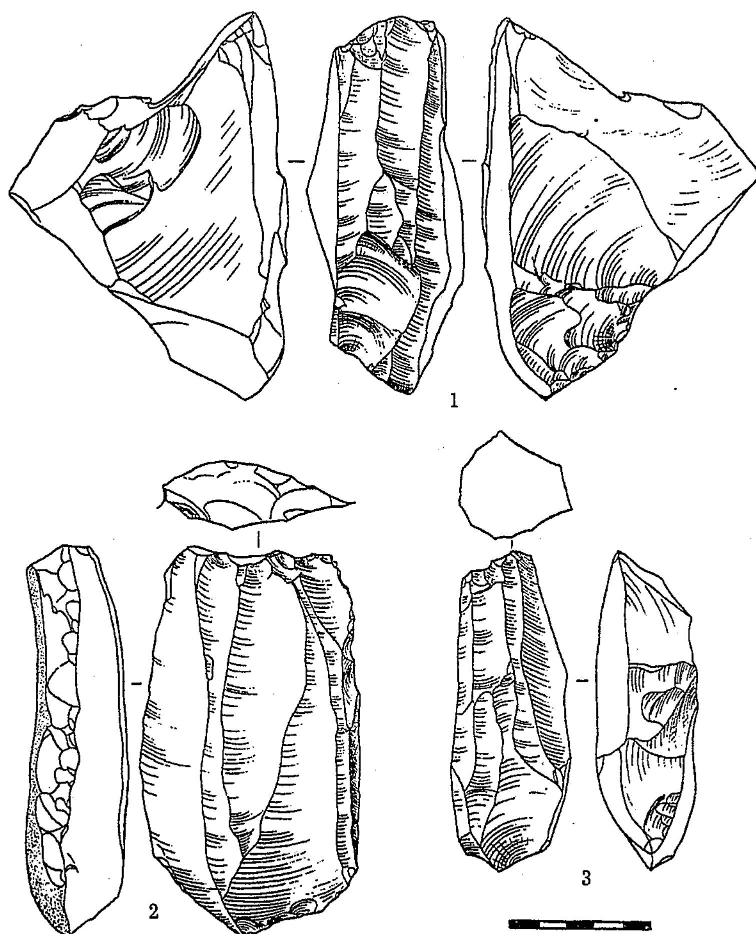
чим фронтом в основі трикутника перерізу; 2) триребристі нуклеуси з трикутним перерізом і робочою ділянкою на вершині трикутника перерізу (човноподібні ядрища); 3) торцеві нуклеуси з підпрямокутним перерізом.

1. Клиноподібні нуклеуси — 2 екземпляри (мал. 2, 1, 2). Вони мають вузький, трикутний у поздовжньому і поперечному плані корпус з клиноподібно оформленою основою і тиловим краєм. Клиноподібні нуклеуси формувалися із заготовок з двома м'яко зіткненими боковими ребрами та із заготовок з видовженим корпусом і робочою ділянкою, модельованою без допомоги ребер. Два яскравих зразки клиноподібних ядрищ належать до середніх за спрацюванням форм. Один з них (мал. 2, 1) знайдений у скупченні № 1 разом із 244 сколами підправки і пластинчастими сколами. Частина сколів співпадає із клиноподібною основою і свідчить про порядок підживлення ядрищ після завершення циклу цільових знять. Другий екземпляр був фрагментований у давнину (мал. 2, 2). Клиноподібний нуклеус зі скупчення № 1 досить подібний до так званих нуклеусів „липського" типу, що є блискучим атрибутивним елементом однієї з культур верхнього палеоліту Волині.

Клиноподібних нуклеусів непропорційно мало у порівнянні із заготовками і технологічними сколами, що утворюються на етапі переходу від заготовки до нуклеуса і при підготовці перших цільових знять. Такими технічно необхідними проміжними сколами є трикутні ребристі пластини першого, другого і наступних знять. У колекції їх 6 екземплярів. Про відносно складну підготовку клиноподібних нуклеусів свідчать і крупні поздовжні сколи з кілеподібною основою. Усього таких сколів 5 екземплярів. Треба вважати, що більша кількість підготовлених на місці майстерні клиноподібних нуклеусів утилізувалася десь в іншому місці.

Можливо, залишковими формами клиноподібних ядрищ є два невеликих двоплощадкових нуклеуси з клиноподібним ребром на тиловому боці (мал. 10, 3).

Специфічним різновидом клиноподібних нуклеусів є ядрища, виготовлені з крупногабаритних первинних відщепів. Їх є 6 екземплярів (мал. 3, 4;

Мал. 10. Нуклеуси

мал. 4, 5—7). Природна конфіґурація масивних первинних відщепів визначала клиноподібний горизонтальний переріз нуклеусів і вузький робочий фронт на одній із бокових ділянок. Ця бокова ділянка вирівнювалася ретушшю по краях животика (мал. 3, 3). Утворювалось однобічне ребро, що прилягало до вентральної поверхні. Удар по цьому ребру задавав напрям і форму наступного огранення робочого фронту. Площадки на таких нуклеусах завжди сформовані ударами з вентрального боку заготовки. Завдяки двобічно-випуклій формі первинного відщепу можна було не проводити додаткової підправки бокових площин ядрища. Рівні бокові грані обмежували розмір робочого фронту, визначали його трикутну конфіґурацію і торцевий характер. На трьох нуклеусах основа і тиловий клин додатково ретушувалися.

Неґативи цільових знять мають невеликі у відповідності з параметрами нуклеусів розміри і дещо аморфні обриси. На збережених зразках

нуклеусів цього різновиду відбивні площадки груборетушні, нередуковані. З подібними нуклеусами логічно пов'язувати невеликі однобічні ребристі сколи із залишками кірки, первинні і напівпервинні пластини з відповідними площадками.

2. Триребристі нуклеуси — 15 екземплярів. Вони складають невелику, але виразну і специфічну групу ядрищ, що визначає технологічне місце усього комплексу. Характеризуються напівоб'ємним торцевим призматичним розщепленням. На всіх нуклеусах цього різновиду стійко поєднуються дві системи розщеплення у вигляді двоплощадкового зустрічного розколювання. У цьому випадку має місце не проста геометрична впорядкованість двох систем розщеплення, а одна цілісна взаємообумовлена система більш високого рівня. На основі ремонтажу нуклеуса із скупчення № 2 (мал. 7, 2) і рудиментів специфічних поверхонь, сформованих на етапі заготовок, триребристі нуклеуси з самого початку конструювались як двоплощадкові.

Технологічну специфіку цих нуклеусів складають особливі пласкі еліпсоїдні площадки (мал. 5), що м'яко переходять у поздовжні бокові ребра. Крім площадок конструктивними елементами нуклеусів є вкорочені бокові ребра, випуклий бік, що більш-менш „лагідно“ переходить у бокові грані, і торцева напівоб'ємна робоча поверхня, у центрі якої на етапі заготовки спочатку містилось видовжене двобічно оформлене поздовжнє ребро. Залишки неґативів сколів формування ребра деколи фіксуються на нуклеусах (мал. 6, 10 — профіль).

У процесі початкової формовки площадка набирала, у відповідності зі загальною конфіґурацією ядрища, трикутних обрисів. Однак функціональне розщеплення проводилось не по всьому периметру площадки, а на її кінцевій ділянці (мал. 5 — позначено крапками). Під час цільового розщеплення і „з'їдання“ підправкою еліпсоподібна площадка зменшувалась і в залишковому варіанті набирала вигляду нахиленої і легко випуклої у плані сегментоподібної форми (мал. 5, Д).

Перший великий ребристий скол у центрі площадки визначав геометрію усіх подальших цільових сколів з нуклеуса. Ребристих сколів такого типу в колекції достатньо багато, хоч не всі вони, зрозуміло, пов'язані із цим різновидом нуклеусів.

Сколи з бокових ділянок площадки виконували функцію нівелювання боків нуклеуса. На дуже спрацьованих ядрищах добре помітно, що сколи з бокових ділянок площадок різко відмінні від цільових сколів з цих же площадок (мал. 6, 9— профіль; 10, 1 — профіль).

Формування бокових граней велося ще на рівні заготовки шляхом поздовжнього сколювання крайових ребристих ділянок і бокової поверхні (мал. 6, 9). На трьох нуклеусах у початковій стадії утилізації виразно видно, що сколи формування пласких відбивних площадок зрізують верхні частини неґативів таких перших формотворчих бокових поздовжніх сколів. Подальша підправка бокових граней, власне підживлення, велась уже після завершення циклу знять цільових сколів. Така підправка здійснювалась як з бокових ділянок площадок, так і зі суміжних бокових поздовжніх ребер (мал. 8, А). Унаслідок цього виникали специфічні відщепи з поздовжньо-поперечним огранненням (мал. 8, 1, 2) так само, як і з підживленням клиноподібного нуклеуса (мал. 2, 1а). Сплющення бокових граней з метою підняття робочого фронту здійснювалось також шляхом

поздовжнього зняття кутових ділянок між гранню і фронтом. Таким чином утворювались специфічні пластини зі скошеними площадками (мал. 9, 1—3). Оскільки вони знімають частину робочого фронту, то їх огранення таке ж, як і в цільових сколах. Характер розміщення площадки чітко вказує їх місце на нуклеусі; сколи відщеплювались з бокових, нахилених до фронтальної поверхні ділянок площадки. Найцікавіший зразок 3 (мал. 9, 3). Він знімає чітко виражений кут з'єднання двох площин.

Нівелювання і підживлення поверхні бокових граней триребристих ядрищ з нахиленими площадками було технологічною необхідністю, обумовленою загальною конструкцією нуклеуса і системою розщеплення. При такій конструкції відокремлення цільових сколів було можливим лише з торцевих ділянок площадок у площині, обмеженій з боків двома паралельними поверхнями. Загалом, керування площиною розщеплення за рахунок модуляції бокових граней нуклеусів не є чимось винятковим. Цей прийом описаний Є. Гирею в інших, правда, варіаціях під час аналізу пластинчастих технологій кам'яного віку[18]*. Специфічні бокові поверхні подібного типу і пов'язані з їх модуляцією площадки (бокові ділянки бокових площадок і бокові поздовжні ребра, з'єднані в одне ціле) заслуговують спеціальної номенклатури. Завдання це, однак, потребує ширшого порівняльного матеріалу.*

Обмежуючою величиною, що визначалась кінцевою межею спрацювання нуклеуса при підправці бокових поверхонь, стає кут з'єднання тилового боку нуклеуса з боковими гранями. У нуклеусах цього типу у Вислій Балці він не перевищує 90° (мал. 5, 2). Очевидно, це крайня величина, що визначається фізичним контекстом розщеплення кременю. Сколи під більшим кутом, як відомо, мають заломи.

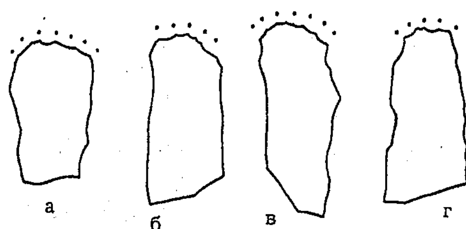
На заключному етапі розщеплення триребристі нуклеуси перетворюються у сплющені човноподібні ядрища (мал. 6, 8, 9). Деякі їх зразки, на відміну від класичних човноподібних ядрищ з плаською підтескою тилового боку[19]*, зберігають на тілі природну кірку.*

3. Торцеві нуклеуси — 6 екземплярів. Представлені головним чином зразками початкової стадії спрацювання (мал. 10, 1). Конструктивно досить близькі до триребристих нуклеусів. Мають чітко виражений робочий фронт на торцевій ділянці корпусу, одну чи дві нахилені площадки і бокові субпаралельні грані, що обмежують з боків робочу торцеву площину. На відміну від триребристих, у цих нуклеусах фактично відсутні бокові поздовжні ребра і корпус у тиловій частині завершується з'єднанням двох довгих нахилених площадок (мал. 11, а—г*).*

Бокові грані, як правило, паралельні, утворені крупними сколами і легко підправлені пласкими зняттями з бокових ділянок площадок. Підправка бокових граней аналогічна такій же підправці на триребристих нуклеусах, але демонструється тут у найбільш рафінованому вигляді. Вона не настільки інтенсивна, оскільки не було необхідности у її циклічному відновленні після серії цільових сколів з робочого фронту. Параметри фронтальної площини залишались константними. Серед заготовок зі сформованим ребром, але неясною типологічною атрибуцією

[18] Гиря Е. Ю. Технологический анализ...— 31 с.

[19] Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— С. 70—74.

Мал. 11. Площадки торцевих нуклеусів

присутні пласкі предмети з прямими скреблоподібними однобічними ребристими ділянками. Можливо, у подальшому вони трансформувалися у торцеві нуклеуси.

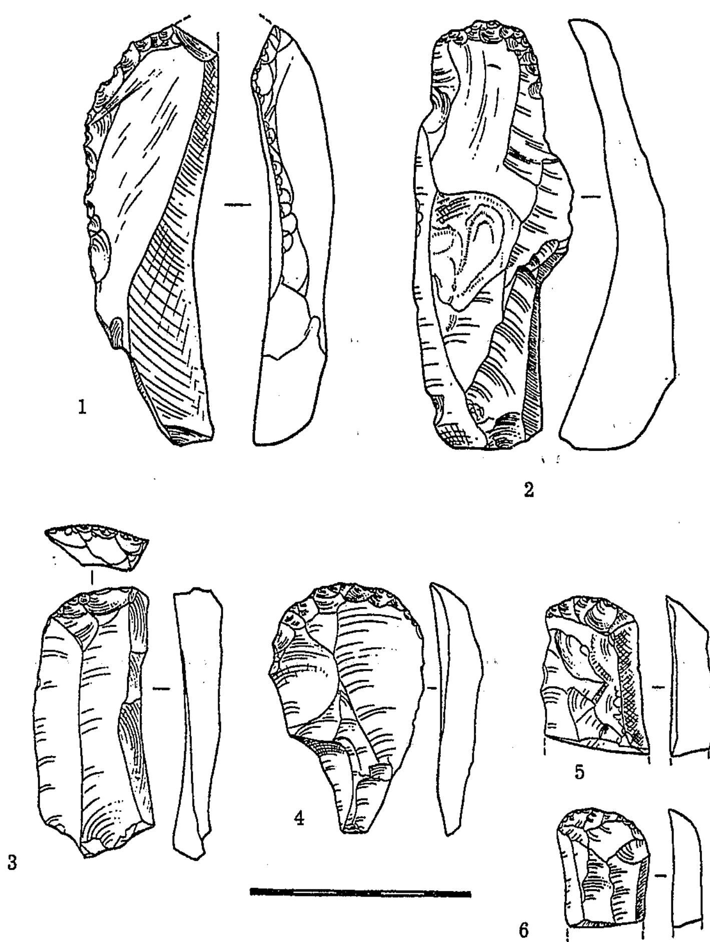
Нуклеуси з площинним пластинчастим розщепленням менш виразні в технологічному плані. Вони характеризуються вкороченими пропорціями, пласким чи легко випуклим робочим фронтом, сферичною тиловою частиною і грубофасетованими чи пласкими площадками, яких приблизно порівну. Ці нуклеуси передбачались для отримання широких пластинчастих сколів і широких пластин. Тилова частина найчастіше зберігає природну кірку крем'яної конкреції. Рідше тилова частина оббита декількома сколами чи є пласкою, коли під заготовку використовувався масивний відщеп. Іноді підправка виконана дрібними сколами (мал. 10, 2). У двох випадках на пласких нуклеусах співіснують дві системи розщеплення з двох боків у взаємоперехресному напрямі.

Головною технологічною передумовою таких нуклеусів є, певне, наявність сферичної тилової частини. Необхідна випуклість робочого фронту досягалась зняттям обушкових крайових сколів. У колекції їх найменше — 9 екземплярів. Ця техніка не вимагала попереднього створення якихось специфічних поверхонь або ж зводила їх до мінімуму. Відносна простота технології давала змогу швидко моделювати такі ядрища із фраґментів округлих конкрецій за допомогою ударної техніки розколювання. Для досягнення мети розщеплення достатніми були грубофасетовані чи пласкі площадки. Конкурентність цього простого типу розщеплення обмежувалась характером цільових сколів, що обов'язково були ширшими, тоншими і коротшими, ніж пластини, відокремлювані від нуклеусів з призматичним ограненням. Останні різняться кращою стандартизацією і геометризованою формою.

Сумарно серед площинних варіантів нуклеусів виділяються:

— одноплощадкові зі сферичною кірковою тиловою частиною — 15;
— одноплощадкові зі сферичною підправленою тиловою частиною — 4;
— одноплощадкові на відщепах — 4;
— двоплощадкові зі сферичною кірковою тиловою частиною — 6;
— двоплощадкові з пласкою тиловою частиною — 2;
— поздовжньо-поперечні двосторонні — 2;
— двоплощадкові зі зустрічним протилежним розщепленням — 2.

Серед них присутні ядрища різного спрацювання. Нуклеуси з пластинчастим і призматичним розколюванням взаємодоповнюють одні одних, утворюючи ансамбль вислобалківської майстерні.

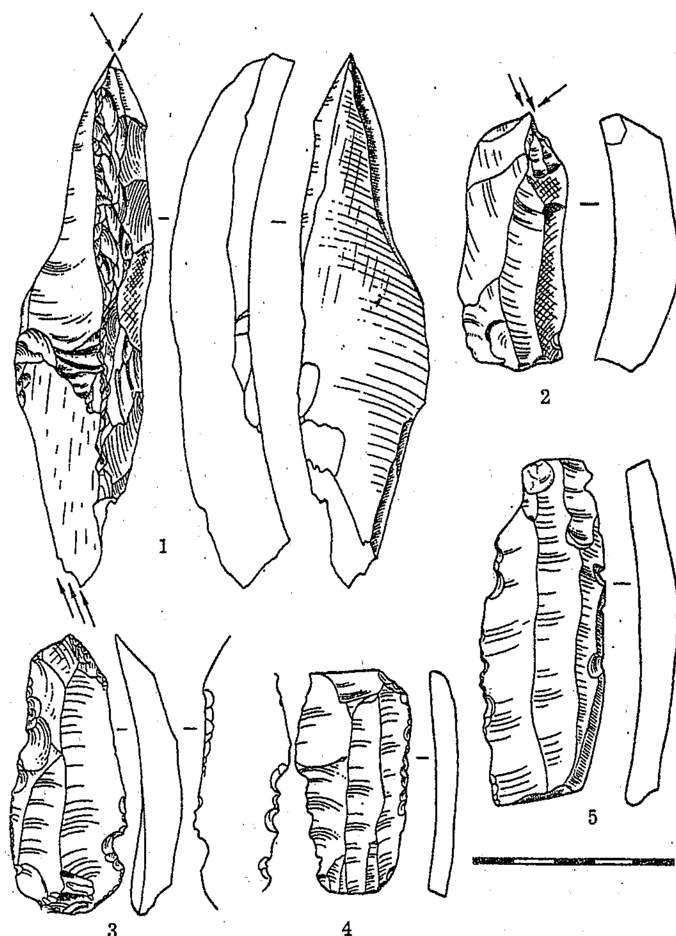

Мал. 12. Кінцеві скребки

Сліди побутової діяльности. *У статті, опублікованій 1969 р., М. Касимов і Л. Крижевська при аналізі майстерень у кам'яному віці застосували фундаментальний принцип ділення археологічних комплексів на виробничі і побутові. Цей принцип досить продуктивний стосовно характеристики норм поведінки первісної людини і, здається, ще не проявив себе повною мірою*[20]*. Поєднання виробничої і побутової діяльности обумовлене поєднанням ресурсів, що переробляла давня громада на конкретній ділянці простору, і мірою технологічного впливу на ці ресурси.*

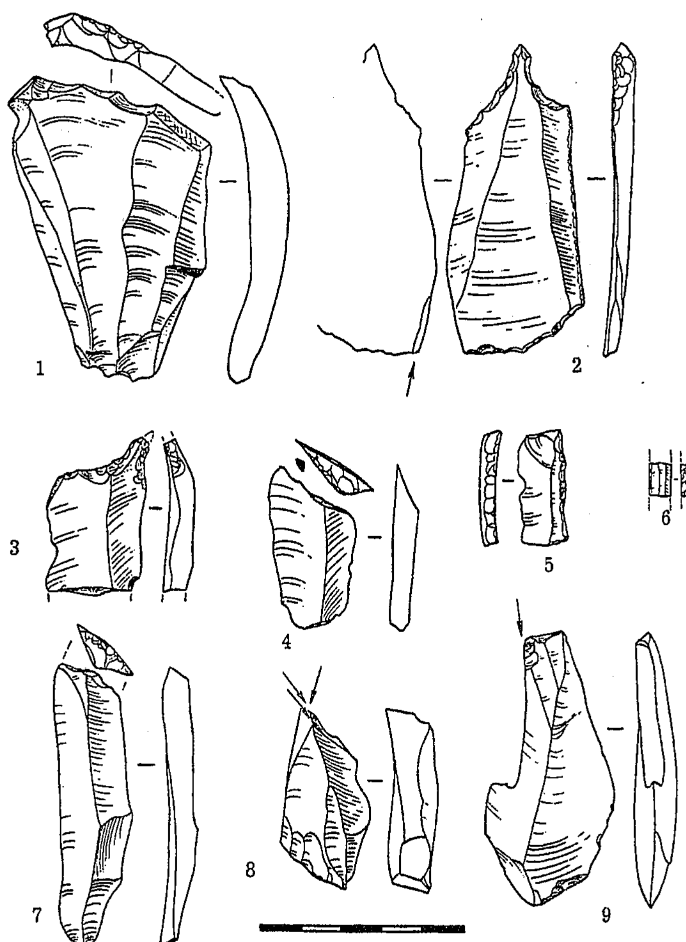
На місцях майстерень з первинного розщеплення кременю крім залишків виробничого циклу завжди, за рідким винятком, присутня невели-

[20] Касымов М. Р., Крижевская Л. Я. О классификации кремнеобрабатывающих мастерских // Советская археология.— 1969. — № 1.

Мал. 13. Інші крем'яні знаряддя:
1, 2 — різці; 3—5 — пластини з виїмками

ка кількість знарядь із вторинною обробкою, характерних для комплексів стоянок. У Вислій Балці сліди побутової діяльности дійшли до нас у вигляді декількох обпалених відщепів, грудочок вохри, невеликого фраґмента кістки і двох десятків знарядь та їх фраґментів. Обпалені відщепи (4 екземпляри) мають дрібні та середні розміри і належать до категорії повторних. Відщепи побували у вогні і мають характерні сітчасті тріщини та попелясто-білий колір у торці розлому. Їх присутність сигналізує про наявність у давнину в майстерні якихось вогнищ, що не збереглись до нашого часу через нетривкий стан культурного шару. Крім таких кременів у шарі знайдено 5 невеликих, до 2 см, шматків темно-бурої вохри. Дві крихкіші грудочки обкатані і загладжені, третя має ребристу поверхню. Під час розчистки шару траплялись розсіяні

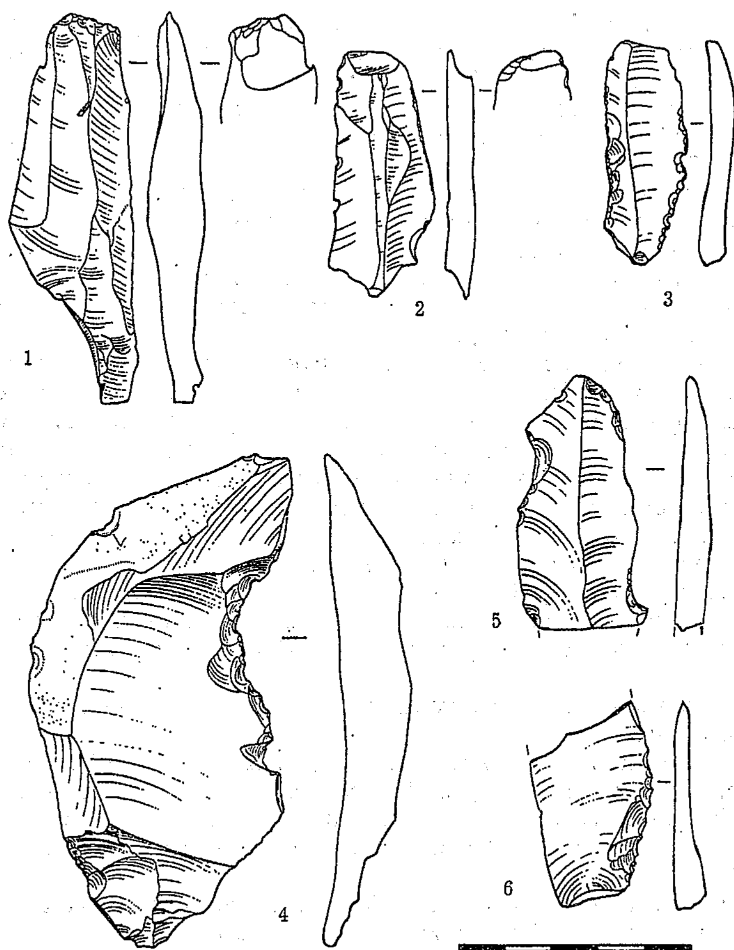

Мал. 14. Інші крем'яні знаряддя *(продовження)*:
1 — атиповий скребок; 2, 3 — проколки; 4 — заготовка різця; 5 — пластинка; 6 — мікропластинка з притупленою спинкою; 7 — пластина з косоретушним кінцем; 8, 9 — різці

охристі мікроматеріали, що не дало змоги відсортувати їх від ґрунтового субстрату. У квадраті У-15 виявлений фраґмент трубчастої кістки тварини. Її фізичний стан різко відрізняється від кісткових решток пізніших археологічних періодів і, очевидно, вказує на досить давній вік.

Головним свідченням побутової діяльности є знаряддя із вторинною обробкою. У мінімальній кількості вони представляють практично всі категорії кам'яних знарядь пізньопалеолітичного технокомплексу.

Скребки винятково кінцевого типу. Виділяються такі їх різновиди: скребки на широких пластинчастих відщепах — 2 екземпляри, з них 1— віялоподібної форми, випукло-ретуший (мал. 12, 4), другий — косоретуший, підтрапецієподібний у плані, робочий край оброблений на дві тре-

Мал. 15. Сколи з вторинною обробкою

тини грубою крупнофасетковою ретушшю (мал. 14, 1); скребки видовжених пропорцій на пластинах, косоретушні — 23 екземпляри (мал. 12, 3; 14, 7); в одному випадку виріб подібний до кософраґментованих пластин (мал. 14, 7), що традиційно пов'язуються із заготовками косоретушних різців. Проте у нашому випадку край має сліди ударів і підшліфовки, що виникли в процесі утилізації. Скребки вкорочених пропорцій — 2 екземпляри. Один з ледь асиметричним лезом на дистальній частині ребристого сколу (мал. 12, 5), другий косоретушний на дистальній частині пластини (мал. 12, 6). Дещо відособленим виглядає випуклолезовий скребок на масивному крайовому сколі (мал. 12, 2) і екземпляр, виготовлений на фраґменті крупного масивного сколу, у якому ретуш частково переходить на одну із поздовжніх сторін (мал. 12, 1). Ще один випуклоретушний скребок представлений фраґментом робочого краю.

Різців у колекції 5 екземплярів. З них: 2 екземпляри — один на пластинчастому відщепі на куті розлому (мал. 14, 9), другий — на скісному дистальному краї відщепу; бокові — 1 екземпляр — косоретушний на обломі відщепу; серединні — 2 екземпляри — оформлені на масивних крайових сколах; в одному випадку скол дуже великий (мал. 13, 1, 2).

Проколки — 2 екземпляри. Один виріб на уламку пластини, де крутою моделюючою ретушшю виготовлене жало, кінчик якого обломаний (мал. 14, 3), другий екземпляр виготовлений на крупній пластині. Тут також за рахунок крутого ретушування проксимального кінця оформлене жальце, яке скомпоноване із кутовим косоретушним різцем на дистальній частині заготовки (мал. 14, 2).

Група долотоподібних виробів включає два знаряддя на відщепах, у яких підтескою кінців, в одному випадку з боку черевця, а в другому — зі спинки, створене характерне загострення. До цієї ж групи належать два специфічних вироби на пластинах, у яких під час їх відокремлення від нуклеусів утворились вентральні виїмки проксимальних кінців за рахунок втрати ділянок з ударними горбиками (мал. 15, 1, 2). Робочі краї демонструють сліди використання (ретуш утилізації), а на одному — ділянку спеціальної підправки (мал. 15, 2).

Група мікролітів представлена двома екземплярами пластинок з притупленим краєм. В обох випадках це медіальні частини, у яких крутою ретушшю з боку спинки притуплений один із поздовжніх країв (мал. 14, 5, 6).

Серед поодиноких форм трапилася пластина з косотесаним ретушшю кінцем (мал. 14, 9).

Різноманітні зубчасто-виїмчасті форми. Присутні вироби як на відщепах, так і на пластинах. Виїмки переважно поєднуються з ділянками зубчастого краю, але є багато виробів, що мають лише виїмки. Частіше це характерно для пластинчастих заготовок (мал. 13, 3—5; 15, 3—6).

Накінець, значною кількістю представлені відщепи і пластини з ділянками ретуші, нанесеної як спеціально, так і тої, що виникла в процесі їх використання.

***Короткі висновки.** Фінальнопалеолітичне місцезнаходження Висла Балка на Дінці разом із родовищем крем'яної сировини утворюють єдиний виробничий комплекс. Після попереднього апробування крем'яні конкреції переважно округлої форми переносились на сусідню з родовищем виположену мисоподібну ділянку, де містилась стаціонарна кременеобробна майстерня. Тут відбувався процес утилізації крем'яної сировини з метою отримання специфічних призматичних нуклеусів і ножеподібних пластин.*

Унаслідок постгенетичної деформації шар з культурними рештками суттєво змістився, відбулося його вертикальне розщеплення і частковий горизонтальний змив. Горизонт з максимальною концентрацією крем'яних виробів має потужність 0,3—0,4 м і пов'язаний, за попередніми висновками Н. Герасименко, з горизонтом давньоголоценового ґрунту, сформованого на основі причорноморського лесу.

Крім Вислої Балки, на Правобережжі Дінця у межах оголень верхньокрейдових насичених кременем порід відомі подібні за характером май-

стерні біля села Синичина поблизу міста Ізюма Харківської області[21] *і біля села Татянівки Слов'янського району Донецької області, за 4 км від села Сидорова*[22]*. Дослідження цих пам'яток має поки що попередній характер, але враховуючи їх загальне хроно-стратиграфічне значення, разом із Вислою Балкою вони утворюють один мікрорайон виробничої активности фінального палеоліту — раннього мезоліту.*

Досвід районування кременеобробних майстерень Донбасу свідчить про наявність у цьому реґіоні України різних за багатством і часом існування виробничих центрів, із яких не найзначніший Слов'яно-Ізюмський асоціюється з пізнім палеолітом і нео-енеолітом. Виділяються також великий Бахмутсько-Торецький, Сухо-Ялинський і Кринський мікрорайони, що співпадають із виходами на денну поверхню кременевміщуючих порід[23]*. Дещо збоку стоять поодинокі пізньопалеолітичні майстерні Луганщини*[24]*.*

У списку із майже 20 пізньопалеолітичних донецьких майстерень присутні пам'ятки з різною повнотою циклу первинної кременеобробки. Частину з них О. Кротова[25]*, услід за П. Борисковським*[26]*, поділяє на майстерні з виготовлення нуклеусів та пластин (нуклеусів майже немає) і на майстерні з виробництва заготовок з нуклеусів (багато ограненних нуклеусів і мало пластин). Відсутній продукт виносився людьми на базові стійбища. Таке безумовно правильне ділення відображає крайні випадки діагностики пізньопалеолітичних майстерень з первинного розщеплення. Однак багато донецьких комплексів мають технологічні відтінки, що не дають підстав для такої полярної атрибуції. Зокрема, у Вислій Балці співвідношення нуклеусів і сколів,пов'язаних з їх підготовкою і розщепленням, свідчить, що значна частина вироблених у майстерні ядрищ розколювалась за її межами. Заразом у колекції є залишкові нуклеуси, а також добре огранені пластини. Отже, з майстерні виносились і підготовлені до розщеплення нуклеуси, і відокремлені уже пластинчасті заготовки (на місці майстерні залишалась тільки частина пластин).*

---

[21] Снежко А. И. Раскопки стоянки позднего палеолита у с. Синичино на юге Харьковской области // Проблемы исследования памятников археологии Северного Донца. Тезисы докладов.— Луганск, 1990.— С. 37—38.

[22] Коваль Ю. Г. Позднепалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьяновка I на Северном Донце // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов, 1—3 марта 1995 г.— Харьков, 1995.— С. 8—10.

[23] Колесник А. В., Дегерменджи С. М. Карта памятников кремнедобычи и кремнеобработки Донецкой области // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов.— Донецк, 1989.— С. 18—21; Колесник А. В., Коваль Ю. Г, Дегерменджи С. М. Краматорская неолитическая мастерская // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.— С. 13—22; Колесник А. В. О зонах производственной активности в каменном веке Донбасса // Древнейшие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.—V в. н. э. Тезисы докладов.— Тирасполь, 1994.— С. 9—12.

[24] Кротова А. А. Новые кремнеобрабатывающие мастерские эпохи палеолита на Северном Донце // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 43—51.

[25] Там само.— С. 50—51.

[26] Борисковский П. И. Палеолит Украины //Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— М.; Л., 1953.— № 40.— С. 263; його ж. Очерки по палеолиту бассейна Дона // МИА.—М.; Л., 1963.— № 161.— С. 166.

Таке співвідношення етапів циклу первинного розщеплення відображає відносну тривалість перебування людей на території місцезнаходження. Це підтверджують і малочисельні рештки побутової діяльности.

Застосований до комплексу Вислої Балки термін „майстерня", безперечно, має неточний і попередній характер, оскільки до повного дослідження пам'ятки і знаходження її „поселенського" еквіваленту неясно, якою була реальна питома вага технологічних операцій, пов'язаних зі всіма етапами утилізації крем'яної сировини і не представлених у зібраній колекції артефактів. Як здається, сучасна проблема визначення і диференціації кременеобробних майстерень палеоліту щораз більше переходить у схоластичну площину,вихід з якої криється у повному дослідженні комплексів окремих „майстерень" і у повному моделюванні усього циклу розщеплення з наступною кількісною оцінкою його лакунарности.

Між тим, простежується безсумнівне домінування на розкопаних ділянках пам'ятки решток початкових етапів каменеобробки. Підготовка і розщеплення нуклеусів Вислої Балки велися за стандартизованою схемою, що базувалась на пласкому і напівоб'ємному торцевому розколюванні. Заготовки і ядрища в початковій стадії спрацювання модифікувались за допомогою ударних прийомів техніки відколу; власне нуклеуси розщеплювались за рахунок ударної (головним чином) і, мабуть, у якійсь мірі віджимної техніки. Представлені клиноподібні, торцеві, човноподібні та інші модифікації ядрищ, що належать до різних варіацій призматичної стратегії редукції нуклеусів пізнього палеоліту. Ця стратегія (Core Reduction Strategies — CRS) виростає з паралельної і протопризматичної CRS середнього палеоліту[27], важливою технологічною передумовою яких є бокові поздовжні ребра. З них здійснювалось формування робочої поверхні нуклеуса. Під час рекурентного способу отримання цільових сколів ребристі ділянки періодично відколювались і поновлювались[28]. Після широкого переходу в пізньому палеоліті до призматичної стратегії значення поздовжніх ребер не просто зберігалося; вони стали дуже важливим стратегічним надбанням попередньої стадії еволюції CRS, що забезпечила розвиток об'ємної конструкції нуклеуса. У цьому сенсі триребристі (човноподібні) нуклеуси пізнього палеоліту, у тому числі й Вислобалківської стоянки, продовжують стратегічну лінію редукції нуклеусів Biache-Saint-Vaast[29]—Rocourt[30], яка, на думку В. Чабая, є одним зі шляхів становлення пізньопалеолітичної пластинчастої технології у Європі[31].

Олександр КОЛЕСНИК, Юрій КОВАЛЬ

---

[27] Chabay V., Sitlivy V. The periodization of Core Reduction Strategies of the Ancient, Lower and Middle Palaeolithic // Préhistoire Européene.— Liège, 1993.— V. 5.— P. 9—98.

[28] Boeda E., Geneste J. M., Meignen L. Identification de chaines opératoires lithiques de Paléolithique Ancien et Moyen // Paléo. — 1990.— № 2.— P. 43—80.

[29] Boeda E. Analyse technologue de Débitage de Niveau IIA // Le Gisement paléolitique Moyen de Blanche-Saint-Vaast (Pas-de-Calais). Mémoires de la Socièté Prehistorique Française. — 1988.— T. 21.— P. 185—214.

[30] Otte M., Boeda E., Haesaerts P. Rocourt: Industrie laminaire arcaique // Helinium.— 1990.— XXIX.— P. 3—13.

[31] Чабай В. П. Один из путей становления позднепалеолитического порядка операций первичного расщепления // Археологический альманах.— Донецк, 1994.— № 3.— С. 135—150.

ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ШАРУ СТОЯНКИ ІГРОВИЦЯ І

В останні десятиліття дедалі більшого значення набувають питання планіграфії палеолітичних поселень і техніко-типологічних особливостей окремих виробничих комплексів — компактних місць первинної і вторинної обробки кам'яного інвентаря[1].

Археологічні дослідження двошарової палеолітичної пам'ятки Ігровиця І дали змогу простежити такий інтенсивний виробничий центр розщеплення кременю. Наявність непорушеного гомогенного комплексу всіх заготовок та відходів виробництва — понад 6 тис. екземплярів, сконцентрованих головним чином на площі 4 м², дозволяє застосування методів реконструкцій і ремонтажу, класифікаційного та статистичного аналізу. Всебічна метрико-морфологічна характеристика виявленого матеріалу проливає світло також на ряд аспектів пізньопалеолітичної техніки розщеплення пластин та відщепів у цілому.

Ігровиця І. Історія дослідження та топографія. *Пам'ятка відкрита О. Ситником у 1981 р. Тоді ж була зібрана невелика колекція археологічного матеріалу. У 1988 р. Тернопільською палеолітичною експедицією на стоянці проведені археологічні розкопки, в результаті яких зафіксовано два культурних горизонти, розділених стерильним прошарком суглинків. У 1989 р. дослідження велись разом з М. Левчуком.*

Стоянка розміщена на вершині крутого схилу лівого берега невеличкої річечки Ігри — лівої притоки Серету (басейн Дністра), в південних околицях села Ігровиці Тернопільського району (за 20 км на північ від Тернополя), в урочищі Диблянка (мал. 1). Гора Диблянка являє собою мисоподібне утворення вододільного плато, яке обмежене долиною річки зі заходу і двома глибокими балками з північної і південної сторін (мал. 2). На вершині гори (близько 50 м над рівнем тальвегу долини річки) знаходиться недіючий піщаний кар'єр, в якому і були знайдені підйомні матеріали (мал. 3Б). Вище по схилу на поверхні колгоспного поля зафіксовано ще один пункт палеолітичних знахідок — Ігровиця Іа. Південніше, на мисоподібних виступах правого берега Ігри, виявлено ряд інших палеолітичних пам'яток: Ігровиця II — V, Івачів Долішній III, IV (мал. 2).

У 1988 р. закладено розкоп 1 площею 60 м². Досліджено 20 м². У 1989 р. розкопано ще 10 м².

Стратиграфія. *На східній стінці розкопу 1 (мал. 3А) простежується такий порядок нашарувань четвертинних відкладів (зверху вниз):*

---

[1] Шовкопляс І. Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія.— 1971.— № 3.— С. 13—21; Гладких М. І. До питання типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря // Археологія.— 1973.— № 9.— С. 15—21.

1. Сучасний ґрунт, чорнозем. У нижній частині густо пронизаний кротовинами. 0—0,9 м.

2. Перехідний жовто-коричневий з сірим відтінком прошарок підґрунту B_1 0,9—1,1 м.

3. Світло-жовтий верхньоплейстоценовий лесовий суглинок, у нижній частині якого знаходиться культурний шар І (пізній палеоліт). 1,1 — 2,65 м.

4. Викопний ґрунт темно-коричневого кольору, складений із супіщаних відкладів. Перехід у нижній горизонт „гривастий“. У заповненні всього похованого ґрунту спостерігаються залишки культурного шару II (мустьє). 2,65—3,0 м.

5. Шар сірих супіщаних відкладів. 3,0—3,2 м.

6. Білий неогеновий пісок.

У шурфі-зачистці 1989 р. (мал. 4) культурний шар II дещо знижується на глибину до 3,5 м.

Отже, культурний шар І залягав на глибині 2,2—2,45 м і був прив'язаний до нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесових суглинків. Культурний шар II зафіксовано на глибині 2,65—3,0—3,5 м у заповненні викопного ґрунту, очевидно, мезинського викопного комплексу (амерсфорт).

Культурний шар І. Планіграфія. *На плані розкопаної ділянки поселення виразно проглядається інтенсивне скупчення кам'яного матеріалу (мал. 3В). Найщільніше кремені залягали в центральній частині скупчення на площі 1,5—2,0 м². Тут припадало до 2 тис. речей на 1 м². Знахідки мали вигляд округлої купи розщепленого кременю товщиною 15 —20 см, яка з часом розповзлась і зцементувалась суглинками. У процесі розчистки встановлено, що артефакти залягали плоскими боками переважно донизу, нашаровуючись один на одного упереміш зі світло-жовтими лесовими суглинками. Траплялися також вироби й у вертикальному та косонахиленому положенні, що було викликане пізнішими деформаціями рельєфу внаслідок водостоку і осадкового накопичення лесу.*

Якоїсь певної закономірности у заляганні верхніх і нижніх горизонтів кременю простежити не вдалось. Увесь прошарок товщиною до 20 см був густо насичений як крупними відщепами та пластинами, так і дрібними скалками і міліметровими уламками сколів. Загалом дрібні відходи виробництва — кремені розмірами менше 2 см у поперечнику — складають половину всіх знахідок.

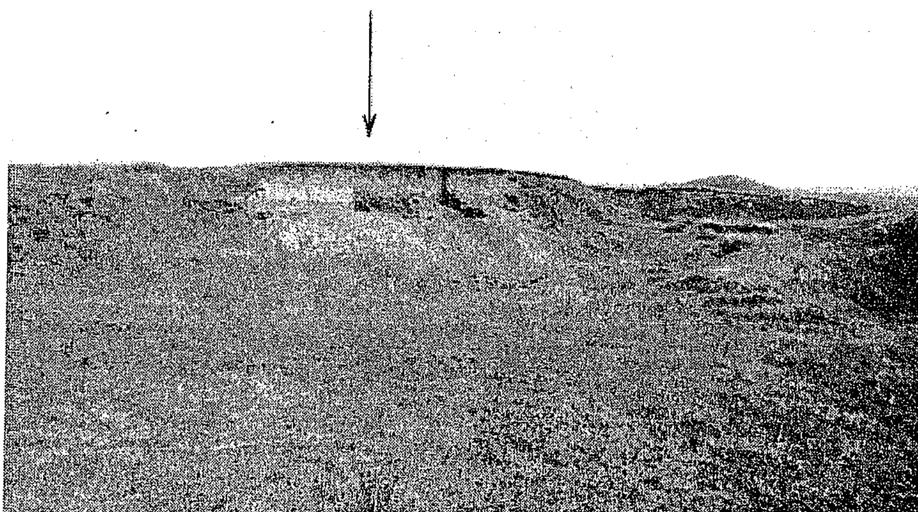
На інших ділянках розкопаної площі матеріальні рештки траплялись значно рідше, у середньому 10—15 виробів на 1 м² (мал. 3В).

Виробничий центр поселення припадає на квадрати 12, 13-Г, Д. На площі основного скупчення матеріали в технічному аспекті поділяються так: квадрат 12-Г — 24 знаряддя, 298 пластин, 279 відщепів, 75 різних уламків, 753 скалки; квадрат 12-Д — 21 знаряддя, 175 пластин, 259 відщепів, 550 скалок і дрібних уламків; квадрат 13-Г — 46 знарядь, 416 пластин, 783 відщепи, 927 скалок, 183 уламки; квадрат 13-Д — 5 знарядь, 216 пластин, 373 відщепи, 696 скалок, 92 уламки.*

Загалом у межах виробничого центру зафіксовано 6171 кремінь: 96 знарядь, 1105 пластин, 1694 відщепи, 2876 скалок, 400 нуклеподібних, природних та невизначених уламків.

---

* Знаряддями названі сколи навіть із незначною вторинною обробкою або ж слідами застосування у роботі.

Мал. 1. Місце стоянки Ігровиця І
(стрілкою показано розкоп 1)

Слід зазначити, що на кількох уламках жовна з центральної ділянки скупчення (квадрат 12, 13-Г) виявились сліди мистецької діяльности — сітка гравірованих ліній (опис подано нижче).

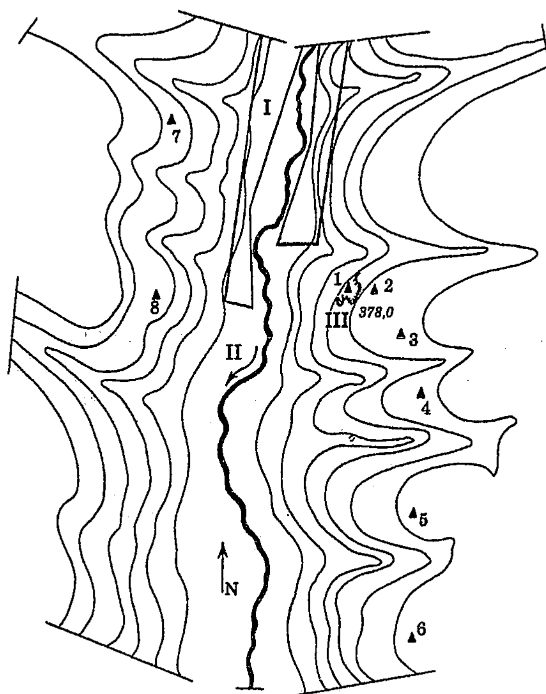
На решті площі розкопу 1 (понад 17 м²) знайдено лише 562 крем'яних вироби (мал. 3В).

Фауністичні рештки, залишки вогнищ чи житлових об'єктів відсутні.

Комплекс кам'яних виробів становить 6733 екземпляри (100 відсотків). Аналізові піддається весь матеріал з розкопу 1, оскільки так чи інакше він походить з цього виробничого центру первинного розщеплення ядрищ.

Характер вихідної сировини. *Використовувався лише високоякісний кремінь з місцевих туронських відкладів верхньої крейди. Для сколювання заготовок підбирались жовна переважно кулеподібної і яйцеподібної форми розмірами 15 — 20 см. На жовняних ділянках нуклеусів та сколів спостерігається кальцитова чи карбонатна кірка білого і сірого відтінків товщиною 0,1 — 0,6 см. На розломі кремінь чорний і темно-сірий. Кілька виробів виготовлено з жовто-коричневого (медового) кременю, відклади якого також епізодично трапляються на території Західного Поділля.*

Стан збереження матеріалу. *Усі вироби з культурного шару мають різний ступінь інтенсивности патинування — у межах синьо-біло-голубуватого забарвлення. Переважає біло-голуба (молочна) патина. Характерною рисою патинування є плямистий візерунок на більшості розколеного кременю. Це явище, за всіма ознаками, зумовлене вапняковими*

Мал. 2. Картосхема розміщення пам'ятки Ігровиця I:
I — село Ігровиця; II — річка Ігра; III — піщаний кар'єр, стоянка Ігровиця I.
Палеолітичні пам'ятки:
1 — Ігровиця I; 2 — Ігровиця Ia; 3 — Ігровиця II; 4 — Ігровиця III;
5 — Івачів Долішній IV; 6 — Івачів Долішній III; 7 — Ігровиця IV; 8 — Ігровиця V

наростами, які нерівномірно покривали різні ділянки кременю, що запобігало їх інтенсивнішому окисленню.

Декілька предметів мають на поверхні залізисті напливи, незначне вивітрення і люстраж. Очевидно, ці матеріали були принесені на стоянку з іншого місця.

Прикрою перешкодою у дослідженні матеріалу виявилася значна природ на фраґментація як дрібних, так і крупногабаритних сколів, нуклеусів, жовен, яка виникала унаслідок волого-температурних зрушень у пізньо-плейстоценовий період. Практично кожен великий скол розшаровувався на кілька аморфних фраґментів чи мав сліди вилущення і лунки від природних „відщепиків". Деякі вироби розпадались на шматки після того, як були добуті на поверхню. У зв'язку з цим проведена значна робота щодо реставрації і реконструкції більшої частини середніх і крупних заготовок.

Спеціально вивчались уламки пластинчастих виробів. Близько 100 пластин вдалося повністю відновити. Як свідчить досвід, вони ламалися здебільшого на три частини. І лише невелику їх кількість було розламано навмисно. Основна маса виробів фраґментувалася випадково, часто у

процесі первинного розщеплення. Фіксується, зокрема, дуже високий відсоток надщерблень і дрібних обломів термінальних кінців сколів.

Класифікація крем'яного інвентаря. *Для систематизації і опису комплексу за основу взято класифікаційну схему В. Гладиліна*[2]*. У багатьох випадках принципи її свідомо порушуються через своєрідність пізньопалеолітичних індустрій і недоцільність громіздкої градації різних морфологічних ознак артефакту, які не пов'язані між собою. Термінологія ж і понятійний апарат у системі опису В. Гладиліна видаються нам найбільш оптимальними.*

Список основних категорій крем'яних виробів нараховує: нуклеусів — 2 екземпляри; знарядь праці — 109; пластин — 1133; мікропластинок — 55; відщепів — 1957; скалок — 3050; уламків — 400; дрібних конкрецій кременю — 37 екземплярів. Усього 6733 екземпляри. З них найбільшу увагу привертають нуклеуси, знаряддя, пластини і відщепи — 3246 екземплярів. Скалки, луски, нуклеподібні, природні та невизначені уламки сколів при аналізі комплексу не враховуються.

Техніка первинного розщеплення**. *Нуклеуси — 2 екземпляри (0,06 відсотка)***.

Дивно, що на майже семитисячну колекцію виробів припадає лише 2 нуклеуси. Слід, однак, зауважити, що серед 400 уламків, здебільшого дрібних, є досить багато нуклеподібних фраґментів, які не піддаються визначенню. Проте очевидно, що на місці виробничого центру первісні майстри прагнули використати сировину максимально — розщепити ядрище до вигляду дрібних уламків, які пізніше фраґментувались під дією природних факторів. Відсутність великих бракованих нуклеусів свідчить про те, що якість жовен-заготовок випробовувалась на місці їх збору.

Обидва знайдені нуклеуси належать до яскравих зразків призматичних, поздовжніх, односторонньовипуклих, одноплощадкових ядрищ (мал. 5, 1, 2). Перший екземпляр був природно розщеплений на декілька аморфних шматків, більшу частину яких вдалося з'єднати (мал. 5, 1). Він має косозрізану ударну площадку, яка на межі з робочою поверхнею була частково фасетована. Зворотний бік оформлений кількома широкими зняттями в радіальному напрямку. На лівій поздовжній грані спостерігається міжфасеткове поперечно сколене ребро для зняття видовженої пластини. Розміри артефакту 16,0 х 9,0 х 6,5 см.

Друге ядрище має підциліндричну форму (мал. 5, 2). Його параметри 9,5 х 5,3 х 3,6 см. Ударна площадка утворена одним сильним косим зняттям. По краю площадка підправлена дрібними фасетками. Зворотний бік необроблений і являє собою видовжену ділянку з товстою карбонатною кіркою.

Технічні характеристики обох нуклеусів вказують на досить розвинену призматичну технологію зняття максимально видовжених пластин з однієї косозрізаної площадки за допомогою дрібного фасетування краю площадки і спеціальної підправки міжфасеткового ребра.

Пластини *— 1133 (16 відсотків). Пластини за станом їх збереження поділяються на цілі вироби (256 екземплярів) і фраґменти пластин (877 екземплярів), які у свою чергу розчленовуються на базальні, медіальні та*

---

[2] Гладилин В. Н. Проблемы палеолита Восточной Европы.— К., 1976.

* Технологічні дослідження проведені за програмою проекта INTAS, 96-0079.

** Тут і далі відсотки вирахувані від загальної кількости крем'яних виробів — 6733 екземплярів.

термінальні частини. Цілі заготовки залежно від розмірів поділяються на групи дуже великих (довжина понад 12 см), великих (довжина від 7 до 12 см), середніх (довжина від 4 до 7 см) і дрібних (довжина від 2 до 4 см). Мікропластинки, ширина яких становить менше 1,2 см, розглядаються як окрема категорія виробів. За пропорціями пластини розкладені на 5 підгруп: 1) довжина більша від ширини у 2 рази; 2) у 3 рази; 3) у 4 рази; 4) у 5 разів; 5) у 6 разів.

Далі пластини членуються відповідно до способу попереднього оформлення спинок і підправки відбивних площадок.

Таблиця 1

Параметри довжини цілих пластин

см	2—5	5—7	7—9	9—11	11—13	13—15	15—19
Кількість	98	70	31	19	20	8	10
Відсоток	38,7	27,3	12,1	7,4	7,8	3,1	3,8

Кількість пластин, як свідчить таблиця 1, зменшується пропорційно до збільшення їх розмірів. Але не слід забувати, що дрібні пластини ламались менше і рідше використовувались під знаряддя праці, у той час як середні і крупні вироби представлені здебільшого фраґментами. Саме тому на долю пластин розмірами 7—13 см довжиною припадає таке невелике число цілих заготовок — 70 екземплярів (26 відсотків). Серед знарядь праці вони становлять понад 70 відсотків усіх знарядь на пластинах.

Таблиця 2

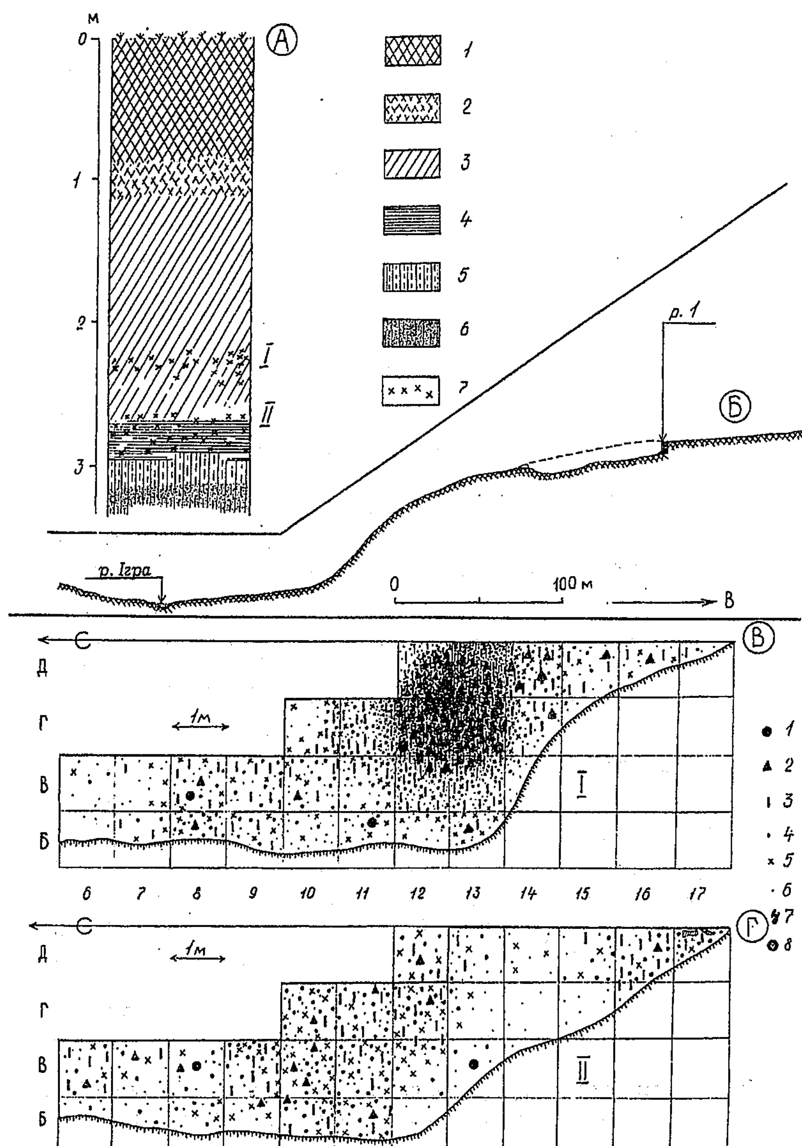
Пропорції цілих пластин

Пластини	L > 2I*	L > 3I	L > 4I	L > 5I	L > 6I	Усього	Відсоток
Дуже великі	2	7	7	8	2	26	10
Великі	27	18	13	5	2	65	25
Середні	75	23	7	-	-	105	42
Дрібні	40	20	-	-	-	60	23
Усього	144	68	27	13	4	256	
Відсоток	56,2	26,5	10,5	5,7	1,5	100	

* L — довжина, I — ширина пластин.

Варто відзначити важливу деталь при порівнянні пропорцій більших і менших пластин. Найбільшу видовженість дають дуже великі і великі заготовки. Основна їх маса має довжину, яка у 3—5 разів перевищує ширину. Середні і дрібні пластини, навпаки, характерні пропорціями, при яких довжина лише у 2—3 рази більша від ширини. На нашу думку, цей факт може мати не тільки культурно-історичне, але й хронологічне значення для пам'яток пізнього палеоліту даного реґіону.

Отже, більшість пластин має паралельне поздовжнє чи частково поздовжнє огранування — 154 екземпляри (60 відсотків). Серед інших пластин найчастіше трапляються ребристі (10,5 відсотка), безсистем-

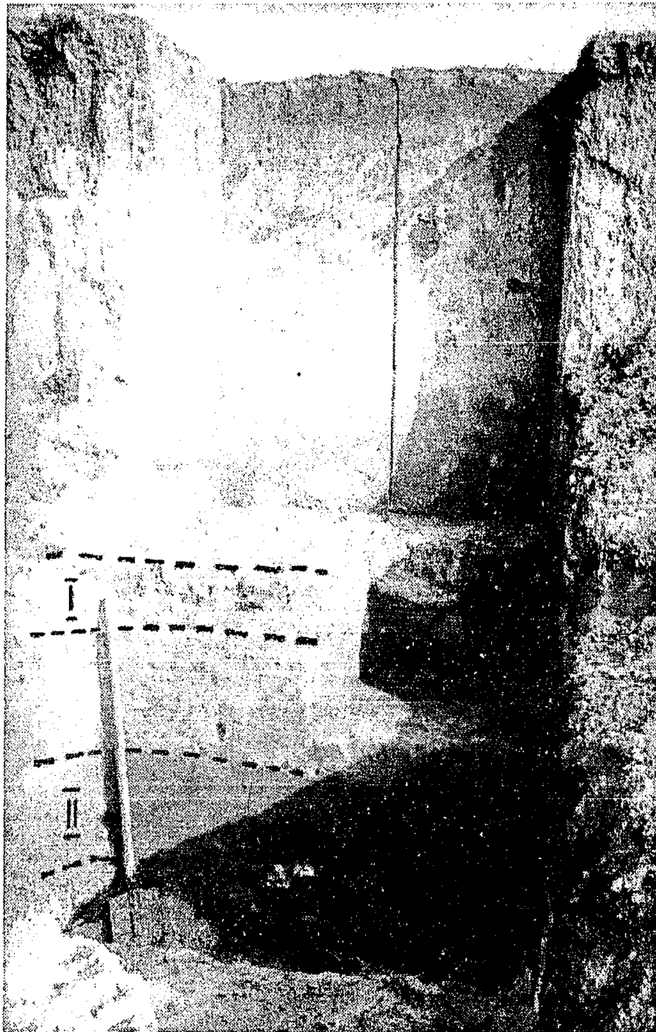

Мал. 3. Стратиграфічна колонка, план і профіль культурних горизонтів Ігровиці I:

А. Стратиграфія *(опис відкладів у тексті)*:
I — культурний шар I; II — культурний шар II.

Б. Профіль лівого берега долини річки Ігри в районі пам'ятки.

В, Г. Плани розміщення культурних решток культурних шарів I і II:
1— нуклеуси; 2 — знаряддя праці; 3 — пластини; 4 — відщепи; 5 — уламки; 6 — скалки; 7 — кістки; 8 — знахідка первісного мистецтва

Мал. 4. Ігровиця І. Шурф-зачистка і стратиграфія відкладів *1989* р.:
І — культурний шар І; ІІ — культурний шар ІІ

но крайові (10,1), безсистемні (8,5), радіальні та первинні пластини (по 3,9 відсотка).

Характерно, що, за винятком двох ребристих пластин, усі дуже великі заготовки огрaновані поздовжньо-паралельним способом, у той час як серед дрібних пластин майже половина виробів мають непризматичне оформлення спинок. 10,5 відсотка ребристих цілих пластин вказує, що в середньому після зняття 10 видовжених заготовок проводилося оформлення міжфасеткового ребра, яке було необхідне для подальшого призматичного сколювання.

Таблиця 3

Характер огранування спинок цілих пластин

Пластини	Дуже великі	Великі	Середні	Дрібні	Усього	Відсоток
Первинні	-	3	6	1	10	3,9
Дорсально-плоскі	-	-	-	3	3	1,1
Безсистемні	-	2	8	12	22	8,5
Безсистемно-крайові	-	6	14	6	26	10,1
Радіальні	-	3	5	2	10	3,9
Радіально-крайові	-	-	3	-	3	1,1
Конвергентні	-	-	1	-	1	0,3
Поздовжні	2	21	29	28	80	30,7
Поздовжньо-крайові	13	9	19	6	47	18,6
Біпоздовжні	2	7	2	1	12	4,6
Біпоздовжньо-крайові	4	2	-	-	6	2,3
Поздовжньо-ребристі	3	-	-	-	3	1,1
Поздовжньо-ортогональні	-	1	5	-	6	2,3
Ребристі	2	11	13	1	27	10,5
Усього	26	65	105	60	256	
Відсоток	10	25	42	23	100	

Найчастіше траплялись медіальні фраґменти пластин (39,6 відсотка), що може свідчити про наявність розломів пластинчастих заготовок не лише на три, але й на чотири і більше частин. Невідповідність базальних (37 відсотків) і термінальних (23, 4 відсотка) ділянок пластин пояснюється, очевидно, тим, що багато дрібних термінальних кінчиків пластинок розміром менше 2 см віднесені до категорії невизначених (пластини чи відщепи ?) уламків.

Таблиця 4

Фраґментовані пластини

Групи пластин	Великі	Середні	Дрібні	Усього	Відсоток
Базальні частини	35	95	195	325	37,0
Медіальні частини	30	109	209	348	39,6
Термінальні частини	18	54	132	204	23,4
Усього	83	258	536	877	100
Відсоток	9,4	29,5	61,1	100	

Враховуючи загальноприйнятий індекс пластин за Ф. Бордом (відношення усіх пластин до загальної кількости сколів), отримаємо цифру 31,3. Якщо ж спробувати вирахувати реальний індекс пластин за В. Ситлівим[3] (відношення цілих пластин і їх базальних частин до всіх цілих

[3] Ситлівий В. І. До питання визначення рівня пластин в палеолітичних комплексах // Археологія.— 1984.— № 48.

сколів і їх базальних частин), то одержимо цілком інший показник — 42,0. Таким чином, у пізньопалеолітичних комплексах індекс пластин за Ф. Бордом завжди буде занижений через їх значну фраґментацію.

Таблиця 5

Ударні площадки пластин та відщепів

Площадки	Пластини	Відщепи	Усього	Відсоток
Природні	16	110	126	7,7
Плоскі	54	222	276	17,0
Грубосколені	36	36	72	4,4
Двогранні	18	25	43	2,6
Багатогранні	7	26	33	1,6
Фасетовані	40	133	173	13,6
Мікрофасетовані	143	135	278	17,0
Мікроплощадки	202	364	566	44,7
Поздовжньо-підправлені	15	38	53	4,1
Усього	531	1089	1620	100

Усі інші площадки цілих сколів і базальних частин невизначені чи сумнівні.

***Мікропластинки** — 55 екземплярів (0,9 відсотка). За характером огранованих спинок мікропластинки поділяються на поздовжні двосхилі — 29 екземплярів, поздовжні трисхилі — 12, біпоздовжні — 2, поздовжньо-крайові — 6, конвергентні — 2, ребристі — 4 екземпляри. Усі визначені ударні площадки слід віднести до мікроплощадок. Повторної обробки на мікропластинках не зафіксовано.*

***Відщепи** — 1957 екземплярів (29 відсотків)*. Діляться на групи цілих — 1170 (59 відсотків) і фраґментованих — 787 (41 відсоток). Зазначимо, що серед пластин цілі вироби становлять лише 21 відсоток. У числі фраґментів знаходиться 126 частково надбитих сколів, 186 великих і середніх уламків та 475 дрібних відщепів.*

За пропорціями цілі відщепи членуються на групи видовжених (довжина переважає ширину) — 68 відсотків і вкорочених (довжина менша від ширини) — 32 відсотки. Серед великих і середніх фраґментів базальні частини нараховують 56 екземплярів, медіальні — 37, термінальні — 97 екземплярів.

Таблиця 6

Характер огранування спинок цілих відщепів

Групи	Великі	Середні	Дрібні	Усього	Відсоток
Первинні	14	22	52	88	7,5
Дорсально-плоскі	2	36	90	128	10,9
Безсистемні	5	46	235	286	24,4
Безсистемно-крайові	41	63	124	228	19,4

* У відношенні до всіх сколів відщепи становлять 60 відсотків.

Продовження таблиці 6

Радіальні	5	45	42	92	8,7
Радіально-крайові	7	18	7	32	2,7
Конвергентні	2	18	9	29	2,4
Конвергентно-крайові	-	4	-	4	0,3
Поздовжні	4	22	135	161	13,7
Поздовжньо-крайові	10	29	39	78	6,6
Ортогональні	-	8	-	8	0,6
Ортогонально-крайові	-	1	-	1	0,09
Ребристі	6	16	11	33	2,9
Ребристо-крайові	2	-	-	2	0,1
Усього	98	328	744	1170	100
Відсоток	8,5	28,0	63,5	100	

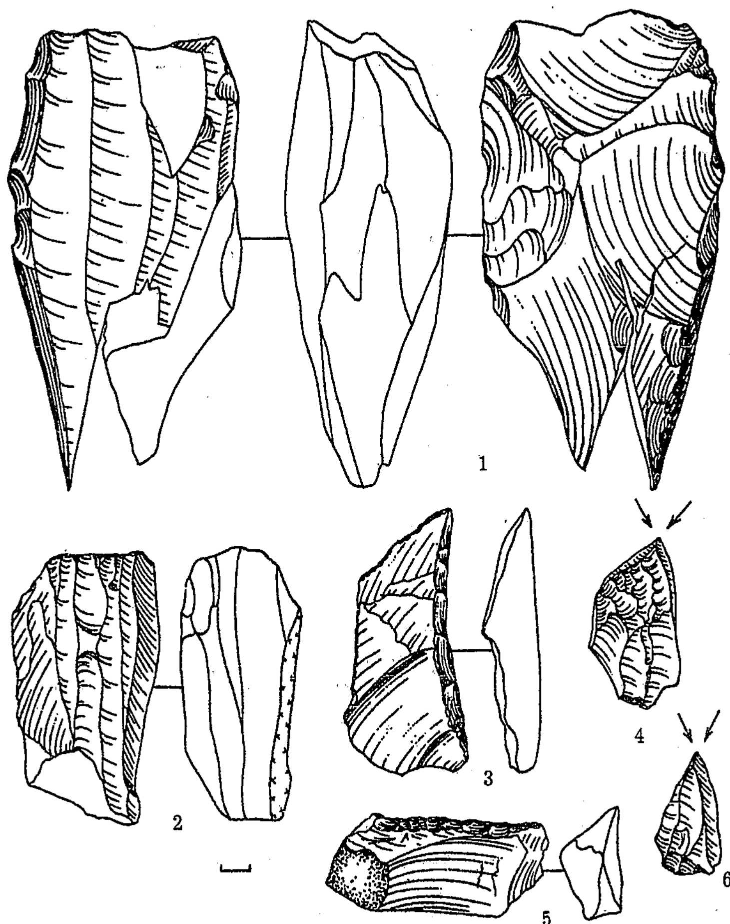
Порівнюючи показники таблиць 3 і 6, спостерігаємо значну відмінність у характері огранування спинок пластин і відщепів. Якщо паралельне поздовжнє огранування пластин складає 60 відсотків, то аналогічне оформлення спинок відщепів трапляється у 3 рази рідше — 20 відсотків. Напрошується висновок, що відщепи відколювались здебільшого як допоміжні сколи при підготовці робочих боків нуклеусів для продукування видовжених пластин. Разом з тим значний відсоток знарядь на відщепах дещо спростовує таке твердження.

Форма відщепів менш стабільна, не має серійности, чітких геометричних форм. Переважають аморфні овально-підчотирикутні вироби. Серед ударних площадок відщепів найпоширенішими були мікроплощини, плоскі, мікрофасетовані та фасетовані площадки.

Техніка вторинної обробки. *Домінують вироби з дрібною крайовою ретушшю на гострих поздовжніх краях пластин та відщепів. Інколи таку ретуш важко відрізнити від слідів утилізації. Рідше використовувалась зубчаста, виїмчаста, напівкрута скребкова ретуш, крута ретуш притуплення, різцеві сколи, сколи підтески, штучна фраґментація пластин та інші.*

Загалом вторинна обробка на сколах виробничого комплексу Ігровиці I мінімальна. Лише окремі речі мають типову форму різців і скребків. Більшість виробів може бути віднесена до ножеподібних і скобелеподібних знарядь на сколах без зміни початкової форми заготовки. Такі знаряддя слід відрізняти від стандартизованих серій типового пізньопалеолітичного інструментарію.

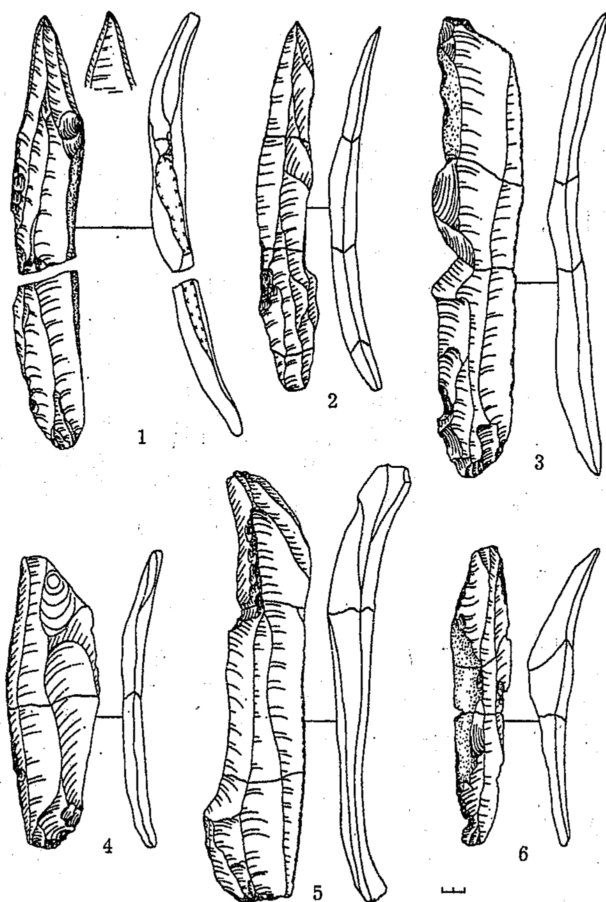
Типологія. *У колекції представлено 109 знарядь — 1,6 відсотка. З них: різці — 8 (на пластинах — 5, на відщепах — 3); мікрорізці — 1 (на відщепі); скребки — 7 (на пластинах — 3, на відщепах — 4); мікроскребки — 3 (на пластинах); скреблоподібні вироби — 6 (на пластинах — 1, на відщепах — 5); ножеподібні вироби — 43 (на пластинах — 20, на відщепах — 23); пилкоподібні вироби (зубчасті) — 12 (на пластинах — 5, на відщепах — 7); скобелеподібні вироби (виїмчасті) — 26 (на пластинах — 9, на відщепах — 17); сколи з фраґментованим і притупленим поперечним кінцем — 3 (на пластинах).*

Мал. 5. Культурний шар I:
нуклеуси і знаряддя праці

У цілому на пластинах виготовлено 50 знарядь (46 відсотків), на відщепах — 59 (54 відсотки), що характерно для ранньої пори пізнього палеоліту. Відзначимо при цьому, що більшість знарядь на відщепах з дрібною крайовою ретушшю або ж слідами використання у трудових операціях можна назвати інструментами одноразового (?) використання без допоміжного спеціального оформлення,у той час як різці і окремі скребки розглядаються як спеціалізований багаторазовий тип інвентаря. Серед загальної кількости знарядь Ігровиці I стандартизований серійний вигляд мають лише різці. Інші типи невиразні і морфологічно нестабільні.

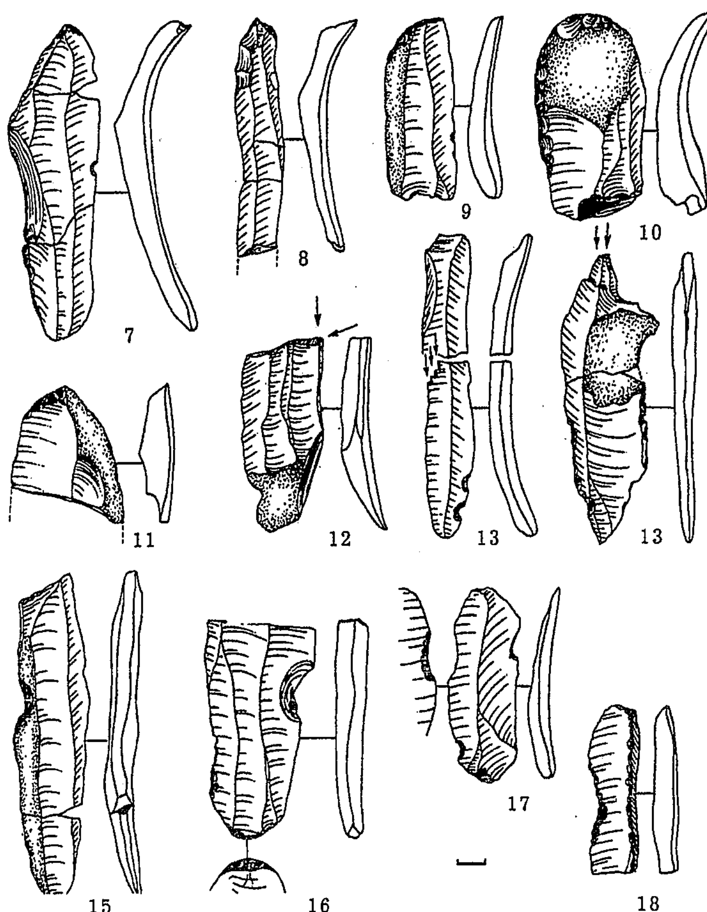
Різці *— 8 екземплярів (7,2 відсотка). Найпоказовіший різець серединного типу на пластині був розломаний у палеолітичний час (мал. 6, 1). Торець розлому знаряддя має незначну підтеску у вигляді плоских різ-*

Мал. 6. Культурний шар І:
знаряддя праці на пластинах

цевих знять. Цей факт свідчить, очевидно, про навмисну фраґментацію задовгої (16,7 x 3,1 x 1,7 см) пластини з метою закріплення різця у спеціальний дерев'яний чи роговий держак. По обидва боки заготовки помітна крута притуплююча ретуш акомодаційного характеру.

Різець є двофасетковим з ретушною підправкою. Кут загострення робочого краю досить гострий — менше 30°. Це єдиний приклад знаряддя праці класичної форми. Інші різці поділяються на класи підпрямокутних — 4 і косокутних — 3. До підпрямокутних (бокових) різців належать 2 зрізано-фасеткових, фасетковий і серединний екземпляри. Підпрямокутний фасетковий різець (мал. 7, 12) був утворений на торці термінальної частини поздовжньо-крайової пластини. Робочий край оформлений двома різцевими зняттями, направленими під прямим кутом один до одного.

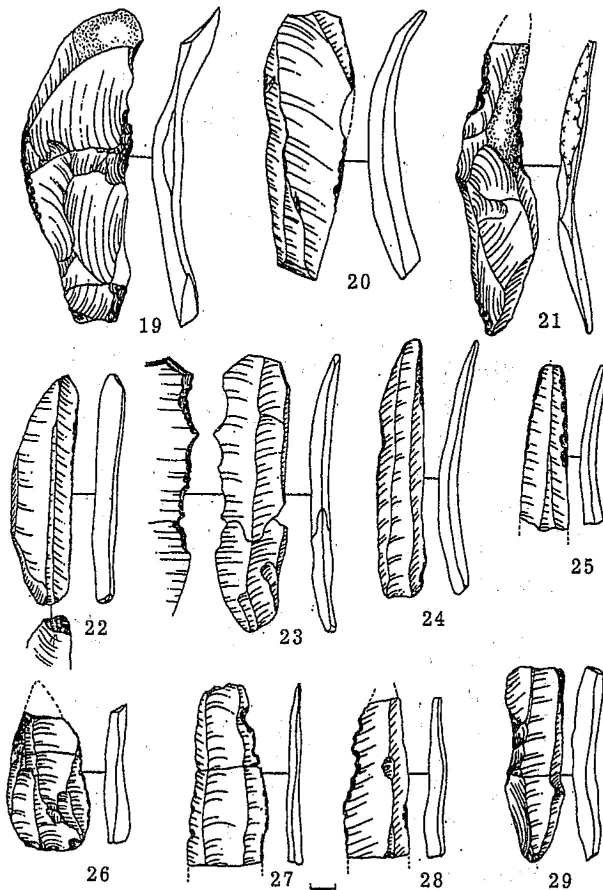

Мал. 7. Культурний шар І:
знаряддя праці на пластинах *(продовження)*

Зрізано-багатофасетковий різець підпрямокутного типу (мал. 7, 13) виготовлений на базальній частині двосхилої пластини, розломаної у давнину. Ціла пластина мала розміри 10,5 х 1,7 х 0,8 см. По лівому краю торця розлому нанесено не менше трьох перпендикулярних ударів, які були, проте, невдалими, оскільки неґативи сколів не мали розвитку в довжину. Другий різець цього типу виготовлений на базальній частині поздовжньо-крайової пластини.

Серединний фасетковий різець відноситься до типу базальних на поздовжньо-крайовій прямовісній пластині (мал. 7, 14). На поздовжньому боці заготовки спостерігається епізодична притуплююча ретуш, за рахунок якої утворились дрібні локальні виїмки.

Три косокутних різці належать до поперечних крупнофасеткових, сформованих на боковій грані широких відщепів за рахунок двох різцевих знять (мал. 5, 4, 6).

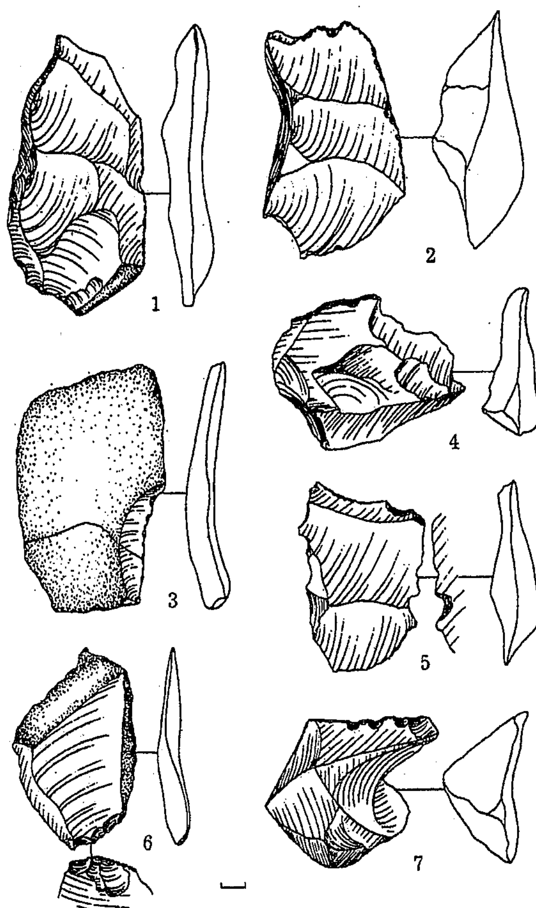

Мал. 8. Культурний шар І:
знаряддя праці на пластинах *(продовження)*

Мікрорізець *(0,9 відсотка). Виготовлений на безсистемно-крайовому відщепі (9,5 х 6,5 х 1,7 см). Робоча ділянка з мікрорізцевими зняттями знаходиться на косозрізаному термінальному краї (мал. 10, 9). Знаряддя, очевидно, мало комбінований характер. По лезу гострого поперечного краю нанесена дрібна притуплююча ретуш.*

Скребки *— 7 екземплярів (6,4 відсотка). Усі вироби цього класу нестандартизовані і атипові за формою.*

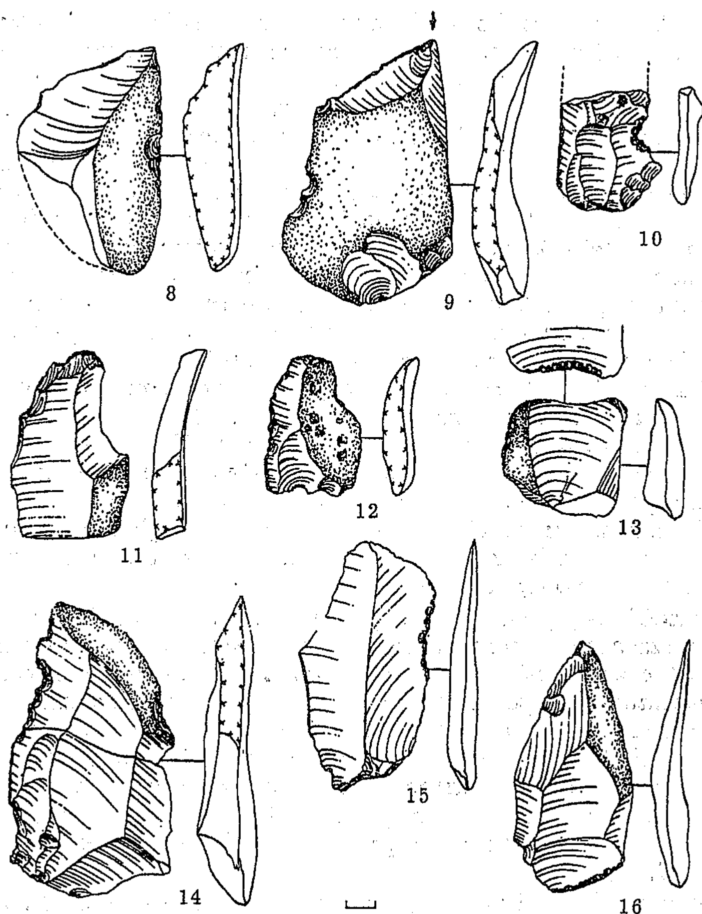
Більш-менш виразні скребки оформлені на пластинах (3 з них — фраґментовані) і класифікуються як термінально-випуклі — 1 екземпляр (мал. 7, 10), термінальні косовипуклі — 2 екземпляри (мал. 7, 9, 11), термінально-випуклі звужені — 1 екземпляр (мал. 10, 11). Усім цим знаряддям притаманна напівкрута (3 екземпляри) і крута нереґулярна ретуш. В окремих місцях вона має підгострюючий характер і розповсюджується на поздовжні боки заготовки (мал. 7, 10).

Мал. 9. Культурний шар I:
знаряддя праці на відщепах

Інші вироби цього класу слід назвати скребкоподібними інструментами, оскільки вони мають природний випуклий, як правило, термінальний край відщепа (3 із 4-х екземплярів), підправлений легкою підгострюючою (2 екземпляри) чи дрібною притуплюючою (2 екземпляри) ретушшю, яка не змінювала природних обрисів заготовки (мал. 11, 8). Два таких знаряддя виготовлені на первинних відщепах, одне — на ребристому, ще одне — на поздовжньо-крайовому відщепах. Три скребки — кінцеві термінально-випуклі, один — поздовжньо-боковий.

Мікроскребки *— 3 екземпляри (2, 7 відсотка). Це видовжені пластинчасті заготовки, на термінальних краях яких фіксується звужений мікроскребковий робочий край (усі фраґментовані в давнину). У двох випадках знаряддя відносяться до типу аркоподібних однобічних. Один з них у профіль нагадує голову дельфіна — „лобастий" край з витягненим*

Мал. 10. Культурний шар I:
знаряддя праці на відщепах *(продовження)*

вперед носиком (мал. 7, 7). Ще одне знаряддя оформлене на правій випуклій ділянці термінального кінця (мал. 7, 8).

Скреблоподібні знаряддя *— 6 екземплярів (5,4 відсотка). Лише одне з них виготовлене на пластині радіально-крайового типу. Інші — на відщепах. Робочий край скребла на пластині (13,0 х 4,7 х 1,0 см) розміщений на випуклому поздовжньому боці, на якому спостерігається підпаралельна напівкрута ретуш (мал. 8, 19).*

Два знаряддя слід трактувати як поперечно-прямі скребла на безсистемно-крайових відщепах (мал. 9, 4). Поздовжньо-прямі скребла оформлені на відщепах середніми розмірами: 8,5 х 5,0 х 1,6 см. Напівкрута крайова ретуш нанесена нерегулярно (мал. 10, 8). Один предмет сформований на великому фраґменті безсистемно-крайового відщепа. Його робоча ділянка розміщена на торці розлому, на якому спостерігається суцільна крута ретушна підправка (мал. 5, 5).

Ножеподібні знаряддя *— 43 екземпляри (39,4 відсотка). Комплекс ножеподібних виробів характеризується наявністю на поздовжніх краях заготовок дрібної ретуші, яка нерідко виникала в процесі виробничої діяльности. Не виключено, що дуже видовжені пластини з вигнутим профілем фраґментувались спеціально для більш ефективного використання у трудових операціях. На це вказує факт знаходження фраґментів пластин з ретушшю, яка не розповсюджувалась на сусідні (підклеєні) частини виробу (мал. 6, 2, 5). Найдовші ножі мають розміри до 18,5 см у довжину при середній ширині 3 — 4 см, тобто їх пропорції співвідносяться більш ніж у 4 рази (мал. 6, 2, 3, 5). Одна з пластин має спеціально підправлений обушок (мал. 8, 26) у вигляді площадки з крутою ретушшю. Ніж, виготовлений на ребристій пластині, демонструє грубу акомодаційну оббивку поздовжнього ребра (мал. 7, 18).*

Серед відщепів ребристі вироби нерідко використовувались як зручні заготовки для ножів з обушком (мал. 5, 3; 9, 1, 2).

Викликають зацікавлення два радіальних відщепи підлевалуазького вигляду. По їх випукло-звивистих поздовжніх краях помітна дуже дрібна суцільна ретуш (мал. 11, 4, 5). Заслуговує на увагу також радіально-крайовий „пластинчастий" відщеп стрільчастої форми з гострим поздовжнім лезом. Дрібна модифікуюча ретуш нанесена лише на випуклій ділянці базального боку (мал. 11, 3).

Пилкоподібні (зубчасті) знаряддя *— 12 екземплярів (10,9 відсотка). Чотири з них виготовлені на пластинах двосхилого типу (мал. 8, 23, 28; 10, 15). Здебільшого зубчаста обробка має локалізоване розповсюдження і спостерігається з дорсального боку; лише одна пластинка демонструє значну обробку з вентрального боку. Іноді зубчаста підправка спостерігається по обидва боки поздовжніх країв заготовки (мал. 8, 21).*

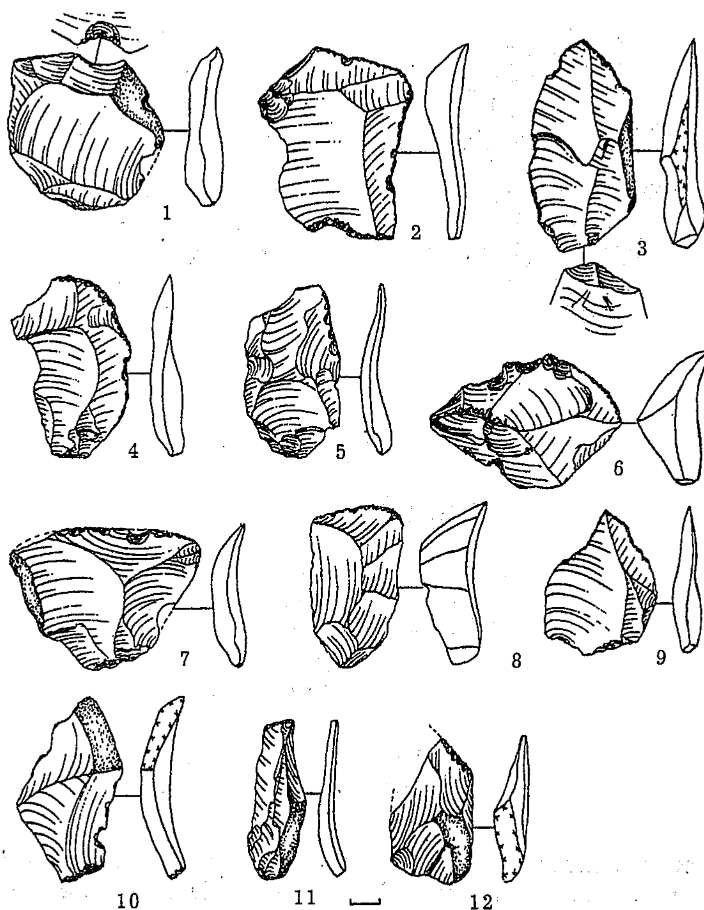
На відщепах робочі ділянки містились як на поздовжніх випуклих, так і на поперечних боках. Ретуш епізодична, неглибока, дорсальна — як правило, локалізована на привершинних і базальних краях заготовки (мал. 9, 7; 10, 12).

Скобелеподібні (виїмчасті) знаряддя *— 26 екземплярів (23,9 відсотка). Більшість з них є знаряддями з серією більших і менших виїмок, які мали самостійне функціональне призначення. Скобелі на пластинах виготовлені на поздовжньо-крайових заготовках. Виїмки містяться у базальних (мал. 6, 6), серединних (мал. 7, 15, 16) і термінальних частинах поздовжніх боків. Одна робоча ділянка оформлена з вентрального (мал. 10, 13), інші — з дорсального боку. В окремих виїмках можна зауважити зубчасту чи „пожовану" з задирками ретуш. Серед відщепів характерною є масивна поздовжньо-крайова заготовка з кількома виїмками на лівому поздовжньому краї (мал. 10, 14). На деяких сколах використана природна ввігнутість (мал. 11, 6), яка була лише частково підправлена дрібною ретушшю.*

Трапляються відщепи з альтернативними виїмками: на поздовжньому краї з вентралу, на поперечному — з дорсалу (мал. 9, 5).

Дещо збоку стоїть знаряддя, виїмчастий робочий край якого сформований на базальному торці поперечного розлому (мал. 11, 2).

Пластини з розломаним і притупленим поперечним кінцем *— 3 екземпляри (2,7 відсотка). Представлені трьома пластинами радіально-крайового, поздовжньо-крайового і безсистемного характеру. У двох випадках зрізана термінальна частина (мал. 11, 11), в одному — базальна*

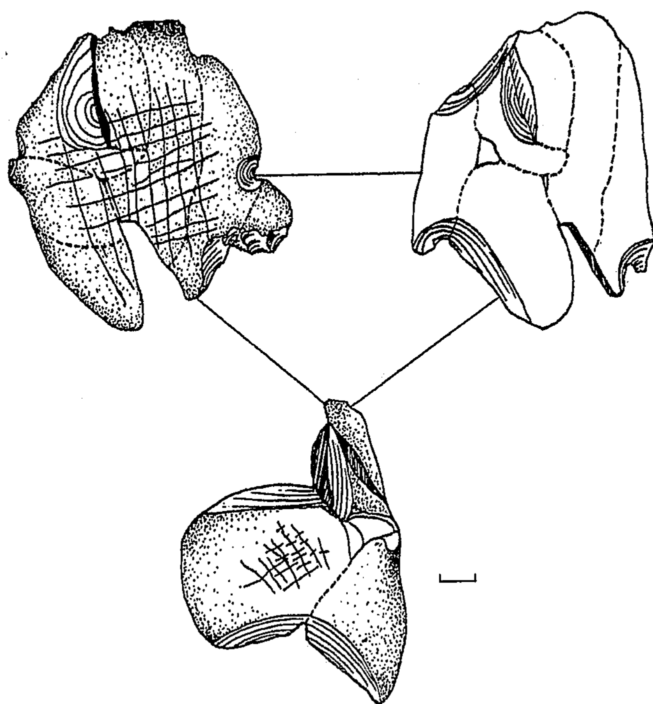

Мал. 11. Культурний шар І: знаряддя праці

(мал. 11, 10). Торці розломів ретельно ретушовані напівкрутою і прямовисною ретушшю.

Знахідка графічного мистецтва *(мал. 12). Це природно розшароване у стародавні часи крем'яне жовно з білою карбонатизованою кіркою. На жаль, розколене на частини жовно цілком відновити не вдалось, але композиції гравірованих ліній простежуються чітко. Жовно мало кулеподібну форму діаметром 9—10 см.*

На одному з випуклих боків було вигравірувано сітку підпрямокутно перехрещених ліній на різній відстані одна від одної. Можна нарахувати 9 суцільних довгих і одну коротку лінію в умовно горизонтальному напрямку і 9 суцільних ліній у вертикальному. Розміри малюнка — 7 х 9 см. Добре проглядається більша довжина вертикальних ліній. Усі вони прокреслені неакуратно, начебто дитячою рукою (мал. 12).

Мал. 12. Культурний шар I:
крем'яне жовно з гравіруванням

На протилежному боці жовна також є штучно прокреслені лінії, які, проте, не створюють закінченої композиції. Лінії тут не суцільні і не паралельні. Створюється враження зображення схематизованих „ялинок“ — одна суцільна лінія перекреслюється кількома короткими. Таких фігур 5. Розміри малюнка — 3,0 х 2,5 см (мал. 12).

Гравірування з верхнього шару Ігровиці I може бути важливим джерелом у вивченні питань не лише мистецького, але й аналітико-математичного аспектів розвитку духовної культури пізньопалеолітичного населення.

Порівняльна характеристика. Культурно-хронологічне місце пам'ятки. *Найближчі стратифіковані комплекси пізнього палеоліту знаходяться південніше — на Дністрі*[4]*, і північніше — на Волині*[5]*. Відповідно до геологічних умов залягання культурний шар I Ігровиці I (нижній горизонт верхньоплейстоценового лесу) зіставляється з 8—7 шарами Моло-*

[4] Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР.— М., 1959.— Вып. 15; Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья.— М., 1973.— С. 127.

[5] Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині.— К., 1975.— 136 с.

дово V[6], 6—5 шарами Корманя IV[7] і нижнім пізньопалеолітичним шаром Куличівки, Липи I[8].

Повноцінна порівняльна характеристика інвентаря ускладнюється тією обставиною, що матеріали Ігровиці представлені в основному заготовками і відходами виробництва. Нуклеуси і типові знаряддя поодинокі; вирішальну роль для розуміння специфіки комплексу відіграють сколи-заготовки.

Розглядаючи під таким кутом зору матеріали дністровських та волинських пам'яток і порівнюючи їх з виробничим комплексом Ігровиці I, слід констатувати факт наявности окремих спільних і багатьох відмінних рис як у техніці первинного розщеплення,так і в типології. Попередньо можна навести такі спостереження.

Серед інвентаря Ігровиці I відсутні вістря, наконечники з боковою виїмкою, пластинки з притупленою спинкою, які трапляються серійно у нижніх пізньопалеолітичних шарах Молодово V. Відсутні також сокироподібні (нуклеподібні) знаряддя, вироби з крутою і широкою „солютрейською" ретушшю, що характерне для волинських пам'яток. У техніці первинного розщеплення пам'яток Волині спостерігаються пережитки мустьєрської технології (трикутні вістря, фасетаж, дископодібні нуклеуси), що, за винятком мікрофасетажу, не трапляється в Ігровиці.

Разом з тим на волинських, західноподільських і дністровських стоянках в ранню пору пізнього палеоліту скребки виготовлялись на видовжених пластинах (часто фраґментованих) поздовжньо-крайового типу і мали дещо звужений робочий край. В усіх цих пам'ятках переважають серединні і кутові різці; великою кількістю представлені пластини і відщепи з крайовою дрібною ретушшю, з боковими виїмками і зубчастою обробкою.

Таким чином, у попередньому плані Ігровиця I (верхній шар) в хронологічному і культурно-історичному відношеннях займає особливе місце поряд з нижнім шаром Куличівки і 8—7 шарами Молодово V. У широкому історичному контексті вона входить у зону подністровсько-волинської (західноукраїнської) провінції населення ранньої пори пізнього палеоліту.

У техніко-типологічному аспекті пам'ятка має ряд своєрідних рис, які виникли у результаті розвитку місцевих індустрій. У етнокультурному плані верхній шар Ігровиці I є однією з пам'яток локального варіанту західноподільської пізньопалеолітичної культури.

Олександр СИТНИК, Микола ЛЕВЧУК

---

[6] Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V.— М., 1987.

[7] Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите //Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.— М., 1977.

[8] Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення...

НОВІ МАТЕІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ПАЛЕОЛІТУ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Примітною особливістю у вивченні палеоліту України є регіональний підхід до дослідження пам'яток. Особливо багато робіт такого спрямування, що, як правило, пропонуються спочатку у вигляді дисертаційних розробок, а потім виходять монографічними виданнями, з'явилося у 80—90-ті рр.[1] *Цей сплеск регіональних досліджень з палеоліту, що супроводжувався відкриттям десятків нових палеолітичних пам'яток, вивів у ряд першочергових завдання підготовки нового видання палеолітичної карти України.*

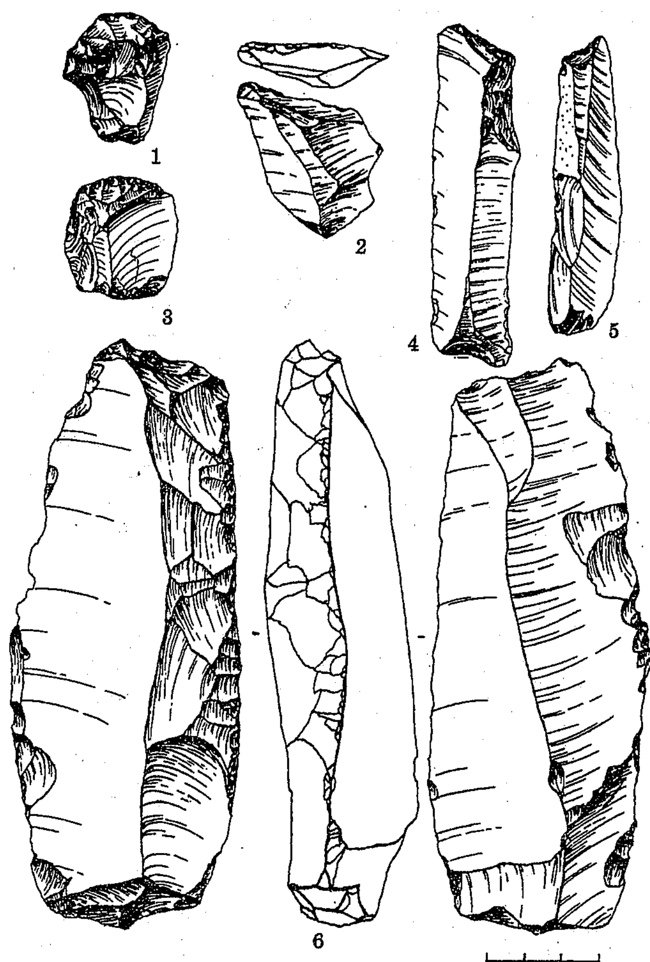
Таке картування має враховувати усі без винятку місцезнаходження, незалежно від їх змісту і досліджености, оскільки це дає змогу, по-перше, виявити закономірності розміщення пам'яток, встановити їх зв'язок з конкретними ландшафтними умовами; по-друге, оцінити перспективність подальших пошукових робіт на даній території. З огляду на це ми вважаємо за необхідне ввести у науковий обіг матеріали, добуті нами на Житомирщині під час започаткованих у 80-х рр. розвідок палеоліту в Українському Поліссі[2]. *Повідомлення стосовно перших наслідків цих пошукових робіт містило інформацію лише про деякі з виявлених тоді палеолітичних місцезнаходжень*[3]. *У пропонованій публікації йдеться про ще 15 пунктів крем'яних знахідок, які попередньо віднесено до тих чи інших епох кам'яного віку. Перелік і короткі відо-*

---

[1] Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983.— 207 с.; його ж. Аккайская мустьерская культура.— К., 1986.— 223 с.; Ситливый В. И. Ашельская эпоха в Центральной Европе. Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук.— Л., 1985; Сытник А. С. Ранний палеолит Приднестровской Подолии. Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук.— К., 1985; Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна.— К., 1989.— 126 с.; Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы.— К., 1990.— 267 с.; Тарасов Л. М. Палеолит бассейна Десны. Диссертация на соискание уч. степени докт. ист. наук.— Л., 1991; Чабай В. П. Ранний палеолит юго-западного Крыма. Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук.— К., 1991; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.— 222 с.; Кухарчук Ю. В. Ранний палеолит Украинского Полесья. Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук.— К., 1993; Колесник А. В. Ранний палеолит Юго-Восточной Украины. Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук.— К., 1993.

[2] Кухарчук Ю. В. Работы в Житомирском Полесье // Археологические открытия 1984 года.— М., 1986.— С. 260.

[3] Кухарчук Ю. В. Нові палеолітичні знахідки у Житомирському Поліссі // Археологія.— 1986.— № 56.— С. 96—100.

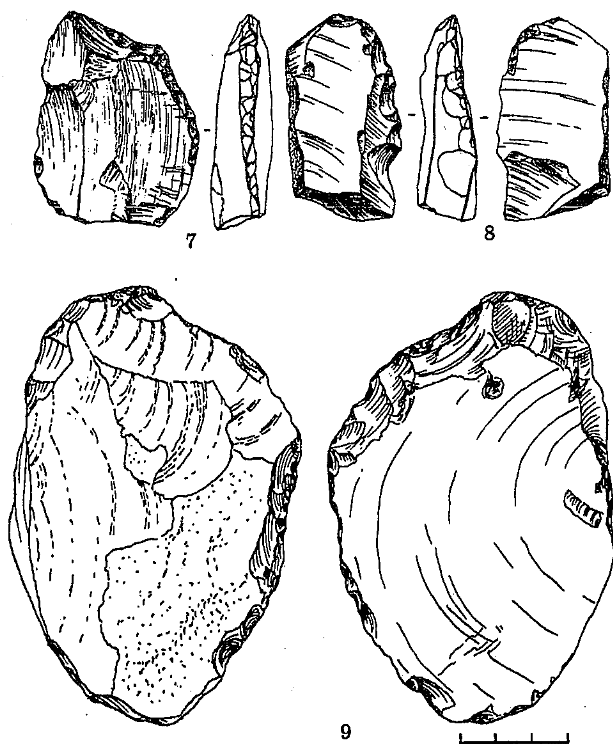
Мал. 1. Знаряддя праці:
1 — Рудня Ушомирська; 2—6 — Степанівка I

мості про відкриті місцезнаходження подаються у хронологічній послідовності, яка базується на особливостях типології знарядь і технології розщеплення каменю.

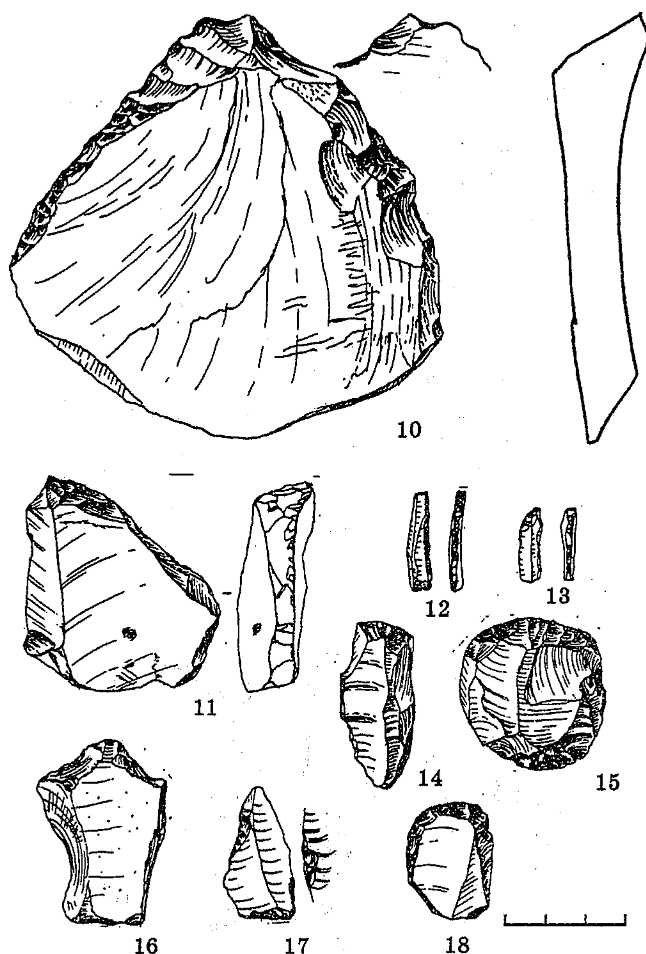
***Степанівка II**. Знаходиться неподалік села Степанівки Лугинського району. Місцезнаходження приурочене до задернованих залишків десятиметрової тераси правого берега ріки Жерев, що за 500 м на південь від села Степанівки. Дев'ять крем'яних і кварцитових виробів (мал. 2, 7—9) знайдено у відшаруваннях і вибоїнах ґрунтової дороги, що пролягає уздовж ріки попід сосновим лісом. Знахідки не мають патини, окремі з них відзначаються більш інтенсивним люстром. За техніко-типологічними ознаками їх можна датувати мустьєрським часом.*

Степанівка III. *Знаходиться поблизу села Степанівки Лугинського району. Місцезнаходження розміщене на десятиметровій терасі лівого берега ріки Жерев, за 150 м на північний схід від села Степанівки. Сім крем'яних і кварцитових виробів (мал. 3, 10—11) різного рівня люстрованости, можливо, залишені мешканцями місцезнаходження Степанівка II, розташованого на протилежному березі ріки Жерев. Попередньо вони датовані мустьєрським часом.*

Коростень II. *Знаходиться неподалік міста Коростеня. Місцезнаходження пов'язане з тридцятиметровою терасою правого берега ріки Уж, за 200 м на південний схід від її заплави і за 1 км на північний схід від міста Коростеня. Знахідки — 28 крем'яних і кварцитових виробів (мал. 4, 19—20) — не мають люстру і патини. Вони були зосереджені на невеликій ділянці розораної частини терасового плато поряд з джерелом, опорядженим металевою фіґурою лелеки, яка добре помітна з боку автотраси Київ—Коростень. За складом це переважно відходи виробництва — нуклеуси, відщепи й пластини, сколені у паралельній техніці. З цієї більш-менш однорідної добірки крем'яних виробів пізньопалеолітичного вигляду випадає знайдене дещо осторонь, на задернованому схилі тераси, інтенсивно люстроване скребло мустьєрського вигляду (мал. 4, 19).*

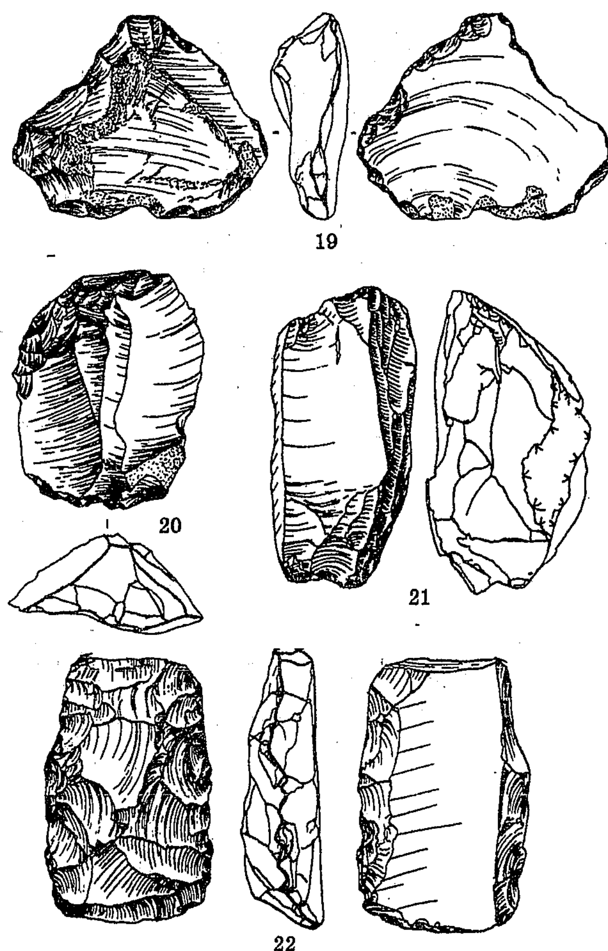

Мал. 2. Знаряддя праці *(продовження)*:
7—9 — Степанівка II

Мал. 3. Знаряддя праці *(продовження)*:
10—11 — Степанівка III; 12—13 — Хмелівка; 14 — Пугачівка; 15 — Немирівка III; 16 — Вороневе I; 17—18 — Кам'янка II

Пугачівка. *Знаходиться неподалік села Пугачівки Коростенського району. Місцезнаходження пов'язане з невеликим підвищенням сорока-п'ятдесятиметрової тераси лівого берега ріки Уж, за 1 км на захід від села Пугачівки. Серед великої кількости природних жовен та уламків малоякісного і світло-сірого кременю було знайдено сім виробів з безперечними ознаками штучного розщеплення. Вони зосереджувалися на невеликій ділянці зораного поля, оточеного з заходу і сходу лісосмугою, а з півночі — змішаним лісом. Найпомітнішою знахідкою є скребок свідерського типу на невеликій пластині (мал. 3, 14), виготовлений з високоякісного західно-волинського кременю. Знахідки мають „свіжий“ вигляд, не патиновані і за техніко-типологічними особливостями можуть бути віднесені до*

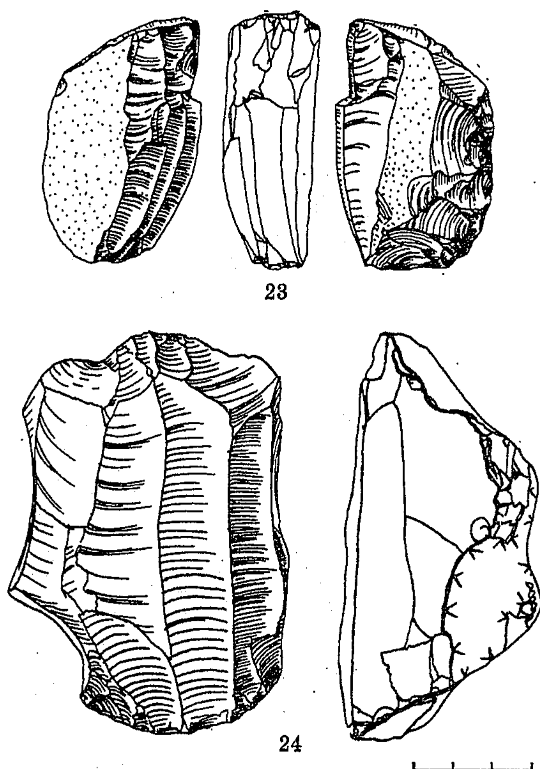

Мал. 4. Знаряддя праці *(продовження)*:
19—20 — Коростень II; 22 — Немирівка II; Нуклеус; 21 — Коростень II

пізньопалеолітичного часу. Виняток становить лише уламок відщепа чи великої пластини, поверхня якого інтенсивно люстрована і вкрита суцільною білою патиною. Станом збереженості він подібний до виробів мустьєрського місцезнаходження Точильниця, розташованого за кілька кілометрів звідси на правому березі ріки Уж, поблизу села Ушиці[4].

Степанівка I. *Знаходиться неподалік села Степанівки Лугинського району. Місцезнаходження пов'язане з підвищеними ділянками десятиметрової тераси правого берега ріки Жерев, на захід від її правої при-*

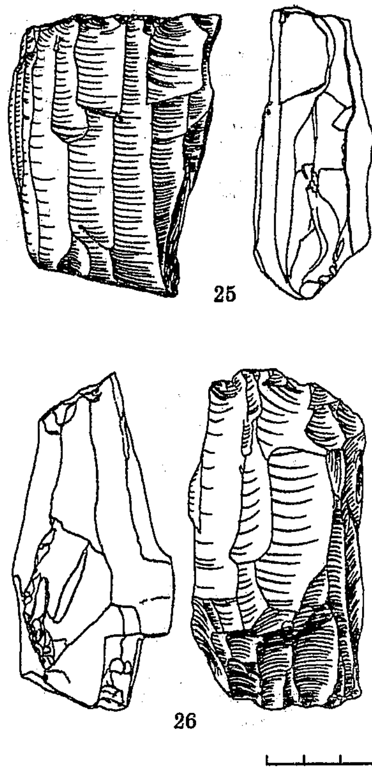
[4] Пясецкий В. К. Геология мустьерского местонахождения Точильница // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода.— М., 1990.— № 59; Кухарчук Ю. В. Ранний палеолит Украинского Полесья...

Мал. 5. Нуклеуси:
23 — Степанівка I; 24 — Коростень I

токи річки Крем'янки, за 500 м від села Степанівки. По обидва боки висипаної гранітною висівкою дороги на оранці зібрано 18 крем'яних та кварцитових виробів (мал. 1, 2—6). Зі знарядь праці найвиразнішими є скребок на відщепі (мал. 1, 3) та дві пластини з притупленими крутою ретушшю кінцями (мал. 1, 4—5), виготовлені зі західноволинського кременю. Аналоги останніх трапляються в колекціях Мізинської і Рівненської стоянок. Слабкий наліт білуватої патини вкриває поверхню лише одного нуклеуса (мал. 5, 23), решта виробів не патинована і без люстру. Пам'ятка датується пізньопалеолітичним часом.

Підлуби. *Знаходиться неподалік села Підлубів Ємільчинського району. Місцезнаходження розміщене на п'яти-семиметровій терасі правого берега ріки Уборть, на захід від її притоки — річки Крем'янки, поблизу північно-західної околиці села Підлубів. З площі діаметром близько 50 м на оранці було зібрано 16 кам'яних виробів. Цей матеріал чітко поділяється на дві групи: численнішу становлять грубі примітивні відщепи з сірої гранітоподібної породи; решта виробів, серед яких вирізняються скребок та різець, виготовлена з західноволинського кременю. Знахідки другої групи віднесені до пізньопалеолітичного часу. Стосовно*

Мал. 6. Нуклеуси:
25 — Немирівка II; 26 — Жерев

ж відщепів з гранітоїдної породи щось певне сказати важко — такі „архаїчні“ на вигляд сколи могли утворитися, зокрема, в результаті первинного обтесування заготовок для шліфованих сокир неолітичного часу.

Коростень I. *Знаходиться поблизу міста Коростеня. Місцезнаходження приурочене до мисоподібного останця десяти-п'ятнадцятиметрової тераси лівого берега ріки Уж, за 1 км на північний схід від міста Коростеня і за 150 м на північний захід від мосту через ріку Уж. На південній ділянці мису біля підніжжя скелястого уступа зібрано 17 крем'яних виробів. Кремінь переважно світло-сірий, патина відсутня. Матеріал представлений нуклеусами (мал. 5, 24), пластинами й відщепами з паралельним огранениям. Пам'ятка може датуватися пізньопалеолітичним — мезолітичним часом.*

Жерев. *Знаходиться неподалік села Повч Лугинського району. Місцезнаходження пов'язане з задернованим мисоподібним пагорбом десятиметрової тераси лівого берега ріки Жерев, за 100 м на північ від її заплави і за 3 км на південь від села Повч. Від цього села безпосередньо до місцезнаходження проходить через сосновий ліс ґрунтова дорога. Серед*

шести знайдених у відшаруваннях пагорба крем'яних виробів особливо виразним є двоплощинний нуклеус свідерського типу із зустрічними паралельними неґативами сколів (мал. 6, 26). Місцезнаходження може бути датоване пізньопалеолітичним — мезолітичним часом.

Вороневе І. *Знаходиться поблизу села Вороневого Коростенського району. Місцезнаходження розміщене на десятиметровій терасі лівого берега ріки Уж, за 200 м на південний схід від села Вороневого і за 150 м від напівзруйнованої будівлі електростанції місцевого призначення. На задернованій поверхні та на схилі тераси було зібрано 35 крем'яних виробів, переважно відходів виробництва. Зі знарядь праці вирізняється характерний скребок з „плічками" (мал. 3, 16). Кремінь здебільшого світло-сірий, патина відсутня. Матеріал може бути датований пізньопалеолітичним — мезолітичним часом.*

Рудня Ушомирська. *Знаходиться на околиці висілка Рудня Ушомирська Коростенського району. Місцезнаходження розміщене на низькій п'ятиметровій терасі лівого берега ріки Уж навпроти розбитого на протилежному березі парку селища Ушомир. На присадибній ділянці було виявлено скребок (мал. 1, 1), два нуклеуси і відщеп, які попередньо віднесені до пізнього палеоліту — мезоліту.*

Кам'янка І. *Знаходиться поблизу села Кам'янки Коростенського району. Місцезнаходження розміщене на мисоподібному виступі десятиметрової тераси правого берега ріки Уж навпроти південно-східної околиці села Кам'янки. На вершині мису у молодій сосновій посадці було зібрано 30 кременів зі слідами штучної обробки. Кремінь неоднорідного кольору і не має патини. Вироби (головним чином відходи виробництва) характеризуються широким використанням техніки паралельного розщеплення. Попередньо їх можна віднести до пізнього палеоліту — мезоліту.*

Кам'янка ІІ. *Знаходиться неподалік села Кам'янки Коростенського району. На відстані 1 км униз по течії ріки Уж від місцезнаходження Кам'янка І, за березовою посадкою на зораній поверхні тієї ж правобережної тераси, що переходить у плато, було зібрано 16 виробів з різноколірного непатинованого кременю. Найбільш помітними серед них є скребок і яніславицьке вістря (мал. 3,17—18). Техніка розщеплення паралельна. Матеріал може бути датований пізньопалеолітичним — мезолітичним часом.*

Хмелівка. *Знаходиться неподалік села Хмелівки Олевського району. Місцезнаходження розміщене на двадцятиметровій терасі правого берега ріки Уборть, за 50 м на північний схід від її заплави і за 300 м на південь від села Хмелівки. На засіяній пшеницею ділянці було знайдено дві мікропластинки з притупленим краєм (мал. 3, 12—13), аналоги яких трапляються у першій половині мезоліту.*

Немирівка ІІ. *Знаходиться на околиці села Немирівки Коростенського району. Місцезнаходження виявлене на п'яти-десятиметровій терасі правого берега ріки Уж, на розораній присадибній ділянці північно-східної околиці села Немирівки. Крем'яна колекція з 58 виробів представлена майже виключно відходами виробництва, які демонструють розвинуту техніку паралельного розщеплення. Кремінь різних відтінків, але переважно світло-сірий, без патини. Призматичні нуклеуси (мал. 6, 25) і виразна сокира-транше (мал. 4, 22) мають аналоги в мезоліті — неоліті.*

Немирівка III. *Знаходиться на околиці села Немирівки Коростенського району. Знахідки (усього 24 кремені зі слідами штучної обробки) локалізувалися за 100 м на схід від пункту Немирівка II. На розораному проміжку між цими місцезнаходженнями не вдалося знайти жодного крем'яного виробу. В окремий пункт Немирівка III виділена ще й тому, що, окрім паралельного, тут досить широко використовувались і більш примітивні прийоми розщеплення. Знаряддя праці представлені виключно скребками, серед яких є дуже досконалі (мал. 3, 15). Місцезнаходження датується мезолітичним — неолітичним часом.*

Ще сім пунктів, відкритих у тому ж 1984 р., — Коростень III, Коростень IV, Немирівка I, Вороневе II, Білка I, Білка II (Коростенський район) і Ноздрище (Народицький район) дали поодинокі і недостатньо виразні навіть для попереднього датування крем'яні знахідки. Усі ці місцезнаходження пов'язані з терасами ріки Уж.

Зібрані під час розвідок на Житомирщині матеріали зберігаються у фондах Археологічного музею Інституту археології НАН України.

Юрій КУХАРЧУК

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ДОБИ БРОНЗИ У СЕЛІ ДОРОГОЩІ НА ВОЛИНІ

На початку 80-х рр., коли розпочалось будівництво Хмельницької атомної електростанції, краєзнавець з міста Острога О. Романчук виявив ряд археологічних пам'яток у зоні, яка прилягала до споруджуваного водосховища, що мало обслуговувати майбутній енергоблок. Серед відкритих пам'яток першочергової уваги заслуговувала група курганів біля села Дорогощі Ізяславського району Хмельницької області, яка підпадала під затоплення. У 1985 р. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту провела тут рятівні дослідження.

Вказаний реґіон, розташований на стику Ізяславського і Славутського районів Хмельниччини, у природно-географічному відношенні являє собою рівнину з незначними перепадами висот. Місцевість тут з піщаними ґрунтами. Орографія околиць села Дорогощі така, що більшість стічних вод акумулюється у басейні невеличкої річки Гнилий Рів, яка впадає у річку Вілію — притоку Горині. Русло Гнилого Рову заболочене, тому не завжди чітко виражене. Вздовж берегів річки, приблизно за 0,6 км північніше села і за 3 км південно-західніше від споруджуваних атомних реакторів, у лісі, що мав стати дном майбутнього водосховища-охолоджувача, й була розташована група курганів (мал. 1).

Усього вдалося зафіксувати і дослідити шляхом розкопок шість курганних насипів, хоч, за свідченнями старожилів, їх у минулому було більше. Окремі кургани розташовувались безпосередньо на території села. Збережена до розкопок частина могильника дає підстави вважати, що кургани складали невеликі групи і були витягнуті в північно-східному напрямку смугою протяжністю понад 0,4 км.

Найбільш віддаленим, за 1 км від північної околиці села, виявився курган № 1. Він займав ділянку правого берега річки. На відстані 155 м південно-західніше від нього розташовувалися кургани № 2 і 3; за 127 м — курган № 4; за 170 м — курган № 5; за 410 м, але вже на лівому березі, — курган № 6.

***Курган № 1.** Округлий піщаний насип діаметром 20 м підвищувався на 1,2 м над рівнем сучасної поверхні. Розкопки насипу кургану ускладнювалися через те, що після вирубки лісу тут залишилось кілька десятків соснових пеньків, корчування яких зайняло чимало часу і сил. Верхній задернований шар насипу завтовшки 0,20—0,25 м складався з сірого піску, ущільненого коренями трави. Глибше колір піску став жовтим. На глибині 0,30—0,35 м по всій площі насипу почали траплятися фраґменти кераміки, осколки кременю. За 0,45—0,50 м від вершини кургану колір насипу знову змінився. Спочатку в центрі, а по-*

тім і на периферії появились вуглики і попелясті плями, від яких пісок на глибині 0,60—0,65 м набрав суцільного сіро-чорного відтінку. Інтенсивність темного забарвлення була особливо помітною у північно-західному секторі кургану, але безпосередніх слідів вогнища на цьому рівні не простежено.

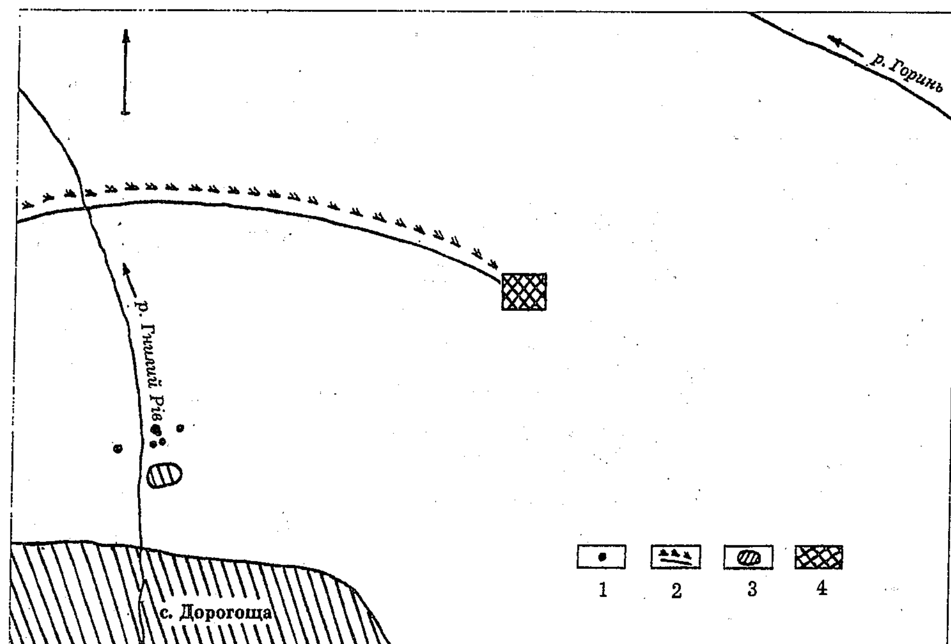
При подальшій розчистці на глибині 1—1,1 м від вершини, коли до материкової основи залишалось 0,30—0,35 м, було виявлено утрамбовану піщану площадку. Вона займала центр кургану, мала підквадратну в плані форму площею 10 х 7,5 м. Товщина шару ущільненого піску досягала тут 1,5—2 см. Поверхня вказаної площадки нерівна, з численними невеликими заглибленнями, подібними до людської стопи. Спостереження показали, що площадка могла утворитися лише при умові попереднього зволожування піску. При цьому могли використовувати і кров тварин. Справа в тому, що в утрамбованому шарі траплялися плями з прожилками бурого кольору. Під утрамбованою площадкою простежувався шар піску з попелом (мал. 2).

У кургані № 1 було відкрито три поховання. Поховання № 1 знаходилося у північно-східному секторі в квадраті 6-Ж на висоті 0,25 м від материка. Тут у невеликій глиняній урні містилися залишки дрібних кальцинованих людських кісток, а також попіл і пісок. Керамічна урна стояла біля південно-західного краю вогнища, площа якого 1 х 1,1 м, товщина пропалу 1—1,5 см. За формою урна близька до тюльпаноподібної. Її висота 13,5 см, діаметр вінця 10,3 см, денця — 5 см. Зовнішня і внутрішня стінки загладжені, коричневого кольору (на зламі черепок чорний). По плічках урни паличкою протиснуто орнамент із згрупованих по три вертикальних ліній (мал. 6, 1). Дещо нижче рівня дна урни, за 0,85 м західніше від неї, лежав крем'яний наконечник дротика (мал. 4, 4). А за 1,1 м південно-західніше — розбитий керамічний черпак (мал. 5, 4) з поздовжніми канелюрами на ручці. Його приземкуватий, майже біконічний тулуб прикрашений круглими (солярними) знаками і кількома невисокими гладкими вертикальними валиками. Пряме горло посудини відділене від решти тулуба рельєфним пояском і плавно переходить у заокруглені, злегка відігнуті назовні вінця. Поверхня черпака коричневого кольору, підлискована.

Два інші поховання були виявлені на рівні материка після повного зняття насипу.

Поховання № 2 було відкрито в південно-західному секторі насипу. Овальна яма розміром 2 х 1,5 м і глибиною 0,2 м була заповнена попелом та вугликами, перемішаними з піском, серед яких траплялися перепалені людські кістки. На дні ями розчищено вогнище. За межами ями, біля південно-західної стінки, знайдено разом з обгорілими кістками руки тригранний у перетині бронзовий браслет у півтора оберта (мал. 6, 3) і два глиняних пряслиця (мал. 6, 5, 6), а північніше — точильний брусок із пісковику та уламок крем'яного серпа (мал. 4, 15).

Поховання № 3 зафіксовано у північно-західному секторі кургану. Тут в овальній у плані ямі 3 х 2,8 м, заглибленій у материк на 0, 9 м, разом з попелом, піском і кістками тварин знаходилися людські кальциновані кістки. Поза вказаною ямою, близько її південно-західного і південно-східного боків, знайдено по одному бронзовому браслету в 2,5 оберти із тонкої пластини шириною до 3 мм (мал. 6, 1, 2). Біля північно-східного краю

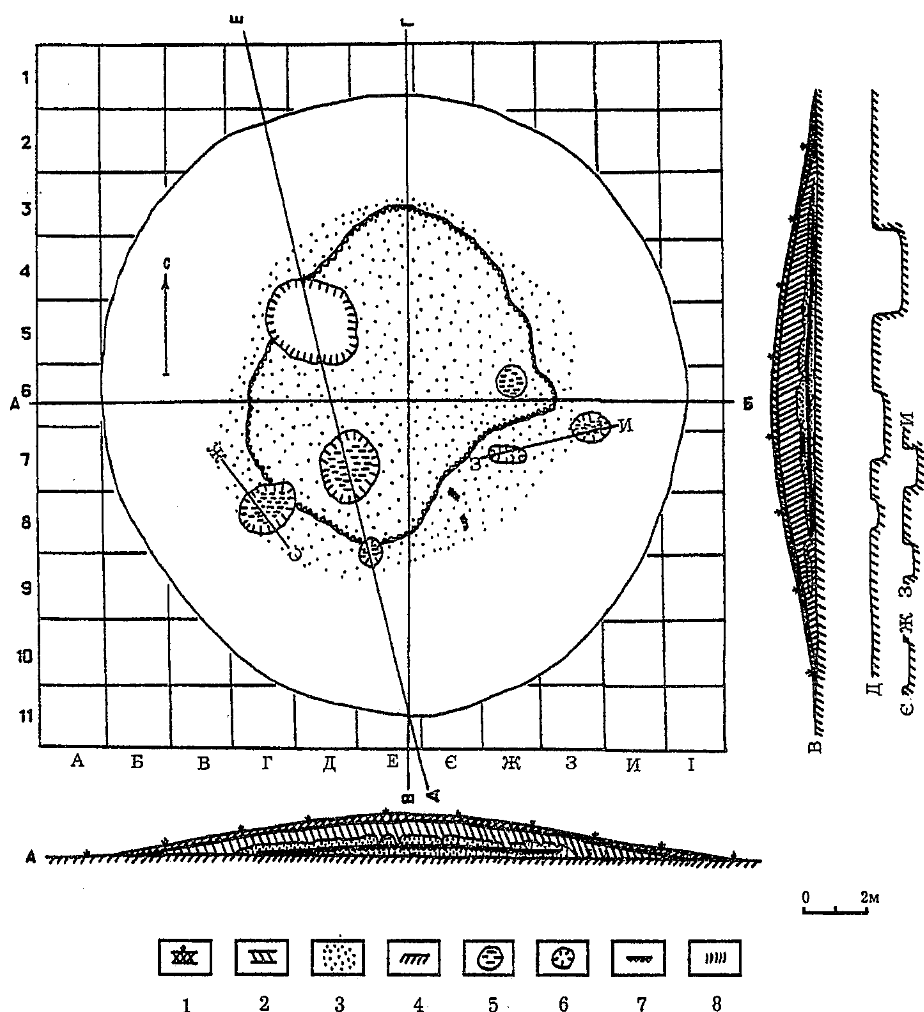
Мал. 1. Схематичний ситуаційний план розташування курганів і поселення:
1 — кургани; 2 — дамба; 3 — поселення; 4 — реактори (енергоблоки)

ями були виявлені крем'яні серп і сокира (мал. 4, 6, 9), а також бронзова шпилька (мал. 6, 4).

При подальших дослідженнях під насипом кургану № 1 було відкрито ще чотири ями без слідів поховань. Так, у квадраті 7, 8-ДЕ знаходилася овальна у плані яма розміром 1,9 х 2,4 м і глибиною 0,4 м, яка була заповнена піском з попелом і кістками тварин. По всьому дну цієї ями простежені залишки вогнища. Друга яма з вогнищем була відкрита в квадраті 8,9-Е. Вона менших розмірів — 0,9 х 0,7 м при глибині 0,2 м. Тут вогнище, яке займало всю площу ями, горіло не на самому дні, а на підсипці. Від вогнища залишився шар попелу в 2—2,5 см. Заповнення ями нижче рівня вогнища складалося із перемішаного з попелом піску, кількох фрагментів кераміки і відбитого леза крем'яної сокири (мал. 4, 11). Місцем для вогнища, основа якого пропалена на 7—9 см, служила і яма в квадратах 6, 7-З. Діаметр цієї ями 1,1 х 0,9 м, глибина — 0,38 м. Заповнення цієї ями аналогічне двом попереднім. У квадраті 7-Ж було виявлено яму, підпрямокутну в плані — 1,2 х 0,5 м, глибиною 0,3 м. Культурний шар, який містився у ній, був із темного піску з домішками сірого попелу.

У південно-східному секторі кургану на рівні материка було відкрито два кістяки собак, які лежали головами одна до одної.

У курганному насипі, як вже зазначалося, траплялися уламки керамічного посуду і крем'яних виробів. Серед найбільш поширених керамічних форм виділяються дворучні амфори. Верхню частину такого посуду виявлено у південно-західному секторі в квадраті 9-Е. Амфора середніх

Мал. 2. План кургану № 1:
1 — верхній дерновий шар; 2 — жовтий пісок; 3 — пісок з попелом; 4 — материк; 5 — вогнище; 6 — яма; 7 — утрамбований майданчик; 8 — скелет тварини

розмірів: діаметр вінець 15,5 см, округлого роздутого тулуба — 26 см, колір усередині — чорний, зовні — світло-жовтий з сірими плямами (мал. 7, 1). У тісті помітні домішки перепаленого подрібненого кременю, піску, шамоту. Шийка посуду майже не виділена. Верхня частина тулуба плавно переходить у злегка відхилені назовні вінця. По верхній частині тулуба і вінець нанесені три горизонтальні лінії штампом, що нагадує сплетений шнурок. Такий самий орнамент є і на ручках амфори.

Подібна сіруватого забарвлення амфора була виявлена при розчистці у квадраті 4-Є. Ця амфора має більш виражені плічка, а горло і вінця

виконані практично в одній площині з легким відхиленням назовні (мал. 8, 9). Діаметр вінець — 19 см. У квадраті 7-Д зафіксовано уламок амфори менших розмірів. Діаметр її тулуба 14 см. Тулуб злегка опуклий, плавно переходить у плічка і вінця; пропорції стрункі, поверхня сіра з глибокими борозенками шнурового орнаменту (мал. 8, 1). У цьому ж квадраті виявлено частину амфори з високим циліндричним горлом діаметром 10,5 см. У неї погано загладжені стінки, в тісті багато виступаючого назовні подрібненого перепаленого кременю, колір сіро-чорний (мал. 8, 5).

Трапляються фраґменти амфор, діаметр тулуба яких понад 26 см, товщина стінок 12—16 мм. Деякі з них, окрім шнурової орнаментації, мають косі заглиблені лінії по плечиках (мал. 7, 11; 8, 2, 4, 10, 11, 13). Іноді орнамент у вигляді прокреслених заглиблень наносився на ручки (мал. 7, 13; 8, 18).

Описану кераміку можна віднести до культури шнурової кераміки або, точніше, до її городоцького етапу. Однак, крім цього посуду, в насипі кургану знайдено черепки, які, безсумнівно, належать до комарівсько-тшинецьких старожитностей. Це горщики тюльпаноподібної форми із ледь відігнутими чи прямими вінцями, орнаментовані по горлу горизонтальними паралельними лініями, але у поєднанні з підтисками, зробленими загостреним, тупим або тригранним стержнем (мал. 9, 1, 4, 11). Ряд горщиків прикрашені лише горизонтальними лініями по горлу (мал. 7, 5), інші мають солярні знаки (мал. 9, 9) або півкола (мал. 9, 14).

Помітно варіює форма вінець. Вони бувають косо (мал. 9, 1, 2) чи горизонтально (мал. 9, 3, 17) зрізаними з заокругленими або гострими гранями, наявні й вінця з краєм, оформленим під трикутник (мал. 7, 5). Глиняне тісто, з якого виготовлені горщики комарівсько-тшинецького типу, кращої якости. Колір посуду переважно коричневий, поверхня добре заґладжена, а в ряді випадків і підлискована. Частина цієї кераміки неорнаментована, зате добре загладжена, з різнопрофільованими вінцями. Трапляються й уламки товстостінних горщиків з прямими потовщеними вінцями (мал. 7, 16; 9, 7), з вінцями, які фактично не перевищують товщини стінок (мал. 9, 15). Діаметри таких виробів — 25 см і більше.

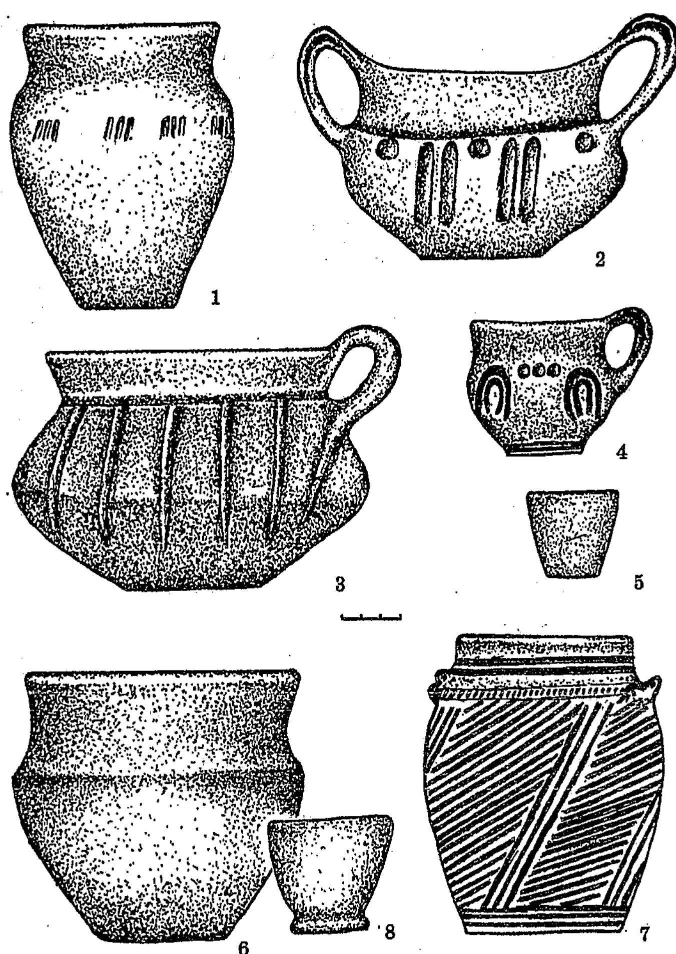
Окрім того, зібрано і фраґменти невеликих посудин з діаметром у верхній частині 10—15 см. Одна з них із вертикально поставленими злегка потовщеними і горизонтально зрізаними вінцями (мал. 7, 8), інші — з заокругленими (мал. 7, 7) чи косими (мал. 9, 6).

У квадраті 3-Д було розчищено уламки коричневого горщика з діаметром тулуба понад 30 см, прикрашеного наліпним гладким валиком по плечиках (мал. 9, 18). Така орнаментація трапляється доволі рідко. В кургані № 1 знайдено лише один уламок від іншої подібної посудини сірого кольору (мал. 9, 19).

На рівні материка в центрі кургану знайдено два вінчики мисок. Один мав у діаметрі 14 см, край заокруглений і нахилений всередину (мал. 8, 7), другий — горизонтально зрізаний, потовщений, діаметром 22 см. Обидва мають наскрізні проколи, загладжені, коричневого забарвлення.

Представлені також фраґменти друшляків. Подібно до горщиків, вони з вінцями різного профілю (мал. 9, 5, 8, 20).

Малорозповсюдженими були посудини типу банок. Їх діаметр не перевищує 10 см, стінки прямі, краї вінець заокруглені чи горизонтальні, орнамент складається з косих і паралельних ліній (мал. 7, 2, 3; 8, 16).

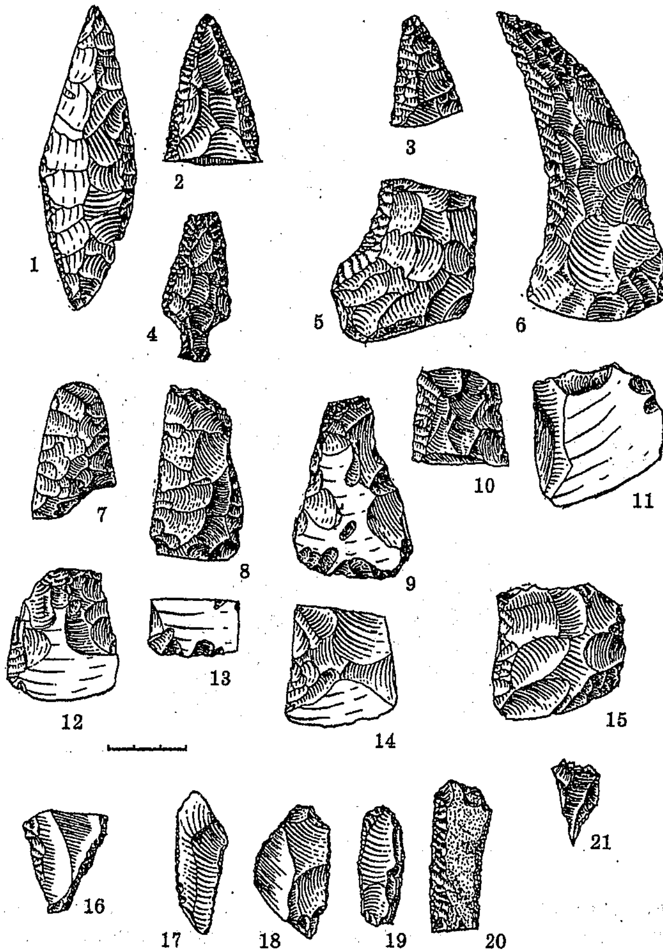

Мал. 3. Посуд з курганів:
1 — курган № 1; 2 — курган № 2, поховання 1; 3—5 — поховання 2; 6 — поховання 3; 7—8 — курган № 4, поховання 1

Відомі також керамічні форми із ручками-упорами (мал. 8, 14). До числа рідкісних належать і вироби з присадкуватим округлим тулубом (мал. 8, 3, 6*).*

Серед знахідок з кургану № 1 походить чимало крем'яних виробів. Знайдено кілька наконечників для списів. Один із них ромбоподібний, довжиною 13 см, з добре відретушованими ріжучими частинами (мал. 4, 1*), два інші збереглися лише частково і, мабуть, належать трикутним вістрям з черешком (мал. 4,* 2, 10*). Колекцію зброї доповнює наконечник дротика (мал. 4,* 4*).*

Сільськогосподарський інвентар складається зі знарядь праці, серед яких крем'яні серпи із майстерно відретушованою поверхнею і

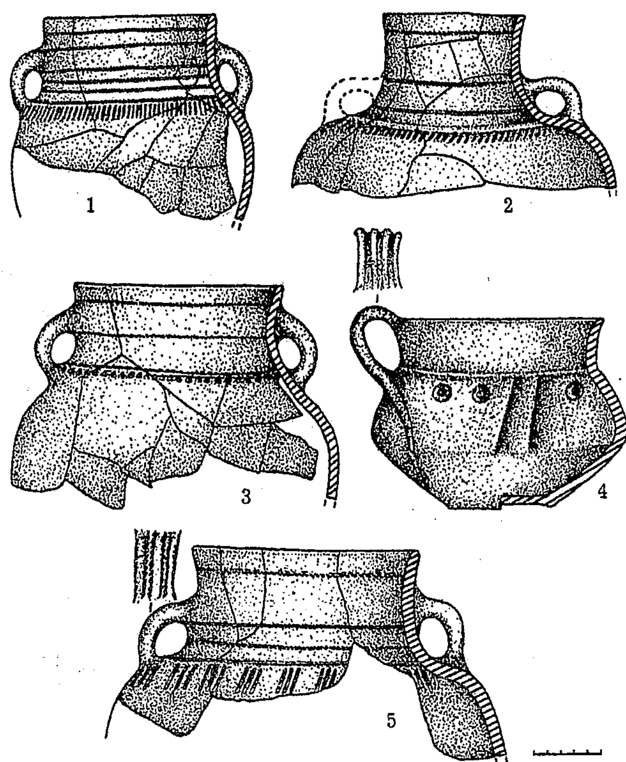

Мал. 4. Крем'яні вироби з кургану № 1

гострим робочим лезом (мал. 4, 3, 5, 6, 15). Усі вони належать до типу так званих дзьобоподібних, широко відомих на території Волині за доби бронзи.

Другим досить поширеним знаряддям були крем'яні клиноподібні сокири. Вони порівняно невеликих розмірів: довжина до 10 см, ширина леза — 4—6 см, товщина виробу — до 1,5 см (мал. 4, 7, 8, 9, 12, 13, 14). Поверхня сокир оброблена грубими сколами, хоч у ряді випадків спостерігається й дрібне ретушування. Саме лезо сокир добре зашліфоване, обушок звужений, заокруглений.

Серія крем'яних відщепів з обробленим краєм використовувалася переважно як скребки, ножі, проколки і т. п. (мал. 4, 16—21). Усі загалом вироби виготовлені з волинського кременю, родовища якого відкриті в багатьох місцях краю.

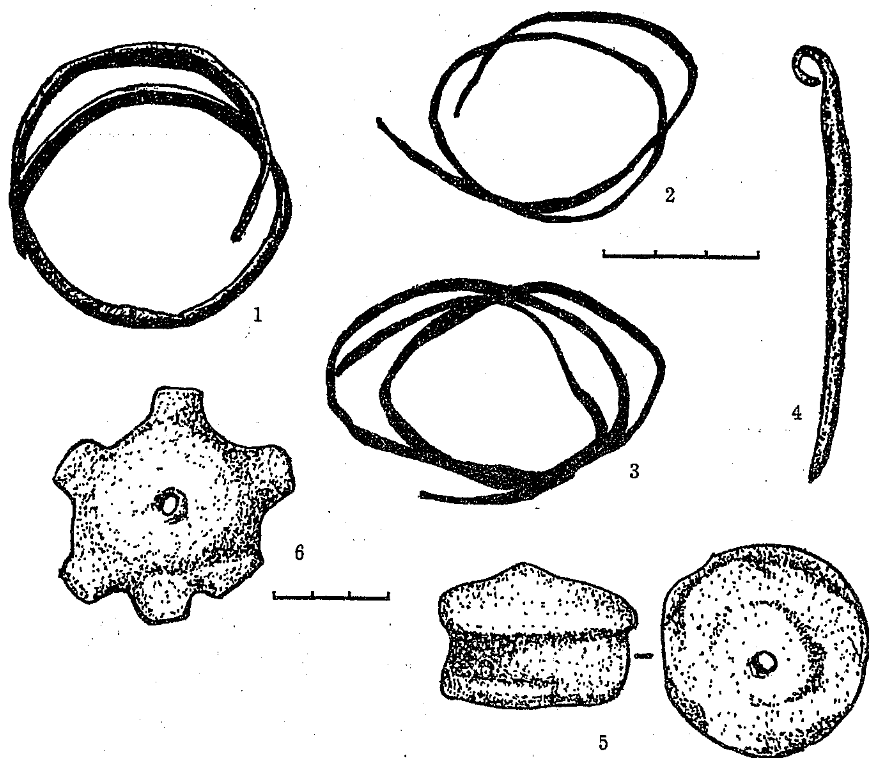

Мал. 5. Кераміка:
1—3, 5 — з кургану № 4; 4 —з кургану № 1

Підсумовуючи опис об'єктів з кургану № 1, а також основних знахідок, виявлених під час досліджень, зазначимо, що в кургані було поховано за обрядом кремації трьох осіб. Кремація відбувалася на стороні. Поховання-трупоспалення супроводжувалися відповідними речами, які традиційно використовувались під чаас проведення певних ритуальних дійств. На місці похованъ споруджували курганний насип.

Курган № 2. *Його насип підвищувався над рівнем давнього горизонту на 2 м. Основа насипу цього кургану наче зливалася із розташованим поряд насипом кургану № 3. У результаті утворилося наче єдине грушоподібне у плані підвищення, спільний діаметр якого дорівнював 36 м (мал. 10). Дослідження обох курганів велося синхронно — єдиним розкопом. Діаметр кургану № 2 по лінії північ—південь становив 26,5 м.*

Стратиграфія насипу кургану № 2 майже аналогічна першому курганові. Верхній шар потужністю 0,4 м складався з темного від гумусованих залишків піску, глибше лежав чистий жовтуватий пісок, який за 0,8 — 0,9 м від вершини кургану перейшов у шар піску, змішаного з попелом. Вказаний шар займав усю центральну частину насипу діаметром 15,5 м при максимальній товщині 1 м. У цьому шарі на глибині 1,6 м від вершини кургану було розчищено щільно утрамбований майданчик діаметром

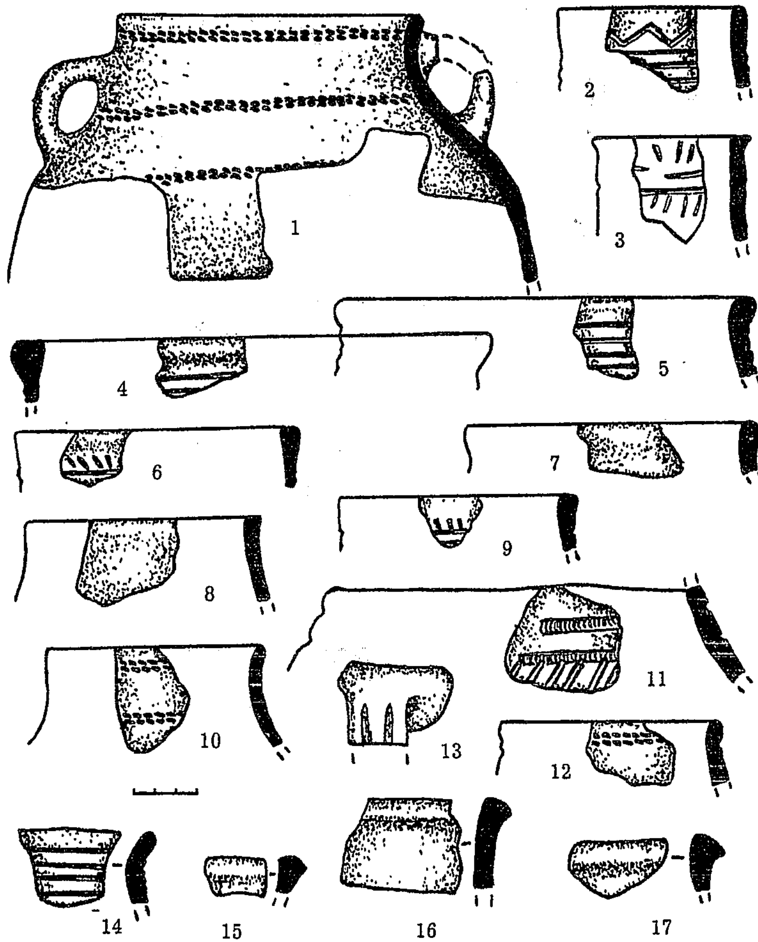

Мал. 6. Знахідки з кургану № 1:
1—3 — бронзові браслети; 4 — шпилька; 5, 6 — глиняні пряслиця

8,5 м. Ситуація тут загалом нагадувала площадку (майданчик) з кургану № 1. У південно-західному секторі кургану № 2 в квадратах 6, 7-ЖЗИ майданчик складався з добре спресованого піску разом з шаром попелу та деревного вугілля. Товщина шару 10—11 см. На решті площі майданчика потужність шару становила всього 1—1,5 см.

В кургані № 2 було виявлено три поховання.

Поховання № 1 — трупопокладення, виявлене під утрамбованою площадкою у квадраті 7-ЗИ в шарі піску і попелу на рівні материка. Кістяк дорослого чоловіка лежав на лівому боці, головою на схід, ноги зігнуті в колінах і наче підтягнуті до грудей, руки зігнуті в ліктях, складені на грудях і підняті кистями до підборіддя (мал. 11). Збереженість кістяка погана. Відсутні кістки ступнів, кисть лівої руки, частина лівого стегна лежала окремо. За 0,7 м західніше кістяка стояла дворучна ваза з діаметром вінець 12,5 см. Тулуб посудини приземкуватий, злегка розширений, діаметром 14,5 см (мал. 3, 2), по якому нанесено шість круглих, очевидно, пальцевих вдавлень і чотири пари неглибоких канелюр. Дві вишукані стрічкові ручки прикрашені поздовжнім рельєфним валиком. Дно посудини плоске, трохи увігнуте досередини, стінки з обох боків залисковані, колір коричневий.

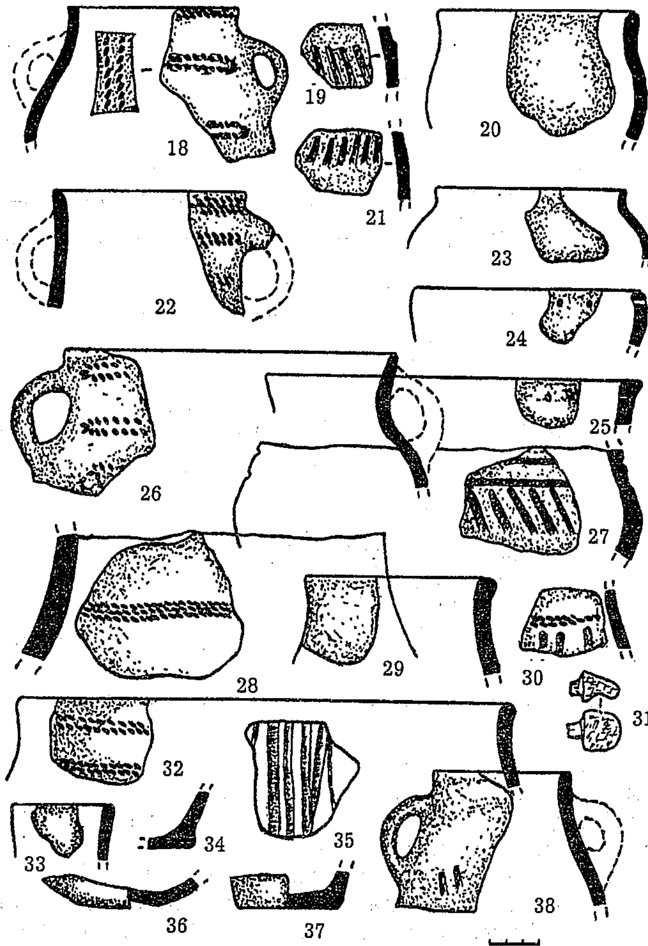

Мал. 7. Кераміка з кургану № 1

Поряд з вазою лежав уламок крем'яного серпа (мал. 12, 6), а вище правого плеча кістяка — наконечник списа із ретельно відретушованим пером і черешком довжиною 18,5 см, шириною — 6 см, товщиною — 0,6 см (мал. 12, 1).

Поховання № 2 було виявлене у квадратах 8, 9-ЄЖ. Тут в овальній у плані ямі розміром 2,2 х 1,1 м, глибиною 0,4 м і слідами вогнища на дні стояли три посудини. Одна з них, розчавлена на дрібні шматки, слугувала за урну, яка була заповнена кальцинованими людськими кістками. Це черпак висотою 12 см, з діаметром вінець — 14 см, тулуба — 18 см, дна — 7 см. По біконічному тулубу — невисокі відтягнуті гладкі вертикальні валики, вінця косо зрізані (мал. 3, 3).

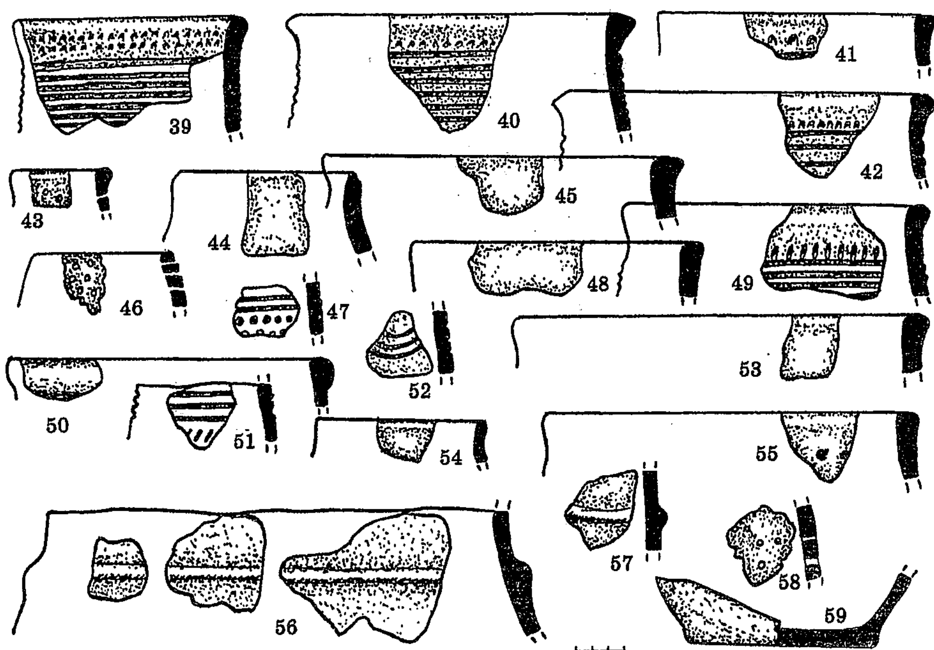
Північно-східніше від урни стояли ще один невеликий черпак і мініатюрна чарка з прямими звуженими до дна стінками. Остання має висо-

Мал. 8. Кераміка з кургану № 1 *(продовження)*

ту 4,3 см, дно — 2,8 см, вінця — 4,5 см (мал. 3, 5). Тулуб черпака округлий, орнаментований чотирма опуклинами, оточеними підковоподібними канелюрами; по плечиках нанесено ряд круглих вдавлень; біля дна — дві борозенки, стінки підлисковані, колір — сіро-коричневий, діаметри вінець, тулуба і дна — відповідно 7; 7,5; 3,7 см (мал. 3, 4). Поблизу урни знайдено кістяну шпильку з отвором у плоскій головці (мал. 12, 4).

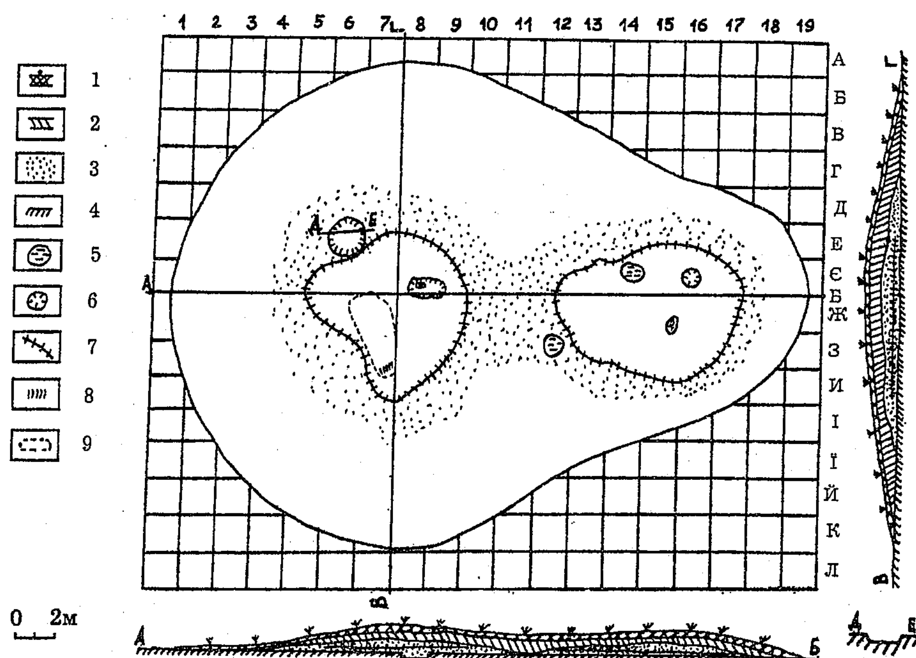
Поховання № 3 було відкрито в квадраті 7-Е. Горщик-урна, заповнений піском, попелом і залишками спалених людських кісток, стояв безпосередньо на рівні материка. Висота горщика 13,5 см, діаметр вінець 14,5 см, діаметр дна — 6,5 см. Перехід від горла до звуженого дна тулуба виділений ребром, вінця потовщені і відігнуті назовні, колір коричневий (мал. 3, 6). Поблизу урни знайдено фраґмент крем'яного серпа (мал. 12, 7) і наконечника стріли з виїмкою в основі (мал. 12, 5). Обидва вироби дріб-

Мал. 9. Кераміка з кургану № 1 *(продовження)*

норетушовані. Там само виявлено і нижню частину зернотерки з граніту. За 1,2 м західніше від поховання № 3 у квадраті 6-Е розчищено круглу в плані яму діаметром 2,1 м при глибині 0,4 м. У ній були окремі кістки тварин, попіл, обгорілий пісок.

У насипі кургану № 2, головним чином в його нижній частині, зібрано фраґменти кераміки. Більшість з них належить до городоцького етапу культури шнурової кераміки. Це передовсім дворучні амфори з високою шийкою і роздутим тулубом. Кераміка орнаментована шнуровими смугами по горлу, вінцях і ручках. Деякі зразки прикрашені шнуровими відбитками в поєднанні з рядом косих прокреслених ліній по тулубу (мал. 13, 4, 5, 10; *14,* 15, 26, 32*). Іноді такі косі лінії замінені вертикально розташованими шнуровими відтисками (мал. 13,* 7*). Профілювання верхньої частини амфор буває різним. Вінця, як правило, заокруглені, похилі досередини (мал. 13,* 3, 4; *14,* 3*) або назовні (мал. 13,* 6, 9, 15, 17*) чи вертикальні (мал. 13,* 17, 20; *14,* 1, 17*). Як виняток, на окремих екземплярах трапляється наліпний гладкий (мал. 14,* 13*) чи розчленований косими насічками (мал. 14,* 10*) валик. На одній з амфор шнуровий штамп доповнений відбитками по тулубу пальця жіночої руки (мал. 14,* 16*). Ручки амфор декоровані залежно від їх розмірів одним чи кількома рядами шнурових смуг (мал. 14,* 8, 28, 29, 31*), зрідка — канелюрами (мал. 13,* 8*) або наколами по зовнішньому боці (мал. 14,* 27*). Цікавий уламок посуду з наліпними вертикальними валиками по тулубу, інтервали між якими заповнені косими прокресленими лініями, а по плечиках проведено борозну, паралельно з якою нанесено зверху ряд круглих, а знизу — трикутних наколів*

Мал. 10. План курганів № 2 та № 3:
1 — верхній дерновий шар; 2 — жовтий пісок; 3 — пісок з попелом; 4 — материк; 5 — вогнище; 6 — яма; 7 — утрамбований майданчик; 8 — людський скелет; 9 — щільно утрамбована ділянка площадки

(мал. 13, 21). Знайдено й черепок з насічками по вінцях (мал. 14, 23). Подібна орнаментація більше не траплялася в жодному з досліджених курганів. Виявлено і кілька фрагментів з ручками-упорами під вінцями (мал. 14, 9, 10, 19). Колір описаних виробів переважно сірий, в тісті кераміки — шамот, перепалений і подрібнений кремінь, пісок.

Частина керамічного матеріалу належить до східнотшинецьких старожитностей. Це горщики з горизонтально зрізаним і відтягнутим назовні краєм вінець, оздоблені відбитками у вигляді колючого дроту (мал. 13, 18, 22). Стінки посуду залисковані, світло-коричневі. Є горщики з прокресленими по горлу паралельними лініями (мал. 14, 20) або з гладким валиком (мал. 14, 11). Знайдено вінця з розчленованими пальцевими вдавленнями валиком (мал. 14, 7), а також стінку, орнаментовану вертикальними і горизонтальними валиками (мал. 14, 25). Уламок одного з горщиків має прокреслений ялинковий малюнок (мал. 14, 14).

Як і в кургані № 1, дуже рідкісними серед кераміки є миски. Лише в двох випадках виявлено горизонтально зрізані, загнуті досередини вінця конічних мисок; одне з вінець має проколи (мал. 14, 5, 12).

Різноманітні і знахідки з каменю. Зібрано уламки шліфувальних плит, розтиральник, пластини і відщепи, обухову частину сокири-молота з просвердленим отвором для рукоятки. У квадратах 8-Д і 9-К виявлені крем'яні сокири-тесла (мал. 12, 2, 3). Леза їх відшліфовані до блиску.

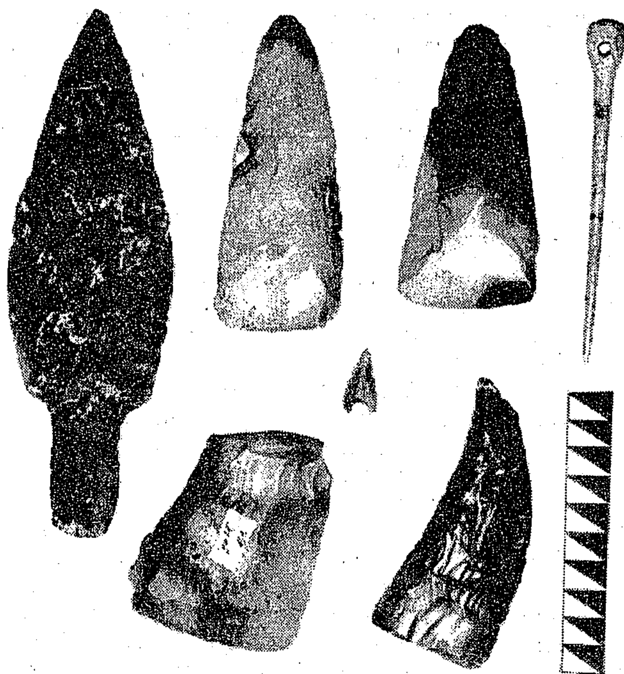
Мал. 11. Кістяк з кургану № 2 (поховання 1). *Фото*

Курган № 3. *Він мав висоту насипу 1,3 м, діаметр його насипу по лінії північ—південь — 13 м (мал. 10). Верхній дерновий шар товщиною 0,2 — 0,25 м змінювався жовтим піском, потужність якого досягала 0,25 — 0,3 м в західній половині насипу і 0,5 м — у східній. Центр кургану заповнював темний пісок разом з попелом, пляма від якого становила в діаметрі 14 м при потужності шару 0,9 м. У вказаному шарі за 1 м від вершини кургану простежена утрамбована площадка, овальна у плані — 10,2 х 7,5 м, завтовшки 2—3 см. За щільністю вона значно поступалася аналогічній площадці з кургану № 2. Поверхня її нерівна, з невеликими заглибленнями.*

Під насипом на рівні материка було розчищено залишки трьох вогнищ. Перше, розміщене в квадраті 15-З, було овальним у плані — 1 х 0,64 м, основа пропалена на глибину 4—6 см; друге — у квадраті 4-Є, розмірами 1,36 х 0,96 м, пропалене на глибину 2,5 см. Третє — у квадраті 12-З. Його лінзоподібна основа діаметром 1,2 м була заглиблена в материк на 12 см, пропалена на 1,5 см. Поблизу вогнищ траплялися окремі кістки тварин.

У квадраті 16-З була виявлена кругла в плані яма діаметром 1,2 м, глибиною 0,2 м, заповнена піском і попелом.

В кургані не вдалося зафіксувати жодного поховання, бідний він і на речові знахідки. Кераміка з насипу представлена в основному дворучними амфорами, форми яких добре відомі з курганів № 1 і 2 (мал. 15). Так, у квадраті 15-З поблизу вогнища знайдено верхню частину такої посудини (мал. 15, 4). Вона виготовлена з добре відмуленого глиняного тіста з до-

Мал. 12. Крем'яні знаряддя та кістяна шпилька з кургану № 2

мішками товченого кременю, шамоту, часток піску зі слюдою. Високе зі злегка відхиленими назовні вінцями горло різко переходить у майже горизонтальні широкі плічка. Амфора орнаментована чотирма рядами шнурового штампу і смугою вертикальних нарізів, колір — сіро-коричневий. Аналогічна амфора, але менших пропорцій, відкрита у квадраті 18-З. Її сіра поверхня прикрашена трьома лініями шнурових відбитків (мал. 15, 1). У квадраті 16-Л лежав фраґмент коричневої амфорки зі звуженим доверху горлом, розширеним тулубом і короткими прямими вінцями (мал. 15, 3). Уламок посудини, форма якої близька до біконічної, виявлено в квадраті 17-Є (мал. 15, 8). Фраґменти вінець амфор зафіксовані і в інших квадратах (мал. 15, 7, 9, 10). Є кілька черепків з іншою орнаментацією. У квадраті 13-К розчищено стінку посуду зі шнуровими і нігтевими відтисками (мал. 15, 14), у квадраті 15-К — з наліпним розчленованим косими нарізками валиком (мал. 15, 11). Ручки декоровані штампом типу шнурка, канелюрами або валиками (мал. 15, 3—6, 12).

Поблизу вогнища в квадраті 15-З було знайдено лезо крем'яної сокири (мал. 16, 1), боковий скребок (мал. 16, 6). Біля вогнища в квадраті 14-Ж були уламки верхніх частин від двох сокир (мал. 16, 1, 2) і відбійник. У квадраті 12-З лежала заготовка наконечника стріли (мал. 16, 11), фраґмент відретушованої пластини (мал. 16, 10), проколка з відламаним кінцем (мал. 16, 4), скребок (мал. 15, 12). У західній полі кургану знайдено уламки двох крем'яних серпів (мал. 16, 13). Інші крем'яні вироби представлені сколами, відщепами (мал. 16, 3, 7—9, 14).

Як уже зазначалося, в цьому кургані не зафіксовано чітких слідів поховань. Однак цілком можливо припустити, що наявність вогнищ і ряду речей біля них може свідчити на користь того, що це місця трьох трупопокладень. Через порівняно невелику висоту піщаного насипу, що сприяв інтенсивній фільтрації атмосферних опадів, проникненню повітря, кістяки могли не зберегтися. Можлива й інша трактовка, а саме, що вогнища і речі належали курганові-кенотафу.

Курган № 4. *Насип овальний у плані розмірами 18,6 х 15,7 м, висотою 0,7 м (мал.17). Під шаром дерну залягав шар чистого піску товщиною 0,15 — 0,3 м. На глибині 0,35 м від вершини кургану починався шар піску, перемішаного з попелом, потужністю 0,35 м. Цей шар залягав на материку. Нерівна поверхня піщано-зольного шару була добре утрамбована в центрі і дещо гірше — на периферії.*

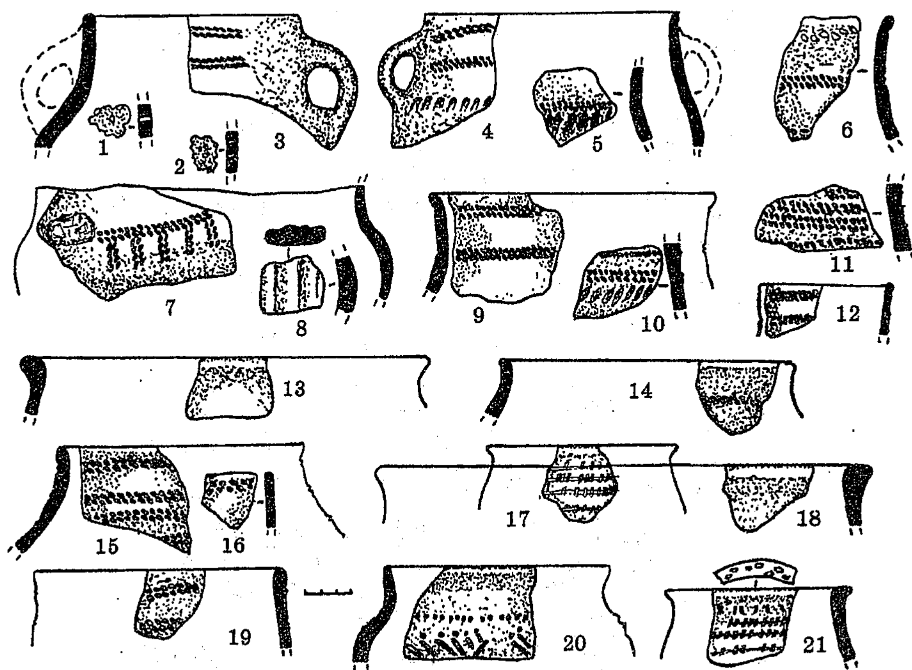
Під насипом кургану зафіксовано кілька вогнищ і ям. Залишків людських кісток тут не виявлено, але ряд отриманих при розкопках відомостей дає підстави пов'язувати окремі знахідки з умовними похованнями, яких могло бути не менше чотирьох.

Так, у квадраті 6-Д на рівні основи кургану було виявлено дві керамічні посудини. Горщик витягнутих пропорцій висотою 15 см, діаметром вінець — 9,5 см, тулуба — 12 см, дна — 8 см. Коротка шийка закінчується слабо відігнутими назовні вінцями, краї якого злегка косо зрізані. Поверхня тулуба вкрита прокресленими косими і горизонтальними лініями, розділеними на чотири поля. Вінця відділені від тулуба двома, а дно трьома лініями. По плечиках — невисокий гладкий валик із дрібними наколами, з двох боків є також по парі ручок-виступів з отворами. Помітний ангоб рідкою глиною сіро-коричневого відтінку, на зламі черепок чорний, в тісті — шамот, пісок (мал. 3, 7). Керамічна чарка (мал. 3, 8) має конусоподібний, звужений до дна тулуб. Денце плоске, з виступаючими краями. Поблизу лежали крем'яні наконечник списа чи кинджала (мал. 18, 2), частина пера ще одного списа, проколка і кам'яна сокира.

Друге місце, де, на наш погляд, було поховання, виявлене у квадраті 6-А. Тут на дні овальної в плані ями розміром 1,4 х 1 м, глибиною 0,2 м знаходилося вогнище діаметром 0,6 м. З південного боку ями лежала розчавлена верхня половина амфори (мал. 5, 5), а біля східної стінки — теслоподібна крем'яна сокира (мал. 19, 4). У межах вказаної ями знайдено крем'яний серп довжиною 16,5 см (мал. 18, 6), наконечник списа (мал. 18, 1), уламок кинджала (мал. 16, 16).

Третє поховання, гадаємо, фіксується в межах квадратів 3, 4-Д. Тут розчищена кругла яма діаметром 0,5 м і глибиною 0,15 м з вогнищем. Поблизу неї були уламки амфори (мал. 5, 3), прикрашені шнуром і нігтевими заглибинами, на ручках — канелюри. Фрагменти іншої амфори лежали за 0,8 м східніше від ями. У неї вертикальне циліндричне горло з шістьма рядами подвійних відбитків шнура. По плечиках нанесено вертикальні відбитки шнура. Такі ж відбитки і на ручках. Тулуб посудини округлий, поверхня згладжена, сірого кольору (мал. 5, 1). Поблизу ями виявлено ще уламок наконечника списа, крем'яну проколку (мал. 16, 20) і скребок (18, 18).

І, нарешті, місцезнаходження четвертого поховання. Воно припадає на квадрат 5-Д, де поряд з вогнищем, від якого зберігся шар попелу, лежала

Мал. 13. Кераміка з кургану № 2

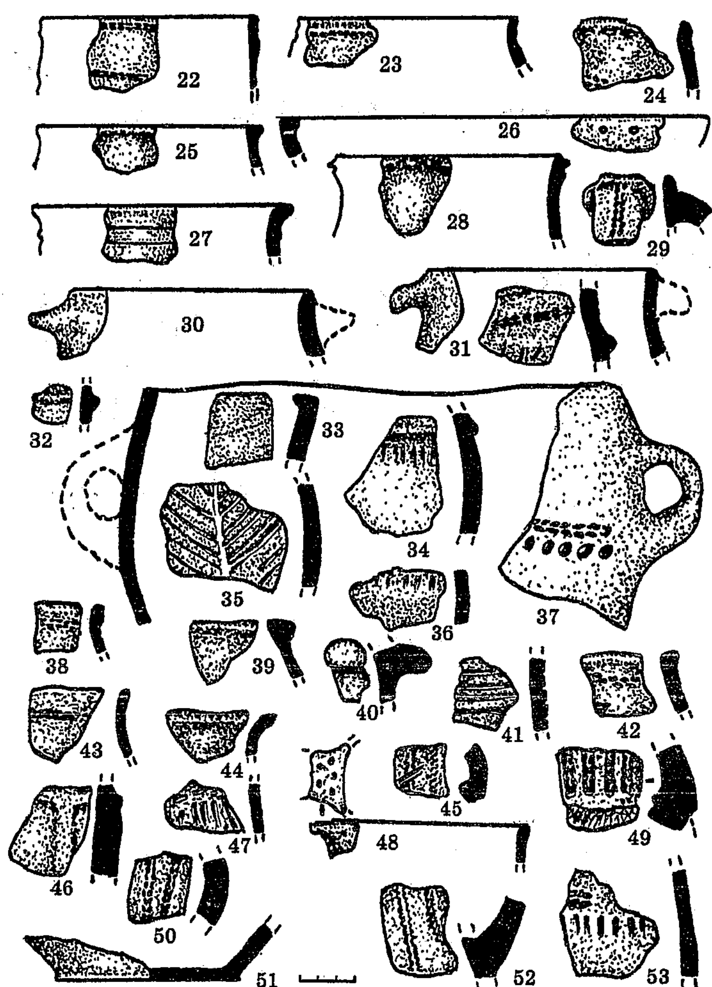
частина амфори з циліндричним горлом і сильно розширеним тулубом (мал. 5, 2). Поверхня виробу сіро-коричнева, усередині — чорна, в тісті — пісок, шамот, слюда. Біля амфори на віддалі 0,6—0,8 м знайдено три крем'яні сокири (мал. 19, 1—3), а трохи далі — ще одну сокиру (мал. 19, 5), крем'яну зернотерку і розтиральник.

При зачистці підкурганної поверхні було відкрито ще три ями і вогнище. Одна яма розмірами 1,6 х 1 м, глибиною 0,35 м була у квадратах 2, 3-Б, друга овальна в плані розмірами 1,15 х 0,75 х 0, 28 м — в квадраті 8-ДЕ. Заповнення ям — пісок з попелом, вугликами, окремими кістками тварин. Вогнище в квадраті 7-ВГ овальне у плані розмірами 1,2 х 0,7 м, основа пропалена на глибину 2 см.

У насипі кургану та на рівні материка зібрані численні уламки кераміки і виробів з кременю.

Частина черепків належить великим широкогорлим амфорам з діаметром вінець до 24 см. Одна з них, з квадрата 3-Є, має циліндричну шийку і широку стрічкову ручку зі шнуровими відтисками (мал. 20, 9). У квадраті 2-Д розчищено стінку посудини, ручка на якій прикріплена до корпуса в місці його найбільшого розширення (мал. 21, 7). Зрідка трапляються уламки амфор, які відрізняються тим, що в них верх ручки з'єднаний не з шийкою, а прямо з вінцями (мал. 21, 5).

На кераміці з кургану № 4 декор горизонтальними відбитками шнура на шийці часто поєднується з вертикальними лініями, а також штампом або нарізами по плічках. Це переважно невеликі посудини з діамет-

Мал. 14. Кераміка з кургану № 2 *(продовження)*

ром вінець 10—15 см (мал. 20, 10, 13; *22,* 1, 2, 11*). Шнуровий орнамент іноді утворює геометричні фіґури — трикутники і т.п. (мал. 20,* 4; *21,* 14*).*

З кургану № 4 походить дещо більший відсоток, порівняно з попередніми курганами, кераміки з наліпними валиками. При цьому спостерігається певна різноманітність у формі та їх розміщенні. Так, у східній полі насипу знайдено стінку амфори, орнаментовану товстим валиком, розділеним косими нарізами; ряд нарізів зроблено й під самим валиком (мал. 22, 5*). На фраґменті стінки з квадрата 6-В є невисокий валик, який розчленовано косими насічками (мал. 22,* 3*), а на черепку з квадрата 5-В, окрім також декору, є ще три вертикальні валики (мал. 21,* 6*).*

Наявні зразки і невеликих ваз. З квадрата 4-Д походить частина вази з діаметром вінець 11 см. Тулуб її конусоподібний, звужується до

дна, під вінцями — гладкий валик і нарізи, на ручці — імітація шнура (мал. 21, 1*). На іншому уламку є валик з поперечними шнуровими відбитками. Лінії шнура, крім цього, нанесені паралельно до валика зверху і знизу (мал. 22,* 9*).*

Знайдено також вінця і стінки посудин з одним (мал. 21, 10, 11, 15, 16*) та двома валиками (мал. 22,* 7*) і нарізами під ними.*

Виділяється серед інших фраґмент горщика з діаметром вінець 7,5 см тулуба — 9,2 см, орнаментованого по плечиках наколами і підковоподібними наліпами, а по тулубу — прокресленими лініями (мал. 20, 1*).*

Денця, які збереглися, плоскі, іноді увігнуті всередину (мал. 22, 8, 13, 14*). На окремих денцях наявні по одному чи по два невеликі отвори (мал. 21,* 18, 19*). Окремі отвори трапляються і на стінках, де їх наявність можна пояснити необхідним ремонтом посуду. Але про денця цього сказати не можна, оскільки вони цілі. Можна припустити, що посудини з отворами на денцях використовувалися як сирниці.*

Показовим є і набір крем'яних речей. Крім уже згаданих виробів, які пов'язуються із ймовірними похованнями, скажемо й про інші.

Знайдено уламки вістер списів. Видно, що перо у них було трикутне з дрібно відретушованою поверхнею (мал. 18, 11, 21*). Виявлено й наконечник стріли з коротким трикутним пером і черешком, уламки сокир (мал. 19,* 6, 7*), серпів (мал. 18,* 5*), скребків (мал. 16,* 18, 22*; 18,* 13, 20, 25*), ножеподібних пластин, відщепів, розтиральник, частину кам'яної зернотерки і сокири з отвором.*

***Курган № 5.** Він мав округлий насип діаметром 17,7 м, висотою 0,7 м. Насип складався з піщано-дернового шару товщиною 0,2—0,25 м, жовтого піску (0,2—0,3 м) і піску з попелом. Останній шар займав центральну частину кургану діаметром 8,5 м. Потужність його 0,25 м (мал. 23).*

На рівні давнього горизонту під курганом відкриті вогнища, ями, залишки трупоспалення і кістки двох тварин.

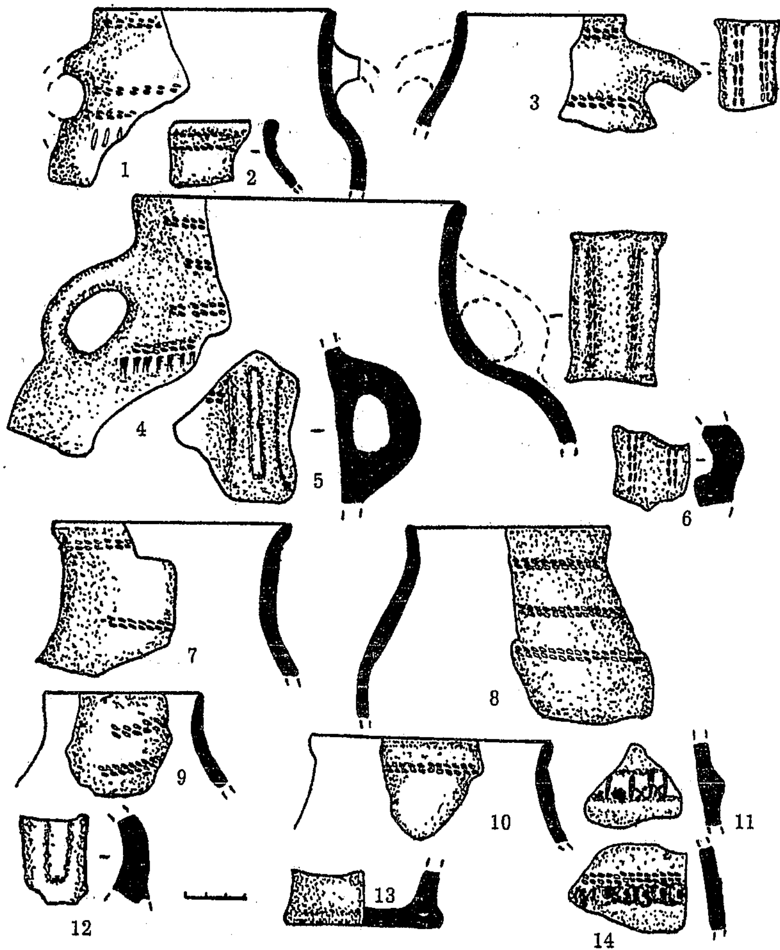
Одне вогнище знаходилося у квадратах 4, 5-ДЕ. На овальній у плані піщаній основі (1,2 х 1,6 м), пропаленій до червоно-коричневого відтінку, на глибині 1,5 см зберігся прошарок з попелу, вугликів, що йшов углиб на 2,2—3,5 см. Друге вогнище було за 1,6 м на північний захід від першого. У плані воно кругле (1,4 х 1,2 м). Основа пропалена на 2 см, шар попелу становив 1,5 см.

У східній половині кургану було виявлено яму овальних обрисів (2, 2 х 1 м), вкопану в материк глибиною 0,4 м. Серед піску та попелу, які заповнювали її, були невиразні фраґменти горщика і обпалені кістки тварин.

Ще одна яма, кругла в плані (0,9 х 0,8 м), була заглиблена в материк на 0,25 м у північній полі кургану. У піщано-попелястому заповненні траплялися перепалені людські кістки. Це єдине поховання в кургані № 5, яке вдалося прослідкувати і зафіксувати. В ямі знайдено уламок теслоподібної сокири і крем'яний наконечник стріли (мал. 18, 12*). Поблизу ями лежали фраґменти від дворучних амфор з відбитками шнура. Загалом же знайдено близько 30 уламків кераміки, крем'яні відщепи і пластини.*

У квадратах 3, 4-Д на рівні основи насипу було розчищено погано збережені залишки кістяка великої тварини (бика ?) зі слідами дії вогню, а в квадраті 4-Г були кістки ще однієї тварини (ребра і задні кінцівки).

***Курган № 6.** Він мав овальний у плані насип, витягнутий з заходу на схід на 33,6 м, з півночі на південь — на 29,3 м при висоті у центрі 1,8 м*

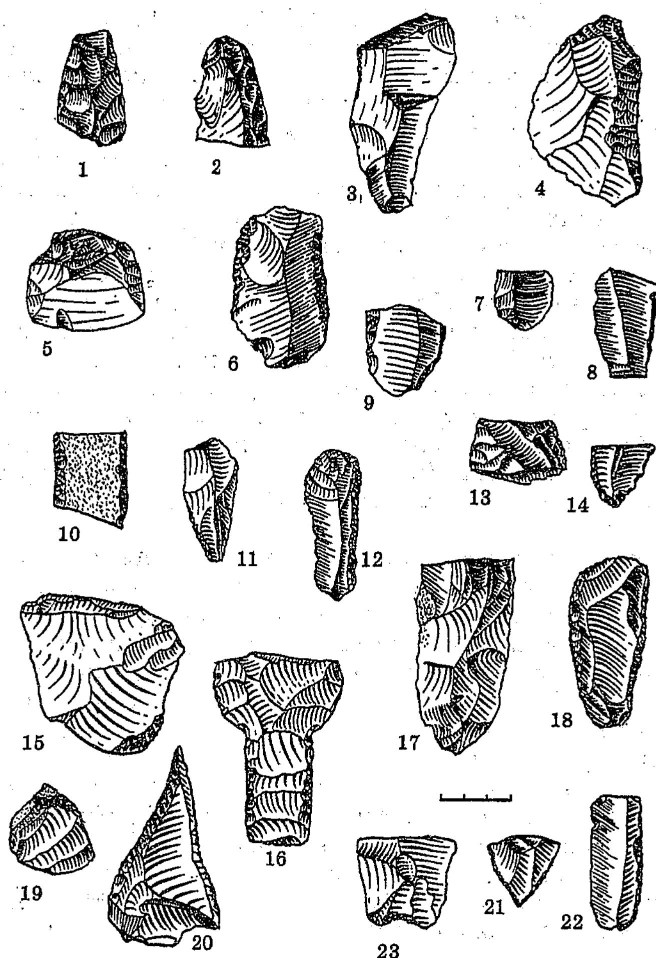
Мал. 15. Кераміка з кургану № 3

(мал. 25). За стратиграфічними особливостями цей курган подібний до кургану № 5.

У центрі кургану № 6 було виявлено овальну в плані яму (5,9 х 4, 5 м) глибиною 0,4 м, заповнену попелястим піском. У цьому шарі знайдено кілька крем'яних відщепів і кісток тварин.

На рівні материка тут виявлено чотири вогнища, які були порівняно великими за площею: від 1,7 х 2,7 м до 3 х 3,4 м. Основа вогнищ була пропалена на товщину 2—3 см. На їх місці зберігся шар попелу товщиною до 2 см.

При дослідженнях у насипі кургану знайдено кераміку, крем'яні і кам'яні вироби. У цілому ж знахідок, порівняно з попередніми курганами, мало. Серед посуду — дворучні амфори зі шнуровою орнаментацією (мал. 24, 7, 18, 19, 24*), нігтевими відбитками (мал. 24,* 21, 22*) і нарізами (мал. 24,* 15*).*

Мал. 16. Крем'яні вироби:
1—14 — з кургану № 3; 15—23 — з кургану № 4

Наявні тюльпаноподібні горщики з потовщеними горизонтальнозрізаними вінцями (мал. 24, 10, 17). Вінця одного горщика мають косо зрізаний край з невисокою кромкою і прокресленими горизонтальними рівчачками (мал. 24, 9). Знайдено стінку горщика з відтисками кільцеподібного штампу (мал. 24, 11) і стінки округлих кубків, орнаментованих прокресленими лініями, що утворюють трикутники (мал. 24, 8, 20), а також фраґменти посудин з ручками-упорами (мал. 24, 6) і з канелюрами (мал. 24, 23).

Вироби з каменю та кременю представлені розтиральником, уламками зернотерок, відщепами.

Ми описали і попередньо розглянули основні матеріали з досліджень курганної групи біля села Дорогощі на Південно-Східній Волині. Вони,

безсумнівно, відносяться до доби бронзи. Наукове значення Дорогощанської курганної групи полягає передусім у тому, що в силу ряду обставин археологічні пам'ятки Волинського Полісся збереглися загалом досить погано. Причиною цього є піщані ґрунти, які особливо у заплавах річок постійно розмиваються водою. Дуже багато шкоди археологічним пам'яткам приносять весняні паводки, що сильно руйнують дерновий покрив. Як результат — відкритий культурний шар на поселеннях і могильниках легко роздувається вітром[1]. Археологічні дослідження у Погоринні активізувалися протягом останніх 15—20 років. Було проведено розвідкові і розкопні роботи у Славутському районі Хмельницької області (в околицях сіл Крупець, Кутки, Солов'є, Старий Кривин, Нетішин)[2]. Розглянуті розкопки 1985 р. на місці курганної групи біля села Дорогощі, що на стику Ізяславського і Славутського районів Хмельницької області, можна вважати доволі результативними. Цьому сприяли, по-перше, розміщення курганної групи у лісі, де наявний дерновий покрив зберіг культурні нашарування, а по-друге — ретельні археологічні дослідження і відповідна фіксація об'єктів під час стаціонарних розкопок. Як наслідок, ми маємо сьогодні ще одну еталонну пам'ятку доби бронзи на території Погориння, розкриту і досліджену повністю.

Для з'ясування конкретного місця матеріалів Дорогощанського могильника в історико-культурному процесі племен доби бронзи Волині і суміжних територій Південно-Східної та Центральної Європи слід звернутися до сумарної характеристики поховального обряду, керамічного комплексу та інших знахідок нашої пам'ятки, зіставивши всі ці елементи матеріальної та духовної культури населення Погориння з відповідними старожитностями доби бронзи Волині та суміжних територій у цілому.

Як свідчать археологічні матеріали, поховальний обряд у добу бронзи серед племен Волині і Правобережжя України загалом пов'язаний з курганами, хоч є і ґрунтові могильники[3]. Могильник Дорогоща знаходився на території Південно-Східної Волині, в реґіоні, де у поховальному обряді доби бронзи переважали курганні могильники[4]. Найцікавішим курганним могильником є Комарівський у Верхньому Подністров'ї[5]. Курганні могильники досліджені і на Волині: у Войцехівці, Кустівцях, Дитиничах[6]. Го-

[1] Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— С. 16.

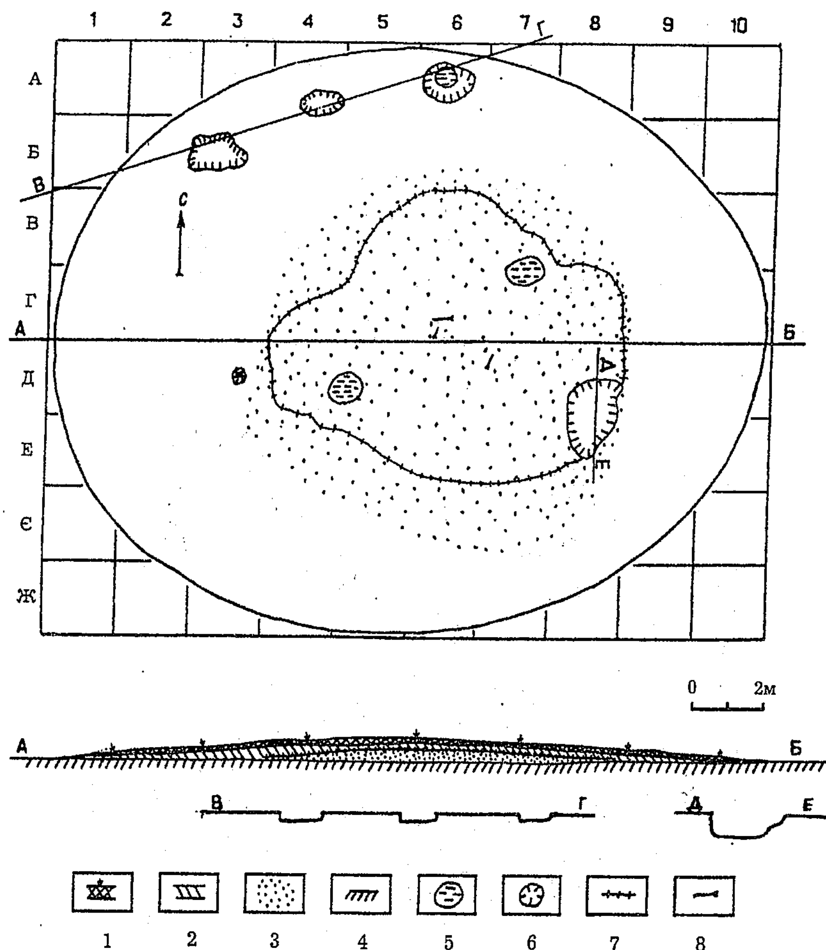
[2] Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області.— К., 1984.— С. 74—75.

[3] Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 428, 430; Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині.— Луцьк, 1991.— С. 21—25.

[4] Курганний могильник Дорогоща розкопано повністю, а місцевість, де він колись був розташований, знаходиться на дні рукотворного водоймища, спорудженого на базі течії річки Горині під час будівництва Хмельницької атомної електростанції у селі Нетішині Славутського району. Що ж до інших курганних могильників доби бронзи, то вони відомі у старожитностях Волині і Волино-Подільського порубіжжя. Йдеться про пам'ятки комарівської, тшинецької культур та їхніх попередників (див.: Березанская С. С. Комаровская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 428—437; її ж. Восточнотшинецкая культура // Там само.— С. 437—445.

[5] Березанская С. С. Комаровская культура...— С. 430.

[6] Там само.

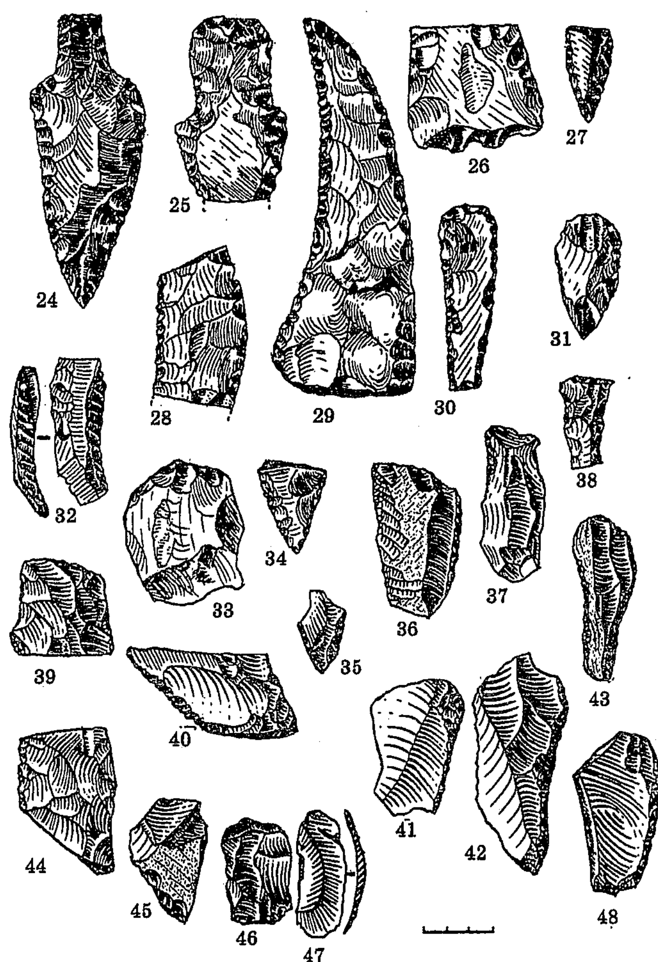

Мал. 17. План кургану № 4:
1 — верхній дерновий шар; 2 — жовтий пісок; 3 — пісок з попелом; 4 — материк; 5 — вогнище; 6 — яма; 7 — утрамбована площадка; 8 — фраґменти кісток

ворячи про найхарактерніші риси топографії курганних могильників, дослідники відзначають розміщення їх на вододілах річок або на підвищених берегових ділянках[7]*. Кургани мають, як правило, невеликі розміри (середній діаметр 12—15 м при висоті до 1 м)*[8]*. Дорогощанський курганний могильник за топографією та розмірами курганних насипів вписується у коло синхронних подібних до нього могильників Волині та Волино-Подільського порубіжжя.*

[7] Березанская С. С. Комаровская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 1.— К., 1985.— С. 439—440.

[8] Там само.— С. 440.

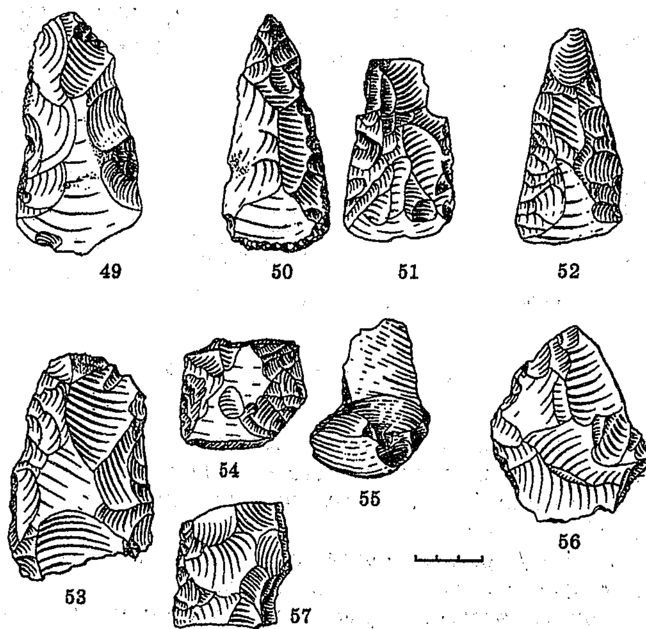
Мал. 18. Крем'яні вироби з кургану № 4

У добу бронзи на території Волині та Волино-Подільського порубіжжя побутували два поховальні обряди: трупопокладення і трупоспалення. Переважна їх більшість припадає на курганні та ґрунтові могильники комарівської і тшинецької культур, а також їхніх попередників — культур шнурової кераміки[9]*. Серед поховань Дорогощанського могильника, як вже зазначалось, простежено біритуалізм в обряді поховань. Тут представлено і рештки скорченого трупопокладення, і окремі трупоспалення. Спостереження, одержані при дослідженні різних могильників східнотшинецької культури, наприклад, дали змогу виділити дві різнови-*

[9] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери.— К., 1974.— С. 80—95; Березанская С. С. Средний период бронзового века...— К., 1972.— С. 56—70.

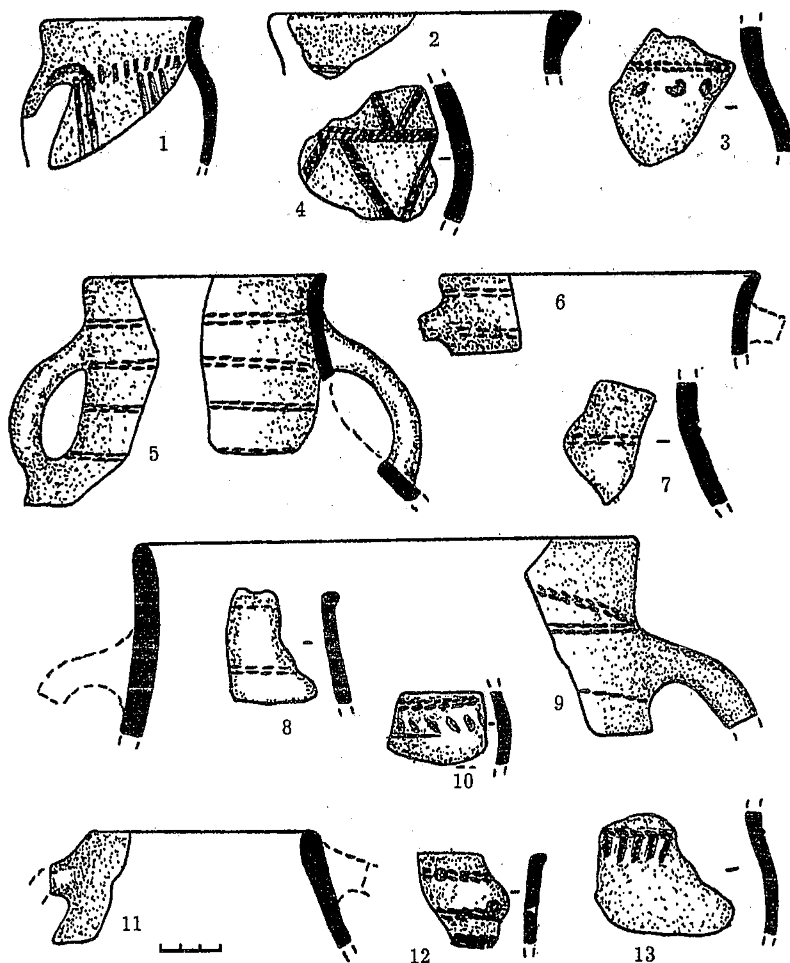
дності поховань з трупоспаленнями: поховання в урнах і поховання в ямках[10]*. Матеріали Дорогощанського могильника повністю підтверджують вказані спостереження.*

Таким чином, матеріали поховальної обрядности за даними досліджень Дорогощанського могильника загалом вписуються у ті традиції матеріальної і духовної культури, які побутували у населення Волині та суміжних земель у добу середньої бронзи. Особливістю Дорогощанського могильника є простежена традиція захоронювати й жертовних тварин, кістяки яких виявлені в курганах № 1 і 5. Досліджені нами кургани об'єднує ряд спільних ознак. Найбільше це проявилось у конструкції насипів курганів, які споруджувалися з піску. Нижній шар, як правило, містить в собі домішки попелу і деревного вугілля. Поверх нього насипали чистий пісок. Покійників або клали на місце поховання в скорченому положенні, або спалювали на стороні. У цьому варіанті решітки кремації зсипали в керамічну урну, поставлену на рівні материка або в яму. На місці поховань або близько них розводили ритуальні вогнища, ставили посуд з жертовною їжею, клали знаряддя праці та озброєння, а також прикраси і т. п. Процес проводів померлих включав, очевидно, й ритуальні танці та інші язичницькі дійства. Саме з ними можна, на нашу думку, пов'язувати утрамбовані площадки, які були зафіксовані під час досліджень курганів № 1—4.

Мал. 19. Крем'яні вироби з кургану № 4 *(продовження)*

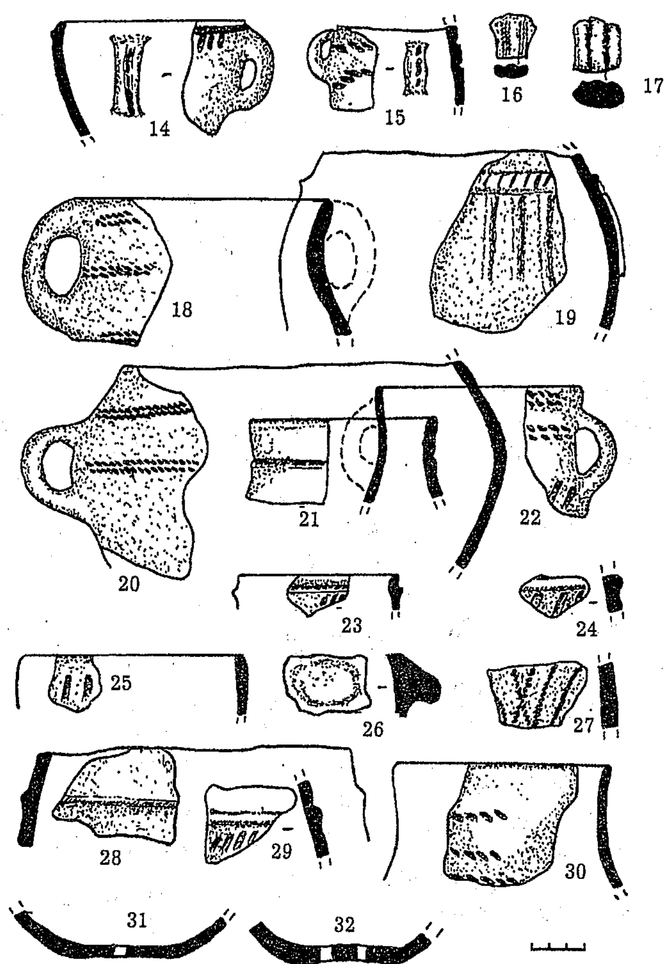
[10] Березанская С. С. Средний период бронзового века...— С. 71.

Мал. 20. Кераміка з кургану № 4

Важливе значення для визначення історико-культурної приналежності Дорогощанського могильника має його керамічний комплекс, який включає елементи споріднених археологічних культур або груп пам'яток середини II тис. до н. е.

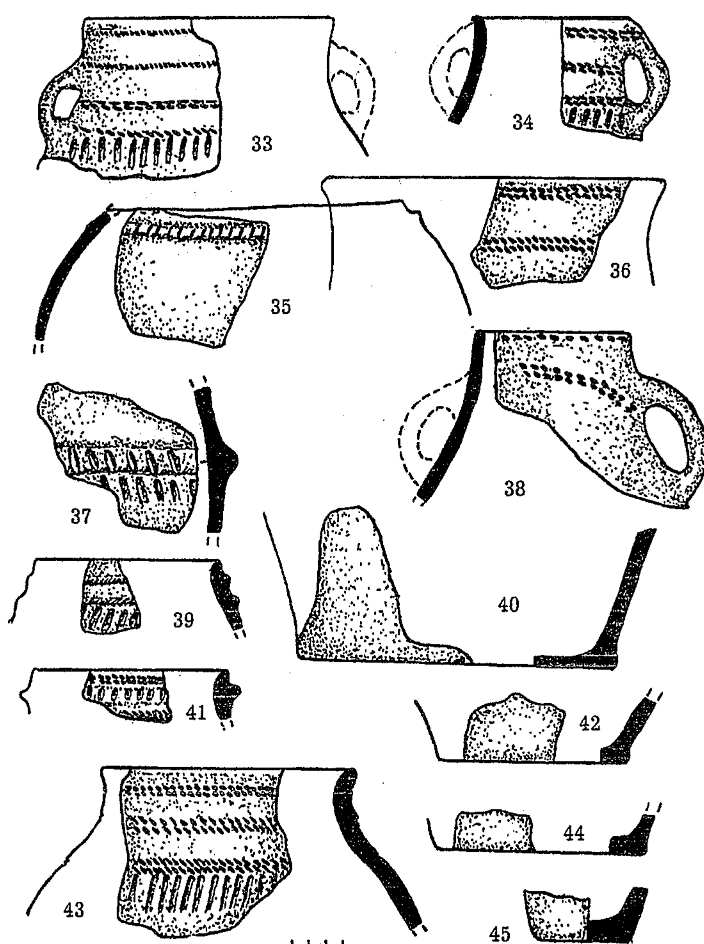
Так, у кераміці Дорогощанського могильника представлені форми і орнаменти, які мають, з одного боку, риси культури шнурової кераміки, а з другого — тшинецько-комарівських старожитностей. Серед форм посуду помітне місце займають дворучні амфори, тюльпаноподібні горщики, конічні миски. Разом з тим керамічний комплекс досліджених нами курганів включає і типові для тшинецько-комарівських старожитностей вироби: горщики, які орнаментовані прокресленими паралельними лініями, різноманітними вдавленнями, відтисками. Сюди ж належать

Мал. 21. Кераміка з кургану № 4 *(продовження)*

невеликі керамічні вази з двома ручками, а також одноручна. Вони мають конусоподібний, звужений до дна тулуб. Вінця цього посуду прикрашені нарізками, штампами, валиками. Серед орнаменту ваз виділяються й солярні символи. Представлені також й мініатюрні керамічні чарки.

Є серед кераміки Дорогощанського могильника й урна, яка досить специфічна за своєю формою і орнаментацією. Це горщик з циліндрично-опуклим тулубом, що конічно звужується до денця. Плечики посудини виділені і підкреслені тонким валиком під вінцями і вушками з невеликими отворами в них. Горло — вінця вертикальні, рівно зрізані. Поверхню тулуба цієї посудини вкрито крапковими відтисками по лінії валика й вушок, а також прямими внизу і косими у верхній частині врізаними лініями. Специфіка орнаментації вказаної урни полягає у поєднанні елемен-

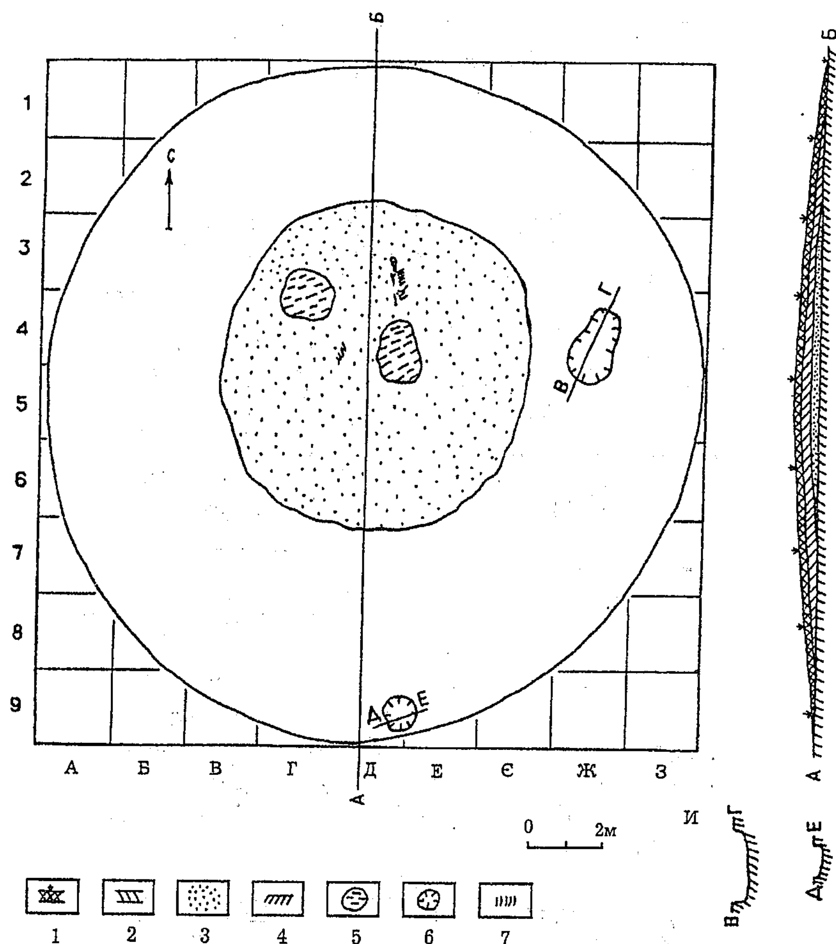
Мал. 22. Кераміка з кургану № 4 *(продовження)*

тів, характерних для тшинецько-комарівських старожитностей, а також для пам'яток городоцько-здовбицької культури, виділеної дослідженнями І. Свєшнікова[11].

Таким чином, керамічний комплекс Дорогощанського могильника в Погоринні включає в себе форми і орнаменти посуду тшинецько-комарівських старожитностей середини II тис. до н. е., а також пам'яток кола культури шнурової кераміки, датування яких пов'язане з кінцевою фазою городоцько-здовбицької культури, що припадає на другу чверть II тис. до н. е.[12] *Очевидно, хронологічний розрив між тшинецько-комарівськими старожит-*

[11] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині...— С. 129, мал. 45, *7, 8*; С. 134, мал. 48, *1, 12*.

[12] Там само.— С. 108.

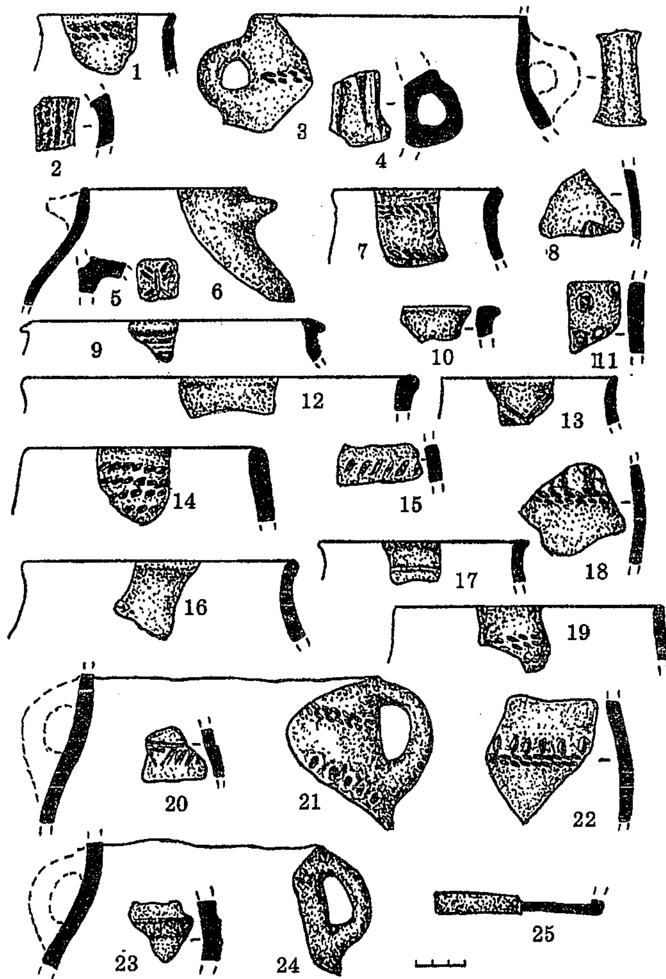
Мал. 23. План кургану № 5:
1 — верхній дерновий шар; 2 — жовтий пісок; 3 — пісок з вугликами; 4 — материк; 5 — вогнище; 6 — яма; 7 — кістяк тварини

ностями і пам'ятками городоцько-здовбицької культури має тенденцію до звуження. Тим більше, що комарівська культура, як показав І. Свєшніков, формувалася близько середини II тис. до н. е.[13].

Необхідно відзначити також наявність у кераміці Дорогощанського могильника й окремих елементів культури багатоваликової кераміки. А остання, поширена у лісостеповій смузі Лівобережжя і Правобережжя, проникла і значно західніше — аж до Прикарпаття [14].

[13] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині...— С. 180—187.

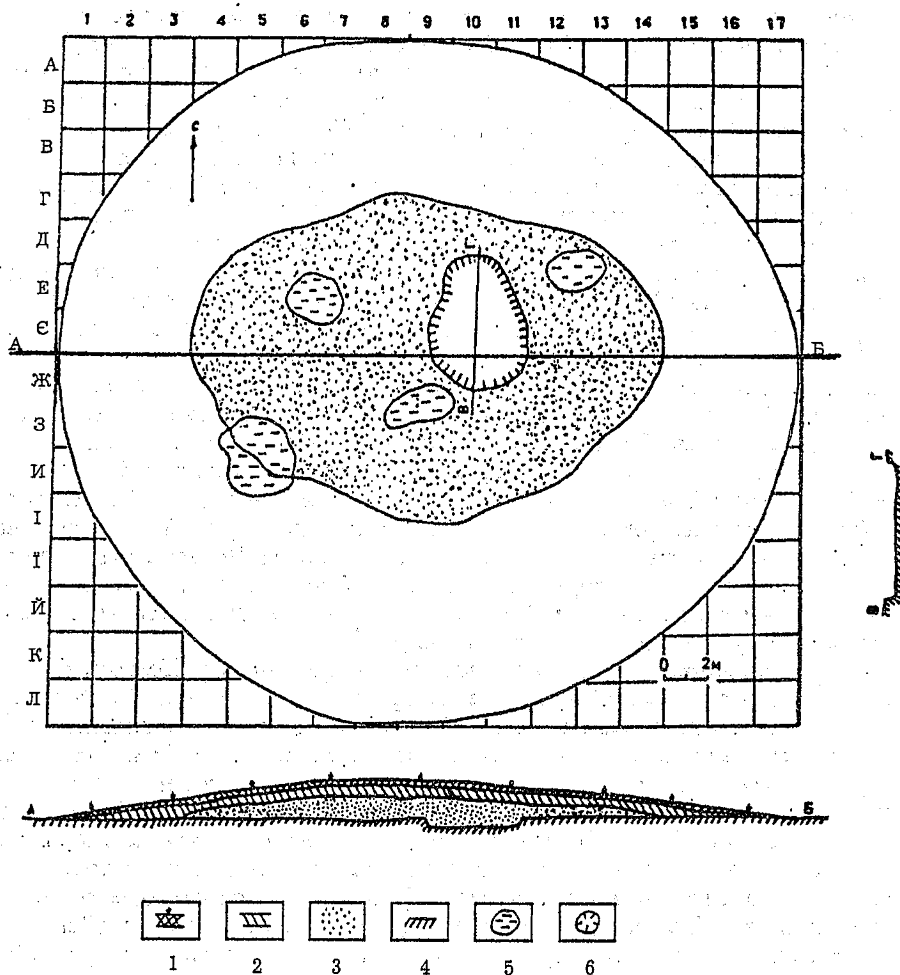
[14] Братченко С. Н. Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 451.

Мал. 24. Кераміка:
1—4 — з кургану № 5; 5—25 з кургану № 6

Отже, керамічний комплекс нашого курганного могильника демонструє складний і динамічний процес формування тшинецько-комарівських старожитностей на місцевій основі попередніх пам'яток кола культури шнурової кераміки при відповідному впливі з боку сусідніх синхронних пам'яток Лісостепу.

Доволі різноманітний і кам'яний інвентар, виявлений під час досліджень у Дорогощі. З каменю та кременю виготовлялись знаряддя праці і зброя: серпи, сокири, наконечники списів, дротиків, стріл, ножі, зернотерки, шліфувальні плити, точильні бруски, скребки і проколки. Серпи належать до типу так званих дзьобоподібних, які широко побутували у старожитностях доби бронзи Волині. Вони мають ретельно оброблену

Мал. 25. План кургану № 6:
1 — верхній дерновий шар; 2 — жовтий пісок; 3 — пісок з вугликами; 4 — материк; 5 — вогнище; 6 — яма

технікою сколювання поверхню і ювелірно відретушовані робочі (ріжучі) частини. При виготовленні сокир-тесел паралельно з технікою сколювання використовували й шліфування. Добре зашліфованими виявляються робочі частини (леза) сокир. Серед наконечників для списів ми виділяємо два основні типи: листоподібні і трикутні. Поверхня цих виробів, як і серпів, оброблена технікою сколу, а робочі частини — ретельним ретушуванням. Окремі з цих наконечників мають широкий черешок. Вони могли використовуватися, на нашу думку, і як кинджали. Представлені й уламки кам'яних просверджених сокир.

Порівняно мало серед речей Дорогощанського могильника виробів із бронзи: скручені з бронзового дроту браслети і шпилька. Є й окремі кіс-

тяні вироби (шпилька, яка має на головці плескате завершення з невеликим наскрізним отвором). Наявні і глиняні пряслиця своєрідних форм.

Таким чином, матеріали курганного могильника з Дорогощі у Погоринні своєрідно вплітаються у канву матеріальної та духовної культури населення Волині середини II тис. до н. е. Маючи на увазі морфологічні ознаки пам'ятки, її поховальні обряди, речовий інвентар у зіставленні з тим, що знає археологія стосовно пам'яток доби бронзи Волині, ми датуємо Дорогощанський могильник XVI—XV ст. до н. е., відносячи його до ранньої фази тшинецько-комарівських старожитностей.

Звернемося і до проблеми історико-культурної та етнічної інтерпретації нашої пам'ятки. Курганний могильник Дорогоща знаходився у Погоринні — на землях Південно-Східної Волині. Пам'ятки цієї території доби бронзи залучаються дослідниками при вивченні старожитностей комарівської і східнотшинецької культур. С. Березанською було висловлено думку, що пам'ятки Північної України (у тому числі й Волині) значно ближчі до тшинецької культури Польщі, ніж до комарівської Українського Правобережжя. До цієї думки приєдналися й інші вчені України, Росії і Польщі. У зв'язку з цим у науковий обіг введено термін „східнотшинецька культура", яка у територіальному та історико-культурному плані близька до тшинецької культури Польщі, але разом з тим дещо від неї територіально віддалена і уособлена. І. Свєшніков вважав, що пам'ятки Північної України доби бронзи повинні включатися до реґіону поширення комарівської культури[15].

Але безсумнівним є те, що тшинецька культура у Польщі, східнотшинецька — у Північній Україні і комарівська у Подністров'ї відносяться до єдиної історико-культурної і, дуже вірогідно, етнічної спільности[16].

Погоджуючись з висловленими міркуваннями, ми особисто використовуємо термін, який об'єднує синхронні старожитності Польщі, Північної України і Лісостепу Правобережжя, визначаючи пам'ятки доби бронзи середини II тис. до н. е. як такі, що належать тшинецько-комарівській культурі або — в ширшому розумінні — тшинецько-комарівській історико-культурній спільності. Це тим більш важливо, оскільки, на думку етнографів, історико-культурна спільність може складатися з груп культур, носії яких проживали у більш-менш подібних природно-кліматичних умовах, в яких домінував один і той же тип господарства, що знаходився на близькому чи подібному рівні розвитку.

Сучасні дослідники сходяться в думці, що для доби бронзи порубіжжя Центральної та Південно-Східної Європи археологічні культури вже представляли моноетнічну людність, тобто що племена, які населяли вказані реґіони, розмовляли однією мовою[17].

Говорячи про локалізацію Дорогощанського могильника та про його місце серед старожитностей середнього періоду доби бронзи Північної України, ми услід за С. Березанською відносимо нашу пам'ятку до Рівненського локального варіанту. Отже, йдеться про одну з еталонних пам'яток Погориння і Волині загалом середини II тис. до н. е.

---

[15] Березанская С. С. Восточнотшинецкая культура.— С. 437.

[16] Там само.

[17] Березанская С. С. Средний период бронзового века...— С. 126; Захарук Ю. М. Проблеми археологічної культури // Археологія.— К., 1964.— Т. XVII.— С. 12—42.

Матеріали досліджень Дорогощанського могильника фіксують, на нашу думку, процес формування тшинецько-комарівської культури на місцевій основі при відповідній трансформації попередніх старожитностей і впливі з боку синхронних суміжних за територією груп пам'яток. Йдеться, таким чином, про складні інтеґраційні процеси, які відбувалися у середовищі субстратних культур Волині. Переважна більшість учених схильна пов'язувати вказані пам'ятки з населенням, яке складало праслов'янську етнічну спільність у середині II тис. до н. е. Це означає, що праслов'янські племена Полісся і Волині мають своє генетичне історико-культурне підґрунтя, контактуючи разом з тим із праслов'янським населенням Повіслення.

Йон ВИНОКУР, Анатолій ГУЦАЛ, Валерій МЕГЕЙ

ПАРНІ ПОХОВАННЯ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Висоцька культура є чи не єдиною з археологічних культур Європи кінця бронзової — початку залізної доби, на могильниках якої відома така велика кількість парних поховань. Ні до, ні після часу її існування ми не знайдемо (принаймні на теренах України) таких вражаючих уяву поховань, як, наприклад, у Петриках поблизу Тернополя, в якому чоловік і жінка пролежали сплетені в обіймах понад три тисячі років (поховання № 27). І таких поховань на сьогодні відомо десятки, причому трапляються вони на всій території, зайнятій висоцькими племенами: від верхів'я Західного Бугу і правих приток Сяну на заході до Збруча і верхів'їв Південного Бугу на сході. Парні поховання з'являються тут уже в ранньому періоді розвитку висоцької культури (НаА), а особливо поширеними стають у середньому (НаВ) та пізньому (НаС) періодах її розвитку. Безперечно, з тих більш як півсотні парних висоцьких поховань, які вперше зіставлені у пропонованій статті, певна частина через поганий стан збереження досі залишається неідентифікованою з антропологічного погляду (визначення статі, віку та ін.). Друга незначна кількість визначених поховань презентує одностатеві парні поховання („мати—донька“, „батько—син“).

Уперше парні поховання висоцької культури дослідили М. Грушевський та І. Шараневич на могильнику в селі Луговому на Бродівщині, де протягом 1895—1898 рр. відкрили близько 370 поховань[1]*. У 1897 р. біля поряд розміщеного села Висоцька на щойно виявленому могильнику І. Шараневич проклав кілька розвідкових траншей і протягом трьох днів відкрив 17 поховань*[2]*. Далі подаємо перелік відомих на сьогодні парних поховань висоцької культури:*

1. Лугове (поховання № XII/XIII, розкопки кінця XIX ст.)[*]*. На глибині близько 0,35 м лежали два скелети. Померлі були покладені у випроста-*

---

[1] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. XXXI.— С. 1—22; Записки НТШ.— 1895.— Т. VI.— С. 11—12; Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku // Teka konserwatorska.— Lwów, 1900; Šaraniewicz I. Das prähistorische Grabfeld zur Czechy // Mitteilungen der Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historichen Denkmale.— Wien, 1901.

[2] Могильник у Висоцьку виявлено випадково близько 1870 р. під час прокладання канави вздовж ґрунтової дороги, яка з'єднувала хутір Кучаків із шосе Заболотці — Ясенів. Тоді було виявлено кілька скелетів, які супроводжувались керамікою і бронзовими прикрасами. Один біконічний кубок і бронзовий браслет опублікував Г. Осовський у: Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.— Kraków, 1890.— T. XIV.— S. 49—50.— Rys. 3—4. Однак точне місце могильника у Висоцьку на той час було невідоме і Г. Осовський його не знайшов. Локалізував цю пам'ятку щойно І. Шараневич.

[*] Тут і далі подаємо за нумерацією 1931 р.

ному положенні головами на схід — південний схід. Лівий скелет мав більші розміри. З правого боку меншого скелета лежала залізна шпилька із завинутою у вушко головкою[3].

2. Лугове (поховання № 6). На глибині близько 1 м лежали поруч два скелети завдовжки до 1,6 м. Інвентар відсутній[4].

3. Лугове (поховання № 35). На глибині 0,4 м лежали два скелети, зорієнтовані головами на схід. Перший із них мав довжину 1,9 м, другий — 1,7 м. В одного з покійників на грудях була бронзова шпилька зі спіралеподібним щитком, а також кам'яний молот, зроблений зі зашліфованого вапняку[5].

4. Лугове (поховання № 37). На глибині 1 м лежали поруч два скелети, покладені у скорченому положенні головами на схід. Біля померлих знайдено два бронзові ухвати для волосся діаметром 3,5 см. Кожен з них зроблений зі спірально скрученого дроту в п'ять витків[6].

5. Лугове (поховання № 41). Розчищено два скелети, які лежали один на одному і були звернені головами на південний захід. Біля одного з них були черпак, мисочка з трьома отворами в денці і крем'яний ніж. Біля другого скелета стояв горщичок, в якому лежав крем'яний відщеп, а на грудях — пряслице (?) діаметром 4,5 см[7].

6. Лугове (поховання № 42). Виявлено два скелети, які лежали поруч, звернені головами на південний захід. Біля одного з них знайдено олов'яну сережку діаметром 3 см і завтовшки 0,5 см[8].

7. Лугове (поховання № 43). Виявлено два скелети, які лежали разом головами на південний захід. Біля одного з покійників лежав залізний ніж[9].

8. Лугове (поховання № 44). Виявлено два скелети, які лежали поруч, обличчями звернені один до одного. В узголів'ї було розставлене глиняне начиння. Біля одного зі скелетів знайдено залізний ніж, а поблизу голови — кістяне навершя ціпка або милиці. Один кінець навершя тупий, другий загострений[10].

9. Лугове (поховання № 53). Виявлено два розташованих поряд поховання. Біля одного з них лежала залізна нашийна гривна, уламок ножа і фрагмент ще одного леза. Біля другого померлого знайдено кістяне навершя, яке по всій поверхні покрите орнаментом з вписаних одне в одне концентричних кілець, які розміщені рядами[11].

---

[3] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— Мал. 25; Sulimirski T. Kultura wysocka.— Kraków, 1931.— S. 62.

[4] Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— S. 19; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 63.

[5] Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— S. 21; Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— С. 10; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 67.

[6] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 67; Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— S. 21.

[7] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— С. 9; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 67.

[8] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— С. 9; Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— Tabl. VI, 17; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 67.

[9] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— С. 9; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 67.

[10] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— С. 9; Szaraniewisz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...—Tabl. I, 20; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 68.

[11] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах.— С. 10; Szaraniewisz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— S. 68.

10. Висоцьке (поховання № VI). Виявлено поховання двох осіб, скелети яких лежали разом. У цьому ж похованні знайдено ще один череп, можливо, дитячий[12].

11. Висоцьке (поховання № VIII). Знайдено два скелети, які лежали один на одному. Під покійниками виявлено 6 крем'яних наконечників для стріл. З правого боку скелетів стояли глиняний кубок, та ще один горщик більшого розміру, який, правдоподібно, мав тюльпаноподібну форму[13].

*12. Висоцьке (поховання № 1)**. *На глибині близько 0,55 м лежали поруч два скелети, звернені обличчями один до одного. Покійники були покладені у випростаному положенні і головами на південь. Скелет жінки був праворуч від скелета чоловіка. Руки скелетів складені разом, а долоні вкладені одна в одну. Між устами померлих лежало невелике глиняне калатальце, прикрашене на бочках малюнком. За шиєю чоловіка стояли великий тюльпаноподібний горщик і мисочка, а між колінами обидвох лежала догори дном миска чорного кольору*[14].

13. Висоцьке (поховання № 30). На глибині близько 40 см виявлено два скелети, розміщені поруч. Обидвоє поховані були покладені головами на північ—північний схід і звернені обличчями один до одного. Чоловік був покладений навзнак у випростаному положенні обличчям до сходу. З правого боку лежала притулена до нього жінка, покладена на лівому боці з ледь зігнутими в колінах ногами. Руки обидвох померлих витягнуті вниз і з'єднані в долонях. Вище голови чоловіка знайдено мисочку, біля неї — маленький перевернутий догори дном горщичок, за яким стояли ще черпак і невеликий кубок. Ще одна мисочка була за потилицею. У ногах чоловіка лежало два кістяних наверші від милиць, покладених так, що їх древко лежало вздовж скелета, звернене кінцем до голови[15].

14. Висоцьке (поховання № 38). На глибині близько 0,45 м виявлено два скелети, зорієнтовані головами на південь — південний захід. Менший покійник був покладений навзнак обличчям догори, руки мав складені на стегнах. З правого боку лежав покійник більшого зросту, покладений на лівий бік. Обидва були звернені обличчями один до одного (мал. 1, 2). Поблизу лівого коліна меншого скелета лежала бронзова шпилька, а біля голови більшого — чотири посудинки: навпроти чола стояв кубок, біля

---

[12] Szaraniewisz I. Cmentarzyska przedhistoryczne...— S. 7; Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 57.

[13] Там само.

* Восени 1929 р. Т. Сулімирський відновив розпочаті І. Шараневичем розкопки могильника у Висоцьку. Дослідження проводились переважно в північно-західній частині пам'ятки, північніше дороги Заболотці—Ясенів. За нумерацією Т. Сулімирського всього розкрито 133 поховання, насправді ж 146, оскільки в окремих випадках поховання позначались одним номером, але різними літерами. Розкрита восени 1929 р. площа пам'ятки сягала 250 м². Розкопки проводились, як пише В. Канівець, систематично й сумлінно. У роботі експедиції брав участь антрополог С. Чортковер зі Львова, однак результати досліджень великого остеологічного матеріалу не були опубліковані. Фонди експедиції Т. Сулімирського, за інформацією В. Канівця, перед війною 1939—1945 рр. зберігалися у Кракові. (Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 г.//Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. екс., № 1749.— С. 2—3.) Висловлюю глибоку вдячність п. Вікторії Колесниковій за допомогу в ознайомленні з цим звітом.

[14] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 11.

[15] Там само.— S. 20.

потилиці черпак, а посередині мисочка з отвором у денці. Впритул до потилиці стояла ще одна, але гірше збережена посудина[16].

15. Висоцьке (поховання № 45). На глибині 0,35 м розчищено скелети двох покійників, покладених головами на південь — південний схід. Кожен з них був покладений на бік із підігнутими в колінах ногами, обличчя були звернені одне до одного. Жінка лежала з правого боку від чоловіка. За потилицею останнього стояли тюльпаноподібний горщик і кубок[17].

16. Висоцьке (поховання № 46). На глибині близько 0,35 м лежало поруч два небіжчики головами на південний захід. Жінка — з правого боку від чоловіка. Голови були покладені так, що уста чоловіка торкалися чола жінки. Ліва рука чоловіка обіймала жінку, тоді як права рука жінки так само обіймала чоловіка. Ноги померлих були зігнуті в колінах[18].

17. Висоцьке (поховання № 58). На глибині приблизно 0,4 м знайдено два скелети, які лежали поруч. Покійники були покладені головами на південь, обличчями одне до одного. Голови доторкалися, а руки обидвох були стиснуті в кулаки. Жінка була з правого боку від чоловіка (мал. 1, 3). На грудях останнього лежала бронзова шпилька, а у правому вусі була, мабуть, бронзова сережка, яка лежала тут же. На правій руці чоловіка був бронзовий перстень. У головах обидвох розставлено три великі посудини: миска із загнутими досередини вінцями, у яку була покладена ще одна, але конічної форми й з отвором у денці. Ближче до голови жінки знайдено тюльпаноподібний горщик і кухлик. В ногах померлих нижче стіп лежала мисочка[19].

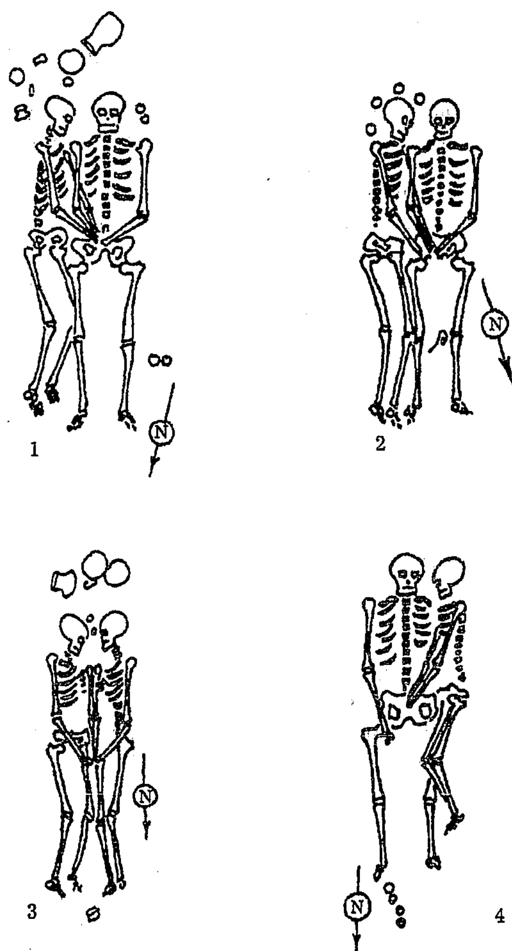
18. Висоцьке (поховання № 105). На глибині 0,65 м розчищено два скелети — чоловіка й жінки, покладених поруч головами на південь — південний схід, обличчями одне до одного. Чоловік лежав навзнак, руки на стегнах (мал. 1, 1). Жінку покладено праворуч на лівому боці, з ледь зігнутими в колінах ногами. Лівою рукою жінка обнімала стан чоловіка. Із прикрас у чоловіка було маленьке бронзове колечко, яке лежало біля правого вуха. У головах — велика миска, біля якої лежали тюльпаноподібний горщик та звернений до неї горщик. Поблизу голови жінки знайдено біконічну посудину та уламок бронзової бляшки при її дні. Навпроти чола жінки стояв ще один біконічний, але орнаментований кубок. У чоловіка біля лівого коліна лежав кам'яний молот, покладений так, що його руків'я було звернене кінцем до голови[20].

19. Висоцьке (поховання № 127). На глибині близько 0,3 м розчищено два скелети, які лежали поруч, головами на південь. Чоловік був покладений навзнак. Жінка лежала на правому боці з ледь підігнутими ногами, по лівий бік від чоловіка. Обличчя жінки було звернене до голови чоловіка (мал. 1, 4). В ногах останнього поблизу стіп стояли чотири мініатюрні посудинки: кубок, мисочка, черпак і тюльпаноподібний горщичок[21].

20. Висоцьке (поховання № 129). На глибині близько 0,4 м знайдено парне поховання, з якого незайманою збереглася нижня частина. Покій-

---

[16] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 23.
[17] Там само.— S. 26.
[18] Там само.
[19] Там само.— S. 31.
[20] Там само.— S. 45—46.
[21] Там само.— S. 52.

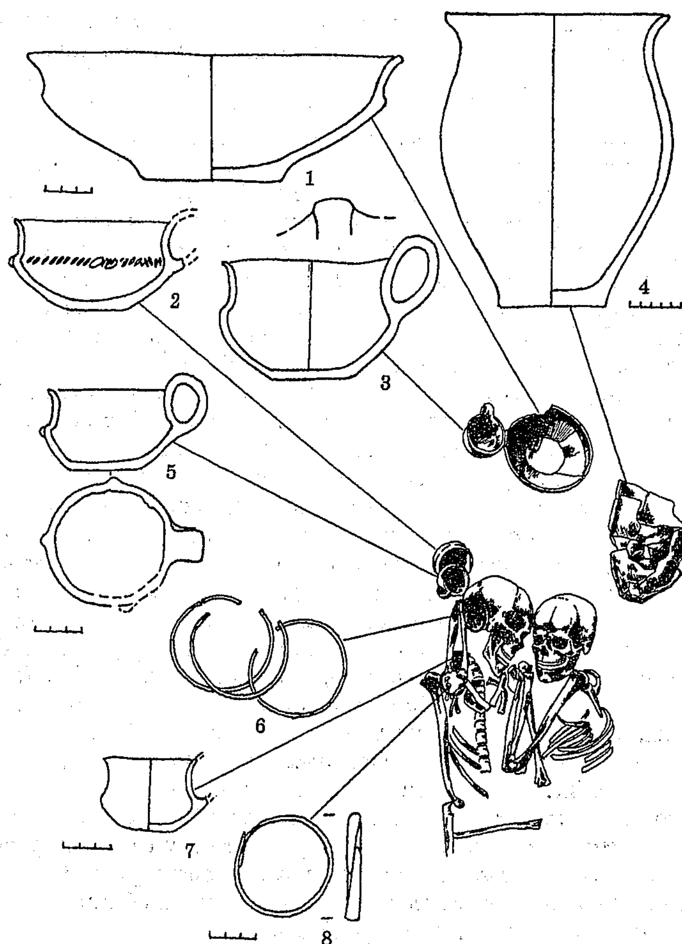

Мал. 1. Парні поховання чоловіка й жінки на могильнику біля села Висоцького Бродівського району на Львівщині:
1 — поховання № 105 а; 2 — поховання № 38 в; 3 — поховання № 58; 4 — поховання № 127. *Розкопки Т. Сулімирського 1929 р.*

ники лежали головами на південь — південний схід і покладені один на одного. Чоловічий скелет у випростаному положенні був унизу, а безпосередньо на ньому лежав скелет жінки[22].

21. Висоцьке (поховання № 132). На глибині приблизно 0,4 м знайдено два скелети, які частково лежали один на одному. Покійник унизу лежав навзнак, а верхній був покладений так, що його праве рамено і права нога частково перекривали груди й ноги нижнього покійника. Голови обидвох доторкалися. Між обличчями були мисочка й біконічний кубок. Праворуч

[22] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 54—55.

Мал. 2. Село Петриків Тернопільського району.
Промальовка верхньої частини поховання № 27 та інвентар

чола жіночого скелета лежала ще одна мисочка, мабуть, із отвором у денці, а біля неї стояв тюльпаноподібний горщик[23].

22. Висоцьке (поховання № 26а, розкопки 1951 р.)[*]. *На глибині 0, 59 м лежали рештки парного поховання, з якого збереглася переважно нижня*

---

[23] Sulimirski T. Kultura wysocka.— S. 55.

[*] На початку 1950-х рр. за ініціативою академіка АН УРСР П. Єфименка проблема висоцької культури стала темою спеціальних досліджень в Інституті археології АН УРСР. Восени 1950 р. були відновлені дослідження на могильнику у Висоцьку. 28—29 вересня 1950 р. аспірант Інституту археології АН УРСР Володимир Канівець провів невелику розвідку, під час якої було знову віднайдено могильник і за допомогою шурфування виявлено одне з поховань (№ 7). Подальші розкопки проводились протягом 27 днів, з 9 жовтня по 5 листопада 1951 р. Висоцький загін Волинської експедиції ІА АН УРСР (начальник

частина скелетів. Покійники були покладені навзнак у випростаному положенні головами на південь. Біля стіп померлих лежали уламки двох посудин[24].

23. Висоцьке (поховання № 30, розкопки 1951 р.). На глибині 0,77 м розчищено два скелети. Покійники були покладені у випростаному положенні, на боці, але у протилежні сторони — „валетом". Ноги кожного покійника були на грудях іншого, сягаючи нижньої щелепи. Чоловік зростом приблизно 1,6 м був покладений головою на південь, тоді як жінка зростом приблизно 1,4 м — головою на північ. Руки жінки були складені на грудях. Біля скронь скелета, зверненого головою на південь, лежала пара бронзових спіральних кілець (одне було під черепом разом із бронзовим ґудзиком, друге — біля нижньої щелепи). На грудях цього ж покійника лежала бронзова шпилька. Поблизу шиї скелета, покладеного головою на північ, лежало дві бронзові шпильки та уламок скроневого кільця[25].

24. Висоцьке (поховання № 31, розкопки 1951 р.). На глибині 0,65 м виявлено парне поховання. Обидва покійники покладені один на одного у випростаному положенні на спині, головами на південь. Кістки верхнього скелета масивніші, права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті, кисть руки лежала на тазових кістках, ноги випростані, але ліва трохи зігнута в коліні. Права рука нижнього скелета також була витягнута вздовж тулуба, а ліктьова кістка лівої руки виявилась відсутньою. На грудях лежала бронзова шпилька, а поблизу голови стояв кубок. Поряд лежали перевернута догори дном миска і фраґмент тюльпаноподібної посудини[26].

25. Висоцьке (поховання № 42, розкопки 1951 р.). На глибині 0,58 м розчищено парне поховання, мабуть, чоловіка й жінки. Покійники лежали поруч, звернені обличчями одне до одного, головами на північ. Права рука чоловіка (західний скелет) різко зігнута в лікті й лежала долонею на правому ж плечі, тоді як ліва рука, теж зігнута у лікті, була покладена долонею на живіт. Жінка так само мала зігнуту в лікті праву руку, долоня якої також лежала на правому плечі. А правий лікоть жінки лежав на лівому лікті чоловіка. Ліва рука жінки була зігнута в лікті й лежала долонею на животі. Загалом положення рук обидвох скелетів однакове. Між плечовими кістками скелетів стояв біконічний кубок. Нижня частина обидвох скелетів зруйнована[27].

26. Висоцьке (поховання № 46 б, розкопки 1951 р.). На глибині 0,64 м виявлено частково зруйноване поховання, з якого вціліли лише тазові кістки і кістки ніг обидвох скелетів. Покійники були покладені у випростаному положенні на спині, головами на південь — південний схід. Кістки скелета, що лежав зі заходу, знаходились на 2 см вище від таких же

загону Г. Титенко, наукові співробітники В. Канівець і С. Баранович). Розкопки проводились у східній і центральній частинах могильника. На площі 441 м^2 відкрито 139 поховань. При цьому площі розкопів 1929 і 1951 рр. взаємопов'язати не вдалося. До часу розкопок В. Канівця практично всі матеріали з розкопок попередніх років були вже втрачені для української науки. За даними дослідника, археологічні знахідки з розкопок 1929 р. у Висоцьку ще перед війною 1939—1945 рр. були у Кракові: Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году // Науковий архів Інституту археології НАН України.— Ф. екс., № 1749.— С. 3—4.

[24] Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника...— С. 39.

[25] Там само.— С. 41—43.

[26] Там само.— С. 43—44.

[27] Там само.— С. 54.

кісток скелета, що лежав зі сходу. В ногах стояв тюльпаноподібний горщик, у якому був черпак. Біля лівої стегнової кістки західного скелета лежало крем'яне вістря стріли[28].

27. Висоцьке (поховання № 50, розкопки 1951 р.). На глибині 0,65 м виявлено зруйноване поховання. Збереглися кістки ніг і частково рук обидвох скелетів. Тазові кістки дуже пошкоджені. Черепи й верхні частини скелетів відсутні. (Тут і далі у тексті будемо визначати скелети як „східний" та „західний".) Східний скелет лежав у випростаному положенні на спині головою на південь. Ноги мав простягнуті майже паралельно, з тією різницею, що права нога була трохи зігнута в коліні. Західний скелет лежав, мабуть, на правому боці, ноги мав випростані. Південніше цих кісток лежала нижня щелепа, яка належала напевне одному з цих скелетів. Поблизу щелепи лежали два бронзові спіральні кільця[29].

28. Висоцьке (поховання № 53 б, розкопки 1951 р.). На глибині 0,98 м розчищено останки двох покійників, які лежали один на одному. Обидва були покладені на спину у випростаному положенні, головами на південний схід. Права рука нижнього скелета сильно зігнута в лікті й кистю спрямована до підборіддя, тоді як ліва рука була витягнута вздовж тулуба. Ноги нижнього покійника простягнуті і широко розставлені. Натомість ноги верхнього, теж простягнуті, лежали між ногами нижнього скелета. Права рука покійника, який лежав зверху, була зігнута в лікті, а кисть лежала на животі. Східніше правої руки верхнього скелета знайдено невеличке бронзове кільце[30].

29. Висоцьке (поховання № 65, розкопки 1951 р.). На глибині 0,53 м виявлено парне поховання. Два скелети, які лежали поруч, були покладені у випростаному положенні, головами на південь. Східний скелет завдовжки 1,68 м лежав на спині горілиць, мав дещо більші розміри і, мабуть, належав чоловікові. Його ліва рука була витягнута вздовж тулуба, а права, зігнута в лікті, обіймала за стан іншого покійника, мабуть, жінку. Остання лежала на правому боці, притулившись до чоловіка. Отже, чоловік ніби пригортав жінку до себе. Притому її ліва рука, зігнута в лікті, також обіймала за стан чоловіка. Ноги жінки, складені разом і стиснуті в колінах, лежали поверх широко розставлених ніг чоловіка, а тазові кістки жінки — поверх тазових кісток чоловіка. Довжина жіночого скелета 1,45 м. Та обставина, що покійники були покладені в обійми один одному, вказує, що їх поховання відбувалось одночасно. В головах обидвох похованих було по невеликій посудинці, денця яких звернені у протилежні боки. В ногах стояли ще дві посудинки, а між ліктьовими кістками скелетів знайдена бронзова шпилька[31].

30. Висоцьке (поховання № 75, розкопки 1951 р.). На глибині 0,79 м виявлено парне поховання. У могилі лежали поруч два скелети. Обидва орієнтовані головами на південь. Східний скелет, який мав більші розміри і, мабуть, належав чоловікові, лежав горілиць у випростаному положенні на спині, впівоберта до іншого скелета. Череп роздавлений, лобові кістки осунулись на лицьові. Ліва плечова кістка відсутня, ноги витяг-

[28] Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника...— С. 56—57.

[29] Там само.— С. 59—60.

[30] Там само.— С. 62.

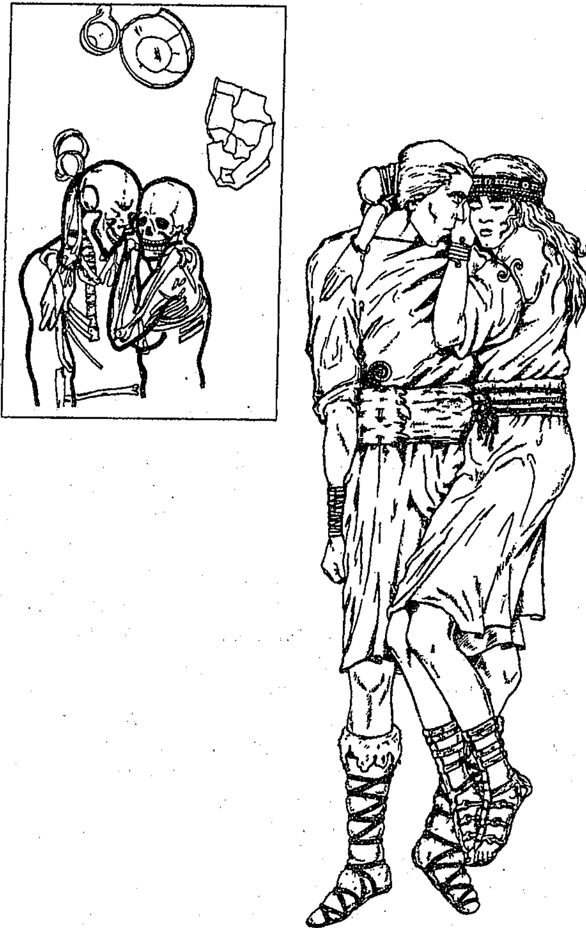
[31] Там само.— С. 68—69.

Мал. 3. Село Петриків, поховання № 27:
вгорі — промальовка верхньої частини кістяків за фотографією.
Художник А. Гусак; внизу — уявне відтворення
двох похованих осіб. *Художник І. Коцаба*

нуті паралельно. Права рука витягнена в бік західного скелета. Останній мав менші розміри і напевно належав жінці, яка лежала на правому боці, притулившись до чоловіка. Оскільки її тазові кістки лежали зліва від тазових кісток чоловіка, то жінка фактично була покладена в обійми чоловіка. Ноги жінки були зігнуті в колінах і лежали поверх ніг чоловіка. На відстані 9 см східніше голови чоловіка лежало залізне вістря списа — гострим кінцем на південь. Судячи з положення, спис було покладено вздовж тіла померлого біля його правої руки. Під черепом жінки скраю лежала бронзова шпилька[32].

[32] Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника...— С. 83—84.

Мал. 4. Село Петриків, поховання № 27 *(продовження)*.
Графічне відтворення вигляду обидвох померлих.
Художник І. Коцаба

31. Висоцьке (поховання № 79, розкопки 1951 р.). На глибині 0,79 м виявлено парне поховання чоловіка 30—40 років та підлітка. Скелети лежали поруч, головами на південь, обличчями звернені на захід. Кістяк підлітка, який був східніше, лежав на лівому боці обличчям до скелета дорослого чоловіка. Ліва його рука була витягнута в тому самому напрямі, а права, різко зігнута в лікті, лежала на грудях. Ноги простягнуті паралельно (одна з гомілкових кісток відсутня). Кістяк дорослого, що був західніше, лежав у випростаному положенні на спині, ліва рука була витягнута вздовж тулуба, права лежала поверх скелета підлітка. Ноги*

* Визначення Т. Кондукторової.

витягнуті паралельно. Довжина скелета чоловіка 1,7 м. Поблизу голови підлітка з південно-східного боку стояло в ряд сім мініатюрних посудин, які перелічуємо в напрямку зі сходу на захід: тюльпаноподібний горщик, мисочка, чаша з отвором у денці, кубок яйцеподібної форми, усередині якого був приліплений шматочок смоли, мисочка з отвором у денці і ще одна мисочка з черпачком усередині. На південний схід від голови чоловіка майже впритул до неї стояли тюльпаноподібний горщик і циліндричний кубок[33].

32. Висоцьке (поховання № 83, розкопки 1951 р.). На глибині 0,74 м виявлено парне поховання дорослих осіб. Два скелети лежали поруч, головами на південь. Східний скелет лежав у випростаному положенні на спині, звернений обличчям на захід. Права плечова кістка лежала паралельно до тулуба, ліктьова відсутня. Західний скелет виявився пошкодженим більше: череп лежав тім'ям донизу на 20 см західніше від місця, де він мав би бути; положення рук встановити не вдалося. Тазові кістки зміщені і лежали з південно-східного боку таза першого скелета. Стегнові кістки зсунуті на південь разом з тазом. Біля правої плечової кістки східного скелета лежав точильний брусок завдовжки 7 см і завширшки 2 см[34].

33. Висоцьке (поховання № 85, розкопки 1951 р.). На глибині 0,5 м відкрито парне поховання. Два скелети лежали поруч, головами на південь — південний схід. Східний кістяк був дуже пошкоджений, відсутні весь правий бік тулуба і хребет, череп роздавлений. Покійник лежав у випростаному положенні на спині, обличчям звернений на північний захід упівоберта до західного скелета. Ліва рука покійника була витягнута вздовж тулуба, кисть — між тазовими кістками обидвох померлих. Гомілкові кістки схрещені. Західний кістяк також лежав на спині впівоберта до східного. По розміщенню роздавлених кісток черепа можна встановити, що померлий був звернений обличчям на схід — до обличчя іншого покійника. Права рука першого покійника, зігнута в лікті майже під прямим кутом, лежала на лівому боці тулуба другого покійника, ніби обіймаючи його. Його ліва рука, легко зігнута в лікті, лежала долонею на тазових кістках. Ноги західного покійника, зігнуті в колінах, лежали поверх ніг східного. Положення кістяків дає змогу припустити, що східний скелет належав чоловікові, а західний — жінці. На північний захід від жіночої голови стояв кубок. Ще один кубок подібної форми стояв з північно-східного боку від голови чоловіка[35].

34. Висоцьке (поховання № 86, розкопки В. Канівця 1951 р.). На глибині 0,78 м виявлено парне поховання. Два скелети лежали поруч, головами на південь. Східний скелет, який мав більші розміри і, мабуть, належав чоловікові, лежав у випростаному положенні на спині, обличчям звернений на захід — до другого померлого. Права рука чоловіка була зігнута в лікті, а долоня лежала біля таза. Ліва рука лежала під правою рукою жінки, що була навпроти. Ноги чоловіка були легко зігнуті в колінах. Довжина чоловічого скелета 1,8 м. Західний скелет, який належав жінці віком 25—35 років, лежав на правому боці, обличчям звернений на схід — до обличчя чоловіка. Праву зігнуту в лікті руку жінка поклала на

[33] Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника...— С. 87—90.

[34] Там само.— С. 92.

[35] Там само.— С. 94.

груди чоловіка, тоді як її ліва рука була витягнута вздовж тулуба. Тазові кістки жіночого скелета були повернуті в бік східного. Ноги стиснуті і схрещені в колінах. Довжина скелета 1,65 м. На зубах, хребті і лівій ключиці східного скелета спостерігалась зелена патина, яка походила, мабуть, від бронзового намиста або інших прикрас. Східніше черепа чоловіка стояв кубок яйцеподібної форми. На південь від голови жінки лежало кілька мініатюрних посудин — яйцеподібна, тюльпаноподібна та дві мисочки. Усередині тюльпаноподібної посудини лежала чаша з отвором у денці, в якій був мініатюрний черпачок. Також усередині другої мисочки лежала ще одна мисочка з отвором у денці, а в ній — уламок ще однієї мисочки[36].

35. Висоцьке (поховання № 87, розкопки В. Канівця 1951 р.). На глибині 0,7 м відкрито парне поховання двох дорослих осіб. Покійники лежали поруч головами на південь. Руки обидвох з'єднані в долонях. Східний скелет, що мав більші розміри і, очевидно, належав чоловікові, лежав випростаний, на спині, обличчям звернений на захід — до обличчя сусіднього померлого. Нижня щелепа зміщена і лежала за 6 см на північ від черепа. Права рука східного скелета (мабуть, чоловіка) була зігнута в лікті, кисть лежала між тазовими кістками обидвох скелетів, тоді як його ліва рука була витягнута вздовж тулуба. Тазові кістки збереглися погано, ноги простягнуті паралельно. Довжина скелета 1,77 м. Західний скелет, що мав менші розміри, належав, мабуть, жінці. Остання лежала на правому боці обличчям до обличчя чоловіка. Чоло жінки було нахилене так, що торкалося уст чоловіка, ніби схилене до поцілунку. Ліва рука жінки була зігнута в лікті й разом із простягнутою правою рукою з'єднувалась з правою рукою чоловіка на рівні тазових кісток, ліва нога жінки була майже випрямлена, а права підігнута так, що її коліно лежало на лівій нозі чоловіка. Довжина жіночого скелета — 1,42 м. Біля черепа жінки лежала бронзова шпилька, а в ногах чоловіка стояли чотири посудини: мініатюрний кубок, черпачок, мисочка і чаша з отвором у денці[37].

36. Висоцьке (поховання № 98, розкопки В. Канівця 1951 р.). На глибині 0,62 м виявлено парне поховання двох підлітків. Їх поклали поруч випростаними, кожного боком, обличчями одне до одного, головами на південь. Східний кістяк, який лежав на лівому боці, мав трохи зігнуті в колінах ноги. Кінці гомілок пошкоджені. Західний кістяк лежав на правому боці. Руки обидвох підлітків покладені так, що права рука підлітка зі сходу і ліва рука підлітка зі заходу були витягнуті вниз і з'єднувались долонями, вкладеними одна в одну. Долоні були між тазовими кістками обидвох підлітків. Угорі між головами покійників лежала мисочка, а в ній ще одна мисочка, але з отвором у денці. У цій останній стояв мініатюрний кубок[38].

37. Раків Кут (поховання № 1, розкопки Г. Осовського 1890 р.). На глибині приблизно 0,3—0,5 м виявлено парне поховання у кам'яній гробниці. Обидва покійники були покладені поруч горілиць, у випростаному положенні, головами на північний схід. Обидві особи, як припускав дослідник, були жінками, оскільки мали на собі лише жіночі прикраси. Притому прикраси були однакової форми, з тією лише різницею, що на скелеті

[36] Канивец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника.— С. 95—97.

[37] Там само.— С. 97—99.

[38] Там само.— С. 108—109.

дорослої жінки вони були більші, а на скелеті дівчинки значно менші. До прикрас входили: дві шпильки, дві сережки, дві пари колечок, дві пари оздоб невідомого призначення,один браслет і дрібні намистинки. Біля скелета жінки стояв догори дном глиняний кухлик. Бронзові сережки і кільця були з обох боків черепів, а сережки з меншими головками лежали біля скронь похованих. Бронзовий браслет був одягнений на руку дівчинки[39].

38. Раків Кут (поховання № 2, розкопки Г. Осовського 1890 р.). На глибині приблизно 0;5 м виявлено кам'яну гробницю з двома періодами поховань. Перше, основне, поховання, для якого власне споруджено гробницю, було парне. Під час поховання ще одного покійника кістки з парного, ранішого за часом, поховання були акуратно поскладані в кінці гробниці під стіною. Разом з кістками сюди були перенесені і бронзові оздоби, які спершу були на покійниках, що лежали в парі: бронзова вита нашийна гривна, бронзова шпилька та дві бронзові цвяхоподібні сережки. Гробницю розчистили для того, щоб поховати в ній чоловіка (скелет № 3), якого через брак місця довелося покласти на боці з підігнутими в колінах ногами. До рук небіжчика вклали списа із залізним вістрям, а між обличчям і долонями поклали бронзову сережку. Той факт, що бронзові оздоби, які були на парному основному похованні, залишились незайманими, може свідчити про те, що друге поховання робили, ймовірно, родичі похованих. Тому цю пам'ятку першовідкривач розглядав як родинний гробівець[40].

*39. Золочів (поховання № 15, розкопки І. Свєшнікова, Л. Крушельницької та ін., 1962 р.)**. *На глибині 0,25 м виявлено парне поховання. Покійники лежали у випростаному положенні, орієнтовані головами на південний захід. Скелет з північного боку був покладений у випростаному положенні на спині, права рука витягнута вздовж тулуба і лежала долонею на другому скелеті. Ліва — зігнута в лікті і покладена долонею на груди. Права нога лежала поверх ніг другого покійника. Останній лежав на правому боці, обличчям на південь, руки мав витягнуті. В головах першого померлого лежала мисочка, а в ногах другого — п'ять цілих і фраґментованих посудин: чотири горщики та одне денце. У ногах лежала також одна бронзова дротяна сережка*[41].

40. Золочів (поховання № 26, розкопки І. Свєшнікова, Л. Крушельницької та ін., 1962 р.). Поховання двох дорослих осіб, покладених головами на північний захід. Обидва покійники лежали притуленими один до одного. Від покійника, який лежав з північного боку, збереглися кістки лівої руки, фраґменти черепа, тазових кісток та кістки ніг. Від покійника, що був покладений з південного боку, збереглися лише кістки таза та ніг. В

[39] Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi // ZWAK.— Kraków, 1891.— T. XV.— S. 27—32.

[40] Там само.

* Низку парних поховань виявлено на могильнику висоцької культури в м. Золочеві, який досліджувався колективом співробітників відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Розкопки тривали з 22 червня по 10 липня 1962 р. Тоді на площі 80 х 140 м² було виявлено 94 поховання.

[41] Звіт Золочівської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР Львівського держуніверситету ім. І. Франка з проведених у 1962 р. розкопок могильника ранньозалізної доби // Науковий архів відділення археології IV НАН України.— С. 6—7; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник Золочівської археологічної експедиції ІСН АН УРСР // Науковий архів відділення археології IV НАН України.— № 405.— С. 14—15.

межах грудної клітки першого померлого знайдено бронзове кільце і залізну шпильку. Біля коліна другого померлого лежав бронзовий браслет зі спірально скрученого дроту. В головах обидвох похованих стояли кубок і ще дві посудини, які погано збереглися.

41. Золочів (поховання позначене двома номерами: № 34 та № 35, розкопки І. Свєшнікова, Л. Крушельницької та ін. 1962 р.). Виявлено парне поховання двох померлих, які були покладені один на одного. Нижній покійник лежав у випростаному положенні на спині, головою на північний захід. Його руки лежали долонями на тазових кістках. На ліктьових кістках рук збереглося по одному бронзовому спіральному браслету. Кістяк верхнього покійника зберігся лише частково — виявилась зруйнованою майже вся верхня частина тулуба. Простежено лише частину кісток грудної клітки та кістки рук від ліктів. По збережених кістках ніг удалося встановити, що померлий був, мабуть, покладений головою на захід. Стегнові кістки були зсунуті набік великим каменем. Біля правої стопи верхнього померлого стояло чотири мініатюрні посудинки[42].

42. Золочів (поховання № 49, розкопки 1962 р.). Виявлено парне поховання двох дорослих осіб, покладених у випростаному положенні на спині й головами на північний захід. Нижні кінцівки були покладені так, що стопи ніг опинилися біля голів. Під стегновими кістками покійника, що був зліва, лежала нижня щелепа, а в межах його живота — ще один череп. З правого і з лівого боків цього поховання лежали великі камені по одному з кожного боку. Біля тазових кісток простежено скупчення деревного вугілля[43].

43. Золочів (поховання № 53, розкопки 1962 р.). Виявлено парне поховання двох дорослих осіб, які були покладені на спину й зорієнтовані головами на південний захід. Ноги мали витягнуті. Збереглися лише черепи, окремі кістки рук і ноги. На грудній клітці покійника, що лежав з південного боку, були череп і кістки рук дитини. Біля черепа північного кістяка стояла миска, а біля ніг — бронзова сережка. Поблизу черепа південного кістяка стояла догори дном мініатюрна посудинка, на грудній клітці лежало бронзове кільце, а під черепом — кубок. У ногах південного кістяка стояли горщик та миска, всередині якої лежав кубок,наповнений просом. Внизу біля ніг обидвох покійників лежали фраґменти черепа, уламки кісток рук, ніг і таза ще одного похованого[44].

44. Золочів (поховання № 54, розкопки 1962 р.). Виявлено два покладені один на одного кістяки. Верхній покійник був покладений у випростаному положенні головою на захід. Ліву руку мав різко зігнуту в лікті й покладену долонею на ліве ж плече, тоді як права лежала на тазовій кістці. Ноги померлого були витягнуті й покладені поверх кісток ніг і таза нижнього померлого. У верхній частині грудної клітки лежали череп, декілька ребер та кістки ноги іншого похованого, мож-

[42] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 11; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 25—26.

[43] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 14; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 35—36.

[44] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 15; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 38—39.

ливо, того, що лежав знизу. Між стегновими кістками верхнього померлого стояв малий біконічний кубок, за головою лежала розчавлена миска і тюльпаноподібний горщик, покладений боком і звернений вінцями на південь[45].

45. Золочів (поховання № 66, розкопки 1962 р.). Виявлено парне поховання двох осіб, які лежали у скорченому положенні. Обидва померлі були зорієнтовані головами на південний захід. У межах тазових кісток знайдено залізний ніж, а в головах — уламки посуду[46].

46. Золочів (поховання № 79, розкопки 1962 р.). Виявлено парне поховання двох померлих, які були покладені один на одного у випростаному положенні. Обидва вони орієнтовані головами на південний захід. Руки нижнього покійника витягнуті вздовж тіла, верхнього — зігнуті в ліктях. Окрім того, голова нижнього померлого була дещо південніше від голови верхнього похованого. В головах стояли залишки двох погано збережених посудин: денця горщика і перевернутої догори дном миски. Біля черепів лежала бронзова шпилька. В ногах обидвох покійників стояла миска, прикрита зверху ще однією мискою, причому в тій, що була знизу, лежав попіл, можливо, залишки тілоспалення. Поблизу цієї миски-урни (?) стояло дві вкладені одна в одну маленькі посудини[47].

47. Золочів (поховання № 90, розкопки 1962 р.). Виявлено парне поховання двох померлих, які були покладені один на одного і лежали головами на захід — південний захід. Добре збереглися тазові кістки і кістки ніг. Череп і кістки рук збереглися у фраґментах. Віддалік лежала нижня щелепа, біля якої стояло дві посудини. В межах грудної клітки верхнього похованого лежало залізне кільце[48].

48. Золочів (поховання № 93, розкопки 1962 р.). Виявлено парне поховання двох осіб — чоловіка й жінки; обидвоє високого зросту. Були покладені головами на південний захід. Добре збереглися кістки ніг. У головах померлих знайдено три бронзові кільця[49].

49. Петриків (поховання № 19, розкопки 1995 р.). На глибині 0,3—0,4 м у плиткій ямі розміром 2,4 х 0,9 м виявлено парне поховання — дорослої особи й дитини в підлітковому віці. Обоє покладені у випростаному положенні головами на південь. Обличчями були звернені одне до одного. Голови померлих зігнуті так, що лобовими частинами торкалися одна одної. Ліва рука жінки була підкладена під голову дитини, а права — на її лівому плечі. Скелет жінки сягав 1,72—1,75 м. Її череп лежав частково на потиличній та лівій скроневій кістках. Другий похований —*

---

[45] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 16; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 40—41.

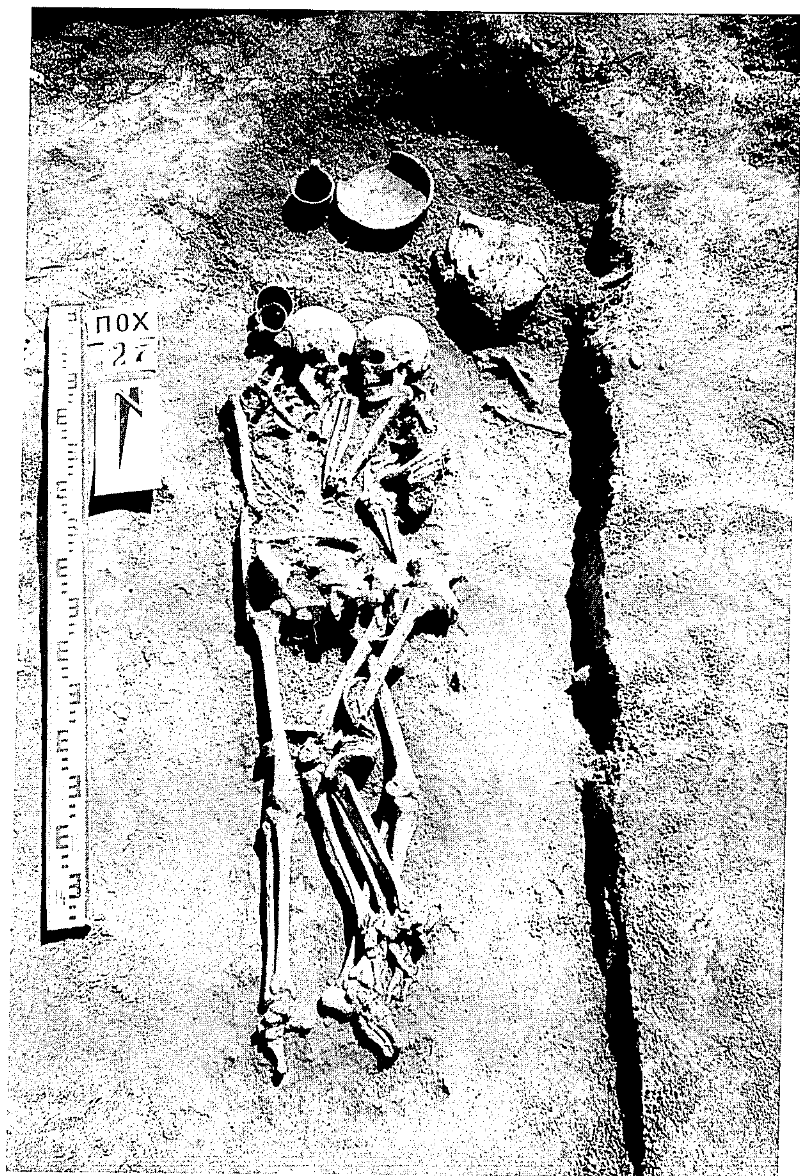
[46] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 17; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 45—46.

[47] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 19; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 50—51

[48] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 21; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 56.

[49] Звіт Золочівської археологічної експедиції...— С. 22; Свєшніков І., Крушельницька Л. Щоденник...— С. 58

* На могильнику висоцької культури в селі Петриках біля Тернополя експедиція працювала в червні—липні 1995 р. і в липні—серпні 1996 р. Розкопки проводились за участю студентів істфаку Тернопільського Пединституту (начальник експедиції М. Бандрівський).

Парне поховання №27. Село Петриків Тернопільського р-ну Тернопільської обл. (розкопки 1995 року).

особа підліткового віку — лежав на правому боці, притулившись до скелета жінки. Ноги підлітка, легко зігнуті в колінах, лежали поверх лівої ноги жінки. Голова дитини спочивала на підкладеній під неї руці жінки (матері ?). На лівому плечі підлітка лежали кістки передпліччя правої руки жінки. Отже,правою рукою жінка ніби пригортала дитину до себе. Біля голови жінки стояли дві погано збережені посудини: більша діаметром 23 см і менша 15 см, неподалік лежало вушко черпака. З обох боків на скронях жінки лежали бронзові сережки-заушниці, кожна з яких мала вигляд пустотілої циліндричної трубки завдовжки 2,1 см і діаметром 1,3 см, скрученої у півтора оберта. Уся поверхня цих сережок гофрована тонкими паралельними лініями. Натомість у дитини над плечовими кістками поперек грудей лежала бронзова шпилька завдовжки 9,2 см, зорієнтована головкою на захід. Той факт, що шпилька була не на грудях (і не серед ребер, як в інших похованнях), а над кістками рук, може свідчити про те, що нею скріплювали поховальне покривало,в яке загортали померлих. Подібне призначення могли мати так само розміщені шпильки й в інших висоцьких могилах.

50. Петриків (поховання № 27, розкопки 1995 р.). На глибині 0,35—0,65 м виявлено парне поховання. У могильній ямі розміром 2,1 x 0,6 м лежало двоє померлих — чоловік і жінка (мал. 3; 4). Обоє покладені головами на південь. Обличчя звернені так, що черепи доторкаються лобовими частинами одне до одного. Чоловік, скелет якого сягає у довжину понад 1,7 м, лежав зі східного боку (як це прийнято в десятках інших висоцьких парних поховань). Покійник був покладений навзнак у випростаному положенні. Руки мав витягнуті вздовж тіла, права нога випрямлена, ліва — легко зігнута в коліні. Зрушеною є променева кістка правого передпліччя. Жінка лежала на правому боці, усім тілом прихилившись до чоловіка. Правою рукою вона обіймала його за шию, а ліву руку піднесла в цей час до свого і його облич (мал. 3; 4). Ноги жінки стиснуті, зігнуті в колінах і лежать поверх лівої легко відставленої убік ноги чоловіка. В головах померлих півколом розставлені заупокійні дари: великий тюльпаноподібний горщик, миска, три кухлики. Один тонкостінний мініатюрний кубок був підставлений під передпліччя правої руки жінки. На її правому зап'ясті знайдено бронзовий браслет. На черепі чоловіка з правого боку тімені лежала бронзова прикраса або ухват для волосся у вигляді тризавиткового бронзового кільця (мал. 2). Біля колінного суглоба чоловіка лежало крем'яне вістря, а неподалік — два дрібні уламки посудин.*

51. Петриків (поховання № 58, розкопки 1996 р.). На глибині 0,4 — 0,6 м виявлено парне поховання. Покійники покладені головами на південь. За розміщенням, величиною та іншими ознаками збережених кісток можемо припустити, що основне поховання належало чоловікові з дуже великими кістьми, який був покладений навзнак із випростаними ногами. Гомілки чоловічого скелета не збереглися. Череп дуже знищений, ниж-

* Парне поховання № 27 з Петриків було вирізане монолітом (вага 1,5 тонни) і перевезене до Львова, де виставлене в експозиції Львівського музею історії релігії. Тут воно поміщено в саркофаг (під скло з підсвічуванням та інформаційними стендами). Під час підготовки до транспортування цього парного поховання особливо допомогли мешканці найближчих до могильника будинків: п. Ольга Логин, п. Степан Прокіпчук, п. Марія Велюш та голова сільської Ради Мирослав Батько.

Абсолютні дати	О. Монтеліус 1885	П. Райнеке 1924	Періодизація: Центральна Європа	Періодизація: Висоцька культура	Пам'ятки
1	2	3	4	5	6
1400–1300	Br-II	BrC	Середній період бронзового віку	Перехідний горизонт пам'яток	
1300–1200	Br-III	BrD	Пізній період бронзового віку (час урнових полів): ранній ступінь урнових полів	(пізньокомарівські ноанізовані комплекси)	Звенигород (1953)
1200–1100	Br-III	HaA_1	Пізній період бронзового віку (час урнових полів): старший ступінь урнових полів	Ранній період (I)	Петриків Гончарівка
1100–1000	Br-IV	HaA_2	Пізній період бронзового віку (час урнових полів): старший ступінь урнових полів	Ранній період (I)	Біла
1000–900	Br-IV	HaB_1	Пізній період бронзового віку (час урнових полів): пізній ступінь урнових полів	Середній період (II): Неділиський горизонт	Лугове (пох. №1) Конюшків
900–800	Br-V	HaB_2	Пізній період бронзового віку (час урнових полів): пізній ступінь урнових полів	Середній період (II): Золочівський горизонт	Тернопіль Золочів
800–700	Br-V	HaB_3	Пізній період бронзового віку (час урнових полів): пізній ступінь урнових полів	Середній період (II): Золочівський горизонт	Луковець Жуличі
700–600	Br-VI	HaC		Пізній період (III)	Раків Кут Городок Лугове (пох. № 62, № 63)
600–500	Br-VI	HaD			

Мал. 5. Періодизація висоцької культури за центральноєвропейською хронологічною шкалою

ня щелепа виявилась відсунутою убік на 20 см. З лівого боку впритул лежав ще один скелет, але меншого зросту і делікатнішої будови кісток. Від цього, як припускаємо, жіночого скелета збереглися нижні кінцівки з гомілково-стопними суглобами. Вціліли також частина черепа, нижня щелепа і кістки передпліч, на яких збереглися яскраво-зелені плями патини від бронзових оздоб, що колись були на них. Поблизу місця, де череп чоловіка і череп жінки торкалися лобовими частинами один одного, знайдено бронзове кільце діаметром 1,5 см, що його використовували, мабуть, як сережку.

52. Петриків (поховання № 92, розкопки 1996 р.). На глибині 0,3—0,45 м виявлено парне поховання. Збереглася нижня половина обидвох скелетів. Покійники були покладені один на одного у випростаному поло-

женні, головами на південний захід. Контури могильної ями простежувались слабо, хоч, судячи із глибини залягання кісток, вона мусила бути вкопана щонайменше на 10—15 см. Позаяк кістки ніг і таза нижнього померлого значно коротші і мають тоншу будову, припускаємо, що знизу лежав скелет жінки. Те, що обидвоє померлих були покладені в могилу одночасно, свідчить: 1 — перекриття верхнього суглоба лівого стегна жінки кістками таза верхнього небіжчика; 2 — у межах колін тонка кість гомілки нижнього похованого безпосередньо перекрита колінним суглобом верхнього мерця; 3 — у ногах гомілково-стопний суглоб нижнього покійника впритул перекритий малогомілковою кісткою лівої гомілки верхнього померлого.

З опрацьованого на сьогодні матеріалу можемо виділити серед парних поховань висоцької культури чотири основні типи. Перший тип — померлі лежать поруч у випростаному положенні, обличчями звернені одне до одного. Другий тип — покійників поклали в обійми один одному, причому руки одного обіймають за стан або плечі іншого. Ноги одного з них лежать у цей час поверх ніг іншого покійника. У більшості випадків чоловіка вкладали в могилу зі східного боку. Третій тип — покійників укладено один на одного. Четвертий тип — поховані лежать один на одному „валетом", причому ступні ніг можуть сягати щелеп.

Найранішим з відомих на сьогодні парних поховань є, очевидно, поховання № 27 на Петриківському могильнику (мал. 2). В головах обидвох померлих знайдено такі самі типи посудин (тюльпаноподібні горщики, миски з різкопрофільованими бочками, черпачки з різким зламом тіла та ін.), які відомі в інгумаційних похованнях періоду НаА в Середньому Посянні (Палюхи, поховання № 260, 163, 184; Ходачів, поховання № 102 та ін.)[50].

З доволі значного числа парних поховань середнього періоду розвитку висоцької культури добре датуються насамперед поховання золочівського горизонту пам'яток (НаВ2-3), які містять кам'яні бойові молоти (Золочів, поховання № 27; Висоцьке, поховання № 105; Лугове, поховання № 29, нижній скелет та ін.). Кам'яні молоти аналогічної форми, як відомо, були у використанні протягом короткого періоду, який відповідає в основному доскіфському часові[51]. *В інших висоцьких парних могилах знайдено характерні для золочівського горизонту посудини, прикрашені переважно наліпними карбованими валиками і проколами під вінцями, а також доволі значну кількість залізних ножів, шпильок, кілець, гривн, ґудзиків та ін.). Датуючими в них виступають також предмети озброєння (Висоцьке, поховання № 75, 78, з розкопок В. Канівця 1951 р.).*

Найпізніші парні поховання у висоцькій культурі датуються першою половиною періоду НаС. Прикладом можуть служити дві кам'яні гробниці з Ракового Кута (поховання № 1, 2 із розкопок Г. Осовського 1890 р.), в яких знайдено бронзові цвяхоподібні сережки ранньоскіфського зразка. Саме ці прикраси В. Петренко зараховує до варіанта 3 першого

---

[50] Blajer W., Czopek S., Kostek A. Początki grupy tarnobrzeskiej nad Środkowym Sanem // Die Anfänge der urnenfelderkulturen in Europa.— Warszawa, 1991.— S. 265—295.

[51] Тереножкин А. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 140—141; Дубовская О. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2. — С. 141.

типу і датує початком VI ст. до н. е., зазначаючи, що сережки з Ракового Кута є найранішими з усіх, які їй відомі[52].

Про причини, які зумовили появу у висоцькій культурі такої великої кількости (52) парних поховань, сьогодні можемо тільки здогадуватися. Сам факт поховання двох осіб у могилі не таїть у собі нічого незвичного. Цікавим є інше: здебільшого саме на матеріалах висоцької культури вдається простежити, що покійників у парних похованнях не ховали через деякий час один до одного, а клали їх у могили одночасно. Про це свідчать такі ознаки: 1 — обійми, в яких перебувають померлі; 2 — обличчя обидвох звернені одне до одного; 3 — уста одного з небіжчиків торкаються чола іншого; 4 — долоні обидвох вкладені одна в одну; 5 — інвентар розміщували півколом в узголів'ї обидвох померлих.

Які життєві перипетії стоять за парними похованнями, сказати важко. Малоймовірно, щоб у всіх наведених випадках смерть обидвох осіб наставала одночасно. Проте без антропологічного визначення статі й віку похованих, а також висновків патологоанатомів про положення їх кістяків будь-які припущення на цю тему є, мабуть, передчасними.

У культурах, які межували з висоцькою, парні інгумаційні поховання не були настільки поширеними і трапляються зрідка. Винятком у цьому є лужицька культура, в якій парних інгумаційних поховань, подібних до висоцьких, узагалі немає. Невідомі вони досі в тарнобжезькій та верхньосілезько-малопольській групах. Віддалені паралелі до обряду, що нас цікавить, знаходимо в похованнях білозірської культури, серед яких нараховується 12 парних. Найчастіше в могилу клали жінку з дитиною, але відомі випадки поховання чоловіка до жінки і навпаки (Широке). При цьому порушено анатомічний порядок кісток першого скелета[53]. *Інший приклад — у похованні № 12 кургану 22 могильника Будуржень були поховані чоловік і жінка похилого віку, а в похованні № 13 кургану 14 цього ж могильника — двоє дітей. Ще у двох білозірських парних похованнях виявлено окремі поховання кожного з покійників*[54]. *Серед пам'яток чорногорівського типу, які пропонується зіставляти з історичними кімерійцями, винятковим є парне поховання з кургану 3 Суклея (степова зона Буго-Дністровського межиріччя)*[55]. *Нетиповою для кіммерійської культури є насамперед орієнтація померлих — головами на південь, а також сам факт, що вони покладені поруч у випростаному положенні на спині. Інші приклади подібних парних поховань у кімерійському середовищі нам невідомі. Можливо, що до могили з кургану 3 Суклея були покладені вихідці з північно-західних теренів Українського Лісостепу, де такий обряд у доскіфські часи і був, власне, дуже поширений.*

Значно більше паралелей до висоцьких парних поховань (а також до особливостей поховального обряду висоцької культури взагалі) зна-

[52] Петренко В. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // Свод археологических источников.— М., 1978.— Вып. Д-4-5.— С. 21.

[53] Березанская С., Отрощенко В., Чередниченко Н., Шарафутдинова И. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 131.

[54] До білозірської культури В. Ванчугов зараховує лише чотири згадані парні поховання: Ванчугов В. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1990.— С. 52.

[55] Дубовская О. Об этнокультурной атрибуции „новочеркасских" погребений Северного Причерноморья // Археологический сборник.— Донецк, 1997.— № 6.— С. 186.— Рис. 2, 22.

ходимо в матеріалах доскіфської доби Середнього Подністров'я. Тут, окрім одиночних тілопокладень, доволі часто практикувались також групові поховання (рідше впускні підпоховання). Наприклад, у кургані № 2 Луки-Врублівецької лежало у скорченому положенні не менше п'яти осіб, а у врублівецькому кургані № 3 — не менше чотирьох[56]. *Подібну ситуацію спостерігаємо й у Мервинцях, де в кургані № 1 були поховані три особи (чоловік, жінка і дитина 11—12 років), а в кургані № 2 цього ж могильника розчищено парне поховання чоловіка і жінки*[57]. *Під курганним насипом у Дністрівці виявлено п'ять поховань, три з яких лежали на кам'яних вимостках, а над ними — останки двох дівчаток віком 12 і 15 років та дитини 6—7 років (поховання № 1). Поряд розчищено поховання двох жінок 35—40 років (поховання № 3), окреме поховання двох дітей віком 5 і 8 років (поховання № 5), а також одне парне й одне урнове поховання*[58].

Подібну ситуацію спостерігаємо й на інших могильниках доскіфського часу Середнього Подністров'я — наприклад, у Бернашівському, на якому серед відкритих 33 могил у семи були парні поховання[59]. *На могильнику в Бернашівці зафіксовано випадки, коли основні поховання супроводжувались одним-трьома людськими черепами. Відомі також поховання чоловіків, у ногах яких були звалені на купу рештки жіночого скелета. На прикладі бернашівського поховання № 14 А. Гуцал простежив, що через деякий час після першого поховання, коли вже відбувся повний розклад тіла, могилу відкривали і кістки перекладали в іншому порядку*[60]. *Дуже подібні поховальні обряди, пов'язані з маніпуляціями із кістками, відбувались і на висоцьких могильниках. Присутність у середньодністровських похованнях досить значної кількости парних і групових поховань може свідчити про існування якихось спільних або дуже подібних до висоцьких ідеологічних уявлень про душу та форми опіки над мертвими тілами. Ця подібність може бути пояснена якимсь спільним джерелом таких релігійно-світоглядних уявлень, які на місцевому ґрунті — у середовищі висоцької та середньодністровської культур — були перейняті або адаптовані. Може бути, що на ранньому етапі існування обидвох культур висоцький поховальний обряд мав відчутний вплив на формування похоронних звичаїв у середньодністровських племен. Однак поки на Середньому Дністрі не будуть виділені комплекси періоду НаА, тобто синхронні з ранньовисоцькими, до того часу будь-які проблеми, пов'язані із взаємовпливами у поховальному обряді, й надалі залишатимуться нез'ясованими.*

---

[56] Шовкопляс І., Максимов Е. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія.— К., 1952.— Т. VII.— С. 90—91.

[57] Смирнова Г. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре) // Советская археология.— М., 1977.— № 4.— С. 97.

[58] Смирнова Г. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1982.— С. 32—35.

[59] Гуцал А. Могильник предскифского времени на Среднем Днестре // Проблемы скифо-сарматской археологии.— Запорожье, 1994.— С. 54—55.

[60] Гуцал А. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1995.— С. 94—96.

Проблема, порушена в нашій статті, лише поставлена. Суттєвим недоліком розпочатих у цьому напрямі досліджень є відсутність антропологічних висновків по кожному з наведених тут 52 парних поховань. Цей стан пов'язаний із загальною недооцінкою тих результатів, які може й повинна дати антропологія стосовно висоцьких поховань. А їх перспективність у цьому плані очевидна. Наприклад, самі тільки антропометричні дані свідчать, що окремі представники висоцької культури мали доволі високий зріст: на могильнику в Луговому, поховання № 25, лежав померлий зростом 1,8 м. Дещо вищим — 1,82 м — був покійник із поховання № 31 у Луговому. Звідси ж, з поховання № 17 знаємо померлого, який мав зріст 1,97 м, а в парному похованні № 35 у Луговому чоловік мав 1,9 м зросту. Найвищим на сьогоднішній день залишається, мабуть, померлий з поховання № 3 у Луговому, зріст якого сягав 2 м (розкопки І. Шараневича та М. Грушевського 1895—1898 рр.). Подібного зросту були носії ульвівецької групи, могили яких досліджені Д. Павловим на Рованцівському могильнику. Це були високі доліхокрани з кроманьйоїдними рисами[61]*. Вважаємо, що сьогодні повинні бути поновлені розпочаті ще наприкінці минулого століття фахові антропологічні вивчення кістяків висоцької культури і, можливо, з подальшим графічним та пластичним відтворенням облич за лицевими кістками черепів. Перспективним вважаємо також аналіз кісткової тканини на молекулярному рівні. Зокрема, такі досліди важливі для парних поховань, якщо мати на меті визначення ступеня споріднености між обома похованими особами.*

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

[61] Павлів Д. Керамічний комплекс Рованцівського могильника // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1992.— Вип. 2.— С. 36.

СКІФСЬКІ КУРГАНИ БІЛЯ СЕЛА МОЛДОВКИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У липні—серпні 1989 р. експедиція Кіровоградського краєзнавчого музею проводила охоронні розкопки скіфського курганного могильника біля села Молдовки Голованівського району Кіровоградської області.

Могильник розташований за 4,5 км на південний схід від села Молдовки на лівому березі річки Молдовки,притоки Південного Бугу. До складу могильника, курганної групи 1, входили чотири кургани — № 4, 5, 6, 7, що витягнулися з півдня на північ (мал. 1). Усі чотири кургани розорювалися.

***Курган № 4.** Найвищий із курганів групи. Він являв собою розораний пагорб овальної форми розмірами 53,5 х 46 м, витягнутий зі сходу на захід, що піднімався на 0,89 м над рівнем поля. Навколо кургану простежувалася впадина шириною 16 м від вибраного ґрунту на спорудження насипу. Глибина впадини — 0,13 м від сучасного рівня поля.*

У момент спорудження кургану його діаметр не перевищував 30 м. Насип був обкиданий каменем місцевого походження (граніт, пісковик), що утворював кромлех діаметром внутрішньої лінії 13,5 м. Камені розмірами від 20 х 30 до 70 х 40 см лежали насипом.

У східній частині кромлеха знаходився прохід шириною 6,5 м. Дуже ймовірно, що в цій частині кромлех був зруйнований грабіжниками. У цьому місці виявлено три шурфи прямокутної форми розмірами відповідно 2,5 х 1,4 м, 2,7 х 1,2 м, 1,6 х 0,8 м, орієнтовані по лінії південь—північ, схід—захід та схід—південь—схід, захід—північ—захід. Ще два шурфи знаходилися за межами кромлеха. Ще вісім шурфів виявлено у західній, північній та південній частинах внутрішньої площадки кромлеха. Їх розміри варіювали від 2 х 1,5 м до 4,5 х 3 м. Глибина шурфів досягала 2,1 м від 0. Усі шурфи підпрямокутної форми, орієнтовані по лінії схід — захід та південний захід — північний схід. Один із шурфів, що знаходився за 5,5 м на північ від 0, виявився значною мірою заповненим камінням, очевидно, взятим із кромлеха. За 5,3 м на південь від 0 на глибині 0,6 м серед каменів кромлеха виявлені фраґменти скляної пляшки кінця XIX — початку XX ст.

У південній та південно-східній частинах кромлеха серед каменів знаходилися окремі кістки тварин — залишки тризни. Серед них виявлено і кістку стегна людини. Людські кістки (дві кістки передпліччя та кістка стегна) знайдені також при розбиранні бровки за 0,8 м на північ від 0 на глибині 0,9 м, у заповненні поховання 1.

За 1,5 м на схід—північ—схід від 0 на глибині 0,4 м знаходилося скупчення каменів, що лежали в 2—3 ряди, безсистемно. Камені по суті були

розташовані в межах контуру ями поховання 1 і, можливо,були покладені спочатку на дерев'яне перекриття поховання, тим більше що в заповненні поховання на різній глибині також виявлено окремі камені таких же розмірів.

Поховання 1 знаходилося у центрі внутрішньої площадки кромлеха (мал. 2). Воно було влаштоване у великій підпрямокутній розширеній донизу ямі із заокругленими кутами. Її розміри 4 х 3,6 м, глибина 4 м. У центрі ями викопана „траншея" (поховальна камера) розмірами 2,95 х 0,9 х 0,96 м, орієнтована довгим боком із заходу — північного заходу на схід — південний схід. Східна — південно-східна стіна „траншеї" врізана у стінці більшої ями. Глина з „траншеї" розсипана і утрамбована на долівці вхідної ями товщиною 0,13—0,2 м. Глиною ж із вхідної ями засипали площадку навколо поховання і його дерев'яне перекриття. У західній, південній та північній частинах засипка усередині кромлеха була значною мірою зруйнована грабіжницькими шурфами, про що написано вище. У східній частині вона збереглася краще. Її товщина варіювала від 5 до 30 см.

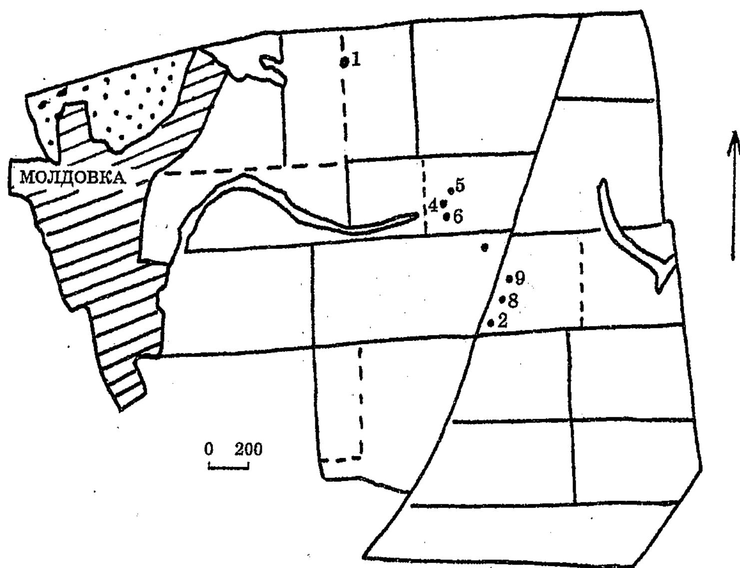
Поховальна споруда мала складну систему перекриття. Вхідна яма перекривалася двома накатами стовбурів та обаполів, покладених уздовж ями. Діаметр стовбурів 0,2—0,3 м,ширина обаполів 0,2 м. Довжина стовбурів досягала 4,5 м. Крім того, вхідна яма була також перекрита очеретом, поверх якого вже засипана глиною. На її дні ближче до північної — північно-західної стінки знаходилося кам'яне „блюдо" (1). Воно лежало на рештках дерев'яного перекриття описаної вище „траншеї",у якій і знаходився похований. Поховальна камера була перекрита жердинами діаметром 5—8 см, покладеними впоперек ями. Їх довжина досягала 1,6 м. Жердини лежали на відстані 18—40 см одна від одної. Крім того, на жердинах лежали уздовж ями дошки шириною 10—12 см.

Поховання пограбоване в скіфський час. Грабіжники проникли у вхідну яму зверху, через її перекриття у західній — південно-західній частині ями. Унаслідок цього перекриття в цій частині було зруйноване. У західному — північно-західному її кутку на глибині 1,6 м від верхнього краю у заповненні виявлено цілий череп людини без нижньої щелепи. В цьому кутку знаходилися також кістки фалангів пальців. На дні вхідної ями під її східно—північно—східною стінкою знайдено дві залізні скріпки (2). Місце розташування — біля однієї зі стінок вхідної ями, — можливо, вказує на кріплення ними до цієї стінки якоїсь тканини,що не збереглася.

Кістяк дорослої людини та супроводжуючий його інвентар знаходилися у поховальній камері — „траншеї". Похований, очевидно, лежав на рогожі чи підстилці з очерету, покладеній поверх підстилки з кори. Незначні рештки тліну очерету виявлено під і навколо кістки плеча лівої руки та між кістками лівого крила таза і ліктевою кісткою тієї ж руки.

Судячи з решток кістяка, пошкодженого грабіжниками, похований лежав у випростаній позі на спині, головою на захід — північний захід. Руки випростані вздовж тіла. Відсутні п'ясті обох рук, а також променева кістка лівої руки. Пошкоджена грудна частина хребта та верхні ребра скелета.

Праворуч від нижнього епіфізу ліктевої кістки лівої руки похованого знаходився бронзовий браслет (3). Крім браслета на похованому були й

Мал. 1. Схема розміщення курганів біля села Молдовки

інші прикраси, про що свідчить знахідка 12 намистин у заповненні поховальної камери (4). Знайдені намистини, очевидно, були загублені грабіжниками, коли вони відділили череп похованого.

Під західною — північно-західною стіною камери знаходилися рештки жертовної їжі — частина грудної клітки коня, поверх якої лежав залізний ніж у дерев'яних піхвах, обмотаний тканиною (5).

Нижче від решток жертовної їжі виявлено дерев'яний тлін і дві підтрикутні срібні пластинки, а також фрагмент срібної скріпки, виготовленої з пластинки, скрученої спіраллю (зигзагом) (6). Нижче від залишків чаші у 0,3 м від неї знаходилися рештки тліну щеякогось дерев'яного чи виготовленого з кори предмета. Тлін темно-коричневого кольору і волокнистої структури утворював пляму підпрямокутної форми довжиною 0,4 м і шириною 0,15—0,17 м. Товщина його — 0,03 м.

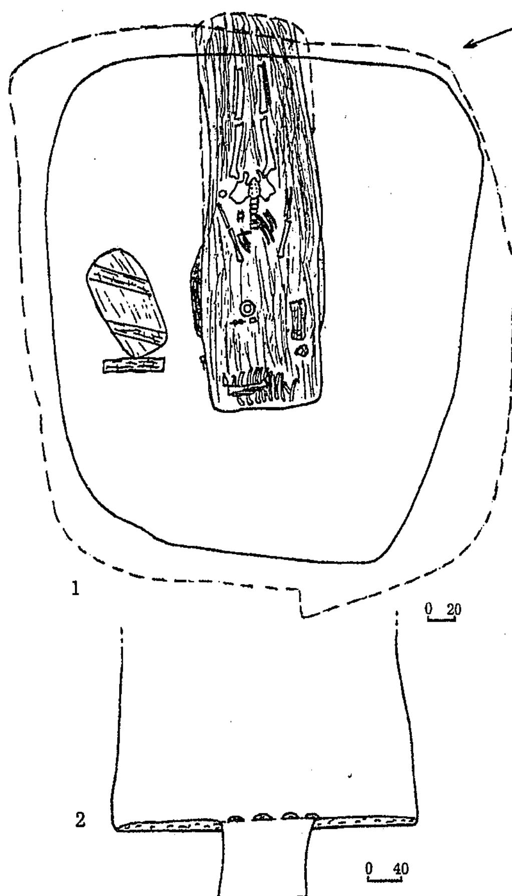
Ліворуч від описаної плями тліну в центрі камери стояла солонка на невисокому піддоні (7). Ліворуч вгору від чашечки лежали два прясла (бронзове та свинцеве), нанизані на дерев'яне веретено (8).

Зі зброї у похованні знаходилися вістря стріл. У заповненні поховальної камери виявлено три наконечники стріл: два бронзових і один залізний (9).

Опис знахідок:

1. „Блюдо" — мармурове, підпрямокутної форми, з округлими короткими боками (мал. 3, 1). Лицьовий бік плити шліфований. Вона була ще в давнину розломана на дві частини, які потім скріплювалися, очевидно, ремінцями; для цього по краях розломів просвердлено по парі отворів діаметром 0,6 см. Розміри „блюда" 75 x 35 x 40 см, товщина 4 см.

2. Дві залізні скріпки (кнопки) нагадували цифру 8, у центрі кожного з кілець якої знаходився круглий у розрізі шип діаметром 0,3 см, довжи-

Мал. 2. План і розріз поховальної камери кургану № 4

ною 1—1,2 см (мал. 3, 10). Довжина кнопок 3,8—4 см, діаметр кілець 1,6—1,8 см, ширина перешийка 1,1 см, товщина — 0,3 см.

3. Браслет мав вигляд ланцюга,ланки якого загнуті у формі вісімки (мал. 3, 12). Виготовлений із бронзового дроту, в розрізі округлого, діаметром 0,2 см. Він лежав складений кільцем. Його загальна довжина 19,3 см, довжина ланок 1,6 — 2,2 см. Браслет був ще в давнину пошкоджений,одна з ланок зламана, унаслідок чого він виявився розірваним на дві майже рівні частини (9,6 та 9,7 см). Кінці браслета скріплювалися залізною застібкою. Її форму встановити не вдалося, оскільки вона була повністю зруйнована корозією.

4. Намистини (1 пастова та 11 золотих). Пастова намистина біконічної форми, жовто-зеленого кольору, розмірами 0,7 x 0,8 см (мал. 3, 13). Золоті намистини належать до двох типів: так звані „шишкоподібні" — 3 намистини розмірами 0,6 x 1 см (мал. 3, 7, 13) та маленькі сферичні кульки, спаяні з двох половинок (8 штук), діаметром 0,3 см.

5. Ніж суцільнозалізний, його довжина 23,3 см (мал. 3, 2). Лезо листоподібної форми, рівномірно звужується у третій частині. Спинка плоска, вигнута. У розрізі лезо трикутне, його ширина 2,5 см, довжина 11,8 см, товщина спинки 0,3—0,4 см. Руків'я зроблене у вигляді пластини, що звужується до леза. Її ширина у верхній частині дорівнює ширині леза, а при переході до леза — 2 см. Товщина руків'я — 0,5 см. Його верхня частина оформлена у вигляді арки.

Піхва виготовлена по формі леза. Зроблено її з дерева чи кори, збереглися фрагменти.

6. Дві підтрикутні срібні пластини невеликих розмірів — відповідно 2 х 1,6 і 2,6 х 1,5 см, неорнаментовані. Краї однієї з них загнуті так, як для кріплення (мал. 3, 14). Обидві мають сліди пошкодження і, очевидно, являють собою фрагменти облицювання дерев'яної чаші, біля тліну якої й були знайдені. Дерев'яна основа чаші практично повністю зотліла, тому встановити її форму не вдалося.

7. Солонка — лак невисокої якости,тьмяний (мал. 3, 6). Тісто щільне, червоного кольору. Її висота 4,5 см, діаметр вінець 14,1 см, діаметр денця 9,6 см.

8. Бронзове прясло біконічної форми розмірами 1,2 х 2 см з отвором діаметром 0,8 см (мал. 3, 9). Свинцеве ж конічної форми, дуже окислене (мал. 3, 8). Його висота 0,8 см, діаметр 1,7 см. Веретено майже повністю зотліло, збереглася лише частина, мінералізована окислом металу прясел. Фрагмент, що зберігся, являв собою круглу в розрізі паличку діаметром 0,4 см, довжиною 3,5 см.

9. Усі три наконечники стріл втулчаті: перший бронзовий наконечник трилопастевий, з випущеною короткою втулкою і вузькою пірамідальною головкою (мал. 3, 3). Його довжина 4,5 см. Другий наконечник невеликий, тригранний, з опущеними дугоподібними гранями, внутрішньою втулкою; його довжина 2,9 см (мал. 3, 4). Залізний наконечник тригранний, з внутрішньою втулкою, довжина наконечника 3 см (мал. 3, 5).

***Курган № 5.** Знаходився у 160 м на північ — північний схід від кургану № 4. Він являв собою пагорб овальної форми (39 х 41 м),витягнутий довгою віссю зі заходу на схід. Насип дуже розораний, піднімався над сучасним рівнем поля лише на 0,65 м. Навколо кургану простежено западину від вибраного ґрунту на спорудження насипу. Ширина западини 14 м, глибина 0,15 м. Насип кургану було обкладено камінням, що утворювало кромлех зі зовнішнім діаметром 15 м і внутрішнім 11 м. Каміння лежало безсистемно, товщина шару досягала 0,5 м.*

Можливо, як і на кургані № 4, насип кургану № 5 перекрив кромлех. Через розораність насипу встановити це не вдалося, але виходячи з того, що діаметр насипу значно більший від діаметра кромлеха, подібне явище цілком могло мати місце.

Серед каміння кромлеха знаходилися рештки тризни, зокрема за 7,2 м на схід—північний схід від вершини знаходився фрагмент нижньої щелепи вівці.

Спорудження кургану датується добою бронзи. Усього в ньому виявлено два поховання: впускне поховання 1 доби бронзи та центральне скіфське поховання 2. Основне ж поховання, поховання доби бронзи, очевидно, було зруйноване похованням 2.

Поховання 1 виявлене на глибині 1,15 м за 4,7 м на південь — південний захід від 0. Воно знаходилося у чорноземі поховального ґрунту. Контури поховальної споруди не простежувалися. Похований, очевидно, лежав у скорченій позі на правому боці, орієнтований черепом на південь — південний схід. Кістяк зберігся погано. Череп роздавлений і повернутий лицевою частиною вправо. Права рука витягнута вздовж кістяка, а ліва була зігнута в лікті. Від таза залишилося лише праве крило. Ноги відсутні. Зважаючи на розташування кісток рук та корпуса похованого, можна з певністю сказати, що він лежав на правому боці.

Праворуч від ліктевого суглоба правої руки лежала невелика керамічна ліпна посудина — чашка. Вона мала плоске дно, стінки корпуса розширювалися донизу, вінця плоскі, не виділені. Тісто крихке, чорного кольору. Висота чашки 7,5 см, діаметр денця 6 см.

Поховання 2 скіфської культури, впускне, пограбоване. Поховальна споруда, виявлена на глибині 0,5 м від 0, знаходилася у центрі кромлеха. Поховання влаштоване в ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованої довгим боком зі сходу — південного сходу на захід — північний захід. Довжина ями 2,6 м, ширина 1,5 м, глибина 1,4 м. У її заповненні під західною — північно-західною стінкою на глибині 1,2 м від 0 виявлено рештки роздавленого людського черепа. Також у заповненні ями, в східній — південно-східній її частині на глибині 1,7 м від 0 знаходилося 25 бронзових наконечників стріл, розташованих компактно купкою, але безсистемно (1). У втулках вістер збереглися рештки древок стріл.

Кістяк похованого значною мірою пошкоджений грабіжниками та тлінням (мал. 4, 14). Від нього залишилися фраґментарно плечові та ліктеві кістки правої випростаної руки, фраґмент ребра лівої частини грудної клітки, фраґмент кісток лівого крила таза, стегнові та великі берцеві кістки випростаних ніг.

Похований лежав на підстилці з кори чи іншого органічного матеріалу, від якого залишився тлін темно-коричневого кольору.

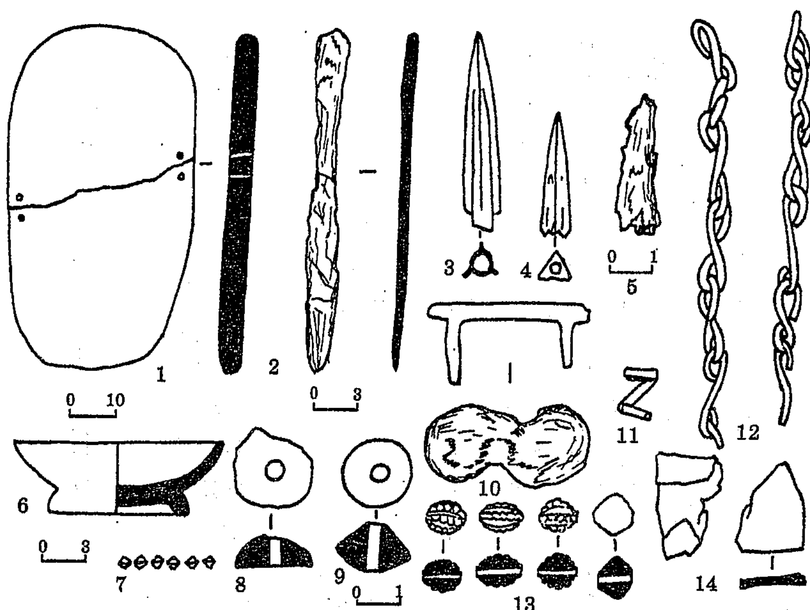
У західному — південно-західному кутку ями знаходилися кістки грудної клітки коня — рештки жертовної їжі. Нижче від неї, ближче до південної — південно-західної стінки ями, лежав залізний предмет у вигляді „кільця" (2).

Праворуч похованого за 0,6 м від нього лежали також рештки жертовної їжі — трубчата кістка та фраґмент лопатки коня. Поряд з ними виявлено фраґменти рога оленя чи кози. Ріг зберігся дуже погано. Серед виявлених решток не було жодного цілого рога. Усі вони обрізані, хоч представлені як нижньою частиною з основою переходу до черепа, так і верхньою. Довжина фраґментів варіювала від 2—3 до 17 см. Очевидно, знайдені у поховальній камері рештки рогів слугували заготовками виробів, але не виключене і їх культове призначення у похованні.

У східній — південно-східній частині ями праворуч від берцевої кістки правої ноги похованого лежали череп коня і кістки його хребта.

Крім решток жертовної їжі та фраґментів рогів у похованні виявлено також дві залізні підтоки списів, ніж, ворворку та рештки дерев'яної чаші.

Чаша знаходилася праворуч від правої плечової кістки похованого. Дерев'яна основа чаші повністю зітліла, від неї залишилися лише срібні скріпки, що з'єднували її частини, розташовані двома півколами, — відпо-

Мал. 3. Знахідки з кургану № 4

відно діаметрами 6,5 та 10 см (3). З північно-східного боку чаші виявлено позолочену бляху її окуття (4), яке кріпилося до чаші за допомогою цвяхів довжиною 0,5—0, 3 см із плоскою головкою.

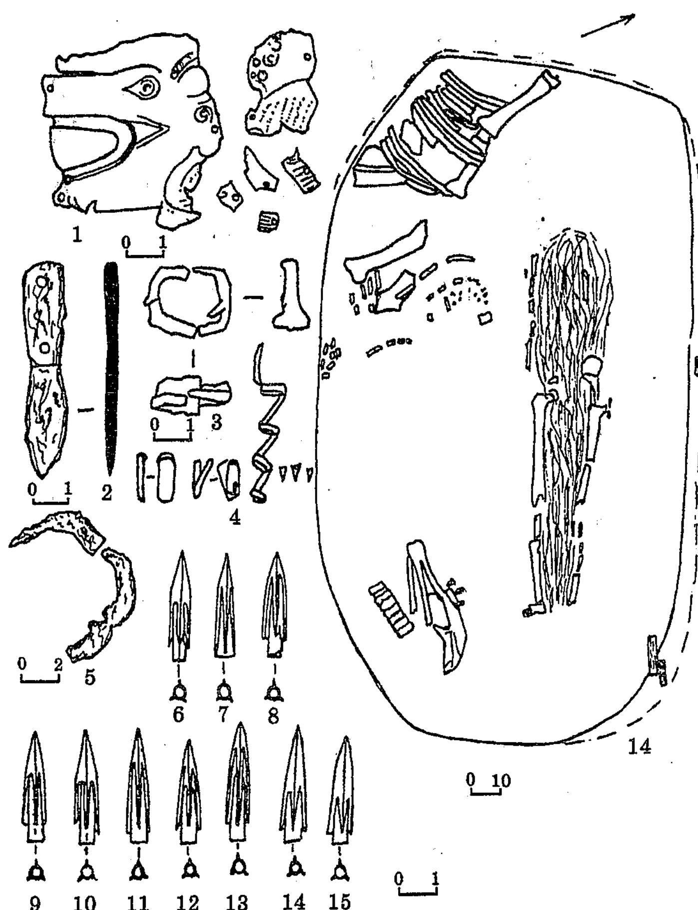
Можливо, що крім окуття чаша була інкрустована оленячим рогом, оброблені фрагменти якого знайдено як біля самої бляхи, так і біля скріпок, де вони ніби продовжували розірвану їх лінію.

Залізна ворворка лежала праворуч від кістки стегна правої руки похованого (5). Під північною — північно-східною стінкою ями лежав залізний ніж, лезо якого було відломане від руків'я (6). Під тією ж стінкою ями, нижче кісток ступнів похованого, лежало також дві залізні підтоки (7). Обидві були дуже зіпсовані корозією. Вістря списів не знайдено, очевидно, вони були забрані грабіжниками, тому встановити довжину списів не вдалося. Враховуючи місце розташування підтоків та параметри ями, їх довжина не перевищувала 1,9—2,1 м.

Опис знахідок:

1. Стріли виготовлені способом лиття з олов'янистої білої бронзи.

Вони представлені в основному трилопатевими вістрями з випуклою втулкою; лише одне вістря тригранне та одне трилопатеве із внутрішньою втулкою (мал. 4, 6—15). Трилопатеві вістря з випуклою втулкою (23 штуки) мають пірамідальну та склепінчасту головку зі слідами заточки. Одне з цих вістер має сліди ливарного браку. Його головка була нібито розламана на три частини, а потім зварена. Довжина цих вістер варіює від 2,7 до 3,5 см. Тригранне вістря має випущену втулку та склепінчасту головку. Його довжина 2,8 см. Довжина вістря із внутрішньою втулкою — 3 см.

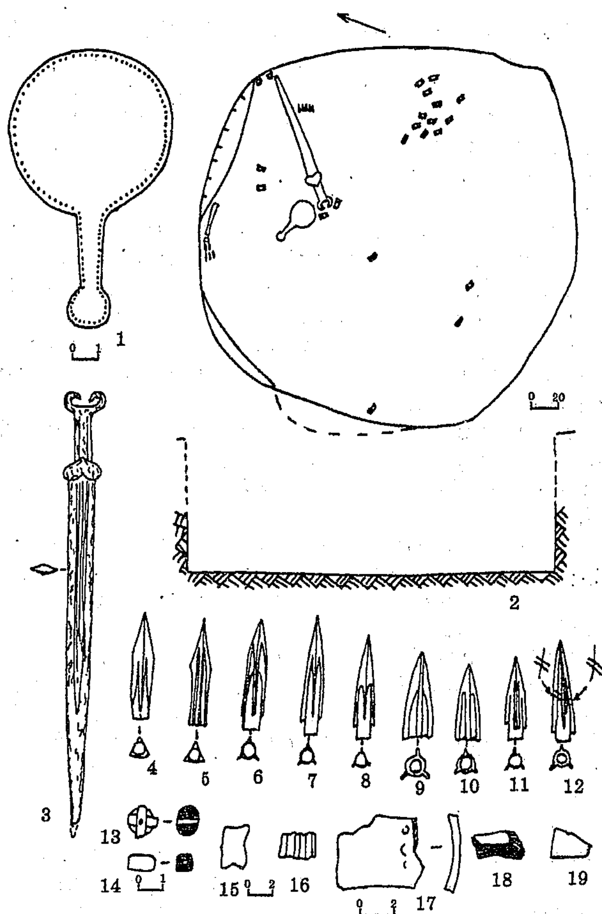

Мал. 4. Поховання і знахідки в кургані № 5

2. Предмет залізний, овальної форми у вигляді „кільця", виготовлений зі залізного стержня (мал. 4, 3). Один бік залізного стержня розковано у вигляді щитка підпрямокутної форми. Предмет дуже знищений корозією, розламаний на дві частини. Його розміри 2,2 х 2 см. Стержень у перетині підпрямокутної форми, його товщина 0,3—0,4 см. Розміри щитка 1,2 х 1 см.

3. Скріпки виготовлені зі срібної фольги (мал. 4, 4). Мали вигляд стрічки шириною 0,15—0,2 см, вигнутої зигзагоподібно. Найдовший фраґмент стрічки мав у довжину 4,5 см, ширина витків 0,7—1,4 см.

4. Бляха підпрямокутної форми розмірами 5 х 4,7 см (мал. 4, 1). Виготовлена зі срібної фольги,лицьовий бік якої позолочений. На бляси виґравірувано зображення голови грифона у профіль з розкритою пащею, з якої виривається полум'я. Очевидно,вона являла собою лише фраґмент повнішого зображення грифона або ж якоїсь композиції окуття,більша частина якого була зірвана грабіжниками. Нижній край бляхи нерівний з явними слідами зламу або відриву.

Мал. 5. Поховання і знахідки в кургані № 6

5. Ворворка мала форму зрізаного конуса і викувана із залізного листа товщиною 0,3 см. Її довжина 2 см, діаметр ширшого кінця 1,1 см, діаметр вужчого — 0,7 см.

6. Ніж невеликих розмірів, його довжина разом з руків'ям 10,5 см, довжина леза 6 см (мал. 4, 2). Збереглися рештки двох клепок, розташованих по довгій осі руків'я на відстані 2,5 см одна від одної, за допомогою яких кріпилися дощечки дерев'яного руків'я, що не збереглося. Спинка леза пряма, а робоча частина вигнута. Його ширина 2,4 см.

7. Дві залізні підтоки різних розмірів. Більша має у довжину 17 см, діаметр її 2,3 см. У підтоці збереглися рештки древка списа, нижня частина якого була розклинена для закріплення підтоки обламком бронзового вістря стріли, втулка якої відломана. Менша підтока довжиною 11 см і діаметром 2 см. У ній також збереглися залишки дерева.

***Курган № 6**. Знаходився за 150 м на південний схід від кургану № 4. Його насип був майже повністю розораний і піднімався над сучасною*

поверхнею на 0,4 м. Насип у плані округлий, діаметром 32 м. У ньому виявлено лише одне основне поховання скіфської культури.

Поховання 1 розташоване майже у центрі насипу, трохи зміщене на схід, на глибині 36 см від вершини кургану. Навколо поховальної ями простежено викид глини, що оточував яму з усіх боків у вигляді кола. Його ширина — 1,2—1,8 м, товщина 0,26 м. У перетині викид мав лінзоподібну форму.

Поховання було влаштоване у великій підпрямокутній ямі з заокругленими кутами, орієнтованій по лінії схід — північний схід — захід — південний захід (мал. 5, 2). Довжина ями — 3,1 м, ширина 2,96 м, глибина 2,7 м. Перекриття не виявлено. Поховання пограбоване.

У заповненні ями, крім 2 намистин (1), виявлено обломки трубчатих кісток та ребер коня, а також чотири фраґменти стінок амфори та ліпного посуду (мал. 5, 17—19).

На дні ями на глибині 2,2 м від її верхнього краю лежало 22 астрагали та 4 кістки бабок вівці, більша частина яких (12 штук) знаходилася у східній — північно-східній частині ями і розташовувалася досить компактно (мал. 5, 15, 16).

Крім астрагалів у похованні виявлено залізний меч (2), 72 бронзових вістря стріл (3), бронзове дзеркало (4). Усі ці речі знаходилися у центральній та східній — північно-східній частинах ями ближче до північної — північно-західної її стінки.

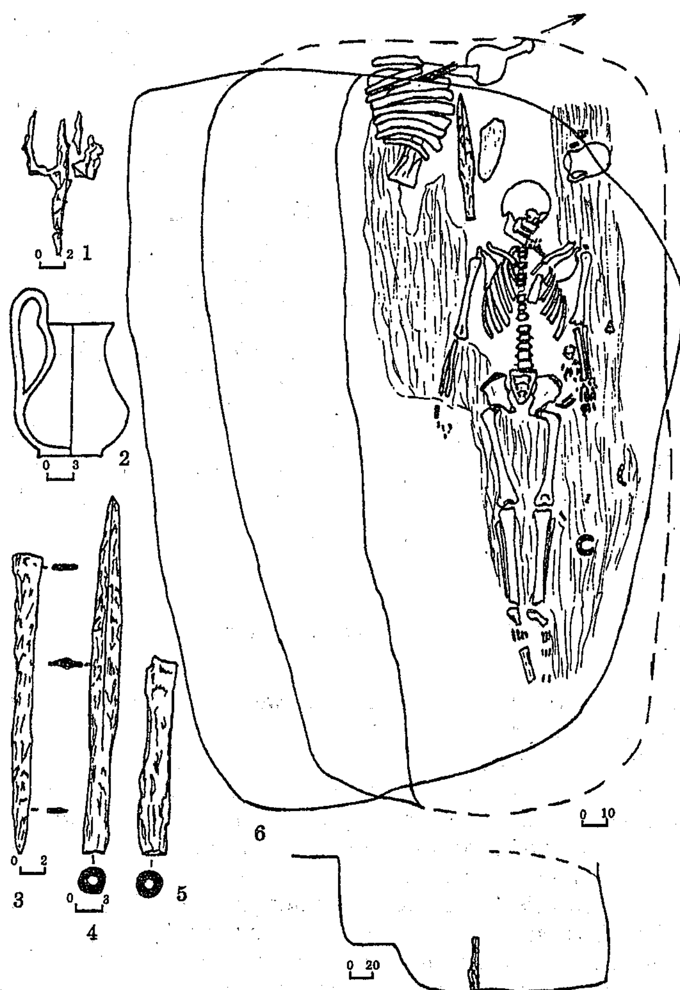
Від кісток людини залишилися лише кістки нижньої частини великої берцевої кістки — правої ноги зі ступнею, знайдені під північною — північно-східною стінкою ями. Судячи з анатомічної послідовности розташування кісток та слідів зрізу на великій берцевій кістці, нижня частина правої руки похованого була відділена грабіжниками, коли ще не зотліли м'які тканини.

Опис знахідок:

1. Дві намистини. Перша кругла, діаметром 1,2 см, із просвердленим наскрізним отвором, обтягнута навхрест стрічками золотої фольги шириною 0,4 см (мал. 5, 13). Намистина виготовлена з якогось вапнистого матеріалу, можливо, це перлина. Друга намистина виготовлена з бурштину, жовтого кольору, патинована, підпрямокутної форми, теж із наскрізним отвором уздовж осі (мал. 5, 14). Її розміри 1,1 х 0,8 см.

2. Меч залізний довжиною 94 см (мал. 5, 3). Навершя — антеноподібне, кінці якого не змикаються. Руків'я зроблене у вигляді бруска товщиною 1 см і шириною 3,5 см, по краях оформлене двома паралельними лініями жолобків. Перехрестя метеликоподібне, шириною 7,5 см. Лезо двосічне, з паралельними лезами, що звужуються у третій частині його довжини. Уздовж леза проходить 5 канелюр. У перетині лезо меча має форму витягнутого ромба. Його ширина 6 см, товщина 1,2 см.

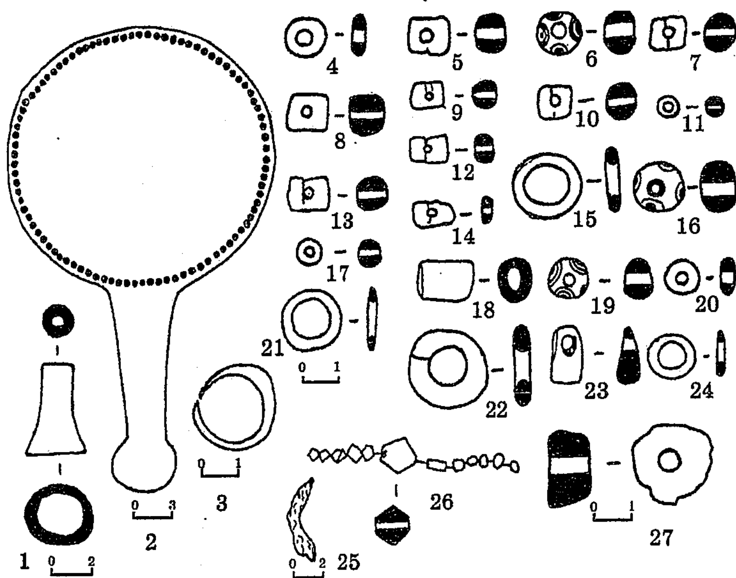
3. Усі 72 бронзових вістря стріл втулчаті (мал. 5, 4—12). Їх можна розділити на 5 типів: а) базисні з широкою втулкою (2 штуки); б) тригранні з рівною основою (3 штуки); в) тригранні з випущеною втулкою (5 штук); г) трилопатеві зі схованою втулкою (6 штук); д) трилопатеві з виступаючою короткою втулкою та кінцями лопастей, гостро витягнутими вниз (56 штук). Останні переважають. Довжина цих вістер варіює від 2 до 3,7 см. У втулках збереглися рештки древок стріл довжиною 0,7—1 см, діаметр 0,4 см. Усі вістря орієнтовані

Мал. 6. Поховання і знахідки в кургані № 7

головками на північний схід. Очевидно, під час поховання вони були покладені без сагайдака, бо ніяких решток його не виявлено.

4. Дзеркало округлої форми, відлите разом з бронзовою боковою ручкою у вигляді підпрямокутної пластини з округлим навершям (мал. 5, 1). Його диск ледь вигнутий. По всьому периметру (диск і руків'я з навершям) з лицьового боку дзеркало орнаментоване гравіюваними заглибинами, розташованими на відстані 0,5 см одна від одної. Діаметр диска — 19,6 см, довжина ручки 13,5 см, діаметр навершя 5,1 см. У перетині товщина дзеркала 0,2 см. Дзеркало лежало, очевидно, у футлярі, зробленому з повсті та кори, пофарбованої жовтою (золотистою) фарбою. Повсть зотліла, від неї залишився лише тлін світлого кольору. Кора збереглася краще. Судячи зі залишків тліну, футляр закривав дзеркало повністю,

Мал. 7. Матеріали з кургану № 7

разом з ручкою, і, очевидно, формою повторював дзеркало, бо його тлін виявлено лише на дзеркалі та під ним.

Курган № 7. *Знаходився за 500 м на південний схід від кургану № 4. Його насип майже повністю був розораний. Він мав форму ледве помітного пагорба округлої форми (діаметр 26 м) висотою 0,36 м над рівнем поля. У кургані виявлено лише одне поховання скіфського часу.*

Поховання 1 основне, не пограбоване, знаходилося за 3,6 м на північ — північний захід від 0. Поховання оточував викид у вигляді кола діаметром 5,5 м. Його ширина 1,2—2,6 м, товщина 0,2 м, у перетині лінзоподібної форми. Поховання влаштоване у ямі з підбоєм підпрямокутної форми, орієнтованим зі сходу на захід (мал. 6, 6). Її кути заокруглені. Вхідна яма досить вузька. Її довжина 2,9 м, ширина 0,83 м, глибина 0,75 м. Зверху вхідна яма була перекрита стовбурами, покладеними вздовж довгої стінки ями. Довжина стовбурів та плах 2,2 м, ширина плах 0,26 м.

З північного боку вхідної ями знаходилася поховальна камера також підпрямокутної форми. До неї вела сходинка шириною 0,3 м і висотою 0,4 м, що плавно переходила в дно поховальної камери. Вхід до камери закривався заслінкою з двох дощок, покладених на ребро одна на одну. Верхня дошка впала на дно вхідної ями. Ширина дощок 20—25 см, довжина 2,3 м. Поховальна камера підпрямокутної форми, з заокругленими кутами, орієнтована, як і вхідна яма, зі сходу на захід. Її довжина 2,8 м, ширина 1,2 м.

У центрі поховальної ями у витягнутій позі на спині, орієнтований черепом на захід — північний захід лежав кістяк дорослої жінки. Обидві руки витягнуті вздовж скелета. Кисть правої руки пошкоджена гризу-

нами. Ліворуч від неї лежала бронзова ворворка (1) з просуненими в неї рештками дерев'яної палички довжиною 2,5 см.

Крім скелета жінки у похованні виявлено також скелет грудної дитини. Він лежав між кістками таза та кістками лівої руки похованої, на лівому боці у слабо скорченій позі, орієнтований у тому ж напрямі, що й перший скелет. Кістяк зберігся погано, положення рук не простежено.

Обидва кістяки лежали на підстилці чи настилі з тонких дощок, що закривав усю центральну частину камери. Він мав підпрямокутну форму і розміри 90 х 230 см. Від підстилки залишився лише волокнистий тлін коричневого кольору.

На шиї похованої було намисто (2). Вище зап'ястя лівої руки знаходився браслет, набраний із 33 намистин (3). Крім того, на середньому пальці лівої руки було бронзове кільце (4).

Ліворуч від ліктевого суглоба лівої руки похованої зафіксовано пряслице (5), а ліворуч від кісток лівої ноги лежало два фрагменти залізного браслета (6).

Античний глечик стояв ліворуч і вище від черепа за 20 см від нього (7). Біля глечика лежав невеликий шматочок,0,3 х 0,5 см, яскраво-червоної вохри та напівзіржавілий залізний предмет (8).

Праворуч від скелета лежав спис,від якого збереглися залізні вістря (9) та підтока (10). З відстані між ними випливає, що довжина списа не перевищувала 2,3 м.

Ліворуч від вістря виявлено пляму тліну жовтого кольору розмірами 22 х 11 см, можливо, від якогось повстяного предмета. Праворуч від вістря списа знаходилися кістки грудної клітки коня із залізним ножем (11).

Під західною — північно-західною стінкою камери стояло прихилене до стінки ручкою вгору бронзове дзеркало (12).

Опис знахідок:

1. Бронзова ворворка у формі зрізаного конуса (мал. 7, 1). Її довжина 2,1 см, діаметр меншого отвору 1 см, більшого — 1,8 см.

2. Намисто складалося з 16 срібних намистин у вигляді кульок, зварених з двох півсфер діаметром 0,4 см; двох пастових намистин темно-синього кольору та одної біконічної пастової намистини жовтого кольору розмірами 1 х 0,8 см (мал. 7, 26).

3. Браслет набраний із 33 намистин (мал. 7, 4—24). Серед них було три пастові, глазчаті намистини діаметром 1 см, сім намистин у вигляді бронзових кілець діаметром 1,2 — 1,7 см та 12 намистин, виготовлених із кістки, розмірами 1 х 0,7 см.

4. Бронзове кільце з незамкнутими кінцями,які близько підходили одне до одного (мал. 7, 3). Кільце виготовлене з круглого у перетині дроту діаметром 0,2 см.

5. Пряслице свинцеве конічної форми, дуже знищене корозією (мал. 7, 27). Його висота 1,2 см, діаметр ширшого кінця 1,8 см, діаметр отвору 0,4 см.

6. Браслет круглої форми діаметром 9 см, викуваний із залізного дроту, круглого у перетині, товщиною 0,9 см. Браслет дуже пошкоджений корозією (мал. 7, 25).

7. Глечик сіроглиняний, кружальний, лискований, плоскодонний, виготовлений з добре відмученої глини (мал. 6, 2). Тісто щільне. Обрамлення рівномірне. Тулуб горщика опуклий, шийка висока, вінця відігнуті назовні. Від вінець до плечиків іде петлеподібна ручка. Висота глечика 15 см,

діаметр денця 9 см, діаметр плечиків 13,5, діаметр вінець 9 см. Товщина стінок 0,4 см, товщина ручки 0,8 см.

8. Залізний предмет, що своєю формою нагадував тризуб чи виделку з трьома зубами і черешком (мал. 6, 1). Його довжина 10,3 см, ширина тризуба 6 см, довжина зубців 4 см. На черешку зберігся тлін дерев'яного руків'я чи держака.

9. Вістря списа належить до типу гостролистих з ребром, що переходить у втулку (мал. 6, 4). Перо вістря значно довше від втулки, загальна довжина вістря 41 см, довжина пера — 28 см, довжина втулки — 13 см. Перо у перетині має форму витягнутого ромба. Його ширина у ширшій частині, біля втулки, 3,6 см, товщина 0,9 см.

10. Залізна підтока має циліндричну форму (мал. 6, 5). Її довжина 15 см, діаметр отворів 2,2 см.

11. Залізний ніж зберігся досить добре (мал. 6, 3). За формою він близький до ножа із поховання 1 кургану № 4, описаного вище. І ручка, і лезо викувані з одного куска металу. Ручка зроблена у вигляді трапецієподібної пластини, що розширювалася до верху. Довжина ручки 12,2 см, товщина 0,4 см, ширина вужчої частини 1,4 см, ширшої — 2,2 см. У перетині вона підпрямокутна. Лезо довжиною 10 см, трикутне у перетині, з плоскою прямою спинкою. Ширина леза 1,6 см.

12. Дзеркало бронзове відлите разом з боковою ручкою і за формою близьке до описаного вище з поховання 1 кургану № 6, тільки дещо масивніше (мал. 7, 2). Його диск також вигнутий, ручка зроблена у вигляді підпрямокутної пластини, кінець якої оформлено округлим навершям. По всьому периметру диска та ручки лицьовий бік дзеркала орнаментований гравірованими відбитками кільця з крапкою усередині. Діаметр диска дзеркала 21 см, довжина ручки 15 см, ширина 3—5,1 см, діаметр навершя 5,2 см. Лицьовий бік диска дзеркала подряпаний ще у давнину.

Таким чином, усього в скіфському курганному могильнику у селі Молдовці досліджено чотири кургани,в яких виявлено п'ять поховань. У кургані № 5 скіфське поховання було впущене, ймовірно, у курган доби пізньої бронзи. При цьому для перетворення древнього кургану у скіфський його не тільки досипали, але й оточили кам'яним кільцем у центральній частині підкурганного майданчика.

Поховальний обряд у цілому відповідає загальноскіфському, хоч не можна не відзначити деяких особливостей, зокрема використання каменю у влаштуванні поховальних конструкцій (кромлехи, закладка). А це зближує їх зі скіфськими пам'ятками V—IV ст. до н. е. степового Побужжя та басейну річки Синюхи,що примикають до Буго-Інгульської локальної групи поховальних пам'яток скіфської культури, де кам'яні кільця зафіксовані у 56,8 відсотка усіх досліджених тут курганів[1].

Звертає на себе увагу різноманітність типів поховальних споруд, що виявлені у могильнику. Серед них великі ями підпрямокутної чи підокруглої форми з різного ступеня заокругленістю кутів, підбій. Рідкісна

---

[1] Бокий Н. М. Скифский период на пограничье степи и лесостепи в днепровском Правобережье. Рукопись диссертации кандидата ист. наук.— К., 1979 // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 12, № 585.— С. 72; Гребенников Ю. С. Памятники степного Побужья IX—III вв. до н. э.: Автореф. диссертации кандидата ист. наук.— К., 1989.— С. 6; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (IV—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 121.

поховальна споруда була виявлена у кургані № 4. Вона являє собою велику підпрямокутну яму, в підлозі якої була вирита власне поховальна камера, де й був покладений померлий. Подібні поховальні конструкції відомі у скіфських курганах V ст. до н. е. у селі Червоний Яр у Подунав'ї та біля села Нововасилівки у Побужжі[2].

Поховальні споруди орієнтовані широтно, часто з невеликими відхиленнями. Так само клали й похованих. Усі вони (кургани № 4, 5, 7) лежали на спині з витягнутими руками і ногами, головою у західному напрямі. Небіжчиків укладали на підлогу камери, використовуючи різноманітні підстилки чи настил з дощок. Хоронили звичайно одну людину; виняток становить жіноче поховання у кургані № 7, де знайдено ще й скелет немовляти.

Час спорудження розглядуваних курганів визначається характером інвентаря спільно з обрядом поховання. Наконечники стріл (кургани № 4, 5, 6), за класифікацією А. Мелюкової, відносяться до типів та варіантів третьої хронологічної групи, що використовувалися у V—на початку IV ст. до н. е.[3] *Меч з антенним навершям та метеликоподібним перехрестям (курган № 6), а також гостролистий наконечник списа (курган № 7) подібні до знахідок, добре відомих у пам'ятках Північного Причорномор'я та Кавказу починаючи з V ст. до н. е.*[4] *Заслуговують на увагу також великі залізні ножі (довжиною понад 20 см) з курганів № 4, 7 з витягнутим клинком та металевими руків'ями, що трохи розширюються до тильної частини (мал. 3, 2; 6, 3). Східні за формою ножі універсально-господарського використання відомі у лісостеповому Подніпров'ї періоду VI—V ст. до н. е.*[5] *Цим же часом датуються бронзові дзеркала з курганів № 6, 7, що примикають до групи бронз пелопоннеського типу (мал. 5, 1; 7, 2). Одне з них було прикрашене по краю диска орнаментом з маленьких послідовно розташованих врізних кілець з крапкою у центрі. На думку Ю. Козуб, така орнаментація характерна для дзеркал першої половини V ст. до н. е.*[6] *Спеціальне вивчення дзеркал пелопоннеського типу дало змогу встановити хронологічні рамки їх виготовлення: кінець VI—V ст. до н. е. та час найбільшого розповсюдження — V ст. до н. е.*[7] *Не суперечить цій даті й кераміка, зокрема чорнолакована солонка (курган*

---

[2] Гудкова А. В. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.— К., 1978.— С. 183; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 112.

[3] Мелюкова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников (далі — САИ).— М., 1964.— Вып. ДІ-4.— С. 23; Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 32.

[4] Шапошникова О. Г., Ребедайло Г. П. Курганная группа у с. Новорозановки // Древности Поингулья.— К., 1977.— С. 69, рис. 3; Копылов В. П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганного могильника // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.— 1980.— № 62.— С. 25, рис. 1; Махортых С. В. Скифы на Северном Кавказе.— К., 1991.— С. 58, рис. 22, 6; 23, 3.

[5] Фабриціус І. В. Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1949.— № 2.— С. 94, табл. V, 14; Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії // Питання історії народів СРСР.— Харків, 1965.— Вип. 1.— С. 136, мал. 7, 1.

[6] Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— К., 1974.— С. 83.

[7] Билимович З. А. Греческие бронзовые зеркала Эрмитажного собрания // Труды Государственного Эрмитажа.— 1976.— Т. XVII.— С. 41—42; Кузнецова Т. М. Этюды по скифской истории.— М., 1991.— 150 с.

№ 4) на тонкій кільцевій підставці. Солонки цього типу дуже поширені у Причорномор'ї та Греції і характерні для класичного періоду[8]. *Сіроглиняний глек з кургану № 7 належить до серії простих глиняних античних посудин. На думку Н. Онайко, такий посуд, дуже ймовірно, виготовлявся в ольвійських гончарних майстернях*[9]. *Початок його ввозу у Середнє Придніпров'я та Побужжя відноситься до рубежу VI — V ст. до н. е.*

Дерев'яні посудини (кургани № 4, 5), прикрашені оббивками, використовувалися з ритуальною метою та вважалися парадним посудом. Подібний посуд був найпоширенішим у V ст. до н. е.[10] *Плоскі овальні плити, близькі до знайдених у кургані № 4 (мал. 3, 1), відомі на правобережжі Середнього Придніпров'я та у Криму*[11]. *Знайдені вони переважно у жіночих похованнях та інтерпретуються як жертовники,причому їх місце у могилі не є строго визначеним.*

Великі золоті овальні рубчасті намистини з кургану № 4 подібні до намистин з кургану № 3 в урочищі Стайчин Верх (Посулля), що датується першою половиною V ст. до н. е.[12] *А намистина, оправлена у золото, з кургану № 6 — до намистин з курганів V ст. до н. е. у селах Яблунівці та Берестнягах, що у Дніпропетровському правобережжі*[13].

Таким чином, коло аналогій супровідного інвентаря з поховань курганного могильника у селі Молдовці дає підставу датувати їх другою половиною V ст. до н. е. Запропонована дата допомагає уточнити час функціонування у Північному Причорномор'ї литих свинцевих та бронзових прясел (кургани № 4, 7), а також браслетів, складених з намистин, нанизаних на нитку (курган № 7). Спираючись на матеріали, що знаходяться у нашому розпорядженні, можна говорити про їх появу у похованнях степової Скифії не з IV ст. до н. е., як вважалося раніше[14], *а з V ст. до н. е.*

Набір розглянутих нами речей свідчить про порівняно високий соціальний та майновий статус похованих. Примітним є те, що принаймні два з поховань (кургани № 4, 7) належали жінкам-войовницям. Поряд з предметами озброєння (наконечники стріл, спис) вони супроводжувалися типово жіночим набором речей (прясла, веретена, дзеркала, браслети, намиста). Накопичений останніми роками значний археологічний матеріал свідчить про те, що у скіфський час подібні поховання

---

[8] Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— С. 54, мал. 15, *2*; Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К., 1990.— С. 34, фото 10, *1*.

[9] Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— М., 1966.— Вып. ЕІ-27.— С. 29, 48.

[10] Рябова В. О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія.— 1984.— Вип. 46.— С. 42; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность...— С. 72.

[11] Бессонова С. С., Скорый С. А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в восточном Крыму // Советская археология.— 1986.— С. 160.

[12] Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья.— К., 1968.— С. 142, табл. VIII, *5*.

[13] Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— М., 1967.— Вып. ДІ-4.— С. 34, табл. 23, *12*.

[14] Там само.— С. 32; Гаврилюк Н. А. Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 116—130.

жінок зі зброєю досить широко були розповсюджені по всій території півдня Східної Європи. Ймовірно, численні військові походи чоловіків та легка відчуженість худоби стимулювали певну мілітаризацію скіфських жінок на одному з етапів розвитку кочового суспільства[15].

Враховуючи локалізацію аналізованого нами могильника у леґендарній місцевості Ексампей (межиріччя Південного Бугу та Синюхи), можна припустити, що докладніше вияснення особливостей культури населення, яке його залишило, буде сприяти більш обґрунтованому і точнішому розміщенню на карті племен, які проживали у Скіфії у відповідності з Геродотом.

Сергій МАХОРТИХ, Ігор ТУПЧІЄНКО

[15] Махортих С. В. Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького реґіону // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 38—39; Фиалко. Е. Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии.— К., 1991.— С. 16.

НОВА ЗНАХІДКА БРОНЗОВИХ ОДНОКІЛЬЧАСТИХ ВУДИЛ В УКРАЇНІ

Однією з актуальних тем у проблематиці раннього залізного віку Центральної та Східної Європи продовжує залишатися кінська упряж — одна з найхарактерніших ознак ранньокочівницьких суспільств і вершницької культури загалом. Інтерес до упряжі зумовлений здебільшого трьома чинниками. Перший — можливість більш-менш точно датувати комплекси, що містять подібні знахідки, оскільки хронологічний діапазон використання вудил, псаліїв, пряжок-фіксаторів та інших елементів запрягу значно вужчий у порівнянні з тими предметами, які прийнято використовувати при датуванні. Другий — за картографуванням деталей кінської упряжі можна визначити (з різною мірою достовірности) території найбільшого поширення різних типів вузди, а також намітити центри їх масового продукування. І, нарешті, третій — упряж ранньозалізної доби Центральної і Південно-Східної Європи ще донедавна прийнято було зараховувати до ременту кінно-кочових союзів, які увійшли до археологічної літератури під назвою „фрако-кімерійські"[1]. Сьогодні більшість фахівців трактує цей термін як псевдоісторичний, оскільки фракійці на початку ранньозалізної доби в Карпатському реґіоні не проживали[2]. Побутує два погляди на причини появи східних типів речей, у тому числі упряжі, в місцевому матеріалі. За однією з них, ці предмети були принесені в Центральну й Південно-Східну Європу племенами зі східноєвропейського степового пояса, зокрема кімерійцями. Проте існує й протилежна думка: вироби кімерійського зразка на згаданих теренах з'явилися унаслідок торгово-обмінних контактів з номадами[3]. Спеціальні дослідження цій проблематиці присвятили із зарубіжних учених (наприклад, на матеріалах Трансильванії) двоє учнів І. Нестора: М. Русу[4] та М. Петреску-Дімбовіца[5]. Щойно 1980 р. з'явилася ґрунтовна

---

[1] Огляд літератури з цього питання: Metzner-Nebelsick K. Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa // Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie.— Bonn, 1994.— Bd. I.— S. 383—384.

[2] Georgiev V. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee // Incunabula graeca.— Roma, 1966.— T. 9.— P. 136.

[3] Kemenczei T. Hungarian Early Iron Age Metal Finds and their Relation to the Steppes // The Archaeology of the steppes methods and strategies. Papers from the International Symposium held in Naples 9—12.— November 1992.— Napoli, 1994.— P. 591.

[4] Rusu M. Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien von Ende der Bronzezeit bis in mittlere Hallstattzeit // Dacia.— 1963.— T. VII.— S. 177.

[5] Petrescu-Dîmboviţa M. Depozitele de bronzuri din Românien.— Bucureşti, 1977.— P. 7—388.

праця Г. Косака „Кімерійські бронзи“[6], а нещодавно й майже одночасно вийшли друком роботи Т. Кеменцеі про ранньокочівницькі предмети з Угорщини[7] та більш структурована й дещо ширша за проблематикою праця К. Мецнер-Небелсік[8]. Назвемо в цьому ряду також цікаву працю Я. Хохоровського[9].

Ще раз звернутися до цієї проблематики, але вже стосовно Середньодністровського реґіону, змусила нас знахідка однокільчастих бронзових вудил із села Сокільця Дунаєвецького району Хмельницької області. Нагадаємо, що 1992 р. експедиція Хмельницького історико-краєзнавчого музею під керівництвом В. Захар'єва розпочала розкопки поселення і курганного могильника за 2 км на південний схід від села Сокільця[10]. Поселення займає площу до 8 га. Розчищено залишки наземного житла каркасно-стовпової конструкції з вогнищем діаметром 1,5 м. Окрім шматків обмазки з відбитками колод та прутів, які уціліли від стін, трапилися також фраґменти побіленої вапном стелі. На долівці житла знайдено уламки тюльпаноподібних горщиків, кістки тварин, а в культурному шарі пам'ятки — зразки чорнолискованих корчаг та уламки столового посуду, прикрашеного врізним та штампованим декором, у тому числі заповненим білою пастою. Подібні орнаментальні мотиви знаходимо на посуді групи пам'яток східнобалканського культурного кола, зокрема в горизонті Бабадаг II[11]. Цікавою є підбірка крем'яних серпів із широкою п'ятко́ю та залізна сокира із „крильцями“. Численні аналогії такого типу сокир знаємо з центральноєвропейських пам'яток періоду HaB[12]. Загалом комплекс речей, знайдених на сокілецькому поселенні, якнайкраще характеризує цю пам'ятку як приналежну до непоротівської групи чорноліської культури Середнього Подністров'я[13].*

---

[6] Kossak G. „Kimmerische“ Bronzen // Situla.— T. 20—21.— 1980.— S. 109.

[7] Kemenczei T. Hungarian Early Iron Age...— S. 591—618.

[8] Metzner-Nebelsick K. Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung...— S. 383—447.

[9] Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej.— Kraków, 1993.

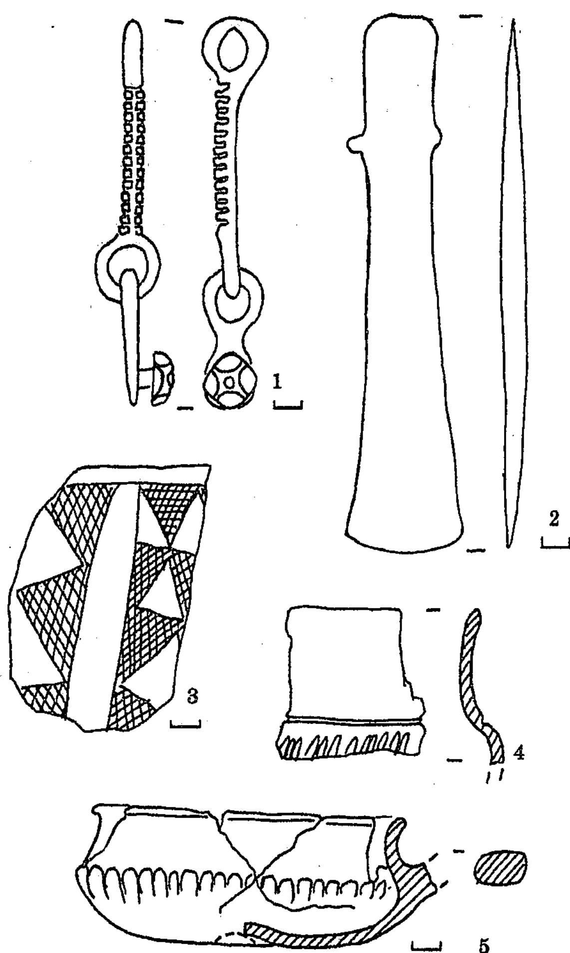
[10] Бандрівський М., Захар'єв В. Новий варіант однокільчастих вудил з підвісами з Центрального Поділля // Наукові матеріали V Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих учених.— К., 1997.— С. 149—150; Крушельницька Л., Бандрівський М., Захар'єв В. Нова пам'ятка непоротівської групи на Середньому Дністрі // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародного „круглого столу“.— Львів, 1997.— С. 107—109.

* Довкола досліджуваного поселення у Сокільці зафіксовано ще 7 пунктів, які датуються ранньозалізним часом. Один із них — на лівому березі річки Ушиці в урочищі Ляповка (поряд з урочищем Панська криничка). Шість — на правому березі ріки в урочищах Проців хутір, Бурти, Батарея, Над ставом, обабіч дороги на село Лисець та на початку долини між сокілецьким садом і урочищем Біляни. На цьому ж березі річки Ушиці в урочищі Кругляк є два кургани. Більший, заввишки близько 2 м, має у насипі кам'яну кріпиду, менший насипаний з ґрунту. На відстані 200 м від цих курганів ліворуч дороги на село Чабанівку — ще три ледь помітні підвищення з каменю.

[11] Morintz S. Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istropontică (Cercetarile de la Babadag) // Traco-Dacica.— Bucureşti, 1987.— T. VIII.— N 1/2.— P. 39—71.

[12] Boroffka N. Folosirea fierului in România de la inceputuri pinâ in secolul al VIII-lea î. e. n. // Apulum.— Alba Julia, 1987.— T. XXIV.— P. 63, fig. 1, 3—4.

[13] Krušelnicka L. Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit // Acta Archaeologica Carpatika.— 1979.— T. 19.— S. 73—96.

Мал. 1. Матеріали передскіфського часу із села Сокільця Дунаєвецького району Хмельницької області. *Розкопки В. Захар'єва 1992 р.*

На сокілецькому поселенні знайдено частину бронзових однокільчастих вудил з орнаментованим підвісом. Довжина збереженої частини разом із підвісом сягає 13,2 см, довжина стрижня гризла — 9,5 см, товщина його в середній частині до — 0,8 см, довжина підвісу 4,8 см. Ширина кілець гризла 2,2 см, ширина кільця підвісу — 2,2 см, ширина орнаментованої головки — 1,8 — 2,0 см.

Знайдений екземпляр являє собою фрагмент двочленних вудил з однокільчастими кінцями. Збереглася одна ланка гризла і з'єднана з ним рухомо й нероз'ємно ланка підвісу, за допомогою якого трензель закріплювався до щічного ременя оголов'я. Зовнішнє кільце гризла і підвіс були відлиті одночасно з іншими деталями вудил. Збережений стрижень гризла має підквадратну в перетині форму. На ширшому боці стрижень

вкритий двома рядами литих опуклин у вигляді густо розміщених квадратиків по 13 у кожному ряду. Протилежний бік гризла гладкий. Краї стрижня закінчуються великими кільцями, одне з яких відлите в горизонтальній площині, тоді як протилежне — у вертикальній. Цим прийомом досягався той ефект, що зовнішні кільця вудил, які виступали з обох боків за беззубий край нижньої щелепи коня, лежали в одній площині. Підвіс має вісімкоподібну в плані форму. На одному кінці закінчується кільцем, яке рухомо й нероз'ємно з'єднане із зовнішнім кільцем стрижня. На протилежному, округлоплоскому в плані щитку підвісу припасований грибоподібний низький стрижень. Головка його опукла, підквадратної у плані форми із заокругленими кутами. На зовнішній поверхні головка підвісу орнаментована чотирма півколами по кутах і маленьким кружечком усередині, що загалом творить враження чотирипелюсткової розетки (мал. 2).

Вудила із Сокільця належать до рідкісного варіанта двочленних однокільчастих вудил із підвісами, які набули поширення переважно в Центральній Європі. В Україні це перша знахідка цього варіанта і друга, якщо зараховувати її до однокільчастого (другого) типу вудил за класифікацією О. Іессена 1953 р. Уперше однокільчасті вудила в Україні знайдено на березі Сиваша біля села Сергіївки на місці кімерійського стійбища-зимівника[14]*. За формою сокілецькі вудила подібні до вудил із Ветіша у Румунії. Останні, однак, не орнаментовані й мають інакше сформований стрижень підвісу*[15]*. Приблизно те саме можемо сказати про пару вудил із Штілфріда в Австрії, гризла яких вкриті маловиразними насічками*[16]*. Третя подібна знахідка походить із Дунакемледа в Угорщині й різниться від попередніх тим, що стрижні вудил оздоблені серією поперечних литих насічок*[17]*. Інші знахідки однокільчастих вудил із підвісами (а також чи не єдиний у всій Східній Європі екземпляр із Майкопа на Кубані)*[18] *виявляють значно менше подібности із сокілецькими вудилами.*

Взяті для порівняння окремо конструктивні і стилістико-орнаментаційні елементи вудил із Сокільця знаходять майже прямі паралелі на Північному Кавказі, Передкавказзі та лісостеповій зоні України. Наприклад, такий елемент сокілецького екземпляра, як ряди випуклих квадратиків на стрижні гризла, уподібнюють його в той самий спосіб до рифлених гризел двокільчастих вудил із Бутенок[19]*, Зелевкінського скарбу*[20]*, з кургану Уашхиту. Такі ж литі карби є на гризлі вудил типу*

---

[14] Махортых С., Черненко Е. Киммерийский памятник в Присивашье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.— V вв. н. э.— Тирасполь, 1994.— Т. 2.— С. 152—154.— Рис. 1.

[15] Bader T. Bronzedepotfunde Kreismuzeum Satu Mare // Inventaria Archeologica.— Rusu, 1977.— P. 70, b.

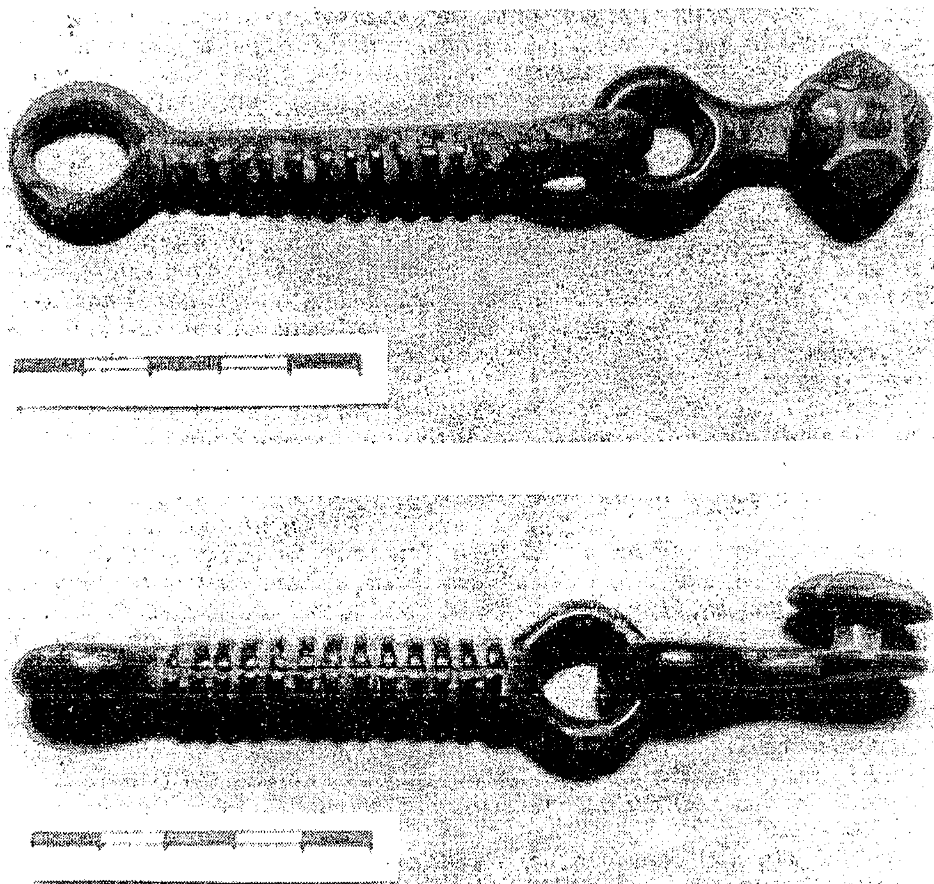
[16] Gallus S., Horváth T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Dissertationes Pannonicae.— Budapest, 1939.— II.— Tabl. LXXI, 1—2.

[17] Там само.— Tabl. XX, 13.

[18] Иессен А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // Советская археология.— 1953.— Т. XVIII.— С. 74.— Рис. 15.

[19] Ковпаненко Г. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1962.— Вып. 12.— С. 66—72.

[20] Тереножкин А. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 72—74.— Рис. 40, 3.

Мал. 2. Бронзові однокільчасті вудила, знайдені на поселенні непоротівської групи чорноліської культури біля села Сокільця Дунаєвецького району Хмельницької області. *Розкопки В. Захар'єва 1992 р.*

Константинова-Енджи з Теремців, що неподалік Сокільця[21]*. Вважають, що присутність на верхній грані гризла двокільчастих вудил рядів литих квадратиків свідчить про їх пізнє походження*[22]*. Якщо ця ознака справді може служити хронологічним індикатором (і не лише для двокільчастих вудил), то в такому разі екземпляр із Сокільця маємо підстави вважати дещо молодшим від вудил із Дунакемледа, Ветіша та Штілфріда, які такого рифлення не мають. Спеціальні дослідження до-*

[21] Горішний П. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія.— 1978.— № 27.— С. 55.— Рис. 1; Вальчак С. О некоторых цельнолитых уздечных комплексах предскифского времени на юге Восточной Европы // Грековские чтения.— М., 1992.— С. 29.

[22] Махортих С. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північного Кавказу) // Археологія.— К., 1992.— № 1.— С. 24.

вели, що рифлений стрижень на вудилах ранньозалізного віку Центральної і Південно-Східної Європи трапляється надзвичайно рідко і виступає тут як типологічний рудимент, що імітує скручену мотузку[23]. *Отже, рифлений стрижень є найтиповішою ознакою вуздечок північнопричорноморського та центральнокавказького походження. У Карпатському регіоні та у прилеглих областях відомо однокільчасті вудила, у тому числі з підвісами, зі стрижнеподібними тритрубчастими псаліями типу І, за К. Мецнер-Небелсік*[24].

Наявність чотирипелюсткової розетки на головці підвісу сокілецьких вудил — явище виняткове. Для порівняння назвемо лише одні вудила — із Кобанського могильника на Північному Кавказі, в яких підвіс орнаментований подібною чотирипелюстковою розеткою[25]. *Схожі за формою розетки прикрашають головку підвісу на кільцях для повода з кургану Аксай біля Ростова*[26]. *Аналогічна за схемою орнаментика представлена у Карпатському регіоні. Наприклад, таку ж чотирипелюсткову розетку бачимо на пластинчастому трипетельчастому псалії з Угорщини та бронзах із тутешніх могильників Кіш-Косцег та Іспанлак*[27].

Конструкція підвісу сокілецьких вудил теж не знаходить паралелей у матеріалах Центральної Європи. Як правило, у центральноєвропейських однокільчастих вудилах головка підвісу лежить на „г"-подібному стрижні (Біхаругра, Шанда, Дунакемлед, Ветіш, Штілфрід). Натомість двокільчасті вудила з Українського Лісостепу, Передкавказзя та Північного Кавказу дають численні приклади підвісів із „т"-подібним стрижнем, які конструктивно близькі до стрижня підвісу із Сокільця (наприклад, знахідка 1950 р. біля Лермонтовського роз'їзду неподалік П'ятигорська, вудила з Носачівського кургану, із Зольного кургану біля Сімферополя, зрештою, уже згадувані кільця для повода з кургану Аксай). Отже, схема формування головки підвісу на вудилах із Сокільця, а також рифлення на стрижні тяжіють до східноєвропейських зразків, хоч сама форма сокілецьких вудил наслідує типово центральноєвропейську вузду.

За типологічною класифікацією О. Іессена (1953), сокілецький екземпляр слід було б відносити до другого типу, в який об'єднані однокільчасті вудила. Однак цьому перешкоджає той факт, що у другому типі О. Іессена відсутні екземпляри з підвісами. Натомість саме такі підвіси присутні на двокільчастих вудилах, виділених О. Іессеном у перший тип. Сокілецькі вудила, представляючи однокільчастий тип вудил, тим самим мають провідну ознаку другого типу і водночас, за наявністю у них підвісу, — характерну рису першого типу за класифікацією вудил 1953 р. Судячи з картографування однокільчастих вудил із підвісами, останні утворюють компактну групу на території Центральної Європи (за винятком екземпляра з Майкопа). Таке їх розміщення може вказувати на те, що в Карпатському регіоні та прилеглих центральноєвропейсь-

---

[23] Metzner-Nebelsick C. Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung...— S. 402.

[24] Там само.— S. 401.

[25] Тереножкин А. Киммерийцы...— С. 179.— Рис. 94, 7.

[26] Мелентьев А. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени // Краткие сообщения о докладе и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.— М., 1967.— Вып. 112.— С. 38—44.— Рис. 7.

[27] Gallus S., Horváth T. Un peuple cavalier...— Tabl. XLI, 6.

*ких областях відбувався свій власний процес експериментування і розвитку форми вудил. На ймовірність незалежної появи двочленних однокільчастих вудил у різних регіонах уже вказував О. Іессен, оскільки ця форма є найпростішою. І, як свідчать вищенаведені матеріали, процес формування центральноєвропейського типу вудил відбувався радше під впливом східноєвропейських, можливо передкавказьких, зразків (орнаментика, рифлення стрижня, конструкція підвісу). Механізм трансплантації цих зразків міг проходити трьома шляхами: 1 — унаслідок торгово-обмінних контактів; 2 — шляхом вторгнення іншоетнічного населення; 3 — міг бути привнесений мандрівними майстрами-ливарниками. Оскільки сокілецькі вудила мають рифлений стрижень,який є пізньою ознакою, а також беручи до уваги існування на них характерної орнаментики та конструкції підвісу, маємо підстави датувати екземпляр із Сокільця останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е.***

У зіставленні з уже відомими в літературі знахідками „кімерійського" типу із Середнього Подністров'я (вудила з Теремців, стилет із Фільварків-Руських, курган у Лоєвцях, курган у Бандашівці, Мошанецький скарб та інші) виявлення сокілецьких вудил підсилює припущення про ймовірність перебування на Середньому Дністрі ще в доскіфський час носіїв вершницької культури з ранньокочівницькими елементами. При тому названі пам'ятки досить компактно згруповані в межиріччі Жванчику та Ушиці і в придністровській частині Північної Буковини. Чи ці середньодністровські вершники мали якесь відношення до кімерійців, чи, може, представляли військову верхівку місцевих племен, озброєну й екіпіровану згідно з вимогами того часу, наразі невідомо. Матеріали, які засвідчують перебування на Середньому Дністрі цих „передскіфських вершників", заслуговують особливої уваги, оскільки дають підстави припускати, що вплив кімерійської культури на Центральну Європу міг здійснюватися не лише через Подунав'я і Південні Карпати, як це уявляється сьогодні, а й вгору по Дністру з виходом через Верецький, Ужоцький і головно Яблуницький перевали на Середньодунайську низовину.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ, Володимир ЗАХАР'ЄВ

* Автори висловлюють С. Махортиху щиру вдячність за допомогу у визначенні хронології сокілецьких вудил.

ПОХОВАННЯ ПОМОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНЕЛЕВІ-РУСЬКОМУ

У серпні 1973 р. експедиція Тернопільського краєзнавчого музею провела охоронні розкопки на колишньому хуторі Човганщина (тепер село Чернелів-Руський Тернопільського району Тернопільської області), в результаті яких відкрито поховання, ймовірно, бронзової доби, а також багате поховання поморської культури, могильники черняхівської культури й давньоруського періоду[1].

Підставою для проведення розкопок були знахідки на садибі Ярослава Юрковського[*]*, який під час копання льоху, що під господарською будівлею, натрапив на поморське поховання.*

Як виявилося згодом, поховання поморської культури залягало неподалік північно-західного краю могильника черняхівської культури, який розміщений на високому пагорбі Могилки, що на правому березі річки Гнізни (ліва притока Серета, басейн Дністра). У 1977 р. в самому центрі черняхівського могильника виявили ще одне поховання поморської культури, яке, правда, на відміну від першого, було дуже бідне.

Далі подаємо опис поховань.

***Поховання № 1**, у загальній нумерації також № 1 (мал. 1). Воно залягало на глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні у шарі суглинків. Обриси могильної ями, оскільки вона була засипана подібним ґрунтом, а також значною мірою пошкоджена під час земляних робіт, простежити не вдалося. Орієнтація поховання, яке було трупоспаленням, загалом за знахідками північно-східна.*

Земляними роботами пошкоджено приблизно південну третину поховання. З максимальною точністю зафіксувавши на підставі розповідей учасників земляних робіт розміщення інвентаря, виявленого у цій частині поховання, решту розкопок було проведено з якнайбільшою акуратністю. Вже у верхніх шарах заповнення могильної ями було зафіксовано кілька уламків ліпного сірого та чорнолискованого посуду, які, мабуть, походили з тризни.

У північній частині поховання на його дні виявлено скупчення перепалених людських кісток. Тут же були вуглики з дерева — залишки

---

[1] Герета И. П. Раскопки могильника в Чернелеве-Русском // Новейшие открытия советских археологов.— Часть III.— К., 1975.— С. 55. Щиро дякую тодішнім членам секції археології при Тернопільській організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури учителям Василеві Олійникові і Михайлові Прокіпчукові, учневі Богданові Строценю за велику допомогу у проведенні розкопок.

[*] Про них повідомив нас покійний уже директор Чернелево-Руської початкової школи Петро Закоршм'яний. З його боку ми відчували постійну підтримку.

поховального вогнища. Серед кальцинованих кісток біля перепаленої ключиці знайдено залізну латенську фібулу (мал. 3). Поряд, із західного боку від кісток, що були перепалені, стояла ліпна сіра миска зі слідами повторного перебування на вогні (мал. 2, 6). Дещо вище від перепалених кісток знайдено розбитий ліпний кухлик, який від повторного перебування на вогні набув рожевого кольору (мал. 2, 5).

За 0,2 м на південь від перепалених людських кісток лежало 16 кісток та уламків кісток двох молодих свиней (визначено дві лопатки, плечову, ліктьову, дві великі та одну малу гомілки, одну стегнову, три тазових, три ребра).*

Дещо південніше від кісток тварин розмістились зрушені земляними роботами великий вазоподібний горщик (мал. 2, 2), невеликий одновушний глечик (мал. 2, 3), кухлик з вушком (мал. 2, 4) і миска (мал. 2, 7). Цікаво, що глечик був покладений у миску (мал. 1).

Подаємо опис інвентаря, котрий є типово поморським.

Фібула. Виготовлена із залізного дроту (мал. 3). Вона одночленна, з дугастою напівкруглою у перерізі спинкою, потовщеною посередині пружинкою у шість (3 х 3) зворочин, а також верхньою дугастою тятивою, короткою прямою ніжкою і залишками підігнутого доверху приймача, кінець якого був, ймовірно, прикріплений до нижньої частини спинки. Довжина фібули — 9,5 см, пружини — 2,9 см.

Фібула з Чернелева-Руського близька за конструкцією та формою до латенських фібул духцовського типу. Такі фібули датуються в основному III ст. до н. е., а деякі їхні варіанти, зокрема виготовлені із заліза, побутували ще й у II ст. до н. е.[3] Таким чином, це поховання можна датувати II ст. до н. е.

Весь посуд з поховання № 1 ліпний, відзначається високими художніми якостями.

Горщик-ваза (мал. 2). Має біконічний тулуб з ребристим перегином бочка. Шийка починається від характерного для всього посуду із цього поховання невеликого уступу, що оперізує посудину. Вінця злегка відігнуті. Поверхня чорна, з невеликими сірими вкрапленнями, пролискована. Глина відмучена з невеликою домішкою піску. Висота горщика — 21,8 см, діаметр вінець — 18,4 см, дна — 10 см. Перегин бочка — на висоті 8,5 см, тобто нижче середини посудини.

Близька аналогія до цієї посудини — горщик із поморського могильника в білоруському селі Тростяниці (поховання № 1)[4]. До речі, такі горщики рідко трапляються на поморських пам'ятках. Близькі за формою посудини відомі на могильниках пшеворської культури[5]. Дуже подібний до нього горщик зі села Монастирихи Тернопільської області[6]. Зрештою, на основній території розповсюдження поморсь-

---

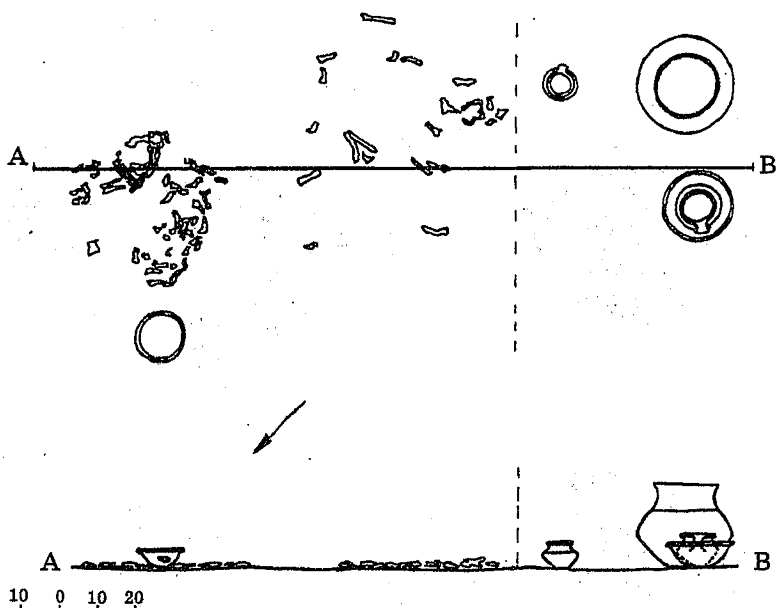
* Визначення наукового співробітника Інституту зоології АН УРСР К. Білан.

[3] Filip I. Keltové ve stžedni Europě.— Praha, 1956.— S. 90—96; Filip I. Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas.— Prag, 1966.— T. I.— S. 314. Duxer Fibel.

[4] Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине // Советская археология.—1965.— № 1.— С. 199, рис. 2, 5.

[5] Kaszewska E. Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz // Prace i materiały Muzeuma archeologicznego i etnograficznego w Łodżi // Seria archeologiczna.— Łódź, 1961.— S. 192—193, tabl. III, 1.

[6] Козак Д. Н. Некоторые проблемы изучения пшеворской культуры // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 106.

Мал. 1. План поморського поховання № 1

кої культури в Польщі трапляються поховання з керамікою, характерною для цих двох хронологічно близьких культур, котрі пов'язані між собою[7].

Дуже близькі до великого горщика-вази та поміж собою за формами і пропорціями, а також за технікою виготовлення глечик і кухлики, в тому числі й той, що вдруге побував на вогні. Такі посудини дуже характерні для поморської кераміки. Всі вони відзначаються вишуканістю обробки[8]. *Найближчі до них аналогії — глечик і кухлики із поховання № 1 у Тростяниці*[9].

Серед чернелево-руських посудин цього типу виділяється досконалістю форм та бездоганністю чорнолискованої поверхні одновушний глечик (мал. 2, 3). Його тулуб біконічний, дно рівне. Вінця злегка відігнуті. Вушко невелике, у вертикальному перерізі овальне. Воно починається від уступу, що оперізує глечик навколо, і з'єднується з вінцями, дещо піднімаючись над ними. Від уступу починається також шийка. Поверхня глечика чорна, добре пролискована. Глина відмучена з невеликою домішкою піску. Висота глечика — 9,1 см, діаметр вінець — 10,1 см, дна — 5 см. Перегин бочка на висоті 3,4 см.

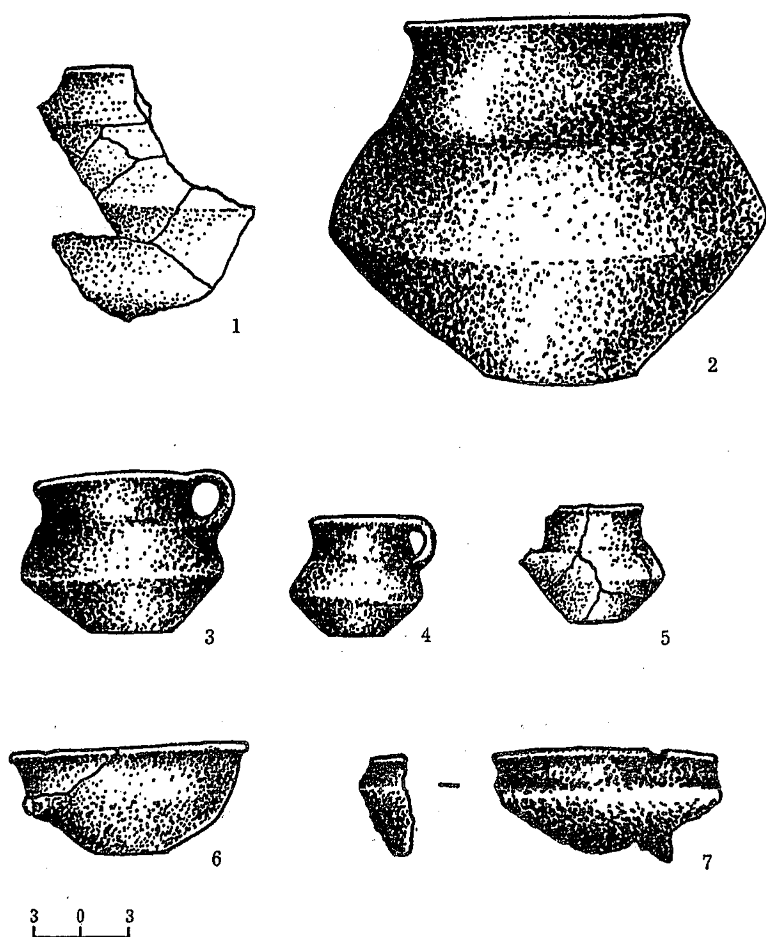
Кухлик з вушком (мал. 2, 4). За формою він подібний до глечика, але є невелика відмінність у пропорціях: має дещо нижче перегин бочка, дещо

---

[7] Dąbrowski T. Z problematyki późnego okresu lateńskiego na terenach Polski Wschodniej // Wiadomości archeologiczne.— Warszawa, 1970.— T. XXXV, z. 3.— S. 284—285.

[8] Никитина В. Б. Памятники...— С. 203.

[9] Там само.— С. 200, рис. 3, *1, 6*.

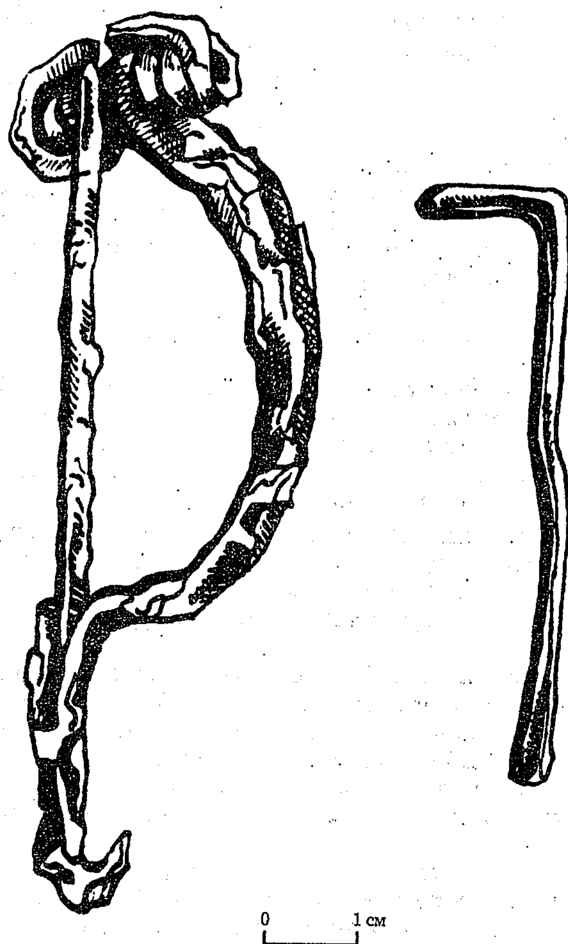

Мал. 2. Кераміка з поморського поховання № 1

вища його шийка. Поверхня чорнолискована, глина відмучена зі значною домішкою піску. Висота кухлика — 6,5 см, діаметр вінець — 7 см, дна — 4 см. Перегин бочка на висоті 2,7 см.

Кухлик з вушком (розбитий, склеєний, мал. 2, 5). За формою і пропорціями майже аналогічний глечикові. Від повторного перебування на вогні поверхня кухлика рожева. У минулому вона була, мабуть, чорна, пролискована. Глина відмучена з невеликою домішкою піску.

Миска з вушком (мал. 2, 6). Вушко не збереглося повністю, мало воно овальну форму. Вінця різко відігнуті, бочки злегка заокруглені, дно рівне. Поверхня згладжена, але нерівна, світло-сіра, а всередині темніша. Незначне пожовтіння пов'язане з повторним перебуванням на вогні. Глина з домішками крупнозернистого піску й шамоту. Висота миски — 5,2 см, діаметр вінець — 13,3 см, дна — 5 см.

Мал. 3. Фібула з поморського поховання № 1

За формою близька до цієї миски миска із поморського поселення у селі Крилові Ровенської області, але вона не має вушка[10]. *Її дещо нагадує миска з поховання № 1 із могильника поморської культури в селі Дорогочині (Білорусь), лише вона трохи нижча*[11]. *Така форма мисок вважається для поморської культури пізньою. Деякі дослідники пов'язують її з кельтським впливом*[12].

Миска розбита. Зберігся тільки її фраґмент (мал. 2, 7), який не дає змоги зробити повну реконструкцію. Миска глибока, вінця її злегка

---

[10] Крушельницька Л. І. Поселення поморської культури у Ровенській області // Археологія.— К., 1968.— Т. XXI.— С. 196, рис. 2, 3.

[11] Никитина В. Б. Памятники...— С. 199, рис. 2, 5.

[12] Крушельницька Л. І. Поселення...— С. 197.

відігнуті. Поверхня чорна, добре пролискована. Глина відмучена зі значною домішкою піску. Діаметр вінець — 18 см.

Поховання № 2*, у загальній нумерації № 56*[13]*. Це поховання було трупоспаленням. Як і поховання № 1, воно залягало на глибині 1,1 м у суглинках. Поряд на меншій глибині залягало черняхівське поховання № 57, не перекриваючи поморського.*

Кілька фраґментів ліпного чорнолискованого посуду з характерним для поморського поховання № 1 уступом під шийкою накривали купку перепалених людських кісток. Їх було небагато. Деякі, як, наприклад, колінні чашки, були слабо перепалені. Разом з кістками був уламок перепаленого дерева та кілька деревних вуглинок.

Біля трупоспалення знайдено зуб тварини та уламок бронзової пластинки.

Серед уламків посуду, виявлених у заповненні могильної ями, які, можливо, походять з тризни, маємо уламок ліпної темно-сірої миски із загнутими досередини вінцями та великий фраґмент масивного рожевого від повторного перебування на вогні горщика такого ж типу, як і великий горщик з цього поховання (мал. 2, 1).

Короткі висновки. *Поховання у Чернелеві-Руському, як і інші поморські поховання, є ґрунтовими, без будь-яких наземних позначень. Поморській культурі також властивий обряд трупоспалення. Як і в інших похованнях поморської культури, у чернелево-руських були наявні кістки тварин.*

Інвентар поховань складає в основному глиняний ліпний посуд, що характерно для поморських некрополів. Рівень лискування чернелеворуських чорнолискованих посудин настільки високий, що схиляє до думки про виготовлення їх гончарами-спеціалістами. Чорнолискований посуд узагалі часто трапляється на могильниках поморської культури. Так, уся кераміка з поховання № 2 із могильника в Тростяниці є чорнолискованою[14]*.*

Поховання у Чернелеві-Руському мають, таким чином, ряд аналогій серед інших поховань поморської культури. Типологічно вони близькі до уже названих пам'яток, а також до поморських могильників у Кам'янці-Бузькій Львівської области[15] *та селах Головні*[16]*, Млиниші*[17]*, Гущі*[18] *Волинської области.*

Відкриття рідких на нашій території найбільш східних поховань поморської культури викликає значне зацікавлення дослідників, тим більше що цей район є контактною зоною племен різних синхронних культур.

Ігор ҐЕРЕТА

[13] Герета И. П. Новые исследования в Чернелеве-Русском // Археологические открытия 1977 года.— М., 1979.— С. 310—311.

[14] Никитина В. Б. Памятники...— С. 200.

[15] Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej.— Lwów, 1939.

[16] Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Восточной Европы // Археология СССР. Свод археологических источников.— М., 1961.— Вып. ДІ-29.

[17] Захарук Ю. М. Дослідження пам'яток пізньої доби бронзи та раннього заліза на Волині 1950 р. // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1956.— Т. 6.— С. 21—23.

[18] Остап'юк Д. А. Могильник в с. Гуща // Археологические открытия 1968 года.— М., 1969.— С. 344—345.

ЗАЛІЗОПЛАВИЛЬНІ ГОРНИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ НА ПОСЕЛЕННЯХ БІЛЯ СІЛ РЕМЕЗІВЦІ ТА ЛИПІВЦІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТИ

З усіх галузей промисловости найбільше значення в історії суспільства мало добування заліза. З масовим поширенням залізних виробів відбувався прогрес і в інших сферах життя. Тому вивчення цього питання завжди має певний інтерес.

Розгляд питання про добування заліза на Верхньому Подністров'ї у перших століттях нашої ери стало можливим лише після відкриття та досліджень поселення біля села Ремезівців Золочівського району Львівської области. Поселення розташоване за 300 м на північний схід від села. Воно займає всю південну та південно-західну частини урочища Кути, яке є надзаплавною терасою лівого берега Золотої Липи. Від річки воно відділене сильно заболоченою долиною, а в північно-східному напрямі підвищується та переходить у лісовий масив.

Поселення було відкрите у 1965 р., і цього ж року на ньому розпочались розкопки. Вони тривали і протягом трьох наступних літніх сезонів (1966—1968 рр). Усього за цей час було відкрито 2750 м² площі. Виявлено 17 жител, дві господарські споруди, 15 ям, рештки вогнищ, скупчення глиняної обмазки.

Більшість досліджених жител (95 відсотків) були заглибленими в землю. Вони мали чотирикутну або овальну в плані форму, вирізані в материку стінки — вертикальні, деколи трохи звужені донизу, здебільшого рівне дно. Площа жител не перевищувала 20 м², і лише в житлах XIX ст. вона становила 27,5 м². У трьох житлах прослідковано вогнища; вогнища відкрито також на тодішній поверхні поза межами жител. Входом до більшости жител слугували вирізані у материку східці. Вони, як правило, знаходились біля південно-східної стінки.

Наземне житло збереглось у вигляді скупчення глиняної обмазки коричнево-цеглястого кольору. Його розміри 3,6 х 5,5 м. Скупчення залягало на тодішньому горизонті на 0,35 м нижче від сучасної поверхні. У більшості шматків обмазки один бік був вигладжений, рівний. З протилежного боку виразно прослідковувались відтиски дерев'яних конструкцій — тонких паликів, а також грубших і навіть чотирикутних стовпів.

З південно-східного боку до завалу примикало вогнище, яке було викладене з кусків пісковику. На вогнищі виявлено рештки попелу та вуглликів.

Виявлені на поселенні ями групувались в основному поблизу жител і часто творили з ними єдині господарські комплекси. За формою всі ями діляться на округлі та овальні. Ями округлої в плані форми становили

дві третини від загальної кількости. Діаметр більшости округлих ям дорівнював 1,75—1,85 м, і лише дві ями мали діаметр до 1,3 м. Вирізані у материку стінки в основному донизу трохи звужувались і переходили у легко вгнуте дно.

Ями використовувались для різних господарських потреб, зокрема яму № 5, у якій були випалені стінки, могли використовувати для зберігання зерна.

Розкопки поселення важливі не тільки описаними об'єктами. Тут вперше для Верхнього Подністров'я отримано матеріали, які дають змогу охарактеризувати таку важливу галузь виробництва, як добування заліза. Відкриті залізоплавильні горни є першими об'єктами такого характеру на Верхньому Подністров'ї. Через те, що горни виступають разом зі спорудами, які пов'язані з ними, нашим завданням є подати їх детальний опис та характеристику.

Споруда II знаходилась у південно-західній частині поселення. Вона складалась з конструктивно з'єднаних між собою двох частин і була витягнута зі сходу на захід. Стінки орієнтовані за сторонами світу.

Західна частина чотирикутної у плані форми була легко заглиблена. Вирізані в материку стінки її вертикальні, долівка являла собою рівний і сильно втоптаний материк. Її розміри 2,1 х 3 м, глибина 0,96 м від сучасної поверхні.

Східна частина була на 0,6 м глибша від західної. Вона також являла собою заглиблення чотирикутної форми з дещо заокругленим північно-східним кутом. Вирізані в материку стінки донизу трохи звужувались, долівка не дуже рівна. Розміри східної частини 2,3 х 3 м, глибина 1,6 м від сучасної поверхні.

Під східною, а частково й під північною стінкою проходив вирізаний у материку виступ, що являв собою рівну площадку шириною 0,3—0,45 м, яка піднімалась на 0,37—0,44 м над долівкою. Він слугував для кращого доступу до горнів, які знаходились з північного краю споруди.

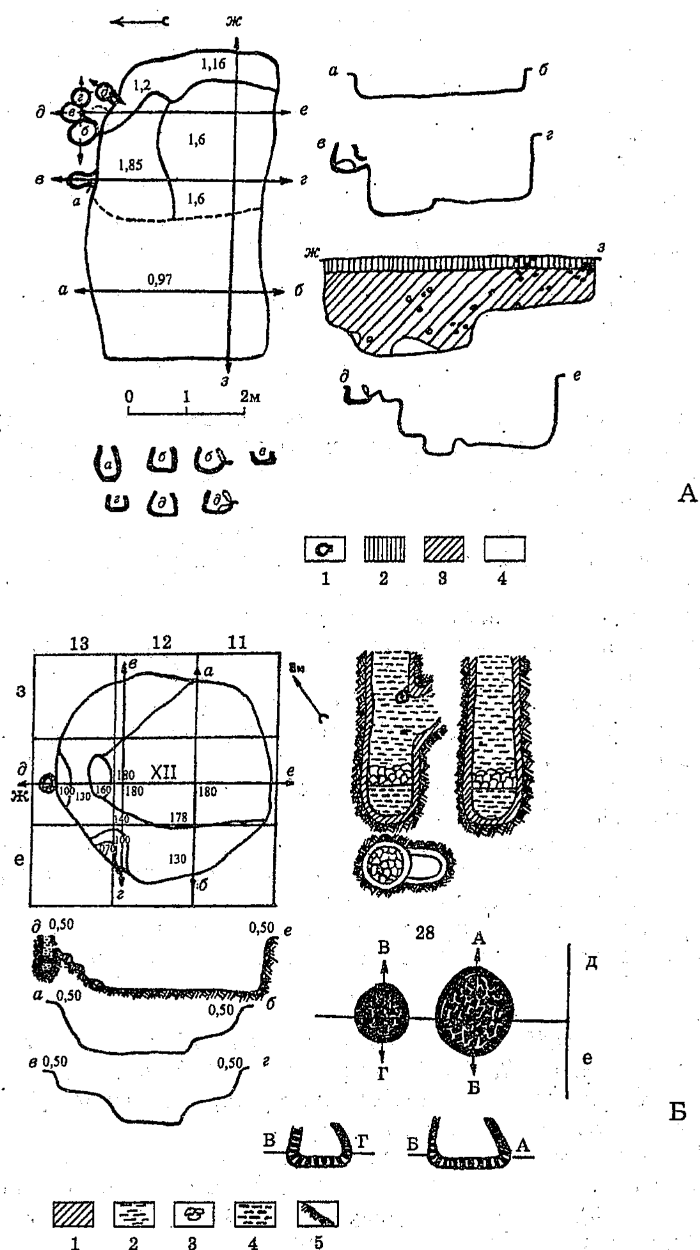
Усього тут знаходилось п'ять залізоплавильних горнів. Вони були вирізані в материку на північному борту споруди. Чотири з них були розташовані разом, їх стінки прилягали одна до одної. П'ятий горн знаходився за 0,7 м на захід і теж на борту споруди. Від горнів збереглась заглиблена в тодішній материк частина, а купол, мабуть, зрізаний плугом під час оранки.

Розташований окремо горн А мав округлу в плані форму, вирізані в материку стінки донизу розширювались, дно рівне. Від високої температури стінки опалились на товщину 4—6 см до білявого кольору, а місцями навіть окислились. Дно було опалене лише на товщину 2—3 см до червоного кольору. Розріз стінок засвідчив, що їх декілька разів підправляли глиною.

Глибина збереженої частини горна дорівнювала 0,52 м, діаметр по дну — 0,32 м, діаметр по верхній частині — 0,26 м. На південній стінці горна знаходився продух, що виходив усередину споруди.

На дні горна простежено шар деревного вугілля товщиною до 2 см, а на ньому залягав залізний шлак.

Горни Б,В,Г,Д виступали, як уже вказувалось, в одному комплексі, дотикаючись стінками один до одного. Вони теж мали округлу в плані форму, розширені донизу стінки, які були вирізані в материку, рівне дно.

Мал. 1. Ремезівці. План і стратиграфія залізоплавильних споруд II і XII

А. Споруда II *(розкопки 1965 року)*:

1 — стінки горна; 2 — дерновий шар; 3 — заповнення споруди; 4 — материк

Б. Споруда XII *(розкопки 1968 року)*:

1 — заповнення споруди; 2 — заповнення горна; 3 — шлаки; 4 — вугілля; 5 — материк

Слід зазначити, що глибина їх була не дуже однаковою — від 0,22 до 0,41 м, діаметр по дну 0,32—0,4 м, діаметр по верху 0,21—0,25 м. У трьох горнах прослідковано продухи, що виходили усередину споруди.

Стінки горнів були опалені на товщину 4—7 см до світло-сірого кольору, місцями осклені, дно було опалене слабше — на товщину 2 см до червоного кольору.

На прошарках вугілля, які знаходились на дні горнів, залягали залізні шлаки. Вага шлаку в окремих горнах дорівнювала 5—8 кг.

Отже, на ремезівському поселенні ми виявили доволі цікаву споруду, у якій західна частина (житло) була конструктивно пов'язана зі східною, яка являла собою майстерню для добування заліза. Вони знаходились під одним дахом і лише мусили бути переділені стінкою. Слід зазначити, що таке пов'язання житла і, наприклад, кузні спостерігалось і в недавній час.

Уся споруда була заповнена гумусом, перемішаним з вугликами, глиняною обмазкою, камінням. Величезна кількість залізного шлаку спостерігалася по всьому дну споруди, а в окремих місцях майстерні шлак залягав суцільним шаром.

Ще краще досліджено залізоплавильний горн у споруді XII, відкритій майже в центральній частині поселення. Споруда являла собою землянку, близьку до округлої форми. Вирізані в материку стінки були майже вертикальними, за винятком північно-східного боку споруди, де вони трохи звужувались. Долівка являла собою рівний і добре втоптаний материк. Розміри споруди — 5 х 5,3 м, глибина 1,8 м від сучасної поверхні. Попід стінками, за винятком її західної частини, простяглось материкове підвищення, утворюючи майже підковоподібну форму. Ширина підвищення 1,4 м, висота 0,52—0,65 м від рівня долівки. Під південно-східною стінкою споруди над згаданим підвищенням підносилась материкова площадка розміром 0,45 х 1,3 м.

Якраз напроти цієї площадки на краю (на борту) споруди знаходився добре збережений залізоплавильний горн. Лише верхня (куполоподібна) його частина була зрізана плугом.

Горн являв собою вирізане в материку заглиблення округлої у плані форми з майже вертикальними стінками та рівним дном. Його діаметр по дну — 0,22 м, діаметр по верху — 0,21 м, глибина — 0,9 м від рівня виявлення.

На висоті 0,45 м від дна горна, від північної його стінки, відходив продух діаметром 0,18 м. Спрямований під 45° до стінок горна, він виходив усередину споруди на згадану площадку. На площадці мусив знаходитись міх, яким нагніталось повітря.

Стінки горна були опалені на товщину 5—7 см до сірого кольору, а місцями осклені, дно — на товщину 2 см до червоного кольору. Добре випаленими були і стінки продуху. Виразно було видно сліди додаткового підправлення стінок горнів глиною.

На дні горна знаходився шар деревного вугілля товщиною до 0,2 см, а зверху залягав залізний шлак. Окремі шматки шлаку поприкипали до стінок горна.

Отже, вдруге на ремезівському поселенні маємо горн, пов'язаний зі спеціальною спорудою. Це була окрема майстерня для добування заліза. Знайдені у заповненні, крім кераміки, залізні вироби дають підставу для

II

XII

Мал. 2. Загальний вигляд залізоплавильних горнів споруд II та XII.
Фото

припущення, що тут, можливо, відразу знаходилась і кузня. Однак якихось твердих фактів для підтвердження цієї думки все-таки немає.

Недалеко від споруди XII знаходилась напівземлянкка чотирикутної форми.

Підсумовуючи сказане, можемо наголосити, що в Ремезівцях уперше для району Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери виявлено залізоплавильні горни. Характерним є заглиблений у материк тип горна з надземною надбудовою (куполом) та штучним нагнітанням повітря. Важливо, що горни не виступають окремо, а пов'язані зі спеціальними заглибленими спорудами, утворюючи майстерні. У 1989 р. при дослідженні поселення перших століть нашої ери біля села Липівців Перемишлянського району Львівської області виявлено два залізоплавильні горни. Це частково заглиблені у чорноземі і вимазані глиною камери, що мали округлу форму діаметром 0,35 м. Стінки, що збереглись на висоту до 15 см, були виліплені з глини і випалені до сірого кольору. Куполи зрізані у процесі оранки. Фраґменти їх траплялись недалеко від горнів. На дні горнів залягав прошарок вугілля, а зверху шматки шлаків. Шлак був розкиданий довкола. Аналогічного типу горни відомі в зарубинецькій культурі.

Для порівняння візьмемо найближчі до нашої пам'ятки хронологічно, територіально і керамічними матеріалами горни зарубинецької культури.Зупинимось на горнах з поселення у Лютежі. Вони, як і наші з Липівців, частково заглиблені в материк, виступають поодинці, а не групами, і призначались, за словами В. Бідзіля, для декількох плавок заліза. Близькими до них є горни з Липівців. Натомість наші горни з Ремезівців відрізняються від лютезьких.

Горни у Ремезівцях будувались на краю (у материковій стінці) спеціально викопаних великих споруд — землянок і були пов'язані з ними. В одному випадку така залізоплавильна споруда з п'ятьма горнами конструктивно поєднувалася з житлом. Точно не можна твердити, чи друга споруда слугувала лише для виплавки заліза, а чи, можливо, мала ще й інше призначення.

Побудова для горнів довготривалих споруд, пов'язання їх з житлами вказує на те, що тут жили майстри-спеціалісти, мали свої залізоплавильні майстерні, а отже, що горни були стаціонарними і використовувались довгий час. Горни з Лютежа, як і дальші від нас свєнтокжиські горни, не мали таких споруд. Свєнтокжиські горни взагалі були на відкритому місці та у великій кількості, а лютезькі розміщувались біля невеликих ям, що служили для кращого підходу до них.

На довготривале використання горнів з Ремезівців вказують також сліди додаткового підправлення їх стінок глиною. Це добре простежено у перерізах. Свєнтокжиські горни використовувались тільки один раз.

У горнах з поселення в Лютежі, як і в Липівцях, не виявлено спеціальних продухів для нагнітання повітря[1]*. Немає слідів таких продухів і в свєнтокжиських горнах. У літературі з давньої металургії довгий час не було відповіді на питання, як нагніталось повітря. Правда, у Желиховице були прослідковані Плейнером продухи-отвори, які під кутом підхо-*

[1] Бідзіля В. І. Чорна металургія стародавніх слов'ян // Слов'яноруські старожитності.— К., 1969.— С. 63.

дили до горнів. Це підтвердилось у горнах з Ремезівців. У наших горнах дуже добре простежено продухи, які виходили насередину споруд, наприклад, у споруді XII на спеціальну площадку. Там знаходився міх, яким нагніталось повітря. У зв'язку з тим, що горни були вирізані у глинистому материку, відпадала потреба спеціальних сопел. Продухи були лише вирівняні глиною, сильно випалені і фактично творили ніби сопла. Туди вставлявся патрубок міха. Усе це говорить, що в Ремезівцях маємо справу зі спеціальними довготривалими майстернями для добування заліза. Отже, якщо від свєнтокжиських горнів ремезівські цілком відрізняються, то з лютезькими у них все ж таки є певні спільності, тобто вони ближчі до наших декількаразовим використанням та наявністю хоч би невеликих ям.

Враховуючи те, що поселення знаходилось при сильно заболоченій долині, де залягає і є доступною для використання болотна руда, можна вважати, що добування заліза велось на її основі.

Аналіз шлаку показав, що добування заліза велось сиродутним способом. Відсутність у шлаку вкраплень зерен відновленого заліза вказує на високопродуктивний процес плавлення. При сиродутному способі руду засипали поверх вугілля (у наших горнах поверх деревного вугілля). Унаслідок згоряння оксид вуглецю (CO_2) піднімався вгору і вступав у реакцію з рудою. Залізо відновлювалося у вигляді маленьких кусочків, що мають тістоподібну консистенцію. Далі цим кускам необхідно було відділитись від шлаку і з'єднатись в один кусень — крицю. Для цього потрібна була температура до 1300° С, а при застосуванні флюсів — нижча. Починався процес плавлення. Шлак стікав у нижню частину горна, а зверху залишалася криця. Чим вищою була температура, тим менше заліза залишалось у шлаку. А якраз аналізи шлаку з наших горнів вказують на високий рівень цього виробничого процесу. Отримана криця очищалась від домішок ще шляхом проковування у теплому стані.

Ремезівське поселення — перша пам'ятка на Верхньому Подністров'ї, перший відомий пункт зі залізоплавильними горнами перших століть нашої ери. Хоч ціле поселення не спеціалізувалось на добуванні заліза, як, наприклад, у Лютежі, однак саме добування заліза велося майстрами-спеціалістами. Оскільки на поселенні виступає липицька і зарубинецька кераміка, то поселення мало змішаний липицько-зарубинецький характер, і цю галузь виробничої діяльности можна пов'язувати з обома групами населення. Тим більше, що добування заліза в обидвох етнічних спільнот стояло на досить високому рівні.

У процесі дослідження поселення у Ремезівцях крім масового матеріалу зібрано ряд знахідок, які дають змогу визначити час існування цієї пам'ятки, — фібули очкоподібного типу, фібулу з прямою „смичкоподібною" дужкою, залізні ножі, залізну шпору. На їх основі ремезівську пам'ятку віднесено до початку III ст. н. е.

Володимир ЦИГИЛИК

РОТОНДА 961—962 РОКІВ У МЕЖАХ НАЙДАВНІШОГО ГОРОДИЩА НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ

Розкопками В. Гончарова та П. Толочка 1970—1972 рр. у межах так званого „города Кия“ було виявлено залишки фундаменту невідомої споруди. Характер розчину мурування та своєрідна будівельна техніка вирізняли нововідкриту пам'ятку з-поміж відомих монументальних об'єктів Старокиївської гори давньоруського періоду. Аналіз стратиграфії в контексті викладеного під 945 р. літописного нарису історичної топографії Києва першої половини X ст. дав змогу авторам ототожнити досліджувані муровані залишки з палацом княгині Ольги „в городі“. Тривалий час від публікації до публікації переходила інформація про збережені фрагменти стіни палацової споруди загальною довжиною 18 м та кількома залишками муру, що відходили від неї під прямим кутом[1]. *Нововідкриті фундаментні залишки П. Раппопорт ототожнив з двома фрагментами прямої стіни довжиною 4,3 та 5 м, дослідженими В. Хвойкою у 1907—1908 рр. на ділянках № 12 та № 14*[2].

Наступне розкриття пам'ятки, здійснене під керівництвом В. Харламова у 1981—1982 рр., дозволило уточнити попередні висновки. Так, було встановлено, що раніше досліджувані фрагменти фундаментів були частинами великого кола. Це дало підстави вважати споруду ротондою (мал. 1). Проте ототожнення об'єкта з палацом, який, як гадають, мав бути на княжому дворі „у городі“, залишилося незмінним[3].

У північній частині розкопу було простежено давні траншеї глибиною 2,5—3 м, які прорізали культурні напластування від рівня сучасної

---

[1] Толочко П. П. Раскопки древнего Киева // Декоративное искусство СССР.— М., 1972.— № 1.— С. 54—55; його ж. Новые археологические открытия в Киеве // Вопросы истории.— М., 1973.— № 4.— С. 210—211; його ж. Древний Киев.— К., 1976.— С. 28—31; його ж. Нове у вивченні Києва // Археологія.— К., 1978.— Вип. 26.— С. 92—93; Боровский Я. Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 175—181.

[2] Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников.— Л., 1982.— Вып. Е1-47.— С. 8—9.

[3] Харламов В. А. Исследования дворцовой постройки на Старокиевской горе // Археологические открытия 1981 года.— М., 1983.— С. 327—328; його ж. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 106—110; його ж. Исследования каменной монументальной постройки X в. // Отчет начальника архитектурно-археологического отряда Киевской археологической экспедиции Харламова Виктора Александровича о проведенных в 1981—1982 гг. раскопках т. н. „Дворца княгини Ольги“ на Старокиевской горе // Науковий архів ІА НАН України.— 1981—1982/34 „в“, спр. 21013, 21014, с. 1—7. Планувальну інтерпретацію В. Харламова з деякими застереженнями підтримав П. Толочко. Див.: Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 34—36.

поверхні до лесового материка. Відсутність будь-яких комунікацій у цих траншеях дозволила припустити, що вони виникли в результаті археологічних досліджень В. Хвойки у 1907—1908 рр. Опубліковані Г. Корзухіною виписки О. Спіцина зі щоденника розкопок В. Хвойки в садибі М. Петровського дали змогу локалізувати місця, де в 1907 р. було виявлено рештки кам'яних споруд[4]. На археологічній карті київського дитинця, укладеній С. Килієвич, досліджувані В. Хвойкою залишки давніх кам'яних фундаментів та звалища будівельного сміття позначено в семи пунктах найдавнішого київського городища: № 12, 14, 17, 20, 21, 24, 36[5] (мал. 2). Розкоп 1970—1972 рр. співпадає з ділянкою № 24, де на глибині 1,3 м В. Хвойка виявив фраґмент кам'яного фундаменту, підошва якого знаходилася на материку на глибині 2,5 м. Ділянки № 12 та № 14, на які вказував П. Раппопорт, знаходяться дещо далі на північний схід. Помилка дослідника спричинена, слід гадати, неправильним тлумаченням плану мурованих залишків, досліджених у 1970—1972 рр., як прямої стіни загальною довжиною 18 м. Окрім того, фраґменти фундаментів, виявлені поблизу північно-західної межі садиби Десятинної церкви на ділянках № 12, 14, були також викладені на глині. У газетних публікаціях, що висвітлювали хід розкопок В. Хвойки 1907 р., вказується на приналежність цих залишків споруді дохристиянської доби[6].

Позаяк фраґменти архаїчного кам'яного мурування на глині відомі принаймні у двох місцях „города Кия", то ототожнення одного з них із палацом княгині Ольги є досить суперечливим. Крім того, за літописом „у городі" був лише „двір княжий", а „двір теремний" був „поза городом", „за святою Богородицею". Сумнівною також є ідентифікація ротонди з палацовою спорудою. Про це, зокрема, пише М. Богданов[7]. Спираючись на відомості, почерпнуті з праці Х. Фрізе „Історія польської церкви від початку християнства до наших днів", він вказує, що в княгині Ольги у Києві перебував моравський князь Олег Олегович з духовенством „кирило-мефодіївської традиції". Появу ротонди М. Богданов пов'язує з місійною діяльністю моравського священика Григорія. Але й ця гіпотеза, як і попередня, без розгорнутого історико-архітектурного аналізу залишилася лише робочою.

Необхідною складовою ґрунтовного вивчення архітектурно-археологічної пам'ятки є виявлення її планувально-композиційних особливостей. Основною вимогою є передовсім детальна графічна фіксація плану фундаментних залишків. Оскільки результати дослідження споруди у 1981—1982 рр. заперечували висновки В. Гончарова та П. Толочка стосовно форми її плану, то можна припустити, що повторна фіксація В. Хар-

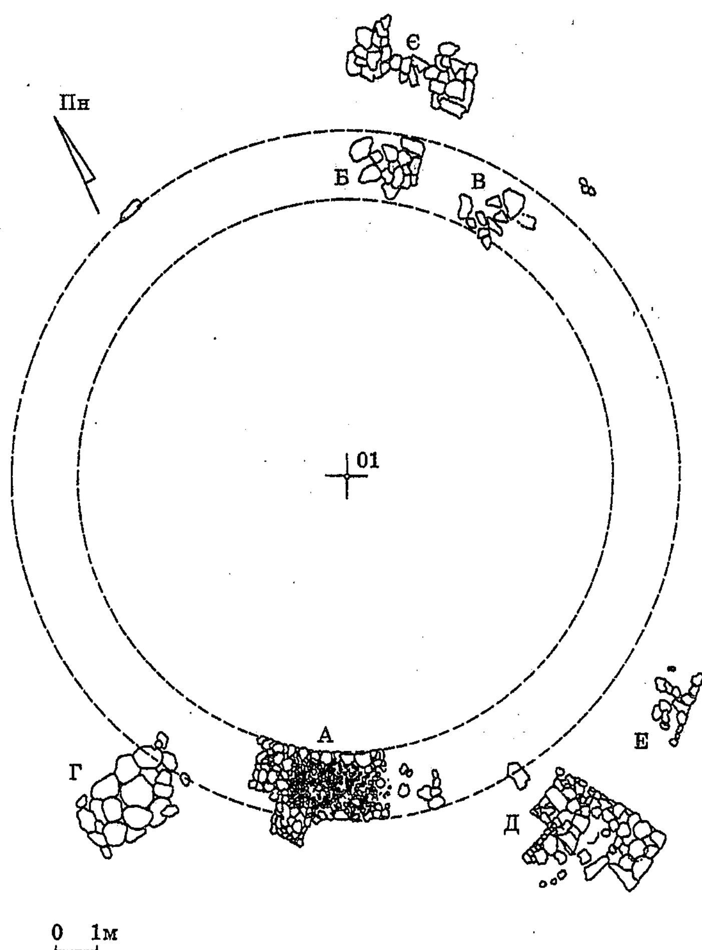
---

[4] Корзухина Г. Ф. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // Советская археология.— М., 1956.— Вып. XXV.— С. 318—342.

[5] Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 118—192; її ж. Детинец Киева IX—первой половины XIII веков.— К., 1982.— С. 36—42, 152—155.

[6] Раскопки в Киеве летом 1908 года (свод газетных известий) // Известия Императорской Археологической Комиссии.— СПб., 1909.— С. 81.

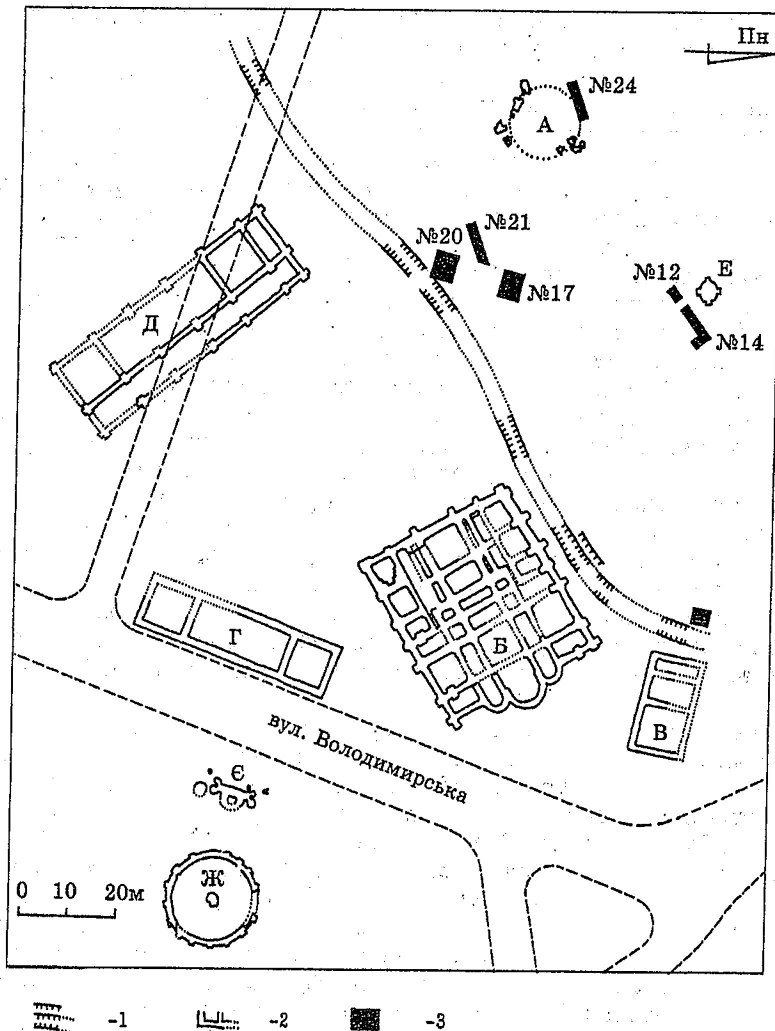
[7] Богданов М. І. До питання ідентифікації найдавнішої кам'яної пам'ятки на Старокиївській горі // Патріярхат.— Нью-Йорк; Філадельфія, 1993.— № 1.— С. 11—14; № 2.— С. 25—29.

Мал. 1. Загальний план фундаментів ротонди, дослідженої у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі. А, Б, В, Г, Д, Е, Є — фраґменти фундаментів та розсипи каміння *(за В. Харламовим)*

ламовим плану фундаментів, на яку спираються наші подальші міркування, була виконана якісно.

Розкопками В. Харламова зафіксовано сім фундаментних відрізків та розсипів каміння (мал. 1, А—Є). Вигин лінії стіни чітко фіксується на відтинку А в південно-західній частині розкопу. Фраґменти Б та В вписуються у коло з центром у точці 01. Фраґменти Г та Д інтерпретовані В. Харламовим як потужні контрфорси. Залишком контрфорса вважається також виступ на фраґменті А. Відтинок Д дослідник трактує як західну стіну тамбура, приєднаного до ротонди з півдня. Напрям південної стіни тамбура фіксувала, на думку автора, зовнішня грань фраґмента Е. Розпір розташованого у південній стіні

Мал. 2. Схема розміщення пам'яток на Старокиївській горі:
1 — фраґменти рову та валу найдавнішого київського городища;
2 — будівлі; 3 — ділянки, розкопані В. Хвойкою у 1907 р.;
А — ротонда X ст.; Б — Десятинна церква; В — терем „поза містом";
Г — Південний палац; Д — Західний палац; Е — святилище в „городі Кия";
Є — „пантеон" князя Володимира; Ж — ротонда кінця XII — початку XIII ст.

порталу стримувався, як гадав В. Харламов, виступом-відрогом на контрфорсі Д.

Подібно описує ротонду і М. Богданов. На його думку, ззовні, вздовж периметра ротонди, з кроком у два метри йшли контрфорси з вильотом у підошві до трьох метрів. З південного боку ротонди знаходилася прибудова „незрозумілого призначення" (мал. 3).

Застосування контрфорсів М. Богданов обґрунтовує необхідністю усунення можливого нерівномірного просідання споруди на слабких ґрунтах. Він доводить, що фундаменти лежать не на материку, а на значних культурних напластуваннях. Тому, аби дістатися до материка, необхідно було виконати великий обсяг земляних робіт і перемістити цю землю за межі міста. Натомість Я. Боровський, опираючись на археологічні звіти В. Гончарова, стверджував, що фундаменти спиралися на щільний гумусований шар або ж знаходилися на рівні материкового лесу[8]. *Тобто потреба усунення загрози просідання споруди за допомогою контрфорсів видається дещо перебільшеною.*

Насамперед критичного аналізу вимагає інтерпретація планувального укладу споруди. Зокрема, розглянемо принципову помилку у трактуванні фундаментних фраґментів Г та Д, які В. Харламов та М. Богданов вважали контрфорсами. Конструкція може стримувати розпір, якщо її орієнтовано поздовж дії зусилля, яке контрфорс спиняє чи перерозподіляє. Тобто контрфорси мали б бути орієнтованими до центра ротонди. Однак з плану випливає, що поздовжні осі фундаментних відтинків Г та Д не співпадають з радіальними осями ротонди, а перетинаються у точці, що знаходиться на певній відстані від центра споруди. Цей факт заперечує висловлене В. Харламовим й підтримане М. Богдановим припущення, що контрфорси стримували розпір чи забезпечували міцність і жорсткість споруди, усуваючи можливість просідання конструкції на слабких ґрунтах. Але зауважена композиційна особливість дає підстави для ширших міркувань стосовно планувальної композиції ротонди[*] *(мал. 4).*

Для цього визначимо на плані споруди точку перетину серединних осей фундаментних відтинків Г та Д. Фраґмент Д зберігся достатньо добре, тому спрямування його осі встановлюється напевне. Для позначення осі менш збереженого фраґмента Г орієнтуємося на його виразніше окреслену південну грань. Визначена на перетині осей точка 02 знаходиться посередині між центром ротонди 01 та її зовнішнім обводом. Окрім того, рівними є відстані від точки 02 до перетину вказаних серединних осей з колом ротонди. Те, що точка 02 розміщена на плані споруди вмотивовано, підтверджує ще одна закономірність, пов'язана з визначенням ролі західного виступу на фундаментному фраґменті Д (В. Харламов вважав його контрфорсом на західній стіні тамбура). Ширина цього виступу співпадає з товщиною стіни ротонди. Внутрішня, звернена до ротонди, грань збереглася краще, зовнішня — зруйнована. Відстані від точки 02 до внутрішньої та зовнішньої граней виступу співпадають з величинами внутрішнього та зовнішнього радіусів ротонди, прикладеними з центра 01. Циркульна засічка з точки 02, накреслена на внутрішній, краще збереженій, грані виступу, докладно збігається з її невеликим ухилом у бік стіни ротонди. З огляду на цей збіг припускаємо, що виступ на фундаментному відтинку Д є збереженим фраґментом стіни, яка півколом з центром у точці 02 огинала ззовні південно-західну частину ротонди. У такому випадку відтинки Г, Д та

[8] Боровский Я. Е. Светские постройки.— С. 179, 180.

[*] Планувально-композиційний аналіз та графічні реконструкції виконано спільно з В. Петриком.

виступ на фрагменті А є залишками переділок, які з'єднували стіну ротонди з гіпотетично відтворюваною півкруглою зовнішньою стіною з центром у точці 02. Фрагмент Д, який зберігся найкраще, виступав за її межі. Аналогічні виступи-пілястри знаходилися, як можна припустити, у завершенні фрагмента Г та на продовженні виступу, який відходив від фундаментного фрагмента А. У широкому проміжку поміж стіновими переділками, реконструйованими на фрагменті Д та виступі фрагмента А, знаходилася подібна стінка. Таким чином, стіна ротонди та зовнішня стіна у вигляді півкола з'єднувалися чотирма переділками. Пілястри на їх продовженні поділяли обвід зовнішньої стіни на п'ять рівних відтинків (мал. 5). Пропонована реконструкція з'ясовує причину неспівпадання напряму серединних осей відтинків Г та Д з центром ротонди. Вони знаходилися на радіальних осях кола зовнішньої стіни з центром у точці 02, чітко фіксованій на реконструйованому плані споруди. Зрозумілим стає і значний (поза 4 м) виліт цих фундаментних фрагментів.

Поза крайніми пілястрами, на відтинку, зафіксованому фундаментним фрагментом Е, півкруглий обвід зовнішньої стіни вирівнюється по прямій. Її орієнтовано на крайню точку півкола, яке окреслює граничний виступ пілястр. Вважаємо, що по радіальній прямій, яка проходить через цю точку, зовнішня стіна з'єднувалася зі стіною ротонди.

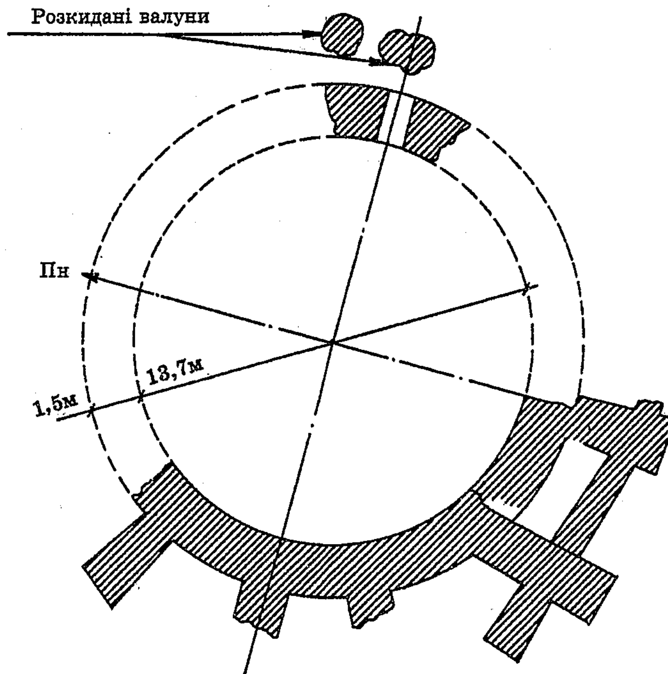
За межами обводу ротонди, з протилежного боку від зовнішньої округлої стіни, міститься кам'яний фрагмент Є. Його орієнтовано по лінії північний захід — південний схід. Значення цього фрагмента у планувальній композиції споруди В. Харламов не пояснює. М. Богданов трактує його як розкидані валуни[9]. В археологічному звіті 1972 р. цей фрагмент описано як залишки фундаменту довжиною 3,5 м і шириною 1,2 — 1,5 м. Фундамент спирався на материковий лес, його було викладено з валунів пісковику на глиняному розчині. В окремих місцях простежено три шари кладки висотою 0,7 м[10]. Це дає підстави не погоджуватися з думкою М. Богданова і, відповідно, дозволяє припустити, що розглядуваний фрагмент був складовою частиною планувальної композиції ротонди. Реконструйована в первісному обсязі його товщина могла б відповідати товщині основних мурів ротонди. За формою збереженого масиву та за характером кладки прочитується, що ці кам'яні залишки окреслюються циркульними засічками з центра ротонди. З північно-західного боку фундаментний фрагмент Є завершується чіткою, як припускаємо, лицевою гранню. Її орієнтовано на точку 02. Очевидно, вказаний фрагмент є залишком трапецієподібної ніші з дещо розхиленими назовні бічними стінками, яка з'єднувалася з основним муром на завершенні композиційної осі. Серединні осі бічних стінок перетинають внутрішній периметр кола ротонди в точках, що фіксують 1/10 його частину.

Значні розміри споруди та інформація про виявлені рештки обгорілих балок та дощок у її завалі дають підстави передбачити, що

---

[9] У доповненні до статті М. Богданова вказано, що на мал. 1 опущено напис на стрілці, який слід читати: „розкидані валуни". Див.: Богданов М. І. До питання ідентифікації...— № 2.— С. 29.

[10] Боровский Я. Е. Светские постройки.— С. 179, 180.

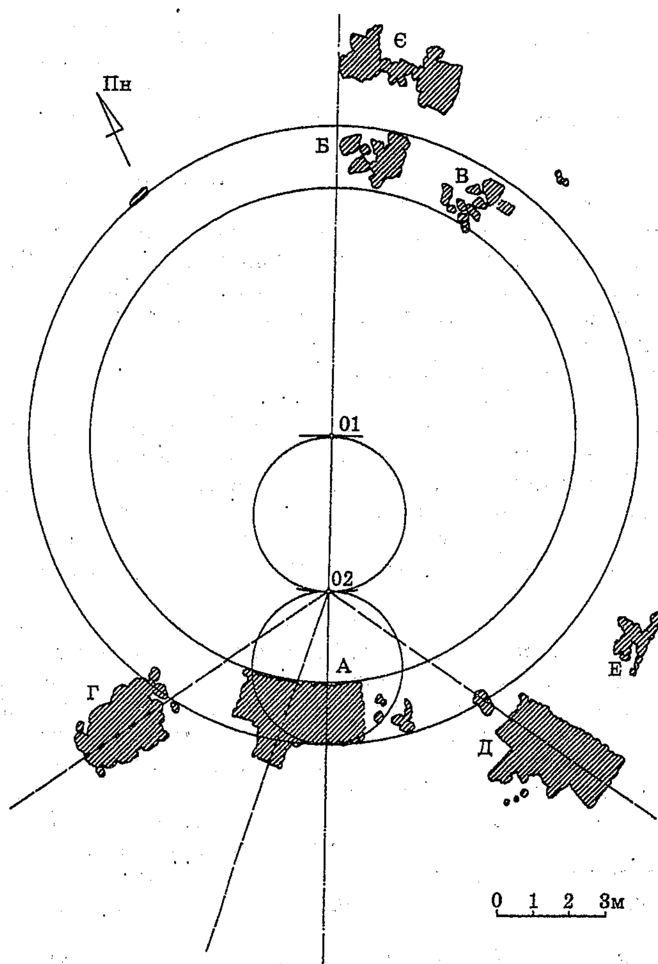

Мал. 3. План ротонди *(за М. Богдановим)*

конструкцію перекриття підтримували проміжні опори, які, найімовірніше, розташовувалися колом. Згідно з планувальною логікою ротонди, діаметр кола, вздовж якого розташовувалися опори, міг дорівнювати половині зовнішнього діаметра ротонди. Припущення щодо влаштування у ротонді проміжних опор підтверджує знахідка в розкопі шиферної дещо пошкодженої деталі, яку В. Харламов визначив як капітель[11] *(мал. 6). Максимальні параметри відтворюваного елемента визначені за мірною лінійкою на світлині — 40 х 50 х 20 см. Шиферному блокові надано лаконічної триступінчастої форми. У площині третього найменшого уступу (20 х 38 см) вибрано округлий отвір діаметром близько 5 см для фіксації шипа опори. Проте застосування кам'яних капітелей у дерев'яних опорах, які підтримують дерев'яне перекриття, є малоймовірним. Спостереження над зовнішніми ознаками шиферної деталі дає більше підстав інтерпретувати її як базу дерев'яної колони. При максимальній опорній площі прямокутник бази, орієнтований уздовж радіальних осей ротонди, не утруднював проходу поміж опорами (мал. 7).*

Досліджуючи метричну основу побудови плану ротонди, отримуємо додаткові показники до її історико-архітектурної інтерпретації. Мірною одиницею (модулем) споруди є товщина фундаментної стіни. Ця

[11] Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева...— С. 110; його ж. Исследования каменной монументальной постройки...— С. 5.

Мал. 4. Визначення точки перетину серединних осей фундаментних відтинків Г та Д (точка 02)

величина співпадає з товщиною зовнішньої півкруглої стіни та шириною пілястр. Зовнішній радіус ротонди та зовнішній радіус стіни, яка охоплює її півколом з південного заходу, дорівнює п'яти модулям. Це число повторюється і в поділі зовнішньої стіни, яка розчленовується пілястрами на п'ять однакових відтинків.

Обчислення міри довжини, закладеної у величині модуля, пов'язане з певними труднощами. Товщина стіни визначається по-різному: П. Толочко вказує величини „близько 1,50 м", „до 1,50 м" або ж „більше 1,50 м"; Я. Боровський, використовуючи археологічний звіт 1970—1972 рр., подає проміри „1,40—1,45 м", „1,20—1,50 м", „від 1,50 до 1,60 м"; В. Харламов, орієнтуючись на визначену Б. Рибаковим довжину давньоруського сажня, зазначає величину 1,52 м. Зовнішній діаметр ротонди визна-

чається за поданими В. Харламовим промірами у 14,5 або 18,5 м[12]. *За М. Богдановим зовнішній діаметр ротонди, відповідно, — 16,7 м. Зважаючи на неоднозначність у промірах товщин фундаментних фраґментів та діаметра ротонди, визначимо ці величини, беручи за основу план В. Харламова. Накладена на план розкопу 1982 р. сітка з розміром клітини 1 х 1 м дає змогу зробити це з достатньою точністю*[13]. *Визначений таким чином зовнішній діаметр ротонди дорівнює 17 м (мал. 8). Максимальні проміри товщини стіни на відносно добре збереженому фраґменті А дорівнюють 1,7 м (мал. 9). Припускаємо, що розмір близько 1,5 м отримано попередніми дослідниками в результаті певного усереднення промірів фундаментних фраґментів різного стану збережености.*

Найвідповіднішою для ротонди мірою є стопа (фут), що дорівнює 34 см. Товщина стіни рівнозначна п'яти стопам, або двом градусам (1 градус дорівнює 2,5 стопи), або одному пасу (1 пас дорівнює 5 стопам). Зовнішній радіус ротонди базується на величині десять градусів, або п'ять пасів. Таким чином, основні розміри визначаються числом з п'яти чи десяти мір, які відповідають стопі або похідним від неї величинам — градусу та пасу. Несподіваним результатом обчислення міри довжини є те, що вона збігається з каролінзькою стопою (1 каролінзька стопа дорівнює 34 см).

Визначена таким чином мірна одиниця (модуль) та лінійна міра, застосовані у розплануванні ротонди, а також виконана графічна реконструкція її плану дають привід для конкретніших історико-типологічних розшуків у рамках уточненої планувальної типології.

Спостереження за планувальними ознаками київської ротонди у зіставленні зі зразками ранньосередньовічної центричної архітектури однозначно вказують на зв'язок київської пам'ятки з християнською храмовою архітектурно-будівельною традицією. Використання центричних споруд для культових потреб було типовим явищем. Й саме серед центричних храмів знаходимо найближчі відповідники київській ротонді X ст. за морфологічними та стилістичними характеристиками.

Центричні храми зі зовнішньою галереєю, що охоплює основний масив споруди, окрім апсиди, відомі на теренах усієї християнської Ойкумени. Прикладом зі східних територій може бути грузинська чотириконха VI ст. Дзвелі Гавазі[14]. *Зовнішню галерею з боку західного та південного крила добудовано до храму в VIII—IX ст. (мал. 10).*

У константинопольській архітектурі також відома ротонда з галереєю-обходом. Цей тип репрезентує мартирій святих Карпа й Попила (мал. 11).

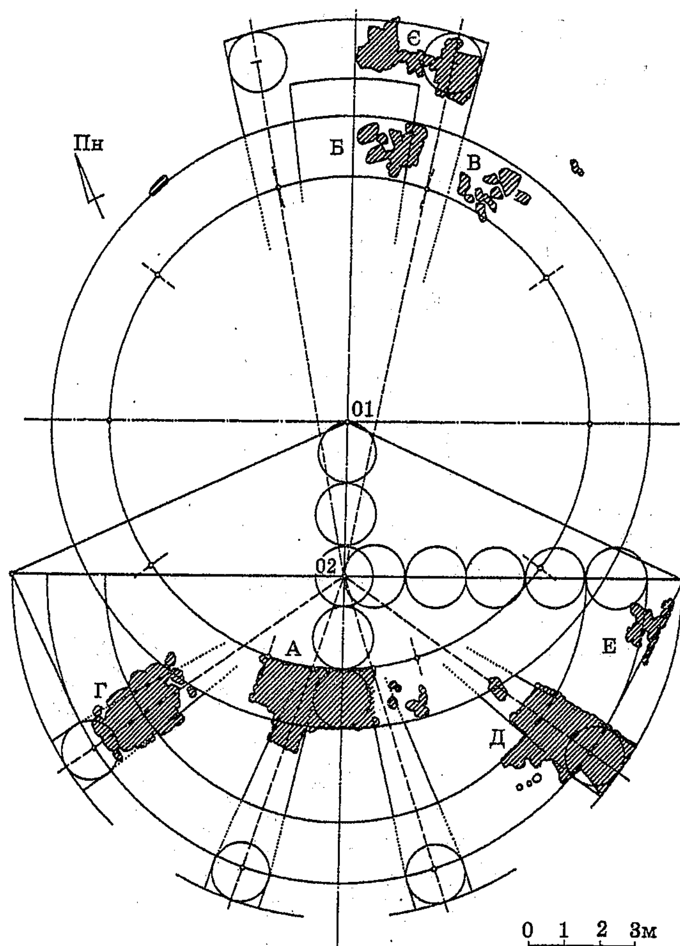
Найближчим відповідником київській пам'ятці щодо планувальних особливостей є ротонда св. Петра IX—X ст. у Старому Расі коло Нового

---

[12] Харламов В. А. Исследования дворцовой постройки...— С. 328; його ж. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева...— С. 106. Значна різниця у вказаних дослідником величинах не виключає помилки.

[13] Альбом иллюстраций к отчету начальника архитектурно-археологического отряда В. А. Харламова о раскопках дворца княгини Ольги на Десятинном переулке в гор. Киеве, проведенных в 1982 г. // Науковий архів. Інститут Археології НАН України.— 1981—1982/34 „в", спр. 21014.

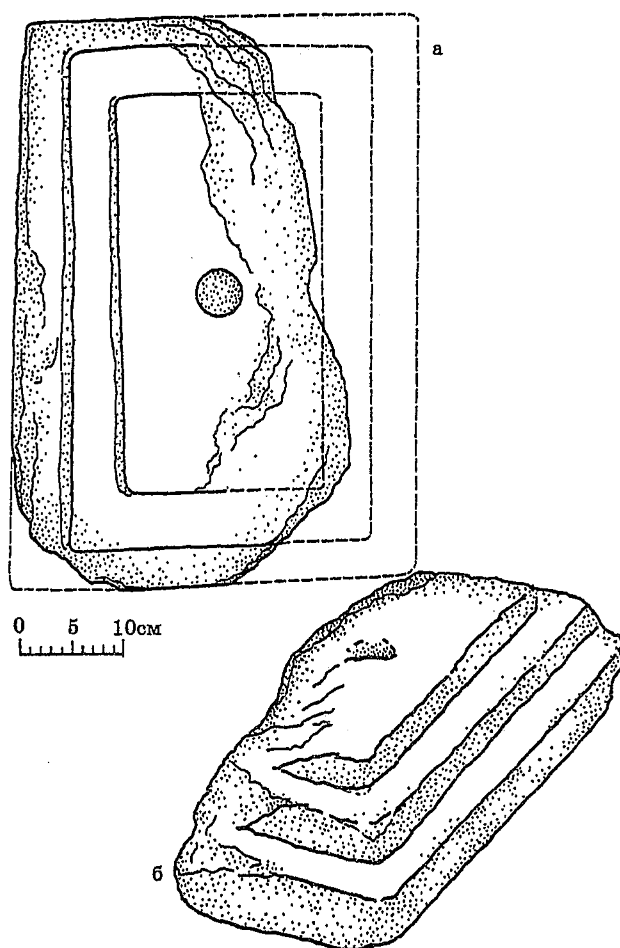
[14] Amiranaszwili Sz. Sztuka gruzińska.— Warszawa, 1973.— S. 131, 132.

Мал. 5. Аналіз планувального укладу ротонди

Пазара в сербській області Рашка[15]. *Центральний масив пам'ятки зовні нагадує дводільну ротонду. Проте чотири внутрішні діагональні пілони, на які спирається баня, надають споруді характеру тетраконха. Зі заходу, півночі та півдня ротонду оточує двоярусна галерея, південну частину якої втрачено унаслідок перебудов. На другий рівень ведуть сходи, розташовані в дільниці ліворуч від входу. Основний масив ротонди з'єднується з зовнішнім муром галереї радіальними переділками, що потоншуються до середини (мал. 12). Перекриття прибудови, яка зведена на місці первісного південного крила, підтримується тонкими, квадратними в перетині, стовпами на квадратній подушці. Не виключено, що це*

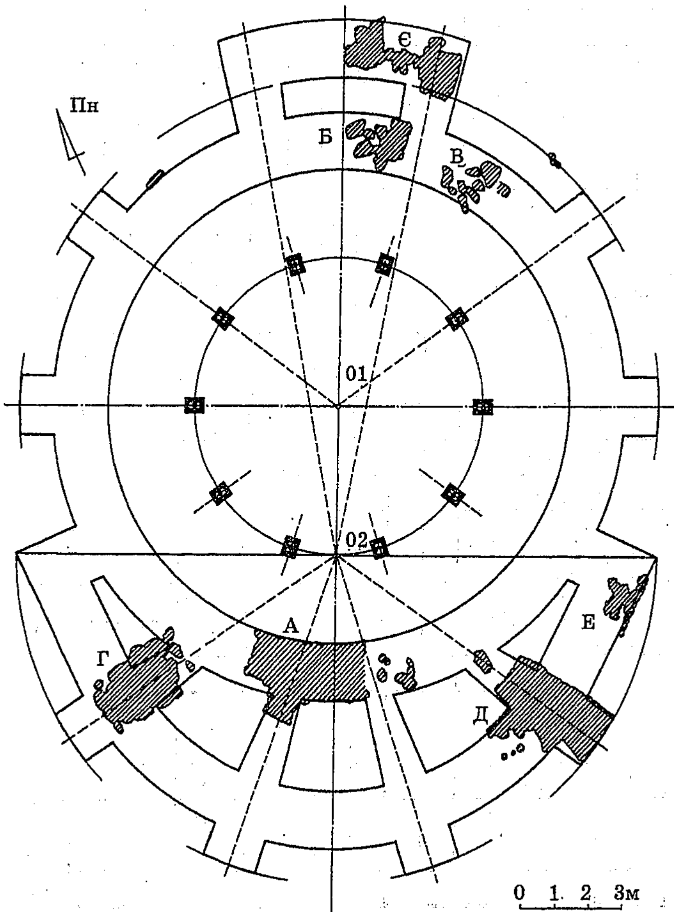
[15] Molè W. Sztuka słowian południowych.—Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.— S. 61, 62.

Мал. 6. Шиферна деталь (база підкупольної опори):
а) вигляд у плані; б) загальний вигляд

дерев'яні підпори на кам'яній базі, тобто конструкція, що використовувалася напевно й у внутрішньому опорному кільці київської ротонди. Походження ротонди зі Старого Раса обумовлюється реґіональними балканськими традиціями,у яких переплелися пізньоантичні та передроманські елементи. Зауважимо, що до початку XIII ст. жупани Рашки частково спиралися на авторитет Риму, від якого Стефан Першовінчаний отримав у 1217 р. корону.

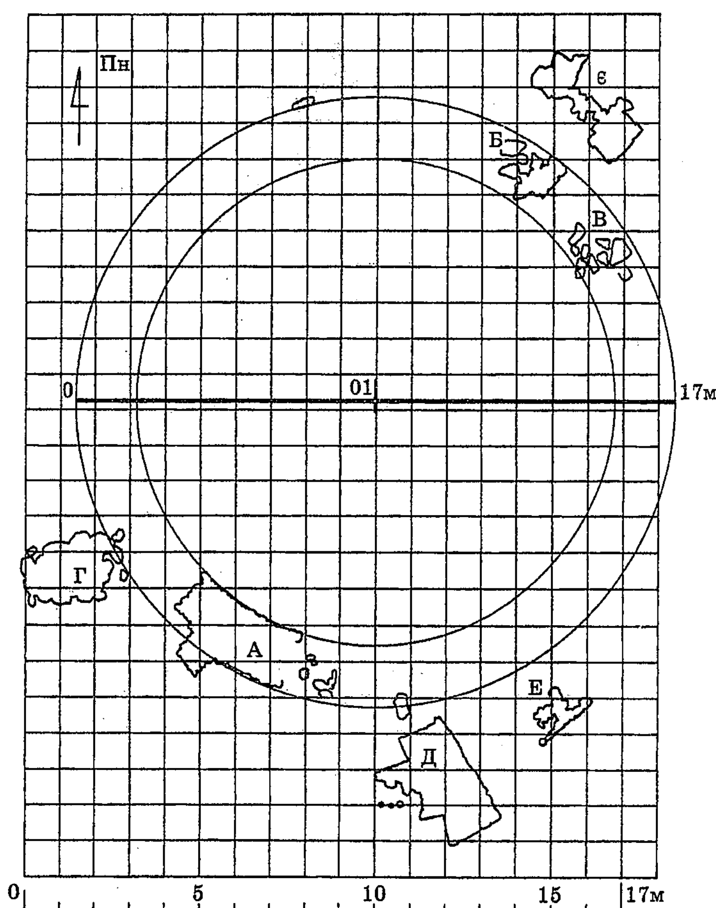
Планувальні ознаки ротонди св. Петра зі Старого Раса притаманні також північнонімецькій пам'ятці — ротонді св. Михайла у Шлезвігу (мал. 13). Такий збіг можна пояснити впливами імперії Каролінгів на Балканах, адже сусідня Далмація у цей час належала, хоч і номінально, до держави Карла Великого.

Мал. 7. Гіпотетична реконструкція плану фундаментів ротонди

*Каролінзькі традиції центричного храмобудування викликають неабиякий інтерес з огляду на визначення лінійної міри (каролінзької стопи), застосованої у розплануванні київської ротонди**. *Архітектурним*

* Про необхідність аналізу каролінзьких архітектурних традицій писав Ю. Асєєв: „Якщо подальші дослідження підтвердять гіпотезу про те, що ця будівля є ротондальною спорудою, то з'являться підстави для зіставлення її з традиціями каролінзької архітектури, а також з тенденціями центричних споруд X—XI ст. в архітектурі деяких західних країн того часу". Див.: Асеев Ю. С. Зодчество древнего Киева X—XIII вв. в контексте мирового архитектурного процесса // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева).— К., 1984.— С. 6. Однак своєї позиції дослідник не обґрунтував, а в іншій праці поставив під сумнів датування пам'ятки: „Деякі дослідники вважали, що це була ротонда, що аж ніяк не дає підстави вважати її за терем. Безперечно, цю споруду збудовано не за часів Десятинної церкви, можливо раніше, але, можливо, й значно пізніше". Див.: Асєєв Ю. С. До питання про стильову періодизацію архітектури Київської Русі // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С. 90, 91.

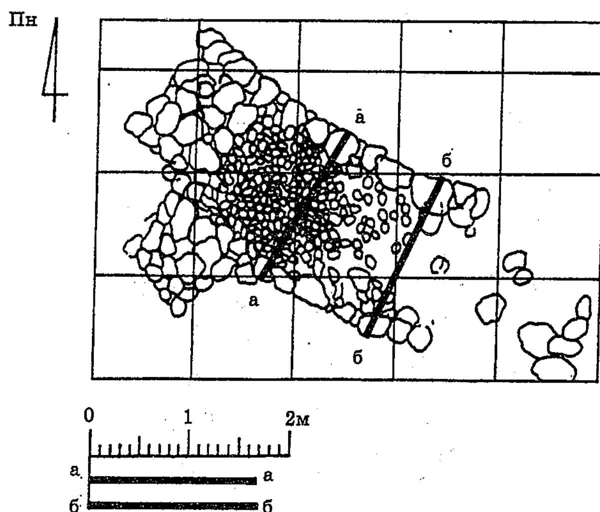

Мал. 8. Визначення зовнішнього діаметра ротонди

символом імперії Каролінгів є палацова церква в Аахені (кінець VIII— початок IX ст.) — чи не найчастіше копійована споруда у християнському світі. Значення Аахена зросло після того, як там було поховано Карла Великого, а в палацовій церкві почали коронувати німецьких володарів (від Людовика Побожного у 813 р., до Фердинанда I у 1531 р.)[16]. *Копії аахенської святині, що з'явилися у Західній Європі, пов'язуються переважно з династією Оттонів: Тіонвіль-Діденгофен, Комп'єнь, Сент Рік'є, Німвеуен, Бамберґ, Брюґґе, Лувен, Мюізен, Меттлах, Ґронінген, Вімфен ім Таль, Ессен, Торгау та інші (мал. 14, а—є).*

Порівнюючи план палацової церкви в Аахені та плани її архітектурних імітацій з реконструйованою на рівні плану фундаментів київською ротондою X ст., відзначаємо очевидні подібності між ними (мал. 14, ж).

[16] Schwarz A. Architektur und Gesellschaft von Kaiser Konstantin bis zu Karl dem Großen.— Leipzig, 1989.— S. 163—176.

Мал. 9. Проміри товщини стіни фундаментного фрагмента

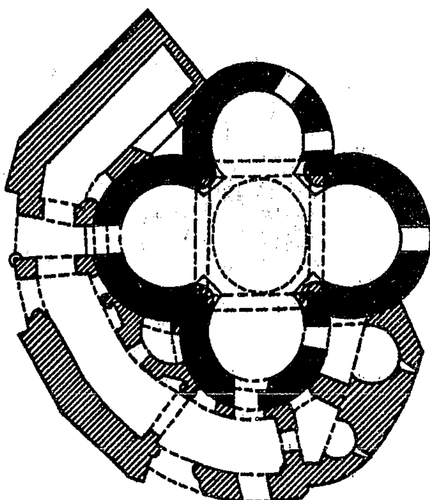
Київська пам'ятка видається прямою архітектурно-планувальною реплікою аахенського храму.

Перед входом, на композиційній осі палацової церкви в Аахені, влаштовано простору дільницю-перехід підквадратної форми в плані. Її перекрито склепінням та акцентовано високою вежею-дзвіницею. Перехід розкривається назовні величною аркою-прорізом, яка спирається на масивні пілони. Обабіч них розміщено округлі сходові клітки (мал. 15, а—б). У київській ротонді також виділяється кілька зовнішніх компартаментів, що розташовуються симетрично до її композиційної осі, замикаючись півкруглим муром. До центральної дільниці, фланкованої пілястрами, прилягають дещо менші бокові компартаменти, придатні за розмірами для розташування сходових кліток. Влаштування додаткових крайніх дільниць дозволяло організувати в них переходи на сходові клітки й розширити за рахунок цього простінки між прорізами дверей, забезпечуючи конструктивну міцність стіни. Такі заходи були зумовлені особливостями будівельної техніки ротонди із застосуванням глиняного розчину (мал. 16).

Виокремлення групи планувальних аналогів київської ротонди дозволяє впевнено ідентифікувати її з християнським храмом. Це дає додаткові можливості перевірити припущення щодо реконструкції окремих елементів плану, зокрема планувального фрагмента, фіксованого фундаментним відтинком Є і потрактованого за апсидну нішу в завершенні композиційної осі.

Трапецієподібний апсидний виступ з характерним розширенням назовні властивий, наприклад, великоморавському храмові № VII другої половини IX ст. з Микульчиць[17] (мал. 17, а). Бічні зовнішні грані його апси-

[17] Poulik J. Dvě velkomoravské rotundy v Mikulcičich // Monumenta archaeologica.— Praha, 1963.— T. XII.— S. 80—82.

Мал. 10. Дзвелі Ґавазі (Грузія). Середина VI—IX ст., план *(за Ш. Амiранашвiлi)*

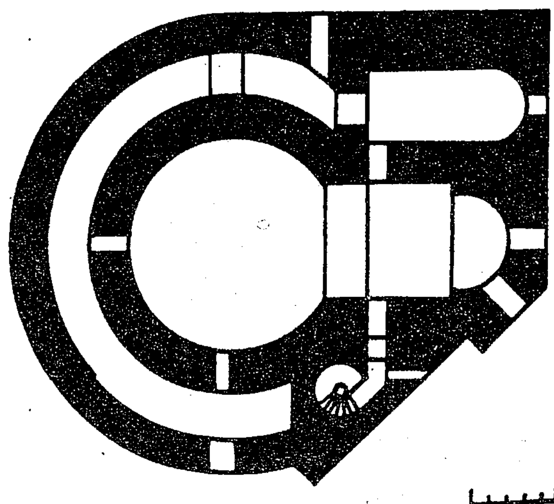
ди спрямовано на перетин композиційної осі з зовнішнім контуром ротонди на протилежному боці від апсиди. Подібні приклади відомі також в архітектурі України. Це передовсім ротонда в Черніхівцях коло Збаража[18] *(мал.17, б), а також фундаменти дерев'яного храму, виявлені на території укріпленого ремісничого посаду давньоруського городища біля села Буківної на Дністрі*[19] *(мал. 17, в).*

Окремі приклади центричних храмів з внутрішньою підкупольною колонадою підтверджують традиційність десяти колон в опорному кільці й допустимість такої ж кількости їх у київській ротонді. Десять колон має подоба аахенського палацового храму у Ґронінгені (мал. 14, б). Кільце з десяти опор підтримує конструкції завершення собору в Беневенто та баптистерію Сан-Лоренцо у Мантуї. Наочнішим є порівняння з дерев'яною ротондою другої половини XII — першої половини XIII ст., дослідженою коло села Олешкова Снятинського району на Івано-Франківщині[20]*. Усередині споруди виявлено десять стовпових ям, що заповнені камінням. Діаметр підкупольного кола дорівнює 7,3—8 м. Діаметр стовпових ям виразно окреслюється на рівні материка й становить 40—45 см. Гаданий діаметр стовпів — 23 см.*

[18] Патріарх Димитрій (Ярема В.) Церковне будівництво Західної України.— Львів, 1998.— С. 21.

[19] Томенчук Б. П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць.— К., 1992.— С. 94, 95.

[20] Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.—С. 87—96; Могитич І. Р. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII—XIV ст. // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1997.— С. 3—8.

Мал. 11. Константинополь. Мартирій святих Карпа й Попила, план *(за З. Свєховським)*

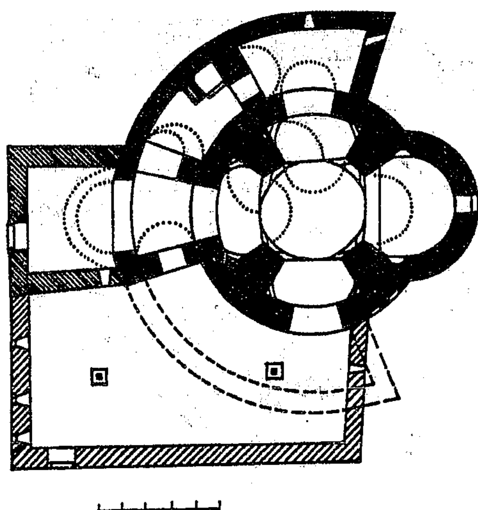
У київській ротонді, зважаючи на прямокутну форму шиферної бази, опора могла мати вигляд прямокутного в перетині пілона, максимальні розміри якого можуть збігатися з величинами верхньої площини бази. Підлога в ротонді встелялася фіґурними керамічними полив'яними плитками. Подібної форми плитки трапляються і в пізніших давньоруських храмах[21].

У контексті аналізу архітектурно-будівельної специфіки київської ротонди під запитанням залишається й походження техніки кладки її фундаментів. Зовнішня й внутрішня лицьові поверхні фундаменту в три шари викладалися з великих, до 0,5 м в діаметрі, валунів граніту сірого та червонуватого кольору на глиняному розчині. Внутрішній простір було закладено дрібнішим камінням в один шар, вище якого — забутування з уламків тонкої світлої плінфи, дрібного каміння, грубих фракцій ошлакованої глини. На рівні третього ярусу, вище залитого глиняним розчином забутування, кладка вирівнювалася й викладалася уламками шиферних плит, тонкою крупноформатною плінфою та плитками керамічної дахівки. Вище вирівняної площини фундаменту йшла цегляна кладка стін. У кладці застосовувалася цегла розмірами 38 х 26 х 9 см нерівномірного випалу з домішками грубо нарізаної соломи. У товщині кладки використовувалися великі кам'яні валуни. Окремі з них мали наскрізні отвори, в яких виявлено рештки заліза. „Контрфорси“ викладалися з валунів граніту та необтесаного каміння, здебільшого пісковику[22].

---

[21] Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв.— Минск, 1988.— С. 118.

[22] Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева...— С. 106; його ж. Исследования каменной монументальной постройки...— С. 3—5.

Мал. 12. Старий Рас (Сербія). IX—X ст., план *(за В. Моле)*

М. Харламов прирівнював конструктивно-технологічні особливості київської ротонди з виявленими В. Хвойкою у 1908 р. в садибі М. Петровського фундаментами святилища, так званого „жертовника Гермеса-Святовида". Фундамент еліптичної форми було викладено на глині з каменів сірого пісковику, деякі з них мали наскрізні отвори. Крім того, за І. Лінніченком, майданчик святилища овальної форми було викладено з брил пісковику, скріплених глиною, й обнесено „огорожею" з більших каменів[23]*. Саме така технологія застосовувалася і в муруванні фундаментів ротонди. Однак багато суперечливих припущень у справі атрибуції „жертовника" та розходження у датуванні пам'ятки залишають відкритим питання щодо технологічно-конструктивних паралелей з ротондою. Натомість М. Богданов найближчим аналогом за технікою мурування до київської ротонди вважає ротонду в Гечу (Великопольща)*[24]*. Фундамент тамтешньої ротонди й палацу, які складали єдиний комплекс, викладався з валунів на глиняному розчині. У польських дослідників немає єдиної думки щодо архітектурно-просторового задуму ротонди, що залишилася недобудованою унаслідок чеського наїзду. Припускають, зокрема, що вона могла б мати конхи, влаштовані в масиві стіни, або ж бути дерев'яною на кам'яних підмурках. Одначе переважна більшість дослідників схиляється до того, що подібні палацові комплекси (Ледніца, Перемишль) втілюють зредуковану в масштабі та програмі каролінзьку ідею каплиці й палатіуму в Аахені*[25]*.*

---

[23] XIV археологический съезд в Чернигове и празднование 1000-летия этого города (свод газетных известий) // Известия Императорской Археологической Комиссии.— СПб., 1909.— С. 56.

[24] Богданов М. І. До питання ідентифікації...— № 2.— С. 26.

[25] Zachwatowicz J. Polska architektura monumentalna w X i XI wieku // Kwartalnik architektury i urbanistyki.— Warszawa, 1961.— T. VI.— Zesz. 2.— S. 104—105.

Технологія кладки фундаментів на глині в тогочасній Центральній Європі знана дещо ширше. Подібний спосіб мурування характерний, наприклад, для фундаментів передроманського костьолу другої половини X ст., що виявлені під вишеградською базилікою св. Лаврентія[26]*. Тут кладка виконувалася з грубого необробленого плитняку на глиняному розчині. Поява цієї споруди пов'язується чеськими науковцями з оттонськими впливами. Кладка на глині може свідчити про перші кроки практики кам'яного мурування в тій чи іншій місцевості або ж про свідоме спрощення технології, спричинене вузькими часовими рамками будівництва чи іншими обставинами. Таким чином, особливості техніки мурування київської ротонди не суперечать припущенню (базованому на планувально-композиційному аналізі), що пам'ятка репрезентує прозахідну, властиво, оттонську місійну традицію. Технологія мурування фундаментів з викладкою лицьових стінок та внутрішнім забутуванням, що заливається розчином, — це так зване неправильне облицювання — інцерт (opus incertum). Місцева особливість проявилася, ймовірно, у застосуванні металевих штирів. Їх необхідність продиктована вимогою додаткової фіксації у кладці округлих необроблених валунів. Глиняний розчин не забезпечував необхідної міцности муру; з цієї ж причини потовщувалася стіна, з'являлися масивні пілястри та, як мовилося вище, розширювалися простінки між прорізами дверей. Очевидно також, що немає підстав для твердження про традицію кам'яного будівництва язичницької Русі, яку мала б репрезентувати київська ротонда X ст.*[27]

Викладені міркування щодо морфологічних та конструктивно-технологічних ознак київської ротонди пов'язуються у єдиний вузол реальними історичними подіями зламу 50—60-х рр. X ст. Маємо на увазі перебування у Києві посвяченого для Русі єпископа Адальберта з місією, яка прибула на прохання княгині Ольги від німецького короля й майбутнього імператора Оттона I. Обставини, пов'язані з цим фактом, ґрунтовно й тривалий час досліджувалися в історичному, релігійному та політичному аспектах[28]*. Найдокладніше цей епізод викладено в хроніці продовжувача Реґінона*[29]*.*

Під 959 р.: „[...] посли Єлени, цариці ругів, яка за Романа, імператора константинопольського, хрестилася в Константинополі, приходили удавано, як згодом виявилося, з проханням до імператора поставити єпископа та пресвітерів їх народу“;

під 960 р.: „Імператор святкував Рождество Христове у Франкфурті; там Лібуцій з братії св. Альбана був посвячений в єпископи для народу ругів достоповажним єпископом Адальдагом“;

під 961 р.: „Лібуцій, затриманий в попередньому році деякими обставинами, помер 15 березня; наступником йому для відправлення до ругів був призначений Адальберт з братії св. Максиміна [...] Найблагочестиві-

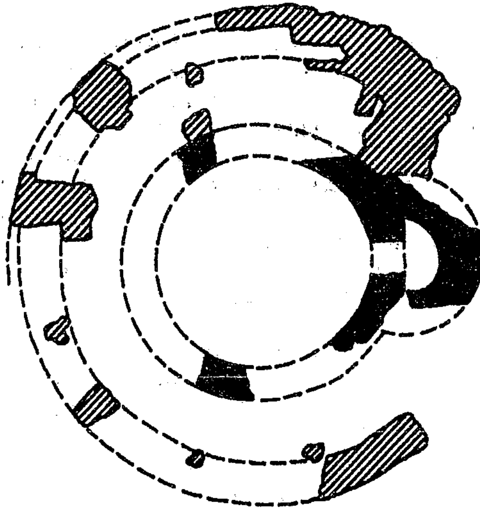
---

[26] Kašička F., Nechvátal B. Otonská architektura na Vyšehradě a její rekonstrukce // Umění.— Praha, 1976.— Roč. XXIV.—Číslo 5.— S. 429—430.

[27] Харламов В. А. Исследования каменной монументальной постройки...— С. 5, 6; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 36.

[28] Джерела та історіографія питання докладно розглянуті А. Сахаровим. Див.: Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 260—262, 293—298.

[29] Цит. за: Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси...— С. 261.

Мал. 13. Шлезвік (Німеччина). VIII—IX ст., план *(за Т. Родзінською-Хоронжою)*

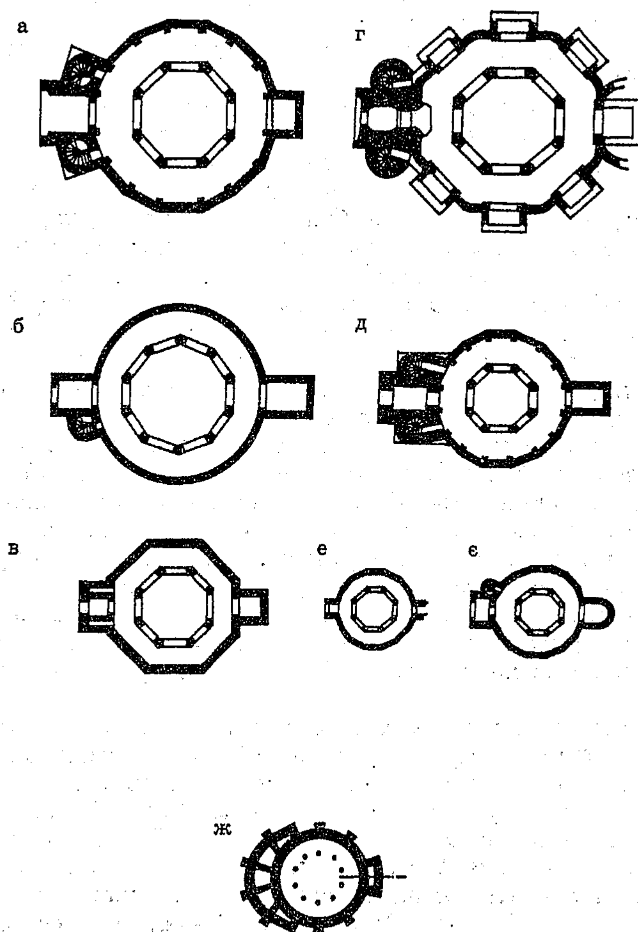
ший імператор спорядив Адальберта з властивою для нього щедрістю всім необхідним, з честю відправив [...]";

під 962 р.: „[...] Адальберт, посвячений в єпископи для ругів, не мав успіху ні в чому, для чого його було послано, усвідомлюючи свої зусилля даремними, повернувся назад. На зворотному шляху деякі з його супутників були убиті, і сам він ледве врятувався [...]".

Розгорнуте цитування потрібне насамперед для того, щоб з'ясувати час перебування місії у Києві. В літературі висловлено три основні версії, що інтерпретують хронологію описаних у документі подій. Вказується, зокрема, що Адальберт міг вирушити назад відразу після прибуття. Поширена також думка,що місія тривала якийсь час у 962 р. Водночас не виключається, що Адальберт перебував у Києві з 961 р.

Підкреслимо кілька моментів, які допоможуть зорієнтуватися у хронологічній інтерпретації тексту. По-перше, спорядження та відправлення місії у дорогу датоване в хроніці 961 р. — відразу після згадки про смерть Лібуція. По-друге, відкладення від'їзду Лібуція спеціально обумовлюється у тексті: „[...] затриманий в попередньому році деякими обставинами". Очевидно, що чергове зволікання з відправленням місії Адальберта не залишилося б без уваги. Окрім того, в тій частині тексту, де йде мова про повернення Адальберта, згадуються його даремні зусилля, спрямовані на досягнення мети. Поняття „зусилля" чи „старання" (у російських перекладах „усердия", „старания", „труд") заперечують припущення, що Адальберт нібито не приступав до виконання покладених на нього обов'язків, і вказують на триваліший період його місіонерської активности. Усе це схиляє до думки, що місія розпочалася у 961 р. й завершилася десь через рік — у 962 р.

Необхідною складовою „зусиль" Адальберта після приїзду до Києва було спорудження єпископського храму. Враховуючи спрощені конструктивно-технологічні вимоги до київської ротонди (застосування глиняного розчи-

Мал. 14. Палацова церква Карла Великого в Аахені та її архітектурні імітації:
а) Аахен; б) Ґронінген; в) Оттмаршейм; г) Льєж;
д) Брюґґе; е) Німвеген; є) Мюізен *(за В. Герверс-Мольнар)*; ж) Київ

ну, необроблених кам'яних валунів та слабовипаленої цегли, а також дерев'яних конструкцій перекриття та покриття), вважаємо, що її збудовано протягом короткого часу, можливо, за два будівельні сезони 961—962 рр.

Під 959—962 рр. у літописах немає порічних статей. Відомості про посольство княгині Ольги до Оттона I та перебування місії Адальберта у Києві в руських джерелах не збереглися. Відлуння досліджуваних подій вчувається хіба у відповіді князя Володимира „німцям від Риму" з літописного епізоду „вибору віри": „Ідіть назад, бо предки наші сього не прийняли"[30]*. Через брак прямих свідчень нашу увагу привертають пові-*

[30] Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 51, 52.

домлення, чи радше натяки, що вимагають додаткового тлумачення, зокрема ті, котрі доносять вістки про церковне будівництво у Києві за часів княгині Ольги.

Важливі подробиці містить звістка про смерть княгині Ольги. В Іпатіївському літописі читаємо: „и несъше погребоша ю на мѣстѣ"[31]. В тексті сказано, що княгиню поховано на „місці", проте не сказано, на якому. Д. Ліхачов пояснює це тим, що над нею не насипали звиклого кургану, й через те могила могла бути маловідомою у народі[32]. Л. Махновець, коментуючи цей літописний уривок, підкреслює, що словоо „мѣсто", місце (чи уготоване місце) означає до того ж єпископський амвон, який під час архієрейської служби встановлюється посеред храму[33]. У В. Татіщева знаходимо підтвердження, що поховання княгині пов'язується з церквою: „И погребли ея у церкви со христианы, яко заповедала сама"[34]. Цей фраґмент, очевидно, є цитатою з давнішого ориґіналу, слова з якого „у церкви" мали б виражати не лише сучасне українське значення „біля" чи „поруч", а й „в церкві"[35]. Наприклад: „а то есми и въ евангеліе уписалъ, которое лежить на престолѣ у церкви у Пречистое Богоматере"[36]. Отже, княгиня Ольга могла бути похована у храмі-ротонді, збудованій, як гадаємо, єпископом Адальбертом. Імовірно також, що в літописі згадується „мѣсто княже". Наприклад: „а князь по насъ пріиде и ста на мѣстѣ своемѣ на десной странѣ у перегороды великаго олтаря противу въсточнымъ дверемъ гробнымъ: ту бо есть мѣсто княже создано высоко"[37]. Це міркування не заперечує попереднього, оскільки через відсутність єпископа „уготоване місце" могло б використовуватися як „місце княже".

Піклуючись про місце поховання у храмі, необхідно було подбати й про сам храм. Мабуть, про таке розпорядження княгині Ольги повідомляє Никонівський літопис. Перед смертю княгиня заповідала своє село Будутино (Будятино) церкві Богородиці: „[...] село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его Святѣй Богородици"[38]. О. Рапов припускає, що ця церква розташовувалася десь неподалік від Будутина, на території, яка була в доменіальній власності княгині, там, де проживала якась християнська община[39]. Проте видається сумнівним, щоби у середині X ст. в селі під Псковом (Плесковим) міг організуватися християнський осередок, адже саме там, за В. Татіщевим, знаходилося Будутино[40]. Церкву та передане їй село не обов'язково пов'язувати географічно, як це робить

---

[31] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— М., 1962.— Т. 2.— С. 55—56.

[32] Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 2.— Приложения.— С. 315.

[33] Літопис Руський.— С. 39.

[34] Татищев В. Н. История российская.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 50.

[35] Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 3.— С. 1107.

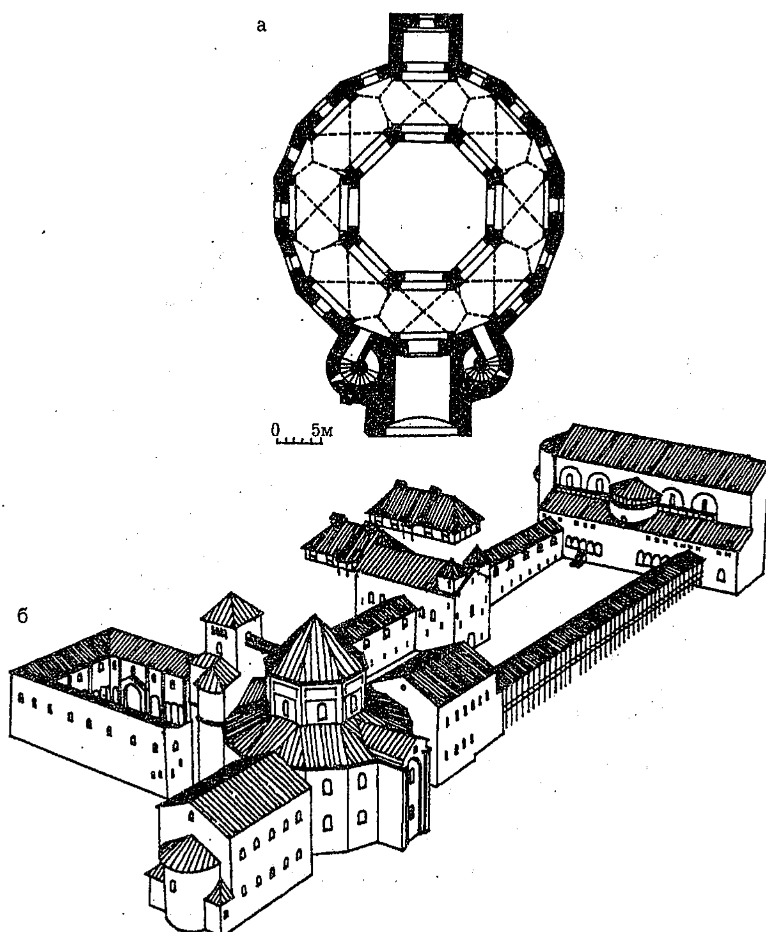
[36] Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1978.— Т. 2.— С. 459.

[37] Норов А. С. Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII века (1113—1115).— СПб., 1864.— С. 138.

[38] Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.— М., 1965.— Т. 9.— С. 35.

[39] Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства.— М., 1988.— С. 175.

[40] Татищев В. Н. История российская.— Т. 2.— С. 237.

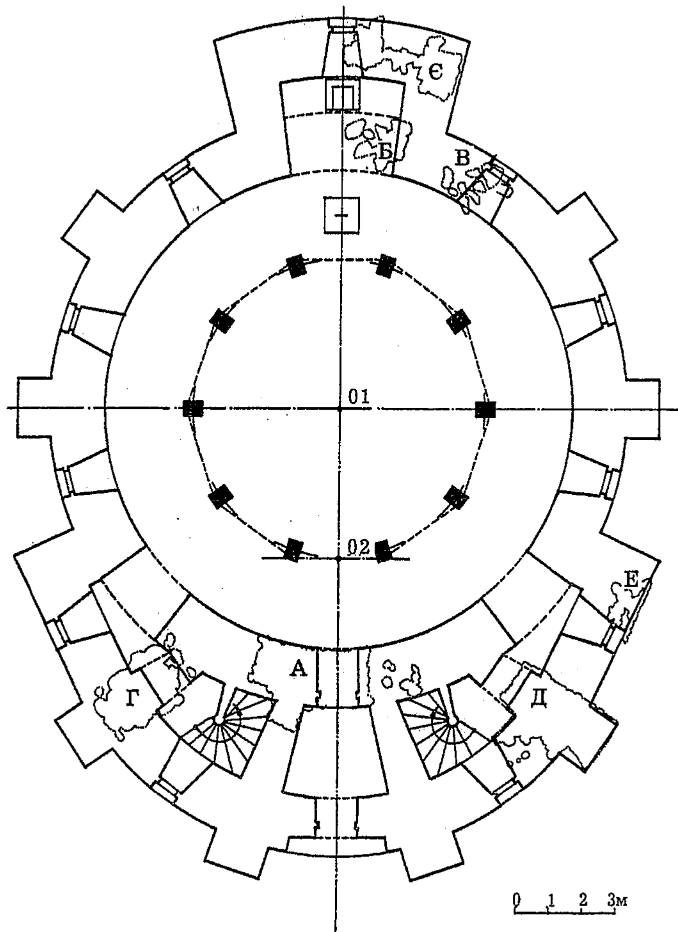
Мал. 15. Палацова церква Карла Великого в Аахені. Кінець VIII — початок IX ст.: а) план церкви; б) загальний вигляд палацового комплексу в Аахені *(за А. Шварцом)*

О. Рапов. Наприклад, в Іпатіївському літописі знаходимо повідомлення, що Ярополк Ізяславович відказав Печерському монастиреві володіння у кількох волостях: Неблъській, Деревській, Луцькій та в районі Києва[41]. *Лаврентіївський літопис повідомляє про бенефіцій якогось Єфрема Печерському монастиреві у Суздальській землі*[42]. *Зважаючи на вказані приклади*[43]*,згадувана в Никонівському літописі церква Богородиці, якій княгиня Ольга передала село Будятино у Псковській землі, могла, очевидно, знаходитися і в Києві.*

[41] Ипатьевская летопись.— С. 492.

[42] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— С. 238.

[43] Ширше про церковне землеволодіння див.: Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси.— К., 1989.— С. 248, 250.

Мал. 16. Гіпотетична реконструкція плану ротонди (дверні та віконні прорізи умовно показано на одному рівні)

Коментуючи згадане повідомлення про церкву Богородиці, митрополит Макарій пише: „Здається, й упорядник Никонівського літопису виражає думку, що в дні великої княгині Ольги була Софійвська церква, присвячена Пресвятій Діві Богородиці“[44]*. Припущення митрополита базується на тому, що в пізніші часи храм Софії називали Святою Богородицею.*

Не можна також оминути тієї обставини, що, орієнтуючись на аахенський палацовий храм, київська ротонда X ст. могла наслідувати і його присвячення Пресвятій Богородиці Марії. А відтак вірогідно, що саме церкві-ротонді, згідно з останньою волею княгині Ольги, було пере-

[44] Макаров (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви.— М., 1994.— С. 220.

дано село Будутино й саме у цьому храмі її було поховано „яко заповедала сама“. Таким чином, у Києві перед церквою Богородиці (Десятинною) діяла одноіменна церква, яку збудували „німці від Риму“. На користь цього припущення свідчить фраза митрополита Іларіона зі „Слова про закон і благодать“. Митрополит звертається до спочилого князя Володимира над його могилою у Десятинній церкві: „Добръ послухъ о благовѣрію твоєму, о блаженниче, свѧщеннаѧ церкві свѧтыѧ Богородица Маріѧ, юже създа на правовѣрнѣй основѣ, идъже и мужественное твое тѣло (нынѣ) лежитъ, ожидаѧ трубы архангеловы“[45].

Дослідників насамперед цікавило питання, чому митрополит наголошував на правовірності основи церкви Богородиці (Десятинної). Зокрема Д. Айналов запитував: „[...] хіба не усяка церква створюється на правовірній основі?“ Відповідь він вбачає у тому, що на противагу іншим храмам епохи Володимира, які будувалися на місці язичницьких святилищ, Десятинну церкву Пресвятої Богородиці споруджено на місці, де жили й були вбиті перші мученики-християни — варяги Федір та Іоан[46]. *На думку дослідника, вираз митрополита Іларіона відображає двоїстість епохи Володимира, спочатку язичницької, а потім християнської. Натомість М. Каргер вважав концепцію Д. Айналова штучною та позаісторичною й наполягав на риторичності вислову*[47].

Передовсім підкреслимо неприйнятність версії М. Каргера, яка практично заперечує можливість інтерпретації досліджуваного звороту. А в аналізі Д. Айналова, незважаючи на його розгорнуту арґументацію, поза увагою залишилося ключове слово. У тексті сказано, що основа Десятинної церкви є „правовірною“. Поняття „правовірний“ вживається на противагу „напіввірному“ й „невірному“ та застосовується до характеристики народів у переліках потомків Ноєвих синів Сима, Яфета й Хама. До „правовірних“ зараховуються потомки Сима — греки, сирійці, болгари, івери, русини, волохи та інші православні народи. „Напіввірними“ були сини Яфета — яковіти, юдеї, вірмени, поляки, чехи, німці. За невірних мали єгиптян, фараонітів, сарацинів та, за деякими списками, юдеїв[48].

Таким чином, конкретний зміст звороту „юже създа на правовѣрнѣй основѣ“ стає зрозумілим, якщо припустити, що у Києві перед Пресвятою Богородицею Десятинною стояла одноіменна церква, яку спорудили місіонери від „напіввірних“ німців“. Очевидно, що з позиції митрополита Іларіона цю церкву було зведено на „напіввірній основі“. А отже, побудова князем Володимиром нової церкви Богородиці була умисне підкреслена вставкою про „правовірність“ її основи.

У контексті промови митрополита Іларіона термін „основа“ може означати не лише принципи, правила чи релігійні переконання. Його можна розуміти буквально — як фундамент, підмурок. Наприклад: „Осно-

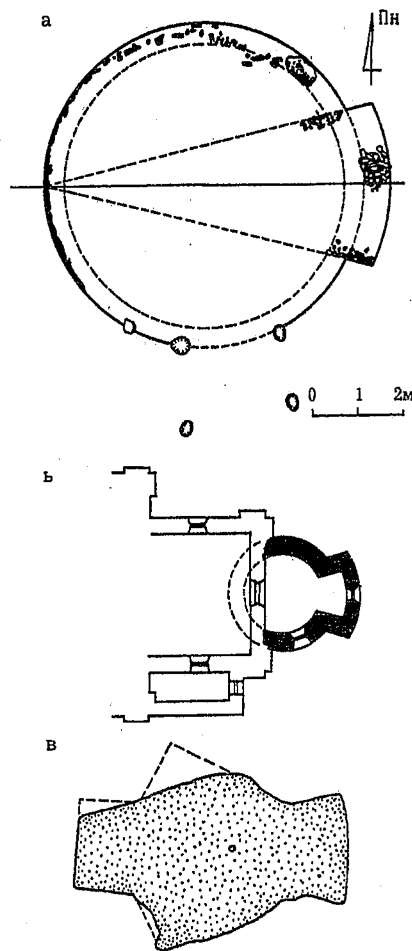
---

[45] Цит. за: Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира.— К., 1917.— С. 23.

[46] Там само.— С. 21—25.

[47] Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.— М.; Л., 1961.— Т. 2.— С. 33, 34.

[48] Тихонравов Н. Памятники отреченной русской литературы.—М., 1863.— Т. 2.— С. 446, 447; Лавров П. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві.— К., 1928.— С. 20, 21. (Збірник історично-філологічного відділу, № 78).

Мал. 17. Храми IX—XIII ст. з трапецієподібною апсидою, розширеною назовні: а) Микульчиці, великоморавський храм № VII. Друга половина IX ст. *(за Й. Поуліком)*; б) Черниxівці коло Збаража. XIII? ст. *(за В. Яремою)*; Буківна на Івано-Франківщині. Кінець XII — перша половина XIII ст. *(за Б. Томенчуком)*

ванїє с[вя]тыѧ ц[є]ркве кр[є]стомъ (forma eclesiae in figuram crucist)"[49]. *Отож митрополит підкреслює, що церкву Пресвятої Богородиці (Десятинної) споруджено у „правовірній" плануальній традиції. У типологічному репертуарі давньоруських будівничих хрестовокупольні, тринефні й триапсидні храми стали переважаючим типом. Отже, київська церква Богородиці часів княгині Ольги мала б репрезентувати якусь іншу, „неправовірну" архітектурно-будівельну традицію, відмінний планувальний тип. Цій заувазі відповідає передовсім київська ротонда X ст.*

[49] Цит. за: Срезневский И. И. Материалы для словаря...— Т. 2.— С. 731.

Мал. 18. Кам'яний рельєф Богородиці, виявлений на території розвалів Десятинної церкви *(за М. Холостенком)*

Розглянемо також літописний уривок, який повідомляє про задум князя Володимира спорудити церкву Пресвятої Богородиці. В Іпатіївському літописі є уточнення, що князь надумав спорудити саме кам'яну церкву. В інших літописах цієї згадки немає. Під 991 р. читаємо: „По сєм жє Володимиру живущю в законѣ кр[є]стьѧньстѣм и помысли создати каменую ц[є]рк[о]въ с[вя]тыя Б[огороди]ца"[50]. Припис стосовно матеріалу замисленого храму виглядає доречним лише в тому випадку, якщо авторові повідомлення були знані інші київські церкви. Про це детальніше пише В. Татіщев: „И хотя деревянных много построил и украсил, но имея желание построить церковь Пресвяти Богородици каменную, и послал в Царьград призвать к строительству оной разных ремесленников с довольством потребных к тому орудий"[51]. Очевидно, що масштаби дерев'яного храмового будівництва князя Володимира перебільшено, про що свідчить хоч би наступне твердження В. Татіщева: „Поставлена бысть Владимиром в Киеве первая церковь святаго Георгия, а посем церковь Святыя Богородицы начаша и скончил"[52]. А тому літописне повідомлення про намір князя спорудити „камєнную церковь" може посередньо свідчити про інформованість укладача літопису щодо конструктивних

[50] Ипатьевская летопись.— С. 106.

[51] Татищев В. Н. История российская.— Т. 2.— С. 279.

[52] Там само.

Мал. 19. Капітель зі зображенням жінок-мироносиць із церкви в Моцаку. Перша половина XII ст. *(за В. Пуцком)*

особливостей попередньої церкви Богородиці. Оскільки значна частина конструкцій ротонди, зокрема опори, перекриття, завершення були виконані з дерева, то мова може йти і про неї.

Прямих повідомлень про церкву-ротонду немає, а якщо й були, то сумнівно, щоб збереглися. Це зрозуміло хоч би у світлі літературних випадів проти „латинян“: „І ті, рятуючи, врятують душу свою, хто в правовірній вірі живе; [...] А хто живе в іншій вірі — чи в латинській, чи в сарацинській, чи у вірменській — не бачитиме життя вічного“[53]. І все ж таки Десятинна церква в XI ст. стала, як стверджує А. Кузьмін, притягальним центром ідейної течії, яка опиралася візантійській ортодоксії. Він підкреслює, що літературна та ідеологічна традиція церкви Пресвятої Богородиці тяжіла до Заходу, а не до Константинополя. У контексті цієї боротьби дослідник розглядає повідомлення літопису під 1039 р. про посвячення церкви Богородиці: „Ця церква вже була посвячена в 996 році. Але з точки зору візантійського православ'я це посвячення було нібито недійсним, оскільки єретичним визнавалося пов'язане з церквою віровчення“[54]. Ідейна традиція Десятинної церкви мала, очевидно, глибше

[53] Цит за: Слово святого Феодосия игумена Печерского монастыря, о вере христианской и о латинской // Златоструй. Древняя Русь X—XIII вв.— М., 1990.— С. 161, 162.

[54] Кузьмин А. Г. Падение Перуна. (Становление христианства на Руси).— М., 1988.— С. 227.

Мал. 20. Жінки-мироносиці. Плитка зі слонової кістки *(фраґмент)*. Двірські майстерні Карла Великого. Початок IX ст. (Флоренція). Museo Nazionale del Bargello *(за П. Річе)*

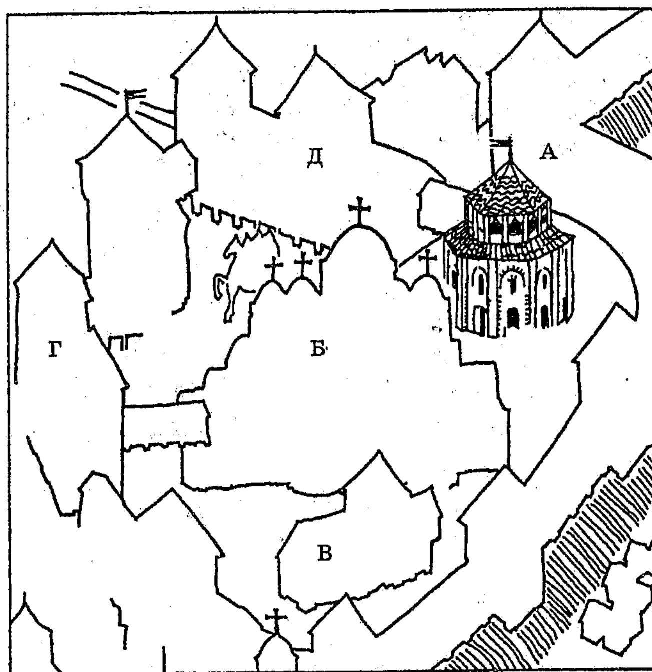
підґрунтя. Вона могла бути започаткованою у часи княгині Ольги духовенством церкви-ротонди, збудованої, як гадаємо, у 961—962 рр. єпископом Адальбертом й присвяченої Пресвятій Богородиці.

Виникає питання, коли було зруйновано церкву-ротонду? Першою загрозою був антихристиянський терор Святослава, розпочатий відразу після смерти княгині Ольги в 969 р. Балканські невдачі Святослава спровокували репресії та знищення церков. Серед зруйнованих храмів В. Татіщев називає Миколаївську церкву на Аскольдовій могилі та дерев'яний храм Софії[55]. *Згадки про зруйнування церкви Богородиці немає. Як підказує М. Брайчевський, для Святослава християни були репрезентантами провізантійської політики*[56], *а „латиняни" до цієї категорії не належали. Церква могла вціліти й тому, що в ній було поховано княгиню Ольгу. Ця обставина могла вберегти храм від руйнувань у часи язичницьких реформ князя Володимира. Отже, у кращому випадку, церква могла існувати до освячення нової церкви Пресвятої Богородиці (Десятинної) й до перепоховання у ній останків княгині Ольги.*

У питанні атрибуції київської ротонди X ст. не можна оминути проблеми походження кам'яного рельєфу Богородиці з немовлям на лівій

[55] Татищев В. Н. История российская.— Т. 1.— С. 110; Т. 2.— С. 241.

[56] Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства...— С. 119.

Мал. 21. Ротонда X ст. у забудові Старокиївської гори:
А — ротонда X ст.; Б — Десятинна церква; В — терем „поза містом“; Г — Південний палац; Д — Західний палац *(за О. Кутовим та В. Розенбергом)*

руці (мал. 18). Фраґмент кам'яного блока має розміри 56 х 75 см; матеріал — сірий пісковик, поклади якого знаходяться у районі Канева — Трахтемирова.

У науковий обіг пам'ятку ввів М. Холостенко[57]*. За його свідченням, рельєф було знайдено на території розвалів Десятинної церкви перед Другою світовою війною. Точного місця знахідки дослідник не вказує. В. Пуцко уточнює час знахідки, припускаючи, що рельєф віднайшли у період між 1935 р., коли було розібрано церкву В. Стасова, і 1938 р., коли почалися розкопки Київської археологічної експедиції*[58]*. Він також підкреслив, що знахідка залишилася невідомою М. Каргерові, який керував експедицією з 1938 р. Так чи інакше, плоскорізьбу не було залучено до його огляду декору Десятинної церкви*[59]*.*

М. Холостенко визнавав рельєф за оздоблення Десятинної церкви: він міг бути у тимпані її порталу або ж у фронтоні центральної закомари. Часом виконання рельєфу він визначає останні роки закінчення будівництва Десятинної церкви чи принаймні роки, що передували побудові

[57] Холостенко Н. Памятник древнерусской пластики // Искусство.— М., 1969.— № 5.— С. 49—51.

[58] Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // Советская археология.— М., 1981.— № 2.— С. 223—231.

[59] Каргер М. К. Древний Киев...— Т. 2.— С. 56—59.

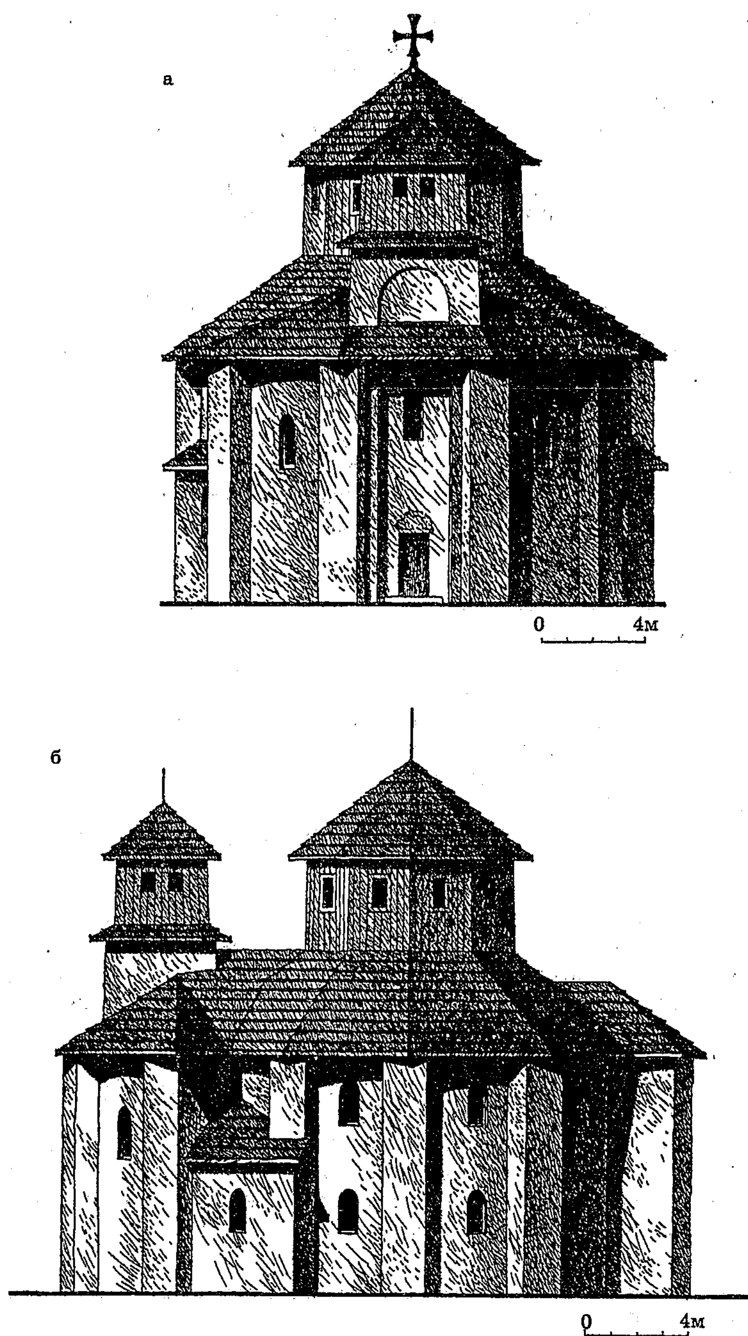
храму Софії. В. Пуцко висловив принципово нову гіпотезу, згідно з якою рельєф було виконано для другої київської ротонди кінця XII — початку XIII ст., розташованої на південний схід від Десятинної церкви (мал. 2, Ж). Дослідник припускає, що ця ротонда є домініканським храмом Діви Марії, який було побудовано монахами-ірландцями. Згодом, у 1233 р., князь Володимир Рюрикович вигнав їх з Києва[60].

Розглянемо основні арґументи, на яких базуються обидві гіпотези. Так, на думку М. Холостенка, характер виконання рельєфу, його художнє трактування, а також композиційні особливості та спосіб пластичної обробки матеріалу виказують руку місцевих майстрів. Натомість В. Пуцко, беручи до уваги факт, що фіґурний рельєф не отримав у XI ст. в Києві значного поширення, а далі, впродовж усього домонгольського періоду, не траплявся у київській монументальній пластиці взагалі, відкинув можливість виконання рельєфу руськими майстрами.

М. Холостенко, окрім того, підкреслив наявність певних античних рис у рельєфі. За його твердженням, тенденції до антиквізації характерні загалом для візантійського мистецтва X ст. та для мистецтва русько-візантійських міст зокрема. Рельєф, наголошує дослідник, не має рис романських художніх концепцій, які властиві пам'яткам давньоруської монументальної скульптури середини XI—XIII ст. Натомість В. Пуцко переконує в іншому. На його погляд, для київського рельєфу характерна орієнтація на ориґінал з рисами західного художнього стилю, а стилістичну подібність з київським рельєфом виявляють пам'ятки романської скульптури XII—XIII ст. Він також вважає, що рельєф не відповідає характерові декорування Десятинної церкви й що збіжних взірців немає серед збережених творів константинопольської скульптури та творів того ж походження ранішого часу. В. Пуцко також уточнює, що епіграфічні особливості напису на рельєфі, які, на думку М. Холостенка, тяжіють до давніших зразків, є характерними й для руських написів пізнішого часу.

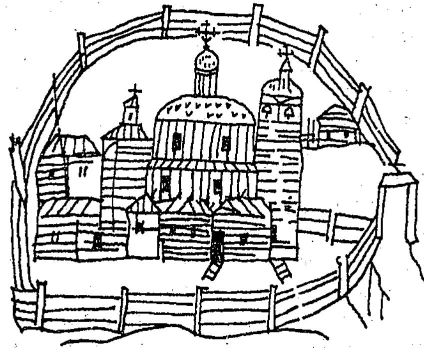
В. Пуцко вважає, що риси стилістичної подібности з київським кам'яним рельєфом передовсім демонструє твір романської скульптури першої половини XII ст. — капітель з фіґурами жон-мироносиць з церкви св. Петра в Моцаку (Франція) (мал. 19). Однак слід визнати, що трактування цих фіґур не збігається зі специфікою образу Богородиці на київській плоскорізьбі. Зокрема, впадає в око своєрідний, з опущеними кутиками, рисунок лінії вуст, яка неглибокою борозенкою розділяє два сегменти виразно окресленої опуклости. Дещо ширший верхній сегмент торкається носа. Натомість у жіночих обличчях на капітелі пластику губ модельовано з анатомічною точністю. Характерною ознакою обличчя Богородиці є широко розставлені, обрамлені невисоким валиком очі, широкий, низьким рельєфом переданий ніс і, відповідно, широке перенісся. У жіночих обличчях на капітелі з Моцаку

[60] Стороженко А. О существовавших в г. Киеве римско-католических храмах // Eranos. Сборник статей по литературе и истории в честь заслуженного профессора Императорского Университета Св. Владимира Николая Павловича Дашкевича.— К., 1906.— С. 242—253; Щавелева Н. И. Киевская миссия польских доминиканцев // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 год.— М., 1984.— С. 139—151.

Мал. 22. Гіпотетична реконструкція київської ротонди:
а) головний фасад; б) бічний фасад

Мал. 23. Церква з вежею-дзвіницею на плані Києва 1695 р.:
а) церква Св. Трійці; б) Миколаївський єрданський монастир
(за Г. Алфьоровою та В. Харламовим)

ніс витончений, очі зближені, повіки гостро окреслені. Є також різниця у моделюванні складок одягу. Якщо в київському творі складки м'які, пластичні, то на капітелі — різкіші, графічніші. Суттєві відмінності трактування фіґур в означених пам'ятках не дозволяють прийняти й уточнення В. Пуцка, що київський рельєф „виглядає як спрощений варіант того ж стилю". Очевидно, слушною є думка М. Холостенка про відсутність романських рис у київській плоскорізьбі. Водночас зауважені ним „риси дещо примітивного реалізму" та „певна грубість пластичної обробки матеріалу" можуть свідчити, що рельєф виконано у передроманську добу.

Рельєфний, а не врізаний, напис на плоскорізьбі є характернішим для дрібної пластики (печатки, натільні іконки, складні). Про можливе взорування київського рельєфу на твори дрібної пластики писали як М. Холостенко, так і В. Пуцко. Однак стилістично наближених прикладів дослідники не вказують, а тому питання про джерело стилю київської пам'ятки залишається відкритим.

З огляду на викладені вище міркування стосовно походження київської ротонди X ст. логічним видається припущення про зв'язок кам'яного рельєфу Богородиці з тим самим історико-культурним середовищем. Таку можливість підтверджує, наприклад, різьба на плитці зі слонової кістки початку IX ст., що походить з двірських майстерень Карла Ве-

ликого[61] *(мал. 20). Особливості моделювання пластики облич та об'ємних форм складок одягу жіночих фіґур у цьому творі збігаються з вказаною специфікою образу Богородиці на київському кам'яному рельєфі. Взоруючись на подібний ориґінал західного походження, київську плоскорізьбу міг виконати як місцевий, так і прибулий майстер. Імовірно, що її створено для київської ротонди у 961—962 рр. і, можливо, використано повторно при будівництві Десятинної церкви.*

Напис на рельєфі (фраґмент лігатури Христа) виконано грецькою мовою. Появу грецьких написів у латинському храмі Діви Марії XIII ст. В. Пуцко пов'язує з монахами-ірландцями, які зазвичай добре володіли грецькою мовою. Утім, наслідування цієї давньої традиції у XIII ст. є дуже сумнівним. У 1085 р. папа Григорій VII заборонив Ірландську церкву як єретичну. Внаслідок папського відлучення Ірландська церква втратила самобутність, а ірландські монастирі були переведені на римський, переважно бенедиктинський, статут[62]. *А тому поява грецького напису в латинському храмі є імовірнішою для X ст., коли спорудили церкву-ротонду в „городі Кия". Цілком допустимо, що у супроводі єпископа Адальберта були монахи-ірландці. У цьому була очевидна потреба, оскільки з часів князя Аскольда київська християнська община підпорядковувалася Царгородській кафедрі. Треба ще додати, що після офіційного возз'єднання 920 р. налагодилися відносини між Римом і Константинополем. Порозуміння настало й між саксонським королем й майбутнім імператором Оттоном I та візантійським імператором Константином VII. Взаємну прихильність поміж ними було зміцнено родинними стосунками. Як припускав О. Пріцак, княгиня Ольга звернулася до Оттона I саме за рекомендацією Константина VII*[63]. *З огляду на ці обставини толерування німецькими місіонерами грецької мови є цілком допустимим саме в окреслений період перебування Адальберта в Києві.*

Кам'яний рельєф Богородиці з грецьким написом є, як гадаємо, фраґментом блока тимпана з порталу ротонди. Про інші елементи оздоблення довідуємося з матеріалів археологічних досліджень. Під час розкопок виявлено багато фрескових цвяхів та фраґментів тиньку з фресковими розписами. Принаймні зі середини споруда була багато розписана. Окрім шиферних деталей для декорування застосовувався також і мармур. Мармурові уламки та невелику мармурову капітель було виявлено в південно-західній частині розкопу — не виключено, що на місці основного входу до ротонди (на жаль, місця знахідок на плані розкопу не вказані). Імовірно, що мармур застосовувався в оздобленні порталу.

Спробу графічного відтворення ротонди (чи не єдину) подано на карті-реконструкції „Київ X—XIII ст."[64] *(мал. 21). На ній зображено округлу триярусну споруду. Перші два яруси мурованої стіни розчленовані пілястрами. Третій ярус — дерев'яне завершення у вигляді гранчастої бані з відкритою галереєю по периметру, що мало б засвідчувати палацове призначення споруди.*

---

[61] Riche P. Życie codzienne w państwie Karola Wielkiego.— Warszawa, 1979.— Il. 27.

[62] Кузьмин А. Г. Падение Перуна...— С. 160—161.

[63] Пріцак О. Коли і де хрестилася Ольга? // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 143, 144.

[64] Кутовий О. І., Розенберг В. А. Київ X—XIII ст. (Карта-реконструкція).—К., 1988.

Пропонований варіант гіпотетичної реконструкції київської ротонди X ст. орієнтовано на першовзір — аахенську палацову церкву Карла Великого (мал. 22, а, б). Це двоверха церква з дерев'яною чотиригранною вежею-дзвіницею зі заходу та дерев'яною десятигранною банею на світловому барабані, яка увінчує основний округлий масив. Вівтарна частина накрита спадистим дахом. Звіс карниза накриває також і пілястри — кладка на глиняному розчині вимагала захисту від опадів. З тих самих міркувань фасад мав бути потинькованим.

Реконструкція ротонди з двома верхами й вежею зі заходу не суперечить подальшій традиції дерев'яного церковного будівництва України. На особливу увагу заслуговують тридільні двоверхі храми з дзвіницею над бабинцем. М. Драган зауважив, що храми цього типу в Галичині (Сихів, Рудка, Лісковате, Торки, Дрогобич, Стара Сіль) є одними з найстаріших (переважно XVII ст.) і мають багато архаїчних подробиць. Дослідник також цитує генеральні візитації середини XVIII ст., у яких згадуються інші уже неіснуючі на той час двоверхі храми з західною дзвіницею[65]*. Двоверхі церкви з дзвіницею над бабинцем відомі також на Волині. Як зазначає В. Завада, цей композиційний прийом характерний саме для найстарших (XVI—XVII ст.) волинських храмів (Гишин, Нуйно, Лудин)*[66]*. З іконографічних джерел відомо, що тридільні дерев'яні храми з дзвіницею над західною дільницею були й у Києві. На плані Києва Івана Ушакова (1695 р.) з північного боку Верхнього Великого города зображено церкву Святої Трійці (мал. 23, а)*[67]*. Вежу бачимо також у церкві Миколаївського Єрданського монастиря (мал. 23, б). На думку Г. Алфьорової та В. Харламова, храм зображено від сходу, з півночі до нього приєднано вежу-дзвіницю, а з півдня — трапезну церкву з трапезною палатою*[68]*. Проте вірогідніше, що Миколаївську церкву зображено з північного боку, подібно як і церкву Трійці. А отже, на плані Ушакова зображено тридільний триверхий храм з вежею-дзвіницею над бабинцем.*

Вказані приклади засвідчують, що двоверхі храми зі західною вежею були поширені на території від Галичини до Київщини. Виникнення цієї традиції не можна прирівнювати до пізніших спроб латинізації зовнішнього вигляду церков, які пов'язуються з запровадженням унії. Висловлювалися, зокрема, думки про вторинне (середина — друга половина XVIII ст.) походження веж лемківських храмів)[69]*. З огляду на архаїчність традиції спорудження двоверхих храмів зі західною дзвіницею виправданою виглядає думка про започаткування цього композиційного типу київською церквою-ротондою X ст.*

У підсумку підкреслимо основні положення викладеної гіпотези:

---

[65] Драган М. Українські деревляні церкви.— Львів, 1937.— Ч. 1.— С. 78—85; Ч. 2.— С. 77—82.

[66] Завада В. Т. Особенности памятников деревянной архитектуры XVI—XVII вв. на территории Волынской области // Памятники архитектуры Украины. (Новые исследования). Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР и Украинской ССР.— К., 1986.— С. 144—156.

[67] Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк.— К., 1982.— С. 52.

[68] Там само.

[69] Драган М. Українські деревляні церкви.— Ч. 1.— С. 97; Могитич Р. І. Громадські споруди // Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст.— К., 1987.— С. 233.

1. Поява ротонди „в городі“ пов'язується з діяльністю у Києві в 961—962 рр. місії, очолюваної висвяченим для Русі єпископом Адальбертом. Місію було споряджено саксонським королем, згодом імператором, Оттоном I на запрошення княгині Ольги.

2. Взірцем для київської ротонди була аахенська палацова церква Карла Великого. На це вказують планувальні та конструктивно-технологічні особливості пам'ятки, визначена міра довжини (каролінзька стопа).

3. Взоруючись на аахенський храм, київська ротонда наслідувала також присвячення Пресвятій Богородиці.

4. Церкві Богородиці княгиня Ольга заповідала перед смертю село Будутино (Будятино). У тій самій церкві її, очевидно, й було поховано.

5. Кам'яний рельєф Богородиці з грецьким написом, віднайдений на території розвалів Десятинної церкви, було виконано для київської ротонди X ст. — храму Богородиці.

6. Церква-ротонда Пресвятої Богородиці існувала до освячення церкви Богородиці Десятинної й до перепоховання у ній останків княгині Ольги.

7. Двоверха композиція зі західною дзвіницею, перейнята київською ротондою від аахенського прототипу, поклала початок традиції тридільних двоверхих храмів з дзвіницею над бабинцем у дерев'яній церковній архітектурі України.

Усе це дає підстави стверджувати, що київська ротонда X ст. є унікальним у Центральній і Східній Європі прикладом взорування на відомий західний прототип. А отже, церковна архітектура Русі-України зароджувалася у широкому просторі загальноєвропейських архітектурно-творчих ідей, не замикаючись у рамках візантійської хрестово-купольної системи.

Юрій ДИБА

НЕВІДОМІ ЦЕРКВИ НА ПОДОЛІ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

Давній Галич, столиця могутнього Галицького князівства, а згодом Галицько-Волинської держави, у часи розквіту був значним центром церковного будівництва. У літописних джерелах стосовно Галича згадані лише чотири церкви: 1) божниця святого Спаса на княжому дворі Володимирка Володаревича (1153 р.)[1]*; 2) церква святої Богородиці — вперше під 1187 р.*[2]*; 3) монастирська церква святого Іоана — під 1189 р.*[3] *та, ймовірно, церква архангела Михаїла — під 1231 р.*[4] *Проте внаслідок тривалих архітектурно-археологічних студій на терені давнього Галича окрім частково збереженої у перебудованому вигляді церкви Пантелеймона*[5] *виявлено та досліджено рештки ще дев'яти церков: 1) Спаса на горі Карпиця*[6]*; 2) „Поліґон", або ротонда-квадрифолій, в урочищі Карпів гай*[7]*; 3) під Дібровою, або Кирилівська*[8]*; 4) на Цвин-*

---

[1] Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— М., 1962.— Т. II.— Стб. 462; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець.— К., 1989.— С. 257.

[2] ПСРЛ.— Т. II.— Стб. 656; Літопис Руський.— С. 345, 373, 377, 378, 393, 414.

[3] ПСРЛ.— Стб. 665; Літопис Руський.— С. 348.

[4] ПСРЛ.— Стб. 764; Літопис Руський.— С. 388.

[5] Петрушевичъ А. Историческое извѣстіе о церкви Пантелеймона близъ города Галича.— Львов, 1881.— С. 18; Łuszczkiewicz W. Kościoł św. Stanisława pod Haliczem jako zabytek romański // Sprawozdania komisji historii sztuki.— Kraków, 1879.— T. II.— Zesz. 1.— S. 1—20; Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i zródel archiwalnych.— Kraków, 1914.— 221 s.; Могытыч И. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // Краткие сообщения института археологии АН СССР (далі — КСИА).— 1982.— Вып. 172.— С. 65—70; його ж. Дослідження церкви св. Пантелеймона в літописному Галичі // Галич і Галицька земля.— К.; 1998.— С. 86—90.

[6] Розкопы старинного Галича // Зоря.— 1882— № 19.— С. 304; Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882 r. odkrytych fundamentów i wykopalisk // Dzwignia.— Lwów, 1882.— Zesz. 9—10.— S. 139—140, 152—153; його ж. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos.— Lwów, 1882.— S. 186—187; його ж. Opis architektoniczny // Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882.— Lwów, 1883.— S. 164—166; Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885.— Lwów, 1886.— S. 6; Иоаннисян О. М. Церковь Спаса в Галиче — памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1986.— С. 102—109, 169—173.

[7] Zacharjewicz J. Wykopaliska...— S. 140; його ж. Wycieczka... — S. 187, 191—195; його ж. Opis architektoniczny.— S. 164—166; Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича // Археологические открытия 1979 г.— 1980.— С. 273; його ж. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII в. // Советская археология.— 1983— № 1.— С. 231—244.

[8] Zacharjewicz J. Wycieczka...— S. 187—188, 191—195; його ж. Opis architektoniczny...— S. 166; Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 74—76.

тариськах[9]*; 5) на Церквиськах, або Благовіщення*[10]*; 6) пророка Іллі в урочищі Прокалиїв сад*[11]*; 7) в урочищі Воскресенське*[12]*; 8) Борисоглібська у селі Побережжі*[13]*; 9) церква Богородиці в Крилосі*[14].

Відкриття літописної Богородичної церкви, здійснене 1936 р. експедицією Наукового товариства імені Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака, переконливо довело, що центральне ядро княжого Галича було на Крилоському городищі. Усі подальші післявоєнні археологічні дослідження підтвердили цей факт і дали змогу значною мірою конкретизувати складну планувальну й топографічну структуру княжої столиці. Дитинець міста розташовувався на сильно укріпленій Крилоській горі. Зі західного боку до нього примикав торгово-ремісничий посад, що дотепер зберігся у топонімі „Підгороддя". Крім того, центральне ядро міста було оточене численними передмістями, що мали свої білокам'яні та дерев'яні святині[15].

Упродовж останніх років Галицькою архетектурно-архіологічною експедицією Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України здійснено чимало археологічних відкриттів. Одним з найважливіших досягнень можна вважати виявлення та обстеження решток невідомих науці монументальних споруд та могильників княжого періоду в урочищі у Крилосі, здійснене архітектурним загоном[*].

Урочище Царинка знаходиться в низинній місцевості на правому березі ріки Лукви. Воно має у плані трикутну форму і обмежується Луквою, Мозолевим потоком та Крилоською горою (мал. 1). Площа Царинки становить близько 18 гектарів і використовується мешканцями села переважно як сільськогосподарське угіддя. Протягом тривалого часу вчені-археологи, які досліджували Галич, не надавали теренові Царинки особливого значення, оскільки на поверхні землі тут не знаходили археологічного ма-

---

[9] Szaraniewicz I. O resultatach...— S. 6; Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 76—78; Иоаннисян О. М. К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича // Проблемы изучения древнерусского зодчества.— СПб., 1996.— С. 85.

[10] Szaraniewicz I. O rezultatach...— S. 68—69; його ж. Trzy opisy...— S. 71; Полянскій П. Руины старинной церкви св. Благовѣщенія на Подгородью подъ Галичемъ // Новый Галичанинъ (Львів).— 1889.— Ч. 20.— С. 243; Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 78—80; Пастернак Я. Старий Галич (археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.).— Краків; Львів, 1944.— С. 29—30, 78.

[11] Съезд археологичной комисіи въ Галичѣ // Слово.— 1883.— Ч. 80.— С. 2; Szaraniewicz I. O rezultatach...— S. 73; Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 80—82; Каргер М. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году // КСИА.— 1960.— Вып. 81. — С. 71—74.

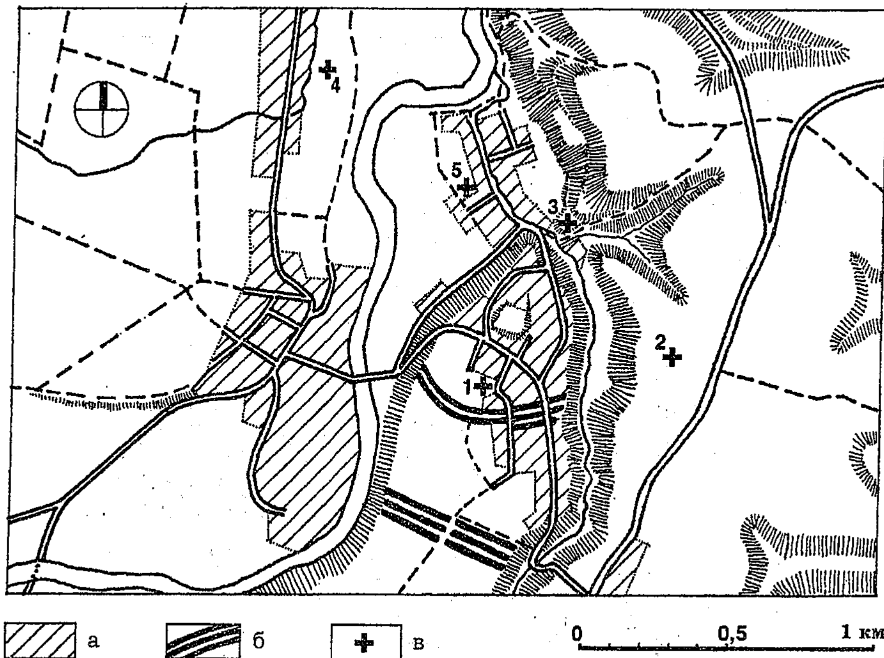
[12] Szaraniewicz I. O resultatach...— S. 76; Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 125; Січинський В. Конспект з історії всесвітнього мистецтва.— Прага, 1928.— С. 187; Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.— Станиславів, 1938.— С. 72; Пастернак Я. Старий Галич.— С. 30—31, 78.

[13] Пастернак Я. Старий Галич.— С. 59—60; Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII—XIII вв. // КСИА.— 1976.— Вып. 146.— С. 58.

[14] Пастернак Я. Старий Галич.— С. 60—74, 82—131.

[15] Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности.— К., 1980.— С. 133—150; Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ.— Львів, 1991.— Т. 221.— С. 292—303.

[*] Користуючись нагодою, хочу висловити вдячність працівнику експедиції Василеві Петрику за допомогу при підготовці цієї публікації.

Мал 1. Ситуаційний план Крилоської гори та околиць:
а — сучасна забудова; б — оборонні вали; в — досліджені рештки церков XII—XIII ст.: 1 — Успенська катедра; 2 — церква пророка Іллі; 3 — церква Воскресіння; 4 — церква Благовіщення; 5 — церква на Царинці

теріалу. Тому археологічні дослідження галицького подолу переважно провадили на лівому березі Лукви, де культурний шар сягає глибини 2—3 м[16].

1951 р. експедиція з Києва під керівництвом В. Довженка виявила на найвищій ділянці Царинки рештки двоповерхового дерев'яного будинку з багатим інвентарем[17]. *Опираючись на цю знахідку, В. Довженок висловив цікаву думку: що Луква за княжої доби протікала під самим підніжжям Крилоської гори, а тепер пробила собі нове русло, яке поділило колись єдиний лівобережний давньогалицький поділ на дві частини: ліво- і правобережну*[18] *(мал. 1)*[*]. *Однак вагомі результати досліджень В. Довженка*

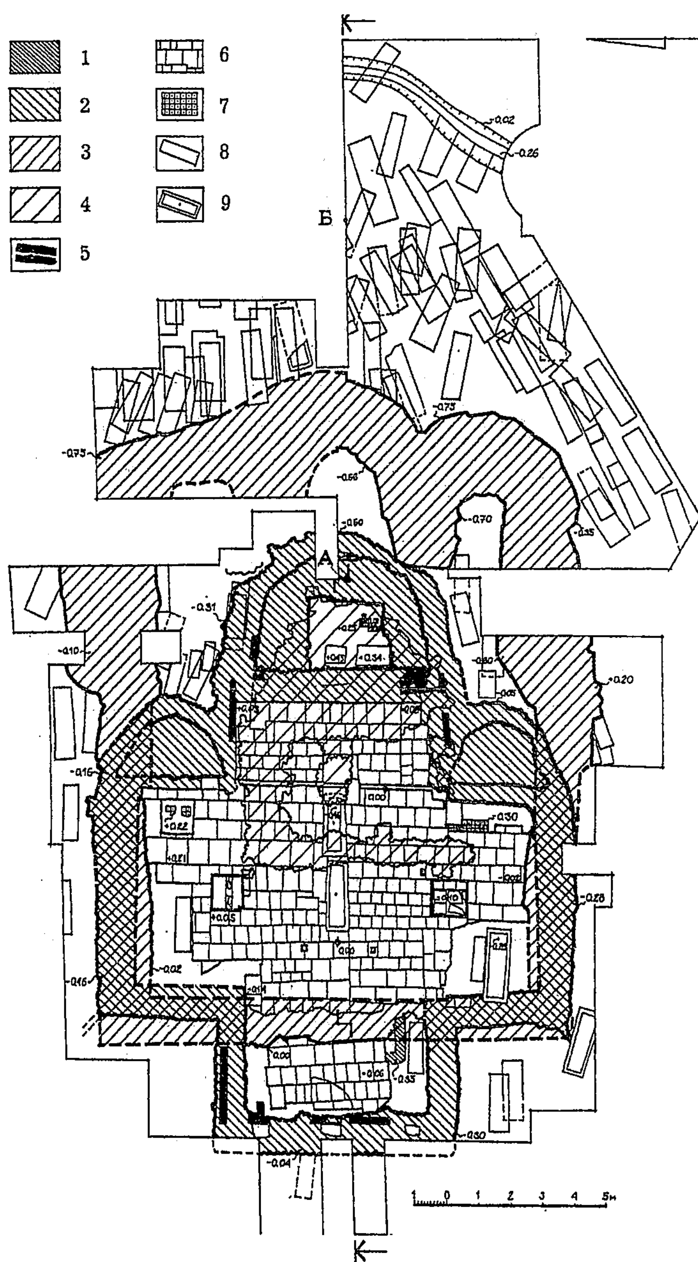
---

[16] Аулих В. Раскопки древнего Галича // Археологические открытия 1970 г.— 1971.— С. 197—199.

[17] Гончаров В. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1955.— Т. 5.— С. 27—28; його ж. Древній Галич // Вісник АН УРСР.— К., 1956— № 1.— С. 65—66; його ж. Галич // Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. III.— С. 227—228.

[18] Гончаров В. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р.— С. 24.

[*] Ця думка дослідника, на наш погляд, підтверджується двома арґументами. По-перше, на достатньо широкій смузі при підніжжі стрімких західних схилів Крилоської гори не простежується давній культурний шар; по-друге, теперішнє русло Лукви біля Царинки прорізує культурний шар завтовшки 2 м, що добре видно неозброєним оком на лівому березі ріки. Проте для повного підтвердження гіпотези В. Довженка необхідні більш вагомі арґументи.

Мал. 2. Зведений план археологічного комплексу в урочищі Царинка.
Умовні позначення: 1 — фраґмент фундаменту храму I (?); 2 — фундаменти храму II; 3 — фундаменти храму III; 4 — фундаменти храму IV; 5 — рештки згорілих дерев'яних конструкцій храму II; 6 — кам'яна підлога; 7 — фраґменти підлоги з керамічних полив'яних плиток; 8 — могильні ями; 9 — кам'яні саркофаги

на Царинці не розвинулись у подальші масштабні археологічні розкопки, тому призначення цієї площі залишалось невиясненим.

Щасливий випадок змінив ситуацію і дав нагоду підтвердити протилежне: з давніх часів, а особливо за княжої доби, ця територія була тривалий час густозаселеною. Восени 1985 р. на межі городів Василя Федорняка та Федора Бацвіна плуг трактора видобув на поверхню кам'яну плиту. Ця несподівана знахідка стала поштовхом до тривалих і плідних археологічних досліджень. Плита, розмір якої 120 х 60 х 8 см, виготовлена з шаруватого пісковику. На її торцевих площинах помітні сліди обробки. Сумніву не викликало призначення плити — це уламок віка кам'яного саркофага. На місці знахідки у ґрунті спостерігалась велика кількість вапнякового щебеню, річкового каменю, вапна та інших матеріалів, що вказувало на сліди наявної поблизу у давнину монументальної будівлі. Закладена тут розвідкова траншея довжиною 16 і шириною 1 м підтвердила найсміливіші припущення. На рівні 0,3—0,5 м від денної поверхні виявлено фундаменти, підлогу з тесаних плит і полив'яних плиток, а також поховання у саркофазі — рештки невідомої споруди княжої доби. Будівля, без сумніву, мала сакральне призначення (орієнтація схід — захід, поховання у саркофазі).*

14 травня 1988 р. архітектурний загін розпочав стаціонарні археологічні розкопки залишків невідомої споруди в урочищі Царинка. Спочатку над об'єктом заклали два взаємоперпендикулярні шурфи вздовж головних осей споруди, які дали змогу віднайти зовнішні межі фундаментів, встановити і розпланувати загальну площу майбутніх розкопів. У процесі поступового заглиблення ділянок секторів удалось назагал зачистити збережену поверхню пам'ятки. Залишені між секторами стратиграфічні перетини вказували, що орний шар підстелює прошарок чистого жовтого намулу, під яким похований горизонт чорного ґрунту з домішкою великої кількости вапнякового щебеню, ріняку та деревного вугілля.

Після того як було розібрано стратиграфічні брівки до рівня тесаної підлоги та суцільних завалів каменю, у східній частині розкопу вимальовувались реґулярні смуги безладно забутованого каменю упереміш з ґрунтом, які утворювали в плані обриси одноапсидної прямокутної споруди. Смуги мали ширину до 1,5 м і товщину 20—40 см. Вони залягали безпосередньо на плитах долівки та фундаментах ранішої церкви співвісно з нею. У місцях їх трас на підлозі не було помічено прогинів від великого навантаження.

Відносно краще збережені західний та північний боки об'єкта, натомість апсидний східний та південний боки читались дуже слабо, оскільки через спад рельєфу вони були поруйновані плугом трактора. Загальні розміни обрисів споруди в плані становлять 8,34 х 7,37 м. Внутрішні розміри нави — 2,95 х 4,5 м, а зовнішній радіус апсиди — 3,5 м (мал. 2). У внутрішній частині нави споруди простежувалась одношарова вимостка з річкового каменю величиною до 15 см. Можливо, це рештки колишньої підлоги у споруді. Попри це характер стратиграфії у внутрішній частині будівлі та зовні від неї однаковий. Не вдалось виявити якихось

---

* Висловлюю подяку місцевому історикові Ігореві Ковалю за повідомлення про цю знахідку.

явних слідів, які б фіксували денну поверхню часу будівництва чи функціонування споруди.

Камінь у конструкції — переважно вапняк різноманітних розмірів, рідше трапляється річковий камінь і ще рідше — уламки плитняку. Вапняк зі слідами обробки, у вигляді великих блоків, потрощених плит і архітектурних деталей повторного використання. Ріняк теж повторного вжитку, бо має на собі сліди вапняно-піщаного розчину. Згустки цього ж розчину, теж у перевідкладеному вигляді, з відбитками тесаних поверхонь вапняку або гладких — ріняку траплялись як у заповненні смуг каменю, так і в пласті прилеглого культурного шару.

Обстеження та аналіз реґулярних смуг кам'яних завалів вказує, що на місці храму з тесаною підлогою певний проміжок часу, коли на його рештках наростився культурний шар завтовшки 30—40 см, була споруджена невелика прямокутна одноапсидна каплиця, яка ще деякий час функціонувала, на що вказують поховання при ній, про які піде мова далі. Наше припущення базується на виявлених ознаках і підтверджується певними місцевими аналогами, найважливіший з яких — каплиця на фундаментах Успенського собору в Крилосі. Фундаменти каплиці на Царинці були забутовані повторно використаним каменем на ґрунті без розчину в неглибокі, але широкі рови, які прорізали гумусний культурний шар і своєю підошвою досягали підлоги та фундаментів попередньої церкви. Наземна частина споруди, очевидно, була виконана в дереві і функціонувала недовго, на що вказує відсутність прогинів тесаної підлоги у місцях трас фундаментів каплиці, а також відсутність виразних стратиграфічних ознак її існування. Наземна частина споруди могла бути розібраною, а рештки фундаментів від неї ще деякий час стояли під відкритим небом, допоки їх не замулило повінню.

Під залишками каплиці, які після фіксації були нами розібрані, знаходились рештки попередньої церкви, а саме: фундаменти з річкового каменю, підлога з тесаних вапнякових плит і керамічних плиток, а також сліди горілих дерев'яних конструкцій (мал. 3). Планувальна структура пам'ятки відрізняється від відомих дотепер галицьких середньовічних храмів. Це хрестоподібна, тринавна, триапсидна та двостовпна церква (мал. 2). Загальні розміри в плані на рівні фундаментів 18,9 х 14,65 м. За типологією плану однією з найближчих аналогій може виступати мурована церква Миколая у Львові XIII — початку XIV ст.[19] *Однак нововиявлена пам'ятка на Царинці в Крилосі має цілий ряд унікальних особливостей, які трапляються вперше не лише в галицькій, але й загалом у середньовічній архітектурі.*

Фундаменти пам'ятки викладені з річкового каменю на глиняному розчині у рови з вертикальними або ледь розхиленими стінками і горизонтальним дном. Глибина ровів 70—85 см, ширина не менше як 90 см. Вони заглиблені у материк на 30—45 см. Технологія кладки фундаменту

[19] Січинський В. Замкова церква св. Миколая // Богословія.— Львів, 1936.— С. 24; Малевская М., Иоаннисян О., Могитич И., Бучко Р. Исследования памятников архитектуры во Львове и Львовской области // Археологические открытия 1977 г.— 1978.— С. 352—353.

Мал. 3. Загальний вигляд решток дерев'яної церкви на Царинці в Крилосі. Розкопи 1988 р. *(Фото)*

така: на вогкому податливому дні рову викладали суцільну площину річкового каменю. Для кладки застосовували річковий камінь величиною, як правило, 7—20 см. Його викладали плазом і якомога щільніше, тобто кожен камінь у верстві дотикався до кількох сусідніх. Після цього верству покривали шаром підготовленого заповнювача конструкції — переважно зеленкуватої материкової глини або сірого суглинку з домішками деревних вугликів, — на поверхні якого викладали наступну суцільну площину ріняку. Відстань між верствами кладки становить 10 см. Тобто при висоті фундаменту 70 см на зачищеному вертикальному контурі маємо сім, а при висоті 85 см — вісім рядів ріняку.

Найдетальніше вдалося простежити фундамент західного притвору (бабинця), що відносно добре зберігся. В окремих місцях (на західних кутах бабинця) фундамент закладений на одну верству кладки глибше, тобто становить у висоту 85 см, що може вказувати на сприйняття більшого навантаження цими ділянками основи. Між четвертим та п'ятим знизу рядами кладки заповнювачем конструкції виступає темно-коричневий суглинок зі значним вмістом перепаленої глини і деревних вугликів. Можливо, це якась конструктивна чи гідроізоляційна прокладка фундаменту, насичена органічними домішками, що надали відповідного забарвлення суглинкові. Цей прошарок у заповнювачі основи простежується по всьому периметру зовнішніх фундаментів нав споруди (окрім апсидної частини), що свідчить про одночасність їх спо-

руджения. Подібна особливість зафіксована при дослідженні фундаментів Кирилівської церкви[20].

Фундаменти бічних нав церкви зачищено на поверхні і в кількох місцях здійснено зондажі при зовнішньому вертикальному контурі. Верхня частина реґулярної кладки здебільшого відсутня, а нижня, що уціліла на одну—п'ять верстов ріняку, — відповідає поданому вище загальному описові. На місці відсутньої кладки маємо засипку дрібної річкової гальки на гумусі з домішками вапнякового щебеню, супіску темно-сірого відтінку, вугликів і горілої глини. Цей шар має різну товщину — від 20 до 50 см. Як виявилось у процесі подальших досліджень, руйнування верхньої частини реґулярних фундаментів дерев'яного храму та їх підсипка відбулись на етапі спорудження основи мурованої церкви, про що буде сказано далі.

При обох західних зовнішніх кутах бічних нав дерев'яної церкви на рівні фундаменту виявлено сліди прокопаних у діагональному напрямку рівчиків завширшки 24 см. Детально обстежено рівчик при північній наві. Він мав паралельні вертикальні стінки і був заповнений сумішшю чорного гумусу та материкової глини. Дно рівчика має злегка заокруглену поверхню. При основі його відмітка збігається з рівнем дна фундаментного рову, а далі помірно спадає. Усі ці деталі вказують на гідротехнічне призначення об'єкта. Він відводив ґрунтові та дощові води з дна фундаментного рову. У міру зведення конструкції фундаменту рівчик засипався і частково забутовувався кладкою з ріняку (мал. 2).

У північно-східному розі північної нави зафіксовано тесаний вапняковий блок, який встановлений вертикально у зовнішньому контурі фундаменту. Блок має форму паралелепіпеда з розмірами 62 х 68 х 26 см. Він гладко оброблений з усіх боків, за винятком нижньої грані, що має начебто відламану поверхню. Судячи з підкошеної бічної грані, цей блок міг бути уламком віка саркофага, що одночасно виконувало функцію плити підлоги. Встановлено, що блок заклали ще при влаштуванні фундаменту дерев'яного храму з метою підсилення конструкції. Він повторного використання. Прямокутний виріз-гніздо у верхній частині блока має сліди обробки і, можливо, призначався для фіксації положення поперечної підвалини дерев'яної церкви.

Фундаменти апсид нововиявленої церкви на Царинці об'єднані в одну систему. За характером кладки, матеріалом, глибиною залягання, зовнішніми параметрами вони відповідають фундаментам нав. Однак прошарку темно-коричневого суглинку, насиченого вугіллям та крупинками горілої глини, що характерні для фундаментів нав, тут не зафіксовано. Це може вказувати на окрему закладку цих двох частин основи будівлі. Підошва фундаментів апсид знаходиться на одному горизонтальному рівні. Натомість висота фундаментів малих апсид становить 85, а великої — 75 см, тобто поверхня обрізу фундаментів перших на 10 см вища, ніж останньої. Це вказує на різницю відміток підвалин апсидних зрубів.

На площах кожної з апсид зафіксовані підвищення, які відступають від зовнішніх контурів фундаментів на віддаль від 0,4 до 1 м. Підвищення являють собою реґулярну кладку кількох верстов річкового каменю на суглинковій основі без розчину, тобто виконані у тій самій традиції, що

---

[20] Лукомський Ю. Звіт про польові архітектурно-археологічні дослідження Кирилівської церкви в Галичі.— Львів, 1982—1983, 1985. Рукопис зберігається в архіві Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (далі — ІУ НАНУ) у Львові.

й фундаменти церкви. Ламані або гранчасті в плані контури підвищень вказують на їх спорудження вже при існуючих зрубних стінах споруди, що дозволяє зі значною достовірністю відтворити план зрубів апсидної частини церкви. В малих апсидах підвищення мають висоту 20 см і завершуються горизонтальною поверхнею без осідань. На підставі цього можна припускати, що вся внутрішня частина фундаментів апсидок заповнена кладкою з ріняку. Тобто фундаменти малих апсид напевно були виконані у своєрідних котлованах. У центральній апсиді ситуація інша. Підвищення з ріняку сягає тут висоти 45 см. Поверхня його вгинається досередини. Очевидно, осідання викликане відсутністю фундаменту всередині великої апсиди. Ця ж обставина схиляє до думки про наявність поперечної внутрішньої стрічки фундаменту між апсидою і бемою (мал. 2).

Між бабинцем і центральною частиною церкви виявлено стрічку внутрішнього фундаменту завширшки 90 та завглибшки 80 см, який прорізує підлогу з тесаних плит (мал. 2). Фундамент являє собою забутовку будівельного сміття у рів з плавно заокругленими до дна вертикальними стінками. У верхній частині конструкція досипана галькою і ріняком. У заповненні простежуються уламки потрощених плит підлоги, що дає підставу датувати його часом, пізнішим від часу будівництва цієї церкви.

На поверхні фундаментів церкви у кількох місцях збереглись сліди обвуглених дерев'яних конструкцій. Найбільша з них зафіксована на північному фундаменті притвору. Її довжина — 2,35, а ширина — 0,27 м. Вона розташована ближче до зовнішнього краю фундаменту співвісно з ним. Структура волокон, що читається на обвугленій поверхні, вказує на цілість деревини. Товщина обвуглення становить 3—5 см. Між ним і поверхнею фундаменту простежується прошарок темно-сірого гумусового суглинку з дрібними залишками згнилої деревини. Товщина прошарку до 5 см. Аналогічні сліди обвугленого дерева збереглись на західній стрічці бабинця, по обидва боки від беми, на апсидних фундаментах, між великою апсидою та бемою, а також в інших місцях. Сліди наземних конструкцій будівлі читались також на стратиграфічних перетинах. У центральноосьовому перетині на поверхні фундаменту великої апсиди виразно читається проміжок між стінкою внутрішнього підсипу апсиди та вертикальним контуром зовнішньої відмостки з опоки (мергелю) шириною 23 см, що є слідом підвалини зрубу. Наведені вище дані про характер залягання слідів горілого дерева, цільність його структури, а також стратиграфічні спостереження вказують на дерев'яну зрубну конструкцію стін досліджуваної церкви.

На фундаменті західної стіни притвору виявлено два білокам'яні блоки, розміщені симетрично відносно центральної осі храму на віддалі 4,8 м один від одного (мал. 2). Південний блок є уламком плити з підлоги, північний — теж фрагментом обробленої плити. Симетричний і регулярний характер залягання цих повторно використаних деталей невипадковий. Камені розміщені зовні від обвуглених решток західної стіни притвору. Очевидно, це підкладка під підвалини приміщення, що примикало ззовні до бабинця — так званого передбанника. Ця прибудова, судячи з повторно використаних білокам'яних елементів, зведена пізніше і була тимчасовою.

Підлога храму викладена тесаними плитами вапняку і полив'яними керамічними плитками. Гладкотесані вапнякові плити мощені смугами у поперечному напрямку до головної осі церкви. Плити були ретельно підігнані одна до одної так, що на теперішній ошлакованій поверхні підлоги важко прослідкувати їх розшивку. Вони переважно прямокутні, рідше квадратні, з розмірами від 30 х 30 до 90 х 75 см. Товщина плит також різна — 7—12 см. Торцеві поверхні плит з усіх боків скошені донизу під кутом 80° до лицевої площини. Плити лежать на відповідній підготовці з жовтої глини впереміш з ясною білою глиною і річковим камінням. Загальна товщина підготовки під підлогу становить 20 см.

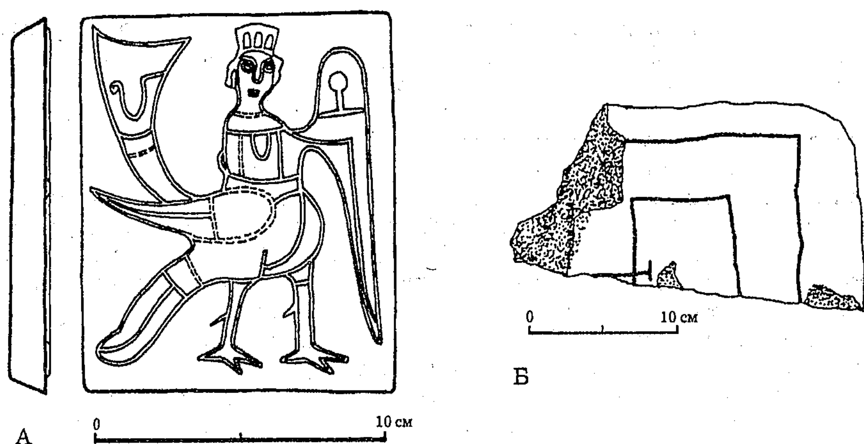
У бабинці збереглись три поперечні смуги плит долівки, які незначно відхиляються від орієнтації підлоги на решті площі церкви. Зі сходу і заходу до них доштуковано ще два неповні ряди плит, що вирівнюють відхилення. З південного та північного боків бабинця мощення підлоги відсутнє. Знахідки багатьох уламків плит при південній стіні бабинця можуть вказувати на знищення цих ділянок підлоги вже після припинення функціонування церкви (мал. 2). У середній частині підлога притвору ошлакована.

Підлога нав дійшла до нас у задовільному стані збереження, окрім північно-західного кута північної нави, де плити знищені плугом трактора. Значна частина плит під впливом високої температури унаслідок пожежі ошлакувалася і дуже потріскала. На деяких ділянках підлоги утворилась гладка поверхня ясно-сірої барви. У багатьох місцях ошлакування перекриває шви між плитами. У центральній частині церкви виділяється досить регулярна кругла пляма неошлакованих плит, діаметр якої 3,25—3,5 м. Можливо, це відбиток бані, яка, впавши сюди під час пожежі, завдяки свинцевій покрівлі зменшила температуру нагріву підлоги. Зовнішні краї підлоги бічних нав були пошкоджені при спорудженні фундаментів мурованого храму. Відсутня також ділянка підлоги у південній наві біля саркофага (мал. 2).

Характерною особливістю підлоги з тесаних плит є її виразне осідання перед усіма трьома апсидами. Це може бути пояснене лише нетривкою, можливо дерев'яною, підосновою підлоги у цих місцях. Ці деформації не можуть бути наслідком осідання фундаментних конструкцій церкви, оскільки рівень поверхні підлоги у місцях опирання її частково на фундаменти по кутах підкупольної частини залишився сталим. Він перевищує поверхню фундаментів на 10—15 см. На всіх інших ділянках підлога злегка осіла, причому більше у південній частині церкви.

Підлогу з тесаних вапнякових плит доповнювали акценти, викладені різнокольоровими полив'яними плитками. Їх розміщення невипадкове. Плитки виявлені in situ перед малими вівтарями і у великій апсиді. Напроти північної апсидки вони заповнювали квадратну площу 1 х 1 м на поздовжній осі нави. Перед південним вівтарем зафіксовано лише три смужки плиток площею 1,25 х 0,35 м. Незначні рештки вимостки підлоги плитками in situ зачищені на площі центральної апсиди. Судячи зі знахідок порушених плиток і наявності вапняно-піщаної підготовки, керамічна підлога розповсюджувалась на більшу площу святилища (мал. 2).

Усі керамічні плитки однакових розмірів: 12 х 12 х 1,2 см з незначними відхиленнями. Полива жовтого, червоного, зеленого, коричневого кольорів (трапляються й інші змішані барви). Плитки викладені на тонкому

Мал. 4. Керамічні та інші знахідки:
А — керамічна плитка з рельєфним зображенням.
Б — фраґмент блоку з малюнком вавілону (?)

шарі вапняно-піщаного розчину. Деякі з них мають зооморфні та рослинні рельєфи. Фраґменти таких або дуже подібних плиток були виявлені М. Каргером у 1955 р.[21] *Зооморфний рельєф щедро оброблений поливою, що утруднювало його прочитання. У північно-східному куті бабинця виявлено кілька десятків неполитих поливою глиняних заготовок плиток, які через високу температуру під час пожежі споруди перетворились у слабку кераміку. Вони сильно знищені вологою. Ця знахідка однозначно вказує на місцеве виробництво плиток, принаймні на їх місцевий випал. Глиняні заготовки тримали напевно для заміни ушкоджених плиток підлоги. На деяких заготовках вдалось простежити фраґменти вже знайомих рельєфів, але з глибшою промальовкою деталей. З метою деталізації малюнка міфічного звіра окремі зразки плиток були оброблені розчином плавикової кислоти**, *завдяки чому вдалося вияснити, що зображення птаха має людське обличчя, звернене анфас, а головний убір — у вигляді корони; на крилі і хвості є два знаки,один з яких нагадує двозубець, а другий може бути стилізованим руків'ям меча (мал. 4А). Детальніше прочитання рельєфу дає підстави припускати, що на плитці був зображений міфічний Василіск, тобто казкова тварина, що є поєднанням когута і змія*[22]. *Наявність на зображенні двозубця може вказувати на геральдичний знак одного з Ростиславичів*[23]. *Обстеження ділянок підло-*

[21] Малевская М. В., Раппопорт П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenská archeologia. XXVI—I.— Bratislava, 1978.— S. 88, рис. 1, 3. Автори вважають, що на плитці зображений птах-сирена.

* Висловлюю вдячність викладачеві кафедри неорганічної хімії Д У „Львівська політехніка“ Тарасові Жеплинському за надану можливість проведення цього експерименту.

[22] Овчинников О. Семантика галицьких керамічних плиток / Галич і Галицька земля.— Київ; Галич, 1998.— С. 94—95.

[23] Пивоваров С., Чеховський І. Знаки Рюриковичів із Василева // Буковинський журнал (Чернівці).— 1992.— № 1.— С. 120.

ги з плиток, які збереглися in situ, показує, що в час їх замощення не надавалось великої ваги орієнтації зображень. Рельєфи обернені у різні боки. Єдиною мозаїчною закономірністю може бути те, що з трьох смуг плиток перед південним вівтарем середня викладена плитками із зеленою, а бічні — з жовтою поливою.

У місці входу до церкви помічено цікаву деталь: кілька вапнякових плит є підтесаними на глибину 5—7 см по формі чверть-кола. Це не що інше, як слід від розхилу осілих одностулкових дверей. Отже, ширина дверного полотнища становила 1,3 м, а західна стіна розміщувалася ближче до внутрішнього краю західного фундаменту притвору. Осідання дверей побічно вказує на тривалий час функціонування споруди. При вході зафіксовано також дві сходини, витесані з вапняку, які спадають у напрямку входу. Тобто на певному етапі функціонування церкви рівень зовнішньої денної поверхні був вищим від рівня порогу порталу.

На поперечній осі приділів у місцях, де вони межують з центральною навою, розташовані симетрично однакові за розмірами прогини у підлозі. Площа осідання в обох випадках 1 x 1 м, глибина осідання 6—10 см. Ці виявлені об'єкти виразно вказують на наявність внутрішніх опор. База, на яку спирались стовпи, становила квадрат зі стороною 1 м. Детально обстежено основу обидвох стовпів. У місці опирання північного на 20 см нижче від рівня підлоги знаходяться дві масивні тесані вапнякові плити завтовшки 15—18 см, які були заздалегідь підстелені під підлогу як подушка стовпа. Вони виходять за межі бази стовпа і перекривають площу 1,7 x 1,7 м. Проміжок між плитами по поздовжній осі має ширину 19 см і забутований річковим каменем упереміш з ґрунтом на глибину 20 см. У середній частині шва, тобто майже в центрі осілого квадрата, між забуткою був проміжок 19 x 12 см у плані. Можливо, це слід від бруска, яким фіксувалась стовпова база (мал. 2). У цьому проміжку здійснено невеликий зонд, який показав, що плити-подушки лежать на восьмисантиметровому шарі суміші гумусу, жовтої глини з додатком обпаленої глини і вугілля.

В основі південного стовпа теж виявлено систему підстелюючих підлогу плит-подушок, призначенням яких було розповсюджувати навантаження стовпів на більшу площу. Болотистий малоопірний ґрунт спричинив осідання основи південного стовпа унаслідок тривалої роботи конструкції на 20 см. При ремонті або після руйнування дерев'яної церкви осіле місце було закладене третім ярусом повторно використаних плит або їх уламків.

Детальне обстеження основи обидвох внутрішніх стовпів однозначно переконує у приналежності цих конструктивних елементів виключно до дерев'яної церкви на Царинці. Вони були частиною первісного задуму замовника або будівничого храму і споруджувались у процесі його початкового зведення.

Конкретне конструктивне призначення внутрішніх стовпів у споруді залишається під знаком питання. Якщо це були опорні підбанні стовпи, то баня тоді мала б бути зміщеною відносно центральної вертикальної осі будівлі, що малоімовірне. Крім того, археологічно не локалізовано відповідної пари опорних пунктів підбанного квадрата ні зі сходу, ні на захід, ні на центральній осі церкви. Логічніше, на нашу думку, було б припускати, що підбанний квадрат був центральносиметрично роста-

шований у споруді і його опорні точки знаходились на стиках фундаментів бічних та головної нав церкви, де, до речі, теж фіксуються подвійні плити. Внутрішні стовпи могли нести на собі конструкцію бані лише частково, а призначені вони були підтримувати перекриття бічних нав, а також, можливо, емпор над ними. Значне осідання основи внутрішніх стовпів можна пояснювати не лише великим навантаженням, але й відносно малою потужністю фундаментів під ними, податливим болотистим ґрунтом і високим рівнем ґрунтових вод на Царинці.

У західній частині храму вірних зафіксовано два симетричні відносно головної поздовжньої осі храму отвори, видовбані в плитах на відстані 2,2 м один від одного і на відстані 1,8 м від східної межі бабинця. Отвори видовбані грубо, але зберігають прямокутну форму. Розміри їх 20 х 15 см у плані, зорієнтовані довшими сторонами вздовж головної осі будови. Ці отвори призначені, очевидно, для фіксації стовпових конструкцій, що слугували опорою для хорів храму. Ці конструкції були змонтовані після влаштування кам'яної підлоги церкви на якомусь етапі будівництва або вже в ході функціонування храму.

Між бемою і центральною частиною храму проходить широкий шов на рівні плит. Його ширина 12—16,5 см. Рівень підлоги беми на 5—10 см вищий від відмітки долівки центральної частини церкви. При зачистці цього шва було зафіксовано велику кількість шматочків зігнилого дерева. Можливо, це слід іконостасної перегородки. Проте у місці перетину з головною віссю шов перекривають виступаючі понад поверхню підлоги вапнякові плити, призначення яких в такому разі стає незрозумілим, бо вони попадають на самі царські врата. Більш імовірно, на нашу думку, вбачати у прямокутному підвищенні амвон або підоснову для тетраподу. У поперечному шві міг бути закладений дерев'яний брус, який фіксував межу солеї, що займала площу беми. Іконостасна перегородка, таким чином, мала б знаходитись на межі беми і великої апсиди, де розташовувалось святилище храму. Рівень долівки святилища був вищим ще на 20—30 см відносно відмітки підлоги у бемі (солеї). На поверхні поперечного фундаменту великої апсиди зафіксовано рештки двох прямокутних плит, що є, мабуть, рештками підлоги святилища (мал. 2).

На фундаменті південної апсидки виявлено фрагмент білокам'яного вапнякового квадра in situ, який лежав на прошарку розчину і глиняній підготовці. Розміри квадра 35 х 19 см. Розміщення блока, локальний характер збереження глиняної підготовки і прошарку розчину вказують, можливо, на призначення його як підоснови для проскомидника.

У внутрішній частині церкви виявлено три монолітні вапнякові саркофаги. Подібні кам'яні домовини на терені давнього Галича були виявлені при північній стіні церкви Спаса[24], біля руїни на Цвинтариськах, у Викторові при Миколаївській церкві[25], в Успенському соборі[26], а також у церкві Благовіщення на полі Церквиська[27].

[24] Шараневичъ И. Археологическія предметы, откриты на мѣстѣ Галича // Литературный сборникъ Галицко-Русской Матицы.— Львовъ, 1885.— С. 203—204; Szaraniewicz I. O rezultatach...— S. 4—5.

[25] Szaraniewicz I. O rezultatach...— S. 5.

[26] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 131—140.

[27] Лукомський Ю. Звіт археологічного загону про польові дослідження у 1990 році.— Львів, 1991.— С. 10—11, іл. 19—20. Рукопис зберігається в архіві ІУ НАНУ у Львові.

Перший саркофаг знаходиться у центрі підбанного квадрата. Він має зсередини довжину 190, ширину 47 і 54, та висоту 48 см; товщина бічних стінок 7—9, а торцевих — 7,5 см. На дні саркофага посередині видовбаний наскрізний отвір діаметром 5 см, до якого ведуть два рівчаки. Вони призначалися для відводу в отвір сукроватиці, яка утворювалась при розкладі тіла покійного. Зверху труна була накрита врівень з підлогою кам'яною плитою, фрагмент якої й видобув на поверхню землі плуг трактора у 1985 р. Віко саркофага було плоске, відносно тонке і виготовлене з шаруватого пісковику, що відрізняє цей саркофаг від наступних. Судячи зі зміщення розшивки плит підлоги з північного боку, саркофаг могли встановити на певному етапі функціонування церкви.

Внутрішній об'єм саркофага був замонолічений завалом будівельного сміття. На дні домовини знайдено кістяк чоловіка, покладений головою на захід. Руки померлого лежали уздовж тіла. Череп добре зберігся: наявні усі зуби, але доволі сильно стерті, що свідчить про похилий вік небіжчика. У певний час саркофаг був відкритий, а поховання порушене, правдоподібно, з метою пограбування або осквернення. Про це свідчать окремі кістки, що знаходилися у невідповідних місцях. Так, три кістки нижніх кінцівок перенесені в голову поховання, не на місці виявилася й нижня щелепа.

Зі сходу до першого саркофага торцем з незначним зміщенням від осі храму дотикався другий. Внутрішні розміри його — 163 х 52—40 х 34,5 см; товщина бічних стінок — 11—12 см. Зберігся фрагмент віка саркофага з плоскої плити вапняку завтовшки 18 см. У дні саркофага є отвір діаметром 9 мм на відстані 84 см від західної стінки. Саркофаг був заповнений будівельним сміттям упереміш з ґрунтом. Поховання у саркофазі не виявлено. Можливо, гріб був порушений і засипаний землею ще за княжої доби.

У південному приділі відкрито третій саркофаг. Віко його збереглося, але воно дуже потріскане. Товщина віка 15 см. Внутрішні розміри саркофага — 195 х 49—52 х 40—42 см; товщина бічних стінок 10—11 см, торцевих — 13 см. Висота ззовні (без віка) — 61 см. Кам'яна домовина одним боком на 25 см була вбудована у фундамент західної стіни нави у час спорудження храму. Тому східний бік кам'яної труни осів на 9 см відносно західного. Те, що саркофаг встановлений при закладці споруди, дозволяє припускати, що він був заготовлений ще при житті похованих у ньому осіб, мабуть, засновників або ктиторів храму.

Внутрішній об'єм саркофага був заповнений пухким ґрунтом упереміш з вапняковим щебенем. На дні домовини виявлено два кістяки. Один з них лежав навзнак, головою на захід, руки вздовж тіла, дещо зміщений до південної стінки саркофага. Це кістяк чоловіка віком 40—50 років і зростом 1,92 м. Череп зрушений з місця, усі решта кості неторкані. Північніша частина саркофага заповнена останками другого кістяка, які, очевидно, були переміщені сюди у час поховання першого. Поверховий огляд черепа і кісток схиляє до припущення, що це була жінка зростом 1,93 м і віком близько 60 років.

Зовні з північного боку до саркофага примикає поховання дитини. Яма поховання обкладена вертикально встановленими плитами з усіх боків впритул до саркофага. Зверху поховання було покрите кількома уламками плитняку. Розмір ями у плані 110 х 32—40 см. Похований

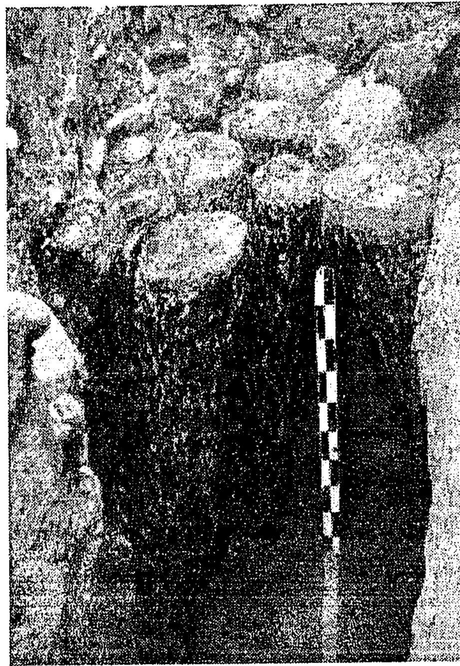
Мал. 5. Загальний вигляд фундаментів мурованого храму на Царинці. Розкоп 1992 р. *(Фото)*

*лежав головою на захід на лівому боці (спиною до саркофага) у витягненій позі. Довжина стегнової кістки — 17 см, отже, зріст похованого мав бути близько 68 см. Шви на черепі незрослі, на нижній щелепі 10 зубів, емаль не порушена**.

При розбиранні засипки річкової гальки на поруйнованій поверхні основи західної стіни південної нави біля третього саркофага було виявлено серію уламків ще одного білокам'яного монолітного саркофага, які вдалося частково скласти. Очевидно, саркофаг було зруйновано під час спорудження фундаменту кам'яного храму. Можливо, він розташовувався поруч з третім саркофагом у південній наві. Від поховання не виявлено ніяких решток. На зовнішній поверхні складеного саркофага вдалося простежити фрагмент геометричного орнаменту, прорізаного гострим інструментом у камені.

У південній частині бабинця, на вільній від підлоги площі, було прокопано шурф у межах фундаментів церкви. Окрім пізнього поховання, на глибині -50—55 см відносно поверхні підлоги бабинця виявлено регулярний контур вапняково-піщаного розчину з домішками вапнякового щебеню. Розчин залягав горизонтальною смужкою завширшки 30—33 та завтовшки 5 см, яка одним боком заходила у фундамент західної стіни

* Увесь палеоантропологічний матеріал з внутрішніх саркофагів церкви був переданий для детальнішого вивчення у сектор антропології (завідувач С. Сегеда) Інституту археології НАН України у Києві, результати якого поки що невідомі.

Мал. 6. Дерев'яні палі під фундаментами мурованої церкви *(Фото)*

мурованого храму, а другим, повертаючи в плані під прямим кутом, — під конструкцію підлоги дерев'яної церкви. Смужка співнапрямлена з осями обидвох церков і, з огляду на стратиграфію, могла являти собою рештки будівлі (імовірно, дерев'яної), старшої від дерев'яного храму (мал. 2).

У ході досліджень дерев'яного храму на Царинці при зовнішньому контурі головної апсиди вдалось виявити рештки ще одної невідомої споруди, фундамент якої опирався на густо вбиті круглі дерев'яні палі. Ця обставина спонукала продовжити дослідження прилеглої території, що тривали ще три польові сезони 1990—1993 рр. У процесі подальших розкопок виявилось, що на місці дерев'яної було закладено фундаменти під муровану триапсидну церкву із загальними розмірами в плані 20,6 х 16 м. План мурованої церкви зміщений у східному напрямку на 4—5 м порівняно з попередньою спорудою так, що своєю західною частиною він накладається на фундаменти бічних нав дерев'яної церкви (мал. 2). Тобто розташування її будівничим було назагал відоме. Проте внутрішня площа попереднього храму напевно була присипана, оскільки підлога та фундаменти його прорізуються конструкціями нової споруди несвідомо.

За планувальною структурою мурована церква відповідає традиційному хрестовобанному храмові. Однак будівельно-технічні особливості влаштування фундаментів апсидної частини пам'ятки відносяться до ще невідомої традиції в галицькій архітектурі княжої доби. Згідно з планом кам'яної церкви розплановувались і викопувались фундаментні рови. За стратиграфією вони опускаються з-над шару опоки або ниж-

нього рівня гумусу, що дає підставу датувати будівництво часом після руйнування дерев'яного храму на Царинці. Глибина фундаментних ровів назагал становить 1 м. Рови заглиблювались у материкову глину на 30—40 см. По всій площі в дно фундаментних ровів густо набивались дерев'яні палі. Це кругляки осики, що легко визначається на основі збереженої кори і внутрішньої структури деревини. Довжина паль становить близько 2 м, діаметр — 12—30 см. Вони оброблені на обох кінцях сокирою: у нижній частині загострені під кутом 20—30° до поздовжньої осі, а у верхній — тупо загострені, мабуть, для запобігання розколу деревини при забиванні. На переважній більшості паль є кора. Вона сприяла збереженню деревини. Окремі палі без кори дійшли до нашого часу погано збереженими і являють собою сукупність вертикальних пластин деревини, розщеплених доцентрово.

Осикові палі забивали в основу ровів донизу деревиною меншого діаметра. Вони пронизували потужний шар синьої болотної глини, яка частково витискалась при цьому назовні, і досягали на глибині 3 м пласта щільного піскогравію. Палі вбивались впритул одна до одної так, що проміжки між верхніми їх торцями не перевищували 7 см (мал. 6). На поверхні площини, утвореної торцями паль, стелили тонкий прошарок (близько 3 см) кори та деревних трісок з відходів обробки. Очевидно, цей настил призначався для рівномірного розподілу навантаження фундаменту на палі. На площину, встелену корою і трісками, насипався пласт річкового каменю розмірами 8—20 см на материковій зеленій глині з домішками дрібної гальки. Його товщина становить 15 см. В окремих місцях цього першого ярусу конструкції спостерігається вапняковий щебінь, уламки оброблених вапнякових блоків. Застосування глини в нижньому ярусі кладки, мабуть, пов'язане з гідроізоляційними властивостями цього матеріалу.

Другу верству конструкції утворює заливка вапняно-піщаним розчином, що має товщину 15—18 см. У розчині багато гальки, є домішки деревних вугликів. Він умбрального відтінку. Вапно у розчині замішане нерівномірно. Трапляються дрібні крупинки до 1—2 мм, більші — до 3 см і великі плями вапна. Останні залягають горизонтальними смугами товщиною 6 см та довжиною 30—40 см. До цього рівня конструкції стінки фундаментного рову вертикальні. Далі, вище, вони починають розхилятися на боки під кутом до 45° відносно горизонтальної площини.

Отже, третя верства конструкції фундаменту розширюється у плані. Товщина її становить 20 см. Вона складається зі суміші річкового каміння, вапнякового щебеню, уламків туронської крейди, згустків розчину та вкраплень чорного гумусу. Будівельний розчин у конструкції більше зосереджений при стінках фундаментних ровів, натомість у середній частині його вміст зменшується. Характер суміші (згустки розчину, камінь з налиплими крупинами заправи і вкраплення гумусу) вказує на порушення первісної структури третьої верстви фундаменту. Головним чином воно спостерігається у внутрішній частині фундаментних стрічок.

Про зруйнування верхньої частини фундаменту свідчить обстеження четвертої верстви описуваного об'єкта. Її складає суміш переважно гумусу з домішками будівельного сміття (річкового каменю, гальки, згустків розчину, вапнякового і крейдяного щебеню, мергелю тощо). Товщина шару 40—45 см. Згідно зі стратиграфічними спостереженнями, фундамент у

верхній частині був зруйнований ще до напластування шару гумусу, який перекриває рештки дерев'яної церкви. Очевидно, це було пов'язано із вибиранням каменю на будівельний матеріал. На поверхні порушеного фундаменту залягає безсистемно кілька шарів сміття: річковий камінь, галька, літотамнієвий вапняк, черепашник, плитняк, туронська крейда, мергель, згустки розчину. Тут виявлено кілька фрагментів тонкостінної пізньосередньовічної кераміки, а також уламки брускової цегли. Вапняк має виразно згладжені водою грані. Очевидно, порушений у середньовічні часи фундамент кам'яного храму ще дуже довго залишався відкритим у пізньосередньовічний період — аж до замулення терену Царинки.

Крім дерев'яних паль у конструкції фундаменту мурованого храму застосовували дерев'яну опалубку зі системою дощок та кілків. Вона зафіксована, зокрема, у фундаменті південної стіни при апсиді. Тут виявлено дошки шириною 13—20 см і товщиною 2,5—6 см, встановлені горизонтально „на ребро" одна на одну і закріплені зі зовнішнього боку дерев'яними кілками. Західний кілок у формі дошки, загострений знизу і зверху, забитий вертикально плоским боком назовні. Від вертикального положення він відхилився у процесі роботи конструкції. Східний кілок у вигляді бруска в перерізі 5 х 6 см теж загострений з обох боків. Відстань між кілками становить 118 см. Дошки опалубки між кілками мають випуклу форму відповідно до роботи конструкції. Підошва дерев'яної опалубки залягає на рівні -2,5 м, що значно глибше від рівня загальної підошви фундаменту. Таке заглиблення конструкції може пояснюватись наявністю у цьому місці попередньої ями, заповнення якої не задовольняло будівничих. В аналогічних випадках, відомих з історії середньовічної архітектури, податливе заповнення попередніх ям вибиралося, а їх об'єм забутовувався твердим будівельним матеріалом. Мабуть, з метою раціонального використання будівельного матеріалу, а також укріплення конструкції в цьому випадку було застосовано дерев'яну опалубку. Конструкція опалубки збереглась лише в нижній частині фундаменту завдяки високому рівневі ґрунтових вод. Проте її застосовували і у верхній частині фундаменту. На це вказують відбитки дощок на поверхні розчину, а також рівна вертикальна площина забутованої конструкції.

Із внутрішнього боку цього ж фундаменту зафіксовано дошку опалубки шириною 35 і товщиною 5 см, яка встановлена горизонтально „на ребро". Таким чином, опалубка на цій ділянці фундаменту застосовувалась з обидвох боків конструкції. Вона звужувала фундамент. Так, ширина його між дошками опалубки становить 2,4 м, тоді як ширина рову при основі має 2,8 м, а у верхній частині — 3,4 м.

Об'єм між опалубкою і стінками фундаментного рову засипали землею. Засипка не має цільної структури. Це суміш ґрунтів, у якій переважає сірий гумус з домішками опоки і вугілля. Такого сірого гумусу в природному заляганні немає. Він утворювався шляхом змішування чорного гумусу з материковим суглинком. У суміш рівномірно домішувались мергель і вугілля, які виконували ту ж адсорбуючу та еластичну роль, що горіла глина у в'яжучому. Часто трапляється вкраплення гнило-зеленого супіску, рідше — материкового сіро-зеленого суглинку, а також незначні домішки крупинок горілої глини.

При влаштуванні фундаменту кам'яної церкви конструкція основи попереднього дерев'яного храму була частково розібрана, про що вже було сказано. На її рештки здійснювали засипку гальки упереміш з піском.

Засипка має добре виражений пошаровий характер: це три верстви річкової гальки та піску, тобто гравію, товщиною 20—25 см кожна, які розмежовані тонкими (2—5 см) прошарками вапна жовтуватого кольору. Загальна потужність засипки досягає подекуди 75 см. Верстви гравію досить неоднорідні за складом. Разом з дрібною галькою у суміші трапляються великі ріняки — до 20—25 см у промірі. Крім того, нереґулярно трапляються вкраплення жовтуватого вапна, призначенням якого було скріплення цієї суміші. Однак тепер вона сипка і зовсім не має міцности. У суміш домішані деревні вуглики, горіла глина та шматки опоки. Тут також було виявлено фраґменти вапнякових плит та керамічних плиток з підлоги дерев'яного храму.

Фундамент західної стіни мурованого храму опирався частково на основу бічних нав дерев'яної церкви, а в середній частині був улаштований окремий відрізок фундаменту, який прорізав підлогу середньої нави. Ця конструкція уже описана нами вище. Принагідно зазначимо, що південна частина цього відрізку зруйнована похованням, яке слід відносити до часу функціонування каплиці (мал. 2).

У ході досліджень добре вималювалось прилягання фундаментів обох різночасових церков у плані. Фундаментний рів апсидної частини кам'яного храму з рештками вбитих паль влаштований глибше від основи дерев'яної церкви. Він дотикається до останньої, частково руйнуючи її. Фундаментні рови кам'яного храму підходять впритул до фундаментів малих апсид дерев'яної церкви і завершуються у плані плавно заокругленим контуром. Уцілілі нижні верстви фундаменту апсидної частини мурованої церкви могли зверху підсипатись пластами гравію з проливкою розчином, як це спостерігаємо на вище збережених ділянках фундаменту над рештками дерев'яного храму.

У фундаментах мурованого храму виявлено багато фраґментів тесаних архітектурних деталей повторного використання. Вони, мабуть, походять з якоїсь давнішої галицької білокам'яної будівлі. Так, на стику фундаментів південної та центральної апсид у нижніх верствах виявлено два фраґменти вапнякових квадрів. На гладко обробленій поверхні одного з них зафіксовано частину продряпаного малюнка, що нагадує зображення „вавілону" (мал. 4Б). При основі фундаменту північної стіни знайшовся уламок вапнякової водосвятної чаші. Крім того, у шарі гумусу, що перекриває рештки дерев'яної церкви, було виявлено фраґменти романських білокам'яних баз, одна з яких має слід від характерної жабки, цілий ряд уламків ґзимсів, а також інші архітектурні деталі.

Дослідження решток мурованого храму на Царинці свідчить про припинення зведення будівлі на стадії влаштування фундаментів. Це яскраво підтверджують зокрема наступні ознаки об'єкта: 1) повна відсутність прошарку мурованого наземного будівництва у стратиграфії; 2) відсутність фундаментів внутрішніх підбанних стовпів[28]; 3) відсутність поверхневої стяжки з розчину на фундаментах; 4) відсутність будь-яких слідів підлоги і т. д.

Упродовж стаціонарних досліджень комплексу храмів на Царинці досліджено всього 106 поховань і 71 перепоховання. Найбільшу кількість

---

[28] Відомі й безстовпні храми такого типу, проте у них менші параметри — 16,85 x 11,2 м. Див.: Воронин Н., Раппопорт П. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л., 1979.— С. 91—102.

поховань виявлено у східній частині розкопу. Однак вони траплялись досить рівномірно на всій досліджуваній площі. Це означає, що могильник оточував церкви зусібіч, і нами відкрита, можливо, лише 1/8 частина його повного комплексу.

На віддалі 8—10 м від апсид мурованого храму у східному напрямку виявлено ровик, який мав дві фази прокопування. Ровик мав ширину 0,8—1,5 м у верхній частині, похилі стінки, плавно заокруглене дно і глибину 25—40 см. Можливо, це слід від огорожі або межі могильника. Однак поховання першого етапу функціонування могильника незначно поширюються за його межі. Два з них були перерізані ровиком (мал. 2).

Поховання траплялись на глибині від +0,3 до -1,1 м відносно рівня підлоги дерев'яної церкви. Вони залягали іноді в чотири яруси, що свідчить про тривалість існування могильника. Поховальні ями не були глибокими: від 30 до 65 см відносно рівня, з якого вони викопувались. У стратиграфічних перетинах не спостерігаються насипи над могилами. Очевидно, могили насипали лише за рахунок викидів з поховальних ям, що призводило до швидкого нівелювання терену за рахунок усадки землі. У планіграфічних зрізах поховальних ям не прослідковувались сліди від будь-яких відзнакувань могил: хрести, камені, плити тощо (крім поховань у саркофагах, які мали б виступати або бути врівень з денною поверхнею). Те, що могили не були надовго відзнаковані, опосередковано підтверджується частими накладаннями поховань одне на інше та наявністю великої кількости перепоховань. Останні являли собою людські кістяки без анатомічної послідовности, порушені унаслідок попадань молодших могильних ям на старші поховання. Частина цих перепоховань може бути пояснена іншими земляними роботами, що проводились на території могильника: наприклад, копанням фундаментних ровів під муровану церковну споруду. При північному боці великої апсиди дерев'яної церкви було виявлено значне скупчення людських кісток. Це переважно кілька десятків трубчастих кісток кінцівок, серед яких виявлено лише одну нижню щелепу. Над скупченням залягали прошарки розчину та каміння. Напевно, кістки походять з людських поховань, які попали в межі фундаментних ровів мурованої церкви і були сюди перевідкладені будівничими. Проте невідомо, в якому місці знаходяться черепи з цих поховань.

*Усі поховання могильника на Царинці здійснені згідно з християнською традицією трупопокладення — у витягненому положенні, навзнак, головою на захід. Спостерігається стала особливість покладення померлих у домовини з положенням рук уздовж тіла, незважаючи на вікові та статеві характеристики**. *За цією особливістю поховальний комплекс на Царинці подібний до могильника при церкві Благовіщення на Церквиськах*[29]*, але відрізняється від могильників при Успенському соборі*[30] *та Воскресенській церкві*[31].

---

* Зі 106 обстежених поховань лише окремі мали інше розміщення рук.

[29] Лукомський Ю. Звіт загону з вивчення оборонних споруд про польові дослідження 1987 року.— Львів, 1988.— С. 10—12, іл. 1, 29, 32, 54, 56, 57, 63, 67. Рукопис зберігається в архіві ІУ НАНУ у Львові.

[30] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 150—152.

[31] Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону про польові дослідження 1989 року.— Львів, 1990.— Ч. 1.— С. 12—15, іл. 2, 8. Рукопис зберігається в архіві ІУ НАНУ у Львові.

Завдяки глибокому заляганню поховання № 79 (-1 м відносно підлоги дерев'яної церкви), нижче від середнього рівня ґрунтових вод на Царинці, збереглись фрагменти дерев'яної домовини. Добре читались дошки дна труни, частина вертикальної боковини, а також поперечний дерев'яний брусок. Домовина, очевидно, мала просту форму прямокутної призми, сконструйованої з дощок і стягненої за допомогою поперечних брусків, що наближає її до аналогів, виявлених у Києві на Подолі, які датуються XI ст.[32] *На відміну від київських домовин, поперечний брусок, виявлений в основі труни, не має декоративної обробки і слідів від стяжок. Могильна яма від поховання № 79 опущена з рівня шару, що датується кінцем XI — першою половиною XII ст.*

За відхиленнями в орієнтації поховання поділяються на три групи: 1) азимут -275°—300° (27 поховань); 2) азимут -260°—275° (39 поховань); 3) азимут -220°—260° (40 поховань).

Поховання першої групи зосереджуються у північно-східній частині розкопу. Вони залягають у нижньому ярусі могильника, найглибше, і датуються за матеріалом у широких межах — XI — першою половиною XII ст. Кілька поховань цієї групи перерізуються фундаментом дерев'яного храму, що вказує на їх первинність. Цей факт, у свою чергу, дає підстави передбачати на Царинці рештки ще однієї синхронної до них сакральної будівлі (мал. 2).

Поховання другої групи простежуються на площі всього розкопу. Вони співвісні з архітектурними об'єктами і датуються часом їх функціонування, тобто другою половиною XII — XIII ст. Окремі з цих поховань можна однозначно віднести до часу існування каплиці, оскільки вони перерізують як підлогу дерев'яної, так і фундаменти мурованої церков.

Третя група поховань зосереджена у південно-східній частині могильника. Вона синхронна з функціонуванням дерев'яної церкви і датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Зміщену орієнтацію цієї групи поховань, на нашу думку, слід пояснювати планувальними особливостями могильника, тобто напрямком його огорожі з південного боку.

Отже, за орієнтацією та глибиною залягання комплекс могильника на Царинці має три фази функціонування. Перший етап датується часом до побудови дерев'яної церкви. Другий синхронний з дерев'яним храмом, а третій хронологічно пізніший від нього.

Окрім трьох саркофагів, виявлених у внутрішній частині дерев'яної церкви, у комплексі могильника на Царинці зафіксовано рештки двох білокам'яних монолітних домовин in situ та уламки ще кількох подібних вапнякових трун. При південно-західному куті південної нави дерев'яного храму відкрите поховання у саркофазі. Верхня частина саркофага сильно пошкоджена. Зовнішні розміри його у плані — 2,1 х 0,68 м, внутрішні на рівні дна — 1,86 х 0,46—0,48 м. Товщина вертикальних стінок при основі — 10—12 см. Антропологічно кістяк з поховання ще не вивчений. Другий саркофаг локалізовано на схід від центральної апсиди мурованого храму. Уціліла лише західна його частина. Він цікавий тим, що його торцева бічна стінка завтовшки 9 см є ледь заокругленою

---

[32] Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології.— К., 1991.— С. 96—100, рис. 53/в.

в плані, а також дуже тонкими товщинами (4—6 см) бічних вертикальних стінок. Дно саркофага завтовшки 7 см, а внутрішня ширина — 56—57 см. Наявність решток принаймні восьми білокам'яних домовин у комплексі могильника на Царинці вказує на розташування тут значного некрополя давнього Галича.

Для антропологічного опрацювання поховань були запрошені антропологи Інституту археології НАН України кандидати історичних наук Сергій Сегеда та Тетяна Рудич. Подаємо попередній висновок, зроблений цими дослідниками:

„[...] обстежені кісткові рештки людей з 59 поховань та 31 перепоховання, що становить досить велику палеоантропологічну серію. За підсумками аналізу статевого розподілу більшість з поховань належала чоловікам. Жінки складають 34,4%, діти та підлітки — 6,7% похованих.

Результати краніологічних досліджень свідчать про те, що чоловічі черепи характеризуються мезокранією при великому поздовжньому та середньому поперечному діаметрах. Висота черепа середня. Лоб середньоширокий, на грані з широким, помірно похилий. Обличчя за абсолютними розмірами середньошироке, низьке, мезогнатне, добре профільоване в горизонтальній площині. Орбіти низькі, ніс середній за шириною, досить сильно виступає над профілем обличчя. Перенісся високе. Зріст чоловіків в основному високий. За більшістю ознак збережена група дуже близька до давньоруського населення Прутсько-Дністровського межиріччя (могильники Бранештський та Василівський).

Жіночі черепи мезокранні при великому поздовжньому та середньому поперечному діаметрах, високі. Лоб середньоширокий, на межі з широким, середньопохилий. Обличчя за абсолютними розмірами середньовисоке, середньошироке, мезогнатне, помірно профільоване на назомолярному і добре на зигомаксилярному рівні. Ніс середньоширокий, перенісся — середнє за висотою, виступання носа над профілем обличчя — середнє. За більшістю ознак жіночі черепи схожі з чоловічими.

Як чоловічій, так і жіночій серіям властива підвищена варіабельність більшости краніологічних ознак, про що свідчать підсумки зіставлення середніх та стандартних квадратичних відхилень і коефіцієнтів варіабельности. Це свідчить про неоднорідність антропологічного складу населення Галича XII—XIII ст. Зауважимо, що окремим черепам (поховання 25, 8-а і т. і.) властиве деяке ослаблення європеоїдних рис, що є наслідком контактів давньоруського населення з тюркомовними кочівниками. Подальші дослідження дадуть змогу визначити витоки морфологічних компонентів, які ввійшли до складу обстеженої групи“[33].

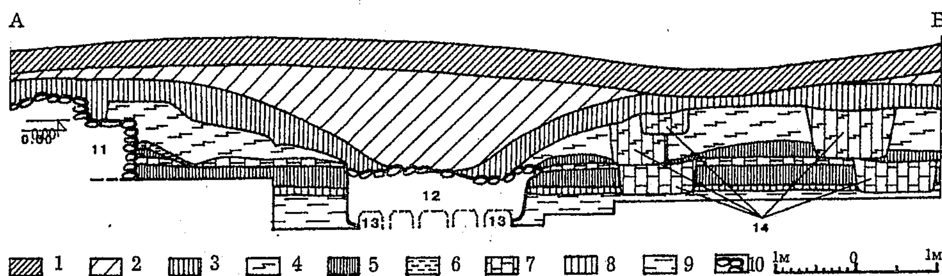
Стратиграфія та археологічний матеріал

У процесі археологічних досліджень на Царинці протягом 1988, 1990—1992 рр. виявлено 3590 одиниць рухомих знахідок. Для датування археологічних комплексів розглянемо їх у контексті стратиграфічних напластувань.

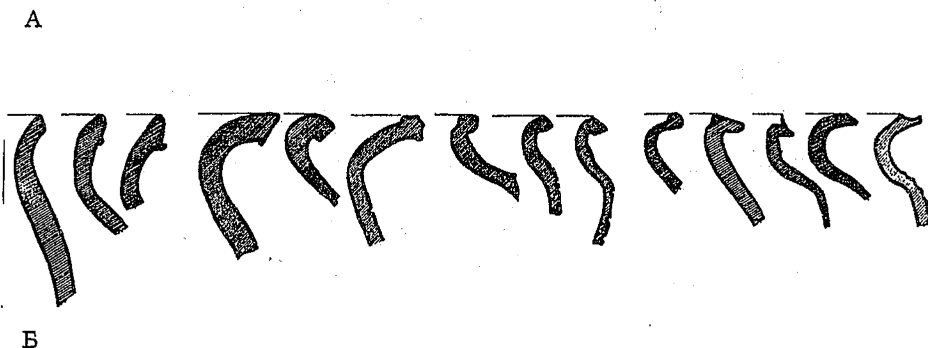
Стратиграфію розкопу розбито на окремі шари з нумерацією їх від верху до низу: 1) орний шар — гумус-1 (Г-1); 2) алювіальний суглинок

---

[33] Сегеда С. П., Рудич Т. О. Звіт про антропологічний матеріал з розкопок Галицької археолого-архітектурної експедиції 1991—1992 років.— К., 1992.— С. 25—26.

А

Б

Мал. 7. А. Фраґмент стратиграфічного перетину:
1 — орний шар Г-1; 2 — алювіальний суглинок А-2; 3 — гумус з домішками будівельного румовища Г-3; 4 — опока О-4; 5 — гумус Г-5 та Г-7; 6 — насипна жовта глина; 7 — суміш гумусу і материкової глини ГГ-6; 8 — перехід від гумусу до материкової глини ГГ-8; 9 — материкова глина М-9; 10 — конструкції фундаментів; 11 — фундамент дерев'яної церкви; 12 — фундамент мурованого храму; 13 — дерев'яні палі; 14 — ями поховань.
Б. Переважаючі типи профілів вінчиків керамічних горщиків:
1—3 — X—XI ст., з шару ГГ-8; 4—6 — XI ст., з шару Г-7; 7—9 — перша половина XII ст., з шару ГГ-6 та Г-5; 10—14 — XII—XIII ст., з шару Г-3

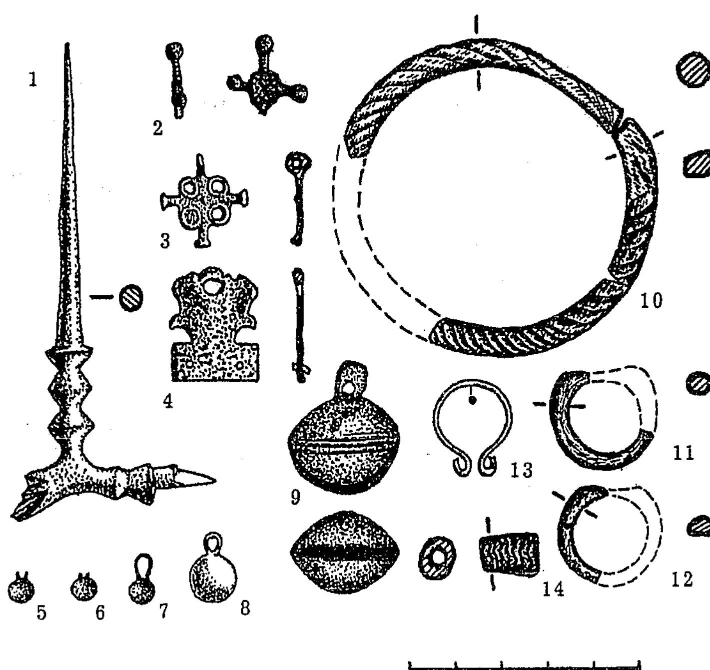
(А-2); 3) гумус між алювієм та опокою (Г-3); 4) шар опоки (О-4); 5) шар гумусу під опокою (Г-5); 6) суміш гумусу і зеленої глини (ГГ-6); 7) гумус з вугіллям і кістками тварин (Г-7); 8) перехідний шар від гумусу до материкової глини (ГГ-8); 9) зелена материкова глина (М-9). Опишемо коротко стратиграфію разом з комплексами найважливіших археологічних знахідок.

Г-1

Потужність орного шару Г-1 сягає 25—30 см. У місцях зниження рельєфу, а саме при фосах між городами, тут простежуються окришини вапняку, фраґменти полив'яних плиток, кераміки XII—XIII ст., скляних браслетів, цвяхів тощо. Вони потрапили сюди з шару Г-3 унаслідок оранки (мал. 7А).

А-2

Під орним шаром у вищих місцях рельєфу залягає відносно стерильний шар алювіального суглинку А-2, під яким знаходиться похований культурний шар з незалежним від денної поверхні рельєфом. За рахунок

Мал. 8. Археологічні знахідки з шару Г-3:
1 — канделябр хороса; 2, 3 — бронзові хрестики; 4 — фрагмент застібки від книги (?); 5—9 — ґудзики; 10 — брязкальце; 11 — скляний браслет; 12—13 — скляні персні; 14 — дротяна пряжечка; 15 — намистина

западин у підстелюючому шарі подекуди товщина алювію сягає 100 см. Між намуленим суглинком і темним гумусом (Г-3) межа невиразна, розмита. У нижній частині алювію траплялись десятки ріняків, які залягали в одній горизонтальній площині. Це може вказувати на поступовість замулення Царинки.

Г-3

Шар Г-3 являє собою темний гумус з домішками вапнякового щебеню, ріняку та деревного вугілля. Він залягає пластом завтовшки 30 см по всій площі розкопу. Шар Г-3 перекриває рештки дерев'яного храму, зберігаючи при цьому відносно рівну поверхню. Над рештками головної апсиди дерев'яної церкви спостерігаємо незначне (на 40 см) плавне підвищення поверхні шару. Натомість над апсидною частиною фундаментів мурованої церкви його рівень стрімко спадає до поверхні збуреної конструкції з характерними запливами (мал. 7А). Рештки згаданої каплиці частково прорізуються, а частково перекриваються шаром Г-3. Над апсидною частиною дерев'яної церкви або при рештках каплиці в ньому спостерігались локальні плями перевідкладеного вапняно-піщаного розчину, характерного для фундаменту мурованого храму. Ці прошарки виникли в процесі його закладки. Таким чином, шар Г-3 утворився внаслідок руйнування дерев'яної церкви, спорудження фундаментів мурованого храму та частково — функціонування каплиці (мал. 7А).

На межі шарів А-2 та Г-3, зокрема над порушеною поверхнею фундаментів мурованого храму, було виявлено кілька фраґментів двох тонкостінних керамічних горщиків. Усі вони неполив'яні, сірого та цеглястого відтінку, з добре відмуленим гончарним тістом без домішок піску та характерними геометричними ознаками, що дають підстави датувати цю кераміку XVI—XVII ст. Відсутність більшої кількости знахідок цього періоду в комплексі археологічного матеріалу, виявленого на Царинці, спонукає до висновку, що у проміжку між XIV—XVII ст. ця територія пустувала аж до значного замулення, яке слід за фактом цих знахідок попередньо відносити до вказаного часу.

*У верхній частині шару Г-3 виявлено два уламки брускової цегли шириною 12 та товщиною 8,5 см. Цегла з такими параметрами датується XIII ст.**, *і її, очевидно, слід пов'язувати з комплексом функціонування каплиці.*

Найчисельнішою групою знахідок з кожного шару є уламки керамічних посудин, головним чином глечиків. Зовнішній вигляд, характер гончарного тіста, завершення вінець, орнаментика вирізняють цю кераміку від матеріалу інших епох. Тісто насичене кварцовим піском, що надає кераміці зернистости і шорсткої фактури. Зернистість дрібна і середня. Орнамент хвилястий або прямолінійний. Профілі вінчиків кераміки з шарів Г-3, О-4 та Г-5 характеризуються переважно наявністю закраїнки для покришок, що датує їх у межах XII—XIII ст.[34] *(мал. 7Б).*

З металевих знахідок, що відносяться до шару Г-3, чисельну кількість становлять цвяхи. Разом з великими цвяхами довжиною 10—15 см з характерним квадратним профілем ніжки і розплесканою на всі боки круглою головкою виявлено велику кількість так званих вухналів, або гонталів. Ці цвяхи мають ніжку довжиною 7—8 см з прямокутними січеннями 8 х 2 мм у найтовстішому місці, яка звужується донизу до гострого закінчення. Верхня частина ніжки виразно відігнена на один бік для притримування деревини. Судячи з фраґментів деревини, яка збереглася на деяких вухналях завдяки їх оксидації, цвяхи використовувались для фіксування ґонту або лемеху товщиною 2—2,5 см. Знахідки цвяхів слід відносити до комплексу дерев'яного храму.

Інші вироби з металу, виявлені на Царинці у шарі Г-3, представлені рядом фраґментів сокирки, петлі, підковки, декоративних елементів, завіси, окуття, ножів, дужок, а також обрізків листового та оплавлених шматків свинцю, міді. На основі значної кількости залишків переплавленого свинцю можна стверджувати, що покрівля споруди, зокрема її баня, була покрита свинцевими листами завтовшки 3—4 мм.

Цікавими є знахідки уламків дзвонів. Це п'ять фраґментів, що походять принаймні з двох різних за діаметром та товщиною голів дзвонів і їх сердечників. Товщина боковин дзвона становить 7 мм, а діаметр сердечників — 15—20. Дзвони відлиті зі сплаву дзвінких металів, серед яких є мідь, оскільки уламки мали типову для міді зелену патину. Після

* Фраґменти такої ж цегли виявлені нами у ямці від риштувального стовпа церкви св. Пантелеймона (дослідження 1989 р.), при церкві св. Спаса (дослідження 1996 р.), а також під митрополичими палатами в Крилосі (дослідження 1998 р.). Ці екземпляри мали параметри 8,5—9 х 12 х 26 см.

34 Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. // КСИА.— М., 1969.— Вып. 120.— С. 7—9.

очистки вони набули сірого кольору олова зі стриманим блиском. Сплав дзвінкий навіть в уламках. Знахідки слід відносити до комплексу дерев'яного храму, оскільки більшість з них виявлені на рівні його підлоги, тобто у нижній частині шару Г-3.*

*Безпосередньо на поверхні долівки дерев'яної церкви виявлено плитку трапецієподібної форми, виготовлену з каменю темно-зеленого відтінку, який не зустрічається серед місцевих порід. Плитка має товщину 20 мм і загальні параметри 24,5 х 14,2 см. Характер обробки плитки, а саме підкошені торцеві грані, виразно вказують на застосування її в облицюванні або замощенні підлоги. Аналіз матеріалу виробу, здійснений в Українському державному геологорозвідувальному інституті у Львові**, показав, що в межах сучасних Українських Карпат і прилеглих територій такі породи в природному заляганні не відомі. Подібні утворення трапляються тільки в Овруцькому районі на Волині, де описуються під назвою „волиніти". Тому зі значною долею вірогідности можна припускати, що цей зразок походить з Волині.*

До комплексу матеріалу з шару Г-3 відноситься кілька десятків фраґментів скляних виробів. Це браслети, персні та намистини. Браслети можна поділити на два типи за способом виготовлення: виті та гладкі. Кольори браслетів — чорний, чорний з жовтою ниткою, фіолетовий, синій, зелений, жовтий (мал. 8, 11). Скляні браслети траплялись до шару Г-5 включно. У шарі О-4 виявлено намистину видовженої конусоподібної форми. Вона ясно-коричневого кольору, орнаментована упоперек хвилястими смужками темно-коричневого відтінку (мал. 8, 15). Усі ці вироби зі скла можуть датуватися широкими межами. Для відповідних вужчих хронологічних висновків необхідно мати цей матеріал у більшій кількості.

Серед дрібних ремісничих та ювелірних виробів слід виділити пряслиця, одне з яких має продряпану з чотирьох боків позначку, уламок хоросу, нагрудний хрестик, застібку з міді, дротяний перстень, бронзовий гудзик-гирку (мал. 8). У заповненні фундаментного рову кам'яного храму знайдено ще один фраґмент бронзового хрестика з кулястими закінченнями рамен та квадратною серцевиною[35] (мал. 8, 2).

Відповідно до археологічного матеріалу, шар Г-3 слід датувати широкими межами — другою половиною XII—XIII ст.

О-4

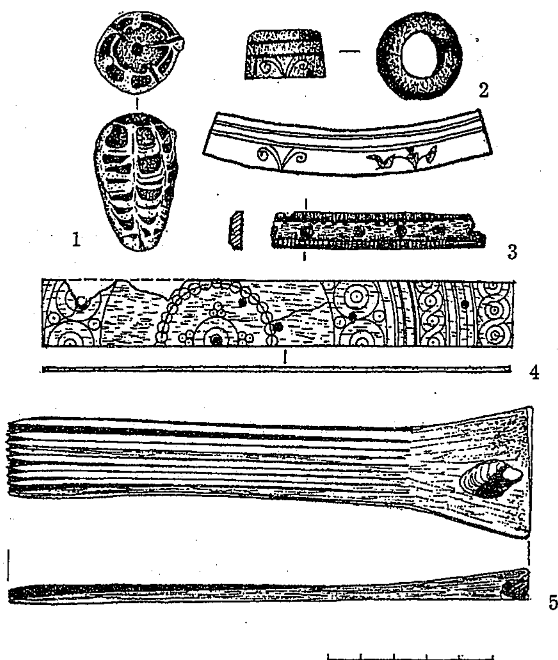
Під шаром гумусу знаходяться пласти і прошарки, які слід пов'язувати з часом будівництва та функціонування дерев'яної церкви. Це шар стверділої білої глини — опоки або шари, які включають домішки опоки і привізної жовтої глини. Він головним чином розповсюджений у східній частині розкопу. Так, потужність шару О-4 біля фундаменту великої апсиди становить близько 50 см, а зі західного боку церкви він практично відсутній. Отже, пласт О-4 — це спеціальна підсипка, якою намагались вирівняти терен, що спадав у східному напрямку до Мозолевого потоку, а можливо, й до колишньої течії Лукви. Матеріал, опока, місцевого

---

* Подібні уламки дзвонів були виявлені також при дослідженні церквищ Благовіщення (дослідження 1987 р.) та Воскресенського (дослідження 1989 р.).

** Висловлюю вдячність старшому науковому співробітникові, кандидатові геолого-мінералогічних наук Григорієві Досину за виконання цього аналізу.

35 Пор.: Пастернак Я. Старий Галич.— С. 180, рис. 69/15.

Мал. 9. Археологічні знахідки з шару Г-5:
1 — писанка; 2 — кістяна насадка (з розгорткою зображення); 3 — кістяна накладка; 4 — пластина від орнаментованого диску; 5 — кістяний гребінь

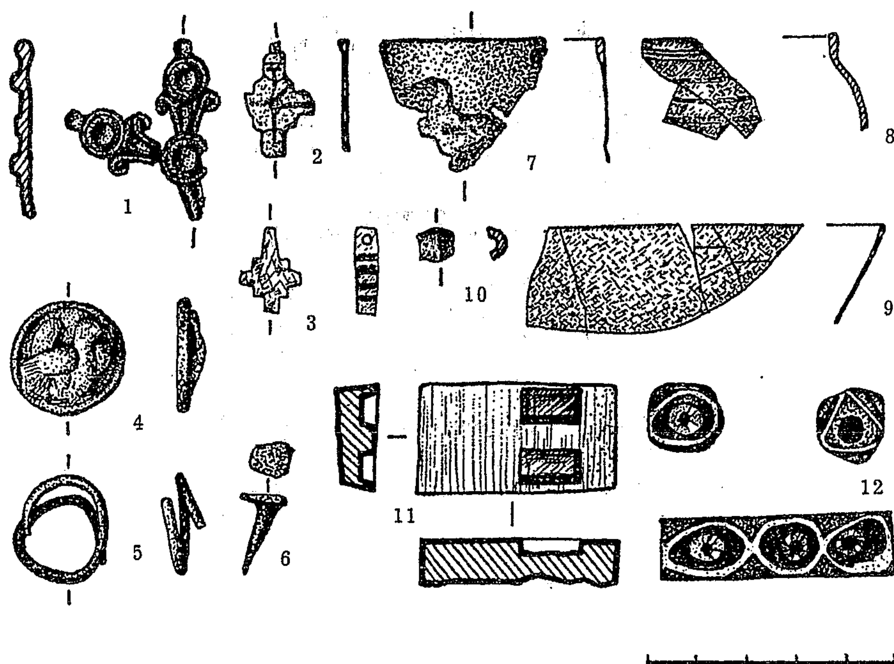
походження. Він залягає в основі Крилоських гір за 200—300 м від пам'ятки. Опока має здатність швидко вбирати воду, а також осушуватись. Крім того, її могли настеляти і з чисто санітарних міркувань. Подібні санітарні нашарування відносно стерильних суглинків або глин часто трапляються у багатопластових стратиграфічних колонках середньовічних та пізніших міст.*

Стратиграфічні спостереження на Царинці говорять про підсипку опокою території на схід від апсид дерев'яного храму в процесі його спорудження (мал. 7А). До комплексу кераміки, виявленої на Царинці, відноситься значна кількість уламків амфор, які траплялись переважно у шарах О-4 — Г-7.

Г-5 та ГГ-6

У добре збережених місцях стратиграфії шари, пов'язані з будівництвом, лежать на прошарку чорного гумусу з великим вмістом деревного вугілля, обпеченої глини. Цей прошарок має товщину 7—15 см, залягає рівномірно і перерізується фундаментними ровами дерев'яної церкви. У шарі Г-5 простежуються уривчасті прошарки деревного вугілля, які в плані утворюють локальні плями. Очевидно, це сліди пожеж незначних дерев'яних наземних об'єктів.

* З власних спостережень автора на розкопках Галича, Львова, Жовкви.

Мал. 10. Археологічні знахідки з шару Г-5:
1 — фраґмент нагрудного хрестика зі свинцевого сплаву; 2 — бронзовий нагрудний хрестик; 3 — бурштиновий нагрудний хрестик;
4 — бронзовий медальйон; 5 — фраґмент скрученого дроту; 6 — бронзовий цвяшок;
7 — частина мідної посудини; 8—9 — фраґменти скляних посудин; 10 — уламок скляної намистини; 11 — кам'яна ливарна формочка; 12 — скляна намистина (з розгорткою зображення)

Під шаром Г-5 по всій площі східної частини розкопу на глибині -55—65 см простежується тонкий прошарок неоднорідної суміші гумусу і зеленої материкової глини — Г-6. На нашу думку, цей прошарок слід пов'язувати з початком функціонування могильника. Поховальні ями третього ярусу могильника опущені саме з цього рівня. Очевидно, що шар утворений з викидів поховальних ям.

Шар Г-5 насичений археологічним матеріалом. У ньому простежується найбільша різноманітність завершень керамічних глечиків. Поряд з уже згаданими вінчиками із закраїнкою тут трапляються профілі, у яких поєднується закраїнка і манжетоподібний зовнішній виступ (мал. 7Б). Очевидно, ці об'єкти являють собою перехідний тип завершень кераміки від XI до XII ст. Крім того, у шарі Г-5 трапляються вінчики без закраїнки з простим рівно зрізаним завершенням. Такий тип кераміки датують XI ст.[36]

До комплексу знахідок шару Г-5 відноситься ряд особливих знахідок. 1. Фраґмент денця полив'яної керамічної посудини, покритий із зов-

[36] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— С. 140—141.

нішнього боку жовтою, а з внутрішнього — зеленою поливою. Кераміка добре випалена, на зламі однорідного цеглястого кольору. У складі гончарного тіста присутня домішка піску. Товщина фраґмента невелика: денце — 4 мм, боковина — 5 мм; 2. Давня писанка величиною 2,5 х 4 см. Вона виготовлена зі звичайної глини, покрита коричневою матовою поливою. Поверх коричневого фону нанесено полив'яний візерунок з фіґурних дужок. З товстішого кінця у керамічному яєчку проглядається отвір діаметром 3—4 мм, який пов'язаний із калаталом, вміщеним усередині (мал. 9, 1). Подібні писанки датуються другою половиною XI ст.[37] *3. Фраґмент олов'яного декоративного хрестика виявлено при похованні № 79, яма якого опущена з межі шарів Г-5 та ГГ-6 (мал. 10, 1). 4. Фраґмент бронзового хрестика ступінчастої конфіґурації*[38] *(мал. 10, 2); 5. Круглий бронзовий медальйон (?) з високим рельєфом птаха. Відсутність сліду від підвісного вушка може вказувати швидше на матрицю або ігрову шашку; 6. Фраґмент бронзового цвяшка або ґудзика з півсферичною головкою, яка орнаментована інкрустованою черню і декоративним рельєфом. На поверхні її читаються сліди позолоти; 7. Фраґмент злегка вигнутої бронзової чи мідної пластинки, яка з одного боку завершується рівним потовщеним і підведеним рискою краєм або вінцем. На поверхні пластини простежуються сліди тонкого шару позолоти. Найбільш правдоподібно, що це частина посудини — кубка (мал. 10, 7); 8. Фраґмент скрученого мідного дроту, що міг використовуватись як перстень або радше як скроневе кільце (мал. 10, 5); 9. Невеликий бронзовий цвяшок з круглою у перерізі ніжкою і досить широкою плоскою шапочкою (мал. 10, 6); 10. При кістяку поховання № 78 виявлено кілька десятків уривків золотих ниток, якими був прошитий одяг, зокрема, імовірно, комір покійника. Тонкими плоскими смужками золота були оправлені нитки, які не збереглись. Уціліла лише сама спіралеподібна золота оправа; 11. Частина кам'яної формочки для ювелірних робіт (мал. 10, 11); 12. Кістяна накладна пластина, декорована геометричним орнаментом. Вона має розміри 141,5 х 18,5 х 1,5 мм. Лицьова поверхня пластинки ідеально рівна і відполірована до блиску. Кістка має коричнево-червонуватий відтінок. Тильна площина підрізана тонким різцем у діагональному напрямку і має жолобкувату фактуру. Уривок центричного геометричного орнаменту переконує в тому, що пластинка становить лише частину виробу. Орнамент наносився на значно більшу заготовку з кістки, яка пізніше була розрізана на окремі смужки. У пластинці нереґулярно просвердлено п'ять отворів діаметром 2,5 мм для кріплення її до якоїсь основи за допомогою заклепок (мал. 9, 4); 13. Кістяна частина ручки ножа (?) являє собою циліндр, поверхня якого відполірована до блиску. На ній вирізано дві паралельні лінії, під якими симетрично з обох боків вирізьблені символічні малюнки рослинного характеру (мал. 9, 2); 14. Кістяний гребінець товщиною 4—9 і довжиною 125 мм з трапецієподібною ручкою, у якій симетрично зроблений наскрізний отвір (мал. 9, 5); 15. Фраґменти тонкого скла (1—2 мм) кремового та синього кольорів. Вони є уламками ажурних посудин (мал. 10, 8, 9). Скло переважно патиноване, матове. Єдина окришина скла, що не покрита патиною, голубого кольору.*

---

[37] Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ.— С. 107.

[38] Пор.: Пастернак Я. Старий Галич.— С. 180, рис. 69/16.

На склі зберігся фрагмент малюнка, нанесений зеленою та жовтою масою; 16. Скляні намистини. Одна з них синього кольору і бочкуватої форми (мал. 10, 10), друга — ясно-жовтого кольору і кулястої форми діаметром 12—15 см з отвором 3 мм. Заслуговують на особливу увагу також дві великі чорні намистини з вічками, облямовані червоними віями. Вони виготовлені з мас чорного, білого та червоного скла або склоподібної пасти з високою майстерністю (мал. 10, 12). Такі намистини датуються IX—XI ст.[39]

Отже, шари Г-5 та ГГ-6 за профілями кераміки, а також за окремими особливими знахідками можна попередньо датувати кінцем XI — першою половиною XII ст.

Г-7

Шар гумусу з вкрапленнями деревного вугілля та кістками тварин Г-7 залягає по всій площі розкопу на рівні -0,65—0,9 м. В кількох місцях шару зафіксовано локальні плями деревного вугілля, що є слідами пожеж. Комплекс археологічного матеріалу шару Г-7 складає фрагменти кераміки, амфор, пряслиць, шлаків від металовиробництва та кісток тваринного походження.

Уламки кераміки характеризуються переважною більшістю вінчиків з манжетоподібним завершенням, що дає підставу датувати його XI ст. Однак на окремих профілях вже простежується натяк на закраїнку, що могло б вказувати й на початок XII ст. Таким чином, за геометричними особливостями кераміки шар Г-7 можна орієнтовно датувати XI — початком XII ст.

При зовнішньому контурі південної апсиди дерев'яного храму прослідковувалось осідання шару мергелю О-4 у формі смуги, що проходить у напрямку з північного сходу на південний захід. Під шаром О-4 виразно проявився контур широкого рову, заглибленого в материкову основу. Рів був опущений з поверхні шару Г-7. Він характеризується похилими стінками і ледь опуклим дном. Глибина рову 40—45 см, ширина у нижній частині 1,8 м. До південного заходу рівень дна рову починає поступово підніматися. Можливо, рів являв собою якусь гідротехнічну споруду. Заповнення рову шаром ГГ-6 та Г-5 вказує на те, що він функціонував відносно коротко. На дні рову виявлено багато уламків кераміки, інший археологічний матеріал, а також велику кількість обгорілої деревини, що в процесі гниття спричинила осідання усіх вищезалягаючих шарів. Можливо, з цим ровом слід пов'язувати застосування дерев'яної опалубки при спорудженні фундаментів мурованого храму.

До комплексу шару Г-7 відноситься майже цілий ріг зубра, а також велика частина рога оленя. Виявлено також уламок оленячого рога, на якому добре читаються сліди від обробки за допомогою ножа та пилки.

ГГ-8

У проміжку -0,9—1 м шар гумусу Г-7 поступово переходить у зелену материкову глину. В комплексі цього шару виявлено фрагменти кераміки, обмазки, костей місцевої фауни. Уламки керамічних горщиків свідчать про ліпне виробництво з характерними товстими стінками боковин

---

[39] Гуревич Ф. Д. Древнейшие бусы Старой Ладоги // Советская археология— М., 1950.— Вып. XIV.— С. 170—172; Колчин В. А. Хронология новгородских древностей // Советская археология— М., 1958— № 2.— С. 104; Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ.— С. 107, рис. 64/14.

(12—18 мм), значним вмістом шамоту (фракція груба, до 3 мм) і незначним додатком жорстви у тісті, короткими слабо відчутними вінцями і довшими більше відігнутими вінцями зі слабо вираженим манжетом або валиком ззовні. Деякі боковини декоровані широким хвилястим орнаментом. Окрім уламків глечиків знайдено також фраґменти масивних пателень (сковорідок) з товщиною денця 20—30 мм і ручок від них. За технологією випалу ці знахідки поділяються на недопалені (з темними плямами), з поверхневим випалом (зовнішня поверхня жовта, а внутрішня темно-сіра) і з подвійним перепалом (характерний фіолетово-малиновий відтінок). Обмазка трапляється великими шматками, як правило, плоскої форми товщиною близько 3 см. Зовні обмазка обпечена до жовтого відтінку на товщину 3 мм, а серцевина її темно-сіра. На поверхні обмазки спостерігається велика кількість рубців від клаптиків соломи, домішаної до тіста.

За археологічним матеріалом комплекс ГГ-8 можна попередньо датувати X або й кінцем IX ст.

М-9

Материк на Царинці являє собою зеленкувату глину. Рівень материка поступово спадає на схід, тобто у бік Мозолевого потоку. Відмітка поверхні материка при західній межі розкопу становить -0,5 м, а при східній — -0,9 м. Очевидно, з цим перепадом поверхні материка слід пов'язувати підсипку опокою (шар О-4) зі східного боку від дерев'яного храму з метою вирівняння терену навколо будівлі, а також досягнення більшого перепаду між рівнями ґрунтових вод та денної поверхні періоду функціонування святині.

Унаслідок комплексного вивчення археологічного матеріалу, стратиграфічних горизонтів, решток архітектурних об'єктів та могильника можна зробити ряд попередніх висновків щодо хронології та розвитку посаду на Царинці:

1. У кінці IX—X ст. тут розташовувалось поселення,мешканці якого займались металовиробництвом (шар ГГ-8). Воно було торгово-ремісничим посадом Галича, який у цей період, згідно з іноземними письмовими джерелами, був осідком давніх князів.

2. Упродовж XI — початку XII ст. на пам'ятці тривало інтенсивне наростання культурного шару, що засвідчує значно розвинутіше поселення. Археологічні артефакти вказують на проживання тут заможних верств населення (шар Г-7).

3. На початку XII, а можливо, й у кінці XI ст. на території поселення було засновано могильник з християнським обрядом поховань (шари ГГ-6 та Г-5). Природно припускати, що на цьому етапі вже існувала перша дерев'яна святиня (храм I). Традиція могильника існувала до XIII ст. включно.

4. У першій половині XII ст. споруджено монументальну хрестоподібну триапсидну дерев'яну церкву (храм II), яка частково наклалася на попередній могильник. Територію навколо храму замощено значним шаром мергелю. На ній продовжувалася традиція могильника з дещо відмінною орієнтацією поховань. Дерев'яний храм функціонував не менше як півстоліття і був знищений унаслідок пожежі (шари О-4 та Г-3).

5. У першій половині XIII ст. робилася спроба спорудити на місці згорілої дерев'яної церкви новий білокам'яний триапсидний хрестовоку-

польний храм (храм III). З невідомої причини будівництво споруди раптово припинилося на стадії влаштування фундаментів зовнішніх стін (шар Г-3).

6. У XIII ст. на рештках дерев'яної церкви споруджено невелику каплицю (храм IV), яка функціонувала нетривалий час. Від каплиці уціліла цокольна частина, виконана з матеріалу частково розібраного фундаменту кам'яного храму. При каплиці продовжував функціонувати могильник (шар Г-3).

7. Упродовж XIV—XVII ст. територія пам'ятки пустувала і замулювалася алювіальним суглинком (шар А-2) унаслідок значних розливів Лукви і Мозолевого потоку та, можливо, у зв'язку з тектонічним опусканням території Царинки.

Отже, на подолі княжого Галича виявлено рештки кількох храмів, які функціонували послідовно протягом XII—XIII ст. Найбільш імовірно, що нововідкритий сакральний комплекс належав монастирській церкві св. Івана Хрестителя. У літописі церква Івана згадується вперше під 1189 р. у зв'язку з похованням тут князя Ростислава Івановича (Берладничича): „полци же Галичькыи и Угре объемше и сбодоша его с коня, и въземше его велми ранена и [е]ле жива суща, и несоша и в Галичь. Галичане же возмятошася, хотяша изяти его у Угоръ и прияти собѣ на княжение. Угре же усмотривше его и приложивше зелье смертъное к ранамъ и с того умре; и положиша и в монастырѣ во церкви святаго Іоанна, и причтеся к дѣдомъ своимъ и ко отцемъ своимъ"[40]. З літописного повідомлення випливає, що Іванівська церква була монастирською і одночасно відігравала роль княжої усипальниці. Ці обидві обставини яскраво підтверджують археологічні артефакти, виявлені на Царинці.

Церква функціонувала у комплексі монастиря, який, цілком імовірно, знаходився поблизу галицького города. Існування Іванівського храму підтверджується й тим, що катедральна церква Успіння Пресвятої Богородиці у Крилосі мала відпусти на свята Різдва Івана Хрестителя, Воздвиження Чесного Хреста, а також пророка Іллі. Оскільки останні два свята були перенесені до Крилоської церкви після ліквідації монастирів при відповідних храмах, то подібний процес міг відбутися і після припинення функціонування Іванівської церкви та монастиря ще на початку XIV ст.[41] Дотепер в історіографічних джерелах місце розташування літописної Іванівської церкви пов'язували з урочищем, що іменується Іванівським і знаходиться серед лісу на схід від Крилоської гори[42]. Однак результати сучасних розвідкових археологічних досліджень говорять про відсутність відповідного культурного шару на території цього урочища. Можливо, його назва пов'язана лише з ґрунтами, що були у монастирській власності.

Оскільки перші поховання могильника на Царинці датуються рубежем XI—XII ст., до цього періоду слід віднести й заснування монастиря. Цілком імовірно, що його засновником був якщо не Василько Ростиславович (1085—1124), то його старший син Ігор-Іван, який до 1141 р. правив у Галичі[43]. У цьому контексті легко пояснюється посвята храму святому

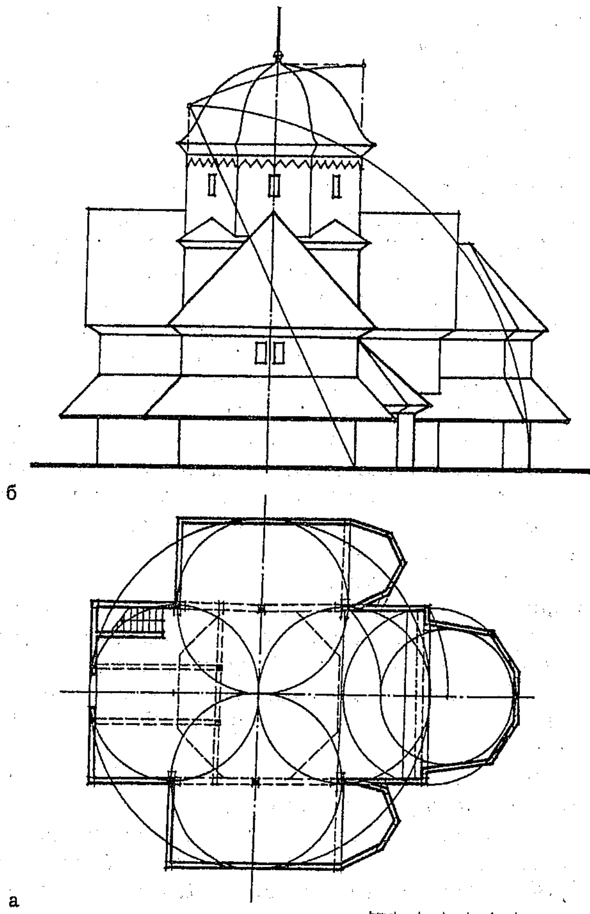
---

[40] ПСРЛ.— СПб., 1871.— Стб. 446.

[41] Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 114—115.

[42] Там само.— S. 126.

[43] Літопис Руський.— С. 192—193.

Мал. 11. Реконструкція дерев'яної церкви св. Івана Хрестителя в княжому Галичі: а) план; б) південний фасад. *Рисунок Василя Петрика*

Іванові. Поховання чоловіка віком 50—60 років, виявлене у кам'яному саркофазі в південній наві дерев'яної церкви, можна попередньо ідентифікувати з особою князя Івана Васильковича. Відповідно наступне поховання у цьому ж саркофазі (вік 40—50 років) може належати Ростиславові Івановичу. Зважаючи на раптовість його смерти, галичани могли поховати убитого уграми князя у саркофазі Івана Васильковича — стрия Івана Берладника, батька Ростислава[44]*. Таким чином, вираз літописця: „и причтеся к дѣдомъ своимъ и ко отцемъ своимъ" може мати правдиву основу.*

На родинну усипальницю Васильковичів може побічно вказувати й знак двозуба, який вдалося частково відчитати на хвості міфічного ва-

---

[44] Войтович А. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиминовичів у XII—XVI ст.— Львів, 1996.— С. 60.

силіска, зображеного на рельєфних плитках з підлоги дерев'яного храму (мал. 4А). Подібні знаки, виявлені на саркофазі у Василеві[45] *та на повторно використаних квадрах Успенської церкви XVI ст. у Крилосі*[46], *підтверджують це припущення.*

Зважаючи на викладені вище здогади, на теперішньому етапі досліджень можна умовно вважати виявлені храми на подолі давнього Галича рештками літописної монастирської церкви святого Івана.

Дерев'яна церква (храм II), як уже вказувалось, мала оригінальне планувальне рішення, унікальне для церковної архітектури Київської Русі XII ст. Аналіз фундаментних та стінових конструкцій дерев'яного храму вказує на те, що при будівництві майстри брали за взірець конкретний кам'яний прототип. Характерним прикладом такого взорування у Галицькому князівстві є, зокрема, дерев'яна ротонда в Олешкові, що датується серединою XII — початком XIII ст.[47], *та, можливо, дерев'яні храми Звенигорода*[48]. *На це можуть вказувати незвична для дерев'яної архітектури значна ширина та потужність фундаментів, складна форма апсид, наявність підлоги з тесаних кам'яних плит та внутрішніх стовпів.*

У плані храм має форму рівнораменного грецького хреста з центральною апсидою по осі і двома боковими на його раменах. У Київській Русі появу храмів з планувальною схемою, наближеною до хреста, зафіксовано вже зі середини XII ст.[49]. *Це відбувається за рахунок висотного розвитку притворів і поступового їх розкриття в інтер'єр церкви. Однак деякі конструктивні елементи, зафіксовані при дослідженні Іванівської церкви, дають підстави стверджувати, що її об'ємно-просторове рішення, особливо інтер'єру, побудоване за трансформованою схемою центральноєвропейського базилікального храму XI—XII ст.*[50] *Виявлені подушки двох дерев'яних стовпів на межі центральної та бокових нав, втиснуті у ґрунт від значного навантаження, свідчать про те, що бокові нави могли відкриватись у центральний підкупольний простір лише на рівні першого ярусу, тоді як на другому могли бути арки бокових емпор або ж стінова конструкція, що вже несла на собі барабан бані (імовірно, восьмигранної) діаметром приблизно 6,6 м. Завдяки наявності беми церква*

---

[45] Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII века в Василеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация— М., 1961.— Вып. 3.— С. 44, 45 (фото); Пивоваров С., Чеховський І. Знаки Рюриковичів...— С. 120—121.

[46] Максимов П., Томенчук Б., Кочкін І. Графіті XII ст. Галицького катедрального (крилоського) Успенського собору // Буковинський журнал.— Чернівці, 1997.— № 2.— С. 100.

[47] Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки НТШ.— Т. 225.— Львів, 1993.— С. 95.

[48] Могитич І. Р. Церкви Звенигорода // Вісник. Інститут „Укрзахідпроектреставрація".— Львів, 1995.— Ч. 3.— С. 20, рис. 3, 4; Иоаннисян О. М., Могытыч И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия.— Л., 1983.— С. 494—507.

[49] Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л., 1979.— С. 391.

[50] Ekielski A., Świszczowski S. Krakowski kościół św. Andrzeja w dobie romańskiej // Prace Komisji Historii Sztuki.— Kraków, 1937.— T. VII.— S. 107; Szentpétery T., Kerny T. Gottes feste Burgen. Sächsische Wehrkirchen des Mittelalters in Siebenbürgen.— Kossuth, 1990.— S. 94—95.

мала розвинутий простір перед центральною апсидою, що надавало інтер'єрові характерну для базилік осьову композицію. Хори в храмі були дуже розвинуті і заходили аж у підкупольний простір, про що свідчать отвори для двох дерев'яних стовпів, видовбаних у кам'яній підлозі церкви. На хори вели сходи, влаштовані у північно-західному куті західного притвору (мал 11а).

Розміри храму становили 17,6 х 14 м, що співмірне з візантійськими мірничими системами. Розмітка плану велась майстрами на основі розбивочного квадрата 7 х 7 м, причому основні несучі зруби рамен хреста клались по осях розмітки, а зовнішня попгречна стіна бабинця та поздовжні бокових нав — усередину від осей. Стіни клались не з колод, а з тесаних брусів, що завдяки гладким площинам допомагало імітації мурованої архітектури. З огляду на це варто припустити, що перекриття центральної нави над бабинцем та бемою імітувало циліндричне склепіння,тоді як бокові нави могли перекриватись і звичайною підшивною стелею на балках. Освітлення храму здійснювалось через баню та віконця на фронтонних стінах, а також апсидах. Склепіння бані теж могло імітувати кам'яну конструкцію, однак, зважаючи на конструктивну складність перекриття такого великого простору (6,6 х 6,6 м), вона могла перекриватись і шатром. Подібне рішення є характерним дотепер для дерев'яних хрещатих церков Гуцульщини. Відповідно до пропорційних закономірностей, висота храму могла становити близько 16 м. Вертикальні площини стін мали висоту до 6 м, що потребувало використання опасання навколо храму. Хоч, знову ж таки, з огляду на намагання будівничих наслідувати мурований оригінал, можна припустити, що храм міг мати більш витягнуті пропорції і високі нерозчленовані площини стін (мал. 11б).

Сакральний комплекс на Царинці був одним з основних композиційних та топографічних елементів давньогалицького подолу упродовж кількох століть. Планувальні та конструктивні особливості храмів ставлять цей комплекс у ряд визначних пам'яток Галицької архітектурної школи XII—XIII ст. На сьогодні фундаменти пам'яток законсервовані. Подальші розкопки на значній площі Царинки вбачаються нам особливо перспективними, оскільки тут за рахунок відносно високого рівня ґрунтових вод значно краще могли зберегтись і дерев'яна забудова, і інші об'єкти густозаселеного подолу. Можливо, ці майбутні дослідження проллють більше світла на скупі літописні рядки про славний княжий Галич.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

БІЛОКАМ'ЯНИЙ ХРАМ НА ПЕРЕДМІСТІ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

У час захоплюючої кампанії археологічних пошуків слідів літописного Галича протягом 1882—1885 рр. парох Лев Лаврецький під науковим доглядом професора Ізидора Шараневича розкопав на великому просторі межиріччя Лімниці, Лукви і Дністра руїни семи храмів княжої доби. Одними з найбільших та найзагадковіших були фундаменти великої церкви, локалізовані у вересні 1882 р. під митрополичим лісом Діброва на залуківській височині[1]*. Своїм розміщенням у терені пам'ятка доповнювала лінію уже відомих дослідникам кам'яних церков св. Пантелеймона, Спаса, багатокутної ротонди — Полігону, які розташовувались уздовж високого берега Лімниці.*

Ніяких письмових джерельних даних чи усної традиції про руїну „під Дібровою" не збереглось. Тому науковці звернулись до топонімів та історичних об'єктів найближчої округи. Розміщені поблизу пам'ятки — урочище Бідун і курганний могильник у Діброві — дали підставу І. Шараневичеві вбачати у віднайдених фундаментах рештки літописної Богородичної церкви і пов'язувати свою гіпотезу з оповіданнями про пошуки галичанами захисту від великої біди під час облоги Галича і його головного храму[2]*. Не всі визнавали таку думку ученого*[3]*, та й сам він писав, що обстоюватиме це твердження доти, „поки не знайдеться якийсь інший фундамент ще досконалішої базиліки і то на такому зручному оборонному місці, як цей"*[4]*. Отже, деякий час руїна „над Бідуном" слугувала одним із арґументів теорії І. Шараневича про розташування центру княжого Галича на залуківській височині*[5]*.*

Перші обміри та архітектурний аналіз розкопаного 1882 р. церквища зробив професор Львівської Політехніки Юліан Захарієвич. Фунда-

---

[1] Лаврецкій Л. Розкопы старинного Галича // Зоря.— 1882.— № 19.— С. 304.

[2] Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882.— Lwów, 1883.— S. 61.

[3] М. Хилінський, який був на чолі Археологічної комісії, відправленої на місце відкриття, зокрема писав: „[...] gdyż z powodu szczupłej liczby znaliezionych w ruinie szczątków architektonicznych, nie mogła twierdzić [комісія], iżby budowa „na Biduniu" była o tyle wiecej monumentalną od cerkwi św. Spasa i Pantelejmona, o ile wypadało by to ze stanowiska jej hierarchicznego[...]" (Галицкій историческій сборникъ.— Т. І.— С. 70); Антін Петрушевич в одній із публікацій спробував інтерпретувати пам'ятку „над Бідуном" як Спаську церкву, створену в першій половині XIII ст., мотивуючи це назвою дороги — „Спаський Гостинець", яка проходила, на його думку, від церкви св. Пантелеймона у напрямку лісу Діброва (Szaraniewicz I. Eine wiederstandene Fürstenstadt // Слово.— 1883.— Ч. 99.— С. 1).

[4] Szaraniewicz I. Trzy opisy...— S. 140.

[5] Шараневичъ И. Староруській княжій городъ Галичъ.— Львів, 1880.— 57 с.

менти, за його словами, були настільки добре збереженими, що „без всілякої зміни або доповнення могли б служити знову під будівлю". Учений відзначив, що план фундаментів споруди вражає реґулярністю закладення, значною товщиною мурів і досконалістю їх виконання з добірного річкового каменю на вапняній заправі. Водночас він вказав на часткове зруйнування зовнішніх кутів у конструкції основи храму. Поверхня фундаментів залягала на глибині 0,5 м і на ній читались відбитки від цокольних блоків наземних стін, які, на думку науковця, були повиривані і використані в інших будівлях. За даними Ю. Захарієвича, фундаменти внутрішніх стовпів мали потужність 2 м, а стін — 1,1 м[6] *(мабуть, відносно рівня їх поверхні. — **Ю. Л.**).*

Опублікований Ю. Захарієвичем малюнок плану фундаментів церкви „під Дібровою" характеризується строгою реґулярністю та симетричністю побудови (мал. 1 а). Масивні мури промальовують план чотиристовпного триапсидного храму. Загальні розміри плану 15,05 х 20,2 м. Фундаменти стін ззовні мають прямокутні виступи під лопатки. Замість двох середніх виступів при основі західної стіни подано один широкий виступ на поздовжній осі споруди, тобто перед місцем головного входу до храму. У внутрішній частині будівлі центральносиметрично на діагоналях основного квадрата розташовані чотири масивні, широко розставлені і відокремлені одна від одної квадратні фундаментні подушки підбанних стовпів. Звертають на себе увагу також внутрішні виступи на міжапсидних стінах, що відзначають східну стіну квадратного закладення плану церкви[7].

На основі аналізу геометричної побудови плану фундаментів пам'ятки Ю. Захарієвич прийшов до висновку, що спосіб їх розмітки відповідав візантійським храмам IX—XII ст. Для порівняння науковець подав 11 об'єктів східної, у тому числі давньоруської сакральної архітектури цього періоду[8]*, характерною прикметою яких є, на його думку, „квадратний принцип побудови плану і правильний, внаслідок зірчастого 8-гранника (Achtort), розвинений розклад їх на елементи, зразком якого є церква Богородиці в Константинополі"*[9]*. Але такий однобічний мистецтвознавчий аналіз, заснований на порівнянні розкиданих територіально і хронологічно об'єктів, привів дослідника до помилкового датування галицьких церков „під Дібровою" і св. Спаса часом X—XI ст.*[10]

Розвиваючи студію над обміряними фундаментами церкви „над Бідуном", Ю. Захарієвич запропонував графічну реконструкцію плану спо-

---

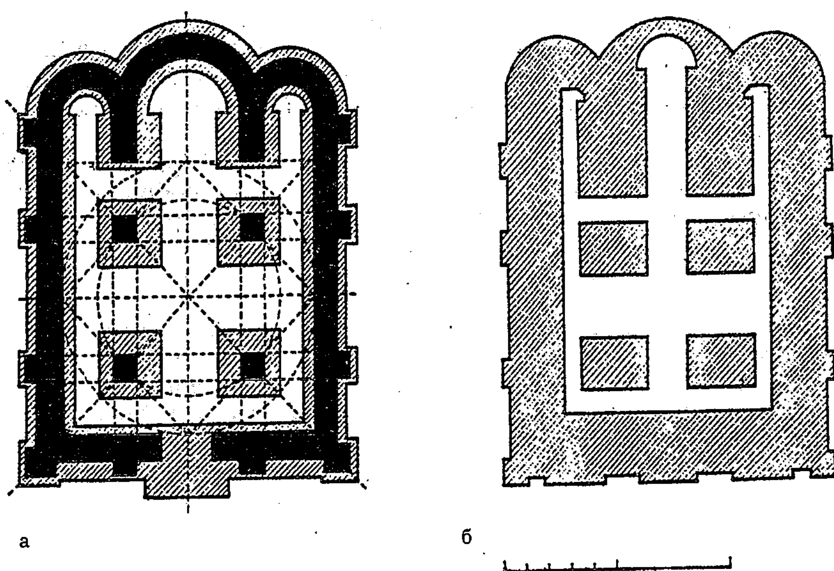
[6] Zachariewicz J. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos // Dzwignia.— 1882.— S. 187.

[7] Там само.— Tabl. XII, fig. 2.

[8] Сучасне датування окремих об'єктів суттєво відрізняється: наприклад, церква св. Василія в Овручі тепер датується 1190 р., а не X ст., як у Ю. Захарієвича (Zachariewicz J. Wycieczka...— S. 192). Див. про це: Раппопорт П. Церковь Василия в Овруче // Советская археология.— 1972.— № 1.— С. 82—97.

[9] Церква Богородиці монастиря Ліпса в Константинополі, яку подає Ю. Захарієвич (Zachariewicz J. Wycieczka...— Tabl. XII, fig. 4), є найранішим уцілілим зразком візантійського хрестовокупольного храму на чотирьох колонах з 908 р. (Millingen F. van. Byzantines Churches in Constantinople.— London, 1912.— P. 122—137) і може розглядатися як аналог церков давнього Галича XII—XIII ст. лише опосередковано через розвиток східної сакральної архітектури протягом двох-трьох століть (Комеч А. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 44).

[10] Zachariewicz J. Wycieczka...— S. 191—195.

Мал. 1. Плани церкви в урочищі „під Дібровою" (Кирилівська церква?): а — за Ю. Захарієвичем; б — за Й. Пеленським

руди на рівні стін[11] *(мал. 1 а). Можливо, якісь деталі цього плану науковцеві „підказували" сліди видимих наземних конструкцій (?), однак окремі елементи реконструкції виглядають необґрунтовано: зміщення підкупольних стовпів з центрів фундаментних подушок, наявність двох середніх лопаток західної стіни без відповідних виступів фундаменту і, навпаки, відсутність внутрішніх лопаток на міжапсидних стінах, що мають відповідники на рівні фундаментів.*

Рештки церкви „під Дібровою" були відкриті парохом Л. Лаврецьким неповністю. Відомо, що під час розкопок археолог-аматор виявив лише дві архітектурні деталі: малий фраґмент бази стовпа і уламок плоско різьбленого орнаменту[12]*, які не були опублікованими і, мабуть, втрачені для науки. База стовпа з церкви „над Бідуном" згадана при описі експонатів археологічної виставки у Львові 1895 р.*[13] *У подальших польових роботах І. Шараневич планував продовжити їх дослідження, а саме „вибрати землю зсередини до основи фундаментів і ззовні так само відкрити фундаменти до основи"*[14]*. Та ці плани не вдалось реалізувати.*

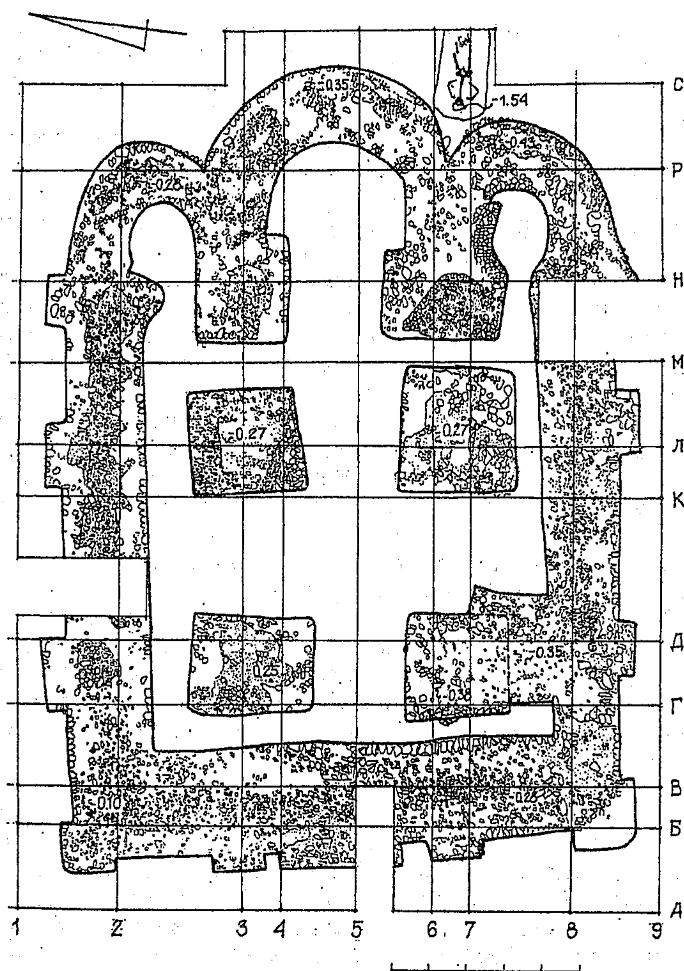
---

[11] Zachariewicz J. Wycieczka...— Tabl. XII, fig. 1.

[12] Там само.— S. 188.

[13] Слово.— 1885.— Ч. 99—101. На попередній виставці 1885 р. були представлені „три подставы и кусень окрасы каменной изъ звалиск подъ Бѣдуномъ" (Указанія въ писанныхъ источникахъ а особенно въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій. Рѣчь... отчитана на археологическомъ съѣздѣ по причинѣ выставки предметовъ изъ гор. Галича въ саляхъ политехнической школы во Львовѣ д-ром Исидоромъ Шараневичемъ дня 11. Сентября 1885 г.— Львовъ, 1886.— С. 21.— П. 26).

[14] Szaraniewicz I. Trzy opisy...— S. 198.

Мал. 2. План фундаментів церкви „під Дібровою" за археологічними дослідженнями 1982—1984 рр.

Відкриті фундаменти церкви-пам'ятки були навесні 1885 р. „належно відреставровані, покриті дерном і обкопані ровом"[15]*. У 1900 р. ще раз досліджували фундаменти апсид храму, а в 1906 протягом трьох днів, мабуть, знову відкрили, фундаменти, не засипаючи їх після цього*[16]*. Відомий дослідник галицької архітектури Йосип Пеленський, перебуваючи на терені давнього Галича у 1909 і 1911 рр., повідомив, що бачив чудово теса-*

[15] Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicach Halicza w roku 1884—1885.— Lwów, 1886.— S. 6. Унаслідок теперішніх досліджень стало відомо, що майже всі глибинні зонди і вертикальні контури фундаментів були спеціально засипані жорсткою сумішшю мішаного каменю зі землею або насухо, що забезпечувало їх від розповзання.

[16] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків; Львів, 1944.— С. 50.

ний блок, недавно добутий із церквища „над Борщовом“, у залуківського волостянина*[17]*. Очевидно, вчений повторно обмірював незасипану руїну „над Бідуном“, оскільки у своїй ґрунтовній монографії про Галич опублікував новий план фундаментів пам'ятки*[18] *(мал. 1 б).*

Форма плану фундаментів, за Й. Пеленським, більш видовжена зі заходу на схід. Загальні розміри об'єкта 14,5 х 20,2 м. Подушки підбанних стовпів сплющені, прямокутні. Певні відмінності помічаємо у формах апсидної частини, а також у розміщенні та розмірах зовнішніх пілястрових виступів. Аналізуючи цей план, Й. Пеленський відзначив зміщення підбанних опор до західної стіни храму, вбачаючи у цьому одну з характерних особливостей пам'яток галицької архітектурної школи XII— XIII ст.[19]

На відміну від І. Шараневича, Й. Пеленський вважав руїну „під Дібровою“ рештками монастирського храму, розташованого у передмісті давнього Галича, і на основі зафіксованого поблизу топоніма Кирилівка висловив припущення, що церква могла бути присвячена двом братам, слов'янським апостолам — св. Кирилові і Методієві. Дослідник розмірковував, що територія Кирилівки колись була власністю цього монастиря, а разом з його запустінням вона перейшла у власність митрополії, подібно як і в багатьох інших випадках[20]*. З цього часу за пам'яткою у науковій літературі закріпилась ще одна умовна назва — церква Кирила і Методія або просто Кирилівська церква.*

Найвидатніший дослідник княжого Галича Ярослав Пастернак, оглянувши місце розкопок храму „під Дібровою“ у 1929 р., прийшов до переконання, що фундаменти пам'ятки повністю розібрані селянами на будівельний матеріал[21]*. Отже, з наукової інформації про об'єкт до часу нових досліджень дійшли два схематичних плани фундаментів і поверховий опис їх будівельно-технічних особливостей. Місце руїни було повністю заоране і точне розташування її втрачене.*

У 1980 р. Галицька археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України), очолювана Вітольдом Ауліхом, зафіксувала пляму розораного каменю на місці церквища під лісом Діброва. Наступного року архітектурний загін експедиції під керівництвом автора локалізував фундаменти пам'ятки за допомогою розвідкової траншеї[22] *і протягом 1982 та 1984 рр. провів повні*** *архітектурно-археологічні дослідження об'єкта*[23] *(мал. 2).*

---

* Й. Пеленський називає церкву „під Дібровою“ за назвою залуківських ґрунтів, на яких вона знаходиться, церквою „над Борщовом“.

[17] Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.— Kraków, 1914.— S. 76.

[18] Там само.— S. 74.

[19] Там само.— S. 75.

[20] Там само.— S. 76.

[21] Пастернак Я. Старий Галич.— С. 50.

[22] Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону ГАЕ за 1981 рік.— Львів, 1982 (Рукописи звітів зберігаються в архівах Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові та Польового комітету Ін-ту археології НАН України у Києві).

** Фундаменти об'єкта були відкриті повністю, за винятком трьох контрольних бровок, залишених неторканими для майбутніх досконаліших методів наукових досліджень (мал. 2).

[23] Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону ГАЕ за 1982 рік.— Львів, 1983; його ж. Звіт архітектурного загону ГАЕ за 1984 рік.— Львів, 1985.

Об'єкт знаходиться на самій вершині плавно опуклого пагорба залуківської височини за 300 м на північ від межі лісу Діброва і за 400 м на схід від краю берега, що стрімко обривається до Лімниці. Звідси добре проглядаються усі відомі місця церквищ давнього Галича, всі природні домінанти місцевости, а також великий простір низинного лівого берега Лімниці й долини Дністра. Терен над самою пам'яткою поступово спадає у східному напрямку так, що перепад висот денної поверхні над фундаментом західної стіни і відповідно апсидної частини становить 30 см. Фундаменти залягали на глибині 30—40 см відносно рівня сучасної денної поверхні. Вони дійшли до нашого часу у відносно доброму стані збереження, за винятком верхніх частин, що пошкоджені унаслідок попередніх досліджень об'єкта та тривалої механічної оранки над ними. Найбільше зруйнованими є краї фундаментів, які довший час були відкритими. Під час „реставрації" 1885 р. по внутрішніх і зовнішніх контурах об'єкта виклали низками каміння, що полегшувало пошук меж пам'ятки. Місцями на поверхні фундаментів зберігся вирівнюючий шар будівельного розчину, на який встановлювали блоки стін, однак ніяких „гнізд" від наземних цокольних конструкцій стін уже простежити не вдалося.*

*Безпосередньо під орним шаром простежується будівельний прошарок вапна і піску, який фіксує денну поверхню періоду будівництва храму**. Товщина його у межах розкопу становила 5—12 см. У багатьох місцях цей прошарок знищений унаслідок попередніх досліджень об'єкта. Археологічне втручання у культурний шар пам'ятки добре простежується і засвідчує частковість розкриття фундаментів у минулому. Вони були обкопані по зовнішньому контуру неглибоким ровом, а у внутрішній частині споруди розкопувались лише основи двох північних підбанних стовпів, центральної та південної апсид. Зафіксовано також кілька розвідкових зондувань, здійснених для визначення глибини закладки конструкцій (мал. 3А).*

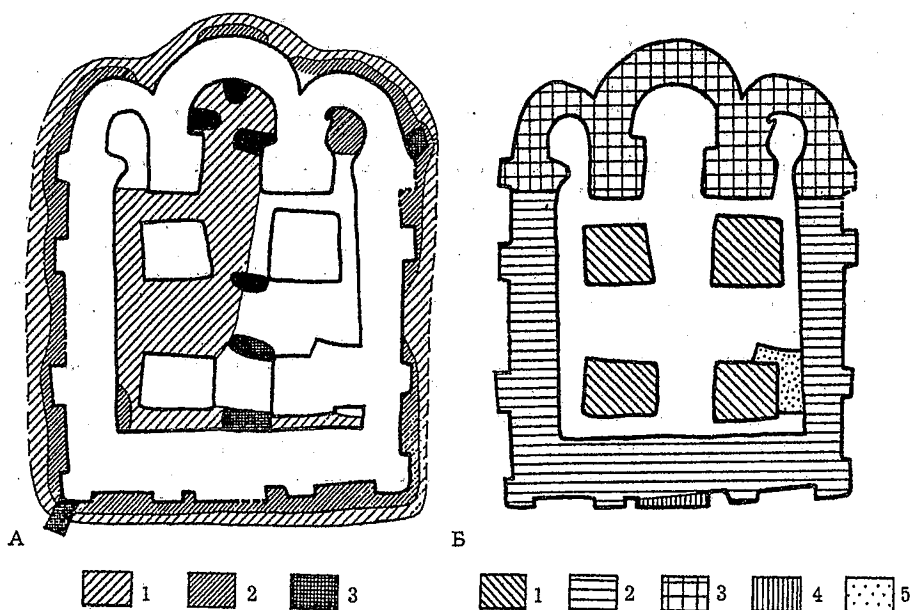
*У завалах з часу попередніх досліджень та на рівні денної поверхні періоду будівництва церкви виявлено багато уламків літотамнієвого вапняку з обробленими площинами. Здебільшого це окрушини рядових стінових квадрів. Разом з тим знайдено 20 уламків архітектурних деталей, які мають складнішу обробку і є фраґментами колонок чи напівколонок, профільованих горизонтальних ґзимсів або вертикальних тяг, інших елементів декору церкви[24]. На жаль, ці фраґменти настільки дрібні, що впевнено твердити про точне місце їх застосування у споруді на даному етапі досліджень важко***. Не виявлено ні одного фраґмента з орнаментальною чи рельєфною різьбою на камені. Спосіб обробки кам'яних*

* Місце пам'ятки точніше „прив'язане" за допомогою теодоліта променями на сталі місцеві орієнтири.

** Над прошарком будівництва споруди не зафіксовано нарощення культурного шару, який би свідчив про тривалість її функціонування. Можливо, він знищений унаслідок тривалої оранки на опуклому пагорбі. Зауважимо, що в кінці XIX ст. поверхня фундаментів залягала на глибині 50 см відносно денної поверхні (Zacharіewicz J. Wycieczka...— S. 187). Ця обставина ускладнює вивчення об'єкта.

[24] Лукомський Ю. Звіт... за 1984 р...— Фото 16.

*** Деталі архітектурного декору з церквища „під Бідуном" тепер зберігаються у фондах краєзнавчого музею „Давній Галич" на Крилоській Горі.

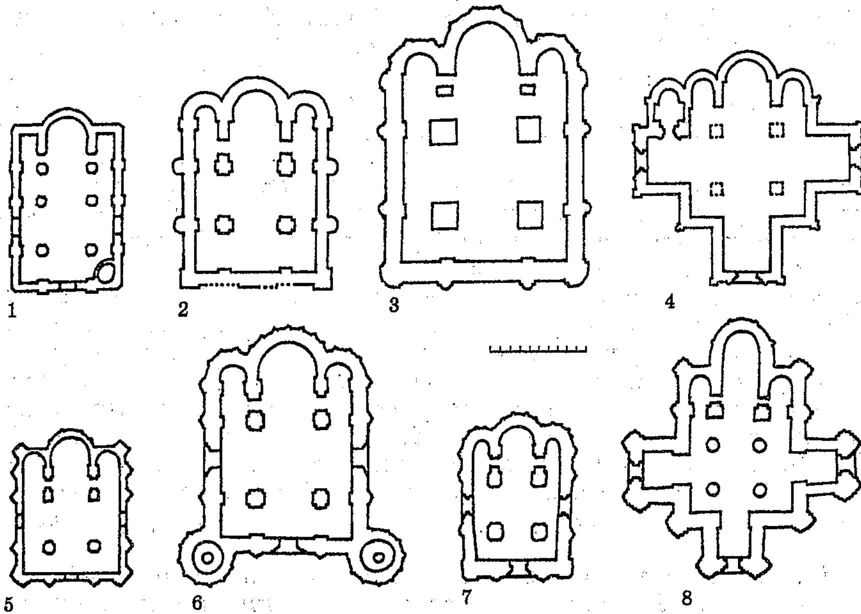

Мал. 3. Дослідження фундаментів церкви:
А — методика розкопок попередніх дослідників:
1— розкоп до відмітки — 0,5 м; 2 — до 1,0 м; 3 — до 2,0 м.
Б — етапи закладення фундаментів *(у порядку нумерації)*

решток споруди нічим особливим не відрізняється від характеру тесання вапняку на інших галицьких церквищах княжої доби.

При зовнішньому контурі фундаментів церкви між центральною та південною апсидами виявлено одне поховання. Від нього збігся кістяк, який лежить навзнак у витягненому положенні. Кістяк зорієнтований головою строго на захід, кінцівки рук складені на животі. Стан збереження кісток незадовільний (відсутні дрібні кістки: фаланги кінцівок, ребра; від тазових кісток уціліли лише невеликі фрагменти), через що встановити вік і стать похованої людини не вдалося. Поховання безінвентарне. Під черепом та кінцівками ніг зафіксовано підстелені необроблені плити місцевого мергелю. Поховальний обряд ще не дає підстави робити висновок про монастирську функцію храму, однак для нас дуже важливим є сам факт поховання, який свідчить про освячення храму, а значить, і певний, хоч, можливо, й короткий, період його функціонування.

Повертаючись до опису стратиграфії, зауважимо, що у тих місцях, де культурний шар не порушений попередніми дослідниками, під будівельним прошарком залягає пласт чорного гумусу потужністю 30—45 см, який плавно переходить у передматериковий брунатний суглинок — 15—20 см і далі — в жовту материкову глину. При фундаментах апсид материк залягає на 30 см глибше, ніж при основі західної стіни. Шар гумусу слабо насичений у верхній частині археологічним матеріалом — переважно дрібними уламками кераміки, які датуються за вмістом і характером випалу гончарного тіста широкими межами XII—XIII ст.

Мал. 4. Плани храмів Київської Руси XII—XIII ст.:
1 — Гродно, Нижня ц.; 2 — Зарубинці, Малий храм;
3 — Володимир-Волинський, храм поблизу Василівської ц.;
4 — Юрьєв-Польський, Георгіївський с.;
5 — Смоленськ, ц. при гирлі р. Чурилівки; 6 — Овруч, ц. Василія;
7 — Чернігів, П'ятницька ц.; 8 — Новгород, П'ятницька ц.

Фундаменти промальовують план чотиристовпної хрестовобанної церкви. В основі планувальної композиції споруди лежить квадрат, видовжений зі сходу трьома апсидами. Загальні розміри плану фундаментів разом з виступами становлять 15,15 х 20,2 м (без виступів — 14,5 х 19,8 м), азимут 82°, відстань між умовними центрами стовпів близько 6 м (мал. 2).

Точно обміряний план контурів фундаментних ровів не є настільки геометрично правильним, як це показано на кресленнях попередніх дослідників. Він має деякі викривлення і неточності. План пам'ятки виразно центричний. Зовнішні стрічкові мури утворюють строгий квадрат. Відокремлені подушки внутрішніх підбанних стовпів розташовані широко на діагоналях цього квадрата. Пілястрові виступи відповідають внутрішнім стовпам, тобто конструктивним осям споруди. Маси фундаментів урівноважені відносно центру композиції. Виступаючі на схід апсиди компенсуються ширшою масою фундаменту західної стіни. До планувальних особливостей слід віднести також внутрішні виступи на стиках апсид, зовнішній виступ перед західним порталом, а також додаткову фундаментну конструкцію, влаштовану між основами південно-західного підбанного стовпа та південної стіни.

Фундаменти церкви „під Дібровою" влаштовані у акуратно викопані рови з вертикальними стінками. Підтвердились дані про характер кладки

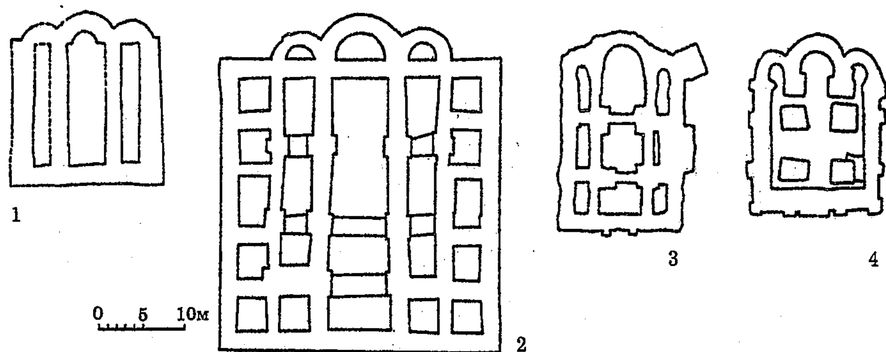
фундаментів. Вони дійсно викладені з добірного річкового каменю (розміри переважно 15—20 см) реґулярною кладкою. Камінь мурували суцільними горизонтальними площинами або ярусами, відстань між якими становить до 20 см. Кладка велась на різних заповнювачах: а) на жовтій материковій глині (фундаменти стовпів); б) на жовтій глині з домішками гумусу і горілої глини (нижня частина усіх стрічкових фундаментів); в) на вапняно-піщаному розчині (верхня частина стрічкових фундаментів). До верхньої частини кладки фундаментів стін вжито битий вапняк, часом із фраґментами оброблених поверхонь. Це може вказувати на те, що під час закладки верхньої частини фундаментів зовнішніх стін на будівельному майданчику поблизу майбутньої церкви вже тесали блоки для наземних мурів. Шарувата структура фундаментів є виявом раціоналізаторських прийомів будівництва, які характерні для подібних пам'яток кінця XII— початку XIII ст.[25] *Аналіз кладки фундаментів дає підстави дійти висновку щодо поетапного копання фундаментних ровів та влаштування фундаментних конструкцій (мал. 3Б).*

Подушки підбанних стовпів улаштовані в окремі ями. Їх кладка особливо реґулярна, камінь менших розмірів: 10—15 см. Верхня верства муру кладена на гумусі і пролита зверху розчином з дрібними уламками вапняку.

Північно-східний стовп має фундамент 2,8 х 2,7 м у плані. Він закладений на глибину 2,25 м. Кладку становлять 15 ярусів річкового каменю. Фундаментна яма звужується донизу. Південний контур фундаменту дещо скошений у плані відносно осі храму.

Фундамент північно-західного стовпа прямокутний у плані: 3,2 х 2,4 м. Глибина закладки — 2,2 м. Маса фундаменту зміщена відносно західної лопатки стіни на південь.

Основа південно-західного стовпа найменша у плані: 2,7 х 2,7 м. Вона віддалена від фундаменту західної стіни всього на 40 см. Кладка на

Мал. 5. Плани фундаментів галицьких чотиристовпних храмів XII—XIII ст.:
1 — церква Спаса в Галичі (середина XII ст.), *за О. Іоаннісяном;*
2 — церква Успіння Богородиці в Галичі (близько 1157 р.), *за Я. Пастернаком;*
3 — церква у Василеві (кінець XII — початок XIII ст.), *за Б. Тимощуком та Г. Логвином;*
4 — церква „під Дібровою"

[25] Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 133.

гумусі вперемішку з жовтою глиною, подекуди нереґулярна. Південний та східний контури фундаменту стовпа слабо простежуються через кам'яну засипку, яка примикає до південної стіни і двох сторін стовпа (мал. 3Б, 5). Засипка містить річковий камінь і вапняковий щебінь, змішаний з гумусом. Вапняк зосереджений у нижній частині ями. Яма мала акуратно оброблені стінки, що плавно переходили у вгнуте досередини дно. Відмітка дна ями зі сходу -0,9, зі заходу -1,4 м.

Фундамент південно-східного стовпа наймасивніший і має розміри в плані 3,2 х 3,1 м. Він віддалений від фундаменту південної стіни на 60 см, а від внутрішнього стику апсид — на 0,7 м. Північний контур основи стовпа скошений у плані відносно центральної осі храму. Кладка реґулярна, на глині. Між фундаментами східних стовпів і розвинутих внутрішніх стиків апсид існувала засипка у вигляді каменю на гумусі, глині та розчині до відмітки -1,2 м.

Основи апсид теж мають реґулярну кладку з ярусів річкового каменю. Нижня частина фундаментів до відмітки -0,8 м викладена лише з ріняку на жовтій материковій глині з домішками гумусу та вкрапленнями печини. У верхній частині кладка велась на гумусі та розчині з домішками битого вапняку.

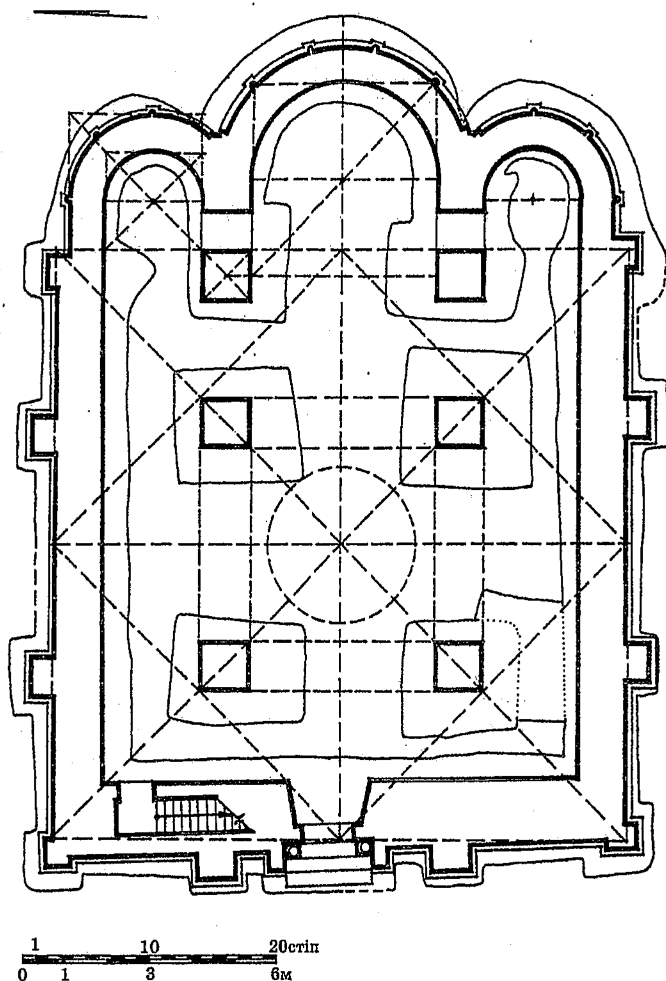
Фундамент центральної апсиди має товщину 2,0 м. Зовнішній контур кладки у доброму стані збереження. Радіус у плані 3,5 м. Внутрішній контур на верхній ділянці частково зруйнований унаслідок попередніх досліджень. Радіус його 1,7 м.

Товщина фундаменту північної апсиди неоднакова: від 1,65 до 1,2 м. Зовнішній та внутрішній контури апсиди поруйновані у верхній частині. Внутрішня ділянка апсиди на рівні фундаменту була повністю забутована камінням упереміш з гумусом, глиною та згустками розчину. Найбільш імовірно, ця забутка походить з часу якогось ремонту будівлі в період її функціонування. Можливо, він викликаний землетрусом, згаданим у літописі під 1230 р.

Фундамент південної апсиди збережений до вирівнюючої стяжки розчину, яка влаштовувалась перед встановленням цокольних квадрів стін. Товщина конструкції близько 1,7 м. Зовнішній радіус фундаменту 2,6, а внутрішній — 0,88 м. Нереґулярність внутрішнього контуру апсиди у північній її частині пояснюється руйнуванням фундаментного рову під час будівництва храму.

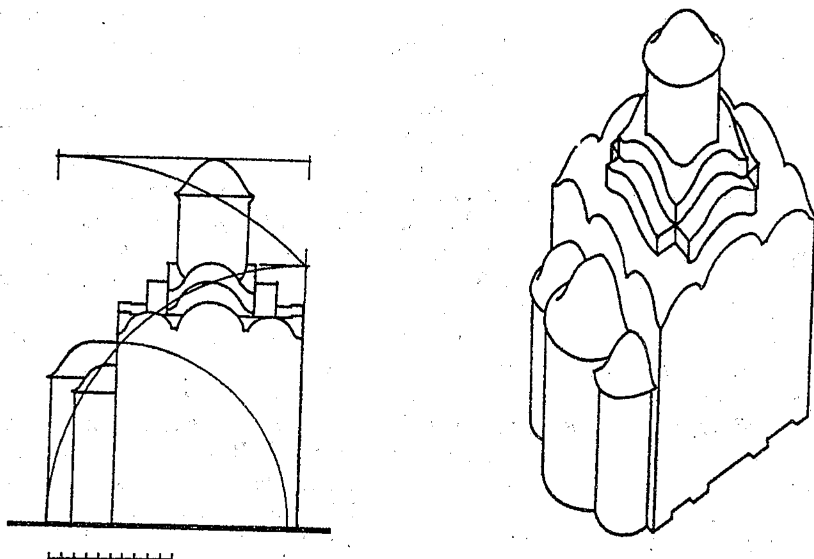
Основи міжапсидних стінок сильно розвинені всередину споруди і підходять майже впритул до фундаментів східних підкупольних стовпів. Вони розширені в плані за рахунок виступів до центральної нави церкви. Техніка кладки відповідає апсидним фундаментам. Глибина закладки фундаментів апсидної частини становила 1,6 м.

Стрічкові фундаменти стін церкви закладені на глибину 1,4 м. Нижня частина до відмітки -0,6 м викладена з ріняків на жовтій глині з домішками печини. Верхня частина влаштована на розчині. Кладка тут менш реґулярна і з домішками вапнякового щебеню. Фундаменти стін мають різну товщину: північна стіна — 2,0—2,2 м, західна — 2,3—2,6 м, південна — 1,7—2,0 м. Фундаменти стін ззовні мають виступи, призначені для опирання лопаток стін. Середні виступи, що відповідають осям внутрішніх підкупольних стовпів, масивніші від кутових західних та східних (мал. 2).

Мал. 6. Реконструкція плану церкви „під Дібровою“

За своїми планувальними характеристиками Кирилівська церква наближається до храмів зі ступінчастою вежеподібною композицією об'єму з високо піднятою банею і виразними вертикальними членуваннями фасадів, які активно споруджувались з кінця XII до середини XIII ст. на всій території давньої Руси-України. Та жоден з відомих нам храмів цього стильового напрямку не є прямою аналогією Кирилівської церкви у Галичі. Тому, спираючись на характерні для досліджуваного об'єкта планувальні та будівельно-технічні особливості, а саме внутрішні виступи на стиках апсид, виступи під зовнішні лопатки стін та їх відсутність на внутрішніх контурах стрічкових фундаментів, більшу ширину зовнішніх фундаментних мурів від фундаментів апсид, співвідношення ширини бічних нав до центральної як 1 : 2, можна виділити певну групу

Мал. 7. Відтворення об'єму церкви „під Дібровою"

храмів, які в більшій чи меншій мірі мають подібні планувальні особливості. (мал. 4[26]).

Однією з важливих будівельно-технічних особливостей, що дає змогу уточнити період побудови Кирилівської церкви у Галичі, є роздільне закладення фундаментів підкупольних стовпів. Розглядаючи схему еволюції фундаментних конструкцій храмів галицької архітектурної школи XII—XIII ст., можна зауважити, що церква „під Дібровою" є логічним завершенням цього ланцюжка (мал. 5). Тому, опираючись на вищевказані стратиграфічні, планувальні та будівельно-технічні особливості, можна датувати час побудови Кирилівської церкви першою половиною XIII ст.*

На підставі вище описаних результатів досліджень можна спробувати у загальних рисах відтворити планувально-просторову структуру храму. При цьому одним з головних питань є визначення мірничого модуля споруди. Як відомо, у середньовічному будівництві використовували одиниці міри, що базувались на розмірах грецького (0,3085 м) та римського (0,2957 м) футів[27]. Але в різних місцевостях та різними будівельними артілями використовувались різноманітні варіанти мірничих еталонів.

---

[26] Раппопорт П. Русская архитектура X—XIII веков (Каталог памятников).— Л., 1982.— С. 123, табл. 7, рис. 40, 41.

* Роздільне закладення підкупольних стовпів має також церква „на Цвинтариськах" (друга половина XII ст.). На цій схемі не подано плану фундаментів церкви св. Пантелеймона, оскільки їх контури не досліджені повністю.

[27] Афанасьев К. Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими.— М., 1961.— С. 201—202.

Оскільки рештки фундаментів Кирилівської церкви не дають змоги точно визначити її розмірний модуль, то у даному випадку зроблено спробу опертись на гіпотетичну величину, що дорівнює 0,3 м (1 стопа), тобто є близькою як до римського, так і до грецького футів. При реконструкції плану за основу геометричної побудови взято підкупольний квадрат зі стороною 15 стіп (4,5 м). Якщо ж ширина стіни і підкупольного стовпа є рівною 4 стопам (1,2 м), отримуємо зовнішній контур підкупольного квадрата — 23 х 23 стопи (6,9 х 6,9 м). Ця величина задає нам ширину храму по зовнішніх контурах стін — 13,8 м (46 стіп). Загальна довжина храму мала б становити 62 стопи (без врахування виступу західного порталу) (мал. 6).

Щодо окремих елементів плану, то вони реконструйовані переважно гіпотетично, як і елементи архітектурного оздоблення храму. Невідомою є форма підкупольних стовпів, тому на плані вони показані умовно у формі квадратів. Таке вирішення підкріплюється аналогічною формою стовпів, показаних на плані Кирилівської церкви Ю. Захарієвичем (мал. 1 а) На цьому ж плані відсутні виступи пілястр по внутрішньому контуру стін церкви. Інформація, подана на плані Ю. Захарієвича, є важливою, оскільки він бачив сліди від стінових конструкцій на поверхні фундаментів, хоч невідомо, які із вказаних на цьому плані елементів відтворені вченим на основі збережених елементів, а які реконструйовані гіпотетично. Однак загальні принципи планової структури церкви викликають довіру.

Однією з основних відмінностей існуючого плану фундаментів від планів Ю. Захарієвича та Й. Пеленського є нереґулярність закладення фундаментних мурів. Унаслідок цього вісь північного фасаду зміщена відносно осі розбивки підкупольного квадрата на 1 стопу на захід. Подібна збивка осі відзначена і на західній стіні. Тут важливим моментом є прив'язка вхідних дверей на західній стіні храму. Вісь виступу під портал зміщена відносно осі розбивки на 1 стопу (0,3 м). Таке асиметричне розміщення входу підтверджується ще однією деталлю. На східному боці західного фундаментного муру прослідковується ділянка шириною 0,8 м, викладена не на розчині, а на суглинку. Вона йде смугою до західного лиця стіни, причому вісь її співпадає з віссю виступу під портал. Отже, цей фраґмент муру свідомо був зроблений без використання розчину з розрахунку на пройму порталу. Виходячи з невеликої ширини виступу перед порталом, можна вважати, що головний портал був скромнішим від порталу церкви св. Пантелеймона. Очевидно, додаткових порталів у храмі не було, оскільки під час розкопок не виявлено ніяких їх ознак. Відсутні вони і на плані Ю. Захарієвича, який, як ми уже сказали, застав пам'ятку у кращому стані збереження.

Важливим архітектурним елементом плану фундаментів Кирилівської церкви є зовнішні виступи під лопатки стін. За цією ознакою розвинутих зовнішніх пілястр (до 0,65 м) пам'ятка вирізняється з-поміж інших храмів галицької архітектурної школи XII—XIII ст. На рівні стін такі пілястри (швидше контрфорси) мали б виступати на 0,6 м (крім кутових). Така особливість свідчить про розрахунок на значне навантаження центральної частини споруди, що зумовлювалось, очевидно, високо піднятою банею на ступінчастому п'єдесталі.

На даному етапі досліджень галицької монументальної архітектури XII—XIII ст. важко остаточно визначити основні принципи об'ємного завершення церков цього періоду. Але, опираючись на подібні пам'ятки рубежу XII—XIII ст. в інших містах Руси-України та особливості планувальної структури самого храму, можна відтворити хоч би у загальних рисах об'ємно-просторову композицію Кирилівської церкви (мал. 7). Є надія, що подальші дослідження дадуть з часом нові матеріали до уточнення схеми завершення цієї церкви та більш детального відтворення елементів її об'єму.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

ХРАМ ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ НА РИНКОВІЙ ПЛОЩІ КНЯЖОГО ЛУЧЕСЬКА

Археологічне та історико-топографічне вивчення церков княжого Лучеська наближається до свого стоп'ятдесятирічного рубежу[1]. *Завдяки зусиллям істориків локалізовано розташування більшости храмів міста, археологами досліджувались рештки церкви Івана Богослова XII ст., св. Дмитра XIII ст. та св. Покрови рубежу XIII—XIV ст.*[2] *Важливе значення для дослідження міської забудови мають рятівні роботи в місцях новобудов, що здійснюються з 1988 р. спільною археологічною експедицією Львівського історичного музею та Луцького історико-культурного заповідника „Старе місто". Протягом 1988—1993 рр. експедицією досліджено 180 м² площі на території Верхнього замку, 80 м² площі в Окольному замку та понад 200 м² на Ринковому пагорбі на вулиці М. Драгоманова (колишня Троїцька) з суцільним розкриттям шарів VIII—XIX ст.*

Найбільшого розквіту княжий Лучеськ досяг у своєму розвитку в XIV—XV ст. Саме в цей період за містом закріпилася назва „Лучеськ Великий"[3]. *У місті спостерігалося значне зростання будівельної активности, що найперше проявило себе у фортифікації та храмовому будівництві. З документів XV—XVI ст. знаємо про значну насиченість храмами території Старого міста. Так, лише в Окольному замку на цей час існували, окрім мурованої церкви св. Дмитра, ще три храми — св. Петра, св. Якова та св. Катерини, не враховуючи пізніших католицьких костелів. Третім за значенням майданчиком Старого міста на підвищенні у заплаві ріки Стир після Верхнього та Окольного замків була територія Ринкового пагорба. За актовими матеріалами, тут розташовувались сім українських церков, два костели, вірменська церква, жидівська та караїмська божниці. Відповідно до існуючої закономірности розташування культових споруд найголовніші храми переважаючого українсько-*

---

[1] Терський С. В. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська XII—XIV ст. // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3—5 травня 1995 р.).— Ч. 5.— К.; Львів, 1995.— С. 458—461.

[2] Кучера М. П. Археологические исследования Волынского отряда // Археологические исследования на Украине в 1968 г.— 1971.— Вып. 3.— С. 242—245; Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования на Волыни // Археологические открытия 1982 года.— М., 1984.— С. 291; її ж. Исследования церкви XII в. в Луцком замке // Археологические открытия 1985 года.— М., 1987.— С. 365.

[3] Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М., 1979.— С. 107.

го населення міста були поставлені по кутах Ринкової площі та орієнтовані за сторонами світу: від півдня — св. Покрови, від заходу — безіменна церква, яка пізніше правила за костел св. Якуба, від півночі — Святого Духа (мал. 1).

Рятівні археологічні розкопки, проведені в грудні 1992 — лютому 1993 р. археологічною експедицією заповідника у східному куті Ринкової площі, дали підстави для локалізації четвертої церковної ділянки, що, за існуючими до земляних робіт даними, не простежувалась. Дослідження, що велись на ділянці № 13 на вулиці М. Драгоманова, охопили площу понад 100 м² у дворовому обширі, обмеженому з півночі та заходу фундаментами відновлюваної забудови XVIII ст., а з півдня — будинком № 15.*

На глибині 4,3—4,5 м від сучасної поверхні у перезволоженому культурному шарі, що має консервуючі властивості, було зафіксовано пошкоджені вогнем дерев'яні рештки тризрубної церкви та дзвіниці стовпової конструкції (мал. 2). Рештки церкви займають близько чверті розкопаної площі, а з заходу та півдня майже впритул межують з підмурками кам'яниць XVII ст. Підвалини зрубів лежали на давній поверхні, нижчій від сучасної на 4,8—8,5 м, а їх залишки вписуються у проміжок товщиною 70—80 см. З технічних причин обстежено лише північну половину церкви.

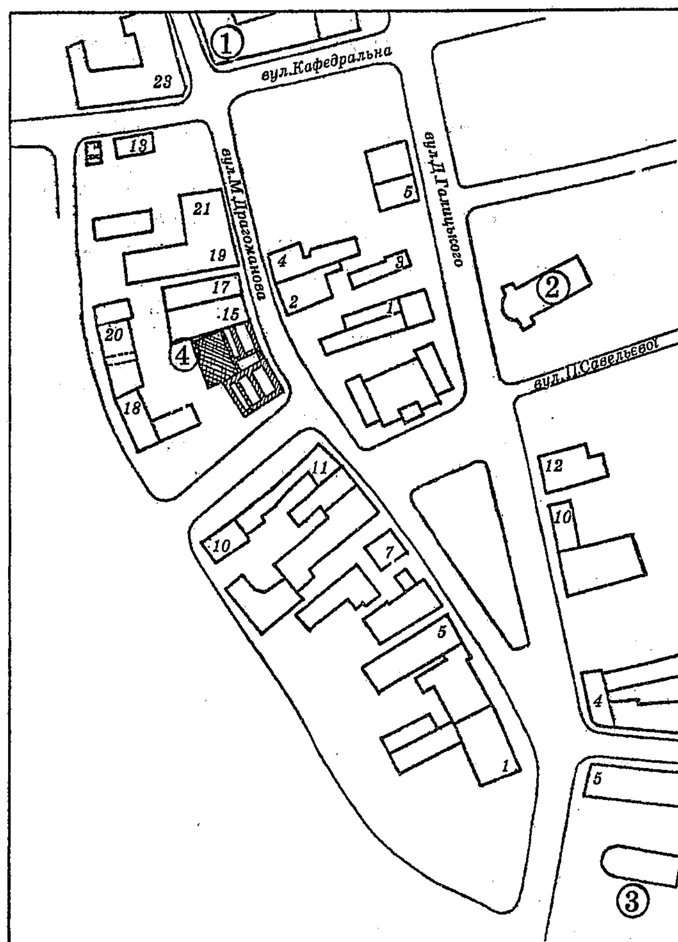
Храм орієнтований довшою віссю по лінії захід—схід, що цілком характерне для доунійного будівництва на Волині. Його довжина 7 м, а реконструйована ширина центрального зрубу — 4—5 м при довжині 4 м. Вівтар та бабинець однакової довжини — близько 1,5 м. Три зруби, близькі до квадрата, але не квадрати, розташовані на одній прямій лінії ширшими своїми боками у напрямі зі сходу на захід і являють собою класичний приклад тридільної української церкви[4].

Зберігся лише нижній ярус зрубів, рубаних з брусів. Вінці споруди з випусками кінців брусів, перев'язаних у „замок", зафіксовані у трьох випадках. Профіль поздовжніх та поперечних брусів коливався від 30 — 35 см (лицьовий бік) до 20—25 см (внутрішній бік) і мав, таким чином, прямокутну форму. На поверхні брусів простежувались сліди обрізування та протесування. Збереженість окремих деталей задовільна — деревина на зломі зберегла структуру та колір. Верхні площини брусів знаходилися у стані обвуглености. Бічні поверхні, прикопані землею, вогнем майже не пошкоджені.

Зразок вінцевої перев'язки найкраще вцілів у східному зрубі. Перев'язка складалася з поздовжнього бруса, узятого в „замок". Край бруса, що проходив посеред двох інших, з прямокутними зарубками, мав видовжений розріз, стесаний на „утятий конус". У свою чергу лінія напуску обох поперечних вінцевих брусів мала заокруглений декоративний вигляд, якщо це не наслідок деформації деревини. У значно гіршому стані знаходились вінця середнього зрубу, сильно пошкоджені вогнем. Але й тут за рядом ознак вгадувалась аналогічна техніка кріплення. Кутова перев'язка західного зрубу неповна — зафіксовано тільки напрям брусів. Нез'ясо-

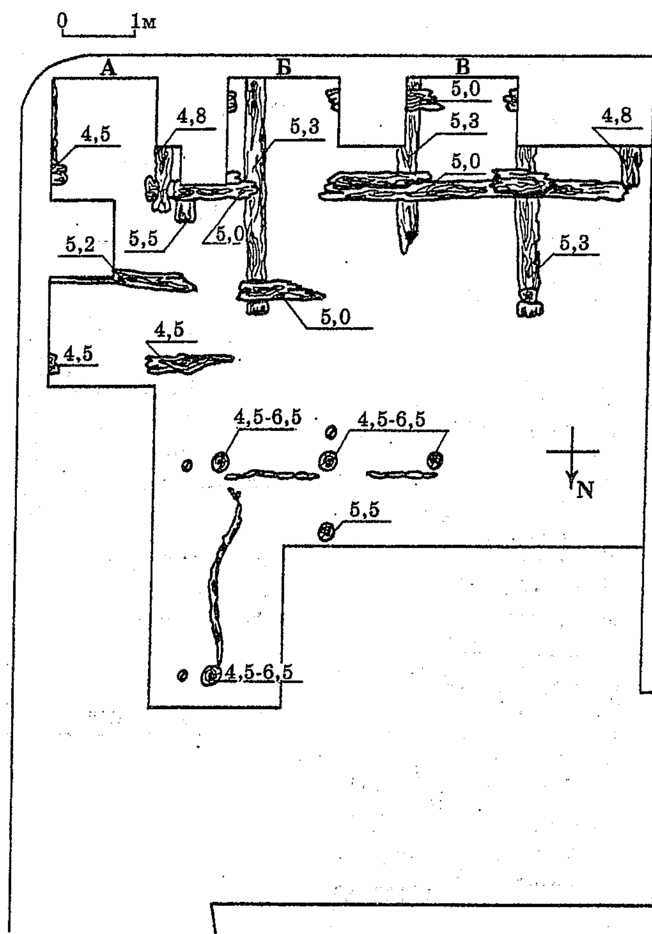
* Керівник експедиції — старший науковий працівник Львівського історичного музею С. Терський, співробітники — Б. Сайчук та П. Троневич.

[4] Антонович Д. Розвій форм української дерев'яної церкви // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі.— Прага, 1926.— Т. 1.— С. 160.

Мал. 1. Ситуаційне розміщення церков на Ринковому пагорбі княжого Лучеська у XIV—XVI ст.
(на фоні сучасної забудови):
1 — церква св. Миколи; 2 — церква св. Покрови; 3 — церква Святого Духа; 4 — церква св. Івана Хрестителя.
Заштрихована площа — територія археологічного розкопу на ділянці № 13 на вул. М. Драгоманова

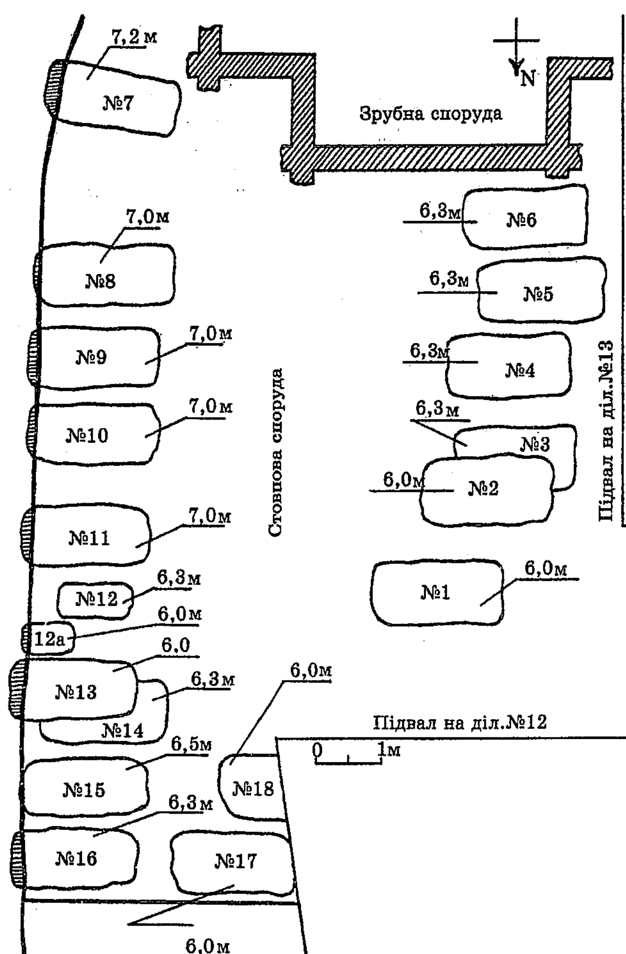
ваними залишились прийоми перев'язки брусів внутрішнього об'єму споруди в місцях їх стикування. Нижній, уцілілий, ярус зрубів покладено на підсипку сірого кольору із вкрапленням глини, що нівелювала горілий прошарок товщиною 10 см. У підсипці знайдено декілька вінчиків гончарних посудин, характерних для другої половини XIV ст., та один фраґмент посуду княжої доби. Внутрішній простір зрубів заповнювала слабогумусована земля з вкрапленням вуглинок. Обвуглені залишки споруди перекривались смугою попелу та сажі, перемішаних

Мал. 2. Елементи дерев'яних конструкцій церкви та дзвіниці у розкопі на ділянці №13 на вул. М. Драгоманова
(рівень залягання від 4,3 до 6,5 м від сучасної поверхні)

з головешками. Над згарищем дослід-жено товстий шар гумусу, насиченого кістками тварин, трісками та щебенем жолобчастої цегли без показника її товщини.

У центральній частині котлована на відстані 2 м північніше центрального зрубу церкви досліджено залишки дерев'яної дзвіниці каркасно-стовпового типу, близької до квадрата в плані. Її розміри окреслені стовпами — 3,0 х 3,0 м. Стовпи — вертикально поставлені дубові палі діаметром 20—25 см. Нижня частина стовпів, загострена на чотиригранний конус, досягала передматерикового шару на глибині 6,5 м. З внутрішнього боку до стовпів прилягали зотлілі дошки, поставлені на ребро. Вони фіксували контури споруди. Виявлено також ряд стовпів меншого

Мал. 3. План розміщення цвинтарних поховань
на ділянці № 13 на вул. М. Драгоманова
(з вказівкою на глибину залягання — від дна ями до сучасного рівня)

діаметра — 15—18 см, які розміщувались із зовнішнього боку в ряд, паралельно до кутових паль на відстані 20—25 см.

У засипці дзвіниці відзначено уламки гончарного посуду, кістки тварин, шматки глиняної обмазки, вимішаної зі соломою, та щебінь пальчатої цегли. Сліди вогню на деревині відсутні (мал. 2).

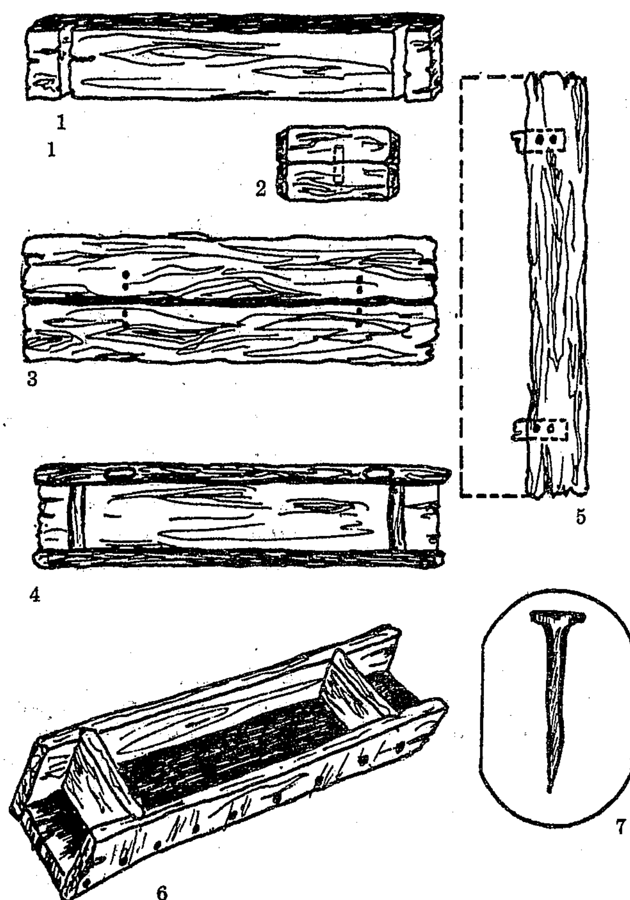
Поряд із залишками церкви, починаючи від її північного боку, вивчено синхронне християнське кладовище, що на дослідженій ділянці складалося з 19 поховань (мал. 3). Орієнтування кістяків лише західне. У більшості випадків кістки скелету щільно спресовані з дошками домовин у суцільну масу товщиною до 30 см, що унеможливило детальне дослідження поховань. Унаслідок поганої збережености матеріалу супутнього інвен-

таря майже не виявлено, окрім фраґментів шкіряного взуття (поховання № 8, 17, 18) та деякої кількости червоних волокон від шерстяної тканини (поховання № 17). Взуття представлене залишками чобіт та жіночих черевиків із загостреними носками. Металеві предмети залишили плями зеленого і фіолетового кольорів. Із 19 могил дві належали дітям, інші дорослим. Стратиграфічно простежувались три горизонтальних яруси залягання трун: -6,0 м (№ 1, 2, 12ª, 13, 17, 18); -6,3 — -6,5 м (№ 3—6, 12, 14, 15, 16); -7,0 — -7,2 м (№ 7—11) (мал. 3). Глибина залягання поховань визначалась дном поховальної ями. Деякі поховання частково перекривались пізнішими (№ 3, 14). Найглибше поховання (№ 7) занурене в материковий супісок, інші ж із цього ярусу прорізують глиняний наплив і опущені на гумусний передматериковий шар. Могили середнього ярусу опущені на дещо прокопаний шар глиняного напливу. Верхній ярус домовин опущений в підзольний шар княжої доби. Поховання № 9—11 перекривались прошарком глини на 1,2 — 1,3 м вище від дна поховальних ям (на глибині 5,5 м нижче сучасної поверхні). Лише ці поховальні ями зберегли свій повний профіль. Поховання № 7 пошкоджене на середньому рівні засипки перекопом, заповненим скупченням перепаленої глини, вугілля і цегли (мал. 5, III). Інші могили східної половини розкопу перекривались торфогумусом. Характер перекриття поховань у західній половині розкопу з'ясовано недостатньо. Частина поховань виходила за лінію проектного обширу котлована і була пошкоджена земляними роботами. Одне з поховань (№ 18) перетяте підмурком середньовічної кам'яниці (мал. 3).

Труни являли собою тип рівновеликої скрині і були виготовлені з колених та протесаних дощок. Довгі бокові дошки обладнувались пазами для кріплення поперечин, відповідні краї яких оброблено на „шпунт“. В одному випадку поперечина складалася із двох половинок, з'єднаних дерев'яним пальцем. Віко домовини являло собою суцільну широку дошку або ж комплектувалось із двох вужчих, з'єднаних вкладками, що скріплювались дерев'яними кілочками. В обох варіантах вужчі краї віка були підтесані на „кант“. З країв домовини збивались чотиригранними кованими цвяхами з Т-подібною головкою. Конструктивною особливістю деяких домовин був випуск поздовжніх дощок на 10—15 см від поперечних, що можна пояснити підгонкою заготовок домовин під зріст покійника (мал. 4). Середня довжина домовин — 1,7 м, ширина — 0,5 м. Товщина дощок — від 3 до 6 см.

Головною підставою для хронологічного розчленування досліджених об'єктів церковної ділянки є стратиграфія залягання культурних шарів та датуючий керамічний матеріал.

Культурний шар на місці розкопок до глибини 2,5 м насичений будівельними відходами, керамікою, склом тощо, які відносяться до часу забудови даної ділянки XIX—XX ст. У південній чверті розкопу на цій глибині зафіксовано залишки фундаменту XIX ст. зі слідами кількох ярусів згорілої дерев'яної підлоги. Лише нижче відмітки 2,5 м з'являється масовий керамічний матеріал XVII—XVIII ст. з деякою кількістю фраґментів XVI ст. — головним чином уламків пічних полив'яних кахлів коробчастого типу. Усе це сліди існуючої поряд з XVII ст. житлової забудови. Майже до рівня близько 4 м від сучасної поверхні характер ґрунту залишався незмінним: прошарки сірого, чорного і піщанистого кольору, з рясним вкрапленням вуглин, складають враження періодичної

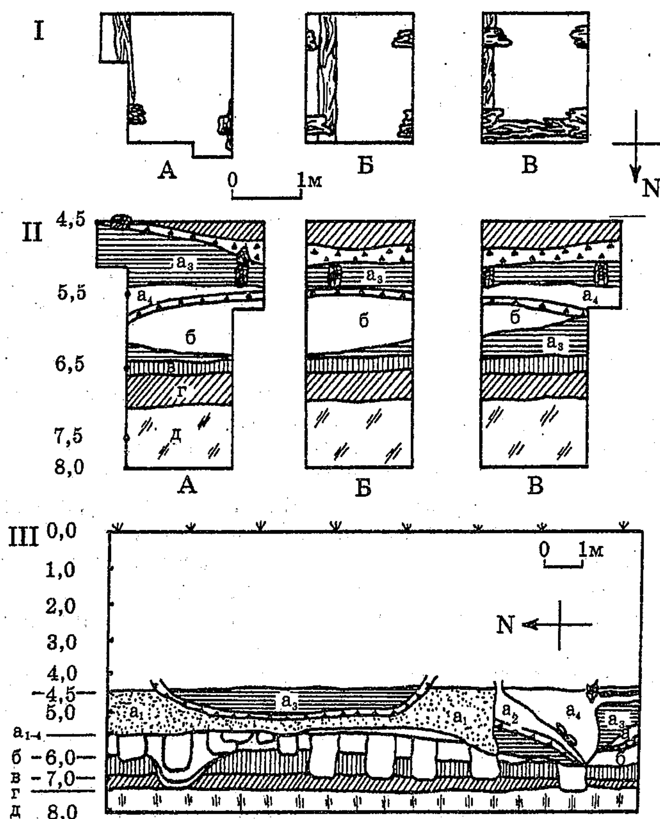

Мал. 4. Елементи конструкції домовин з цвинтаря:
1 — бокова дошка; 2 — поперечка; 3 — віко; 4 — розріз; 5 — спосіб кріплення дощок віка; 6 — реконструкція без віка; 7 — цвях (н. в.)

підсипки (вимостки) досліджуваного терену за довгий відтинок часу. На глибині 3,4 — 3,8 м, на відстані одного метра від середини стіни підмурку кам'яниці XVII ст., відзначено округлу яму розміром 2,0 х 2,0 м, заповнену спресованим гноєм.

Рештки храмової споруди на глибині 4,5 м від сучасної поверхні перекривались смугою попелу та вугілля. Вище цієї відмітки трапляється кераміка XVI ст., головним чином у фрагментах пічних кахлів. У проміжку залягання храмових будівель та цвинтаря на глибині від 4,5 до близько 6 м зібрано добре відому з попередніх досліджень кераміку XIV ст.[5] *Це денця*

[5] Terski S. Zespoły ceramiczne Łucka okresu późnego średniowiecza // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji. Rzeszów, 21—23. IX. 1993.— Rzeszów, 1994.— S. 197—209.

Мал. 5. Стратиграфічні розрізи бічних стінок шурфів та розкопу:
I — план шурфів на другому етапі земляних робіт;
II — стратиграфія південної стінки шурфів;
III — стратиграфія східної стінки котлована *(від рівня 4,5 м)*:
$а_1$ — торфогумус: залишки рослинного характеру, фраґменти дерев'яних конструкцій (Пд), відходи шевського ремесла (Пн); $а_2$ — сіра земля з домішками попелу, вугілля і спеченої глини; $а_3$ — гумусована земля; $а_4$ — підзол світлий; б — підзол темний з фраґментами кераміки домонгольського часу *(в цей шар впущені найбільш пізні поховання)*; в — глиняно-піщанистий наплив; г — гумусний шар; д — супісок материковий, глиняний материк

горщиків зі слідами відокремлення від круга ниткою і відтягнутим краєм, фраґменти тонкостінних посудин з широкими профільованими ручками, орнаментовані „канелюрами", з лискованою поверхнею і добрим випалом. Вінця подібних начинь вирізнялись глибокою виїмкою по внутрішньому краї (під кришку) і загостреним або слабоопуклим зовнішнім краєм.

Дерев'яні бруси церкви покладено на підсипку зі сірої землі, яка вирівнювала більш раннє згарище — вугільний прошарок товщиною 8—10 см. Під прошарком знаходився сірий підзольно-гумусний шар до глибини близько 6,5 м від сучасної поверхні, у якому знайдено два фраґменти

кераміки княжої доби з прорізним хвилястим та лінійним орнаментом, уламок візантійської червоноглиняної амфори та денце горщика з клеймом у вигляді двозубця, вписаного у квадрат. Деякі зразки є характерними для XII ст. Ця кераміка залягала по всій площі котлована і не була пов'язана з якимось відповідним об'єктом. Від глибини 6,5 м нижче на 20—25 см простежувався піщано-глиняний наплив, що являв собою щільну шарувату структуру осадкового характеру без будь-яких слідів антропогенної діяльности — очевидно, сліди повені X ст., що простежувались більш чітко на сусідніх досліджених ділянках. Оскільки досліджувана площа в цей час являла собою схил Ринкового пагорба, глиняно-піщанистий намив у східній частині значно товщий. По всій площі розкопу він перекриває шар гумусу на глибині 6,8—7,5 м, насичений остеологічним матеріалом. З глибини 7,0—7,5 м починається материковий ґрунт — супісок, що поступово переходить у глину зеленкуватого кольору (мал. 5).

У період функціонування храмової ділянки східна її частина підсипалась з метою вирівнювання поверхні відходами шевського виробництва (обрізки шкіри, войлоку, окремі фраґменти взуття), розмежованими відмостками з хмизу. Утворений унаслідок цього шар торфогумусу товщиною 1,0—2,0 м ніби зрізує верхню частину деяких могильних ям.

Поховання № 14, 15 впущені у перекоп розмірами 2,0 х 2,0 м і глибиною 1,5 м з вугільною підстилкою, що датується керамічним матеріалом із заповнення княжою добою (мал. 5, II).

Аналіз стратиграфії залягання могильних ям показує хронологічне співпадання цвинтаря і храмових споруд, оскільки поховання нижнього ярусу, опущені з горизонту давньої поверхні, що на 5,5 м нижче від сучасної, з розрахунку глибини могильної ями 1,5 м, співпадають з горизонтом, на якому поставлено церкву. Поховання відбувалися з рівня, що на 4,5—5,5 м нижчий від сучасної поверхні. На цьому рівні домінує керамічний матеріал XIV — XV ст., хоч кераміка на площі розкопу трапляється в обмеженій кількості, що пояснюється незаселеністю цієї ділянки в обумовлений період. Насиченість культурного шару керамікою — основний показник щільности заселення. Серед кераміки княжої доби добре визначаються фраґменти тільки XII ст. Присутність у засипці поховань кераміки княжої доби вище синхронного рівня пояснюється пошкодженням культурного шару домонгольського часу копачами могил у XIV — XV ст. Зовсім не простежується кераміка з валикоподібними вінцями XIII ст., що вказує, мабуть, на якусь перерву в освоєнні площі чи на її перебування у зоні храмової ділянки вже в цей час. Різниця в глибині залягання поховань становить понад один метр — цим культурним шаром окреслюється термін користування кладовищем у рамках діяльности трьох-чотирьох поколінь.

На світанку нової історії цвинтар уже не функціонував за призначенням і помалу відійшов під капітальну забудову площі Ринок, про що нагадує одне з поховань, перерізане навпіл фундаментом кам'яниці XVII ст.

З цього періоду в історії храмової ділянки маємо перші письмові згадки про церкву Івана Хрестителя на терені Старого міста. Її існування стверджує запис у луцькій гродській книзі 1584 р. В акті йдеться про незаконність угоди між єпископом Йоною Борзобогатим і міщанином Дахном Гораїновичем, за якою останній одержав під забудову плац

вже неіснуючої церкви Івана Хрестителя[6]*. Інвентар Луцького владицтва 1607 р. звужує простір локалізації храму до конкретного орієнтиру — міського ринку, один з порожніх плаців на якому звався Іванівським у пам'ять про зруйнований храм*[7]*. Інше джерело вдається до більш точної вказівки — пустої Романівської садиби Ринку, де стояла колись церква св. Івана, але місцезнаходження двору в документах не простежується*[8]*. Передача в оренду церковищ широко практикувалася духовними властями. Цей процес, викликаний нестатками Луцького владицтва, стимулювався розбудовою шляхетських дворів і піднесенням міської буржуазії. Уже на середину XVII ст. житлова забудова поглинула погости таких відомих луцьких храмів, як св. Катерини, св. Якова Апостола, св. Петра, св. Миколи, Воскресіння Господнього, св. Афанасія*[9]*.*

Дослідження раніше невідомої храмової ділянки дає змогу відтворити ансамбль забудови Ринкової площі княжого Лучеська у XIV — XV ст., а також визначити етапи його формування. Остаточно локалізовано один з найменш згадуваних у краєзнавчій літературі храмів середньовічного міста. Разом із результатами досліджень на ділянках № 6, 8 на вулиці М. Драгоманова[10] *визначено хронологію забудови Ринкового пагорба — третьої та основної частини острівного Лучеська. Від початку зародження міста у VIII—XI ст. і до нашого часу цей пагорб був постійно заселеним. Початок формування торгової площі перед в'їздом до Окольного міста датується за археологічними матеріалами, передовсім значною кількістю привізних речей XIII—XIV ст. У цей час, ймовірно, і виник на перетині головних магістралей цієї частини міста, Троїцької (тепер вулиця М. Драгоманова) та Великої (тепер вулиця Д. Галицького), Ринок. У його південно-східній частині, згідно з даними археологічних досліджень 1992 р., у XIV—XVIII ст. розташовувалась дільниця шевського цеху — „шевський ґрунт", неодноразово згадуваний у королівських привілеях XVI — XVII ст.*[11] *Церква св. Івана Хрестителя, яка знаходилась поряд, очевидно, була цеховим храмом. Вказана дільниця у першій половині XVI ст. пережила велику пожежу, сліди якої простежені на усіх*

---

[6] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 25, оп. 1, спр. 496, арк. 206 зв.— 1584 р., 17 березня: Позов до королівського суду луцького міщанина Дахна Гораїновича через скаргу на нього Захарія Соловйовича про те, що Дахно „одержавши за якимсь виправом" церковний плац Йоанна Хрестителя від владики луцького Йони, володіє ним і хоче збудувати там свій будинок". (Висловлюю вдячність Борисові Сайчуку за надання відомостей про цей документ.)

[7] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Т. 2.— Отд. 2.— С. 49: „В Ринку — Іванівський плац, на якому церква була Івана Хрестителя; плац той порожній. До тої церкви [належить] окремий плац за Глущем, на якому мешкають два чоловіки [...]".

[8] Там само.— С. 32. Коментар І. Каманіна: „Церква св. Івана Хрестителя знаходилась на міському ринку в пустопорожній Романівській садибі".

[9] Сайчук Б. Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної конференції.— Житомир, 1993.— С. 146—147.

[10] Терський С. Археологи стверджують: у VIII столітті Луцьк вже був містом // Народна трибуна.— Луцьк, 1993.— № 48.— 26 черв.

[11] Інвентар Луцького замку і перелік міських та цехових привілеїв жителям Луцька, наведені у люстрації луцького староства 1 липня—13 вересня 1658 р. // Луцьку 900 років. 1085—1985. Збірник документів і матеріалів.— К., 1985.— С. 286.

досліджених ділянках. З історичних хронік та документів відомо, що наприкінці XV — у першій половині XVI ст. Лучеськ переживав великі потрясіння, пов'язані з набігами татар[12]*, а велика пожежа в 1540 р. знищила майже усе місто*[13]*. З цими подіями слід пов'язувати занепад храмової ділянки,який приблизно через сто років призвів до її зникнення і забудови житловими спорудами.*

Досліджений на Ринковій площі княжого Лучеська дерев'яний тризрубний храм на сьогодні є найдавнішим із фізично збережених споруд цього типу. Відомі з раніших археологічних досліджень храми у Звенигороді та Мартинівці, що датуються домонгольським часом, збереглись лише у формі долівки, вимощеної керамічними плитками[14]*.*

Найдавніша із зафіксованих дослідниками в натурі дерев'яних тризрубних церков на території Волині датується 1580 р. Це відома церква Воскресіння у селі Суходолах поблизу Володимира, збудована коштом шляхтича Загоровського[15] *(до сьогодні не збереглася).*

Храм св. Івана Хрестителя на Ринковій площі княжого Лучеська є тією недостаючою ланкою, що поєднує у собі дерев'яне храмове будівництво домонгольської Руси-України з пам'ятками церковної архітектури, що дійшли до нашого часу або ж були зафіксовані мистецтвознавцями у вигляді технічних описів, малюнків та фотографій. Досліджена у Луцьку церква цілком вписується у закономірності українського храмового будівництва. Близькою аналогією до неї є церква св. Івана Хрестителя зі Стрийщини.

Досліджені рештки дзвіниці каркасно-стовпової конструкції мають близькі аналогії у найдавніших із зафіксованих пам'яток цього типу на Волині. Так, простенька дзвінничка, що стояла на старому цвинтарі в селі Бискупичах на Володимирщині, побудована на чотирьох закопаних у землю стовпах, які покривав чотирисхилий ґонтовий дашок, завершений маленьким залізним хрестиком. Ще ближчим зразком була зафіксована свого часу Олександром Цинкаловським дзвіничка у селі Яровищах на Ковельщині — на цвинтарі церкви, побудованої князем Олександром Сангушком у XVI ст. Приземна її частина призначена під церковну комору, а замість верхньої аркатури повирізувані круглі вікна[16]*.*

Археологічні розкопки решток церкви св. Івана Хрестителя дають нові вагомі арґументи для ствердження автохтонности та безперервности у розвитку українського храмового будівництва.

Святослав ТЕРСЬКИЙ

---

[12] Михайлюк О. Г., Кічий І. В. Історія Луцька.— Львів, 1991.— С. 18.

[13] Орда Л. Краткий исторический очерк г. Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся.— Луцк, 1897.— С. 11.

[14] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— С. 140—141; Иоаннесян О.М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия.— Л., 1983.— С. 494—505.

[15] Цинкаловський О. Старе дерев'яне церковне мистецтво на Волині // Життя і знання.— Львів, 1935.— Рік VIII.— С. 114—116.

[16] Там само.— С. 116.

РІДКІСНИЙ ЕНКОЛПІОН XII СТОЛІТТЯ ІЗ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

Уже не одне десятиліття княжий Галич дивує археологів, мистецтвознавців, любителів старожитностей чудовими ювелірними виробами з кольорових та благородних металів. Вони трапляються у процесі археологічних досліджень різних ділянок колись обширної території цього міста або випадково під час господарських робіт на полях чи присадибних ділянках[1]. *Такі знахідки засвідчують високий рівень розвитку ремесел, культури та побуту цього визначного центру Староки́ївської держави, його активні контакти з Києвом, європейськими державами та Візантією.*

Серед багатьох високохудожніх виробів з Галича особливий інтерес викликають хрести-енколпіони, колекція яких постійно поповнюється. Від часу публікації перших галицьких енколпіонів минуло вже понад сто років[2]. *За цей період тут виявлено майже всі відомі на нинішній день типи цих християнських символів. За своїми технологічними особливостями вони поділяються на три групи: рельєфні, рельєфно-інкрустовані та інкрустовані*[3]. *Галицькі енколпіони розкидані по різних музейних збірках (Національний та Історичний музеї у Львові, Івано-Франківський краєзнавчий музей) і приватних колекціях. Уже давно назріла потреба їх систематизації та повного наукового опрацювання. У цій справі кожна невідома науці знахідка потребує якнайпильнішого вивчення, тим більше якщо йдеться про рідкісний тип енколпіонів.*

У 1993 р. вперше у стародавньому Галичі зафіксовано унікальний хрест з перегородчастими емалями[4].

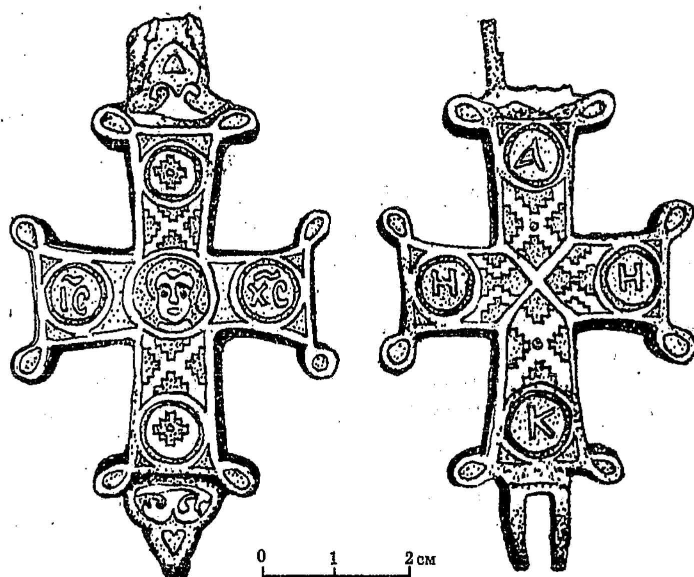
---

[1] Див., напр.: Пастернак Я. Старий Галич.— Краків; Львів, 1944; Фіголь М. Золото в ріллі // Жовтень.— 1979.— № 12.— С. 124—125; Аулiх В. В., Фіголь М. Перегородчасті емалі давнього Галича // Народна творчість та етнографія.— 1984.— № 3.— С. 81—83; Аулих В. В. Галич // Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды.— К., 1986.— Т. 3.— С. 292—293; Аулiх В. В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень.— 1987.— № 10; Пуцко В. Древнерусское художественное литье из старого Галича // Acta Archaeologica Carpathica.— 1989.— T. XXVIII.— S. 165—173; Аулих В. В. Галич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).— К., 1990.— С. 100.

[2] Шараневич И. Памятники галицко-русской старины в изображениях. — Львов, 1886.— Ч. 1.— С. I — II, табл. I, 3; II, 2.

[3] Петегирич В. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XI—XIII ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I — на початку II тисячоліття н. е. Міжнародний історико-археологічний семінар. Чернівці, 22—24 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень. — Чернівці, 1994.— С. 40.

[4] Лукомський Ю. В., Петегирич В. М. Унікальний хрест-енколпіон із княжого Галича // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1995.— С. 128—131.

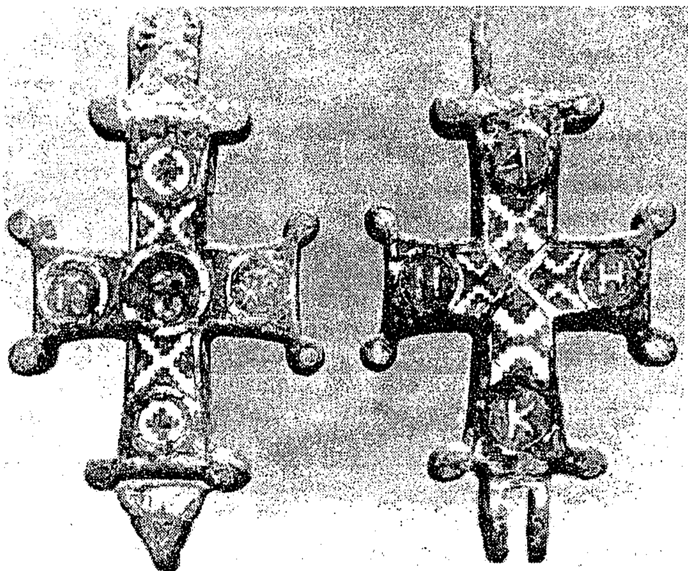

Мал. 1. Хрест-енколпіон із княжого Галича *(знахідка 1993 р.)*

Хрест знайшов житель села Крилоса Василь Воробчак на власному городі під час копання картоплі, за 30—40 м на південний схід від фундаментів Успенського собору. Він мідний, чотириконечний з трохи розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами по кутах. Нижній кінець вертикального рамена має кілеподібне завершення, а верхній частково пошкоджений. Розміри хреста: висота — 7,1 см, ширина — 4,1 см.

На лицьовій стулці у середхресті та на кінцях енколпіона вміщені круглі медальйони. Контури медальйонів обведені двома концентричними кругами, з яких зовнішній зберіг в окремих місцях сліди позолоти, а внутрішній заповнений бурою (можливо, зіпсованою червоною) емаллю. У центральному медальйоні знаходиться зображення голови архангела з діадемою на чолі. Його очі, ніс та уста позначені червоною емаллю на світло-рожевому фоні обличчя. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа: IC XC. У верхньому і нижньому медальйонах на білому фоні виділяються багатоступінчасті хрести з синьої емалі. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді „вишивки“ із синьої, білої та червоної емалі. Краплі червоної емалі прикрашають круглі виступи по кутах рамен, лінія такого ж кольору обрамлює їх краї. Нижнє кілеподібне завершення вертикального рамена та його пошкоджений верхній кінець мають серцеподібні зображення з синьої емалі, всередині яких уміщені невиразні плями зеленого та червоного кольору, а біля їх основи на фоні білої емалі нанесені червоні рослинні паростки (мал. 1).

Нижня стулка має аналогічні чотири круглі медальйони на кінцях хреста, в яких на синьому тлі добре читаються букви, виконані білою емаллю: зліва — Н, справа — теж Н (невдало нанесене И), зверху — А,

Мал. 2. Хрест-енколпіон із княжого Галича *(Фото)*

знизу — К. Кути енколпіона зайняті трикутниками, а краї обрамлені лінією червоної емалі. Центр середхрестя заповнений невеликим подібним до вишивки червоним квадратом, вписаним у більший синій квадрат, і разом вони перекриті косим золотистим хрестом, кінці якого виходять з місць перетину рамен. Решта поля орнаментована геометричною „вишивкою" синього та білого кольорів. Так само, як і на лицьовій стулці, круглі виступи на кінцях хреста прикрашені краплями червоної емалі (мал. 1).

На внутрішньому боці нижньої стулки енколпіона відлито заглиблення у вигляді невеликого чотирикінечного хреста з легко розширеними раменами, яке слугувало для переховування святих реліквій (мал. 2).

З території Галицько-Волинської землі до цього часу були відомі тільки два енколпіони з перегородчастими емалями. Їх виявлено у Звенигороді на Львівщині та Ізяславі на Хмельниччині[5]. Вони мають прямі рамена, причому хрест з Ізяслава декорований „вишивкою" на обидвох стулках, а звенигородський має подібну „вишивку" на зворотній стулці і зображення Розп'яття на лицьовому боці. Обидва вони датуються XII — I половиною XIII ст. Знахідка з Галича належить до іншого типу. Формою вона подібна до хрестів з Мотовилівки, Білої Церкви та з музею у Ватікані, розмірами ближча до енколпіона з Ермітажу, однак має іншу орнаментацію та іконографічні особливості[6]. Якщо брати до уваги

[5] Ратич О. О. Літописний Звенигород // Археологія.— 1973.— № 12.— С. 90, рис. 4, 11; Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія.— 1988.— № 61.— С. 27, рис. 8, 2.

[6] Пор.: Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 90—93, табл. 28.

тільки форму хреста, то варто відзначити, що вона добре представлена у збірках енколпіонів з Галича[7]. *Проте галицький енколпіон не має точних аналогів серед відомих знахідок з території всієї Русі, він поповнює серію своєрідних виробів з перегородчастими емалями, що виявлені у цьому місті (золотий колт з досліджень Я. Пастернака, золотий медальйон з розкопок В. Ауліха)*[8]. *У Галичі знайдено матрицю, яка використовувалася на початковому етапі виготовлення речей з емалями. Тут існувало також склоробне виробництво, золотарство, що становлять технологічну базу емальєрної справи. Усі ці факти можуть свідчити, що з середини XII ст., коли спостерігався масовий вихід високорозвиненого ремесла з Києва у різні міста та князівства Русі, у княжому Галичі було налагоджене виробництво оригінальних прикрас та культових речей з перегородчастими емалями. Таке виробництво могло бути пов'язане також зі створенням митрополичої кафедри. Знахідка енколпіона поряд з Успенським собором наштовхує на думку, що він міг належати комусь із духовних осіб. У цьому зв'язку доволі спокусливо допустити, що він міг належати першому галицькому єпископові Космі, згаданому у літописі під 1157 р. Відомо, що такі хрести не виготовлялися у великій кількості, а на замовлення. Місцевого майстра, можливо, „видає" певна спрощеність орфографії написів на хресті (однакове написання букв Н та І і непослідовність їх розміщення у круглих медальйонах на нижній стулці. Слово „Н И К А", як правило, на хрестах ремісники розміщували у такій послідовності: зліва — Н, справа — И, зверху — К, знизу А.*

Знахідка з Галича яскраво підтверджує висловлену багатьма вченими думку про те, що мистецтво перегородчастої емалі, народившись у візантійсько-руських майстернях, у XII ст. вже мало свої визначні центри, продукція яких була добре відома[9]. *Серед таких центрів, безумовно, був і Галич.*

Галицький енколпіон, крім своєї унікальної наукової та мистецької вартости, набуває особливої ваги ще й тому, що це один з небагатьох хрестів-енколпіонів рідкісного типу, який може стати окрасою музею найвищого рівня. Більшість подібних знахідок, виявлених на території України, опинилися у Санкт-Петербурзі та Москві або втрачені, як це сталося з ізяславським енколпіоном[10]. *Дуже хотілося б, аби подібне не повторилося з галицьким енколпіоном.*

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ, Володимир ПЕТЕГИРИЧ

---

[7] Пастернак Я. Старий Галич.— Рис. 69, *14*.

[8] Ауліх В. В., Фіголь М. П. Перегородчасті емалі...— С. 81 — 83; Ауліх В. В. Ковалі золота, срібла й міді...; Фіголь М. Металопластика...— С. 35—37.

[9] Пуцко В. Візантійське художнє ремесло і Київська Русь // Записки НТШ.— Праці Секції мистецтвознавства.— Львів, 1994.— Т. CCXXVII.— С. 24.

[10] Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля.— С. 27.

СПРАВОЗДАННЯ З РОЗКОПОК В ОКОЛИЦЯХ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРВНА ВЛІТКУ 1940 РОКУ

З ініціативи Українського Центрального Комітету та почасти на його кошти, а головно на кошти українського громадянства Грубешівщини та Белзщини, впродовж цілого місяця (від 15 липня до 15 серпня 1940 р.) провадилися розкопки в околицях стародавнього Червна фізичною силою молоді, згуртованої у цьому часі в таборі коло села Турковичів, та під керівництвом автора цього справоздання.

Носили вони характер, так би мовити, передбіжний, розвідчий. На розкопки наукового характеру не прийшов ще час; брак коштів відповідних, брак робочої, викваліфікованої сили не сприяли науковим дослідам у воєнний час.

Властиво, питання про те, чи городище коло села Червна є справді стародавній Червен, що то з його назвою зв'язана назва багатьох літописних городів Червенських, а потім, пізніше, й назва цілої західної частини українських земель як Червенської, а пізніше Червоної Руси, — це питання ще остаточно не розв'язане. Значення Червена в перших віках нашої історії величезне, і тому дивним і незрозумілим є, чому наші історики та передісторики так мало уваги звертали досі на науково-археологічне дослідження Червонoруських городищ. Уже в працях, що вийшли в світ у середині минулого століття[1]*, висловлювались думки та твердження, які, коли б були підперті фактичними науковими матеріалами, могли б висвітлити в нашій історії нову, бо цілком незнану епоху. Досить перечитати декілька сторінок відомої книжки П. Н. Батюшкова „Волинь. Историческія судьбы Юго-Западного края“ (СПб., 1888.— С. 15 і далі), щоб переконатись, які нові обрії відкрились би тоді для української науки: „З другої сторони просочувалась православна віра в Руську землю з заходу, з Великої Моравії. Ця країна була останнім і головним поприщем просвітньої діяльности апостолів славянства — святих братів Кирила і Методія і творила собою єпархію св. Методія. Східня границя цієї єпархії ішла по ріках Західному Бузі та Стирі так, що могла собою обіймати західню частину сучасної Волині. Є переказ, що св. Кирил та Методій посилали проповідників на Шльонськ, Польщу та сусідню Русь. Коли ж наприкінці IX століття царство Моравське цілком занепало, багато славян, що визнавали віру Христову, залишивши Моравію, розпорошилось по сусідніх землях, що до них треба залічити і сучасну Волинь“. Але брак цих дослідів та брак навіть інтересу до питань*

---

[1] Карашевич В. Очеркъ исторіи Православной церкви на Волыни // Христианское чтеніе.— 1855.— Ч. 1.— С. 13—14.

Червонoруської історії не дозволяє і зараз щось певного в цій ділянці ствердити. І, як сказано вище, не можна ще раз з абсолютною певністю сказати, де саме стояв стародавній Червен.

„Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego" з року 1880 твердить, що назва „Червона Русь" походить від стародавньої осади „Червоногроду" — тепер села в Заліщицькому повіті, званого в давніх хроніках „Каструм рубрум". Ідентифікацію стародавнього Червна з теперішнім селом Чермном над Гучвою приписує цей словник як першому Міхалові Балінському з певною долею скептицизму, що позначається знаком запитання, поставленим у кінці речення. У цілому так звучить це твердження: „Чермно, село, пов[іту] Томашівського, гміна і парафія Тишівці. Лежить недалеко осади Тишівці над Гучвою. Тут, згідно зі здогадом Міхала Балінського, існував давній слов'янський город Червінськ (?)". І хоч у сучасних українських та московських наукових виданнях утерлося вже і набрало права громадянства таке ідентифікування, усе ж найновіший польський „Podręczny Słownik Geograficzny" (Warszawa, 1925) видання Траска, Еверт і Міхальські на сторінці 261 подає таке: „Червенська [земля] в сточищі Сяну, горішнього Бугу та Дністра, згідно з літописом Нестора, забрана в році 981 від Ляхів київським князем Володимиром, одержала ім'я від неіснуючого віддавна города Червена, що, згідно з припущенням московських учених, стояв у тім місці, де тепер стоїть село Чермно [повіт Томашівський], тоді як, згідно з польськими істориками, то був теперішній Червоногрод у повіті Заліщицькому".

Надалі у польських наукових колах запанувала думка, котру першим висловив ще московський історик Карамзін, а потім, в 1912 — 1913 роках, підніс польський учений Ст. Церха. Йшлося про те, що стародавній город Червен треба шукати в теперішнім селі Чернійові, на південний схід від Холма. Думку цю треба уважати за загальноприйняту в польській науці, бо вже знайшла вона своє практичне застосування у шкільних підручниках[2]. Прийшов п. Ст. Церха до такої думки з „аналізи" тексту літописних відомостей про Червен. Під роком 981 літопис згадує: „В літо 6489 йде Володимер к Ляхом и зая гради их, Перемишль, Червен и ини гради". Під роком 1018, як і під 1031, згадує „городи Червенськия". Аналіза чомусь приводить його до думки, що „городи Червенськия" — це не що інше, як декілька висипаних у тій самій місцевості, при купі, городів, що з них тільки один носив назву Червена, а інші, очевидно менш важливі, вже називалися від головнішого Червена — „городами червенськими". І от думає п. Ст. Церха, що село Чернїів як таке, що має в своїй околиці декілька городищ, і є стародавній Червен. Чи справді можна з аналізи літопису зробити такі висновки, чи ні, то справа індивідуальної логіки. Але про те, що всі городища коло Чернійова являють собою рештки городів, які існували одночасово і таким чином творили цілу систему оборонних будівель, на це можуть дати відповідь тільки археологічні досліди. Сама назва „Червен", що означає „червоний", у вся-

[2] Cercha St. Gdzie znajdowały się grody Czerwieńskie // Litwa i Ruś.—Wilno, 1912.—T. III.— S. 21—40, 166—185; його ж. Chełmszczyzna—ziemią „Grodów Czerwieńskich" // Świat Słowiański.— T. I.— S. 261—271; пор. також: Semkowicz W., Nanke Gz., Szkolny Atlas Historyczny. Cześć druga: Dzieje średniowieczne i nowożytne.— Lwów; Warszawa, 1932.— Mapa 3—5, 7.

кому разі краще заховалась у назві „Чермно“, ніж „Чернїв“, бо вона швидше в'яжеться з прикметником „чорний“.

Полишаючи збоку аналізу писаних історичних джерел, що на їхньому ґрунті могла постати така величезна розбіжність думок, треба звернутись до джерел іншого характеру, а саме до спостережень у терені, бо тільки вони миродайні. На жаль, нічого мені не відомо про будь-які досліди та теренові пошукування у Червоногроді, натомість деякі відомості цього характеру про село Чермно віддавна вже з'являються на шпальтах періодичної преси. І, можливо, вони й сприяли тому, що ідентифікація села Чермна зі стародавнім Червеном у широких колах нашого суспільства набрала такого визнання.

Дійсно, достатньо ознайомитись з дописом, наприклад, патріота холмської землі п. Ткача, надрукованим у журналі „Братская Бесѣда“ (1908.— № 18.— С. 2—4), щоб бути цілком засуґерованим тою імпозантною картиною, яку і по сьогоднішній день являють собою рештки княжого городу коло села Чермна чи то у вигляді валів, чи то розкиданих по лугах та нивах останків стародавнього інтенсивного культурного життя. Ще більше враження справляє це все на людину, яка сама побувала на місці і на власні очі побачила і вали „Великого замчиська“, і нерівну, наче зовсім недавно пориту, поверхню „Малого замчиська“ та з валів „Великого замчиська“ оглядала далекі околиці з їх селами, хуторами, що в бік сусіднього Вакиєва, Тишівців та Переспи ледь виднїють десь далеко на обрії в імлі.

Бачивши усе це, несила звільнитись від почуття, що перебуваєш у місці, де відбувались важливі історичні події, та від почуття здивування, що все це тепер завмерло і пішло в забуття. Отже, чи називався цей князівської доби город справді Червеном,чи носив він якесь інше ім'я,— важко на ґрунті дотеперішніх даних сказати, але з певністю можна твердити, що і сам город, себто „Велике“ та „Мале замчисько“, що разом займають понад 10—12 морґів землі, а головне, матеріальні рештки культури колишнього міста, що проглядаються скрізь на поверхні землі у прилеглій околиці і займають у декілька разів більшу територію, — усе то було колись, мусило бути, важливим політичним та господарським центром цього краю. Будемо тому називати його Червеном, хіба що подальші наукові досліди вимагатимуть своїми здобутками відмовитись від цієї його назви.

Народні перекази чи, може, вже домисли інтеліґентської верстви, що увійшли в свідомість місцевої людности, зв'язують усі назви навколишніх сіл та урочищ з давньою давниною княжого Червена. Село Вакиїв — то перша оселя під городом, через яку ішов шлях „во Києв“. Сучасне містечко Тишівці так назване тому, що „ту шевці“ мешкали. Переспа — тому, що в околицях села вали-„пересипи“ знаходяться, і так далі.

Здебільшого від таких пояснень тхне так званою народною етимологією, але інколи, як от у випадку з Переспою, — очевидна реальність стоїть у певній згоді. Для з'ясування повної картини того, що справді в назвах цих лишилося з давнини, треба буде проробити працю архівального характеру, та й з боку філологічного варто було б оцінити навколишній топонімічний матеріал.

Цілком невідкладною передумовою науково проваджених археологічних дослідів є попереднє дослідження та зафіксування на папері всіх топографічних даних досліджуваної території. Поза тим, тільки після нанесення на карту всіх земляних споруд, природних горбів та улоговин поверхні стане ясним образ і значення колишнього городу, але вже

саме розкопування будь-якого об'єкта без змоги зазначити точно його місце на існуючому вже плані є з наукового боку злочином. На превеликий жаль, таких планів, навіть без зазначення на них ізогіпсів, спорядити перед розкопками, через брак грошових засобів, не пощастило.

Багато було ще, крім наведеного, за тим, щоб не дивитись на цьогорічні розкопки як на поважне, цілком на висоті сучасних наукових вимог зроблене пошукування. Так я мусив до цієї кампанії поставитись, завданням собі ставлячи тільки здобути для майбутніх дослідів найбільше відомостей і якнайменше розкопками попсувати наукові об'єкти, які в інших умовах можна буде і краще видобути з землі, і краще відтранспортувати та, головне найпевніше умістити.

На лівому березі річки Гучви, що впадає коло міста Грубешова до Бугу, кілометрів з 18—20 від Грубешова лежить село Чермно. Розложилось воно в тому місці, де до Гучви впадає з лівого її боку невеличка тепер річечка Синюха. Колись, ще в геологічну давнину, повноводна тоді річка Синюха відклала у своїй дельті велику силу намулу, що його в пізніші часи, коли рівень води значно знизився, поперетинала в багатьох місцях, декілька разів змінюючи своє річище. Унаслідок того постала в її дельті величенька кількість острівців, чи, властиво кажучи, височеньких різної форми горбів, між якими знаходяться глибші або мілкіші, мокрі та сухі її річища. Не так давно проведено було в цій місцевості реґуляцію і річки Гучви, і Синюхи. І коли уреґульована Гучва й тепер тече по своїй заболоченій долині, то річку Синюху скеровано по одному з її давніших уже сухих річищ через середину села. Праворуч неї залишилось декілька зі згаданих вище „островів" і останнє її серед заторфленої долини річище. На одному з цих островів, найбільш висуненому на південний схід і обмеженому з південного заходу давньою долиною Синюхи, з південного сходу сучасною долиною річки Гучви, а на півночі — вузенькою улоговиною від сусіднього трошки тільки більшого острівця, й стоїть монументальне „Велике замчисько". Є то земляна споруда, утворена величезним валом висотою в різних місцях 7—8 і більше метрів, що оточує острів, окреслюючи фіґуру еліпса, чи швидше яйця; кінець, звернений до сходу, значно тупіший, як кінець, звернений до заходу. З північного боку, ближче до тупого кінця, вал цей виказує глибоченьку улоговину, сідловину на 3—4 метри завглибшки, де в давнину знаходився в'їзд, чи брама, що вела досередини „замчиська". Навколо замчиська видніється скрізь широка, на 2—2,5 метра, наче призьба, підсипка, що оточує ціле „замчисько". Можливо, що це натурального походження земля — ґрунт самого острова, на якому насипано вали; можливо, що це й земля, змита з валів, але можливо, що то є спеціальна конструктивна частина самої земляної споруди, як то виявили відносно деяких городищ Західної Польщі, розкопки, що останніми роками там провадилися[3] і про які згадує й наш літопис[4].

Оточена валом улоговина мискуватої форми має посередині на дні виразно помітне заглиблення, як то буває справді у декотрих мисок. Глибину цього заглиблення треба буде шляхом нівеляції, при пізніших розкопках, встановити відносно позему долини, бо на око дуже важко сказати, яка саме різниця по вертикалі між ними. Але по тому, що в цьому

[3] Hensel W. Nasze najstarsze fortece // Z otchłani wieków.— 1939.— N 7—8.

[4] Ипатиевская летопись // Полное собрание русских летописей.— СПб., 1843.— Т. II. Рік 1114.

*заглибленні досить буйно росте трава, треба думати, що воно не так вже високо лежить понад її поземом. З розповідей місцевих людей випливає, що ще не так давно в цьому місці видні були ознаки студні і що аматорські розкопки, перепроваджені колись власником Чермна графом Ронікером, виявили там сліди якогось кам'яного бруку**. *З тих же розповідей виходить, що улоговина між валами була колись значно нижча і не лійкувата, як тепер, а цілком позема. Сучасного вигляду вона набула після того, як арендатор чи управитель графа Ронікера пробував, розорюючи плугом землю з валу досередини, засипати цю улоговину і зробити ціле замчисько придатним для хліборобства. Так само пробував він скопувати вал замчиська на східному його кінці та використовував землю, здобуту таким способом, на висипання греблі в одному місці долини, яка полегшувала б возовицю сіна, кошеного на лузі. Здається, що відомості про ці його заходи дійшли до відповідних властей і згодом надійшла заборона руйнувати ці забутки старовини. При повстанні Польщі після 1920 року ціле „Велике замчисько“, при проведенні парцеляції маєтку Ронікера, було забране у власність держави і винаймалось відповідним урядом у Радомі приватним особам, але без права орання та випасу худоби, а тільки для кошення сіна. Цей шматок землі, що опинився в руках держави і обіймає собою ціле „Велике замчисько“, в урядових обчисленнях займає 6 морґів. На жаль, „Мале замчисько“ спіткала інша доля, і воно при парцеляції дісталося у власність місцевому селянинові Йосипові Блажчукові, який щороку оре його у міру спроможности, вирівнюючи поверхню, себто засипаючи улоговинки та скопуючи горби. Сучасний вигляд „Малого замчиська“ тому став таким, що про дійсне його значення більше можна судити з традиційної назви, ніж догадатись з решток оборонних споруд, які тепер тільки на західному кінці помітні. Решта „островів“ зайняті були в давнину пригородами.*

Важко сказати, як завелику територію вони займали в північно-західному керунку, але всюди, куди не піди, аж поза сучасне штучне річище річки Синюхи, — скрізь на ріллі та на стерні можна здибати черепки з хвилястим орнаментом, скрізь можна піднести з землі шматки перепаленої глини-„печини“ або побачити каменюку з вигладженою з одного боку плескуватою поверхнею — стародавні жорна.

На краю колишньої садиби графа Ронікера, що лежить над самою дорогою, з центру Чермна на Вакиїв ще видні якісь рештки валів, якісь заглиблення, якісь ями. Чи то якісь пізніші споруди, чи то найдалі на північ висунені рештки стародавньої оборонної системи валів червенських, важко зараз сказати. У всякому разі, і далеко поза сучасним Чермном, аж коло села Переспи та від нього на південний схід, тягнеться вал, ще добре і виразно видний місцями в лісах правого краю Синюшиної дельти. З цього боку варті великої уваги слова згадуваного вище п. Ткача з „Братської Беседи“, де він каже, на ґрунті власних спостережень, що „коло Чермна розложився досить великий маєток, що його фільваркові забудування, разом з парком та панським палацом, займають далеко більшу частину стародавнього попелища, ніж саме вбоге Чермно“.

На схід від Чермна, зараз за сучасним річищем Гучви, лежить величезний „острів“ — рештки першої надлугової тераси. Річище Гучви вигля-

* Місцеві селяни чомусь порівнювали його з током, а від одної старшої жінки чув я виразно „Золотий тік“.

дає тепер інакше, як то подано на мапах, завдяки реґуляції річки, виконаній вже після топографічних праць, що лягли в основу поданих вище мап. Річище тут випростане у вигляді декількох уламків простої лінії так, що меандри річки лишилися по боках нового річища як тихі покриті ряскою та лататтям „довгі озера". При реґуляційних працях у тому місці, де на мапці зазначено пунктирною лінією стежку з Чермна на Турковичі, знайшлися у торфовиську рештки декількох мостів, які провадили через річку і що з них стовпи ще й тепер стирчать з дна уреґульованого річища. Сучасна стежка, отже, веде якраз у тому напрямку, де колись була в давнину проїжджа дорога. Сталося так не тільки в силу стародавньої традиції, а й завдяки тому, що в цьому місці заболочена долина Гучви звужується, проходячи між великим островом на східному її березі та невеличким острівцем на її західному березі. Чи з села Чермна, чи з городища найвигідніше завжди було переїздити чи переходити цілу долину Гучви, вибираючи собі дорогу по таких вужчих, сухіших місцях.

Великий острів, як узагалі кожна надлугова тераса, складається з верствованих пісків та глин. У деяких місцях на острові оголені піски представлені зараз у вигляді кучугур, і з оповідань місцевої людности виходить, що на цих кучугурах були зрідка знаходжувані рештки різних культур. Південна частина острова, в тому місці, де іде через неї стежка з Чермна на Турковичі, з огляду на знаходження там в орній землі численних забутків старовини, становить для нас особливий інтерес. Скрізь обабіч стежки на цьому острові можна бачити на стерні уламки людських кісток. З розповідей власників найближчих з цього кінця острова садиб випливає, що ціла південна частина острова в давнину була цвинтарем. При щорічному оранні землі видобувається плугом тут така сила кісток, що їх хлібороби мусять вибирати і „возами вивозити" та десь прикопувати поза межами своєї ниви. Хоч такі операції відбуваються щороку, але кістки „знову виростають". Більше того! При кожній праці на ріллі знаходять тут хрестики „з грубого дроту", „медалики", „складані хрестики", перстні. Одного разу власниця найближчої до стежки садиби знайшла золотий перстень. Перстень цей на її руці побачила якась пані в Замістю і довго „милувалася узорами" (?) на ньому, кажучи, що цьому перстневі „багато століть". Перстень цей, на жаль, згубила дочка власниці — дівчина, що їй мати його подарувала. Найбільше, однак, знаходять тут люди „кісток з щотів", себто, властиво, пряслиць різної форми та роблених з різного матеріалу.

На схід від цього острова ліворуч від стежки, що провадить на Турковичі з Чермна, серед торфовиська видніється невеликий горбок, подібний до розлогої могили. Поверхня його цілковито порита. З давніх давен щороку місцеві селяни вкопують на ньому свої „тикла", себто високі тонкі загострені штилі (кілки), на які складають після косовиці просохле сіно, щоб зимою його забрати додому, як болото замерзне. Цей острівець носить назву „Монастирища". Один селянин, як оповідають, знайшов тут, вкопуючи „тикло", срібну ложечку. Згідно з описом, з певністю можна сказати, що це церковного вжитку „лжиця". Подальша доля її невідома.

Обходивши всі околиці городища, опитавши всіх, кого вдалося, про місцеві знахідки та випросивши у них те, що можна було, постановив я приступити до копання. Само городище постановив я, за браком змоги спорудити потрібні плани, цього разу зовсім не чіпати. Вирішив я

натомість ямами, копаними в різних більш-менш цікавих місцях, з'ясувати по змозі картину минулого цієї місцевости з тим, щоб при майбутніх розкопках уже не навмання, а з певним підготовленим планом взятися за роботу. Найцікавішим місцем, звичайно, для таких пробних пошуків видалося мені стародавнє цвинтарище „на Острові". Саме тоді найбагатше на кістки місце було засіяне ячменем та засаджене картоплею. Отже, треба було трохи почекати, аж почнуться жнива. Тим часом почали ми копати яму на південь від згаданого місця, майже коло самої стежки. Тут, уже на вкритій луговою травою частині Острова, видно, ніколи не оралося, або коли й оралося, то дуже вже давно.

Земля була під сіножаттю. Сіно вже було давно скошене і стояло в стіжках. Місце, обране під яму, від згаданих вище картоплі та ячменю відділене було низьким чагарником з тернини. Поверхня землі загалом була рівномірно і дуже полого похила до долини річки. Ціла вона була засіяна невеличкими горбиками-кротовинами. Яму намітив я завдовжки чотири метри у західно-східному напрямкові і два метри упоперек до нього. Уже в першому штихові в західній частині знайшлося чудне залізне коліщатко, чи швидше восьмираменна зірка з діркою посередині. Правдоподібно, є то коліщатко з остроги, але невідомого мені типу. Пізніше в тому ж таки кінціями знайшлася ціла острога, цілковито вкрита іржею, досить недавнього типу, може XVII—XVIII століття. Яма ця дала загалом багато залізного матеріалу, але все, що знаходилось, було в дуже знищеному стані. Знайдено було тільки добре захованих декілька ножів та „ості" для забивання риби, декілька пряслиць, декілька уламків браслетів, зроблених з пучків різнокольорових скляних ниток, стоплених разом та скручених у грубий шнур. Знайшлося кулястої форми знаряддя, зроблене з пісковця, уживане, певно, для розтирання зерна, а може й фарби. Знаходились оскілки кременю зі слідами кресання з них вогню. Виразних залізних кресал не знайдено, хоч, можливо, між невиразними шматками поржавілого заліза й пощастить встановити їхню присутність. Знайшлася в цій ямі ще залізна пряжка зі слідами в деяких місцях якогось іншого металу, можливо срібла. На глибині 1,5 метра в цій ямі позначилась, у загалом чорній землі, тонка, на 0,1 метра, верства білої глини, місцями випаленої, а також шматки печини. Під цією верствою образ був знову такий самий, як перед тим. Знаходили силу битих кісток, головно свинячих, рогатої худоби, овечих і, мабуть, козячих та оленячих. Цікава була горішня частина черепа якоїсь рогатої худобини, бо кістяна підстава її рогів була не округла в перекрою, як то у нашої сучасної худоби, а плескувата. Докопавшись на глибині 1,75 метра до ясної супіси з домішкою, здається, опоки, подальше копання припинили. Загальна картина розкопів цієї ями досить невиразна. Земля у всіх напрямах пронизана була тут ходами звірят. Усе, видається, було перемішане в далеко більшій мірі, ніж то мусило б бути в нерушеній культурній верстві, та навіть на смітниську чи в землянці. Деякі зі знайдених предметів, як-от, наприклад, два добре збережені залізні гвіздки, роблять враження, начебто вони не пасують до цілого інвентаря, що його характеризують численні пряслиці або ще численніші уламки скляних браслетів. Усе ж шматки печини, позема, верства глини, сила кісток, черепків з хвилястими численними смужками та уламки різних інших виробів поверх глиняної верстви та під нею свідчать, що яма прийшлася на рештки якогось смітиська, на якому була збудована певного

часу якась обмазана глиною будівля з глиняною підлогою і що після, можливо, пожежі рештки цієї будівлі знову засипалися різною покиддю з хати, що існувала і стояла десь поблизу. Отже, цвинтар у південному керункові до цього місця не сягав! Головна частина знайдених тут виробів безумовно належить до перших віків нашої історичної доби, і, можливо, при детальному дослідженні добутого матеріалу дасться точніше визначити час існування у цьому місці людських жител. Розкопки цієї ями тяглися досить довго; з огляду на дощову погоду часто-бо приходилося переривати працю. Та й, з другого боку, молодий вік копачів та їхня недосвідченість казали не поспішати в праці. Тим часом на цвинтарищі ячмінь був уже скошений і сушився в покосах. Позносивши обережно покоси на боки, почали ми копати одного дня на тому місці, де, згідно з розповіддю власниці землі, найбільше було знаходжено людських кісток. Був то невиразний, дуже розлогий горбик на рівному на загал просторі. Захоплене ямою місце виносило довшою віссю 8 x 4 метри з півночі на південь.

Зразу ж у першому штиху показалися кістки, здебільшого рештки розтягнених плугом кістяків. Деякі кістяки лежали ще на місці, але черепи були вже повивертані набік і всі майже ушкоджені: одному бракувало височної кістки, другому потиличної і так далі. В другому штиху і нижче показалися непорушені кістяки, що всі лежали горілиць, головою на захід, з випростаними вздовж тулуба руками, досить тісно один коло другого. Земля навколо небіжчиків була скрізь однаково тверда, і жодних слідів дерева не було помітно. Не було також помітно жодної домішки в чорній однорідній піщистій землі чи підсипки під небіжчиками. Місцями здибались побиті звірячі кістки, вугольки, бите череп'я. Цілої посудини знайдено не було, але місцями черепків було більше вкупі, і, можливо, з них дасться пізніше склеїти й цілі посудини. При деяких кістяках, найшвидше жіночих, знаходжено було по одній пряслиці, здебільшого гарно виробленій з овруцького шиферу. При одному жіночому кістякові знайшлася глиняна, полив'яна на зелено, з жовтими обручиками намистина у формі невеликого барильця. При іншому знайшовся цікавий плескуватий виріб з кістки, що глядачам зі селян нагадував своїми двома зубцями глицю для в'язання сітей. Але тільки „нагадував", бо щоб бути глицею, йому бракувало „гострого шпеника" з протилежного до зубців кінця та дірки з перегородкою посередині. Виріб цей — невеличка кістяна дощечка у вигляді видовженого прямокутника з двома гострими зубцями, при рогах одної з вузьких сторін вигладженими до блиску від якогось невідомого вжитку. Інші, чоловічі, кістяки мали при собі невеликі залізні ножі, форми і розмірів ідентичних з тими, що були знайдені в першій ямі. Один ніж, на відміну від інших, просто обкипів іржею і, здається, з-під неї пощастить видобути рештки якоїсь піхви. Кістяк, що при ньому знайдено цього ножа, був останнім у глибину. Коли кістки після препарування були вийняті, то під колінами кістяка було знайдено кінську голову без долішньої щелепи, лопатку невеликого звіра (свині?) і довгу кістку з ноги рогатої худоби. Кістки ці були, без жодного сумніву, умисне там покладені разом з небіжчиком.

З того, що при небіжчиках не було знайдено ні хрестиків, ні „медаликів", які часто знаходились селянами на поверхні землі, себто в горішніх верствах цвинтарища, можна припускати, що долішні кістяки належать ще передхристиянським часам, а християнські поховання були у

вищих верствах упродовж багатьох літ розорювані плугом та змивані водою. Можливо, що при копанні в нижчому місці, себто в місці намиву водою землі, а не розмиву, картина буде інша. У світлі такого припущення людські кістки, що лежали на розрізнених кістках коня, свині (?) та рогатої худоби, можуть являти собою дуже давнє, у порівнянні з іншими, цілком поганське поховання.

Подальші розкопки на цьому місці, здається мені, будуть дуже овочними з різних оглядів, тим більше, що цвинтар цей, без сумніву, був цвинтарем стародавнього города, що лежить по той бік Гучви. До цього твердження схиляють такі дані, як самі розміри цвинтарища, поряд з браком слідів якоїсь більшої оселі коло нього, а з другого боку— брак слідів цвинтарища на західному березі річки; по-третє — сполучення цвинтарища і города в цьому місці багатьма мостами, що про них була мова вище. До справи тепер буде згадати, що й село Чермно не має зараз свого цвинтаря і небіжчиків своїх ховає в сусідньому селі Вакиєві.

Третю яму прокопали ми на „Малому замчиську", трохи на південь від найвище положеної лінії цього острова в східному його кінці. Ходило мені про з'ясування умов, у яких творилася тут культурна верства, а з другого боку — про з'ясування геологічної будови тих островів, на яких розложилися ці „замчиська".

Ціла поверхня землі „Малого замчиська" просто засипана була рештками від довголітнього осілого тут життя людини. Сила череп'я, шматків печини, битих звірячих кісток, уламків різного каменю — усе це розкидане по поверхні землі без жодного помітного більшого скупчення усього цього в окремих місцях. Довголітнє орання, скороджения, копання, умисне скопування та зрівнювання нерівностей спричинились до того, що жодних ознак на поверхні, які б притягали спеціальну увагу до того чи іншого місця, не залишилося. Закладаючи цю третю яму, керувався я тільки, сказати б, сторонніми для науки мотивами. Ціле „Мале замчисько" засаджене було буряками, квасолею та головно картоплею, а в західнім своїм кінці збіжжям. Тільки невеличкий клапоть землі був уже звільнений від якогось раннього збіжжя і являв собою стернище, на котре господар уже почав вивозити гній, але ще не встиг його розкидати. На південному схилі досить виразного хребта, що йде через східну частину „Малого замчиська", близько найвищої його точки й намітив я копання ями довжиною 4 метри зі сходу на захід і 2 метри упоперек. З самого початку пішли черепки, уламки печини та кісток, переважно свинячих. Судячи по деяких черепках, попадався посуд, ідентичний з посудом, знахodженим у ямі № 1. Кількість кісток та череп'я значно збільшилась на глибині одного метра, і хоч дбав я про те, щоб малі копачі не робили жодних пічурок у стінах ями і залишали на місці стирчати виступаючі зі стін кістки та черепки, заходи мої не давали результатів. Фотографія цієї ями мало являє характеристику профілю, а передає образ, який тільки компрометує дослідника. На цій фотографії видно, як безпосередньо над першою грубою верствою опоки порити боки ями. У західній частині ями, щось на 0,5 метра від її західної стіни, над ясною верствою опоки знайшлося багатенько шматків вигладженої з одного боку або й з багатьох боків печини та уламків вапнякових природних плит зі слідами обпалення та засмалення. Видно, що стояла тут колись піч на підложжі з вапнякових плит та глиною надбудована. На пів-

день від печі найбільше спостережено було попелу та вугілля. Навколо помосту з вапнякових плит у багатьох місцях попадалися шматки перетрухлих дерев'яних кілків, що були вбиті в землю. Виглядало так, наче б піч чи її черінь вапнякова утримувалися зі всіх сторін якоюсь спорудою з кілків, може, обплетених ріщам та обмазаних потім глиною. Вигладжені з декількох боків шматки печини певне походили з самої печі та з її челюстей. У землі понад цією верстовкою опоки знайшлося багато уламків поржавілого заліза, декілька виразних ножів, а головне — кістяна шпилька (зі слоновини?) з головкою, виробленою у вигляді орла, що спокійно сидить на округлому камені, повернувши назад голову. Ноги орла передані з мистецькою певністю та спостережливістю, відокремлені одна від другої та так само відокремлені від хвоста, що спускається ззаду нижче підставки, прилягаючи до її заднього боку. Між хвостом, підставкою та ногами орла постав просвіт, наче вушко, що через нього просилювався якийсь шнурочок. Шпильку цю, властиво, знайшли не мої копачі, а одна дівчинка, пастушка, що порпалася в час нашої відсутности в нашій ямі. Одного вечора прийшов до мене селянин, дав мені цю шпильку і сказав, що його донька принесла її, добувши її в нашій ямі. А що ми в той час ще не прокопали глибше від цієї верстви опоки, тому я й відношу її до цього позему. Закликана дівчинка, і нагороджена цукерками, показала у висипі землі те місце, де вона начебто підняла цю шпильку. Кажу „начебто", бо дуже можливо, що шпилька знаходилась у стіні ями і дівчинка довбалася там, витягаючи, як і малі мої копачі, все, що стирчало зі стін. На цьому ж поземі знайдено було й величенький уламок скляного браслета. Нижче цієї верстви опоки знайдено було так само багато череп'я та битих кісток. З кістяних виробів — декілька совгів, зроблених з фаланг кінської ноги з поземим вушком, майстерно продовбаним у суглобовім гребні кістки з обох його боків. Ззаду кожного совга теж знаходилося вушко, продовбане навскоси при самім краю горішньої поверхні з тильною. Знайшлася ще величезна кістяна голка, яку глядачі-селяни визначили як таку, що нею прошивали солом'яні мати та так само виробляли солом'яні „козуби" та „коверзи" — солом'яне начиння для збереження сухого зерна, головно квасолі, гороху. Знайшлося декілька пряслиць, намистинка з жовтого скла, прозорий уламок скляного жовтавого перстня, намистина неправильної форми з якогось матеріялу, що жде ще свого визначення. Знайшлася колодочка, певне, до ножа, зроблена з рогу оленя. Знаходжено було також силу різних більших та менших шматків заліза і оброблюваного, і у формі жужелі чи витопленого тільки з руди, але все це залізо було в цілком знищеному іржею стані.

На глибині двох метрів земля зробилася цілком вогка і більш виразно глиниста, як перед тим, але по давньому чорна. На чорному тлі стін ями тут зазначилися дві тоненькі білі верствочки якогось вельми дрібнозернистого матеріялу. Зазначились вони на чорних стінах ями як би проведені крейдою і своїм схилом доводили, що схил поверхні в той час, як вони постали, був звернений не на південь, як тепер, а на північ. На цій глибині малі копачі не могли вже дати собі ради з викиданням землі з ями на велику височінь, і тому прийшлося зрезиґнувати з поставленої собі мети з огляду на брак відер, шнурів та іншого приладдя, щоб ту землю усувати іншим способом. Отож прийшлося скоротити яму наполовину, щоб, копаючи ще глибше, викидати землю на залишений „при-

пічок", а з нього вже ще вище — на саму поверхню. Прокопавши загалом до глибини 2,5 метра, прийшлося узагалі копання припинити, так і не дійшовши до „цілика".

Скрізь в околицях Чермна на острівцях уже на глибині одного метра щезає чорна земля, даючи місце іншим породам ясного кольору — чи то піскам, чи глинам, чи „опокам". Отже, на „Малому замчиську" докопатись до тих ясного кольору порід не пощастило, а з огляду на брак нівелірочних даних важко взагалі було здогадуватись, як заглибоко вони могли на цьому місці з'явитись. У всякому разі, до кінця „культурної верстви" у глибину ми не докопались, і навіть в останньому штиху скрізь попадались, правда, в меншій кількості, черепки, але кісток звірячих усе було однаково багато. На самому споді ями знайшовся, наприклад, уламок черепа сарнюка з відрізаним, певне, ножем рогом. Що ж до верстовок ясного кольору, що зазначилися при копанні ями, то їх, мабуть, треба так розуміти: перша грубша верства опоки виразно була не чим іншим, як долівкою хати, і схил її до деякої міри відповідав сучасному схилові поверхні землі. Але дві глибші і тонші верстви мали схил не на південь, як перша, а на північний захід. Були то не підсипки долівок давніших хат, найшвидше розмитий після зруйнування цих хат матеріал. Виходить так, начеб дві давніші хати існували десь близько коло того місця, через яке пройшла наша яма. Існували вони в ті часи, коли конфіґурація поверхні була зовсім інша, як тепер, і тільки пізніше, коли якимись новими масами землі було змінено первісну конфіґурацію на цьому місці, там постала третя з черги хата, що її долівка пізніше була засипана землею, може навіть почасти в недавні часи сучасним посідачем „Малого замчиська". Але як не кваліфікувати всі ці грубші та тонші верстви ясного кольору, що обрисів захопленої ними території ми не прослідкували, факт зостається фактом: їх у всякому разі можна вважати за ознаки певних різких змін, що заходили на шматку даної території і що вони значать якісь етапи в історії „Малого замчиська". Тому майбутнім розкопкам буде належати з'ясувати походження цих „замчиськ". Чи й вони природні острови, чи, може, насипані на торфовиську штучні підвищення. Коли так, то відкіля бралася земля для самого насипу та для валів, які на тім насипі були споруджені. Такі проблеми для розв'язання на майбутнє ставить сама по собі викопана яма як складом викиненої з неї землі, так і профілями своїх стін. Знайдені нижче цих верстовок черепки своїм яснішим кольором досить відмінні від тих, що знаходилися вище, і їх, може, можна буде вживати як характерної ознаки спідньої верстви при майбутніх розкопках і по них розрізняти верстви там, де жодних меж між різними поземами на око не буде помітно.

Здається, взагалі можна буде встановити для Червенського городища певну еволюцію його керамічних виробів. Загалом щодо форми та прикрас посуд був однаковий у всіх поземах. Не знайшлося, наприклад, жодної посудини з вухом. Орнамент панує на всіх начиннях досить-таки одноманітний. Найбільше поширений був тут такий, що складається з рівнолеглих простих ліній, досить близько уложених одна від другої, що оббігають начиння навколо від самої шиї аж до найбільшого вичеревлення начиння та й навіть трохи нижче. Орнамент з декількох хвилясто околюючих начиння ліній трапляється значно рідше, як попередньо згаданий. Жодних штемпелькових прикрас досі спостерег-

ти не вдалося. Траплялося начиння, прикрашене наліплюваними вузькими, але досить високими лиштвами, зубчастими по зовнішньому краю. Багатенько знайшлося денець з рельєфними знаками, здебільшого колистих форм, інколи з додатком простих простолінійних фіґур у колі.

По кількості знайдених цілих чи в уламках виробів за череп'яними ідуть кам'яні. Є то виключно „пряслиці". По їхньому матеріалові та по їхній формі можна їх розбити на декілька відрубних груп, які, може, теж матимуть і хронологічного характеру значення. Можливо теж, що не все те, що ми зараз об'єднуємо назвою „пряслиця", мало однакове призначення у побутовому житті тогочасної людности. Одні „пряслиці" мають вигляд двох присадкуватих конусів з утятими вершинами та спаяних своїми підставами. Деякі мають вигляд тонких шайб, посталих при розтинанні упоперек циліндра, треті мають вигляд невеличких дуже правильно обточених бубличків. Одні роблені були з білої опокоподібної чи крем'яної легкої породи, інші, і то більшість, зі справжнього важкого овруцького шиферу ясно-червонавого кольору, але були деякі і з якоїсь зовсім легкої чорної твердої породи.

Отже, не докопавшись до яснішого кольору „цілика" в ямі № 3, постановив я, не маючи під руками необхідних при глибшому копанні технічних засобів, узагалі розкопки припинити. Але випадкове спостереження на сусідньому острові на захід від „Малого замчиська", себто на третьому самостійному підвищенні землі, почавши від „Великого замчиська", змінило цей намір. Там на цілком рівній поверхні на східному кінці третього острова після закінчення жнив позначився невисокий розлогий горбок. Коли ми вже засипали нашу третю яму, з того місця селяни вже вивозили снопи з кіп. Одного дня декілька селян, наклавши свої вози снопами, почали щось гукати в наш бік, показуючи на землю та піднімаючи з неї якісь білі предмети і простягаючи їх в наш бік. Підійшовши до них, довідався я, що той горбик, про який вище була мова, є не що інше, як досить велика, але зовсім розлога могила і що на її поверхні між стернею скрізь виднілися людські побиті кістки. Цей факт заінтриґував мене вельми. Селяни оповіли, що з давніх давен з цієї могили виорюються кістки, але про знахідки якихось окремих речей нічого сказати не могли. З попередньо зібраних відомостей ні одна про цей факт не згадувала, і тому людські кістки у такому великому нагромадженні захитали мою певність у тому, що цвинтар давнього міста міг бути тільки на східному березі Гучви, де то ми прокопали нашу другу яму.

Скінчивши закидати яму № 3, взялися ми за копання ями № 4 — тут, коло самої могили. Досвід з ямою № 2 казав не копати на горбах, відкіля земля змивалась, а десь в такому місці, де земля швидше намивалась. Думаючи, що маю справу з таким самим цвинтарем, який був установлений на острові ямою № 2, я рішив копати не на самому горбі, а на його краю так, щоб зачепити і горб, і рівну поверхню коло нього. Коли б на горбку були самі розорані кістяки, то коло нього під намитою з горба землею поховані тут кістяки могли краще зацілiти. Досвід з ямою № 2 тут завів цілковито. Кістки знайшлися тільки в горбку, а коло горбка їх зовсім не було. На похилій до заходу частині горбка вже в другому штиху натрапили ми на кістяк. Лежав він головою на захід, ногами на схід, але, як виявилося, не на спині, а на животі. Спочатку, побачивши потилицю, я думав, що то плугом було зачеплено небіжчика і голова була вивернена зі свого натурального положення так само, як то було спо-

стережено на цвинтарі на Острові з горішніми кістяками. Насправді ж небіжчик не був ніким порушений, а в такому положенні похований; руки були теж в цілком випадковому положенні, а не якось правильно уложені. Видно було, що то є якась могила, де небіжчиків поскладали, чи швидше поскидали в будь-якому положенні. Не була це, здається могила на якомусь побойовищі, бо при самих небіжчиках власниками землі, які з року на рік орали тут, не було знаходжено жодної зброї. Не знайшлося нічогісінько і при небіжчикові, відкопаному нами. Можливо, що розкопки цілої могили і дадуть якісь певніші дані про час її насипання та про характер та обставини, в яких вона постала, а тим часом я ладен її трактувати як могилу, що постала у зв'язку з якоюсь епідемією чуми чи холери.

Частина ями, яка прийшлася поза могилою, жодних людських кісток не містила в собі, але зате дала силу побутового матеріалу того самого характеру, що і ям № 1 та № 3. Не натрапили ми тут ні на жодні сліди долівок, як у попередніх ямах, але різних виробів, не кажучи вже про череп'я, тут було знайдено таки багатенько. Зі залізних виробів знайдено було клюгу до списа, якийсь плескуватий по краях і трохи опуклий посередині невеличкий кружок, може, залізну частину дерев'яного щита (умбо); з кістяних виробів — декілька шил, декілька уламків кістяних совгів і один перстень з бронзового дроту з кінцями, що заходять один на другий. Культурна верства не тяглася дуже глибоко, і швидко, уже на глибині одного метра, показався чистий жовтий цілик. Знахідка клюги та, можливо, частини щита, загалом зброї (коли не рахувати ножів) у цьому місці, коло могили, мусить майбутнього дослідника не спиняти перед розкопуванням цілої могили. Мій висновок про походження цієї могили внаслідок якоїсь епідемії — це гіпотеза, побудована на дуже невеликому матеріалі. І після знахідки цих двох виробів я, коли б були час і змога, сам розкопав би її цілу.

При огляданні цього третього острова, на якому вже почасти розложилося й село Чермно, та при розпитуванні селян про випадкові на ньому знахідки почув я, що господар першої від „могили“ хати на прізвище Кокошко знайшов якийсь чудний кістяний виріб, коли копав у себе на обійсті яму на картоплю. Виріб той, на щастя, не згубився, я і дістав його від Кокошка. Була то, на думку Кокошка, кістяна куля, бо ж справді дуже був цей виріб подібний до нікелевої поволоки сучасних карабінових куль, з гострим кінцем. Синові Кокошка, школяреві, цей виріб нагадував охороняч до добре загостреного олівця. Обох їх тільки бентежив той факт, що знайшовся цей виріб досить глибоко в землі, бо аж на 1,5 метра. Аналогій цьому предметові я не знаю; на мою думку, могла б то бути частина якогось футляра на переховування, можливо, голок.

Усі здобуті при розкопках речі та й ті, що були подаровані щасливими їх знахідниками, разом з остеологічним матеріалом (кістки тварин та людські черепи з довгими кістками кінцівок), упаковані в окремі скрині, перевезені були після закінчення розкопок до Холма і здані на зберігання в археологічний музей при місцевій українській гімназії.

Лев ЧИКАЛЕНКО

ЛЕВ ЧИКАЛЕНКО
Післямова

Ім'я Лева Чикаленка (1888—1965) мало відоме українським археологам, особливо післявоєнного покоління. Багато років воно входило у реєстр заборонених, і лише тепер повертається до нас й може бути гідно та об'єктивно поціноване.

Л. Чикаленко народився у селі Перешорах на Херсонщині у сім'ї відомого українського політичного діяча, мецената української науки Євгена Чикаленка[1]. Вищу освіту він почав здобувати 1907 р. в Лозаннському університеті у Швейцарії, де студіював геологію.

У 1909 р. на запрошення відомого українського антрополога, археолога і етнографа Ф. Вовка, який очолював у той час відділ слов'янської археології та етнографії Російського музею у Петербурзі і був професором Петербурзького університету, Л. Чикаленко став його асистентом[2]. У Петербурзі він вступив на природничий факультет університету і вивчав географію. Інтерес до археології усе ж таки взяв верх, і Л. Чикаленко почав спеціалізуватися у Ф. Вовка в галузі передісторичної антропології та археології. У цій справі стала йому в пригоді й природнича підготовка.

Особливе зацікавлення проявив Л. Чикаленко до ранніх культур палеоліту, неоліту та енеоліту. Разом зі своїм учителем брав участь у наукових подорожах та розкопках. Зокрема, ще студентом спочатку з Ф. Вовком, а потім самостійно розкопував відому палеолітичну стоянку поблизу села Городка на Волині. Його наукову кар'єру визначили дослідження знаменитої Мізинської палеолітичної стоянки на Чернігівщині, здійснені разом з Ф. Вовком упродовж 1912—1916 рр.[3]

За порадою свого вчителя і при підтримці відомого російського мистецтвознавця М. Ростовцева Л. Чикаленко зайнявся вивченням серії кістяних виробів зі своєрідним гравірованим орнаментом з цієї пам'ятки.

Революція перервала його роботу, і в 1920 р. він еміґрував до Польщі. У Варшаві Л. Чикаленко опрацьовував у музеї Е. Маєвського археологічні матеріали з України. У 1922 р. він перебрався до Праги, де готував свою дисертацію в Українському вільному університеті, здійснював наукові поїздки до Відня, Брна, вивчав музейні колекції. 1923 р. Л. Чикаленко захистив тут дисертацію, у якій використав переважно матеріали з Мізина та доповнив їх європейськими палеолітичними знахідками[4].

Перебуваючи у Чехо-Словаччині, Л. Чикаленко займався також викладацькою та науковою діяльністю у Празькому Високому педагогічному

[1] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1984.— Т. 10.— С. 3748—3749.

[2] Іванівська Т. Л. Є. Чикаленко як археолог // Український історик.— 1970.— Т. 1—3 (25—27).— С. 132.

[3] Про цю стоянку див.: Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.

[4] Чикаленко Л. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби.— Прага, 1923.

інституті та Чеському Національному музеї[5]. *Він зацікавився, зокрема, так званими культурами спіраль меандрової та моравської мальованої кераміки, встановив їх зв'язок з трипільською культурою України, висунув оригінальну теорію про походження та еволюцію орнаментальних мотивів.*

У 1926 р. Л. Чикаленко переїхав до Франції, а в 1928 р. знову опинився у Польщі. Студіюючи різні матеріали з України в музеях Польщі, він опрацював, зокрема, трипільську кераміку з розкопок відомої пам'ятки у селі Більчі-Золотому на Тернопільщині. Результати цього дослідження були опубліковані у збірнику, присвяченому цій культурі[6].

Під час війни Л. Чикаленко працював у Львові, вивчаючи кераміку трипільської культури зі збірки Музею Наукового товариства імені Шевченка, дійсним членом якого став ще у 1932 р. Мало кому відомо, що цей дослідник уперше як професійний археолог провів розвідкові розкопки у літописному Червені. Звіт про ці дослідження зберігається у Львові в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. 1943 р. він виїхав до Німеччини, брав активну участь у діяльності Української вільної академії наук. З 1948 р. Л. Чикаленко працював у США і займався розробкою теоретичних проблем первісного мистецтва[7].

Володимир ПЕТЕГИРИЧ, Михайло ФИЛИПЧУК

[5] Іванівська Т. Л. Є. Чикаленко як археолог.— С. 133—134.

[6] Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче-Золоте // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Т. 1.— С. 113—202.

[7] Детальніше про це див.: Іванівська Т. Л. Є. Чикаленко як археолог.— С. 135—139.

ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ В ЕМІҐРАЦІЇ (В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, Л. ЧИКАЛЕНКО, І. БОРКОВСЬКИЙ)

Після Першої світової війни і змін у політичному розкладі Південно-Східної і Центральної Європи, а передусім трагедії, яку переживала українська громадськість, втративши останню надію виборoти для створення держави хоч клаптик своєї ж землі, першою з європейських країн, яка дала притулок багатьом розчарованим і бездомним українцям (насамперед воїнам УГА) була Чехо-Словаччина.

У серпні 1995 р. у Празі відбулася конференція, присвячена російській, українській і білоруській еміґрації між двома світовими війнами. Представниками цих трьох націй були виголошені численні доповіді про різноманітні сфери діяльности їх співвітчизників у міжвоєнні роки у Празі. Конференція справді пройшла дуже цікаво і, можна сказати, — вдало для української делеґації.

Говорилось передусім про наукову і науково-освітню діяльність українських учених, про окремі напрямки їх зацікавлень. Наприклад: „Празький період української соціології“ (Н. Черниш); „Українське товариство книголюбів“, яке, до речі, виробило дуже цінні концепції стосовно книгознавства і бібліографії (Е. Огар); про деякі аспекти досліджень у празькому періоді В. Січинського (М. Гелитович); про організацію і діяльність Українського вільного університету та вищих шкіл і багато інших. Кілька доповідей присвячено такій яскравій, героїчній і водночас трагічній постаті, як Олег Кандиба (Ольжич),— і як політичному діячеві, і як поетові, і як археологові.

Наше дослідження стосується теми української археології у Чехо-Словаччині, де, крім Олега Кандиби і добре відомого вченого-археолога Я. Пастернака, був представлений також науковий доробок В. Щербаківського, Л. Чикаленка, І. Борковського.

Не маючи змоги в Празі ширше показати діяльність трьох останніх, усе ще менше відомих у нас, ніж на Заході, і зібравши нові джерела про їх працю у післявоєнні роки, ми присвячуємо свою статтю саме Вадимові Щербаківському, Левкові Чикаленкові та Іванові Борковському.

В археологічному середовищі вже давно ставилося питання про те, чи можна трактувати діяльність українських археологів у Чехо-Словаччині як окрему „Празьку школу української археології“. Це питання залишається відкритим. Виховані (зокрема Я. Пастернак, О. Кандиба і І. Борковський) на семінарах відомого чеського славіста Любора Нідерле, вони внесли вагому частку праці як у чеську, так і в українську археоло-

гію і створювали свої „археологічні школи", на прикладі яких вчилося наступне покоління археологів. На жаль, тривало це вельми коротко.

Вадим Щербаківський — археолог, етнограф, мистецтвознавець, був між українськими археологами у Празі найстарший. Він утік з більшовицької вже тоді України і приїхав до Праги у 1922 р. як сформований і досвідчений археолог. Народився В. Щербаківський 1876 р. у селі Шпиченцях на Київщині в сім'ї Михайла і Теодозії (з Матушевських). Його брат Данило Щербаківський — видатний дослідник українського народного мистецтва, музейництва, а також археології, залишився у Києві і, зацькований більшовиками у боротьбі за збереження пам'яток української культури, відібрав собі життя. Сестра Євгенія еміґрувала з України щойно під час Другої світової війни і, втікаючи через Чехо-Словаччину, перебувала якийсь час разом з чоловіком Василем Кричевським у таборі в Пільзні. Згодом вона переїхала до Парижа — до сина її чоловіка художника Миколи Кричевського.

Вадим Щербаківський навчався в університетах Петербурґа, Москви та Києва, деякий час працював у Львові в Національному музеї, але згодом повернувся на Велику Україну, де у 1918—1919 рр. був професором університету в Полтаві. У цей період він проводив широкі археологічні розкопки палеолітичної стоянки в Гонцях на Полтавщині, результати яких опублікував у 1919 р. в „Українських наукових записках", а згодом у різних працях, присвячених кам'яній добі в Україні, — предметові, що був, мабуть, найбільшою науковою пристрастю ученого.

Втім, В. Щербаківський і за кордоном не відходив від тематики стародавньої історії України. Довгі роки він намагався підтримувати контакти з колегами на Батьківщині. В архіві В. Щербаківського у Лондоні при Бібліотеці Союзу українців у Великій Британії чудом зберігся (зауважимо, що вчений абсолютно усе втратив, утікаючи з Праги від більшовиків) лист з Києва, датований 26 квітня 1927 р., від Валерії Козловської — археолога і редактора археологічних видань. З листа бачимо, що кореспонденція між ними була досить активною. А згаданий лист є відповіддю на рецензію В. Щербаківського на „Трипільський збірник", який вона редагувала, і на його критику деяких статей, зокрема Гамченка і Курінного. В. Козловська намагається їх захистити, але високо оцінює зауваження рецензента, передусім щодо української мови, яка вже тоді відповідно коригувалася. Вона пише про створений тоді Академією наук Інститут наукової мови, що „[...] гостро контролює мову своїх видань і тому автору не завжди залишає його терміни[...]". Очевидно, що вже тоді розпочалася стандартизація мови, яка не допускала до наукового викладу нічого „живого" і що мало наслідки, які ми добре пам'ятаємо з недавнього минулого, зокрема з діяльности видавництва „Наукова думка".

Треба зауважити, що в працях археологів, які у силу різних причин були відірвані від землі своїх досліджень, відчувається певний брак свіжої інформації, а може навіть якогось інтуїтивного сприймання нових наукових віянь. Це відчутно навіть у такій фундаментальній праці, як „Археологія України" Ярослава Пастернака, що вийшла в Торонто у 1961 р.

В. Щербаківський був деяким винятком. Він відшукував відомості з України у бібліотеках усього світу. Вже у повоєнні роки у Мюнхені він опублікував працю „Кам'яна доба на Україні", яку Михайло Міллер оцінив як „епохальну". „[...] Дуже радий, що дожив до того часу, — писав

*М. Міллер В. Щербаківському у листі від 10 вересня 1947 р., — як у нас почали виходити такі праці [...] Мене вразила з першого погляду велика сила літератури, що Ви її використали. І то літератури, часто найновішої, що виходила в Совєтах і ми не могли нею користатися**.

*Але найбагатший період його наукової діяльности припадає таки на Прагу. І це тоді, коли вже сам перелік помешкань, де проживав учений у Празі і за браком коштів й поза Прагою, свідчить про далеко не заможне його життя у цій країні***. *У Празі В. Щербаківський опублікував свою працю „Формація української нації", написав підручники з археології для студентів УВУ, видав низку мистецтвознавчих робіт, які публікувалися також у Брюсселі, Бухаресті і Парижі.*

В. Щербаківський був дійсним членом НТШ, Чеської АН, ВУАН, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, нагороджений у Сербії орденом Святого Сави, а в 1945—1951 рр. був ректором УВУ в Мюнхені. У цьому ж 1951 р. він переїхав з Німеччини до Лондона. Планував також переїхати на американський континент, але від цієї ідеї швидко відмовився. У листах до друзів писав, що не хоче вивчати ще й англійську мову, яка йому не подобається. Однак у Лондоні швидко нею оволодів і, хоч жив в українському середовищі, кореспондував із цілим світом, передусім з ученими М. Міллером, Я. Падухом, Л. Чикаленком, тогочасним секретарем НТШ В. Кубійовичем та іншими. У листах висловлював жаль за втраченими у Празі опублікованими і рукописними своїми роботами, яких не міг відновити. У Лондоні учений святкував своє 80-річчя,з нагоди якого отримав численні поздоровлення, сповнені доброзичливости і глибокої поваги до його наукової діяльности. Помер В. Щербаківський 18 листопада 1957 р. Його могила з чорного мармуру на Лондонському цвинтарі утримується в ідеальному порядку. Про життя і працю В. Щербаківського у Лондоні написали розвідку працівниці Союзу українців у Великій Британії Дорота Шкромида і Людмила Пекарська. З їх дозволу ми публікуємо цю розвідку в „Записках НТШ" — працях Археологічної комісії.

Дещо менше біографічних даних вдалося зібрати про Левка Чикаленка. Він народився у селі Перешорах на Херсонщині, в сім'ї, яка віддавна працювала для розвитку української науки і культури. Його батько — Євген Чикаленко — видатний український діяч, меценат у галузі багатьох наукових, політичних і видавничих справ, про життя і громадську діяльність якого широку розвідку опублікував у Празі 1934 р. Дмитро Дорошенко. Отже, зростав Л. Чикаленко у високоінтеліґентній родині. Добра освіта, яку він здобував в університетах у Лозанні (Швейцарія) і Петербурзі, а також довголітні приязні стосунки зі своїм учителем Федором Вовком — одним з найвидатніших українських етнографів, антропологів і археологів, сприяли його становленню як вельми освіченого і непересічного ученого.

Під керівництвом Ф. Вовка Л. Чикаленко брав участь у розкопках славнозвісної палеолітичної стоянки в Мізені. Ці дослідження і зібрані

* Лист зберігається в архіві В. Щербаківського у Бібліотеці ім. Шевченка СУБ-у в Лондоні.

** Проживаючи у Чехо-Словаччині від 1923 по 1943 р., В. Щербаківський змінив 10 помешкань — у Празі, Жіжкові, Виноградах, Вршовіцах і в інших місцях. Про це свідчить довідка про поліційну прописку у Празі 1943 р., яка зберігається в архіві В. Щербаківського у Лондоні.

там зразки палеолітичного мистецтва захопили його своїм геометричним орнаментом, завдяки чому він опублікував на цю тему кілька праць у Празі в 1922—1923 рр. Л. Чикаленко прибув до Праги десь у 1921—1922 рр., але ще перед тим він якийсь час проживав у Варшаві, Брні і Відні, працював у музеях, опрацьовував матеріали трипільської культури (з Більча Золотого). А вже у Празі працював над проблемою зв'язків трипільської культури в Україні з неолітичними культурами Чехо-Словаччини, насамперед з так званою культурою моравської мальованої кераміки.

Л. Чикаленко був дуже скромною людиною — це відчувається з його листів до В. Щербаківського. Навіть складаючи власноручно список своїх праць, який на прохання В. Щербаківського вислав йому до Мюнхена, учений включив лише дев'ять, на його думку, найголовніших, виданих шістьма мовами, хоч, як відомо, праць Л. Чикаленка було значно більше. Ще й тепер в колишньому архіві НТШ, що міститься в Інституті українознавства НАН України, зберігається рукопис цілком невідомої праці Л. Чикаленка про розкопки у 1940 р. на Холмщині. Львівські археологи підготували її до друку.

З першого року створення в еміґрації ВУАН Л. Чикаленко став „Керівним членом групи", а властиво, виконавчим секретарем, бо усі повідомлення, плани і розпорядження підписані ним. І тут хочемо звернути особливу увагу на таку рису характеру наших людей, як працездатність, уже з перших років їх вимушеного скитання по чужих землях. Так, у 1945 р. Л. Чикаленко вже розсилав листи з Аугсбурґа, де знайшла собі перше пристановище ВУАН, про організацію при ній наукової бібліотеки — шляхом купівлі наукових видань, пожертв членів ВУАН, обміну книжками між дійсними членами: „Прикладаючи до цього список книжок, що знаходяться в ЦНБ ВУАН, повідомляємо, що всі книжки можуть бути випожичені на певний термін і поза межі Аугсбурґа". Зацитуємо ще один документ — повідомлення ВУАН від 7 січня 1946 р. про те, що в таборі Сомме-Казерне відбудеться перша наукова конференція. Повідомлення закінчується такими словами: „Керівництво табору рекомендує брати зі собою коци[...]". А далі подається план конференції, на якій виступатимуть Д. Дорошенко, П. Курінний, Л. Чикаленко, В. Петров, В. Щербаківський, Д. Горняткевич і багато інших українських учених. А який обшир і розмаїття тем! І це все у військовій казармі з власними коцами. Наголошуємо на цьому, щоби було соромно тим, які сьогодні вміють здебільшого лише нарікати.

Про Івана Борковського як про українського вченого-археолога донедавна ми ще нічого не знали. У 30-х рр. його пам'ятали в Галичині як дослідника культури шнурової кераміки, на тему якої він захистив у 1929 р. дисертацію в Празькому Карловому університеті. Тоді ж він написав кілька праць, що стосувалися пам'яток цієї культури на території України. Серед них — „Шнурова кераміка в Україні" французькою мовою і „Знахідки в Майкопі та їх інтерпретація". У післявоєнні роки І. Борковський майже не контактував з українським середовищем. Думаємо, зі страху перед арештами, які тоді відбувалися в соціалістичній Чехо-Словаччині і від яких постраждало передусім багато українців. Про долю дослідника стало дещо відомо щойно після його смерти у 1976 р., коли тодішній директор Інституту Археології ЧСАН академік Ян Філіп присвятив йому кілька меморіальних статей. Я. Філіп був розумною і

порядною людиною. Він знав і розумів усі складнощі тодішнього політичного життя. Його спогади про І. Борковського дуже теплі, з високою оцінкою праці ученого.

І. Борковський народився у Галичині — в селі Чортівець на Городенківщині (Івано-Франківська область). Він прибув до Праги, як пише Я. Філіп, просто з війська (мається на увазі УГА. — **Л. К.**) *і незадовго досяг великих успіхів у праці. З 1939 по 1945 р. він працював професором УВУ у Празі і навіть один рік виконував обов'язки його ректора. У цей же час І. Борковський досліджував пам'ятки ранніх слов'ян і, властиво, першим з археологів виділив найбільш характерну для цієї культури кераміку „празького типу" (ця назва збереглася на всьому просторі розселення ранніх слов'ян, у тому числі в Україні). Втім, у Празі, зокрема у післявоєнні роки, він присвятив свої дослідження майже винятково середньовічним пам'яткам Празького Граду, захистив на цю тему докторську дисертацію, опублікував кілька книг та понад 70 наукових статей. Крім того, І. Борковський написав багато праць про музейництво, про консервацію пам'яток та численні рецензії. Можна подивлятись працездатності цієї людини. Жаль лише, що у світовому реєстрі дослідників археології він перестав вважатися українським ученим. Сентимент до своєї Батьківщини заговорив у І. Борковського щойно під кінець життя (це, на жаль, часто трапляється з українцями), і він написав кілька рефератів та рецензій на українські видання. Одною з них була рецензія на працю Михайла Брайчевського „Біля джерел слов'янської державності", що вийшла у Києві 1954 р.*

Нині імена видатних українських археологів-еміґрантів Вадима Щербаківського, Левка Чикаленка, Івана Борковського повертаються в Україну.

Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА

АРХІВ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО В ЛОНДОНІ

В силу різних історичних обставин українці опинилися у багатьох країнах світу. Але, незважаючи на загрозу асиміляції, вони зберегли свою духовну культуру, традиції, а також бережливо ставляться до свого історичного досвіду життя на еміґрації. В числі свідоцтв останнього Бібліотека імені Шевченка СУБ-у в Лондоні зберігає матеріали про життя і діяльність Вадима Щербаківського (1876—1957).

Ім'я цього українського археолога, етнографа і мистецтвознавця добре відоме на Заході, але довгий час зовсім не було відомим в Україні. Зрозуміло, що і працям В. Щербаківського ще тільки належить знайти свій шлях в Україну. Завдяки особистій скромності В. Щербаківського небагато людей знають про його життєвий шлях, і тому справжнє його значення для української історичної науки ще тільки належить оцінити. Ці рядки написані як короткий вступ до подальшого знайомства з його творчістю.

Життя вченого пройшло неначе у трьох вимірах — спочатку в Україні (до 1921 р.), а потім у Східній (1922—1945) та Західній Європі (1945—1957). Документи, які зберігаються у бібліотеці, складаються з листів колег, друзів та рідних професора В. Щербаківського. Це немов нитки часу, які єднають нас із минулим. Порівняно з іншими документами, вони утримують не тільки цінну інформацію про життя у першій половині XX ст., але й сприймаються як своєрідні літературно-побутові замальовки свого часу. Саме в листах найбільш яскраво висвітлюється картина епохи, її сприйняття сучасниками В. Щербаківського, взаємовідносини людей, невідомі нам події, обставини і сама атмосфера життя.

Вадим Михайлович Щербаківський народився у березні 1876 р. в селі Шпиченцях на Сквирщині (Київщина). Його назвали Вадимом на честь новгородського Вадима, що постав проти Рюрика і загинув від нього. Сестра В. Щербаківського Женя згадує про це у своєму листі, посилаючись на розповідь батька: „Коли матері нашій приспів час родити, то доброго лікаря навкруги не було, а тільки акушерка у Вербові. Коли батько поїхав за нею, саме кругом танули сніги, так що Ірпінь піднявся і почав заливати береги. Коли батько, вертаючись з акушеркою, переїздив через Ірпінь, то вода вже йшла через греблю і вони ледве проскочили. Зараз же за ними рушилась гребля і вони з жахом дивилися, як вода рве й несе і землю і каміння й балки через прорив у тому місці, де вони мить назад проїхали. Якби ще одна тільки хвилина, не було б нашого батька“.

Усе життя В. Щербаківського тісно пов'язане з головними політичними подіями того часу. Побачити цей зв'язок — значить краще зрозуміти його як ученого і людину.

Свої самостійні досліди у ділянці українознавства Вадим Щербаківський розпочав уже в 1897 р. Перебуваючи під наглядом поліції внаслідок не з'ясованих поки що обставин, він фотографував старовинні церкви і народні типи в околицях села Шпиченців. У 1907 р. він оселився у Львові, де був запрошений митрополитом Андреєм Шептицьким на посаду співробітника Національного музею. У цей час він займався дослідженнями у південній частині Галичини, Буковині й Карпатській Україні — фотографував різні типи селян, обстежував старовинні дерев'яні церкви, зразки народного будівництва. Розмаїття здобутого матеріалу дало йому змогу висунути робочі гіпотези щодо походження і форм української церковної архітектури.

Як результат цих дослідів, у 1913 р. вийшов друком перший том „Українського мистецтва“ („L'art d'Ukraine“, Київ—Львів), підготовлений В. Щербаківським. Узагалі було передбачено 15 томів. Відомий український художник і архітектор Василь Кричевський виконав 28 проектів оформлення для цього монументального видання. Для кожного тому мала бути виконана обкладинка в стилі даної доби. На превеликий жаль, цей великий задум не був повністю реалізований. Для першого тому В. Кричевський використав мотиви українських килимів, між якими був і килим гетьмана П. Полуботка. На обкладинці цього видання яке сьогодні є бібліографічною рідкістю, він зобразив стилізоване дерево і дві пави. Хоч другий том „Українського мистецтва“ був підготовлений Данилом Щербаківським через 4 роки, але вийшов він лише через 12 років завдяки енергії Вадима Щербаківського („L'art de L'Ukraine“, Київ—Прага, 1926). Таку затримку можна пояснити великими потрясіннями, котрі пережила Україна у другій половині 10-х — на початку 20-х років (Перша світова війна, революція, громадянська війна). І викликає подив, що таке видання узагалі могло відбутися. Більш того — і в 1920-х роках доводилося боротися за українське мистецтво та його принципи, боронитися від відвертих нападів і підлих інтриґ, провокацій, доносів. Так, братові В. Щербаківського Данилові, заступникові Президента ВУАН, великому знавцеві українського народного мистецтва і фольклору, який багато сил поклав на розбудову Київського історичного музею (до якого передали свої цінні приватні археологічні збірки Б. Ханенко, В. Хвойка, О. Бобринський та інші), доводилося не тільки боронити музей і відстоювати свою наукову позицію, але й захищати цілу групу чесних науковців музею. Професор В. Щербаківський у своїх спогадах писав: „Данило, переконавшись в тому, що боротьбу приходиться вести не тільки з окремими безчесними людьми, але з цілою системою, на яку вони опираються, не витримав і покінчив з собою, кинувшись у Дніпро 6 червня 1927 р.“

Він також писав у своїх спогадах, що у Полтаві на мітингу 22 січня 1918 р. латиш Каск, командуючий бронепоїздом, зробив доповідь про те, як у Києві зі свого бронепоїзда він зруйнував дім М. Грушевського та інших українських „буржуїв“. До речі, в цьому будинку знаходилася і майстерня видатного художника й архітектора Василя Кричевського, яка повністю згоріла з усіма численними матеріалами з українського мистецтва. Та й сам художник був у 1919 р. двічі арештований і потрапив до камери смертників. Тільки завдяки численним делеґаціям вдалося врятувати його життя.

В результаті бурхливих історичних подій — спочатку в колишній царській Росії, а потім в СССР — ряд українських учених, серед яких був і В. Щербаківський, змушені були залишити Батьківщину.

У 1921 р. В. Щербаківський виїхав за кордон, до Праги — старого центру слов'янських студій у Європі. Нова Чехо-Словаччина прихильно поставилася до української еміґрації, створила кафедру української літератури в Карловому університеті та дозволила організувати Український вільний університет. Щоправда, він спочатку був заснований у Відні (у січні 1921 р.), а до Праги перенісся тому, що тодішній президент Чехо-Словацької Республіки Томаш Масарик і його уряд сприяли морально і матеріально закріпленню університету на празькому ґрунті. Тодішній склад викладачів був нечисельний, але дуже високого професійного рівня (Степан Смаль-Стоцький, Олександр Колесса, Дмитро Дорошенко, Степан Рудницький, Іван Горбачевський, Дмитро Антонович, Іван Мірчук та інші). Сенат університету запросив В. Щербаківського на кафедру праісторії й археології, де він розпочав свою педагогічну та наукову діяльність у зимовому семестрі 1922/1923 рр. Він підготував чимало археологічних та етнографічних праць, брав участь у багатьох наукових конґресах. Він використовував з'їзди для репрезентації української науки. Доказом високого визнання заслуг В. Щербаківського є той факт, що король Сербії нагородив його орденом Святого Сави у Белграді 1930 р. Відомий в еміґрації український учений-археолог Ярослав Пастернак згадував, як йому довелося разом із В. Щербаківським брати участь у двох міжнародних з'їздах з історії та філософії релігії — у 1929 р. в Лунді (Швеція) та в 1935 р. у Брюсселі. Він був вражений, як легко В. Щербаківський знаходив спільну мову з іноземними вченими і обговорював різні фахові питання. Повертаючись із Швеції до Копенгаґена, а звідти кораблем до Німеччини (дорога була довгою — від 4-ї години пополудні аж до ранку), цілу ніч, яку вони перебували на палубі корабля, В. Щербаківський цікаво розповідав про М. Лисенка, О. Мишугу, О. Кошиця і взагалі про музичне життя Києва. Він був чудовим оповідачем, і та ніч минула дуже швидко.

Коли совєтська армія зайняла Прагу, велика частина професури й студентства, шукаючи захисту від більшовицької загрози, подалася до найближчої Баварії. Серед них був і В. Щербаківський, який опинився у Мюнхені. У своєму листі до Косенка він писав: „[...] у нас життя надзвичайно тяжке у всіх відношеннях, — німці мусять дуже тяжко заплатити за те, що наробили і платять. Сам Мюнхен страшенно розбитий. Сама руїна на руїні, а народу усе прибуває та прибуває [...] наші живуть головним чином в лагерях. Мораль взагалі дуже упала. Що до друку то на все треба дозвіл цензурний, або від INRRA або ще вище, від американського військового уряду. Всі мої наукові матеріяли залишилися в Празі [...]".

В іншому листі повідомляє: „[...] на жаль, мої виписки з книжок і журналів за 25 літ життя в Празі і поїздок по різних країнах і бібліотеках лишилися в Празі,а їх не мало 4 ящики по 100 кг кожен,та ще зо два чи зо три куфри з книжками та одежою. Без них тяжко, але до Праги поїхати не можу [...] ми тут сидимо ані руш, і нічого не можемо робити, та ще ризикуємо попасти в руки совітов".

Окремим розділом у діяльності В. Щербаківського була праця щодо відновлення діяльности Українського вільного університету у Мюнхені. Перебуваючи у цілком чужому середовищі, він виявив надзвичайний орга-

нізаційний хист. З власної ініціативи він розшукував професорів, які були розкидані по цілій Баварії та сусідніх країнах. Це було дуже складно у тих умовах, коли засобів комунікації майже не існувало. Незважаючи на свій поважний вік (70 років), він добирався з Мюнхена до Авгсбурґа чи Ульма на вантажних вагонах з вугіллям.

Німецька влада підтримала ідею відкриття УВУ, а отже, науковці зустріли офіційну підтримку з боку Міністерства освіти, головно начальника високошкільного відділу, таємного радника Демоля. Зорганізований на новому ґрунті з ініціативи і під керівництвом професора В. Щербаківського, університет став такою поважною установою, що викликав загальний подив у наукових колах інших держав. Власними силами, серед несприятливих обставин, університет згуртував навколо себе 80 доцентів та до 500 студентів. У своєму листі до Косенка В. Щербаківський писав: „[...] а тут [у Мюнхені] бібліотеки розбиті і згоріли, так що науково дуже тяжко працювати. Все ж таки наш університет працює маючи два факультети: історико-філологічний та правничий. Багато цінних речей загинуло по дорозі в Ляйпціг, аж сім моїх рукописів, приправлених до друку [...]". Професор В. Щербаківський протягом двох найважчих років становлення університету був його ректором. Митрополит Іларіон (Огієнко) Української Головної Православної Церкви у Канаді (Вінніпеґ) писав 17 лютого 1947 р. до В. Щербаківського: „[...] вислав Вам і проф. Л. Білецькому одежову і харчову пачки. Вашому університету три пачки одежові і три пачки Care[...]".

Сестра В. Щербаківського Женя з донькою і чоловіком Василем Кричевським, до якого вкрай вороже ставилися представники офіційної совєтської влади, у 1944 р. мусили залишити рідну землю і через Словаччину, Австрію й Німеччину податися до Парижа, де жив і працював син В. Кричевського Микола Кричевський, який на той час уже здобув славу художника-аквареліста. У листі Жені до Вадима у 1946 р. читаємо: „Скільки раз писала тобі ще тої осені й зимою і передавала через певні руки, але відповіді на них не мала. Тільки Шульга, спасибі йому, передав нам твого листа до всіх нас ще весною. Я відповіла тобі по пошті, але знов відповіді не мала[...] У мене вже од всякого роду душевних болів і переживань натерлися мозолі на душі[...] В Техловиці ми мусіли покинути половину свого майна і такий дорогий для мене Шпиченський архів. Маю тільки десятків зо три листів батька, дяді Вані, Семена і наших дитячих. Знаю, що ти дуже зайнятий університетом і науковими справами, але дуже буду рада, коли ти напишеш мені пару слів про себе. Знаю, що матеріяльний стан твій дуже не задовільний, але на жаль, це явище загальне[...] не так життя складається і на старості".

З відповіді Вадима Щербаківського: „[...] Я маю незвичайно багато праці і то дуже неприємної. З одного боку я приймаю, бо звик так, приймати всі неприємности на себе, приймати всі удари на свої груди, бо звик їх видержувати і виносити, але я вже постарівся і нерви вже не видержують[...]. Виявилося, що коли я сидів у лагері у Пільзні, то і ви всі там були. Я бував і у французьких бараках, але коли б ви виходили, то ми б побачилися [...] Мені переказували про ваше життя в Парижі. Я знаю, що вам усім тяжко, бо ви не звикли до еміґрації так як я. А яж її практикую фактично уже сорок років, ще з 1907 р., і я наприклад у Чехії почував себе значно свобідніше ніж колись удома за царських часів. І дійсно я у

Празі прожив 25 літ підряд,а я ніде у дома не жив стільки на одному місці. Найдовше жив у Полтаві, тай то не повні десять".

Читаючи ці скупі, але такі промовисті рядки, розумієш, як доля розкидала навіть найближчих людей, які жахливі часи довелося їм пережити і який душевний тягар готували їм наступні роки на чужині. У 1947 р. сім'я Кричевських переїхала до Венесуели. Щойно по влаштуванні племінниця В. Щербаківського Галя намагалася дістати дозвіл на його в'їзд та оселення у Венесуелі разом з їх родиною. Листи свідчать, що було дуже нелегкою справою приїхати і влаштуватися, особливо для літніх людей, без знання іспанської мови. Але Галя доклала багато зусиль до цієї справи і мріяла про зустріч, як і вся їхня родина. Її мати писала до брата в січні 1948 р.: „[...] поки ми ще живі і сяк так здорові, то будемо надіятися, що ще колись побачимось і проведемо куттю вмісті і за всіма старими традиціями". Галя обійшла багато інстанцій і в 1949 р. отримала дозвіл і візу на переїзд В. Щербаківського до них. Але тоді вони ще не знали, що їм уже ніколи не доведеться побачитися.

Передавши керівництво університету молодшим колегам, В. Щербаківський залишився деканом філософського факультету і присвятив більше уваги науковій роботі в межах УВАН, НТШ, відновив Історико-філологічне Товариство й готував свої праці.

У 1951 р. В. Щербаківський переїхав до Великої Британії,де перебував під опікою української лондонської громади. У такому науковому центрі, як Лондон, він продовжував працю до останніх днів життя.

Вітаючи його з 80-річчям,Женя писала з Каракасу: „[...] Дай Боже тобі ще здоров'я, щоб дожити до віку твого прадіда отця Андрея, що мав 104 роки. Шпиченці... Мимоволі згадується наше дитинство, наші Шпиченці, наш садочок... Стара, товста, спорохнявіла груша проти кухонного вікна, круг жовтих лілій і кущі акацій біля перелазу, висока молода ялинка й великі яловці перед верандою, волосаткі горіхи,старі липи кругом Церкви й дві сосни з північного боку од будинку. Ці дві сосни! Яка радість обхоплювала серце, коли, бувало, вертаєшся з Києва додому і перше, що бачиш — це дзвіниця, липи й ці дві сосни, що так по братерському переплелися вгорі своїм верховіттям... Шпиченці... Наші люди, наші сусіди, наша бабуня,а на фоні їх такі яскраві індивідуальності як батько наш, Даньо і ти... Чим довше живеш, чим більше звіряєшся в людях, тим світлішими й кращими здаються наші Шпиченці, наше родинне коло і дні нашої весни. То була дійсна, природжена, а не показна шляхетність. В ці дні ти, мабуть матимеш привіти од ріжних чужих людей, які знають і цінять тебе за твою невпинну працю. Але, на жаль, ніхто вже, крім мене, не знає тебе з дитинства, ще з тих часів, коли формувалось твоє внутрішнє „Я" [...]".

І дійсно, з нагоди ювілею Вадим Щербаківський отримав багато привітань від своїх молодших колег та учнів, які зичили йому здоров'я та нових цінних творів з обсягу своєї галузі. Він мав ще намір видати третій том „Українського мистецтва" під назвою „Українська хата". У 1954 р. Вадим Павловський писав йому з Нью-Йорка, що видавець П. Борецький зацікавився виданням третього тому „Українського мистецтва". Але в силу різних обставин Вадим Щербаківський уже не встиг цього зробити. Усе своє життя — 80 років — він прожив дуже скромно. Був захоплений своєю працею і в ній черпав сили, знаходячи радість у твор-

часті. Надзвичайно багато важило для його моральної підтримки листування з рідними, особливо з сестрою Женею Кричевською та її дітьми — Вадимом Павловським та Галиною Лінде. Вони робили усе, аби він відчував, що має родину, яка його шанує і кохає.

У 1957 р., вже після смерти В. Щербаківського, на засіданні Ради СУБу, було одноголосно схвалено заходи щодо започаткування видання книжки Вадима Щербаківського. Члени Ради І. Дмитрів, І. Равлюк, Г. Драбат запропонували підшукати двох редакторів, оголосити передплату в українській пресі й приступити до виготовлення кліше й кошторису (з протоколу засідання Ради СУБ-у. 15—16 червня 1957 р.).

Дорота ШКРОМИДА, Людмила ПЕКАРСЬКА

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ МИХАЙЛО КЛАПЧУК

Ім'я Михайла Миколайовича Клапчука добре відоме палеолітознавцям колишнього Союзу. Можливо, навіть більше знали його колеги зі Середньої Азії та Санкт-Петербурґа, аніж археологи України. На рахунку вченого палеолітичні пошуки в Казахстані, археологічні дослідження у Галичині, палеографічні розробки. У кожній його роботі відчувається рука досвідченого фахівця, обізнаного з науковими працями вітчизняних та зарубіжних учених. Він був людиною непересічною, і доля його склалась трагічно, але попри це він зумів присвятити своє життя Україні та науці, яку любив понад усе.

Михайло Клапчук народився 25 лютого 1920 р. у селі Корничі поблизу Коломиї. Закінчив початкову школу, потім Коломийську гімназію, а 24 вересня 1938 р. після розгляду його прохання був зарахований студентом Львівського університету. Він студіював археологію, етнографію, антропологію та історію на гуманістичному та історичному факультетах, одночасно працюючи препаратором на кафедрі археології. Його вчителями були Я. Пастернак, Л. Козловський, М. Смішко, Я. Чекановський, тоді ж він познайомився з І. Крип'якевичем. У цей час він уже проводив археологічні дослідження за маршрутом Коломия—Ланчин—Товмач—Городенка.

З археологією М. Клапчук мав справу давно. Ще в дитинстві поблизу Корнича він зібрав фраґменти трипільського посуду і здав до музею „Галичина" у Коломиї, а вже наступного року за допомогою директора музею В. Кобринського проводив там розкопки, якими був задоволений сам Я. Пастернак. Отак і прийшла посвята в археологи. В археологічній експедиції М. Клапчук зустрів і війну. Було це у Крилосі, де він працював під орудою Я. Пастернака на розкопках давнього Галича. Звідси він повернувся в університет до Львова.

Ще у 1940 р. М. Клапчук став членом Організації українських націоналістів. У перші дні війни його діяльність була пов'язана з Львівським університетом: його обрано провідником університету, потім заступником редактора журналу „Студентський вісник". Саме в цей час він зустрічався з членами Головного Проводу ОУН та Крайової Екзекутиви Я. Стецьком, М. Лебедем, Р. Шухевичем, єпископом Йосипом Сліпим та іншими. Незадовго потому, коли розпочалися арешти ОУН, він повернувся до рідного села і практично до кінця війни працював тут. Уже весною 1942 р. М. Клапчук розпочав заняття із членами ОУН з українознавства та військової справи. Згодом він став провідником військової розвідки Коломийського окружного проводу ОУН, затим провідником абсистентської референтури, а далі — військової референтури обласного

проводу ОУН. Весь цей час займався просвітницькою роботою, проводив топографічні курси, у 1944 р. заснував Інститут національної освіти. 22 червня 1944 р. його було заарештовано — радянський військовий трибунал присудив йому десять років концтаборів. Його заслали в табір особливого режиму Степлаг у Джезказгані (п/с 392/1). Відтоді М. Клапчук став людиною під номером СЄ-214, а Україна залишилась для нього далекою і недосяжною.

У 1954 р. М. Клапчука звільнили з табору, і він переїхав до міста Караганди. Згодом одружився тут з Юстиною Станищук — українкою з Делятинщини. З цього часу вони переживали усі незгоди і прикрощі життя разом, народили і виростили четверо дітей, давши їм усім, як це не було важко, вищу освіту.

У Караганді Михайло Клапчук працював на машинобудівному заводі, на залізничній станції. І лише 1960 рік став для нього роком повернення до навчання і до улюбленого фаху. Він вступив на історичний факультет Карагандинського педінституту, який закінчив у 1965 р. Після закінчення вузу працював у Центрально-Казахстанському геологорозвідувальному управлінні, займався палеонтологією, опановував методику палінологічних досліджень, проводив археологічні пошукові роботи. У цей час він відкрив понад 300 археологічних пам'яток у басейні річок Нури і Сарису. Це нижньопалеолітичні пункти в районі хребта Жаман-Айбат, Обалисан, середньопалеолітичні — Кзил-Джар, Передержка, Космола, Музабель та інші. Публіковані ним матеріали завжди подавалися на широкому палеогеографічному тлі, з детальним аналізом кам'яної індустрії. Власне завдяки йому стали відомими найдавніші сторінки минулого Казахстану. У краєзнавчому музеї Караганди дотепер зберігаються добуті і опрацьовані ним колекції. Ім'я М. Клапчука з'являлося на сторінках відомих тоді видань, зокрема журналу „Советская археология" і періодичного видання „Материалы и исследования по археологии СССР". Дослідник виступав на наукових археологічних форумах, результати його досліджень входили у науковий обіг, ними оперували його колеги, з ним також співпрацювали.

У 1969 р. М. Клапчук написав кандидатську дисертацію „Палеоліт Центрального Казахстану", яку було опубліковано і рекомендовано до захисту в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Та не судилося М. Клапчукові виборoти науковий ступінь кандидата історичних наук. Його непроста біографія та одіозне минуле стали темою обговорення у Ленінградському міськкомі комуністичної партії. Відповідь була однозначна — відмовити у захисті.

У тому ж таки 1969 р. доля усе-таки посміхнулася М. Клапчукові — прийшов час повернення в Україну. Сім'я переїхала до міста Делятина, вони збудували власний будинок, облаштувалися. М. Клапчук працював у Делятинському лісокомбінаті фотографом. Однак улюблена справа завжди була поряд з ним — він створив у містечку краєзнавчий музей практично з власних матеріалів, передав туди вишивки, давні листівки з видами Делятинщини, зразки плетив, етнографічні матеріали. Але через певний час йому заборонили працювати у такій ідеологічній установі, як створений ним музей. Не могли лише заборонити займатися археологією, мандрувати дорогами Покуття і Опілля, вивчати кожен сантиметр рідної землі, збирати палеолітичні матеріали. Протя-

М. Клапчук з дружиною Юстиною. *1975 р.*

М. Клапчук із сином Володимиром на розкопі верхньопаліотичної стоянки Межигірці поблизу Галича. *1978 р.*

гом 15 років він відкрив понад 170 археологічних пам'яток у Галичині, однак найбільше уваги приділяв саме палеолітичним розвідуванням. Велика ерудиція, фахова підготовка, прекрасна обізнаність з геологією та топографією Галичини, уже напрацьовані перед війною маршрути, досвід роботи в геологічній партії, а передовсім роками вистраждане прагнення до пізнання своєї історії стали запорукою його наукових успіхів.

Палеоліт Галичини відомий з кінця минулого століття завдяки роботам археологів В. Пшебиславського та І. Коперницького, які відкрили групу стоянок поблизу Городниці. Потім були палеолітичні досліди 20—30-х рр., з'явились нові навіть стратифіковані пункти (Маринопіль, Рожнів), були досліджения Юрія Полянського. У 50—60-ті рр. за маршрутом Тлумач—Городенка палеолітичні дослідження проводились експедицією Інституту суспільних наук зі Львова (О. Черниш, Л. Мацкевий), також проводились розкопки у Незвиську, але, на жаль, здобуті матеріали видрукувані лише частково.

Ми не помилимося, коли скажемо, що найбільш продуктивні, цілеспрямовані і науково обґрунтовані пошукові роботи в цьому краї були проведені в 60—70-ті рр. М. Клапчуком. Окрім численних палеолітичних колекцій, зібраних на поверхні, він уперше провів стаціонарні розкопки верхньопалеолітичної стоянки Межигірці 1 поблизу Галича. Це дало йому змогу певною мірою систематизувати палеолітичні пам'ятки краю. Найбільш вагомі матеріали (Долина, Гарасимів, Межигірці 1, мезолітичні пам'ятки в районі села Красного) були опубліковані. У Межигірцях 1 дослідник розкопав близько 500 м², у ході чого було зібрано понад 7 тис. крем'яних предметів, фауністичні рештки, виявлено залишки вогнищ, скупчення кісток, що, очевидно, входили до житлових конструкцій.

За життя М. Клапчук опублікував 50 наукових робіт, понад 100 науково-популярних. Серед них і прості повідомлення про ті чи інші знахідки, матеріали до археологічних карт, глибокі наукові роздуми. Власне, саме завдяки йому багато в чому палеоліт Івано-Франківщини став добре відомий в археології.

У лютому 1984 р. автор цих рядків приїхала до засніженого і безмежно гарного карпатського містечка Делятина, аби обговорити з М. Клапчуком перспективи наших спільних палеолітичних досліджень у Галичині. Він люб'язно запропонував проїхати влітку вже відомими маршрутами, оглянути найбільш перспективні пам'ятки, стратиграфічні розрізи, ознайомити мене з топографією реґіону, четвертинною геологією тощо. Сам дослідник був надзвичайно зацікавлений у цих роботах, загорілись його майже завжди сумні очі. Він сподівався відвідати проблемні пам'ятки, ще раз оглянути ситуацію, повернутись до вже відомих колекцій з нових позицій, а можливо, мріяв ще раз пройти маршрутами свого життя, повернутись до витоків. Вдома Михайло Миколайович показував свої археологічні колекції, розмаїття карпатських вишивок і плетива, полотна з карпатськими пейзажами, зразки геологічних порід. Але вже тоді М. Клапчук був тяжко хворий — у липні його оперували у Києві, а в серпні, коли ми приїхали у Делятин вдруге, квіти ще не встигли зів'янути на його могилі.

М. Клапчук залишив надзвичайно багату наукову спадщину: статті, рукописи монографій з історії Делятинщини, Яремча, Корнича, архео-

логічні розвідки. Продовжують його справу дочки, син Володимир помалу публікує матеріали, аби стали вони надбанням громадськости. Але це лише невелика частина його доробку, тобто здебільшого популярні праці. У його ж науковому архіві залишились роботи, що заслуговують на більш серйозне видання. Вони мають бути видрукувані як одне ціле, бо інакше втрачається їх наукова цінність.

Слід пам'ятати, що Михайло Клапчук не був краєзнавцем-любителем, він був передовсім науковцем, ученим з глибокою фаховою підготовкою, великим досвідом, досконалим знанням літератури. А ще він був патріотом, вірним сином рідної землі. Тому його праці мусять зайняти належне місце в науковому фонді України.

Лариса КУЛАКІВСЬКА

ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛИЧА

(Основні праці за 1947—1998 роки)

У 1849 р. крилошанин Львівської греко-католицької капітули о. Антін Петрушевич вмістив у часописі „Зоря Галицька" свій вірш „Голос із Галича". Ця поетична згадка про місто Галич в українській періодиці стала провісницею тривалої дослідницької роботи над вивченням культурної та історичної спадщини столиці Галицько-Волинського князівства — великої держави часів середньовічної Європи. З року в рік з'являються нові численні публікації про давні пам'ятки міста, про його історичних осіб та події. Серед авторів знані представники галицької спільноти XIX ст.: Антін Петрушевич, Михайло Малиновський, Ісидор Шараневич, Яків Головацький, Теодор Білоус (який, до речі, 1867 р. виступав з промовою про древній Галич на засіданні Галицького сойму у Львові).

1882 р. парох села Залукви Лев Лаврецький уперше вдався до практичної діяльности в околиці Галича. Після десятилітніх „кабінетних" розробок настала пора доводити наукові теорії (серед яких найголовніше питання — місцезнаходження літописного Галича) на терені з допомогою археологічної лопати.

Невдовзі зорганізувалася нова плеяда дослідників-археологів: Олександр Чоловський (1864—1944) — польський історик, директор музеїв у Львові; Лев Чачковський (1867—1933) — аматор-археолог, що разом з доктором Ярославом Хмілевським склав детальний топографічний опис території міста Галича, села Крилоса та околиці; Йосип Пеленський (1879—1957) — відомий мистецтвознавець, який впровадив у науковий обіг поняття Галицької архітектурної школи княжої доби; Ярослав Пастернак (1892—1969) — видатний український археолог, на долю якого випала почесна місія розкриття руїн катедрального Успенського собору. Йому ж належить ґрунтовна монографія „Старий Галич"[1], що увібрала в себе й систематизувала археологічно-історичні досліди 1850—1943 рр. Досліджуючи археологічні пам'ятки давнього Галича, Я. Пастернак вів докладну бібліографію цієї теми. „Література предмета" укладена вченим у хронологічному порядку і видрукувана як додаток у згаданій книзі (С. 207—217). У цьому переліку[*] відображено весь спектр друків від краєзнавчих оглядів й мандрівних нотаток до солідних рецензій і наукових звітів археологічних розкопок.

Новий період у вивченні, за висловом Я. Пастернака, „одної з важливіших проблем української археології" розпочався по закінченні Другої світової війни. Змінилася суспільно-політична ситуація, ряд українських учених, і серед них Я. Пастернак, змушені були еміґрувати за кордон. Подальші сторінки у літописі

---

[1] Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.— Краків; Львів, 1944.— 238+XVI табл.

[*] Зібрану Я. Пастернаком літературу можна доповнити хіба що двома рецензіями В. Сімовича на книги І. Крип'якевича „Крилос — княжий Галич" (Львів, 1937) і „Ярослав Осмомисл" (Львів, 1937), надрукованими в журналі „Життя і знання" (1937.— Ч. 9.— С. 271—272).

наукових пошуків на місці княжого Галича відкривають спорадичні археологічні розкопки 1947 р. (Й. Пеленський), 1951 р. (В. Гончаров), 1955 р. (М. Каргер); окремі мистецтвознавчі статті Г. Вагнера й Л. Міляєвої та коротенькі згадки у загальних працях П. Раппопорта і Г. Логвина. У кінці 60-х рр. пожвавив дослідницьку працю Інститут суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Щосезону у складі постійнодіючої Галицької археологічної експедиції цього Інституту виїздив у поле впродовж 20 років Вітольд Ауліх (1927—1994) — автор близько 20 наукових статей і доповідей, присвячених результатам археологічних розкопок та ранній історії Галича. Співробітник Ленінградського університету Олег Йоаннісян захистив 1982 р. дисертацію на тему „Галицьке будівництво XII — першої половини XIII ст." Його археологічні розвідки та публікації розкривають архітектурні особливості збережених пам'яток Галицької землі.

1991 рік, без перебільшення, став етапним у вивченні історичної спадщини княжого Галича. Тоді, у рік проголошення незалежности України, сенсаційне відкриття у крипті собору св. Юра у Львові здійснили члени Археологічної комісії НТШ Микола Бандрівський, Юрій Лукомський та Роман Сулик. Повторне віднайдення останків князя Ярослава Осмомисла стало переконливим доказом спадкоємности української археологічної науки. Традиції А. Петрушевича, Й. Пеленського, Я. Пастернака, В. Ауліха мають яскраве продовження і в наш час.

Сучасну генерацію дослідників „підземного архіву" Галича репрезентує науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Юрій Лукомський, вклад якого у висвітлення таємниць давнього Галича досить вагомий. Починаючи з 1981 р. досліднику вдалося здійснити масштабні археологічні розкопки фундаментів Кирилівської, Благовіщенської, Воскресенської, Успенської церков давнього Галича, віднайти комплекс залишків невідомих історичній науці споруд в урочищі Царинка, провадити вперше ґрунтовні обстеження території Галицького замку.

За останні роки опубліковано дуже багато праць (понад 120 назв), що так чи інакше торкаються проблем історії Галича; 1993 р. відбулася Перша міжнародна конференція „Галицько-Волинська держава"; 1995 р. уряд України прийняв важливе рішення про створення Національного заповідника „Давній Галич"; 1998 р. проведено на державному рівні святкування 1100-річчя Галича. Усе це неабияк сприятиме активізації планових теренових досліджень, а також послужить виваженим заходам культурно-меморіального плану.

Наш покажчик охоплює півстолітній відрізок часу і відтворює загальну картину історичних, археологічних та мистецтвознавчих досягнень у справі дослідження Галича. До нього увійшли не всі праці. Принцип укладення — хронологічний. Наприкінці хочу висловити щиру вдячність Ю. Лукомському і О. Джеджорі за допомогу у виявленні бібліографічного матеріалу.

Тарас РОМАНЮК

1947

МІЛЛЕР М. Старий Галич // Чорноморський збірник.— 1947.— Кн. X. Рецензія на книгу Я. Пастернака „Старий Галич".

ПАСТЕРНАК Я. Лист до проф. М. Міллера // Чорноморський збірник.— 1947.— Кн. XI.

Відповідь на рецензію.

1950

ПАШУТО В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М.; Л., 1950.— 330 с.

1951

ВОЛОДЧЕНКО З. А. Перстень-печать XII века [из Галича] // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (далі — КСИИМК).— М.; Л., 1951.— Вып. 36.— С. 62—67.

ИСТОРИЯ культуры древней Руси / Под ред. Н. Н. Воронина и М. К. Каргера.— М.; Л., 1951.— Т. 2: Домонгольский период.— С. 279—284.

Про архітектуру княжого Галича.

1952

МІЛЛЕР М. Про що говорить перстень з Галича // Голос молоді.— 1952.— Ч. 2.

ПАСТЕРНАК Я. Тлінні останки членів галицької династії // Українські вісті (Новий Ульм).— 1952.— Ч. 52.— 25 груд.— С. 2.

1955

ГОНЧАРОВ В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 році // Археологічні пам'ятки УРСР (далі — АП УРСР).— К., 1955.— Т. 5.— С. 22—31.

ДОВЖЕНОК В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института археологии АН УССР (далі — КСИА АН УССР).— 1955.— № 4.— С. 12—13.

ПАСТЕРНАК Я. Галич // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— Т. 1.— С. 341—342.

ПАСТЕРНАК Я. Чи Дакію боронили в Рогатинщині //Новий шлях (Едмонтон).— 1955.— Ч. 17.— 28 лют.— С. 7.

Автор вияснює окремі питання стосовно походження руїн замку в місті Галичі.

СТАРУХ Д. Про рецензію д-ра Пастернака // Новий шлях.— 1955.— Ч. 7.— 24 січ.— С. 7.

1956

ГОНЧАРОВ В. К. Древній Галич // Вісник АН УРСР.— К., 1956.— № 1.— С. 61—67.

КАРГЕР М. К. Основные итоги работ Галицко-Волынской архитектурно-археологической экспедиции Ленинградского государственного университета в 1955 году // Тезисы докладов научной сессии Ленинградского университета 1955—1956 гг.— Л., 1956.— С. 14—17.

ПАСТЕРНАК Я. Галич — найбільший княжий город // Свобода (Джерсі Сіті).— 1956.— Ч. 192.— 13 лип.— С. 2—3.

ТИХОМИРОВ М. Древнерусский город.— М., 1956.— С. 208—211 (про Галич); С. 239—335.

Про Галицьку землю.

1957

РАТИЧ О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.— К., 1957.— С. 48—56.

Про село Крилос.

1958

ГАЛИЧ // Малая Советская Энциклопедия. 3-е изд.— М., 1958.— Т. 3.— С. 814.

ГЕНСЬОРСЬКИЙ А. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції, редактори).— К., 1958.— 101 с.

ГРИЦАК П. Галицько-Волинська держава.— Нью-Йорк, 1958.— 175 с.

ПАСТЕРНАК Я. Старий Галич // Ми і світ.— 1958.— Ч. 51.— Лип.— С. 4—13.

ВИЗНАЧНІ місця України. 2-ге вид., перероблене і доповнене.— К., 1958.— С. 567.

Про місто Галич.

1959

ЧАЧКОВСЬКИЙ Л., ХМІЛЕВСЬКИЙ Я. Княжий Галич. 2-ге репринтне вид. / Передмова Я. Пастернака.— Чікаґо, 1959.— 94 с., шкіци.

1960

ГАЛИЧ // Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1960.— Т. 3.— С. 105—106.

КАРГЕР М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА АН СССР).— М., 1960.— Вып. 81.— С. 61—71.

1961

ПАСТЕРНАК Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами.— Торонто, 1961.— С. 617—627.

Про Галич у розділі „Княжі столичні городи".

1963

ВАГНЕР Г. К. Бронзовый водолей из древнего Галича // Советская археология (далі — СА).— 1963.— № 2.— С. 254—258.

1964

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В., АРСЕНИЧ П. Галич. Путівник.— Львів, 1964.— 70 с.

РАТИЧ О. О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження Прикарпаття і Волині.— К., 1964.— Вип. 5.— С. 119.

РОМАНЕНКО Ф. (ДАШКЕВИЧ Я.) Рецензія на книгу В. Грабовецького і П. Арсенича „Галич. Путівник" (Львів, 1964) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (далі — НІБ).— 1964.— № 6.— С. 93—94.

1965

МИЛЯЕВА Л. С. Памятник галицкой живописи XIII века // СА.— 1965.— № 3.— С. 249—258.

1966

КОТЛЯР М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 році // Український історичний журнал (далі — УІЖ).— 1966.— № 3.— С. 112—117.

ІСТОРІЯ українського мистецтва: У 6-ти т.— К., 1966.— Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі.— С. 214—218.

Про архітектуру княжого Галича.

1967

РАППОПОРТ П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— Л., 1967.— С. 26—28.

Про оборонні укріплення давнього Галича.

1968

ЛОГВИН Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.— С. 268—269.

Про церкву св. Пантелеймона.

РАППОПОРТ П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 459—462.

1969

ГЕНСЬОРСЬКИЙ А. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинські і галицькі грамоти XIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 171—184.

МАЛЕВСКАЯ М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. // КСИА АН СССР.— М., 1969.— Вып. 120.— С. 3—16.

ГАЛИЧ // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. 1.— С. 397—398.

1970

АУЛИХ В. В. Работы Галицкой экспедиции // Археологические открытия 1969 г. (далі — АО).— М., 1970.— С. 289.

ПІДГОРОДДЯ // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1970.— Т. 6.— С. 2079.

1971

АУЛИХ В. В. Исследования древнего Галича // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году.— Тбилиси, 1971.— С. 297—298.

АУЛІХ В. В. Концепції про місцезнаходження давнього Галича в світлі археологічних джерел // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР.— К., 1971.— С. 81—83.

АУЛИХ В. В. Раскопки древнего Галича // АО 1970 г.— М., 1971.— С. 297—299.

ГАЛИЧ // Большая Советская Энциклопедия. 3-е изд.— М., 1971.— Т. 6.— С. 66.

ІСТОРІЯ міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область.— К., 1971.— С. 134—137 (про княжий Галич); С. 165—167 (про околиці міста Галича).

РАТИЧ А. А. Столиці удільних князівств галицької землі XI—XIV ст. // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР. 1971.— К., 1971.— С. 81—83.

1972

АУЛИХ В. В. Археологические исследования древнего Галича // АО 1971 г.— М., 1972.— С. 379—380.

АУЛІХ В. В. Дослідження Галича і Дорогобужа // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. (далі — АДУ).— К., 1972.— Вип. 4.— С. 294—298.

1973

АУЛІХ В. В. Галицька археологічна експедиція // Проблеми археології (далі — ПА).— К., 1973.— № 1.— С. 40—41.

АУЛИХ В. В. Раскопки в древнем Галиче // АО 1972 г.— М., 1973.— С. 254—255.

ИСАЕВИЧ Я. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— М., 1973.— № 1.— С. 92—107.

1974

ГАЛИЦКАЯ экспедиция / В. В. Аулих, И. Р. Могитыч, В. М. Петегирыч, И. Д. Чугайда // АО 1973 г. —М., 1974.— С. 240—241.

МАЛЕВСКАЯ М. В. Гончарная мастерская первой половины XI века в древнем Галиче // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 33—38.

ПАМ'ЯТКИ української мови. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття і коментарі М. Пещака.— К., 1974.— С. 12—18.

РАТИЧ А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI—XIV вв. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 188—191.

1975

ГОНЧАРОВ В. К. Галич // Археологія Української РСР: У 3-х т.— К., 1975.— Т. 3.— С. 222—229.

РАСКОПКИ у стен Успенского собора древнего Галича / В. В. Аулих, И. Р. Могитыч, В. М. Петегирыч, И. Д. Чугайда // АО 1974 г.— М., 1975.— С. 254.

1976

АУЛІХ В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 120—131.

КАРГЕР М. К. К истории галицкого зодчества XII—XIII вв. // КСИА АН СССР.— М., 1976.— Вып. 146.— С. 53—59.

1977

АУЛИХ В. В., ОПРЫСК В. Г., ПЕТЕГИРИЧ В. М. Исследования летописного Галича // АО 1976 г.— М., 1977.— С. 263—264.

1978

АУЛИХ В. В. Исследования древнерусского Галича // АДУ 1976—1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции.— Ужгород, 1978.— С. 116—117.

АУЛИХ В., ПЕТЕГИРИЧ В. Работы Галицкого отряда Карпато-Волынской экспедиции // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 292.

ГАЛИЧ // Українська Радянська Енциклопедія. 2-ге вид.— К., 1978.—Т. 2.— С. 462.

МАЛЕВСКАЯ М. В., РАППОПОРТ П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenska archeologia.— Bratislava, 1978.—XXVI—1.— S. 90—91.

ПЕТЕГИРИЧ В. М., АУЛИХ В. В., АРСЕНИЧ П. И. Раскопки на посаде древнего Галича // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 372—373.

STEPANIV J. (ДАШКЕВИЧ Я.) L'Epoque source de Danylo Romanovyc (milieu du XIIIe siesle) d'apres une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge, 1978.— Vol. II.— N 3.— P. 334—373.
Епоха Данила Романовича (середина XIII ст.) за одним караїмським джерелом.

1979

АУЛИХ В. В., ОПРЫСК В. Г., ПЕТЕГИРИЧ В. М. Исследования галицкого отряда Прикарпатской экспедиции // АО 1978 г.— М., 1979.— С. 292.

КУТОЧОК стародавньої Русі // Пам'ятки України.— 1979.— № 1.— С. 13.
Про створення музею-заповідника у селі Крилосі Івано-Франківської области.

1980

АУЛИХ В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности.— К., 1980.— С. 133—150.

АУЛІХ В. В. Про етапи розвитку і структури давнього Галича // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1980.— С. 147—148.

АУЛИХ В. В. Раскопки Галицкого городища // АО 1979 г.— М., 1980.— С. 249.

ИОАННИСЯН О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича // АО 1979 г.— М., 1980.— С. 273.

1981

ВОРОБЬЕВА Е. В. Рельеф с драконом из Галича // СА.— М., 1981.— № 1.— С. 209—218.

ИОАННИСЯН О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СССР.— М., 1981.— Вып. 164.— С. 35—42.

ИОАННИСЯН О. М. Раскопки церкви Спаса в окрестностях Галича // АО 1980 г.— М., 1981.— С. 252—253.

1982

АРХЕОЛОГІЧНІ пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.— К., 1982.— С. 95, 112—116.

Опис відомих пам'яток у селах Крилосі, Залукві, Викторові, Бовшеві, Шевченковому, Сапогові та Побережжі.

ВУЙЦИК В. С. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы // Памятники культуры. Новые открытия 1982 г.— Л., 1982.— С. 212—215.

ИОАННИСЯН О. М. Галицкое зодчество XII — первой половины XIII века / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.— Л., 1982.— 22 с. (На правах рукописи).

ИОАННИСЯН О. М. Центрические храмы в галицком зодчестве XII в. // КСИА АН СССР.— М., 1982.— Вып. 172.— С. 39—46.

КУПЧИНСЬКИЙ О Дослідження і публікація грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII — першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції.— К., 1982.— С. 129—148.

МОГЫТЫЧ И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // КСИА АН СССР.— М., 1982.— Вып. 172.— С. 65—70.

РЫБАКОВ Б. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 508—518.

1983

АУЛИХ В. Древнерусский Галич в свете новых исследований // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 67—69.

ИОАННИСЯН О. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века (т. н. „Полигон") // СА.— 1983.— № 1.— С. 231—244.

1984

АУЛИХ В. О детинце древнего Галича // Древнерусский город.— К., 1984.— С. 12—14.

ИОАННИСЯН О. М. Итоги и задачи археологического изучения галицкого зодчества XII—XIII вв. // Там само.— С. 41—45.

КРИП'ЯКЕВИЧ І. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— 174 с.

ЧЕРНОУС В. К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли (X—XIII вв.) // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Києва).— К., 1984.— С. 146—147.

ШЕРЕМЕТ О. П. Галич. Путівник.— Ужгород, 1984.

HALICZ // Encyklopedia powszechna. 2-e wydanie.— Warszawa, 1984.— T. 2.— S. 160.

1985

КОТЛЯР М. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волыньской Руси IX—XIII вв.— К., 1985.

КРОХМАЛЮК Р. Археологічні розкопки на терені княжого города Галича // Альманах Станиславівської землі.— Нью-Йорк, 1985.— Т. 2.— С. 177—181.

ПУШИК С. До походження назви „Галич" // Жовтень (Львів).— 1985.— Ч. 11.— С. 102—104.

1986

ДЖЕДЖОРА О. Про виникнення і розвиток давнього Галича // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ.— М., 1986.— С. 47—48.

ИОАННИСЯН О. М. Церковь Спаса в Галиче — памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1986.— С. 102—109.

1987

АУЛІХ В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень.— 1987.— Ч. 10.— С. 96—100.

ДЖЕДЖОРА О. Результати археологічного вивчення соціотопографічної структури давньоруського Галича // Молоді вчені-суспільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня.— Львів, 1987.— С. 133—134.

ПУШИК С. Де був галицький княждвір? // Жовтень.— 1987.— Ч. 10.— С. 135—136.

ФІГОЛЬ М. Середньовічний рельєф давнього Галича // Жовтень.— 1987.— Ч. 2.— С. 102—107.

1988

ИОАННИСЯН О. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши // Acta archaeologica Carpathica (Cracovia).— 1988.—Т. XXVII.—S. 185—218.

HALYCH [Halyc] // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kybijovyc.— Toronto; Buffalo; London, 1988.— Vol. II.— P. 117—118.

1989

ГАЛИЧ // Географічна енциклопедія України: У 3-х т.— К., 1989.— Т. 1.— С. 238.

ДЖЕДЖОРА О. Про розвиток топографічної структури давньоруського Галича // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

КОВАЛЬ І. Доля Осмомислової бібліотеки // Жовтень.— 1989.— Ч. 11.— С. 134—135.

ЛІТОПИС Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець.— К., 1989.— 591 с.

Численні згадки про Галич XII—XIII ст.

1990

АУЛІХ В. В. Давньоруський Галич у дослідженнях НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура.— Львів, 1990.— С. 81—82.

АУЛІХ В. В. Символ колишньої величі [З історії м. Галича] // Галичина (Івано-Франківськ).— 1990.— 15 лип.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ Галич — наше національне надбання // Вісник АН УРСР.— К., 1990.— № 1.— С. 74—76.

З доповіді Ф. Стеблія та В. Ауліха на засіданні Президії АН УРСР.

ДЖЕДЖОРА О. Чернігів — Галич: спроба порівняльного аналізу розвитку топографічної структури // Тези історико-археологічного семінару „Чернігів та його околиця у IX—XIII ст.“— Чернігів, 1990.— С. 33—34.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. До проблеми створення історико-культурного заповідника „Давній Галич“ // Екологія культури: Тези доповідей конференції.— Львів, 1990.— С. 17—19.

1991

АУЛІХ В., ДЖЕДЖОРА О., ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Дослідження Галицького Подолу // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1991.— С. 4—7.

ДЖЕДЖОРА О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 292—303.

КОВАЛЬ І. Останній заповіт Ярослава Пастернака // Молода Галичина.— 1991.— Ч. 91.— С. 3.

КРИП'ЯКЕВИЧ І. Князь Ярослав Осмомисл.— Тернопіль, 1991.— 31 с. (Бібліотека „Наша гордість, наша слава“.— Вип. 3.).

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича.— Галич, 1991.— 39 с.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. На прощу до княжого міста // Літопис Червоної Калини (далі— ЛЧК).— Львів, 1991.— Ч. 1.— С. 44—47.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Чи відкриє Галицький замок свої таємниці // Галицьке слово (Галич).— 1991.— Ч. 124.— 12 жовт.

ПЕЛЕНСЬКИЙ Й. Таємниці стольного града // ЛЧК.— 1991.— Ч. 5.— С. 44—49; Ч. 6.— С. 36—41.

ПУЦКО В. Мистецтво древнього Галича // Дзвін.— 1991.— Ч. 8.— С. 109—113.

РЫБАКОВ Б. Петр Борисович. Поиск автора „Слово о полку Игореве“.— М., 1991.— 228 с.

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ Б. Вплив Галича на церковну архітектуру і скульптуру Володимиро-Суздальщини // Стебельський Б. Ідея і творчість.— Торонто, 1991.— С. 94—116.

1992

БАНДРІВСЬКИЙ М., ЛУКОМСЬКИЙ Ю., СУЛИК Р. Катедральні храми Галичини. Нариси з історії.— Львів, 1992.— 48 с. (Розділи „Історія Успенського собору в Галичі“, „Нові історико-археологічні розвідки“).

БАНДРІВСЬКИЙ М., ЛУКОМСЬКИЙ Ю., СУЛИК Р. „Отсим заявляю під словом чести...“ // Вісник НТШ.— Львів, 1992.— Ч. 1.— С. 5

БАНДРІВСЬКИЙ М., ЛУКОМСЬКИЙ Ю., СУЛИК Р. Ще раз про князя Ярослава Осмомисла // Ратуша (Львів).— 1992.— 2 трав.— С. 6.

ВУЙЦИК В. Обережно з сенсаціями // Ратуша.— 1992.— Ч. 38.— 14 квіт.— С. 2.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Репринтне вид.— К., 1992.— Т. 2.— С. 465—470.

Про Галич.

ЗНАЙДЕНО прах Ярослава Осмомисла. Унікальна знахідка в крипті собору святого Юра у Львові // Вісник АН України.— К., 1992.— № 4.— С. 101—102.

КОВАЛЬ І., БОЙЧУК В. Стародавній Галич.— Галич, 1992.— 28 с.

НАЙДЕНА печать епископа Галицкого // Известия (ИТАР—ТАСС).— М., 1992.— № 27.— 3 февр.

ПАСТЕРНАК С. Заговорили земля й каміння // ЛЧК.— 1992.—Ч. 4—5.— С. 40—43.

ПЕЛЕНСЬКИЙ Й. Таємниці стольного града (Продовження) // ЛЧК.— 1992.— Ч. 1(7).— С. 42—48; Ч. 2/3 (8/9).— С. 59—63.

ТРОЯН С. Найдены останки князя Ярослава Осмомысла // Известия.— М., 1992.— № 3.— 4 янв.— С. 3.

1993

БАНДРІВСЬКИЙ М., ЛУКОМСЬКИЙ Ю., СУЛИК Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 393—405.

БАРАН В., ТОМЕНЧУК Б. Галичина могила // Галицько-Волинська держава. Передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доповідей і повідомлень.— Львів, 1993.— С. 30—31.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. Розкриваються таємниці Галичиної могили. Сенсаційні розкопки українських археологів до 1100-річчя Галича // Галицький собор. Альманах.— Галич, 1993.— Ч. 1.— С. 6—7.

ДЖЕДЖОРА О. Рятівні дослідження Галицького Підгороддя // Studia Archaeologica.— Львів, 1993.— Ч. 1.— С. 62—66.

ДЖЕДЖОРА О. Формування топографічної структури княжого Галича (Історія дослідження) // Галицько-Волинська держава. Передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доповідей і повідомлень.— Львів, 1993.— С. 84—85.

КІСЬ Я., ПЕДИЧ В. Професор І. Шараневич — дослідник стародавнього Галича // Там само.— С. 88—89.

КОВАЛЬ І. Ярослав Пастернак — найвидатніший дослідник стародавнього Галича // Там само.— С. 86—88.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Археологічні відкриття в Галичі // Галицьке слово.— 1993.— Ч. 62.— 18 серп.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Монументальна архітектура давнього Галича // Галицько-Волинська держава. Передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доповідей і повідомлень.— Львів, 1993.— С. 64—66.

ПЕТРИК В. До проблем формування Галицької архітектурної школи // Там само.— С. 67—68.

ТОМЕНЧУК Б. Некрополі княжого Галича // Там само.— С. 50—52.

ФІГОЛЬ М. Мистецтво стародавнього Галича // Там само.— С. 82—84.

KUMOR B. Halicka metropolia // Encyklopedia katolicka.— Lublin, 1993.— T. VI.— S. 504—505.

LEWICKI J. Halicz // Там само.— S. 505—507.

1994

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Таємниці галицького замку // Галицьке слово.— 1994.— Ч. 88.— 10 лист.— С. 3.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю., ПЕТРИК В. Успенський собор княжого Галича: проблеми дослідження та реконструкції // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції. Львів, 27—29 вересня 1994 р.— Львів, 1994.— С. 56—58.

МАЗУР О. Графіті XIII ст. галицького храму св. Пантелеймона // Історичне краєзнавство і національне виховання. Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 27 травня 1994 р.— Львів, 1994.— С. 53—55.

МАЗУР О. „Стольні гради" у Галицьких землях в XI—XIII ст. // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Міжнародна археологічна конференція. Львів, 27—29 вересня 1994 р.: Тези доповідей та повідомлень.— Львів, 1994.— С. 30—32.

ПУШИК С. Дохристиянський Галич // Галичина (Івано-Франківськ).— 1994.— Ч. 155.— 19 жовт.— С. 7—8; Ч. 156.— 20 жовт.— С. 7; Ч. 157.— 22 жовт.— С. 7; Ч. 157.— 22 жовт.— С. 7.

САДОВА Л. Караїмські поселення у Львові та Галичі // Ратуша.— 1994.— Ч. 4.— 20 січ.— С. 3.

ТЕРСЬКИЙ С. Про роль галицьких міст в системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII—XIV ст.) // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції. Львів, 27—29 вересня 1994 р.— Львів, 1994.— С. 27—28.

Про зв'язки Галича та Пересопниці.

ТОМЕНЧУК Б. Три періоди розвитку Галича // Там само.— С. 19—22.

ФЕДУНКІВ З. Таємниці галицької церкви Різдва Христового // ЛЧК.— 1994.— Ч. 4—5.— С. 15—18.

1995

КОВАЛЬ І. Скільки років Галичу // ЛЧК.— 1995.— Ч. 7/12.— С. 11—13.

КОТЛЯР М. Щит і меч у Галичі //ЛЧК.— 1995.— Ч. 4/6.— С. 2—10.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю., ПЕТЕГИРИЧ В. Унікальний хрест-енколпіон із княжого Галича // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1995.— С. 128—131.

САГАЙДАК В. Його обличчя було втіленням мудрості і розсудливості // Високий Замок (Львів).— 1995.— Ч. 115—116.— 26 серп.— С. 3.

Про Ярослава Осмомисла.

СИМЧИЧ М. Над руїнами княжого Галича // Українське слово (Київ—Париж).— 1995.— Ч. 35.— 31 серп.— С. 13.

Міжнародна науково-практична конференція „Галичу — 1100".

СУЛИК Р. Шукаємо себе у рисах предків давніх... // Просвіта (Львів).— 1995.— Ч. 15.— 2 верес.— С. 5.

Про Ярослава Осмомисла.

ПШИК В. Ангел в Галичі: Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях // ЛЧК.— 1995.— Ч. 1/3.— С. 2—6, 9.

1996

ВУЙЦИК В. Графіті XI — XIV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // Записки НТШ.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 189—194.

ГОРБЕНКО С. Ярослав Осмомисл — історична і антропологічна реконструкція.— Львів; Винники, 1996.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. Від Крилоського узгір'я і Золотого Току княжого града до середньовічного міста над Дністром // Галичина.— 1996.— 3, 10 квіт.

ГУНЬОВСЬКИЙ І. Земля, дарована Богом [Галич] Дзвін.— 1996.— Ч. 10/12.— С. 102—104.

ЄШВОВИЧ Я. Що ми знаємо про галицьких караїмів // Галицьке слово.— 1996.— Ч. 41.— 18 трав.— С. 4.

КУПЧИНСЬКИЙ О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII — першої половини XIV століть // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 44—108.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Таємниця Галич-гори. До 1100-річчя Галича // Галичина.— 1996.— Ч. 91.— 8, 12 черв.— С. 7—8.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Памятники галицького зодчества. Новые открытия // Проблемы изучения древнерусского зодчества.— СПб., 1996.— С. 81—82.

РОМАНЮК Т. Слово про Галич // Просвіта.— 1996.— Ч. 10.— С. 8.

СУЛИК Р. Через століття: зустріч з Ярославом Осмомислом // Вісник НТШ.— Ч. 14/15.— С. 16.

ФІЛЕВИЧ М. Юрко Лукомський: „Копати треба з серцем" // Вірую (Львів).— 1996.— Ч. 14.— С. 4.

Розмова з керівником Галицької архітектурно-археологічної експедиції Інституту українознавства імені І. Крип'якевича п. Юрієм Лукомським.

1997

БУЧКО В. Як живеться галці в Галичі [До походження назви міста] // Дністрова хвиля (Галич).— 1997.— Ч. 28.— С. 3.

ГАЛИЧ та його довкілля. Довідник-путівник.— Галич, 1997.— 110 с.

ГЕМБАРСЬКА В. Галич: відомий і невідомий. Промислові об'єкти початку XX ст. // Дністрова хвиля.— 1997.— Ч. 12.— С. 2; Ч. 20.— С. 2; Ч. 32.— С. 2.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст.— 1997.— 244 с.

ГРЕБЕНЯК В. Караїмська оселя в Галичі // Дністрова хвиля.— 1997.— Ч. 9.— С. 1—2.

Передрук з „Ілюстрованої України" 1913 р.

КЛЮБА Я. До окремих аспектів демографії княжого Галича // Дністрова хвиля.— 1997.— Ч. 5.— С. 1, 3; Ч. 6.— С. 2; Ч. 7.— С. 1.

КОВАЛЬ І. Біблія і археологія: Новий Завіт. Косма — перший Галицький владика // Нова Зоря (Івано-Франківськ).— 1997.— Ч. 49.— С. 7.

КОСТИК М. Галицька земля. Важливі віхи історії // Дністрова хвиля.— 1997.— Ч. 18.— С. 1—2; Ч. 19.— С. 2; Ч. 20.— С. 1; Ч. 21.— С. 2; Ч. 24.— С. 2; Ч. 27.— С. 2.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю. Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича // Львівський Історичний музей. Наукові записки.— Львів, 1997.— Вип. VI.— Ч 1.— С. 135—147.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю., ПЕТРИК В. Успенський собор княжого Галича // Дністрова хвиля.— 1997.— Ч. 31.— С. 1; Ч. 32.— С. 3; Ч. 33.— С. 1—2; Ч. 34.— С. 3.

ПЕТЕГИРИЧ В. Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI—XIV століть з Галицької землі // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 206—213.

РОМАНЮК Т. Знахідка з Крилоса — в Національному музеї Львова // Дністрова хвиля.— 1997.— Ч. 21.— С. 1.
Про книги з парохіяльної бібліотеки села Крилоса.

ТЕРСЬКИЙ С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну // За вільну Україну (Львів).— 1997.— Ч. 113.— 27 верес.— С. 2.

ТИМУС К. Історичні пам'ятки крилоської гори [Путівник].— Галич, 1997.— 11 с.
Видання Національного заповідника „Давній Галич".

ТКАЧУК Т., ТИМУС К. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма (З фондів Історичного музею у селі Крилосі Національного заповідника „Давній Галич") [Каталог].— Галич, 1997.— 60 с.

ФІГОЛЬ М. Мистецтво стародавнього Галича.— К., 1997.— С. 223.

1998

БАРАН В., ТОМЕНЧУК Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр.// Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів.— 1998.— С. 10—18.

БЕРЕГОВСЬКИЙ О. Комплексна охорона культурної і природної спадщини Галича та його околиць // Там само.— С. 6—10.

БОНЬКОВСЬКА С. Хрестик із давнього Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 156—159.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. Галич — столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII—XIII ст // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 41—46.

ГРЕЧИЛО А. Герби Івано-Франківської области та міста Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.—С. 304—308.

ГРЕЩУК В. Лінґвістичні дані в дослідженнях Ярослава Пастернака княжого Галича // Там само.— С. 198—202.

ДІДУХ В. Старостинський замок розкриває таємниці // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 7.

ДЯКІВ О. Вплив візантійського мистецтва на культуру стародавнього Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 160—162.

ИОАННИСЯН О. Галицкая традиция в зодчестве Северо-Восточной Руси XII в. // Там само.— С. 116—120.

КОВАЛЬ І. Ярослав Пастернак — дослідник галицької церковної археології// Там само.— С. 250—252.

КОВАЛЬ І., БОРОВЕЦЬ В. Колумб давнього Галича: Ярослав Пастернак // Галицьке слово.— 1998.— Ч. 31—32.— С. 5.

КОШОВИЙ О. Східний напрям впливів у декоруванні галицьких керамічних плиток // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 174—176.

КРОВИЦЬКА О., ВОЙТКІВ Г. З історії вивчення давніх галицьких писемних пам'яток // Там само.— С. 238—241.

ЛУКОМСЬКИЙ Ю., ПЕТРИК В. Історія в камені // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 3.

МАЦЮК О. Чи виробляли папір у Галичі XII—XIII ст. ? // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 66—69.

МОГИТИЧ І. Дослідження церкви св. Пантелеймона у Літописному Галичі // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів.— 1998.— С. 86—90.

МОГИТИЧ Р. Містобудівельний феномен давнього Галича (висновки історико-архітектурного плану національного заповідника) // Галицька брама (Львів).— 1998.— Ч. 9.— С. 13—16.

ОВЧИННІКОВ О. Семантика галицьких керамічних плиток // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 94—96.

ОПРИСК В. Галицька твердиня над Дністром // Галицька брама.— 1998.— Ч. 9.— С. 12.

ПАСТЕРНАК Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр. (Ювілейне видання присвячене 1100-річчю Галича).— Івано-Франківськ, 1998.— 347 с.

ПЕТРЯКОВА Ф. Караїми Галича: проблематика вивчення // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 337—339.

ПИЛИП'ЮК В. Древній Галич: фотоальбом.— Львів, 1998.— 160 с.

ПУШИК С. Невмирущі скарби України // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 6.

Рецензія на книгу М. Фіголя „Мистецтво стародавнього Галича" (К., 1997).

РОЖКО М. Центричні храми в історії розвитку галицької архітектурної школи X—XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.—С. 135—138.

РОМАНЮК Т. Ярослав Осмомисл. Спроба історичної та антропологічної реконструкції // Поступ (Львів).— 1998.— Ч. 19.— 6 лют.— С. 6.

Рецензія на книгу С. Горбенка „Ярослав Осмомисл — історична і антропологічна реконструкція“ (Львів; Винники, 1996).

РУДИЧ Т. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 119—124.

СИТНИК О. Галич та його околиці у стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 8—11.

СІРЕДЖУК П. Люстрація Галича і староства 1629 року // Там само.— С. 101—105.

СЛАВА предків житиме у віках. Оргкомітет з відзначення 1100-річчя м. Галича. Розпорядження Президента України про відзначення 1100-річчя м. Галича [від 8 квітня 1994 р.]. Указ Президента України про національні заклади культури [від 11 жовтня 1994 р.]: Крук Василь. Українській державі — княжого духу [Звернення] // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 1.

СОКОЛОВСЬКИЙ З. Ремонт та реставрація пам'яток архітектури та археології давнього Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 121—124.

ТОМЕНЧУК Б. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 127—132.

ФЕДУНКІВ З. Галицький релігійний центр: передумови виникнення, статус та головні етапи історії // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 258—263.

ФІГЛЕВСЬКИЙ М. 81-а, але незалежна. Дещо з історії Галицької митрополії // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 8.

ФІГОЛЬ М. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 135—140.

Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук, В. П. Чабай. Ранний палеолит Крыма.— К.: Наук. думка, 1993.— 222 с., іл., фото

Палеоліт Криму постійно привертав до себе увагу спеціалістів-палеолітознавців ще з часу плідних польових досліджень Г. Бонч-Осмоловського, коли було відкрито і розкопано групу стоянок печерного типу. Тоді ж тут було виявлено залишки першого в колишньому СРСР поховання неандертальської людини і закладено основи сучасної методики вивчення печерних пам'яток. У наступні роки, особливо у післявоєнний період, тут було досліджено багато стоянок, що мають важливе наукове значення. У цьому аспекті Крим можна розглядати як унікальний реґіон концентрації палеолітичних пам'яток, серед яких чільне місце займають мустьєрські. Однак, незважаючи на це, ще донедавна не було узагальнюючої наукової праці на цю тему, хоч з часу відкриття першої пам'ятки стародавнього кам'яного віку Криму минуло 115 років. Правда, багато стоянок мустьє опубліко-

Рецензія на книгу С. Горбенка „Ярослав Осмомисл — історична і антропологічна реконструкція“ (Львів; Винники, 1996).

РУДИЧ Т. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 119—124.

СИТНИК О. Галич та його околиці у стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 8—11.

СІРЕДЖУК П. Люстрація Галича і староства 1629 року // Там само.— С. 101—105.

СЛАВА предків житиме у віках. Оргкомітет з відзначення 1100-річчя м. Галича. Розпорядження Президента України про відзначення 1100-річчя м. Галича [від 8 квітня 1994 р.]. Указ Президента України про національні заклади культури [від 11 жовтня 1994 р.]: Крук Василь. Українській державі — княжого духу [Звернення] // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 1.

СОКОЛОВСЬКИЙ З. Ремонт та реставрація пам'яток архітектури та археології давнього Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 121—124.

ТОМЕНЧУК Б. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 127—132.

ФЕДУНКІВ З. Галицький релігійний центр: передумови виникнення, статус та головні етапи історії // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 258—263.

ФІҐЛЕВСЬКИЙ М. 81-а, але незалежна. Дещо з історії Галицької митрополії // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 8.

ФІГОЛЬ М. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 135—140.

Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук, В. П. Чабай. Ранний палеолит Крыма.— К.: Наук. думка, 1993.— 222 с., іл., фото

Палеоліт Криму постійно привертав до себе увагу спеціалістів-палеолітознавців ще з часу плідних польових досліджень Г. Бонч-Осмоловського, коли було відкрито і розкопано групу стоянок печерного типу. Тоді ж тут було виявлено залишки першого в колишньому СРСР поховання неандертальської людини і закладено основи сучасної методики вивчення печерних пам'яток. У наступні роки, особливо у післявоєнний період, тут було досліджено багато стоянок, що мають важливе наукове значення. У цьому аспекті Крим можна розглядати як унікальний реґіон концентрації палеолітичних пам'яток, серед яких чільне місце займають мустьєрські. Однак, незважаючи на це, ще донедавна не було узагальнюючої наукової праці на цю тему, хоч з часу відкриття першої пам'ятки стародавнього кам'яного віку Криму минуло 115 років. Правда, багато стоянок мустьє опубліко-

вані монографічно відповідно до сучасного наукового рівня. Але вихід у світ праці під назвою „Ранний палеолит Крыма", якій підсумовані усі наявні матеріали з палеоліту півострова, є важливою науковою подією.

Робота має обсяг близько 20 аркушів. Метою цього зводу наукових досліджень є узагальнення усіх відомих на нинішній день місцезнаходжень, стоянок, окремих знахідок палеолітичного віку. Описові різних пам'яток Криму приділено неоднакову увагу. Найповніше охарактеризовані та ілюстровані пам'ятки, недостатньо чи зовсім не описані в літературі (С. 4).

Розділ I. Ашельська епоха. У першому підрозділі „Характеристика ашеля", подано обґрунтування поняття „ашельська доба", що сприймається як синонім „раннього палеоліту". В поглядах авторів тут немає достатньої чіткости. Зокрема, якщо вони не ототожнюють ашель лише з раннім палеолітом, а мустьє зі середнім, включаючи пізній ашель і мустьє в середній палеоліт (С. 11), то в подальшому всюди використовується тільки одне визначення — „ашель". А як тоді сприймати саму назву роботи — „Ранній палеоліт Криму"? Адже мова у ній іде про середній палеоліт.

Спроба відшукати межу між індустріями пізньоашельськими і мустьєрськими, застосовуючи антропологічний, геологічний (точніше, геохронологічний) та археологічний (техніко-типологічний) критерії, виявилась безуспішною. Було вирішено (С. 14), що при віднесенні індустрії до пізньоашельського часу буде використовуватися поєднання „таких характеристик: геологічний вік — рісс, рісс-вюрм; наявність типових рубил чи галькових знарядь (хоч би у мізерних серіях), або ж типологічна невиразність знарядь на сколах, або ж широке розмаїття типологічно стійких серій знарядь на сколах (але обов'язково у поєднанні з рубилами чи знаряддями на гальках)". Мабуть, реальним є тут тільки геохронологічний критерій при мінімальному значенні археологічного.

Що стосується запропонованої хронології пам'яток, то тут також багато спірних моментів. Датування, що базувалися б на комплексних міжгалузевих дослідженнях, відсутні. Роботи такого характеру, як зазначено у книзі, знаходяться поки що на початковому етапі. Тому датування пам'яток у монографії треба розглядати як попередні і вірогідні. У цьому плані, для прикладу, індустрія нижнього шару ґрота Киїк-Коби відносилась різними дослідниками як до домустьєрського (тобто ашельського), так і мустьєрського віку, хоч комплекси з подібними техніко-типологічними характеристиками відомі не пізніше рісс-вюрму. Таке датування й запропоноване у роботі. Воно, до речі, підтверджене стратиграфічними умовами залягання подібного комплексу з нижнього шару Кабазі II, що датується рісс-вюрмом.

Виділено декілька груп домустьєрських індустрій: комплекси тайякського типу, ашель двобічний з „протоножами" центральноєвропейських типів і неясний комплекс із нетиповою сировиною (туфогенні породи). Останній трактується як сумнівний, хоч інша сировина і архаїчність виробів (С. 31) — ознаки, що вимагають поглибленої уваги.

Якщо пам'ятки першої групи (нижні шари Киїк-Коби і Кабазі II) є стратифікованими, то пам'ятки двох інших груп „походять із зібрань на поверхні", хоч деякі пункти (Пролом) є частково стратифікованими (знахідки походять з галечників).

Що стосується генези ашелю Криму, то можна говорити (як думають автори) про центральноєвропейське походження двобічних індустрій з ножами типу Бокштайн, Клаузеніше, Пронднік (бодрацька група). Тайякські індустрії еволюціонують, можливо, у мікромустьє двобічне. Такий висновок цілком правдоподібний, хоч і спірний водночас.

Наступний підрозділ присвячений характеристиці стоянок. Суттєво, що опис подано за єдиною схемою: топографія і геологія, дані палеозоологічних і палінологічних досліджень, опис крем'яних комплексів. Якщо для пам'ятки існують показники прожарювання кісток за методом І. Підоплічко, то вони наводяться у кінці опису однією цифрою середнього показника. Така схема подачі інформації зручна і сприяє повнішому розумінню конкретних пам'яток. Опис стратиграфії та аналіз культурного шару подано коротко, але змістовно у підрозділі про геологічну ситуацію.

Розділ 2. Мустьєрська доба. Він займає більш ніж три чверті книги. І це оправдано, враховуючи велику кількість пам'яток мустьє. У роботі вказується, що тепер у Криму відомо 35 стратифікованих пам'яток і 69 місцезнаходжень підйомних матеріалів (С. 39).

Перший підрозділ — „Характеристика мустьє Крима" — присвячений загальним питанням. Головну увагу зосереджено на проблемах локального підрозділу і хронології мустьєрських індустрій. В основу покладено методику опрацювання і опису кам'яних виробів, яка була вироблена В. Гладиліним і дістала широку підтримку серед спеціалістів з палеоліту України. Немає потреби розглядати плюси і мінуси цієї програми, хоч, з нашого погляду, вона не має абсолютної переваги перед методикою Ф. Борда (ознаки завжди більшою мірою глобальні, ніж реґіональні).

Виходячи з типолого-технологічного аналізу індустрій мустьєрських пам'яток Криму, автори монографії виділяють чотири „культурні спільності": ак-кайську, киїк-кобинську, старосільську, кабазійську культури (С. 41). Кожна з цих культур має специфічну типологічну структуру у збірці знарядь. Однак не всі дослідники палеоліту Криму підтримують ідею існування багатьох культур мустьє на півострові. Так, М. Праслов справедливо звернув увагу на те, що на території Криму немає мустьєрських пам'яток, різко відмінних за технікою обробки і формами знарядь на тлі інших[1]. Він виділив лише білогорську мустьєрську культуру. Подібну точку зору підтримує автор цих рядків. На нашу думку, мустьє Криму, незважаючи на мозаїчність складових його варіантів, достатньо однорідне[2]. Ця позиція у рецензованій книзі була піддана критиці, і нам пропонувалось визначити своє ставлення стосовно проблеми левалуа (С. 40), включаючи і ставлення до так званих „атипових вістер левалуа", які є, на думку авторів монографії, однією з головних ознак Шайтан-Коби.

Почнемо з останнього запитання. Вивчена нами колекція кам'яних виробів з ґрота Шайтан-Коба може бути віднесена до числа левалуазьких індустрій, де індекс левалуа складає 22,7 відсотка. Справжніх вістер левалуа немає, а ті, що віднесені до них і опубліковані у монографії Ю. Колосова[3], такими не є. Винятком можуть бути поодинокі і атипові зразки. Загалом же полемізувати з проблем левалуа із прихильниками „вузького" левалуа, до яких належать автори монографії, складно. Їх підхід фактично ліквідував цінність цієї техніки, яка розуміється як техніка отримання за один виробничий цикл одного-єдиного скола-заготовки із запланованими властивостями,

---

[1] Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР.— М., 1989.— С. 45.

[2] Анисюткин Н. К. Мустье бахчисарайско-холоднобалковского типа // Исследование палеолита в Крыму.— К., 1979.— С. 140.

[3] Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму.— К., 1971.— С. 3, рис. 20—22.

що відщеплювався від спеціально підготовлених нуклеусів[4]. Таке визначення спрощує поняття техніки левалуа, зводячи все до оббивки поверхні ядрища; воно іґнорує важливі і необхідні ознаки цієї техніки. Левалуа розглядається як явище статичне, без розвитку, що суперечить специфіці людської діяльности. Очевидно, що підготовка ядрищ, рівень підготовки поверхні розщеплення були різними в індустріях рісського часу і раннього вюрму. До того ж, якщо брати за основу критерії прихильників „вузького" левалуа, то можна виявити „левалуазькі ядрища" в дуже давніх індустріях (Більцінгслебен), де немає ні одного левалуазького відщепу[5].

Для виявлення і зрозуміння цієї техніки важливу роль відіграють відщепи і пластини, які „щезають" у роботах представників „правильного" левалуа. Природно, що в монографії (як наслідок застосування такої методики) заперечується проґресивна роль левалуазької техніки: левалуазька техніка у вузькому розумінні вирішила лише одне із завдань: отримання якісної заготовки. Але при цьому ніяк не вирішувалося завдання кількости і вкрай зростали затрати: сировинні, часові, трудові (С. 13). Вихід був запропонований — „призматична техніка", яка підмінила левалуазьку. Це аморфне поняття переоцінює значення неґативів на поверхні сколів, не враховуючи багатьох не менш важливих ознак. Сучасні дослідження, зокрема ремонтаж левалуазьких ядрищ, засвідчили, що після зняття одного відщепу настає розщеплення, як правило, наступних. Робочі поверхні нуклеусів складаються зі сколів з паралельними спинками. Таким чином левалуазьке ядрище перетворюється у призматичне, а останнє після необхідної підправки знову стає левалуазьким. Підготовка була різною, включаючи і паралельні зняття, з чим погодився (під тиском спостережень над конкретним матеріалом) навіть В. Гладилін[6]. Нам здається необхідним дотримуватися такого поняття левалуа, яке дає змогу бачити тут динамічний процес розщеплення, де рівень підготовки ударної площадки чи робочої площини безпосередньо залежав від конкретної ситуації, що дозволяла отримувати відносно тонкі відщепи і пластини правильних форм з максимально розвиненими гострими краями. У процесі розвитку ця техніка давала змогу отримувати більшу кількість серійних сколів, сприяла економії матеріалу. Усе це було уже відомо з низки публікацій, включаючи класичну роботу В. Любіна, у якій наведені різноманітні ядрища з різними способами підправки площини розщеплення[7].

Що стосується проблеми виділення археологічних культур у мустьє Криму, то вкажемо на те, що більшість елементів у різних культурах дуже подібні. Наприклад, у колекції ґрота Шайтан-Коба є майже всі форми знарядь, включаючи біфаси, що характерні для пам'яток інших культур. З цього твердження зовсім не випливає, що ми заперечуємо наявність локальних варіантів у мустьє Криму. Вони очевидні. Але як пояснити подібність між різними індустріями, яка доволі виразно помітна?

З проблемою локальности в мустьє тісно пов'язана проблема хронології і кореляції пам'яток. Через відсутність датувань і об'єктивних причин отримання

[4] Гладилин В. Н. Что же такое техника леваллуа? // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 45.

[5] Toepfer V. Das letztinterglaciale mikrolithische Palaeolithikum von Bilzingsleben // Ausgrabungen und Funde.— 1960.— N 5.

[6] Гладилин В. Н. Что же такое техника леваллуа?— С. 45.

[7] Любин В. П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий // Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л., 1965.— № 131, рис. 5,8,10.

абсолютних дат було, як пишуть автори, віддано пріоритет розробці відносної хронології. За основу було взято хронологічну схему, запропоновану Ю. Колосовим, яка враховує стратиграфію стоянок, де важливим критерієм є обвал (другий) скельних навісів, простежений на більшості пам'яток мустьє Криму. Метод синхронізації культурних шарів пам'яток отримав назву палеосейсмоархеологічного. Цей метод потребує доопрацювання, але його перспективність очевидна. Зокрема, під нижнім обвалом лежать найбільш архаїчні (тайякські) комплекси, що датуються рісс-вюрмом. Це загалом відповідає стратиграфії ґрота Вихватинці у Молдові, де синхронна тайякська індустрія також виявлена під нижнім обвалом козирка навісу. Разом з тим для хронології широко використані техніко-типологічний метод і метод прожарювання кісток за І. Підоплічко. Виділено п'ять хронологічних етапів, чи періодів.

Перший хронологічний період, віднесений до рісс-вюрму, характеризується наявністю тайякських індустрій типу нижнього шару Киїк-Коби.

У другому періоді співіснували ранні киїк-кобинські і ак-кайські (верхній шар Киїк-Коби, III—IV шари Пролому II, VII—V шари Заскальних V і VI), а можливо й ранні старосільські пам'ятки (шар III стоянки Кабазі II).

Для третього періоду характерне співіснування усіх чотирьох мустьєрських археологічних культур.

Для четвертого хронологічного періоду киїк-кобинські комплекси невідомі. Співіснують фінальні ак-кайська і старосільська індустрії, а також західнокримські комплекси (кабазійська культура).

Під час п'ятого періоду в Криму побутували лише пам'ятки двох культур — фінальні індустрії кабазійської і старосільської.

Запропонована хронологія досить цікава. Вона дає змогу побачити зміну археологічних культур, що ставить питання, на які сьогодні немає відповіді. Чому кабазійська культура з'явилася лише з початком третього хронологічного етапу, а киїк-кобинська щезла в третьому, у той час як яскрава ак-кайська мустьєрська культура невідома на заключному етапі? Чи є всі ці локальні утворення археологічними культурами — неясно.

У наступному підрозділі подано опис пам'яток. Витримується єдина і чітка схема аналізу: 1) назва культури; 2) характеристика культури; 3) опис пам'яток. Тут досить важко погодитися з аналогіями, приведеними для старосільської культури. Зокрема, названі такі різні комплекси, як Суха Мечетка і Ріпічені-Ізвор (С. 134). Якщо відносно індустрії Сухої Мечетки можна сперечатись, то Ріпічені-Ізвор має цілком інший тип індустрії. До того ж не вказано, про який із п'яти шарів цієї пам'ятки йде мова. Очевидно, про IV і V, де є численні біфаси, що іноді нагадують кримські форми. Проте структурно це різні комплекси. Відрізняються вони і в техніці розщеплення. Передовсім у вищезазначених шарах мало гостроконечних форм знарядь, включаючи кутові і конверґентні скребла. Їх усього 3,9 відсотка в шарі IV і 5,7 відсотка — в шарі V, у той час як у комплексі Старосілля лише самих гостроконечників без конверґентних скребел налічується 19 відсотків. До того ж на знаряддях Ріпічені-Ізвор, з якими ми ознайомилися у Бухаресті, наявні різноманітні типи підтесок, яких немає на виробах із мустьє Криму.

Спеціально в окремий розділ виділені „Окремі мустьєрські пам'ятки", представлені переважно пунктами з поодинокими знахідками виробів мустьєрського вигляду.

Незважаючи на ряд критичних зауважень, рецензована монографія викликає зрозумілий науковий інтерес. Вона написана колективом відомих дослідників, наукові роботи яких заслуговують високої оцінки.

Треба думати, що які б матеріали не з'явились під час нових розкопок, вартість книги як узагальнюючої праці суттєво не зміниться. І в цьому плані їй судилося довге наукове життя.

Микола АНІСЮТКИН

***

З перших кроків становлення і розвитку палеолітичної науки в Україні і дотепер Крим займає провідне становище як за кількістю, так і за значенням досліджених мустьєрських пам'яток. Польові роботи останніх двох десятиліть переконливо свідчать про перспективність цього реґіону і на майбутнє.

Протягом більше ніж 100 років у різні часи тут проводили дослідження такі науковці, як Г. Бонч-Осмоловський, Б. Жуков, А. Мойсеєв, М. Ернст, С. Бібіков, С. Забнін, О. Бадер, Д. Крайнов, О. Формозов, Е. Векілова та інші. Стали класичними і увійшли в золотий фонд палеолітознавства пам'ятки Киїк-Коба, Вовчий ґрот, Шайтан-Коба, Чокурча, Холодна Балка, Старосілля, Бахчисарайська стоянка.

У 1960—1970-ті рр. великі роботи з вивчення нижнього палеоліту на півострові вела Кримська палеолітична експедиція під керівництвом Юрія Колосова. У цей час було виявлено серію еталонних для Криму стоянок (Заскальна V, VI, Сари-Кая, Красна Балка та інші), на основі досліджень яких виділено ак-кайську мустьєрську культуру. З початку 80-х рр. до експедиції увійшли молоді київські археологи Вадим Степанчук і Віктор Чабай. Дослідження палеоліту Криму набуло якісно нового характеру. Відкрито групи нових палеолітичних пам'яток, застосовано нові методики систематизації археологічного матеріалу.

Незважаючи на величезний об'єм досліджень і значну кількість першокласних пам'яток, узагальнюючої праці про нижній (чи ранній, за авторами рецензованої книги) палеоліт Криму не було. Цю прогалину заповнює опублікована монографія, автори якої мали на меті подати у вигляді зводу усі відомі ранньопалеолітичні пам'ятки, включаючи сумнівні місцезнаходження на поверхні і пункти поодиноких знахідок.

Необхідно відзначити, що монографія за змістом і ключовими висновками виходить далеко за межі простого „Зводу". На наш погляд, ця робота демонструє яскравий приклад наукового опрацювання, аналізу та узагальнень величезної кількости фактичних даних. Уперше у вітчизняній практиці опис мустьєрських пам'яток подано за провідними археологічними культурами. Кожна з виділених культур характеризується з боку техніко-типологічних, культурно-історичних та територіально-хронологічних показників. Визначаються етапи (чи періоди) розвитку культур, ставляться питання генезису та історичної долі більших і менших культурних угруповань. Усе це дає підстави вважати пропоновану працю Ю. Колосова, В. Степанчука і В. Чабая синтетичним науковим дослідженням.

Робота складається із вступу, двох розділів, алфавітного покажчика пам'яток та списку літератури. Розділи, що присвячені послідовному описові пам'яток ашелю і мустьє, досить нерівноцінні за об'ємом. Це пояснюється недостатньою вивченістю (можливо, малою кількістю) і невиразністю ашельських пам'яток у Криму.

Характеристика комплексів подана за такою схемою: топографія, стратиграфія і літологія, фауна, крем'яний інвентар — техніка первинного розщеплення, типологія. Найповніше описуються пам'ятки, що недостатньо або ж зовсім невідомі у науковій літературі. Опис стоянок, досліджених у 20—50-х рр., має ви-

гляд виваженого критичного аналізу, хоч інколи низька культура польових робіт і відсутність фахової документації значно збіднюють можливості наукової інтерпретації цих комплексів, послаблюють надійність узагальнень.

Ашельська доба (С. 11—39). Описуються 25 пам'яток (включаючи бодрацьку групу із 15 місцезнаходжень, охарактеризованих сумарно). У зведеному аналізі специфіки ашелю на півострові автори досить ґрунтовно зупиняються на питанні визначення межі між ашельським та мустьєрським періодами. Дійсно, розмежування епох окремо за антропологічним, геологічним чи археологічним критеріями не може бути задовільним. Кожен з них має свої слабкі місця і „мінуси", а разом, у комплексі, усі ці три ознаки трапляються на пам'ятках украй рідко.

Для виділення ашелю у Криму використані як геологічні межі (рісс, рісс-вюрм), так і археологічні, а точніше, типологічні критерії (С. 14). До останніх належать: 1) наявність типових рубил чи галькових знарядь (хоч би у невеликих серіях); 2) типологічна невиразність знарядь на сколах; 3) широке розмаїття типологічно стійких серій знарядь на сколах (але обов'язково у поєднанні з рубилами чи знаряддями на гальках). Видається, що ці критерії не зовсім чітко сформульовані, не кажучи вже про те, що вони „не спрацьовують" на конкретних матеріалах пам'яток Криму.

Перше. Щодо геологічного віку — рісс чи рісс-вюрм, то відклади обох стратифікованих стоянок, віднесених до пізнього ашелю — нижній шар Киїк-Коби і IV шар Кабазі II, не мають виразних геологічних реперів у вигляді викопних ґрунтів, щоб можна було датувати їх тим чи іншим періодом плейстоценового віку. Адже відклади ґрота Киїк-Коби складають усього 20—30 см, а серія схилових нашарувань Кабазі II не досліджена спеціалістами — геологами-четвертинниками. У своїх міркуваннях щодо особливостей ашелю як археологічної доби загалом автори вказують, що практично „мустьєрські і ашельські індустрії співіснують в ріссі, рісс-вюрмі і вюрмі" (С. 12). Переконливих арґументів про ріссьский і рісс-вюрмський вік ашелю Криму поки що немає, хоч таке датування і найбільш правдоподібне.

Друге. Типологічні критерії також потребують уточнення. Перша і третя ознаки є по суті тотожними — наявність у комплексах типових рубил чи знарядь на гальках. Проте в Криму невідомі „типові рубила" і сумнівні „знаряддя на гальках". Бодрацька група пам'яток, що описується і ілюструється за А. Щепинським, не „дає" класичних рубил ні за формою, ні за технікою, судячи з рис. 16 (С. 35). На наш погляд, це грубі нуклеподібні напівфабрикати і заготовки ножів ак-кайського типу. Жаль, що автори не змогли опрацювати ці підйомні колекції і висловити свою власну думку.

Друга ознака — „типологічна невиразність знарядь на сколах" (С. 14) — є, на наш погляд, розмитим і логічно невиправданим поняттям. Невиразність і є невиразністю, тобто нічого конкретного. „Невиразність", „нестабільне формотворення" та інші подібні терміни, що мають неґативний відтінок з часткою „не", не можуть бути використані як провідні ознаки чи критерії традиційної культури каменеобробки на рівні археологічної доби.

Індустрії типу нижнього шару Киїк-Коби лише з великою натяжкою можна включати до тайякського кола пам'яток (С. 15), але це зовсім не свідчить про їх пізньоашельський вік. Майстерні бронзового віку також мають „аморфну індустрію".

„Ашельські натяжки" простежуються і в характеристиці комплексу реутилізованих кременів заскальненських стоянок (С. 20 — 23). Подібного типу матеріали широко відомі на стоянках не лише Криму і не лише доби палеоліту. Справді, матеріали ці різночасові, зібрані в інших місцях, можливо, що й на залишених

раніше стоянках. Проте віднесення їх до ашелю тільки за ознаками інтенсивної патини, люстру, вивітрення і слідів транспортування викликає справедливий сумнів. Під час різких кліматичних зрушень льодовикового періоду окремі кремені, залишені первісними поселенцями на „продувних" оголених вапнякових схилах у районі Заскальної, могли набувати „древнього вигляду" за кілька тисяч чи й сотень років.

Отже, ашельська доба в Криму — явище поки що спірне, проблематичне і не доведене з повною мірою наукового обґрунтування. Між тим, численні технологічно і типологічно виразні, багаті пам'ятки мустьє Криму можуть свідчити власне про одноактне, раптове заселення півострова у кінці еемського міжльодовиков'я (чи на початку вюрму?) мустьєрцями загалом однієї культурної традиції і про такий же геологічно миттєвий „відплив" поселенської хвилі у період максимуму валдайського похолодання. Локальні культурні прояви на рівні техніко-типологічних характеристик кам'яних індустрій є цілком зрозумілими і пояснюваним феноменом „кущового" розвитку архаїчної традиційної культури. У залежності від палеоекологічних мікрореґіональних особливостей, господарсько-побутових та інших функціональних потреб виникали відміни у технологічних навиках розщеплення сировини і в типологічному асортименті знарядь.

Автори монографії розуміють складність і спірність зазначених вище проблем, вказуючи, що розмаїття конкретних проявів культурно-історичного процесу надто велике, щоб можна було звести його до умовної схеми (С. 14).

Мустьєрська епоха (С. 39—216). Описуються 115 пам'яток. У передмові до розділу коротко аналізуються думки О. Формозова, Р. Клейна, В. Гладиліна, М. Анісюткина, М. Праслова щодо локального підрозділу мустьєрських пам'яток Криму. На основі власних спостережень дослідники виділяють чотири археологічні культури — ак-кайську, киїк-кобинську, старосільську та кабазійську. Кожна з них відрізняється від інших насамперед специфікою типологічної структури знарядь праці (С. 41). При детальнішій характеристиці культур враховуються також технічні показники — доля паралельних і радіальних нуклеусів, пластин, рівня фасетування та інше. Проте помітно, що технічний бік при описі пам'яток явно підпорядкований типології. Це, можливо, виправдано для культур з перевагою двобічних знарядь, але для „однобічних" відщепно-пластинчастих культур типу кабазійської потрібний, на наш погляд, більш поглиблений аналіз особливостей продукування власне заготовок під знаряддя. Узагалі, щодо „кабазійської культури", то думки авторів монографії розійшлися. Це, без сумніву, стало причиною деякої неузгоджености у структурі опису. Якщо автори все-таки виділяють кабазійську культуру (за Ю. Колосовим), то чому в подальшому подається загальна характеристика не культури, а західнокримської фації (за В. Чабаєм)? Залишається незрозумілим, що ж собою являє саме кабазійська культура, адже західнокримська фація, що розчленована В. Чабаєм на три послідовні типи індустрії (бахчисарайський, шайтан-кобинський, кабазійський), не може бути повним відповідником археологічній культурі. Відміни між цими поняттями детально описуються у роботі. Так, використавши теоретичні розробки В. Гладиліна про техніко-типологічну тріаду — варіант — фація — тип індустрії[1], В. Чабай зазначає, що культура об'єднує синхронні або ж достатньо близькі за віком комплекси, для яких характерна стабільність техніко-типологічної структури індустрії, в той час як фація — це індустрії, що розвиваються у часі і розділені хронологічними

[1] Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 110—127.

відрізками. У процесі розвитку цих індустрій відбуваються значні зміни компонентів техніко-типологічної структури, передовсім техніки первинного розщеплення (С. 156). Не вдаючись у критичні зауваження щодо правомірности виділення самих техніко-типологічних рівнів, треба усе-таки зазначити, що у розумінні В. Гладиліна поняття „фації" відповідає „шляхові розвитку" Г. Григор'єва, тобто є лиш статичний горизонтальний зріз мустьєрських індустрій, які фіксують уже готові, сформовані їх різновиди і які відтинають генетичні корені[2]. Який же тут розвиток у часі? Крім того, техніко-типологічному поняттю „фація" у В. Гладиліна відповідає культурно-історичне поняття „культурна зона", а не культура, тому самі порівняння фації і культури є недоречними, оскільки вони знаходяться в різних інтерпретаційних площинах.

Не можна погодитись із твердженням, що поняття „культура" „відображає у більшій мірі її статичні характеристики" (С. 156). У такому випадку як пояснити, що ак-кайська культура має три періоди розвитку (ранній, середній і пізній), а старосільська культура — два етапи? Деяким „відхиленням від правил" є також назва фації — „західнокримська". Оскільки фації відображають міжреґіональний стан індустрій, то В. Гладилін радить дотримуватися принципу найменування їх за пам'ятками, на матеріалах яких цей різновид індустрії був уперше виділений або ж простежується найбільш виразно[3]. Правда, В. Гладилін й сам грішить щодо власних принципів, виділяючи „карпатську" фацію мустьє звичайного[4].

Зазначимо при цьому, що всі ці теоретичні питання складні і дискусійні, головне ж у рецензованій роботі полягає в тому, що пам'ятки досить повно характеризуються з боку всіх техніко-типологічних ознак, а це дає змогу читачеві самому судити про правомірність такого культурного визначення (С. 10).

Загалом же опублікована монографія вводить у науковий обіг десятки нових ориуінальних комплексів нижнього палеоліту Криму. Написана стисло, ясно, чітко. У повній формі і на рівні сучасних вимог поданий аналіз археологічних матеріалів, що ставить цю працю у розряд джерелознавчих видань не для одного покоління археологів палеоліту.

Безумовно, рецензована книга заслуговує високої оцінки і всестороннього схвалення. І дуже бажано, щоб автори у такій же формі опублікували роботу про історію дослідження палеоліту Криму, у якій на широкому соціально-історичному тлі був би показаний драматичний процес пізнання однієї з важливих ланок первісної історії України. Палеоліт Криму цього заслуговує.

Олександр СИТНИК

---

[2] Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 34.

[3] Там само.

[4] Гладилин В. Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 51.

Riencourt-lés-Bapaume (Pas-de-Calais). Un gisement du Paléolithique moyen. Sous la direction d'Alain Tuffreau // DAF.—1993.— N 37

В останні десятиліття на півночі Європи (Франція, Бельґія, Німеччина) відкрито і досліджено групу стоянок з пластинчастими індустріями. Призматична техніка розколювання, яка подекуди співіснує з левалуазькою, доповнюється значною часткою верхньопалеолітичних форм у типологічних наборах. Стратиграфічна позиція цих культурних шарів чітко визначена: в одних випадках це кінець останнього зледеніння (бореальні умови), в другому — кінець брьорупу (більш холодний клімат). Конкретно йдеться про стоянки: Порт Расен, Ле Розель, Секлен, Рокур, Р'енкур-ле-Бапом.

Книга, видана під редакцією відомого французького археолога Алана Тюффро, репрезентує матеріали недавно дослідженої і надзвичайно цікавої для сучасного палеолітознавства стоянки Р'енкур-ле-Бапом. Авторський колектив представив у повному обсязі результати комплексного дослідження пам'ятки: А. Тюффро — загальна характеристика стоянки, історія досліджень, стратиграфія, характеристика кам'яної індустрії, висновки; Н. Амелоот ван дер Хайден — аналіз кам'яної індустрії; С. Бейрі — трасологія; Д. Кліке — аналіз пластинчастої техніки; А. Ламотт — технологія; Ж.-Л. Марсі — стратегія виготовлення скребел; А. В. Мюно — палінологія; Б. Ван Вліт-Ланое — геологія, стратиграфія.

Стоянка Р'енкур-ле-Бапом розташована в департаменті Па-де-Кале на вододілі басейнів річок Еско і Сомми. Пам'ятка досліджувалась у зв'язку з будівництвом швидкісної залізниці (ТЖВ — Північ). Серія зондів і траншей прояснила стратиграфічні умови залягання культурних решток, площу розповсюдження культурного шару. Роботи велись протягом дев'яти місяців, розкрита площа становить 10 тис. м^2.

Четвертинні відклади, що залягають на ландських пісках (ланди), досягають 7 м. Нижня частина відкладів розділена кількома палеоґрунтами, найдавніший з яких (4d) віднесено до передостаннього інтерґляціалу (ізотопна стадія 7), 4c2 і 4c1 — до стадії 7а. Палеоґрунт 4в датований еемським часом (палеоґрунт Рокур) або ізотопною стадією 5. Палеоґрунт 4a1 (сірий лесовий ґрунт) є частиною комплексу Варнетон, що фіксується на півночі Франції та в Бельґії над палеоґрунтом Рокур і датується стадією 5с. Верхня частина стратиграфічного розрізу репрезентує гумусові горизонти нижнього і середнього пленіґляціалу.

Археологічний шар СА пов'язаний з комплексом 4a1 (Варнетон), який аналогічний „комплексові Секлен", датованому за калій-аргоном часом 91 тис. ± 11 — 95 тис. ± 10. Археологічні шари С і В відносяться до нижнього і середнього пленіґляціалу.

Через надмірну кислотність четвертинних відкладів фауністичні рештки не збереглись. Надзвичайно важко було провести і палінологічні дослідження. Нечисельні опрацьовані матеріали свідчать про досить типовий для останнього (вайхсельського) зледеніння субарктичний пейзаж.

Культурний шар СА, відповідно до стратиграфічних умов залягання, є найдавнішим на стоянці. Колекція нараховує 5 тис. крем'яних предметів. Обробляли жовновий кремінь, знахідки непатиновані, без слідів природних пошкоджень.

У технічному плані йдеться про левалуазьке і пластинчасте розколювання. Серед левалуазьких нуклеусів переважають повторні доцентрові (réccurente centripète). У зібранні наявні сколи підготовки левалуазьких нуклеусів (les éclats de

préparation); сколи визначені (prédéterminés), як правило, трохи видовжених пропорцій.

Пластинчасте розколювання фіксується присутністю грубо призматичних одно- та двоплощадкових нуклеусів. В одному випадку можна констатувати отримання пластин без спеціальної підготовки, в іншому — вбачаються виразні верхньопалеолітичні риси пластинчастого розщеплення: підготовка боків, оформлення ребра. Призматичні нуклеуси складають три чверті усієї колекції нуклеусів.

Серед пластин визначена серія пластин з ребром (lame à crête), характерних для початкової стадії пластинчастого розщеплення. У типологічному наборі (близько 2 відсотків колекції) домінує мустьєрська група (41,68 відсотка): скребла прості та конверґентні. Зубчасто-виїмчасті вироби складають 25 відсотків колекції. Досить сильним виглядає верхньопалеолітичний компонент — 22,22 відсотка. Провідна роль належить різцям, менше скребків, ретушованих пластин та відщепів, сколів зрізаних (eclats tronqués), ножів зі спинкою. Разом з тим у наборі знайдено кілька пластин з притупленим краєм (lames à bord abattu).

Таким чином, індустрія шару СА характеризується співіснуванням левалуазького і пластинчастого розщеплення, що, у свою чергу, віддзеркалюється в її типологічному наборі: мустьєрська і верхньопалеолітична групи. Як уже зазначалось, крем'яні вироби не патиновані, добре придатні для трасологічних аналізів, які дали такі результати: мустьєрські знаряддя (скребла, вістря) мають сліди від роботи з сирим і сухим деревом: 11 знарядь використовувались для обробки сухої та вологої шкіри. У трьох випадках (вістря, конверґентне та просте скребла) можна говорити про закріплення цих предметів у спеціальних пристроях. На вістрі вільною від закріплення залишалась верхня частина (2 см зліва і 3 см справа), у конверґентному скреблі в руків'я майже повністю входили базальна і середня частини, робочою залишалася лише верхівка знаряддя.

Ретушовані і неретушовані пластини мають сліди від розрізування м'яса, одна пластина використовувалась для різання м'якої рослинної речовини. Працювали також і різцевими відколками; на них виявлено сліди від роботи з деревом.

Трасологічний аналіз різців не виявив жодних слідів використання.

Шар С. Колекція цього комплексу найчисельніша — 50 тис. предметів. Левалуазький спосіб розщеплення репрезентований усіма своїми компонентами: сколи підготовки нуклеусів (les éclats de préparation), відщепи крайові (débordents), левалуазькі зняття різних етапів обробки, безпосередньо нуклеуси. Дещо інакше виглядає співвідношення основних категорій виробів шару С у порівнянні з нижнім шаром СА. Більш чисельні тут призматичні нуклеуси — близько 400 пластин з ребром (lame à crête), виділяється серія левалуазьких нуклеусів для пластин.

У типологічному наборі мустьєрська група складає 49,23 відсотка (прямі конверґентні, подвійні та кутові скребла). Серія зубчасто-виїмчастих виробів досягає 15,43 відсотка. Серед верхньопалеолітичних типів (12,19 відсотка) переважають різці.

У колекції виявлено кілька рубил, серед яких наявні мікокські. Інтерпретація цієї колекції досить складна. Автори схильні віднести індустрію шару С до мустьє типу Феррасі, разом з тим присутність рубил зближує її з варіантом МТА (тип А); у свою чергу, пластинчастий та верхньопалеолітичний компоненти нагадують індустрію шару СА, а згадані мікокські знаряддя можуть говорити про мікокський вплив.

Шар В1. У колекції нараховується 1122 предмети. Із 246 нуклеусів і їх фраґментів 40 віднесено до левалуазьких, 9 — до пластинчастих призматичних. Останні доволі грубі, мають жовнову спинку, дві протилежні фасетовані ударні площадки. Серед левалуазьких ядрищ частіші повторні доцентрові.

Більшість левалуазьких сколів мають видовжені пропорції, нагадують пластини, не мають слідів ретушування. Левалуазькі вістря складають 3,68 відсотка колекції.

У типологічному наборі найкраще репрезентована мустьєрська група знарядь (52,31 відсотка). Виразними зразками представлені конверґентні скребла (33,51 відсотка) та прості випуклі (24,93 відсотка). Подвійні скребла складають 5,26 відсотка. Для виготовлення конверґентних скребел часто застосовувались левалуазькі заготовки. Зубчасто-виїмчасті форми досягають 12,18 відсотка, набір верхньопалеолітичних знарядь (різці, скребки, зрізані пластини) — 8,86 відсотка. Вісім знарядь із колекції мають двобічну обробку. Ці вироби найшвидше можна віднести до Keilmesser, найбільш подібні вони до типу Prondnik (при цьому варто зауважити, що цей тип ножів насправді більш варіабельний, аніж та форма, яку вітчизняні палеолітознавці звикли інтерпретувати як ніж Prondnik). Подібної точки зору дотримуються й автори досліджень А. Тюффро і Н. Амелоот ван дер Хайден.

У заключних розділах дається коротка характеристика стратиграфічних умов залягання культурних шарів із пластинчастою індустрією на стоянках Порт Расен, Ле Розель, Р'енкур-ле-Бапом, Секлен і Рокур. Автори пропонують таку схему: Порт Расен і Ле Розель, розташовані на узбережжі Ла Маншу, правдоподібно, були заселені влітку; Р'енкур-ле-Бапом і Секлен (вологі долини) слугували зимівниками. Відстань між ними — близько 500 км. Географічне розташування пам'яток, відстань між ними наштовхнули авторів на думку про сезонні міґрації середньопалеолітичного населення — носіїв пластинчастих традицій. Рокур, очевидно, використовувався як місце переходів, короткочасних зупинок. Звичайно ж, автори вважають свої припущення попередніми і гіпотетичними, хоч вони заслуговують на увагу і подальше дослідження. Пластинчасту тенденцію розколювання можна спостерігати у багатьох індустріях кінця середнього плейстоцену, як-от, наприклад, „тепле мустьє" кар'єру Бутмаі-Мушембле у Монтьє, серія Боме-ле-Лож, Оз'єр у Бапомі, шари 5 і 7 у де Багарі, верстви II і IIА в Біаші, група стоянок Ріссорі у Бельґії, колекція Сен-Валері сюр Сомм у Франції. Подібними видаються колекції стоянок Секлен і Р'енкур-ле-Бапом (СА і С), що датуються стадією 5с. Індустрії цих двох пам'яток мають сильну мустьєрську традицію, виразний левалуазький компонент, поряд з яким співіснує пластинчастий спосіб розщеплення. У типології чітко домінують скребла.

Інші пластинчасті індустрії, зафіксовані майже в аналогічних стратиграфічних умовах, відкрито на стоянках Сен-Жермен-де Во (Низька Нормандія), Рокур у Бельґії, вулкан Тьонхессберґ у Німеччині. Представлені пластини також у Райндалені (Німеччина).

Пластинчастий феномен Північно-Східної Європи не повторює подібної ситуації на Близькому Сході, де пластинчасті індустрії (Табун, Юмальєн), розвивались в ащело-ябрудійському та левалуа-мустьєрському оточенні. Останніми часами досить сильний пластинчастий елемент зафіксовано в Україні. Стосовно цього варто зауважити, що сьогодні ми маємо лише два реґіони, де проявились пластинчасті індустрії: Крим (стоянка Кабазі II, шар II; автор розкопок В. Чабай простежує тут перехід від левалуазького способу розщеплення, тип Біаш, до пластинчастого типу Рокур) та Закарпаття (Королеве-Гострий Верх, шар 1а, та Королеве II, шар II). Королеве-Гострий Верх, шар 1а репрезентує пластинчасту техніку розщеплення і поєднання у типологічному наборі верхньопалеолітичних (переважно скребки) і мустьєрських форм. На стоянці Королеве II (шар II) зустрічаємо пластинчасту техніку розщеплення у комплексі з листоподібними вістрями і більш виразним середньопалеолітичним елементом у типології. На жаль, датування цих

комплексів на сьогодні залишається проблематичним. Можна лише впевнено сказати, що вони простежені у суглинку над палеоґрунтом, що відповідає останньому міжзледенінню. Індустрії з пластинчастою технікою розколювання існували у більш-менш синхронних геологічних умовах в різних палеогеографічних зонах (Північна Європа, Україна, Близький Схід, південь Африки). Можна ставити багато питань стосовно цього феномену (його появи і зникнення), однак важливо констатувати той факт, що саме це явище вписується у важливе кліматичне коливання (початки останнього зледеніння) в тих регіонах, де вплив на довкілля був досить відчутним.

Наявність кількох рубил у шарі С стоянки Р'енкур-ле-Бапом свідчить про подібність певної частини колекції до МТА (тип А), для якого характерні плоскі трикутні рубила на відщепах (bifaces triangulaires plats). Знаряддя на відщепах з однобічною обробкою у МТА півночі Франції завжди складають досить варіабельну мустьєрську групу. Верхньопалеолітичні типи, як-от ножі зі спинкою, досить чисельні і переважають над зубчастими і виїмчастими формами. МТА (тип А) досить добре репрезентований на всьому атлантичному узбережжі Франції. Для МТА Бретані більш характерна присутність овальних, мигдалеподібних і дископодібних рубил (ovalaires, amygdaloïdes et discoïdes), більш спорадичні колуни (hacheraux) на відщепах і двобічні колуни (bifaces hacheraux). Знахідки, класифіковані як МТА, відомі у гроті ля Вале Орез у Рінксанті. До МТА належить також фація (можливо, більш пізня), у якій відсутні трикутні пласкі рубила і натомість трапляються маленькі рубила (Амель). МТА — це мустьєрська фація, яка характеризується у Великобританії рубилами особливої форми (зі зрізаними кінцями — „bouts coupés"). Цей район є до певної міри межею розповсюдження МТА. На сході трапляються МТА у Бельгії і досить рідко у західній частині Німеччини.

Мікок у розумінні Г. Бозінського уже зафіксовано на півночі Франції завдяки знахідкам маленьких рубил (Fáustel) — знарядь з двобічною обробкою, випуклопрямих у розрізі (Halbkeil), — в Сен-Ашелі, кількох двобічнооброблених знарядь у долині Есн, листоподібного скребла і рубила з двобічною обробкою в долині Оаз, прондніків у Бетюні. Розкопки в Р'енкур-ле-Бапом свідчать про розповсюдження мікоку (чи індустрій, яким притаманні мікокські риси) на захід.

Дійсно, інструментарій шару B1, який попередньо датується стадією 4 і представлений як шарантська індустрія з мікокським впливом, включає, з одного боку, кілька листоподібних вістер, а з іншого — прондніки, добре відомі у мікокських пам'ятках Центральної Європи.

Специфічних для мікоку рис надають кілька рубил індустрії шару С. Слід зауважити, що ці знаряддя, названі характерними для мікоку, співіснують з леваллуазькою технікою. Центральноєвропейський мікок практично не дає поєднання суто мікокських рис з леваллуазькою технікою. Винятком можна вважати лише індустрію шару А стоянки Кьонігсауе в Німеччині.

Деякі пам'ятки північного заходу Європи (Трессень у Бретані, Шанло в Паризькому басейні, грот Доктор у Бельгії, Уолверкот у Великобританії) можна також віднести до індустрій з мікокським впливом.

Археологічні комплекси Р'енкур-ле-Бапом зафіксовані у відкладах, характерних для поміркованого та помірно-холодного клімату. На жодній зі стоянок Північно-Західної Європи не засвідчено перебування тут людини в періоди погіршення кліматичних умов. Разом з тим видається можливим прослідкувати тут розвиток індустрій протягом усієї пізньої фази середнього палеоліту, зокрема пластинчастих індустрій як перехідних від середнього до верхнього палеоліту. Разріз Р'енкур-ле-Бапом демонструє таку картину: пластинчасті індустрії шарів СА і С пере-

криваються індустрією шару В, тобто шарантом з мікокським впливом. Останній набір, як уже було зауважено, включає кілька призматичних нуклеусів і знятих з них пластин, що, у свою чергу, фіксує появу пластинчастої техніки на початку (чи трохи пізніше) зледеніння. Більш пізні індустрії у цьому реґіоні, як-от Корбегем чи шар А в Р'енкурі з левалуазьким способом розщеплення (визначене чи повторне доцентрове), віднесені до мустьє. Індустрія Єнін-сюрКоже у загальних рисах демонструє аналогічні технологічні прийоми.

Нові дані, отримані при дослідженні стоянки Р'енкур-ле-Бапом, фіксують появу в північних реґіонах груп людей, які прийшли сюди з Центральної Європи, Паризького басейну чи південного заходу Франції у часи кліматичних поліпшень з появою мисливської здобичі.

Лариса КУЛАКІВСЬКА

Давня історія України / Ред. колегія В. Станко, С. Березанська, В. Гладилін, М. Гладких, В. Отрощенко.— К.: Наук. думка, 1997.— 559 с., іл.

Вихід у світ першого тому тритомної „Давньої історії України" — праці наукового колективу Інституту археології НАН України — є продовженням традиції, яка була започаткована у 50-х рр. виданням „Нарисів стародавньої історії Української РСР" (К., 1957). Зіставлення рецензованої книги з „Нарисами...", а також іншими колективними монографіями з археології України[1] наочно засвідчує успіхи української історично-археологічної науки як у польовому дослідженні пам'яток археології, так і в теоретичному узагальненні отриманих матеріалів. Незаперечним є той факт, що зі здобуттям Україною державної незалежности кардинально змінились умови для розвитку української національної історичної науки: вона має відображати реальний історичний процес, а не надумані історичні схеми, які існували за часів тоталітарного радянського режиму.

Рецензований том, що має назву „Первісне суспільство" (обсяг 558 сторінок), складається з двох частин; кожна частина поділяється на розділи, а кожен розділ містить 5—7 глав. На наш погляд, така структура книги є доволі складною — поділ частин на розділи виглядає зайвим, а в науковому плані й не зовсім точним. Так, назва першої частини — „Кам'яний вік", другої — „Енеоліт та бронзовий вік". Тим часом відомо, що енеоліт (мідно-кам'яний вік) є частиною кам'яного віку.

Оскільки і назва монографії, і назви всіх її глав мають суто історичне звучання (Побут. Господарство. Суспільний устрій та інші), то варто було б і в назвах розділів вживати історичну термінологію. Однак, за винятком розділу I в частині I, усі інші мають археологічний зміст (Епоха пізнього палеоліту. Епоха мезоліту. Неолітична епоха та інші). Тут варто нагадати, що в українській історіографії останніх двох десятиліть запропоновано кілька схем періодизації первісної епохи. Якщо для авторського колективу з якихось причин такий підхід вважався неприйнятним, то

[1] Археологія Української РСР: У 3-х т. / Під ред. В. Д. Барана, С. М. Бібікова, В. Й. Довженок, Ю. М. Захарука, О. М. Лескова, Д. Я. Телегіна, О. І. Тереножкіна, Ф. П. Шевченка, І. Г. Шовкопляса.— К., 1971.

криваються індустрією шару В, тобто шарантом з мікокським впливом. Останній набір, як уже було зауважено, включає кілька призматичних нуклеусів і знятих з них пластин, що, у свою чергу, фіксує появу пластинчастої техніки на початку (чи трохи пізніше) зледеніння. Більш пізні індустрії у цьому реґіоні, як-от Корбегем чи шар А в Р'енкурі з левалуазьким способом розщеплення (визначене чи повторне доцентрове), віднесені до мустьє. Індустрія Єнін-сюрКоже у загальних рисах демонструє аналогічні технологічні прийоми.

Нові дані, отримані при дослідженні стоянки Р'енкур-ле-Бапом, фіксують появу в північних реґіонах груп людей, які прийшли сюди з Центральної Європи, Паризького басейну чи південного заходу Франції у часи кліматичних поліпшень з появою мисливської здобичі.

Лариса КУЛАКІВСЬКА

Давня історія України / Ред. колегія В. Станко, С. Березанська, В. Гладилін, М. Гладких, В. Отрощенко.— К.: Наук. думка, 1997.— 559 с., іл.

Вихід у світ першого тому тритомної „Давньої історії України" — праці наукового колективу Інституту археології НАН України — є продовженням традиції, яка була започаткована у 50-х рр. виданням „Нарисів стародавньої історії Української РСР" (К., 1957). Зіставлення рецензованої книги з „Нарисами...", а також іншими колективними монографіями з археології України[1] наочно засвідчує успіхи української історично-археологічної науки як у польовому дослідженні пам'яток археології, так і в теоретичному узагальненні отриманих матеріалів. Незаперечним є той факт, що зі здобуттям Україною державної незалежности кардинально змінились умови для розвитку української національної історичної науки: вона має відображати реальний історичний процес, а не надумані історичні схеми, які існували за часів тоталітарного радянського режиму.

Рецензований том, що має назву „Первісне суспільство" (обсяг 558 сторінок), складається з двох частин; кожна частина поділяється на розділи, а кожен розділ містить 5—7 глав. На наш погляд, така структура книги є доволі складною — поділ частин на розділи виглядає зайвим, а в науковому плані й не зовсім точним. Так, назва першої частини — „Кам'яний вік", другої — „Енеоліт та бронзовий вік". Тим часом відомо, що енеоліт (мідно-кам'яний вік) є частиною кам'яного віку.

Оскільки і назва монографії, і назви всіх її глав мають суто історичне звучання (Побут. Господарство. Суспільний устрій та інші), то варто було б і в назвах розділів вживати історичну термінологію. Однак, за винятком розділу I в частині I, усі інші мають археологічний зміст (Епоха пізнього палеоліту. Епоха мезоліту. Неолітична епоха та інші). Тут варто нагадати, що в українській історіографії останніх двох десятиліть запропоновано кілька схем періодизації первісної епохи. Якщо для авторського колективу з якихось причин такий підхід вважався неприйнятним, то

[1] Археологія Української РСР: У 3-х т. / Під ред. В. Д. Барана, С. М. Бібікова, В. Й. Довженок, Ю. М. Захарука, О. М. Лескова, Д. Я. Телегіна, О. І. Тереножкіна, Ф. П. Шевченка, І. Г. Шовкопляса.— К., 1971.

логічно було б подати аналіз існуючих періодизаційних схем у вступі до тому. Разом з тим впадає у вічі певна одноманітність назв глав, що дещо спрощує і саму передачу і суть історичних процесів, модернізує їх на ранніх етапах давньої історії. Чи є, наприклад, підстави говорити про господарство і побут у ранньому палеоліті в такому розумінні, як про господарство і побут в епоху бронзи? До речі, якщо розділ II (частина I) має назву „Епоха пізнього палеоліту", то, очевидно, повинен бути і розділ під назвою „Епоха раннього палеоліту", якого у книзі немає.

У розділі I (частина I) під назвою „Найдавніше населення на території України" (автор 1—4 глав В. Гладилін; автори 5—6 глав В. Станко і В. Гладилін) розглядаються питання природного середовища та шляхів первісного заселення найдавнішою людиною території України, а також господарства, побуту, культурно-історичних процесів у ранньому палеоліті, суспільного устрою, духовної культури та подано антропологічну характеристику населення епохи палеоліту. Ці та ряд інших питань висвітлені з урахуванням найновіших матеріалів та думок учених. Зокрема, детально розглядається напрямок заселення території України з Балкано-Карпатського реґіону в ашельську пору раннього палеоліту. Про розселення в мустьєрську добу мовиться дуже коротко, майже нічого не сказано, зокрема, про середньодністровські пам'ятки та їх дослідника всесвітньовідомого вченого професора О. Черниша. Тут переважає технологічний опис знарядь, меншою мірою стоянок, територіальних груп пам'яток (культур) з особливостями матеріального виробництва й побуту, а отже, зародження реґіональних етнічних структур. У загальних рисах наголошується, що „ідея множинності форм локальних проявів палеолітичних індустрій не призвела, однак, до такого ж однодумства в питаннях вироблення єдиних і загальноприйнятих принципів локального розподілу палеолітичних комплексів" (С. 40).

Заслуговує уваги вичленування у початкову (ашельську) пору двох культур — королевської в Українському Закарпатті і бодрацької у Криму, а також коротка характеристика низки мустьєрських культур на основі типів та варіантів крем'яних індустрій. Ряд оригінальних думок висловлено у невеличких розділах про суспільний лад (С. 44—45), духовну культуру (С. 46—47) та антропологічну ситуацію (С. 47—51). Простежується критичний підхід до існуючих у радянські часи положень про життя ранньопалеолітичних громад (передплем'я) та родоплемінний устрій мустьєрського населення (С. 44). В. Станко віддає перевагу поширеному в палеолітознавстві термінові „прагромада" і обмежується загальним твердженням про консолідацію мустьєрських колективів (С. 45).

Розділ II „Епоха пізнього палеоліту" (співавтори В. Станко і В. Гладилін) включає питання побуту і матеріальної культури (Гл. 1), господарства (Гл. 2), культурно-історичного процесу (Гл. 3), суспільного устрою (Гл. 4) і духовної культури (Гл. 5). У вступі до розділу детально висвітлено зміни природних умов з урахуванням нових матеріалів, виявлено ряд думок стосовно давно розробленої періодизації пізнього палеоліту. Автори обґрунтовують положення про те, що в межах Близького Сходу та Південно-Східної Європи, включаючи Закарпатську область України, темпи суспільного розвитку були значно швидшими і перші пізньопалеолітичні індустрії сформувались 70—65 тисяч років тому (С. 56). В розділі проводиться думка, що в різних реґіонах України переважав автономний шлях формування пізньопалеолітичних культур, хоч слушно підкреслюється, що не слід виключати певних міґрацій (С. 58).

Речові джерела з близько 800 палеолітичних пам'яток дали змогу детально висвітлити питання занять, соціального життя і духовної культури населення. Однак дещо побіжно, на наш погляд, проаналізовано таку проблему, як довгочасові поселення (С. 60). На території України відкрито численні пізньопалеолітичні жит-

ла. Але опис їх конструкцій подається головним чином на матеріалах Дніпровського реґіону. Ряд нових положень містить глава про господарство. Тут зроблено спробу виділити три реґіони, що відначалися особливостями в полюванні на певні види тварин (С. 74). На нашу думку, дещо прямолінійно трактується питання про те, що основою господарства громад пізнього палеоліту були мисливство та збиральництво. Такий же прямолінійний характер має наступне положення: „До періоду палеоліту сходять найважливіші культурно-історичні надбання людства" (С. 17). У главах 3—5 є ряд цінних думок про зв'язки між різними громадами мисливців, про характер етнокультурних процесів (автори називають їх культурно-історичними), наслідком яких була поява близьких форм культури.

Характеризуючи суспільне життя (суспільний устрій), автори вважають, що основним осередком пізньопалеолітичного суспільства була ранньопервісна громада, яка складалася з індивідуальних споріднених сімей (С. 91). Однак поза увагою залишилась велика сім'я, яка засвідчена практично в усіх відсталих племен. Далі згадується парна сім'я (С. 93), хоч відомо, що це далеко не ідентичні сімейні структури. Цілий ряд цінних матеріалів читач знайде в главі про духовну культуру (мистецтво, деякі споруди з культовим призначенням і т. п.).

Розділ III „Епоха мезоліту" (автор В. Станко) написаний у такому ж ключі, як і попередній. Автор, на наш погляд, правильно наголошує, що формування історичних спільностей доби мезоліту в Україні проходило переважно шляхом розпаду і розселення місцевих пізньопалеолітичних спільностей (С. 119). Подається короткий опис здебільшого нового матеріалу з маловідомих широкому загалові поселень, наприклад, з Мирного в Нижньому Подунав'ї. Розглянуто й питання про мезолітичні культури, господарство. Очевидно, варто було точніше сформулювати своє розуміння кризової ситуації в мисливському господарстві (С. 141). Адже важко погодитися з думкою, що ця криза мала, наприклад, глобальний чи інший характер.

Загалом усі три розділи написані відомими спеціалістами в галузі палеоліту і мезоліту України зі знанням справи, з намаганням по-новому підійти до висвітлення ряду як давно поставлених, так і нових питань. Певні упущення при цьому, мабуть, є закономірними.

Значну кількість проблем розглянуто в розділі IV (частина I) „Неолітична епоха" (автор Н. Котова). За останні десятиліття найбільшу кількість нових речових матеріалів було отримано в Середньодніпровському та Приазовському реґіонах. Це знайшло висвітлення у відповідних главах розділу. Не викликає сумнівів положення про виділення двох великих культурно-історичних областей: маріупольської та сурської з поділом на дрібніші етнокультурні утворення. Тут є певні історіографічні екскурси, зокрема внесені певні уточнення у схеми культур, запропоновані в 1960—1980-х рр. Д. Телегіним. Певна увага приділена аналізові ситуації з вивченням буго-дністровської культури, шляхів її формування, зв'язків з дунайсько-балканським світом культур.

Разом з тим у главі „Етнокультурна ситуація" мають місце окремі недоліки. Найсуттєвішим з них є те, що тут зовсім пропущено нарис про культуру лінійно-стрічкової кераміки. Відомості про неї з'являються щойно в главі „Побут і господарство" та наступних. Досить проблематичним є твердження, що зростання населення буго-дністровської культури змусило його розселитись до Південно-Східного Полісся, а на сході — до Правобережжя (С. 167). Ряд цікавих думок висловлено при характеристиці господарства і побуту. Однак деякі з них є недостатньо вмотивованими. Наприклад, що носії культури мальованої кераміки в Закарпатській Україні мали високорозвинуте землеробство (С. 178). Опис життя носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки подано однобоко, за старими публікаціями (С. 193, 196).

Поряд з цим заслуговує похвали нарис про керамічне виробництво, намагання широко використати праці палеоетнологів і зіставити їх з відомостями про неолітичну спільність України. Прикладом такого підходу може бути розповідь про те, як неолітичному населенню доводилося загороджувати поле або виганяти худобу на пасовище під наглядом пастухів (С. 179). Для більшої переконливости повторюється твердження, що 50 відсотків м'ясної їжі забезпечувало скотарство (С. 176, 181). Глава про соціальний устрій (С. 199—210) в основі являє собою нарис про соціальне життя відсталих суспільств, зафіксоване у різних реґіонах Ойкумени. У цьому криється певна небезпека механічного перенесення норм соціального життя позаєвропейських суспільств на життя неолітичних мешканців Європи.

Водночас хочемо виділити ряд цікавих думок про структуру племен, родів на матеріалах могильників Подніпров'я та Приазов'я. Дещо розпливчастим є твердження, що неолітичний рід на території України веде своє походження від тотема (С. 201) або ж має патрилінійний характер (С. 205). Останнє твердження має певною мірою принциповий характер, і його позитивне вирішення, без сумніву, було б певним теоретичним набутком. Загалом розділ написаний дещо поспішно, поряд з вдалими нарисами є недостатньо обґрунтовані думки. Зрештою, це відображає стан вивчення неоліту в Україні.

Розділ I частини II (автор В. Круц) написаний на високому рівні як з погляду історіографічного, так і археологічного аналізу речових джерел. Важливе місце в ньому займає нарис про трипільців та інші осілі племена із землеробсько-скотарською економікою Карпато-Волинського реґіону (племена лендельської культури, лійчастого посуду та інші). Однак ми схиляємось до думки, що не є належно обґрунтованим твердження про відхід трипільців з Верхньої Наддністрянщини у зв'язку з появою населення культури лійчастого посуду (С. 269). Даниною минулому є положення про те, що трипільська культура і культура лійчастого посуду припинили своє існування унаслідок появи носіїв культури кулястих амфор (С. 270). У розділі повторено без додаткової арґументації відоме положення про те, що наприкінці енеоліту на північних відламах трипільського світу в ареалі поширення культури кулястих амфор виступають протослов'янські племена (С. 308). Це положення, вважаємо, має чисто надуманий характер.

Відомості про Бронзовий вік (розділ II) були б неповними, якби не вказати на окремі неточності, пов'язані з оцінкою комарівської культури. Наприклад, важко погодитися з авторами, що „[...] комарівська культура — слов'янська периферія" (С. 389). А чому, властиво, ареал комарівської культури не міг входити до праслов'янського ядра? Згадаймо ж бо, саме на Верхній і Середній Наддністрянщині, яка в минулому була основною територією поширення комарівської культури, у V—VII ст. з'явилися, за даними В. Барана, найраніші слов'янські пам'ятки. Більше того, саме на пізньокомарівському ноанізованому підґрунті вже до початку періоду НаА викристалізувалися пам'ятки висоцької культури. Власне у носіях висоцької культури такі видатні вчені, як Л. Нідерле, М. Грушевський, Л. Козловський, Т. Сулімирський, Я. Пастернак, вбачали геродотових неврів, яких переважна більшість дослідників трактує як предків слов'ян, і передовсім слов'ян східних (В. Канівець). Дискусійною видається й така фраза: „[...] фракійці та ілірійці, з якими пов'язана гальштатська культура, що частково поширилася на Правобережну Україну" (С. 389). По-перше, гальштатську культуру, яка була поширена у VII—V ст. до н. е. у приальпійських областях, прийнято пов'язувати скоріше з ілірійцями, причому найбільш східні пам'ятки цієї культури не поширилися далі Моравської Брами. Мабуть, автори мали на увазі одну з культур гальштатського періоду — фракійського гальштату, яка на території Правобережної України пред-

ставлена голіградською групою (іноді вона іменується як культура Гава-Голігради або голіградська). Етнічний склад носіїв голіградської культури досі не визначений, хоча встановлено, що фракійці на початку ранньозалізної доби в Карпатському реґіоні не проживали[2].

Ряд неточностей відзначаємо і в картах поширення пам'яток. Наприклад, на карті № 15 (С. 420), названій авторами „Культури доби фінальної бронзи (XII—X ст. до н. е.)", нанесено також пам'ятки пізньогальштатського часу — Медина, Михалків та інші, які датуються щойно VIII ст. до н. е. Цього можна було б уникнути, якби підпис під розглядуваною картою назвати „Культури кінця (або рубежу) епохи бронзи і початку раннього заліза", оскільки ранньозалізний вік, як відомо, на нашій території настав не пізніше XI—X ст. до н. е. І взагалі виникає думка, чи доцільно виділяти вельми гіпотетичну під кожним оглядом „добу фінальної бронзи" і обмежувати її часом XII—X ст. до н. е. (С. 420), якщо кількома сторінками раніше пізній період бронзи в Україні був уже обмежений рамками 1200—800 рр. до н. е. (С. 386). Такі хронологічні розбіжності не додають солідности рецензованому виданню. Не цілком правильне уявлення мають автори і про центральноєвропейську хронологію досліджуваного періоду. Наприклад, для датування центральноєвропейських пам'яток бронзового віку використовується не хронологічна шкала А. Можоліч, яка була розроблена на матеріалах Карпатського реґіону (С. 386), а шкала, запропонована ще П. Райнеке і згодом узгоджена Г. Міллер-Карпе з абсолютними датами.

Також викликає заперечення спроба авторів зарахувати такі пам'ятки висоцької культури, як Звенигород, Ясенів, Смереківка, Увисла, до гава-голіградських старожитностей (С. 421). Окрім того, мусимо відзначити загальну тенденцію у викладі матеріалу в розділі II, що полягає у сутттєвому іґноруванні західноукраїнських пам'яток епохи бронзи (культури комарівська, Ноа, висоцька, голіградська). Пам'яткам цих культур майже зовсім не приділено уваги, а тим часом таким поодиноким пунктам, як Пустинка, Усове Озеро та іншим, відведено аж дванадцять сторінок тексту з численними ілюстраціями (С. 427—439). На цю особливість у підборі авторами матеріалу можна було б не звертати уваги, однак матеріали і Пустинки, і Усового Озера вже видрукувані окремими монографіями і навіть з тими самими ілюстраціями.

У главі 3, яка названа „Господарство", автори знову ж таки не звертають майже ніякої уваги на матеріали зі західноукраїнського реґіону. Виглядає так, ніби на захід від Збруча в той час не відбувалось нічого, що було б варте наукового дослідження. А саме така думка напрошується після ознайомлення із підрозділами „Землеробство", „Скотарство", „Полювання та рибальство". Навіть у підрозділі „Виготовлення кераміки" обійшлися без згадок комарівських ваз і голіградських амфор. Лише в підрозділі „Гірнича справа та обробка металів" (С. 458—470) трапляються поодинокі покликання на пам'ятки Прикарпаття і Волині. Але й тут авторам не вдалося уникнути помилок. Наприклад, на малюнку 170 відсутнє зображення залізної голки з кургану в селі Городищі Самбірського району на Львівщині (з розкопок В. Кобільника), хоч на сторінці 462 є на цей малюнок покликання. На сторінці 461 Городенківський район зараховано до Тернопільської області, хоч він належить до Івано-Франківської. І, звичайно, прикро, що в усій третій главі розділу II, яка називається „Господарство", не знайшлося місця для згадки про солевиробничі комплекси Українського Підгір'я, які функціонували протягом ран-

[2] Georgiev V. Introduzione alla storia delle Lingue indoeuropee // Incunabula graeca.— Roma, 1966.— T. 9.— P. 136.

ньогальштатського періоду (Текуча I—V, Лоєва, Космач). Власне гуцульські солеварні пізньобронзової доби поряд зі славнозвісними соляними копальнями в Гальштаті та Велічкою творили соледобувну провінцію Центральної Європи, яка вже в той час працювала майже виключно на експорт свого дорогоцінного продукту, спонукуючи тим самим пожвавлення торгово-обмінних контактів[3]. Ми не знаємо, що спонукало авторів не згадувати про солеварні пізньобронзової доби з українських теренів у цьому розділі.

У главі 4 „Суспільний устрій" при розгляді ієрархічности суспільства бронзової доби згадується Гордіївський могильник. Останній цікавий з двох причин: по-перше, його першовідкривачі не дійшли згоди, до якої з виділених на сьогодні археологічних культур зарахувати Гордіївський могильник; по-друге, відомою особливістю гордіївських поховань є те, що майже кожне з них містило багато прикрас із золота, срібла, бурштину, заліза. Це схилило авторів до висновку про багаті поховання жінок. Майже повну відсутність у гордіївських курганах решток людських кістяків автори схильні пояснювати їх пограбуванням (С. 493). Однак таке припущення суперечить логіці, оскільки найкоштовніші речі при такому „пограбуванні" чомусь були залишені неторканими. Відсутність у такому разі кістяків може наводити на думку про кенотафи або якісь інші культово-релігійні (поминальні?) об'єкти, які могли існувати на Гордіївському могильнику. Чи не цій традиції зобов'язані своєю появою і відомі Михалківські скарби?

Мабуть, слід частково погодитися з авторами, які в розділі II трактують пам'ятки чорноліської культури як залишені геродотовими агафірсами (С. 396—397). Правда, зараховувати останніх до фракійського етносу ми не бачимо підстав, а додаткових арґументів на користь саме такої етнічної належности агафірсів автори не подають. Дозволимо собі нагадати нашим шановним колегам, що гіпотезу про агафірсів як про мешканців Середнього Подністров'я (а саме тут ми маємо найяскравіші і найраніші вияви чорноліської культури), висловили свого часу В. Щербаківський[4], Х. Коте[5], Я. Пастернак[6].

На закінчення слід наголосити, що незначні огріхи, допущені авторами у підборі і викладі матеріалу, аж ніяк не применшують значущости рецензованого видання. Така книга давно була потрібна нашому читачеві. І саме синкретична, узагальнююча форма запропонованих нарисів є доволі вдалою. Хочеться сподіватися, що незадовго вийдуть у світ наступні (другий і третій) томи „Давньої історії України". А отже, немає сумніву, що вони будуть ще не раз перевидаватися і вдосконалюватися й стануть таким чином одним з найпопулярніших видань із найдавнішої історії нашої держави.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ,
Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА,
Микола ПЕЛЕЩИШИН

---

[3] Крушельницкая Л. Восточнокарпатский солеваренный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— С. 88—90; її ж. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 56—121.

[4] Щербаківський В. Формація української нації.— Прага, 1941.— С. 66.

[5] Kothe H. Skuthen Begriff bei Herodot // Klio.— 1969.— N 51.— S. 45.

[6] Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами.— Торонто, 1961.— С. 432.

Олександр Домбровський. Студії з ранньої історії України. Збірник праць.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— 536 с. (Українознавча бібліотека НТШ. Число 9)

Однією з головних передумов успішного розвитку наук на сучасному етапі є „тяглість пошукового процесу, спадкоємне засвоєння ідей попередніх поколінь учених і критичне використання їхньої спадщини для подальшого розвитку знань і побудови нових концепцій“[1]. Ця теза особливо важлива для такої класичної науки, як історія, у чому переконують пропоновані увазі читача праці О. Домбровського. Вони, як мало які зі сучасних досліджень, засвідчують, що спадкоємність і тяглість пошукового і дослідницького процесів творять надійний міст між довоєнною і сучасною історіографією у питанні ранньої історії України. І це торкається не лише безпосереднього аналізу досягнень української і світової археологічної науки, а й спроби нового прочитання викопних пам'яток у світлі давніх джерел. Останнє помітне і в зворотному плані — новому прочитанні наративних творів старогрецьких і східних авторів та оцінці археологічних знахідок. У працях широко використана нова зарубіжна література.

Рецензоване видання є збірником вибраних наукових творів О. Домбровського, що друкувалися протягом 1960—1990-х рр. у журналі „Український історик“. Нині ці праці (як і сам журнал за попередні роки) маловідомі і малодоступні не лише загалові, але й спеціалістам. Одна стаття друкується вперше. Разом з тим слід визнати, що в Україні творчість О. Домбровського є малознаною. Тому ініціативу видання праць ученого НТШ та Українським історичним товариством треба всіляко вітати.

Книжка складається з трьох розділів: 1. Рання історія України (С. 25—296); 2. Новітня історія України: події, особи, інституції (С. 97—401); 3. Дискусійні статті та дослідження (С. 403—492). Відкривають її вступні статті, а закінчують покажчики (іменний і географічний) до основного тексту. Крім того, збірник містить майже повну бібліографію праць Олександра Домбровського (С. 493—513).

Оглядаючи книжку, ми зосередимось лише на першому та частково третьому її розділах, які торкаються стародавніх і давніх часів та опрацьованої проблематики історії України безпосередньо докиївської доби. Власне, ці питання мають пряме відношення до публікованого тому „Записок НТШ“.

Аналізуючи загалом науковий доробок О. Домбровського з ранньої історії України, доводиться констатувати, що трактування ученим поставленої теми ґрунтується головним чином на позитивістських засадах історичної науки. При з'ясуванні проблем ранньої історії дослідник послідовно дотримується таких постулатів:

1. Український народ, як й інші великі народи світу, має власну давню історію, є автохтоном на своїй землі; велика частина його території входила до складу найдавнішої прабатьківщини слов'ян.

2. Український народ генетично пов'язаний із пра- і ранньослов'янським (протоукраїнським) населенням, що проживало на території України. Початки його простежуються від часу трипільської культури й пізніше — у спільнотах Скитії (Скіфії), Сарматії, Союзу антських племен і сягають передодня літописних племен та доби створення Київської держави.

3. Кістяк праслов'янського автохтону України становило хліборобське населення Подніпров'я і прилеглих до нього теренів. Прихід і перебування на україн-

[1] Романів О. Вступне слово // Домбровський Олександр. Студії з ранньої історії України. Збірник праць.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— С. 3.

ських землях номадних елементів порушували на різних етапах традиційний антропологічний, етнічний та культурний статус життя і відносин на українських землях. Одна частина їх, однак, не насиджуючи місця, переміщувалася на нові території, інша — оселялася (скито-сарматські племена), творячи згодом релятивний господарський і культурний синкретизм із раннім русько-українським населенням; паралельно відбувалося „змішування грецької культури з культурою автохтонного населення земель України".

4. Доба переселення народів супроводжувалася занепадом сарматів, відходом з території України ґотів, гунів й інших племен, у зв'язку з чим на арену европейської історії вийшли східні слов'яни. Їх консолідація відбувалася в античний період. Союз антсько-східнослов'янських племен створив основу для появи Київської Руси.

Для проникнення в ранньоісторичні процеси України О. Домбровський заглиблюється у найдавніші писані джерела, досліджуючи навіть джерелознавчі аспекти проблеми. Найперше він звертається до грецької логографії (С. 27—30), однак вона для нього малопізнавальна, бо ґрунтується на міфологічно-фольклорних оповідях. Порівнюючи логографію з першопочатками історіографічних писань, учений робить спробу дати оцінку Геродота та інших стародавніх історіографів узагалі: „Під час, коли Геродот являється першим, хто ужив термін „історія", то Полібій був першим, хто ужив термін „прагматична історія". Так, отже, Геродот „оповідає" історію, Тукидид (Фукидид) застосовує історичну критику, а Полібій прагматизує історію. Такий стан розвитку грецької історіографії. Геродотів стиль нагадує згодом Ксенофонт — не лише історик, але й мемуарист в одній особі" (С. 59).

У конкретному дослідженні проблематики ранньої історії України О. Домбровський у своїх працях відштовхується від двох етногеографічних чинників — народу і території (з додатком чинника „держава" вони й визначали засади досліджень М. Грушевського) і саме у їх співдії будує свою концепцію розвитку стародавніх суспільств України. Він, наче резюмуючи М. Грушевського, констатує: „Нарід, як теза; територіальний принцип з його не лише позитивами, але й неґативами евразійського номадизму — антитеза; автохтонізм як поєднання етнографічного чинника з географічним у цілому контексті пра- і ранньоісторичного процесу — синтеза" (С. 211).

У цьому контексті вчений переходить до аналізу системи (ієрархії) суспільно-історичних і духовно-культурних феноменів епох. Він зосереджує увагу на тріаді „світ — Евразія — Україна". Територія останньої розглядається в руслі ранніх цивілізаційних епох як активна суспільно-територіальна одиниця і повноцінний об'єкт дослідження. Сам аналіз названої ієрархії полягає, з одного боку, у єднанні, а з другого — у поділі (диференціації) різних явищ суспільних антиподів.

Обрана методологія рельєфно характеризує діаметрально протилежні феномени суспільства, зумовлені впливом різних факторів історизму. Вони саме і виявляють „механізм історичного процесу в глобальному масштабі, у гармонійному поєднанні з логічною послідовністю історичної кавзальности". Суть проблеми, зауважує історик, полягає в тому, „щоб комплекс феноменів класифікувати як причинно пов'язану систему явищ, подій і фактів [...] та закодифікувати його у статистиці послідовно діючих законів як незаперечну теорію, побудовану на основі фактологічного матеріалу, об'єктивної і логічної інтерпретації історичного процесу та прагматично-історіософічної вдумливости (С. 99).

На думку О. Домбровського, „в різних географічних точках нашої планети [...] існують нерівності антропологічного, а отже, й геополітично-культурного характеру, які в ранньоісторичну добу впливали на процес диференціації економіки та соціального, культурного й політичного стилю життя" (С. 61).

У цьому контексті цікавлять ученого передусім ті питання, які можна та потрібно вирішити для з'ясування проблеми розвитку давньої України. Й тут прочитується чи не головна мета і найперше завдання досліджень історика. Він зауважує, що „дотепер історики не спромоглися „скодифікувати" в дусі філософії історії випливаючі із антиподів неписані закономірності раннього історизму наукової теорії, яка стала б історіософічною аксіомою при інтерпретації ранньоісторичних процесів Евразії й зокрема Східної Европи" (С. 61—62). І ця методологічна проблема, яка полягає у постійному „закриванні в собі" та браку масштабности досліджень, — одне з найважливіших спостережень у працях вченого.

Генеза антиподів ранньоісторичних процесів, на думку О. Домбровського, досить прозора, вона проходить від історичної диференціації суспільства до їх уніфікації. Далі, за його словами, „чим більше кристалізувалися відмінні між собою цивілізації світів" (ойкумени Сходу й Заходу, Півдня й Півночі), тим більше „явно виринали на горизонті [...] антиподи різних цивілізацій та зростав перманентний феномен духовних, а вслід за тим і життєвореальних історично-політичних конфліктів" (С. 63).

Ілюструє вчений ці явища передусім історичними відмінностями між Сходом і Заходом, за якими бачить ряд етапів. Чинниками становлення антиподів людської цивілізації на тлі ранньоісторичних процесів є: а) „екстремні відмінності між релігійними системами Сходу і Заходу у площині соціокультурно-психологічних основ"; б) „прояви соціополітично-державного життя"; в) „збройна боротьба між Сходом і Заходом — „двома світами"; г) „питання усвідомлення расових відмінностей, які згодом породжують прагнення до расоцентризму й суперництва".

Окрему сторінку у працях О. Домбровського становить дослідження відмінностей між цивілізаціями Півдня і Півночі. „Якщо у процесі кристалізування цивілізацій Сходу і Заходу головну роль відігравали расові, світоглядно-культурні й побутово-традиційні властивості, — зауважує історик, — то основну печать на процес творення цивілізацій південної і північної частин евразійського географічно-етнічного масиву наклали далекосяжні у своїх наслідках фактори антропогеографічного, кліматичного і геополітичного характеру" (С. 79).

Такий хід дослідження сприяє висвітленню генези різних цивілізацій, дає змогу краще зрозуміти універсальний історичний процес „без хронологічних і територіальних обмежень", а в ньому побачити його менші, дрібніші складові організми-антиподи, зокрема слов'янство, і передовсім східне.

Землі Східної Європи в контексті Південь—Північ, на думку О. Домбровського, становили у ранньоісторичну добу „збірний феномен антропогеографічно-екологічних, соціоекономічно-культурних та етногеополітичних факторів". Він будувався передусім на тому, що „сама природа перегородила його на дві основні частини — південну і північну". Та вони ще від „кам'яної епохи були розділені широкою смугою лісостепової, а далі на північ — лісової смуги і, нарешті, пралісів з багнами й мочарами". Тому Північ „у давні часи майже герметично була закрита від південного боку[...], а від заходу обмежена Балтикою. Вона вегетувала життям кам'яної епохи ще й тоді, коли в південно-східній Европі уже давно були в ужитку метали". В'язала Південь із Північчю переважно мережа рік, але вона, зрозуміло, була доступна не всьому населенню. Саме ці умови, репрезентуючи східноєвропейський Південь—Північ, характеризують „відмінні в антропогеографічно-екологічно-культурному відношенні терени з власним стилем ранньоісторичного процесу, а в подальшому — зі схильністю до племінно-соціо-етнокультурної диференціації двох різних світів" (С. 91).

Отже, пра- і ранньоісторичний розвиток різних народів, у тому числі слов'ян, проходив, на думку вченого, по лінії етнографічної диференціації, а не єднання

та уніфікації. Це одна з важливих тез історіософії О. Домбровського, яка, власне, становить основу всієї його концепції про розвиток стародавіх суспільств, у тому числі слов'янських. Дотримуючись поглядів М. Грушевського, він вважає, що „факт дуже ранньої диференціації (слов'ян) не підлягає сумніву", бо ще „перед розселенням приготувалися ті етнографічні та лінґвістичні відміни серед слов'янства" (С. 219). Що стосується конкретно території України, то антиподні явища, як це вдалося встановити, не мали виразних ознак (чим менші й компактніше розміщені території, тим антиподи більш „згладжені"). Вони проявлялися здебільшого на локальному рівні — у відмінностях побуту і культури племен (це диктувалося, як правило, природними умовами південних і крайніх північно-східних земель України), однак мали місце на рівні цивілізаційному, що виражалося, як вказує історик, в дуалізмі економічно-соціокультурного плану (давно осіле праслов'янське хліборобське життя і тривалий номадизм із власним стилем поведінки і наслідками). Цей історичний цивілізаційний антипод співіснував в Україні століттями, поборюючи себе й поступово спрямовуючись в одне прарусько-українське русло етногенетичного процесу. Ще один відмінний елемент, як зауважує вчений, стосується земель причорноморської смуги — з грецькими колоніями та високорозвиненим рільництвом. Та частина, пише О. Домбровський, „була в антиподному становищі до розташованої північніше степової смуги з проявами кочового способу життя" (С. 42). Однак північне населення Середнього Подніпров'я від найдавніших часів плекало „хліборобську культуру, а в зв'язку з тим і рано осіле життя". Автохтонізм праслов'ян на значній території України, незважаючи на окремі тривалі відмінності, сприяв згладженню протиріч аж до внутрішнього єднання історичного населення.

Рання історія України, на переконання О. Домбровського, є активним учасником цивілізаційних процесів Східної Європи і світу.

Багато місця у працях дослідника займає проблема етногенезу і автохтонізму українського народу. Власне, її навіть можна вважати лейтмотивом багатьох його праць, присвячених ранній історії України. Вже в концепції антиподних зіставлень закладене певне обґрунтування умов розвитку ранньої України як порівняно стабільної — принаймні у природно-географічному плані — території у Східній Європі. Це відіграло неабияку роль у пра- і ранньоісторичному розвитку етногенетичного процесу русько-української спільноти. Пізньонеолітична культура мальованої кераміки на українських землях, звана трипільською, є одним із ранніх етапів хліборобського способу життя населення цієї території. Спадкоємцями трипільської культури були згадувані в Геродотовій історії хліборобські племена, які „сіють збіжжя не собі на поживу, але на продаж" . О. Домбровський бачить безперервність у заселенні на значній території України і разом з тим спадкоємність в основній масі населення між часом до нової ери і після неї, пов'язуючи ці явища з активним причорноморським колонізаційним рухом і його впливами на північні терени протягом „приблизно тисячі років". Учений твердить, що внаслідок об'єднання Північного Причорномор'я з рештою племен українських територій „витворився симбіоз місцевої хліборобської культури з культурою грецьких колоній", який був своєрідним феноменом культурного дуалізму на території України, зумовлений „конфронтацією і співпрацею двох різних світів" (С. 93). Час від VI ст. до н. е. і до великого переселення народів, на думку вченого, засвідчує „загальну картину того культурного підсоння, яке діяло на фоні ранньоісторичного процесу античного Північного Причорномор'я", а в добу pax scythica місцеве населення мало відносно добрі можливості розвиватися у різних напрямах. Згадані племена розрослися так, що в VI ст. н. е. Прокопій Кесарійський говорив про „безчисленні

племена антів“ (С. 92). Усе це, зрозуміло, не обходилося без зовнішніх впливів та залишків культури народів, які кочували, або, кочуючи, залишалися на поселенні і на довший час. Таким чином, в культурному плані на українських землях в ранньоісторичні часи „схрещувалися культурні впливи Заходу, Близького й Далекого Сходу та Півдня“. Цю етнічну різноманітність сьогодні підтверджують археологічні знахідки. І сприяли тому не лише „втоптані“ номадні шляхи, але й такий фактор, як Дніпро та його допливи. Саме тут концентрувалися цивілізаційні процеси, визначальні для південно-східнослов'янських племен (С. 93).

Одним з вагомих спостережень, на якому окремо наголошує О. Домбровський, є те, що різні східні племена в добу великого переселення народів, потрапляючи в Україну, часто „переходили на осіле життя“. Отже, вони потрапляли, і це головне, не на пусті землі, а в обжите середовище, яке заселяв „протослов'янсько-праукраїнський етнічний субстрат“ (С. 95). Цілком відмінні умови були в той час на теренах сучасної Росії.

Кімерійський, а далі скитсько-сарматський періоди були наступним етапом у соціоекономічному, культурному і політичному житті України. В антський період ці процеси тривали, розвиваючись у нових якостях.

Наведені спостереження й оцінки консолідують концепцію вченого з поглядами Т. Лер-Сплавінського і Л. Нідерле щодо землі — прабатьківщини слов'ян, а також з висновками Я. Пастернака про те, що „ми можемо цілком певно приймати пізній неоліт — Трипілля за точку наукового опертя в аспекті прарусько-українського процесу“ (С. 123).

Цікавими є погляди О. Домбровського на психоісторичні явища стародавніх суспільств. Психоісторичні дослідження, на його думку, показують, що „антиподи духовностей виявляються сильнішими від політичних факторів“ (С. 91). На це питання звертається мало уваги в українській історичній науці, й не лише стосовно давніх епох. Психоаналітичні дослідження треба проводити, вважає учений, паралельно з соціологічними. Історик, опиняючись віч-на-віч зі складними питаннями психоаналізу центральноєвропейського і азійського номадів „в індивідуальному, а тим більше в колективному аспекті“, не повинен стояти осторонь історичної соціології, зокрема соціопсихології, з обов'язковим урахуванням їхніх взаємовідношень та взаємодії.

Знайшов місце в працях історика й погляд на територію України у стародавні часи як на цивілізаційне перехрестя між Сходом і Заходом. О. Домбровський робить ряд спостережень за реальними прикметами „пограничности“ української культури, зокрема у сфері правових уявлень, релігійного життя, у колі символів та ідей, що живили суспільну думку та буття населення. На його переконання, степовий доісторичний чи ранньоісторичний Схід був не менш органічно пов'язаний з Україною, ніж Захід.

Розглядаючи кардинальні проблеми ієрархії суспільно-історичних і духовно-культурних феноменів у рамках суспільних антиподів Схід — Захід, Південь — Північ, а водночас засвідчуючи автохтонність населення України, праслов'янську батьківщину на частині її земель, О. Домбровський паралельно приділяє велику увагу розвиткові та функціонуванню ранніх державних утворень, що поширювалися або впливали на ці землі. У структурі їх укладу, в побуті населення, духовних цінностях учений знаходить підтвердження для своїх концепцій. Такими є передусім Боспорське царство з державною організацією на Північному Причорномор'ї, Скитія та Союз антських племен.

Не менш цінні спостереження О. Домбровського щодо скитів, які вели осіле життя. Він ідентифікує їх з автохтонами-праслов'янами. Завдяки інтерполяції

хронологічних даних, узятих від Геродота та з інших джерел, історик доходить висновку, що „Реляції" Геродота належать до кінця VI (похід Дарія на скитів) — порогу V ст. до н. е., тобто часу, коли скити ще не займалися хліборобством. Скити почали переходити компактними масами на осіле життя щойно в IV ст., точніше, в другій половині IV ст., а Геродот згадує про „скитів-орачів" і „скитів-хліборобів" приблизно з доби походу Дарія на скитів, тобто з кінця VI ст. Отже, „скити-орачі" й „скити-хлібороби" не могли бути скитами — по суті, вони мусили належати до автохтонно-хліборобського населення, найправдоподібніше, слов'янського походження (С. 53). Висловлено припущення про зв'язок будинів, каліпідів, неврів зі слов'янами.

Опубліковані праці викликають також зацікавлення в контексті дослідження істориком праслов'янської культури та релігії на основі інформативних Геродотових описів вірувань скитів, їхніх жертвоприношень, різних інших побутових та культових дійств. Деякі рудименти цього світобачення ще сьогодні, на думку О. Домбровського, наявні в Україні, що також є певним підтвердженням прарусько-українського автохтонізму. Ці рудименти своїми кореням сягають принаймні IV ст. до н. е. Дослідник уважно вивчає також повідомлення Геродота про культ ґетського божества, що засвідчував монолатрію, а оскільки цей культ поширювався „у близькому сусідстві з українською територією, міг дати дещо спільного зі світом мітології понтійських греків і місцевого автохтонного населення". У цьому віруванні, вважає учений, виразно виступає „ідея позагробного життя та пітагореїзму". У світлі найновіших археологічних досліджень пізнавальними є уваги Геродота про похоронний обряд скитів, військові звичаї та взагалі духовність людини давноминулих епох в Україні. Недаремно Геродота, який захоплювався етнографією скитів й інших народів, які заселяли територію України чи перебували тут, називали „варварофілом" (Плутарх).

Заслуговує на увагу оцінка появи так званого „скитського мистецтва". На думку історика, „скити могли причинитися до розвитку[...] „скитського" мистецтва пізніше, але ж важливу початкову ролю мусіли тут відіграти грецькі майстри, а також з-посеред автохтонного населення Північного Причорномор'я, які заслуговують на більшу увагу від кочових скитів, принайменше в перших фазах розвитку скитського мистецтва, коли скити ще не осідали компактними масами, а були номадами, займаючись випасом скота та не гордячи іноді й грабежами" (С. 109).

Об'єктом уваги у працях О. Домбровського є й анти (уже згадуваний Союз антських племен). Цю проблему історик досліджує у трьох вимірах: суто фактологічному, коли йдеться про історично-етнологічний розвиток цього раннього політичного об'єднання, та методологічному, для якого вибудовує основні напрямні студії над проблемою і ряд із них обґрунтовує у вимірі історіографічному передусім щодо трактування і спроб інтерпретації антів у літературі XIX—XX ст.

За оцінкою вченого, анти — це „своєрідний міжплемінно-політично-мілітарний феномен, продукт специфіки антропо-географічно-геополітичних і соціо-племінно-етнічних умовин русько-українського Півдня, який має свій[...] прапочаток в ранньоісторичному процесі на землях Руси-України від автохтонно хліборобських племен Трипілля, через добу протослов'янських племен Геродотової Скитії аж до південно-східнослов'янських, тобто ранньорусько-українських племен доби антського союзу включно. Цей феномен був зумовлений специфічними гео-етно-політичними факторами і відносинами на території України в контексті тодішніх евразійських відносин" (С. 15). Власне таке визначення антів як „історичного об'єднання" напередодні появи на світовій арені Київської держави спирається загалом на трактування Союзу в працях М. Грушевського, Я. Пастернака та окремих зарубіжних

істориків. Багато з них вважає, що під антами візантійські автори розуміли саме племена, які „були носіями культури полів поховань черняхівського типу".

Історичне формування Союзу антських племен у своїй основі, на думку вченого, проходило „по лінії диференціації загального праслов'янського історичного життя на теренах Середньої та Східної Европи". Воно було тривалим — від часів слов'янської прабатьківщини аж до кінця античної доби й початків середньовіччя. З другого боку, згадане формування проходило „по лінії поступової етно-культурно-міжплемінно-політичної уніфікації внутрішньослов'янського порядку [...]" (С. 267).

Однією з причин об'єднання антських племен в Союз були зовнішні чинники (за словами О. Домбровського, „гео-етно-політичні фактори"). Союз „виник як фінальний вислід спершу довговікового пасивного опору, а згодом більш дефензивно-активних змагань організованого порядку в межах міжплемінного життя автохтонно-хліборобських племен на території України проти загрози евразійських номадів, яка чим ближче до доби мандрівки народів, тим більше набирала на силі". Однак у зв'язку з тим, що на добу антів „припадає найбільший динамізм історичного процесу в аспекті переселення народів", Союз у VI ст. н. е. занепав. Він, проте, „не щез з лиця землі" безслідно, а переродився у нову політичну і військову спільноту. Прямі залишки його влилися у „ядро" Полянської землі. Разом з історико-політичними питаннями дослідник характеризує різні історико-географічні (територіальні) явища Союзу антських племен, згадує про їх суспільний устрій, культуру, релігійні вірування.

Попри всі дотеперішні здобутки, дослідження проблеми антів, на думку О. Домбровського, має порушувати три головні питання: а) етнічної належности антів; б) організації та політики міжплемінно-державного союзу антів; в) територіального і хронологічного засягів його існування, включно зі з'ясуванням причин занепаду й остаточної долі при історичній конфронтації з новою державною організацією над Середнім Дніпром — етнополітичним ядром населення Полянської землі (С. 173).

Як випливає зі сказаного, для наукового пізнання Союзу антських племен учений пропонує широкий спектр напрямів і підходів, але застерігає, щр Союз ні в якому разі не можна ототожнювати з „державою античного Орієнту чи греко-римським світом", тим більше розглядати з позицій сучасної модерної державної організації.

Досліджуючи Союз антських племен, О. Домбровський не минає тлумачень та інтерпретацій цього суспільного явища в історіографії. Його увагу привертає передусім російська давня і радянська література, а в ній факт зв'язку Союзу антських племен з його спадкоємницею — Київською державою. Усупереч фактам ця спадкоємність неоднозначно тлумачиться російською наукою. Причина криється у російській великодержавній схемі східноєвропейської історії. Як відомо, територія антів ідентифікується із землями України від Дністра до Дону з IV ст. н. е., а в одній епіграфічній пам'ятці етнонім „ант" засвідчений ще у III ст. і сягає V — початку VII ст. Це, з одного боку, історично відривало українців і Україну від єдинокровної колиски (за словами О. Домбровського, „котьолка"), а з другого — підривало імперську концепцію, започатковану М. Карамзіним та іншими російськими істориками, згідно з якою саме Росія є об'єднавчим чинником Київської Руси. Український історик оцінює це як ідеологічну „доктрину" і констатує: „[...] сам факт, що ранньоісторичні етапи етногенетичного, а згодом громадянсько-політичного процесу автохтонного населення земель України проходили на його власній етнографічній території, що територіальною базою політичного об'єднання антів були землі України й, врешті, що процес протокиївського населення, а згодом

ранньокиївського економічно-громадянсько-політичного життя проходив в умовах етно-політично-державного ядра племен полян у Середньому Подніпров'ї, отже, на території України, — все те разом взяте свідчить про Київську Русь як неоспориме, традиційно-історичне добро-власність русько-українського народу". І робить ще один висновок: „[...] згадана Північ (йдеться про угро-фінську територію на той час. — *О. А.*), на яку пізніше, принаймні з IX—X століть, стали лише поширюватися руські племена, була згодом колонією русько-української імперії над Дніпром". А далі не без іронії порівнює: „Включання доби Київської Руси до московсько-російської історії подібне до того, якби, теоретично беручи, португальські історики починали історію Португалії від заложення Риму леґендарним Ромулем і Ремом тільки тому, що територія пізнішої Португалії належала до колоній античного Риму" (С. 148).

У цьому аспекті дуже важливі в історіософії вченого також дослідження ранньоісторичних передумов виникнення Київської Руси. Це, як зазначалося раніше, одне з кардинальних питань не лише історії України, а й східноєвропейської медієвістики взагалі. Час, який передував появі на світовій арені Київської держави, О. Домбровський знову ж таки пов'язує з дослідженням цілого ряду „ранньоісторичних фаз русько-української етногенези". В основу концепції О. Домбровського з цього питання покладено автохтонізм населення та спадкоємність етнічних континуумів України. І хоча сьогодні на основі виявлених археологічних знахідок і писаних джерел наука ще „не спроможна виказати безперервної тяглости в ранньоісторичних епохах", такий хід міркувань найбільш правдоподібний, а для окремих історичних етапів — однозначний. Дотеперішні теорії й гіпотези щодо цієї проблеми, на думку О. Домбровського, є „нормальна справа" в науці. Власне, вже „простір на довгому історичному шляху між Трипіллям і державотворчим порогом Київської Руси [...] криє у собі зародки контроверсійности історіософічної інтерпретації при наявності симбіозу історично реальних з напівреальними, ірраціональними [...]" фактами (С. 149).

У своїх працях О. Домбровський не оминає систематизації історичних фактів у часі та просторі, тобто опрацьовує принципи періодизації ранньої історії України.

Дотеперішні схеми, у світлі нового фактологічного матеріалу, передусім археологічного, є неповними і застарілими. Вони, на думку історика, не відповідають вимогам сучасної науки, бо ґрунтуються здебільшого на висновках XIX ст. Причини такого стану він бачить у браку повноцінного розвитку національної науки. У дореволюційний час вона повністю тяжіла до традиційної періодизації російської історії, в якій Україна була лише „півднем Росії", „Малоросією", а українці — „малоросіянами". У радянській історіографії стали фіґурувати переважно такі поняття, як „Південь европейської частини СРСР", і „радянський народ", що „apriori заперечувало існування українського народу як окремої збірної культурно-історично-національної індивідуальности на власній, споконвіку заселеній землі" (С. 102).

На думку О. Домбровського, проблема періодизації ранньої історії України при об'єктивному науковому підході до справи вимагає залучення тих основних чинників, які брали участь в історичному процесі тогочасних українських земель. Зокрема, має враховуватися розвиток життя автохтонного населення, грецька колонізація з наслідками економічного, культурного й політичного характеру й, нарешті, кочівничо-іранські чинники (кімеро-скито-сарматська доба, якщо кімерійці були іранцями), які „створили політично-державну організацію на території Південно-Східної Европи та познаки релятивної стабільности загальнополітичних і міжплемінних відносин, званої в науці pax scythica". Це, вважає учений, ті три головні чинники, які відіграли домінуючу роль в ранній історії української території. Він

формулює їх як а) „автохтонно-протослов'янський (праукраїнський) [чинник], який характеризувався насамперед хліборобською культурою"; б) „гелленський чинник, який став фактором творення релятивно мішаної геллено-„варварської" культури та пересаджування типово грецького соціо-політично-урбаністичного явища на північнопричорноморський ґрунт"; в) „номадсько-іранський чинник" (С. 114—115).

Саме на цій основі, використовуючи реальні факти історичного минулого („як матеріал для академічної дискусії в цілі остаточного її сформулювання"), О. Домбровський пропонує розгорнуту схему періодизації стародавньої історії України. Схема періодизації ранньої історії України, вважає учений, повинна охоплювати такі періоди:

1. Кімерійці й рання доба заліза та етнічні переселенські рухи на просторах Євразії.

2. Перші можливі літературні сліди східних протослов'ян-автохтонів української території, розквіт грецької колонізації та відомий в історії ранньоіранський період Північного Причорномор'я — доба Геродотової „Скитії".

3. Змішування грецької культури з культурою автохтонного населення українських земель та скито-сарматських племен (релятивний культурний синкретизм гелленських автохтонних, праукраїнських та пізньоіранських скито-сарматських елементів).

4. Переселення народів і його наслідки: занепад сарматів, поразка ґотів від гунів, вихід східних слов'ян на арену історії.

5. Антсько-східнослов'янський період та процес консолідації русько-українських племен як ранньоісторичний вступ до появи Київської Руси (С. 117).

Пропонована періодизація є спробою пов'язання української історії з великими європейськими (і не лише європейськими) епохами. Дослідник на основі своєї періодизації інтеґрує українське стародавнє суспільство у загальносвітовий історичний процес.

Увагу вченого привертають і ті питання, які на перший погляд здаються другорядними, а саме української наукової термінології. Вона, на думку О. Домбровського, повинна бути „достосована до критеріїв оцінки зі становища етнічно-національних принципів" (С. 115).

Дослідник схильний відмовитися від назв „відтопографічного" походження на користь географії: „Більшість сьогоднішніх термінів, які виступають в українській історичній літературі, скальковані з російської". О. Домбровський пропонує, керуючись переважно історико-географічним аналізом явищ, замінити термін „скитське мистецтво" на „північнопонтійське мистецтво", подібно, як у минулому К. Хилінський пропонував змінити термін „трипільська культура" на „карпатодніпровську" культуру (С. 115 та ін.). Це питання, зрозуміло, вимагає окремого обговорення.

Поряд з цим О. Домбровський чимало місця відводить аналізові праць дослідників, які працювали у цій ділянці до нього або водночас із ним. Проаналізовано концепції М. Грушевського, менше — Я. Пастернака, С. Мішка, українських і російських учених радянського періоду. Окремо він подає огляд деяких праць з цієї проблематики істориків О. Пріцака, О. Оглоблина. Також приділяє увагу зарубіжним, зокрема німецьким, англійським, французьким, дослідженням.

Особливе місце у збірнику відведено вченню про ранню Україну М. Грушевського. Ілюстрацією цього є цикл статей, присвячених М. Грушевському. Їх близько півтора десятка (див. Бібліографію праць О. Домбровського).

Оцінюючи загалом творчість М. Грушевського, О. Домбровський відзначає: основним пріоритетом М. Грушевського було те, що він „впроваджував" у свою „Історію України" нову схему на основі розвитку історичних наук, а поряд з цим чи не

вперше „заглиблювався в окремі нерозроблені питання, відшуковуючи відповідні архівні матеріали[...] Він у систематичному плані змальовує один за одним праісторичні етапи етногенетичного розвитку нашого народу — від ділювіяльної людини і палеоліту до питання прабатьківщини східного слов'янства і його праукраїнської вітки" (С. 184). М. Грушевський використовує висновки багатьох дослідників, а поряд подає (хоч не завжди переконливо) свій фактичний матеріал із власною інтерпретацією. У трактуванні прадавньої історії він виступає в першу чергу як історик-соціолог, звертаючи основну увагу на матеріальну культуру, а фольклор трактує як матеріал, котрий „служить до соціологічного, етнографічного і етнологічного визначеня тої чи іншої етнічної групи та встановлення форм соціального й економічного життя" (С. 185). У трактуванні питань, пов'язаних з історією сарматів, аланів, кельтів, ґотів та інших народів, які перебували на території України, М. Грушевський є істориком-аналітиком.

Схема руської історії, розроблена М. Грушевським, на думку О. Домбровського, викликала революцію щодо суті східноєвропейської історії. За його словами, це був новий погляд на принцип історизму русько-українського етносу з „його власним і самостійним шляхом історичного процесу, зовсім відмінним від історичного процесу минулого населення фіно-московської Півночі" (С. 193). М. Грушевський заперечив концепцію „общерусской" історії з її погодінською „теорією". Власне, з появою його „Історії України" й „притупився" спір між норманістами та антинорманістами. М. Грушевський вважав, що історично-природним продовженням державности Київської Руси на теренах Подніпров'я, Волині та інших земель є Галицько-Волинська держава на західноукраїнських землях, а не державна організація Московської Півночі. Саме це доводить увесь хід історії автохтонізму й етногенезу пра- і ранньоісторичного населення України, історичний розвиток її територій та відносин між ними пізніше.

О. Домбровському належить чи не найбільш різнобічна і вичерпна на сьогодні оцінка основних напрямів творчости М. Грушевського стосовно ранньої історії України.

Підсумовуючи наш огляд „Студій з ранньої історії України", треба сказати, що їх автор Олександр Домбровський як дослідник ранньої історії України справді багатогранний, його твори присвячені найрізноманітнішій тематиці цієї доби української історії. Цього, власне, вимагає й обрана проблематика. Однак головну увагу вчений зосереджує на дослідженні автохтонізму та етногенезу українського народу. Хоч би яке питання порушувалося — історичної географії, найдавніших політично-державних спільнот, духовної культури, цей елемент виступає як домінанта. Велику увагу приділено спадкоємності праруськo-українського населення від доби трипільської культури до передодня Київської Руси, участь у цьому процесі Північного Причорномор'я, Скитії, антів. Тут же автор визначає також місце останніх в історії України. Заслугою вченого є те, що він показує найважливіші еволюційні етапи тяглости традиції пра- і ранньоісторичних коренів русько-українського автохтонізму щонайменше з IV ст. до н. е. аж до літописних племен та часу виникнення Київської Руси. Водночас ставиться питання про антропогеографію і геополітику пра- і ранньоісторичного населення України у Південно-Східній Європі, прабатьківщину слов'ян. Не оминає дослідник проблем періодизації та оцінки стародавньої історії України в історіографії XIX—XX ст. І до кожного з порушуваних питань ставиться з великою увагою і фахово. Він прагне вдосконалити і доповнити зроблене до нього та глянути на проблему у світлі найновіших вимог історичної науки. Сказане стосується як фактології (включно до нових прочитань

текстів і оцінок пам'яток) та трактування подій, явищ і різних історичних ситуацій, так і методології опрацювання проблематики.

Безумовно, ряд питань унаслідок об'єктивних причин надалі залишаються гіпотетичними і зможуть достеменно бути вирішеними лише після заповнення тих лакун, які досі або зовсім не вивчені через брак джерел, або ж „затемнені" застарілими чи фальсифікованими уявленнями. Сказане стосується, зокрема, узагальнень нагромадженого роками археологічного матеріалу (його розшифруванню і атрибуції історик не завжди довіряє).

Не з усіма, звичайно, запропонованими дослідником концепціями можна повністю погоджуватися. І це насамперед тому, що не всі вони знаходять вичерпне джерельне обґрунтування. У цьому й полягає головна складність епохи як об'єкта дослідження. Особливо це стосується спадкоємности історичних культур починаючи від Трипілля і закінчуючи передоднем створення Київської держави. При використанні значних дослідницьких опрацювань бажане ширше залучення безпосередніх археологічних матеріалів, що появилися в Україні упродовж останніх п'ятдесяти років, та порівняльного матеріалу зі сусідніх Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі. Ці матеріали поглибили б ряд теоретичних засновків автора, а окремі з них уточнили б.

О. Домбровський у своїх працях з ранньої історії України послідовно дотримується державницької концепції українських національних історичних шкіл, початки яких сягають ще XIX ст. Сказане стосується досліджень як на „горизонтальному" рівні (первісне суспільство і найдавніше заселення території України, евразійський контекст історії України, Скитська держава, Союз антських племен і т. д.), так і на „вертикальному", в яких учений намагається знайти (і часто знаходить) генетичний зв'язок між українським народом і пра- та ранньоісторичним етносом стародавньої України. Напрями та методологія досліджень, які репрезентує О. Домбровський, нині в Україні знаходять щораз більше прихильників серед істориків, археологів, мистецтвознавців.

У той же час О. Домбровський зумів — і на цьому треба наголосити — порушити проблеми, які майже не ставились в українській науці чи ставились несміливо, непослідовно, а то й неправильно, і в їхньому ж контексті показати розвиток суспільних антиподів у ранньоісторичному процесі. Цим він, з одного боку, поглибив окремі положення етногенезу українського народу, а з другого — на основі різних паралелей та історіографічних узагальнень з питань давньої історії Європи, Азії та інших континентів чи не вперше різнобічно порівняв і пов'язав розвиток історичного минулого ранньої України з європейською та світовою історією.

Олег АНТОНОВИЧ

Л. І. Крушельницька. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (За матеріалами непоротівської групи пам'яток).— Львів, 1998.— 224 с., іл., фото

У монографії йде мова про територію, яка в останніх працях українських і зарубіжних фахівців ранньозалізної доби привертає чимраз більше уваги, бо середньодністровські матеріали починають відігравати дедалі помітнішу роль, на-

текстів і оцінок пам'яток) та трактування подій, явищ і різних історичних ситуацій, так і методології опрацювання проблематики.

Безумовно, ряд питань унаслідок об'єктивних причин надалі залишаються гіпотетичними і зможуть достеменно бути вирішеними лише після заповнення тих лакун, які досі або зовсім не вивчені через брак джерел, або ж „затемнені" застарілими чи фальсифікованими уявленнями. Сказане стосується, зокрема, узагальнень нагромадженого роками археологічного матеріалу (його розшифруванню і атрибуції історик не завжди довіряє).

Не з усіма, звичайно, запропонованими дослідником концепціями можна повністю погоджуватися. І це насамперед тому, що не всі вони знаходять вичерпне джерельне обґрунтування. У цьому й полягає головна складність епохи як об'єкта дослідження. Особливо це стосується спадкоємности історичних культур починаючи від Трипілля і закінчуючи передоднем створення Київської держави. При використанні значних дослідницьких опрацювань бажане ширше залучення безпосередніх археологічних матеріалів, що появилися в Україні упродовж останніх п'ятдесяти років, та порівняльного матеріалу зі сусідніх Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі. Ці матеріали поглибили б ряд теоретичних засновків автора, а окремі з них уточнили б.

О. Домбровський у своїх працях з ранньої історії України послідовно дотримується державницької концепції українських національних історичних шкіл, початки яких сягають ще XIX ст. Сказане стосується досліджень як на „горизонтальному" рівні (первісне суспільство і найдавніше заселення території України, євразійський контекст історії України, Скитська держава, Союз антських племен і т. д.), так і на „вертикальному", в яких учений намагається знайти (і часто знаходить) генетичний зв'язок між українським народом і пра- та ранньоісторичним етносом стародавньої України. Напрями та методологія досліджень, які репрезентує О. Домбровський, нині в Україні знаходять щораз більше прихильників серед істориків, археологів, мистецтвознавців.

У той же час О. Домбровський зумів — і на цьому треба наголосити — порушити проблеми, які майже не ставились в українській науці чи ставились несміливо, непослідовно, а то й неправильно, і в їхньому ж контексті показати розвиток суспільних антиподів у ранньоісторичному процесі. Цим він, з одного боку, поглибив окремі положення етногенезу українського народу, а з другого — на основі різних паралелей та історіографічних узагальнень з питань давньої історії Європи, Азії та інших континентів чи не вперше різнобічно порівняв і пов'язав розвиток історичного минулого ранньої України з європейською та світовою історією.

Олег АНТОНОВИЧ

Л. І. Крушельницька. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (За матеріалами непоротівської групи пам'яток).— Львів, 1998.— 224 с., іл., фото

У монографії йде мова про територію, яка в останніх працях українських і зарубіжних фахівців ранньозалізної доби привертає чимраз більше уваги, бо середньодністровські матеріали починають відігравати дедалі помітнішу роль, на-

приклад, у проблемі кімерійської інвазії в Центральну Європу, у питанні локалізації агафірсів та інших.

Рецензована книжка складається зі вступу, короткого нарису історії дослідження та основної частини, яка, у свою чергу, також поділена на дві частини. Перша з них присвячена описові процесу досліджень, причому матеріали подаються по розкопах і об'єктах (С. 13—126), а друга — аналізові здобутих матеріалів (С. 135—179). Текстову частину монографії завершує розділ, присвячений питанню хронології і походження чорноліської культури в басейні Середнього Дністра, після якого вміщено додаток про поховальний обряд непоротівської групи пам'яток. У кінці книжки подано резюме німецькою мовою, список використаної літератури та список скорочень.

Зі вступу та короткого нарису про історію вивчення пам'яток ранньозалізного періоду Середнього Придністров'я читач отримає інформацію про низку експедицій, які працювали на цих теренах у 1950—1970-х рр., а саме М. Артамонова, Т. Пассек, І. Шовкопляса, А. Мелюкової, Б. Тимощука, А. Гуцала та інших. Пам'ятки ранньозалізного віку, виявлені під час згаданих експедицій, дослідники зараховували, як правило, до ранньоскіфського часу і розглядали як периферійний прояв сусідніх культур. Винятком є висловлене А. Мелюковою ще у 1958 р. припущення про існування якогось західного варіанта білогрудівсько-чорноліської культури східніше лінії Збруч—Чернівці[1]. Як відомо, окрім Б. Гракова (і то з певними застереженнями), це припущення не було підтримане. Інші дослідники й надалі вважали, що матеріали передскіфського часу з правобережжя Середнього Придністров'я належать до культури фракійського гальштату, під якою на вказаних землях розуміли тоді пам'ятки голіградського типу[2].

Про чорноліську культуру на Середньому Придністров'ї заговорили щойно після проведення Л. Крушельницькою перших розкопок поблизу Непоротового, які розпочалися у 1974 р. З цього часу і аж до 1980 р. в Непоротовому дванадцятьма розкопами, шістьма траншеями та шурфами на площі близько 7 тис. м² відкрито 27 споруд, понад 100 ям (у комплексах жител і поза їх межами), п'ять жертовників, культові поховання людей і тварин, зольник та один курган (С. 133). Здобуті матеріали, а також залягання окремих об'єктів, з яких одні перекривали інші, дали змогу авторові книжки виділити три хронологічні горизонти періоду раннього заліза: верхній — ранньоскіфського часу; середній — перехідний від передскіфського до скіфського; нижній — чорноліської культури. При цьому дослідниця встановила, що життя на непоротівських поселеннях тривало з кінця Х по VII ст. до н. е. (С. 13, 189).

Картина, яка почала вимальовуватись уже після перших сезонів розкопок у Непоротовому, зважаючи на багатство археологічного матеріалу, була настільки несподіваною і цікавою, що викликала загальний інтерес. Здобуті дослідницею матеріали неспростовно доводили приналежність непоротівських поселень до чорноліської культури, причому до її найраніших і найчистіших проявів. А проведені довкола Непоротова та в зоні затоплення широкі розвідки (у Комарові, Дністрівці, Вітрянці, Жванці та інших населених пунктах) дали підстави говорити про окремішність культурного вияву Чорнолісся на Середньому Дністрі, що цілком узгоджувалося з висловленим у попередні роки припущенням А. Мелюкової. Остання писала ще у 1958 р., що на Середньому Придністров'ї у передскіфський час існу-

---

[1] Мелюкова А. Памятники скифского времени // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье.— М., 1958.— С. 49.

[2] Тереножкин А. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— Рис. 114; Археология Украинской РСР.— К., 1971.— Т. II.— Карта 1.

вав, мабуть, якийсь локальний варіант культури, споріднений з культурою Середнього Придніпров'я. При цьому межа між обома локальними варіантами однієї культури могла проходити через Побужжя, хоч А. Мелюкова й підкреслювала недостатність на той час матеріалів для такого висновку[3].

Отож, виділена Л. Крушельницькою на Середньому Дністрі непоротівська група чорноліської культури повністю підтвердила висловлені раніше сподівання А. Мелюкової. Запропоновані сьогодні дослідницею результати семилітніх розкопок перевершують усілякі сподівання. Солідність підходу археолога до справи відчувається в усьому — і в детальній фіксації розкопуваних об'єктів, і в описі знахідок, і звичайно, в малюнках, яких нараховується 113. При цьому знахідки на таблицях подаються разом із планами та перерізами споруд, ям, жител та поховань, що значно полегшує їх прочитання. Окрім непоротівських матеріалів, у рецензованій монографії вперше подано детальний опис кургану останньої чверті VIII ст. до н. е. у Лоєвцях, а також ситуаційний план розташування інших курганів поблизу цього села (С. 130, рис. 81). Окрема увага приділена розвідковим дослідженням на двох оборонних городищах передскіфського часу, які розташовані на протилежних берегах Дністра: у селі Галиця Чернівецької області і селі Хребтіївські Пилипи Вінницької області (С. 133—134).

Подаючи детальний опис жител, господарських споруд, ям та інших об'єктів, Л. Крушельницька у своїй монографії велику увагу приділила аналізові здобутого матеріалу, зокрема кераміці. Читаючи текст і зіставляючи його з малюнками у рецензованій праці, дослідники вперше мають змогу охопити своїм зором величезне розмаїття непоротівських форм посуду та його орнаментації. Важливими видаються запропоновані дослідницею типологічні схеми для кухонного і столового посуду. Горщики, наприклад, розділені на три основних типи, натомість самих лише ваз у Непоротовому виділено дванадцять типів (С. 160, рис. 97). Цікавими є зіставлення найбільш поширених форм моделювання вушок у кухликах, які розділено на три типи, що включають 22 різновидності (С. 164, рис. 100). Такий же скрупульозний підхід до матеріалу бачимо і в запропонованих автором зіставленнях основних типів орнаментальних мотивів нижнього і середнього горизонтів Непоротового, які разом нараховують близько півтораста варіантів. Останні, у свою чергу, розбиті на окремі групи (С. 155, рис. 94; С. 158, рис. 95; С. 159, рис. 96). Опубліковані дослідницею типологічні ряди форм і декору непоротівської кераміки будуть, мабуть, згодом поповнюватися новими зразками, які розширять щойно запропоновані схеми.

У розділі „Аналіз матеріалів" окреме місце відведено ужитковим речам, серед яких привертають увагу насамперед відносно добре датуючі — кам'яні точильні бруски і бойові циліндричні молоти. Якщо точильним брускам з-поза меж України Л. Крушельницька знаходить близькі центральноєвропейські паралелі (Брно-Обжани, Штілфрід, Балта-Верде та інші), то аналогів кам'яним циліндричним молотам у Центральній Європі немає (С. 172, 185—186). У цьому випадку, можливо, слід було більше наголосити на таких самих молотах, знайдених у похованнях висоцької культури (7 екземплярів), а також сфокусувати увагу на причинах, які зумовили майже одночасову появу цього типу зброї у двох територіально суміжних реґіонах — Середньому та Верхньому Подністров'ї.

Мабуть, закономірно, що дослідниця приділила значну увагу лоєвецькому комплексові, оскільки це один з небагатьох курганів на Середньому Подністров'ї, який більш-менш точно датований на останню чверть VIII ст. до н. е. А крім того, в

[3] Мелюкова А. Памятники скифского времени...— С. 19.

останній час у багатьох зарубіжних виданнях, присвячених фрако-кімерійській проблематиці, лоєвецькій знахідці приділяється чимраз більше уваги.

Особливе зацікавлення у рецензованій праці викликає останній розділ, який має назву „Питання хронології і походження чорноліської культури в басейні Середнього Дністра" (С. 179—200). Цей розділ написаний з урахуванням найновіших матеріалів і, що дуже важливо, проілюстрований картами, на яких, окрім територіальних меж археологічних культур, показані також напрямки переміщення племен і їх впливи на сусідні терени. Уперше дослідники мають змогу зіставити етнокультурну ситуацію на Середньому Придністров'ї та прилеглих територіях у період НаА (С. 183, рис. 108) з тією, яка склалась на тих самих землях кількома століттями пізніше — у період НаВ (С. 198—199, рис. 112). Подібні висококваліфіковані картографічні розробки з урахуванням матеріалів Середнього Придністров'я, крім рецензованої праці, нам не відомі. Відзначимо також, і на це справедливо звертає увагу Л. Крушельницька, що матеріалів XII—X ст. до н. е. із цього реґіону все ще відомо дуже мало. Натомість, у територіально суміжному Буго-Дністровському межиріччі, яке слугувало зоною контактів балтської групи білозірської культури з пізньобронзовою культурою Середнього Придністров'я, в останні роки досліджено Гордіївський могильник, який, як ніякий інший, що розташований східніше Збруча, дає цілу низку прямих паралелей до ранньовисоцьких матеріалів (С. 196, рис. 111). Як відомо, уже в перших публікаціях і доповідях його дослідники пов'язували появу гордіївських курганів з чужим середовищем (могилеві культури Подунав'я, передлужицька та інші). Арґументуючи на численних прикладах своє несприйняття саме такого трактування гордіївської пам'ятки, Л. Крушельницька зазначає, що її „[...] дивує бажання деяких археологів обов'язково пов'язувати походження досліджуваних ними пам'яток з чужим середовищем. Шукати коріння тої чи іншої пам'ятки (групи, культури) на місці вважається навіть поганим тоном. А в даному випадку йдеться про те, що в Середньому Придністров'ї до початку нового культурного явища, яке дістало назву чорноліська культура, проживало населення, яке упродовж усіх років мало свій власний розвиток, а разом з тим підтримувало контакти з культурними центрами довколишніх культур, насамперед зі спорідненою спільним підґрунтям* — висоцькою культурою" (С. 195).

Новий підхід пропонує дослідниця і в трактуванні Михалківських скарбів. Ще у 1985 р. вона висунула припущення, що багато елементів їх декору узято від східних, кавказьких зразків, і наводила близькі паралелі із Тлійського могильника (С. 199). Як знаємо, тепер Т. Кеменцеі[4], услід за Л. Крушельницькою, на підставі Михалківських скарбів ще переконливіше наголошує на кавказьких впливах на михалківських речах і веде мову про більш тісні контакти між цими реґіонами Європи загалом. Правомірним видається також віднесення Л. Крушельницькою згаданих скарбів до пам'яток передскіфського часу Середнього Придністров'я, а не голіградських, як це уявлялось донедавна (С. 199). У Подністров'ї ми на сьогодні не знаємо жодної голіградської пам'ятки, яка б датувалася часом, пізнішим ніж X—IX ст. до н. е. У справі етно-культурної атрибутації Михалківських скарбів дотепер чомусь жоден із дослідників не звернув уваги на уламки посудини, в якій була виявлена друга половина скарбу, — фраґмента вінець з наліпленим під краєм карбованим валиком (фотографії та опис їх подає В. Пшибиславський)[5]. Горщик, у

* Мається на увазі комарівська культура.

[4] Kemenczei T. Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken // Handel, tausch und verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa.— München; Berlin, 1995.— S. 339.— Abb. 7.

[5] Przybysławski W. Dwa złote skarby w Michałkowie // Teka Konserwatorska.— Lwów, 1900.— S. 34, fig. 2, A, B.

якому був знайдений другий Михалківський скарб, з огляду на форму вінець та їх орнаментацію знаходить найближчі паралелі серед посуду кінця передскіфського часу Українського Лісостепу. Про іншу культурну приналежність, аніж голіградська, свідчить і кераміка зі штампованим декором із Кривчицького городища, яке віддалене від Михалкова на 8—9 км (С. 191, рис. 110). Отже, віднесення обидвох згаданих пам'яток до західного вияву непоротівської групи, як це робить дослідниця (С. 191), вважаємо цілком оправданим.

Нові погляди стосовно генезису непоротівської і сусідньої з нею сахарна-солонченської групи пам'яток висловлює Л. Крушельницька у додатку до рецензованої праці, який присвячений аналізові поховального обряду (написаний у співавторстві з М. Бандрівським). Дослідниця, наприклад, ставить під сумнів поширену на сьогодні думку про домінуючий вплив носіїв сахарна-солонченської групи в утворенні чорноліської культури Середнього Придністров'я. На її думку, щонайбільше можна говорити про одночасовість утворення обидвох груп (С. 205). Дослідники резонно звертають увагу на мізерну за розмірами територію, яку займають сахарна-солонченські пам'ятки (приблизно 70 х 30 км), і висувають припущення, що впливи нижньодунайських культур на Чорнолісся могли відбуватися також й іншими маршрутами. Автори рецензованого додатку допускають ймовірність навіть часткового відтоку населення із Українського Лісостепу на південь — у лісостепові райони Молдовського Придністров'я, де, власне, відомі сахарна-солонченські пам'ятки (С. 205), тобто допускають ймовірність участи чорноліського населення Середнього Придністров'я у формуванні сахарна-солонченських пам'яток. Про це свідчать і особливості поховального обряду обидвох груп, які дуже подібні (С. 201—207). Цікаво, що сьогодні участь середньодністровських чорнолісців у розвої сахарна-солонченської спільноти підтверджує і М. Кашуба, досліджуючи типову сахарна-солонченську пам'ятку Глинжень-II „[...] Матеріали культури Сахарна в Глинжень-II, — пише М. Кашуба, — демонструють і значний вклад місцевого населення лісостепу Середнього Дністра, яке залишило пам'ятки чорноліської культури [...] Значний відсоток чорноліського посуду в сахарнянському горизонті Глинжень-II [...] дозволяє припустити присутність якоїсь частини населення чорноліської культури і безпосередню його участь" навіть у ритуальних дійствах місцевого сахарнянського населення[6].

Завершуючи свою працю, Л. Крушельницька резюмує, що зібрані на сьогодні матеріали не дають достатніх підстав для остаточного визначення етнічної належности населення, яке залишило по собі пам'ятки непоротівської групи. Однак вона усе-таки схиляється до припущення, висловленого ще в передвоєнний час В. Щербаківським і підтриманого згодом Я. Пастернаком, а сьогодні А. Коте, С. Березанською, О. Стрижаком та іншими археологами, про належність пам'яток раньозалізного віку Середнього Придністров'я агафірсам, у яких багато хто вбачає пізніх кемерійців (С. 200).

Як відомо, ще М. Вебер поширював межі земель агафірсів від Поділля і Волині до Трансильванії[7]. Пізніше В. Щербаківський також локалізував агафірсів на Поділлі, однак вважав їх тут прийшлим населенням[8]. А. Мелюкова, проте, під агафірсами розуміла молдовську групу пам'яток, зазначаючи, що їй „[...] видається неправильним пануюче в радянській літературі уявлення про локалізацію агафір-

---

[6] Гольцева Н. В., Кашуба М. Г. Глинжень-II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья.— Тирасполь, 1995.— С. 30.

[7] Вебер М. Всеобщая история.— М., 1891.— Т. II.— С. 417.

[8] Ščerbakivskyj V. Zur Agathyrsenfrage // ESA.— 1939.— T. IX.— P. 209—213.

сів лише в басейні Муреща [...] Із твору Геродота ясно, що агафірси займали значно більш обширну територію, аніж басейн Муреща, і безпосередньо межували зі скіфами з одного боку і неврами — з другого"[9]. Тому, визнавши за агафірсами землі лісостепової Молдови, А. Мелюкова змушена була визнати й середньодністровські пам'ятки (тобто непоротівську групу) приналежними Геродотовим неврам, про що кількома роками раніше писав П. Третяков[10].

Ми у своїй рецензії не будемо втручатися у полеміку про локалізацію згаданих племен. Зазначимо лише, що сьогодні приналежність пам'яток чорноліської культури агафірсам активно відстоює С. Березанська, система доказів якої у цьому питанні значною мірою побудована на аргументації Ю. Колосовської[11]. Визнавши за агафірсами землі Середнього Придністров'я, Л. Крушельницька тим самим підтверджує повідомлення писемних джерел про спільну границю агафірсів із неврами, оскільки висоцька культура в східних районах свого поширення межує із непоротівською групою. Тому правомірність зіставлення останньої з агафірсами, а висоцької культури з неврами не підлягає, на наш погляд, сумніву. Дискусія тепер може точитися в основному стосовно питання чи ці середньодністровські агафірси мали якесь відношення до кімерійців, чи, може, разом з ними представляли військову верхівку місцевих племен, озброєну й екіпіровану згідно з вимогами того часу, витворивши таким чином середньодністровський варіант вершницької культури ранньокочівницького зразка.

Можна погодитися з Л. Крушельницькою, яка сумнівається у скіфській належності носіїв західноподільської групи пам'яток (С. 207—208). Як відомо, західноподільські кургани ранньоскіфського часу вважав залишеними скіфами-іранцями П. Райнеке, згодом Т. Сулімирський. Некритичний підхід до праць останнього та ряду статей його послідовників у цьому питанні (Г. Смирнова) призвів до того, що сьогодні будь-який курган цього часу на Середньому Дністрі, пізніший від VIII ст. до н. е., однозначно трактують як скіфський. А власне проти цього ще в 50-х рр. застерігала А. Мелюкова, яка рішуче відкидала саму ймовірність перебування скіфів на Середньому Придністров'ї. Дослідниця зауважувала з цього приводу, що якихось постійних зв'язків між місцевими племенами Середнього Придністров'я і власне скіфами, ймовірно, ніколи не існувало. З елементів скіфської культури тут присутніми були лише ті, які були поширені далеко за межами власне скіфської території або в найближчих до Скіфії районах. Такі предмети, як, наприклад, мечі або кинджали, бляшки у звіриному стилі, псалії і прикраси кінської вузди, що звичні у культурах, які близько контактували зі скіфською, — на Середньому Дністрі зовсім невідомі. Не були знайомі місцевому населенню, зауважує А. Мелюкова, типові для скіфів прийоми будівництва поховальних споруд і поховальний обряд[12].

Не викликає особливих заперечень спроба Л. Крушельницької пересунути час утворення найраніших комплексів західноподільської групи на останню чверть VIII ст. до н. е. (С. 208). Дослідниця пов'язує появу таких пам'яток з проникненням на Середнє Придністров'я вершницької культури, що співпадає з кінцем середнього горизонту Непоротового. Отже, не прийшла скіфська, а культура місцевих племен лежала в підоснові утворення західноподільської групи, у яку, мабуть,

---

[9] Мелюкова А. Памятники скифского времени...— С. 102.

[10] Третьяков П. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 55.

[11] Колосовская Ю. К. К вопросу об агафирсах // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 181—193.

[12] Мелюкова А. Памятники скифского времени...— С. 50.

влилася і якась частина пізньокімерійських угруповань, які відкочовували в напрямку Центральної Європи (С. 208). Непоротівська група з цього часу, увібравши в себе елементи ранньокочівницької культури типу Новочеркаська, переросла у ранню західноподільську. Пам'ятки останньої сьогодні виявлені значно східніше — навіть в околицях Могилева-Подільського, а також на півночі лісостепової Молдови і навіть на румунському підгір'ї (Воловат, Сату-Маре)[13], тобто практично на усій території, яку у передскіфський час займала непоротівська група чорноліської культури.

Рецензована монографія Л. Крушельницької „Чорноліська культура Середнього Придністров'я", незважаючи на вказані вище незначні огріхи, є, безсумнівно, фундаментальним дослідженням і вагомим внеском в археологію ранньозалізної доби у Європі. Приємно відзначити, що вихід у світ цієї праці співпав у часі з ювілеєм авторки, неабияк втішивши її численних колег, друзів та учнів.

Микола ПЕЛЕЩИШИН

[13] Levițsky O. Considerații asupra monumentelor funerare din perioada Hallstattiană tarzie de pe teritoriul Moldovei // Revista Archeologică.— Chiș Cnău, 1998.— T. 2.— P. 49, fig. 1 (1—5).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

235. *Археологічні знахідки з шару Г-3*
236—237. *Археологічні знахідки з шару Г-5*
238. *Реконструкція дерев'яної церкви св. Івана Хрестителя у княжому Галичі*

До матеріалу ***Ю. Лукомського. Білокам'яний храм...***

239. *Плани церкви в урочищі „під Дібровою" (Кирилівська церква?)*
240. *План фундаментів церкви „під Дібровою" за археологічними дослідженнями 1982—1984 рр.*
241. *Дослідження фундаментів церкви „під Дібровою"*
242. *Плани храмів Київської Руси XII–XIII ст.*
243. *Плани фундаментів галицьких чотиристовпних храмів XII–XIII ст.*
244. *Реконструкція плану церкви „під Дібровою"*
245. *Відтворення об'єму церкви „під Дібровою"*

До матеріалу ***С. Терського***

246. *Ситуаційне розміщення церков на Ринковому пагорбі княжого Лучеська у XIV–XVI ст.*
247. *Елементи дерев'яних конструкцій церкви та дзвіниці у розкопі на ділянці № 13*
248. *План розміщення цвинтарних поховань на ділянці № 13*
249. *Елементи конструкції домовин з цвинтаря*
250. *Стратиграфічні розрізи бічних стінок шурфів та розкопу*

До матеріалу ***Ю. Лукомського і В. Петегирича***

251. *Хрест-енколпіон із княжого Галича (знахідка 1993 року)*
252. *Хрест-енколпіон із княжого Галича (фото)*

До матеріалу ***Л. Кулаківської***

253. *М. Клапчук з дружиною Юстиною. 1975 р.*
254. *М. Клапчук із сином Володимиром на розкопі верхньопаліотичної стоянки Межигірці поблизу Галича. 1978 р.*

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

SOURCES

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY